Пераклад Васіля Раманава 2012 г.

Мітрафан Дзмітрыевіч Доўнар-Запольскі

Гісторыя Беларусі

Змест

УВЯДЗЕННЕ

Сярод помнікаў айчыннай гістарычнай думкі пачатку XX ст. адной з найбольш загадкавай доўгі час заставалася “Гісторыя Беларусі” М. Д. Доўнар-Запольскага (1867 - 1934).Схаваная яшчэ ў сярэдзіне 1920-ых гадоў у сховішчах Партыйнага Архіва пры ЦК Кампартыі Беларусі ў Менску, яна была даступнай толькі нешматлікім, атрымаўшым спецыяльны допуск даведчыкам.

Рукапіс “Гісторыі Беларусі”быў гатовы не раней 1920 года – аб гэтым сведчыць рэкламная абвестка на абложцы “Курса беларусазнаўства”(М. 1920). Але ў той час кніга не была выдадзена. Пагэтаму трэба падзякаваць супрацоўнікаў выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя” і нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (НА РБ), якія ажыццявілі выданне захаванага тэкста (да нас дайшлі 21 з 23 загалоўкаў

аўтара). Твор Доўнар-Запольскага выйшаў пад рэдакцыяй Е. К. Бараноўскага, В. В. Скалабана і И. П. Хаўратовіча.

Цяжка вызначыць, калі з’явілася назва Беларусі і беларускага народу. Ва ўсякім разе, гэтым імем наш народ звецца з вельмі даўняга часу; бязпрэчна і тое, што назва Беларусь з’явілася значна раней чым назвы Вялікая і Малая Русь. Гэта найменне з’явілася прыблізна тады, калі ў канчатковай форме пачынае складацца сама беларуская народнасць, пад час калі асобныя плямёны дрэгавічэй, радзімічэй і крывічэй полацкіх і смаленскіх канчаткова адрываюцца ад астатняй Русі і ўтвараюць самастойную дзяржаву разам з літоўскім племем – дзяржаву Літвы і Русі. Гэты перыяд прыходзіцца на першапачатковы час стварэння гэтай дзяржавы значыць на XIII і пачатак XIV ст.

І на самай справе, польскія і нямецкія пісьменнікі ўжо з паловы XIV ст. называюць гэтым імем нашу краіну. Вялікія князі Літоўскія называюць гэтыя землі Белай Руссю, а народ гэтай краіны – беларусамі. Гэта значыць, што ў гэты час найменне ужо стварылася і ўкаранілася. З паловы XV ст. ўжо і ў Маскве называюць наваколле Смаленска і Полацка Беларуссю, а мясцовых жыхароў беларусамі. Нават італьянцы у палове XV ст. таксама ведаюць гэту назву. Відавочна, што пазьней у адпаведнасьці з тэрмінам Белая Русь узніклі назвы Русь Вялікая і Русь Малая. Цэнтральная і ўсходняя частка Беларусі відавочна захавала за сабой гэту назву, тады як паўднёва-усходняя яе частка у XV ст. атрымала назву Чорнай Русі. Гэта Навагрудак з прылягаючай да яго паўднёва-заходняй часткай Беларусі, Гродна і іншыя гарады.

Вучоных вельмі бянтэжыць пытанне: чаму эпітэт “белы” быў прыдадзены менавіта гэтай частцы рускага народу? Да гэтага часу выказана два тлумачэнні: адно з іх гаварыць аб тым, што гэта найменне паходзіць ад белага колеру адзення. Але гэта тлумачэнне не мае пад сабой ніякай асновы перш за ўсё таму, што мы зусім не ведаем аб тым які колер адзення дамінаваў у XIV ст., наадварот хутчэй за ўсё трэба лічыць пераважным чорны колер, які адпавядае колеру адзення курганных раскопак. Акрамя таго, у такім выпадку было б зусім не зразумела дастаткова старажытнае найменне Чорнай Русі, бо два розныя эпітэты былі б прыладжаны да аднаго і таго ж народу. Значна грунтоўней другое тлумачэнне, што эпітэт “белы” азначае “вольны” “свабодны”. Сапраўды ў старажытна рускай мове слова “белы” мела такое значэнне, тады як слова “чорны” мела значэнне якое ўказвала на прымусовае аблажэнне падаткам. І гэта на самай справе адпавядае рэальнасьці. Краіна, якая ў старажытны час называлась Берарусь, не была падпарадкавана татарам і карысталась поўнай самастойнасцю у XIII ст. і наступныя вякі ў складзе Літоўска-

Рускай дзяржавы. Гэта была сапраўды вольная частка Русі не абкладзеная падаткамі па знешняму прымусу і маючая самастойную форму кіравання. На усход ад яе на вялізарнай прасторы таксама была Русь, атрымаўшая пазней назву Вялікая Русь, але з паловы XIII ст. амаль да канца XV ст. падпарадкаваная татарам і абложаная імі падаткамі. Каля Кіева і на Валыні таксама былі яшчэ астаткі рэдкага рускага насельніцтва, разбітага і разагнанага татарамі, спачатку кіруемага татарамі і ў наступным названым Малой Руссю. Паўднёва-Заходняя частка Беларусі тады была сапраўды Чорнай Руссю, таму што яна ўвайшла ў склад самой Літвы, належала ёй і была абкладзена падаткамі на карысць Вялікага Князя Літоўскага. Пагэтаму Вітаўт правільна разлічаў у складзе сваёй новаузніклай дзяржавы Русь належачую яму і абложаную ім падаткамі, - паднявольную, Чорную Русь і Русь, карыстаўшуюся палітычнай свабодай і па дагавору уз’яднаўшуюся з князямі Літоўскімі, - Русьвольную, Белую Русь.

Гэты тэрмін дажыў да нашых дзён, і распаўсюдзіўся на астатнюю частку беларускай народнасьці, знаходзячуюся на паўднёвы-захад ад Навагрудка, г. зн. на Русь Чорную. І на самой справе, найменне гэтай апошняй часткі страціла ўсякае значэнне за наступны час і толькі дзякуючы традыцыі дажыло да нашых дзён. Гэты народ таксама прыняў назву беларусы, хоць у наступны час, калі ён пачаў шчыльна зліваццa ў дзяржаўным сэнсе з Літвой, то поруч з тэрмінам беларус з’явіўся і другі тэрмін – ліцвін. І зараз часцяком на пытанне аб народнасьці наш беларус называе сябе “ліцвін”. І ў папяднія часы, асабліва польскія пісьменнікі, Літвой і ліцвінамі называлі Беларусь і беларусаў, не гледзячы на тое, што добра ведалі аб існаванні непасрэдна Літвы, але апошнюю называлі Жмуддзю, па назве пануючага там племені. Гэта тэндэнцыя заўважаецца ў пісьменнікаў з канца XVI ст. і атрымала права грамадзянства ў XVIII і першай палове XIX ст. Нашы пісьменнікі 40-ых гадоў XIX ст. заўважылі гэту неадпаведнаць этнаграфічнага тэрміну і адны з іх карысталіся тэрмінам Беларусь, другія выкарыстоўвалі старытны тэрмінам – крывічы. Але, у любым выпадку, найменне Беларусь і беларусы ніколі не забывывалася з канца XIII ст. і заўсёды мела ральнае значэнне. Гэты тэрмін не штучна прыдуманы, але стварыўшыйся гістарычна і нацыянальны.

ГЛАВА I. Старажытныя насельнікі Беларусі

§ 1. Эпоха дагістарычная

Доўгі час вучоныя шукалі тыя месцы, якія былі прарадзімай ўсіх інда-еўрапейскіх народаў і, ў прыватнасьці, славянскага племені. Спачатку навука выводзіла ўсе народы з Азіі, і славянскую прарадзіму знаходзіла ў Еўропе, на тым месцы, на якім славяне пасяліліся на некаторы час ўпершыню – на Дунаі. Але цяпер, і пры тым на досыць трывалай навуковай аснове, гэта думка аб пошуках прарадзімы інда-еўрапейцаў у

Азіі не падцвяржаеца. Параўнальнае мовазнаўства зрабіла вялікія поспехі. У цяперашні час прарадзіму усіх інда-еўрапейскіх народаў указваюць у Еўропі, прычым одны вучоныя шукаюць яе ў межах паўднёвай Расіі, а другія ў сярэдняй Еўропе. У гэтым пытанні для нас важна тое, што прарадзіма славян, ва ўсіх выпадках, указваецца ў межах старажытных славянскіх пасяленняў. Гэта тэрыторыя акрэсліваецца на захадзе басейнам Віслы, на ўсходзе Беразіной, на поўдні рысай ад сярэдняга Дняпра, каля Кіева, да поўночных схілаў Карпат. Уся гэта прастора характэрызуецца перавагай славянскай геаграфічнай наменклатуры, што ў сваю чаргу азначае, што тут раней не жыў ніякі народ. На поўнач ад славянскай тэрыторыі жылі літоўцы, ці літа-балты. Быў перыяд калі славяне і літоўцы складалі адзін народ і гаварылі на адной мове, чым і тлумачыцца блізкасць літоўскай мовы да праславянскай. Але з цягам часу абодва народы раздзяліліся і кожны выпрацаваў сваю асобную мову. Літоўцы занімалі ў глыбокай старажытнасці больш шырокую тэрыторыю чым у цяперашні час. Яны насялялі прастору паміж славянамі і ўзбярэжжам Балтыйскага мора, займалі амаль усё цячэнне Нёману, частку басейна Заходняй Дзвіны і, далей на усход ад Дняпра, іхныя паселішчы клінам уразаліся паміж славянскімі і фінскімі паселішчамі, даходзячы на усходзе да межаў сучаснай Калужскай губергіі. Сведкамі літоўскіх паселішчаў на усход ад славян выступаюць шматлікія археалагічныя помнікі – доўгія курганы і курганныя старажытнасьці атаясамляючыя гэты мясьціны з тыповымі старытнасцямі Люцінскага раёну. Доўгае суседства з фінамі адбілася на літоўскай мове і нават на рэлігійных вераваннях як фінаў так і літоўцаў. У агулым выглядзе фіны падвергліся літоўскаму ўздзеянню, запазычылі ад іх шмат слоў і нават некаторыя ідэі ў галіне культуры (літоўскі Перкун і фінскі Перкіно). У сваю чаргу і літоўцы запазычылі некаторыя часткі фінскай дэманалогіі, напрыклад містычныя адносіны фінаў да акружаючай прыроды.

Цяжка сказаць, калі і з якой нагоды тая частка літоўцаў, якая аддзяляла славян ад фінаў зышла з усходняй часткі Прыдняпроўя і далучылася да сваіх супляменнікаў на Балтыйскім узбярэжжы. Цікава толькі, што невялікае літоўскае племя голядзь засталося на папярэднім месцы і знікла толькі у XI ст. акружанае з усіх бакоў рускімі славянамі і пераведзенае рускімі князямі ў рабства. Гэта племя вядома яшчэ па Тацыту пад імем галіндаў на тым самым месцы на якім іх ведае летапіс XI ст. Ва ўсікім разе, як толькі літоўцы пакінулі указаныя месцы, яны былі тут жа занятыя славянамі, у выніку чаго абодва бакі прыйшлі да шчыльнага кантакту. Рух, пачаўшыйся ў асяродзі славян, быў адлюстраваннем таго руху які пачалі германскія плямёны і які вядомы пад імем “Вялікае перасяленне народаў” Германскія плямёны готаў і вандалаў прайшлі праз славянскія пасяленні з поўначы на паўднёвы-усход. Рух готаў і вандалаў да берагоў Чорнага мора прывеў да зрушэння славянскія плямёны, адны з якіх

пайшлі на ўсход, другія, услед за готамі, на поўдзень. Мабыць прастора ў басейні Заходняга Буга на нейкі час засталася не заселенай, чым і скарысталіся літоўскія плямёны і клінам урэзаліся ў славянскія пасяленні. Так славянскае племя ляхаў апынулася аддаленым ад сваіх усходніх родзічаў літоўскім племем яцвягаў, пасяліўшымся ў межаш сучаснай Гродзенскай губерніі.

Такім чынам, ланцуг літоўскіх пасяленняў апынуўся цяпер не з усходняга боку усходніх славян, а з заходняга.

З папярэдняга нарыса відаць, што славянскае племя, якое сядзела на Бярэзіне, прылеглай частцы Дняпра і Прыпяці, было вельмі слаба захоплена тым штуршком, які быў дадзены германцамі да перасялення. Гэта племя наогул засталося на сваім месцы, толькі атрымаўшы невялікую магчымасць да руху на паўночны-усход у напрамку фінскіх тэрыторый. Зыходзячы з данных філалогіі, можна выявіць першапачатковыя межы гэтага славянскага племені. Так дзве вялікія беларускія ракі Дзвіна і Нёман носяць назвы, якія тлумачацца зыходзячы з літоўскай мовы. Але левыя прытокі Дзвіны амаль усе носяць славянскія назвы, правыя прытокі – літоўскія назвы за нешматлікімі выключэннямі. Значыць на ніжняй Дзвіне і наогул на яе правым беразе славяне не былі аўтахтонамі. Нёман, у асноўным літоўская рэчка са сваімі прытокамі, найменні якіх амаль заўсёды тлумачацца з літоўскай мовы за нешматлікімі выключэннямі; насупраць, Прыпяць з яе прытокамі з’яўляецца славянскай рэчкай. Верхняе падняпроўе з правымі прытокамі, асабліва басейн Бярэзіны, маюць славянскія назвы, але ўжо назвы левых прытокаў верхняга Дняпра тлумачацца пераважна зыходзячы з фінскай і літоўскай моў. Толькі Сож і Дзясна з іх прытокамі, уяўляюць сабой мясцовасць дзе славянскія найменні пераплятаюцца з літоўскімі, што значыць, што тут у непасрэднай блізкасці адзны ад другіх жылі разам славяне і літоўцы.

Так вызначаецца старажытнейшая тэрыторыя беларускага племені на поўначы і усходзе. На поўдні такой мяжой была Прыпяць а на захадзе водападзел Паміж Прыпяццю і Заходнім Бугам у напрамку да літоўскай Віліі.

Глыбокая старажытнасць не захавала нам непасрэднага ўказання таго племені, якое тут жыло. Дарэчы Герадот называе імены асобных плямён. Цікава тое, што менавіта герадотаўскія будзіны апісваюцца як племя з светла-блакітнымі вачамі і русымі валасамі, што адпавядае агульнаму тыпу славянскіх плямён. Жыўшы тут народ у час Герадота працягваў жыць і ў першыя вякі нашай эры, таму што геаграфія Пталемея размяшчае тут жа сваіх будзінаў. Канешне атаясамляць будзінаў з беларусамі можна толькі верагоднасна, так як старажытныя пісьменнікі наогул былі вельмі мала азнаёмлены з геаграфіяй дальняга паўночнага-усходу. Незалежна ад назвы, вельмі вялікі інтарэс вызывае пытанне: калі славянскія плямёны сталі набываць свае асаблівасьці, этнаграфічныя і

лінгвістычныя, г.зн. тая эпоха, калі стала назірацца перасяленне славян. Бяспрэчна, што эпоха перасялення народаў павінна была павесьці да ўзмацнення племянных адрозненняў асобных славянскіх галін, так як плямёны аддзяляліся адно ад другога і пачыналі весьці больш ізаляванае існаванне. На самай справе, эпоха перамяшчэння славянскіх плямён дае нам указанне на племяных адрозненняў. І сапраўды пісьменнікі VI ст. ужо ведаюць раздзяленне славян на розныя плямёны, раскідана жыўшыя на абшырнай раўніне. Гэта добра ведалі візантыйскія пісьменнікі. Але, здаецца, найбольш глыбокія этнаграфічныя дадзеныя дае нам гоцкі гісторык VI ст. Іардан, які ведаў лепш за візантыйцаў месцазнаходжанне славян, таму што ведае не толькі паўднёвыя і усходнія славянскія галіны, але і заходнія. Ён прысвойвае славянам агульную назву венедаў, так называлі іх яшчэ класічныя пісьменнікі (“венды” Тацыта), прычым гэта імя адносіцца ім ў асноўным да прывісленскіх славян, г.зн. да заходніх. Пакзаўшы раздзяленне славян на плямёны, ён, акрамя венедаў, дае далей яшчэ дзве племянные назвы. Так як анты жылі ад паўднёвага Дунаю да Дняпра, а пад венедамі Іардан разумее пераважна заходніх славян, то відавочна, што найменне анты адносіцца да паўднёва-усходняй галіны славян і тады пад імем проста славян разумеюцца паўночныя славяне, якія жылі на поўнач ад Прыпяці. Апошняе супадае і з тым, што яшчэ ў IX і X ст. менавіта гэтыя плямёны называлі сябе славянамі, разлічаючы свае паселішчы па цэнтральных гарадах і рэках. Гэта як раз тая группа плямён, каторыя летапісец называе дрэгавічы, радзімічы і крывічы. Праўда на ўсходзе ў IX і X ст. той жа летапісец ведае жывучым на Ацэ яшчэ адно абшырнае славянскае племя – вяцічы, але гэта племя, якое разам з крывічамі ў далейшым утварыла вялікарускую народнасць, прыйшло, як зараз грунтоўна даказана, з поўдня, з Прыдоння і прытым прыйшло ў дастаткова познія часы. Значыць, із трох назваў пашыранага славянскага племені, назва славяне магла быць аднесена толькі да прыпяцкіх славян, жыўшых паміж верхнім Дняпром і Прыпяццю.

Анты ў той час захапілі абшырную тэрыторыю, якая распаўсюджвалася, відаць, ад сярэдняга Дняпра да Дунаю і ахоплівала чарнаморскае узбярэжжа. Аднак анты з цягам часу былі разарваны азіяцкімі качэўнікамі на паўднёвую галіну, застаўшуюся на Дунаі і паўночную галіну, прыціснутую да Акі і сярэдняга Дняпра. Гэтым быў пакладзены пачатак раздзяленню славян на паўднёва-славян і усходне-славян.

Больш таго, той жа перыяд пачатковага рассялення славян дае нам указанні на здейсненнае іх раздзяленне не толькі на вялікія галіны: заходніх, усходніх і паўночных, але і на меншыя падраздзяленні, на плямёны. У адносінах да Беларусі дагадку ў гэтым напрамку падцвярджае той факт, што частка племені дрэгавічэй у VII ст. жыве ў Македоніі, каля Солуня. Грэкі называлі іх драгувітамі. Гэта сведчыць аб тым, што частка

гэтага племені адарвалася ад свайго ядра і, падхопленная агульным рухам, накіравалася да Дунаю. Гэта найбольш старажытнае узгадванне аб нашых продках. Македонскія драгувіты былі ваяўнічым народам, насялялі цэлую вобласць і мелі свайго епіскапа ў IX ст. Абасобленнасць іх ад другіх плямён у сэнсе назвы гаворыць аб тым, што яны прынеслі сюды не толькі імя, але і некаторыя дыялектычныя асаблівасьці мовы, напрыклад цвёрдае “р” (як у беларусаў)

Мова драгувітаў была той самай мовай, якой вучыліс святыя Кірыл і Мефодзій і на якой, адпаведна, упершыню з’явіліс кнігі святога пісання.

Усё сказанае падводзіць нас да тога, што выдзяленне продкаў беларусаў із асяродзя старажытных славян адбылося вельмі стажытныя часы.

§ 2. БЕАРУСКІЯ ПЛЯМЁНЫ ПА ЗВЕСТКАХ ПАЧАТКОВАГА ЛЕТАПІСУ.

Пачатковы летапіс паведамляе нам ужо даставерныя дадзеныя аб трох плямёнах, якія ў пачатковы перыяд рускай гісторыі жылі на тэрыторыі Беларусі і якія з’яўляюцца прокамі беларусаў. Летапісец паведамляе аб тым, што ў IX ст. усходнія славяне падзяляліс на шэраг плямёнаў. Гэтыя плямёны састаўлялі сабой тры группы, із якіх кожная группа дала пачатак адной із нацыянальнасцей на якія дзеліцца рускае племя, менавіта вялікарускае, беларускае і украінскае. У старажытныя часы кожная з гэтых нацыянальнасьцей складалася із некалькіх асобных плямён, відавочна, мала адрозніваўшыхся паміж сабой і таму з цягам часу зліўшыхся ў адну нацыянальнасць. Так группа плямён, жыўшых на поўдзень ад Прыпяці, Паміж Дняпром і Днястром паклала пачатак украінскай нацыянальнасці (паляне, валыняне, ціверцы, вулічы і інш.). Племя вяцічэй, якое жыло на Ацэ, сумесна з прыйшоўшымі да іх каланістамі, паклала пачатак вялікарускай нацыянальнасьці. Плямёны радзімічэй, дрэгавічэй і крывічэй паклалі пачатак беларускай нацыянальнасці. Летапісец так размяшчае гэты плямёны: пад дрэгавічамі ён разумее вялікае племя, займаючае значную прастору паміж Прыпяццю і Дзвіной. Радзімічэй ён размяшчае на Сожы, а крывічэй – у вярхоўях Заходняй Дзвіны і Дняпра, часткова ў верхоўях Волгі. Із гэтага зразумела, што летапісец размяшчае крывічэй у месцах, дзе раней жылі літоўцы і дзе славяне сутыкнуліся з фінамі. Летапісец ведае, што кожнае племя мела сваё княжэнне, г. зн. уяўляла ізсябе асобны народзец. Ён адрознівае плямёны па этнаграфічных асаблівасцях. З яго слоў, толькі прыдняпроўскія паляне мелі культурныя звычаі – пакладзістыя і ціхія, мелі правільнае сямейнае ўладкаванне. Іншыя ж плямёны жылі “звярынымі звычаямі”, забівалі адзін аднаго, елі ўсё нячыстае і мелі асобыя шлюбныя звычаі. Гэта характэрыстыка летапісца-паляніна мае, відавочна, тэндэнцыю да таго, каб

паказаць перавагу палян над астатнімі плямёнамі. Але для нас важна тое, што летапісец усведамляў розніцу паміж плямёнамі.

Летапісец ведае таксама і некаторыя паданні аб паходжанні плямён. Так, ён расказвае пра тое, што былі два браты, родам з ляхаў: Радзім і Вятка “и пришодша седоста Радим на Сожю и прозвавшася Родимичи». Ад Вятка атрымалі назву вяцічы. Такім чынам да летапісца дайшлі нейкіяне невыразныя паданні аб радстве радзімічэй і вяцічэй з ляхамі. Што да вяцічэй, то ні гістарычныя ні лінгвістычныя дадзеныя не падцвяржаюць думкі летапісца аб радстве іх з палякамі, бо вяцічы прыйшлі на Аку з поўдня, з Падоння, куды перасяленне закінула іх у больш ранюю эпоху. Значыць яны былі адным з акраінных плямён на славянскай прарадзіме і жылі далёка ад ляшскага племені, якое месцілася на крайнім паўночна-заходзе. Іншая справа радство радзімічэй з ляхамі. Для вучоных гісторыкаў гэтая звестка летапісца бачылася яго выдумкай, бо здавалася мельмі дзіўным з’яўленне польскага племені так далёка адарваным на ўсход ад сваіх родзічаў. Аднак, дзякуючы навейшым знаходкам у вобласці філалогіі і вобласці славянскіх перамяшчэнняў, ужо не існуе сумнення ў тым, што паведамленне пачатковага летапісца адпавядае ісціне: племя радзімічэй з’яўляецца часткай вялікага ляшскага племені. Тыя ж дадзеныя філалогіі даюць нагоду сцвярджаць, што ўсё паўночнае прыдняпроўе было заселена часткай ляшскага племені. Філолагі з вялікай даставернасцю адносяць і дрыгавічэй па моўных асаблівасцях да галіны ляшскага племені (акадэмік Шахматаў). У радзімічаў і дрыгавічаў была адна мова – продак беларускай мовы. Дрыгавічы атрымалі сваю назву ад старажытнага слова дрыгва (драгва), што азначае трасіну ў балоце, г. зн. па пераважнаму каларыту наваколля краіны. Найбольшыя цяжкасьці вызывае пытанне аб крывічах. Спачатку летапісец некалькі разоў гаворыць пра гэта племя, прычым часта пакрывае найменне крывічы найменнем славян. З яго слоў вынікае, што славяне мелі асобае княжэнне ў Ноўгарадзе, а другое на Палоце, якое звалася палачанамі. Ад іх жа і крывічы, якія сядзяць у вярхоўях Волгі, Дзвіны, Дняпра і якія маюць горад Смаленск. Тут, г. зн. на ўсёй гэтай прасторы сядзяць крывічы.

У іншым месцы летапісец кажа толькі пра палачан і смалян. Ён ведае і вялікі крывічскі горад Ізборск, які знаходзіцца ўжо на Пскоўшчыне. Адным словам найменне крывічы ў летапісца не мае дакладнага значэння. Па сутнасьці, у яго уяўленні, ў вярхоўях Дняпра, Дзвіны і Волгі, у гарадах Ноўгарадзе, Пскове і Ізборску месціцца племя, якое ён у асноўным называе славянамі ці па галоўных гарадах і рэках і да некаторай часткі якога ён калі-некалі адносіць найменне крывічы. Нямала цяжкасьцей дадае і пытане аб мове. Старажытныя говары – полацкі і смоленскі – без сумневу належаць да беларускай мовы. Між тым, ужо у час летапісца крывічы сядзяць у Ноўгарадзе і Пскове, г. зн. у тых мясьцінах дзе ў далейшым выпрацаваліся вялікарускія говары. Крывічы перайшлі далёка за Дняпро,

там сустрэліся з вяцічамі і там жа, таксама выпрацаваліс вялікарускія говары. Значыць, зяўляецца пытанне: ці прадстаўляюць крывічы самі па сабе продкаў вялікарускага племені, якія на захадзе падпалі пад моўнае уздзеянне дрыгавічэй, ці ж наадварот, яны з’яўляюцца продкамі беларусаў, г. зн. сваякамі дрыгавічэй і радзімічэй, але каланізаваўшы Наўгародска-Пскоўскую зямлю і частку Суздальскай выпрацавалі тут разам з вяцічамі асновы вялікарускай мовы, ці проста падверагліся ўздзеянню вяцічэй. Першае сцвярджэнне з’яўляеца ўсёж-такі вельмі сумнеўным. Усе цяжкасьці знікаюць, калі мы звернем увагу на паказаныя раней ваганні летапісца і прымем адзіна правільнае тлумачэнне слова крывічы. Назва крывічы не паддаецца якім-небудзь тлумачэнням зыходзячы са славянскіх моў, бо розныя этымалагічныя дагадкі нічога ў гэтым пытанні не праясняюць. Але трэба звярнуць увагу на тое, што літоўцы дагэтуль называюць славян крывічамі. Імем крывічы гэта племя сябе ніколі не называла, але часткі гэтага племені зваліся па рэчках і гарадах. Значыць гэта назва запазычаная, чужая і ў такім выглядзе была ўспрынятая летапісцам, які аднак разлічае крывічэй па гарадах і рэках. Пагэтаму напрошваецца ўжо згаданае філолагамі сапастаўленне слова крывічы з літоўскім словам Krievi, што азначае балота, трасіну. Калі мы спынімся на гэтым тлумачэнні, то тады адпадае шэраг сумненняў і для нас будзе відавочна, што паўночна-усходняя частка Беларусі была таксама населена дрыгавічамі, назву якіх літоўцы проста перавялі на сваю мову і выкарысталі ў адносінах наогул да ўсіх славян, з якімі яны сутыкнуліся. Тады не давядзецца шукаць падстаў супадзення моўных асаблівасьцей паміж крывічамі і дрыгавічамі, не давядзецца перасяляць крывічэй з месца на месца, для чаго не дае падстаў ні адна летапісная крыніца і давядзецца прыняць вывад аб тым, што дрыгавічы, будучы часткай ляшскага племені, мелі цягаценне да каланізацыі поўначы і усходу, дзе сутыкнуліся з фінамі і вяцічамі і згубілі там, дзякуючы перакрэшчваннем, некаторыя асаблівасці сваёй гаворкі. І так, усе гэтыя дадзеныя і думкі прыводзяць нас да вываду, што беларускае племя, не гледзячы на тое, што ў глыбокай старажытнасьці падзялялася на тры часткі, ці нават на дзве, спрадвеку жыло на ўказанным месцы і па свайму походжанню одрознівалася ад іншых рускіх плямён, бо было часткай ляшскага племені і было адарвана ад апошняга з захаду літоўскімі плямёнамі і ў паследуючым жыцці падверглася моцнаму ўздзеянню акружаючых рускіх плямён. Гэта збліжэнне продкаў беларусаў з усходне-рускімі плямёнамі магло адбыцца таму, што ад ляхаў яны аддзяліліся вельмі рана, калі моўныя асаблівасьці яшчэ не вельмі адзялялі заходніх славян ад усходніх, калі яшчэ дзейнічалі асновы праславянскай мовы, аднак ўжо з некаторымі мясцовымі асаблівасцямі. Менавіта гэтым тлумачыцца тыя не шматлікія, але вельмі характэрныя і грунтоўныя асаблівасьці беларускай мовы, якія збліжаюць яе з польскай мовай. Гэта не толькі асаблівасьці гаворкі, але рысы, заснаваныя на фізіялагічнай аснове.

Мы маем на увазе такія асаблівасьці, як беларускае дзэканне і цэканне; сюды ж трэба аднесьці ацвярдзенне мяккага “р”. Беларусу і зараз фізіялагічна цяжка падавіць у сабе гэты асаблівасьці беларускай мовы, не гледзячы на рускамоўную адукацыю і жыццё ў рускамоўным асяродзі. Канчаткова гэтыя моўныя асаблівасьці губляюцца толькі пад уплывам перакрыжаваных шлюбаў і ізаляванным існаванні некалькіх пакаленняў.

§ 3. ЧЫСЬЦІНЯ БЕЛАРУСКАГА ТЫПУ

З папярэднесказаннага відавочна, што беларускае племя спрадвеку раймала тую самую тэрыторыю, на якой яно жыве і зараз, за вельмі невялікімі выняткамі. Ніякія іншыя народы ніколі не насялялі гэтай тэрыторыі. Такім чынам беларускае племя захавала найбольшую чысціню славянскага тыпу і ў гэтым сэнсе беларусы, як і палякі, з’яўляюцца найбольш чыстым славянскім племем. У гістарычным мінулым Беларусі няма ніякіх элементаў перакрэшчванняў, таму што ніякія народы ў вялікай массе не пасяляліся на гэтай тэрыторыі. У гэтым сэнсе беларусы вельмі адрозніваюцца ад вялікаросаў і ўкраінцаў. Не гледзячы на тое, што паўночная Украіна таксама з’яўляецца месцам існоннага пражывання славян, але яна была краінай не вельмі рэдкага адліву і прыліву чужародных народаў, што ў значнай ступені спрыяла змене славянскага тыпу украінцаў. У ім вельмі значная частка прымесі цюркскай крыві: печанегаў, чорных клабукаў, торкаў, полоўцаў, і на прыканцы татар. У далейшым тут массава разлілася польская каланізацыя. Вялікарускае ж племя з’явілась вынікам моцнага перакрэшчвання славян з фінамі і цюркамі.

Нават тыя чужародныя плямёны, якія дзякуючы розным гістарычным нагодам траплялі ў асяродзе беларусаў у больш менш значнай колькасьці, не былі ассіміляваны і самі не ассімілявалі беларусаў. Такія габрэі і татары. З XIV ст. габрэі пасяліліся ў розных кутках Беларусі больш ці менш значнымі группамі. Тады ж на мяжы паміж беларускімі і літоўскімі плямёнамі былі паселены значныя группы татар, але яны да нашых дзён не страцілі сваіх бытавых і этнаграфічных асаблівасцей. З канца XIV ст. Беларусь знаходзілася ў пастаянных адносінах з палякамі. Але не было массавага перасялення палякаў, акрамя таго палякі складалі і складаюць абасобленную частку насельніцтва. Вось чаму нават знешні выгляд тыповага беларуса супадае з тымі апісаннямі знешняга выгляду славян, з якімі мы сустракаемся ў старажытных пісьменнікаў. Гэта тып светлавалосых і блакітнавочых людзей. І яшчэ Герадот так характэрызаваў сваіх будзінаў. Дадзеныя антрапалогіі, не гледзячы на іх невялікую праўдзівасць, падцвяржаюць сказанае: славяне належаць да тыпу доўгагаловых і ў цяперашні час гэты тып перабольшвае ў асяродзі беларусаў (каля 80% па Нідэрле)

§ 4. КУЛЬТУРНЫЯ НАСТУПСТВЫ СУВЯЗЕЙ З СУСЕДЗЯМІ.

На працягу стагодззяў беларускае племя прыходзіла ў сутыкненне з суседзямі, што прывяло да некаторых моўных запазычанняў. Так суседства з фінамі аставіла ў беларускай мове некаторую колькасць слоў, але параўнальна ня шмат і прытым такіх, якія з'яўляюцца агульнымі і для іншых рускіх гаворак. Моўны беларускі матэрыял у значна большай ступені папоўніўся словамі з літоўскай і латышскай моў, што наогул зразумела. Так беларусы запазычылі ў латышоў і літоўцаў 36 распаўсюджаных слоў і не менш 54 вядомых толькі ў некаторых мясьцінах. Затое латышскі і літоўскі слоўнікі напоўнены словамі ўзятымі з рускай мовы наогул і асабліва з беларускай. Запазычанні ад фінаў могуць односіцца да больш старажытнага перыяду. Да больш позняга перыяду адносяцца шматлікія запазычанні з польскай мовы, што зразумела. У гэты разрад павінны быць аднесены і тыя словы, якія трапілі ў беларускую мову праз палякаў з нямецкай мовы і з габрэйскага жаргону. Наогул досыць цяжка вызначыць пераходныя прыступкі таго ці іншага слова: напрыклад словы "аванцюра", "вандраваць" маглі перайсці ў беларускую мову праз польскую, але маглі і непасрэдна з нямецкай і французкай мовы. Найбольшая колькасць слоў запазычана з татарскай мовы. Часткова гэта тлумачыцца суседствам з татарамі, жывучымі ў самой Беларусі, а часткова гэтыя словы маглі перайсці ў беларускую з рускай мовы.

Дарэчы ўсе гэтыя запазычанні характэрны для ўсіх моў. У беларускай мове колькасць запазычанняў, наогул, не вялікая і для далейшага часу не дае ўказанняў адносна таго, што гэта племя знаходзілася ў сфры уплыву якой-небудзь суседняй народнасьці. Калі адзін народ упершыню запазычвае ад іншага суседскага нороду тыя ці іншыя культурныя дасягненні, то ён запазычвае ў гэтага норода-асьветніка і тэрміналогію гэтых дасягненняў. Так фіны многія тэрміны запазычылі ў літоўцаў і рускіх, літоўцы – у рускіх славян. Такіх планамерных запазычаннасцей у беларускай мове няма, ад старажытнага перыяду сустракаюцца толькі асобныя словы. Значыць, не да яе ішло запазычанне культурных даброт, а наадварот, суседнія, меней культурныя народы запазычвалі гэтыя даброты ад дрыгавічэй і крывічэй. Што да больш пазнейшага часу, які ахоплівае перыяд культурных зносін з Польшчай, то тут ёсць у беларускай мове шэраг выказванняў, паказваючых на культурныя запазычванні, але аб гэтым будзе гаварыцца вышэй.

§ 5. КАЛАНІЗАЦЫЙНЫ РУХ.

У параўнанні з маштабам вялікарускай каланізацыі і нават часткова ўкраінскай, гісторыя беларускага племені не адрозніваецца вялікім

размахам каланізацыі. Перыяд беларускай каланізацыі кароткі і адносіцца толькі да старажытнай эпохі. Плямёны дрыгавічэй і крывічэй у старажытную эпоху выдзяляліся шчыльнасцю насельніцтва. Гэта даказваецца, напрыклад тым, што на тэрыторыі адной Мінскай губерніі зарэгістравана каля тысячы гарадзішч (месцаў старажытных умацаванняў) і да трыдцаці тысяч курганаў. Зыходзячы з таго, што такая рэгістрацыя з'яўляецца больш ці менш выпадковай і так як мноства старажытных паселішчаў і пахаванняў знішчылася з цягам столькіх стагодзяў, то зразумела, што гэтыя дадзеныя сведчать аб шчыльнасьці старажытнага насельніцтва. Шчыльнасць насельніцтва і нязручнасьці заселенай тэрыторыі штурхалі народы да перасяленняў. Мы ўжо ведаем, што ў эпоху разсялення славян, частка дрыгавіцкага племені адлучылася і пайшла на Балканскі паўвостраў, дзе візантыйскія пісьменнікі ведаюць яе пад назвай драгувіты. Паўночна-усходняя частка дрыгавічскага племені, выдомая пад імем крывічы, пачала рух, аб чым ужо гаварылася, яшчэ ў X-XI ст. Крывічы асядаюць сярод фінскіх плямён, паступова ассімілюючы іх. Племя радзімічэй у каланізацыі прыймала вельмі малы ўдзел, верагодна таму, што не вельмі шчыльна засялася сваю тэрыторыю.

Дарэчы, можна адзначыць некаторы рух радзімічэй у вобласць басейна Акі, дзе калі-некалі сустракаюцца такія ж назвы рэчак, як і ў вобласці радзімічэй. (напр. Проня). Але тут радзімічы сустракаліс з каланізацыйным патокам вяцічэй. Крывічская каланізацыя будучага цэнтра Вялікаросіі растлумачвае і тую цікавую з'яву, што старытны полацкі говар быў прамежным ланцугом, паміж говарам паўночных крывічэй і говарам дрыгавічэй. У раннім пскоўскім говары заўважаюцца прызнакі, характэрныя говару дрыгавічскаму (вымаўленне неударнага "е" і "і" як"я", па іншаму адзін з варыянтаў акання). Гэтай ранняй каланізацыяй, растлумачваюцца таксама такія факты, як захаванне беларускіх гаворак у Маскоўскай, Цвярской, Калужскай і іншых суседніх губерніях.

§ 6. ДАДЗЕНЫЯ АРХЕАЛОГІІ.

Археалагічныя дадзеныя бліскуча падцвяржаюць толькі што сказаннае аб каланізацыйным руху крывічэй і ідучых за імі з поўдня дрыгавічэй. У крывічэй пераважаў абрад целаспалення. Спаленне адбывалася на насыпанным месцы. Тып курганаў, характэрных для вярхоўяў Бярэзіны, а таксама курганны інвентар, распаўсюджаны ў раёне Пскова, характэрны для вобласьці Смаленска. У той жа час яраслаўскія курганы X ст. па знаходках і пахавальных абрадах уяўляюць сабой поўнае падабенства смаленскім (Спіцын). Гэта падцвяржае факт каланізацыі Растоўскай вобласці з боку крывічэй. Пахаванні з целаспаленнем характэрызуюць сабой звычай крывічэй, тады як у радзімічскіх курганах целаспаленні вельмі рэдкія, рэдкія яны і ў дрыгавічскіх курганах. Але ў

некаторых мясцовасцях чыста дрыгавічскай тэрыторыі, напрыклад у Рэчыцкім уездзе, у значнай ступені перавышыюць целаспаленні. Наогул на Прыпяці заўважаюцца змешаныя формы пахаванняў, так як уплывалі жыўшыя на поўдні ад Прыпяці плямёны драўлян. Крывічы рухаліс у Падзвінне і ў верхняе Прыдняпроўё, перайдучы ва усходнія басейны гэтых рэк. Адсюль крывічэ накіраваліс да верхняй Волгі і пачалі каланізацыю мясцовасцей Пскоўскай і Наўгародскай абласцей. Яшчэ старажытны летапісец ведае вялікі горад Ізборск у крывічах, знаходзячыся ўжо на тэрыторыі старажытнага Пскова. Такім чынам, ужо ў вельмі раннія часы крывічы занялі не толькі тую тэрыторыю на якой яны аселі і былі вядомы пад гэтым імем, г. зн. тэрыторыю Верхняга Дняпра (смаленскія крывічы) і тэрыторыю Падзвіння (полацкія крывічы), выштурхоўваючы на ўсходзе фінаў, а на поўначы літоўцаў, але пайшлі ў глыбіню фінскай тэрыторыі на поўнач, займаючы мясцовасьці чыста фінскія, г. зн. тэрыторыі ў наваколлі старажытнага Пскова і Вялікага Ноўгарада. Выказанная мной раней і часцяком падвяргаўшаяся крытыцы думка аб тым, што Ноўгарад і Пскоў з’яўляюцца калоніяй крывічэй, у цяперашні час ужо не вызывае сумненняў, таму што падцвяржаецца не толькі дадзенымі нашага пачатковага летапісца, але і дадзенымі філалогіі (акадэмік Шахматаў). Гэтым тлумачыцца і тая акалічнасць, што ў найбольш ранюю эпоху крывічы ўвоходзяць у склад паўночна-рускага палітычнага саюзу і, па словах летапісца, разам з Ноўгарадам прызываюць варагаў.

Яшчэ ў IX-X ст. вакол Ноўгарада былі фінскія паселішчы, што ўказвае на тое, што каланізацыя крывічэй з’явілась тут нядаўна і крывічы яшчэ не паспелі ассіміляваць суседнія іншародныя плямёны. Тоеж самае адбывалася і на усходнім напрамку. Вяліка вобласць Паволжжа, Суздальская зямля, першапаткова засяляліся каланістамі із крывіччскага племені. Праўда туды накіроўвалася і каланізацыя з іншых месцаў, напрыклад із племені вяцічэй, але, ва ўсякім разе, найбольш ранняя каланізацыя Суздальскай зямлі ідзе з боку Смаленска. Нават яшчэ ў XII ст. захаваліся ўспаміны аб выплаце даніны Суздаля Смаленску. Такім чынам вобласць меры атрымала сваю пачатковую каланізацыю із крывічскай вобласці. І тут, у Растове і Суздалі выкарыстоўвалі абрад целаспалення. Відавочна, што і ў Прыпяцкай мясцовасьці адбываліся нейкія перамяшчэнні славянскіх плямёнаў і , можа быць, тут быў некаторы наплыў драўлянскага насельніцтва ў дрыгавічскі асяродак, але ва ўсякім разе гэты наплыў не пакінуў ніякіх слядоў у мове дрыгавічэй. Насупраць, калі ў наступныя часы драўлянскія плямёны ратаваліс на дрыгавічскай тэрыторыі ад татарскага пагрома і потым вярталіся на сваю тэрыторыю, то яны прыносілі ў малярускія говары некаторыя запазычанні з беларускіх гавараў.

Пасля гэтых агульных заўваг, характарызуючых найбольш раннія веды аб продках беларусаў, мы пяройдзем цяпер да характарыстыкі старажытнага быту.

§ 7. КАМЕННЫ ВЕК.

На працягу ўсяго верхняга Прыдняпроўя знаходзяць прылады, належачыя *каменнаму веку*. Гэты прылады бываюць двух ціпаў: з неабцёсанага камення, нешліфаваныя, адносячыяся да самай старажытнай эпохі каменнага веку (палеаліту), калі чалавек збіраў знаходзячыяся на паверхні зямлі камяні і трошкі прыстасоўваў іх пад свае патрэбы і прылады із крэмня, добра шліфаваныя; апошнія належаць ужо навейшай эпосе каменнага веку (неаліту) і паказваюць значны рост культуры. На абшарах Мінскай губерніі знаходзяць рэчы, належачыя абодвум эпохам каменнага веку, а на тэрыторыі рассялення крывічэй сустракаюцца рэчы, належачыя выключна да пазнейшай эпохі. Калі меркаваць па астатках каменнага веку можна думаць, што насельніцтва гэтага часу ў адных выпадках вяло вандроўны вобраз жыцця, а ў другіх аседлы. Так на поўнач ад Заходняй Дзвіны прылады каменнага веку не сустракаюцца вялікімі группамі, і наадварт, на поўдзень ад яе, паблізу ад дагістарычнага вадаёму, які месціўся ў Палескай нізіне, трапляюцца шмат прылад на адным і тым жа месцы, што сведчыць аб існаванні тут цэлых пасёлкаў першабытнага чалавека. Людзі каменнага веку мелі дастаткова прылад для барацьбы з жывёламі і палявання на іх (коп’і, стрэлы, сякеры), для лоўлі рыбы, і нават для земляробства, напрыклад сярпы, жорны. Яны ўжо вялі менавы гандаль з суседнімі народамі, так як сярод рэчаў каменнага веку трапляюцца бусы, ракавіны і прылады, зробленыя не із мясцовага матэрыяла. Больш таго, чалавек пазнейшай каменнай эпохі меў некарыя рэлігійныя ўяўленні, так як практыкаваў пахаванне сваіх памерлых і рабіў для іх магілы з каменных пліт.

У шмат якіх мясцовасцях Яўропы і Азіі каменны змяніўся бронзавым; але на тэрыторыі Заходняй Расіі рэчы з бронзы няшматлікія і сустракаюцца разам з жалезнымі, што сведчыць аб тым, што тут ці насельніцтва само адразу перайшло да ужывання жалезных прылад, ці што ўся тэрыторыя была занята прышэльцамі, якія ўжывалі гэты матэрыял.

Усе гэты знаходкі рэчаў каменнага веку характэрузуюць быт вельмі аддаленнага часу, не менш чым за тысячагодзі да Раства Хрыстова, калі яшчэ нельга гаварыць аб якіх-небудзь канкрэтных народах, жыўшых на гэтай тэрыторыі.

§ 8. СТАРАЖЫТНЕЙШАЯ КУЛЬТУРА БЕЛАРУСКАГА ПЛЕМЕНІ.

Аб старажытнейшым быце беларускіх плямён, г. зн. аб перыядзе за некалькі стагодзяў да прыняцця Руссю хрыстыянства, можна меркаваць па тых помніках быту, якія захаваліся у магільных курганах, ці ў старажытных гарадзішчах. Раскопкі, перад усім, паказваюць, што гэтыя плямёны, не гледзячы на іх блізкасць, мелі і свае асабістыя звычаі. Гэта адбіваецца на формах пахавальнага звычаю. Крывічы пераважна спальвалі сваіх памерлых і ў курганах скрыні з іх прахам. Дрыгавічы хавалі памерлых ў зямлі і калі-нікалі рабілі грабы, дастаткова першабытнага ўстройства. Мяркуючы па рэчах, якія захаваліся у курганах, насельніцтва займалась земляробствам, звералоўляй і гандлем. Наогул, гэта былі не вельмі ваяўнічыя плямёны, так як знаходкі зброі ў курганах вельмі рэдкія: мірны чалавек не лічыў патрэбным браць з сабой на той свет зброю. Затое часцей сустракаюцца ў курганных знаходках купцы з вагамі і вагавымі камянямі. Рэчы курганнага перыяду сведчаць аб ужо параўнальна высокай культуры насельніцтва. Былі вядомы рамёствы, напрыклад ткацкае, бандарнае, ганчарнае, якія мелі дастаткова высокае развіццё. Асабліва шмат сустракаецца упрыгожванняў, пераважна склаючыхся з прывазных рэчаў. Так шыя ўпрыгожвалася каралямі, складаўшымся із пацірак (шкляных, сердалікавых, амецістывых, бронзавых, сярэбраных і інш.) і розных вісюлек: кампазіцыя пацірак адрозніваецца замыславатасьцю форм і ўзораў. Рукі і скроні упрыгожваліся пярсцёнкамі і бранзалеткамі; матэрыялам для якіх былі срэбра, бронза, жалеза і шкло. Наогул колькасць упрыгожванняў была такая, што можна зрабіць вывад аб дастатковай заможнасьці насельніцтва дадзенай эпохі. Некаторыя із рэчаў паходзяць з Каўказа і іншых аддалённых мясьцін, некаторыя выраблялісь на месцы, напрыклад вельмі прыгожыя паціркі філіграннай апрацоўкі із срэбра і бронзы. Усё гэта паказвае на высокія эстэтычныя запросы тагачаснага насельніка. Наогул, параўнанне паўсядзённых рэчаў сучаснага беларуса з рэчамі, якія выкарыстоўвалі яго далёкія продкі, гаворыць не на карысць сучаснасьці. "Курганные рэчы", гаворыць прафесар Завітневіч, па свайму матэрыялу каштоўней, а па форме разнастайней, мудрагелісьцей, а калі-некалі вытанчанней сучасных. Усё гэта зразумела, калі мы прымем да ўвагі, што па разглядаемай вобласці праходзіў водны шлях "із вараг у грэкі", па якому ішоў бойкі менавы гандаль з далёкімі краінамі. Цікава, што некаторыя абіходныя рэчы, выкарыстоўваючыяся ў той далёкі час беларус захаваў і сёння; напрыклад форма ўпрыгожвання глінянага посуду. Яшчэ больш цікава наступнае: курганны жыхар Палесся меў звычку насіць скураны пояс са скураным мяшочкам у якім захоўваліcь ножык, агніва, крэмень і губка; тыя ж рэчы і ў такім жа мяшочку ён носіць і зараз. Курганныя рэчы паказваюць і на некаторыя звычаі таго часу. Усім вядома, што чашы, з якіх пілі віно і мёд асілкі рускага эпасу, называюць у былінах вёдрамі, дрыгавіцкія курганы паказваюць, што гэта не выпадковая гіпербала, так як у курганах сустракаюцца невялікія драўляныя вёдры са

срэбнымі ручкамі; гэтыя вёдры і служылі той “чарай зелена віна”, якая відаць, выкарыстоўвалась на пірах. Курганы паказваюць таксама, што пры пахаваннях прымяняўся складаны рытуал, які сведчыть аб развітых рэлігійных вераваннях. Нямыя курганы нават у дадзеным выпадку даюць магчымасць сапаставіць тагачасныя ўяўленні з сучаснымі вераваннямі; звернем увагу хаця б на тое, што на магілу памерлага прыносілі агонь ад хатняга вогнішча ў гліняным гаршочку; шанаванне вогнішча і ў цяперашні час моцна адбіваецца на светапоглядзе беларусаў.

Усё вышэй сказаннае адносіцца да жыцця дрыгавічэй. Крывічы, асабліва смаленскія, ужо ў дастаткова ранні час мелі высокую культуру і шырокія гандлёвыя адносіны. Буйнейшым цэнтрам гэтых адносін была мясцовасць пад Смаленскам – Гнездава. Гнездаўскі магільнік добра вывучаны і дае дакладнае разуменне аб культуры старажытных крывічэй, сядзеўшых на Вялікім водным шляху.

Гнездаўскі магільнік адносіцца да IX ст. і галоўным чынам да X ст. калі асабліва багата будаваліcь тут курганы. Урэшце, некаторыя рэчы адносяцца да ранейшага перыяду. Пачатак XI ст. можа служыць канечным тэрмінам жыцця Гнездава. Магільнік дацiруецца арабскімі манетамі IX і пачатку X ст.: самы позні діргем 903 года. У жыцці насельнікаў Гнездава земляробства не адыгрывала вялікага значэння, так як земляробчых прылад не знойдзена. Наадварот, авечкагадоўля і конегадоўля былі моцна развіты, т.я. у курганах была знойдзена вялікая колькасць касцей. Пчалярства, бясспрэчна квітнела, т.я. у курганах знаходзіліся так званыя жалезныя шпоры (дрэвалазныя путы) і некаторыя срэбныя рэчы у куску воску. Занят жыхароў рыбалоўствам падцвяржаецца знаходкамі сталёвых кручкоў для вуд, а аб занятаку паляваннем сведчаць знаходкі наканечнікаў стрэл (так званых зрэзней). Асноўным заняткам жыхароў быў гандаль і прамысловасць. Самыя бойкія гандлёвыя сувязі жыхароў Гнездава былі з блізкімі і аддаленымі краінамі Усходу, праз Волжскі водны шлях, па якому сюды прывозілісь вырабы арабскай індустрыі. Зносіны Гнездава з Візантыяй былі вельмі слабыя: у курганах трапілась толькі некалькі рэчаў спрэчнага паходжання і залатыя ніткі ад парчы візантыйскага паходжання. Наогул, па рэчавых знаходках, культура Гнездаўскага магільніка адносіцца да перыяду росквіту паўночна-арабскага гандлю. Так аб зносінах з усходам сведчаць шматлікія цікавыя рэчы: бронзавыя пласцінкі з перагародчатымі ўзорамі, падобныя да вырабаў Сярэдняй Азіі і Каўказа. Асабліва цікавыя пацiркі, большая частка якіх з Гнезнаўскага магільніка можа лічыцца прывезенай з усходу. Гэта былі дутыя срэбныя вырабы, сердалік. Прывоз пацірак з усходу, вегагодна, звязаны з прывозам разнастайных упрагожванняў.

З другога боку, у гнездаўскіх курганах знойдзены рэчы заходняй індустрыі. Так, сустракаючыяся тут мячы, належать да мячоў скандынаўскага тыпу. Шкарлупінападобныя фібулы таго ж тыпу, сведчаць

аб адносінах з далёкім захадам, але дарэчы, некаторыя з гэтых фібул, згодна з заўвагай даследчыка з'яўляюцца варыянтам мясцовага вырабу. Цікава, што гнездаўскі магільнік утрымлівае побач са шматлікімі вырабамі іншаземнай індустрыі, рэчы мясцовага вырабу. Такім чынам, ужо ў эпоху прыняцця хрыстыянства, плямёны крывічэй, дрыгавічэй і радзімічэй далёка не былі першабытнымі дзікунамі.

ГЛАВА II. УТВАРЭННЕ І СТРОЙ СТАРАЖЫТНЫХ КНЯЖЭННЯЎ.

§ 1. ПЛЕМЯННОЕ ЖЫЦЦЁ І ЎТВАРЭННЕ КНЯЖЭННЯ.

У пачатковую эпоху рускай гісторыі кожнае племя із тых, аб якіх успамінае летапіс, жыло особным жыццём. Яно мела сваіх асобных племянных князёў, мела сваё веча ці народны сход, на якім збіраліся ўсе паўнапраўныя сябры для абмяркавання тых ці іншых пытанняў, вяло свае войны. Сярод князёў асобных плямён сустракаюцца калі варажскія князі, калі князі мясцовага паходжання. Так у Полацку, у эпоху Пачатковага летапісу княжыў Рогвалад, у Тураве (дрыгавічская зямля) – князь Тур. Верагодна ў радзімічэй было сваё асобнае княжанне, таму што гэта племя супраціўлялась захопніцкім памкненням першых кіеўскіх князёў, мела свайго правадыра і племенную арганізацыю.

Каля пачтку X ст. беларускія плямёны уваходзяць у склад утварыўшайся ў Кіеве Кіеўскай дзяржавы. Першыя кіеўскія князі атрымалі прыярытэт сярод астатняй Русі і пачалі падпарадковываць із Кіева астатнія рускіе плямёны. Так крывічэй мы сустракаем у складзе Кіеўскай дзяржавы ўжо пры Алегу. Алег валодаў Смаленскам і Полацкам, які таксама ўпамінаецца ў ліку алегавых гарадаў. Палачане і смаляне прынімаюць удзел у знакамітым паходзе Алега на Царгорад і ў раздзеле здабычы.

У інтарэсах кіеўскіх князёў было падпарадкаваць перш за ўсё Прыдняпроўе і Падзвінне, таму што па гэтых рэках ішоў шлях з варагаў у грэкі, г. зн. галоўны гандлёвы шлях. Зрэшты, да Уладзіміра маглі быць у асобных пляменаў і асобныя князі, падпарадкаваныя Алегу. Так, відаць, было ў Полацку. Радзімічы канчаткова ўвайшлі ў склад Кіеўскай дзяржавы пры Уладзіміры, які падпарадкаваў гэта племя Кіеву. Дрыгавічы былі падпарадкаваныя Кіеву, верагодна, раней радзімічаў, хоць летапіс не згадвае пра час іх падпарадкавання, але пры Уладзіміры ў Тураве ўжо сядзіць старэйшы яго сын Святаполк, што паказвае на вялікае значэнне гэтага горада ў складзе Кіеўскай дзяржавы. Наогул, Уладзімір энергічней, чым яго папярэднікі, аб'ядноўваў рускія плямёны з Кіевам, знішчаючы сярод іх племянныя княжэнні. Яшчэ будучы наўгародскім князем, і

збіраючыся ваяваць з Кіевам, Уладзімір адпраўляецца ў паход на Полацк. Знешняй падставай для гэтай вайны паслужыла адмова дачкі Рагвалода Полацкага Рагнеды выйсці замуж за Уладзіміра. Апошні напаў на Полацк, забіў тутэйшага князя і паланіў яго дачку. Разам з тым Полацк стаў у непасрэдную залежнасць ад кіеўскага вялікага князя.

Уладзімір, як вядома, яшчэ пры сваім жыцці пораздаваў княжанні сваім сынам. Так, старэйшага сына Святаполка, ён пасадзіў у дрыгавічоў ў Тураве, а сыну ад Рагнеды Ізяславу аддаў Полацкую зямлю. У Смаленску Уладзімірам таксама быў пасаджаны сын яго Станіслаў. Такім чынам, вылучыліся тры буйныя цэнтры. Але толькі Тураў і Полацк з гэтага часу атрымалі значэнне самастойных княстваў, у Смаленску княжанне Станіслава неўзабаве спынілася, і да паловы XIIст. гэтая частка крывічоў не карысталася самастойнасцю. Гісторыя старажытнай Русі, якая падрабілася па смерці Уладзіміра Св [ятого] і сына яго Яраслава (з 1054 г.) на землі, складаецца з гісторый асобных княстваў. Ўсталяваўшаяся ў палове XI ст. своеасаблівае жыццё рускага грамадства ішло па адным і тым жа кірунку амаль да паловы XIII ст., калі ў жыцці Русі здзяйснілася буйная змена: Усходняя Русь падпала пад татарскія валадарства, Заходняя Русь паступова ўвайшла ў сферу літоўскага ўплыву і аб'ядналася з Літвой. Такім чынам, перыяд XI ст. да паловы XIII ст. складае і першы натуральны перыяд у гісторыі Старажытнай Русі. Жыццё ўкладваецца ў рамкі асобных княжанняў. Мы намецілі толькі некаторыя асаблівасці ў гісторыі гэтых земляў, пераважна культурны іх лад. Аб радзімічах казаць не даводзіцца, таму што яны не ўтварылі самастойнай дзяржавы і Радзімічская зямля па частках ўвайшла ў склад суседніх княстваў - Чарнігава-Северскага і Смаленскага. Наогул, племя радзімічаў, было вельмі слабым па сваёй колькасці і культурнаму развіццю і было ўціснута сярод моцных суседзяў, таму яно і не атрымала самастойнага значэння.

§ 2. ГІСТОРЫЯ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ.

Самай цікавай з'яўляецца гісторыя Полацкай зямлі. Яна выказалася ў своеасаблівым развіцці палітычнага жыцця і першы перыяд яе адзначыўся векавой барацьбой з найбуйнейшымі цэнтрамі тагачаснай Русі - Ноўгарадам і Кіевам. Ужо пераемнік Ізяслава, яго сын Брачыслаў зрабіў вельмі ўдалы напад на Ноўгарад і абрабаваў яго. Але асабліва праславіўся Усяслаў Брачыслававіч, які заняў полацкі пасад пасьля сьмерці свайго бацькі ў 1044. Неўтаймоўная энергія Усяслава, выяўленая ў барацьбе з кіеўскімі князямі, прыдбала яму славу чарадзея, якім ён і характарызуецца ў «Слове пра паход Ігаравы» у словах: «Усяслаў князь лядеме суды судяше, князем грады рядяше, а сам у ноч ваўком рыскаше: з Кіева дорыскаше, да курэй, Тьмуторокани; вялікаму Хорсови ваўком шлях прерыскаше. Таму ў

Полотьсте позвониши ютрані рана ў Святой Сафіі, а ён у Кіеве звон слышаше. Нават калі і вяшчае душа ў сябрах целе, але часта бяды страдаше. Таму прарочы Баян і першае припейку смысленный прамовіла ». «Ні хытру, ні значна, ні пьтычу значна, суда Бажия не хвіліны». Сучаснікі не ўмелі інакш разтлумачыць Яго посьпехі пасля панесеных ім не раз паражэнняў. Яму прыйшлося вынесьці барацьбу амаль з усёй тагачаснай Руссю. Гэтая асоба зрабіла на народ такое моцнае уражанне, што захавалася паданне, быццам ён нарадзіўся ад валхвавання і што з нагоды гэтага ў яго на галаве была радзімая пляма, якая мела асаблівую чарадзейную сілу. Вешчуны загадалі яму насіць на галаве павязку якая хавала яго пляму. І наогул, Усяслаў славіўся надзвычайным чалавекам чарадзеем, нават і паміж больш адукаванымі людзьмі таго часу.

Прыведзены вышэй погляд старажытнага паэта цалкам дакладна, хоць і своеасаблiва, характэрызуе кіпучую дзейнасць Усяслава: ён быў разумны, хітры і вёрткіі, але ў той жа час жыццё яго склалася так, што ён шмат што павінен быў перанесьці. Сваім розумам, сваім клапатлівым прадпрымальным характарам гэты князь застаўся надоўга ў памяці народа; і апавяданні, якія перадаваліся ў народзе, трапілі ў пісьмовыя помнікі - летапіс і «Слова пра паход Ігаравы». Пасля смерці Яраслава ў 1054 г. Усяслаў Брачыслававіч жыў некаторы час у міры з Яраславічамі – Ізяславам Кіеўскім , Святаславам і Усеваладам і нават прымаў удзел у справах ўсёй Русі: так ён хадзіў з усімі князямі ў 1060 на торкаў. Аднак згода хутка парушылася; паміж князямі, не вядома з якой нагоды, адбыўся разлад. Усяслаў распачаў цэлы шэраг нападаў на паўночныя рускія вобласці, аблажыў ў 1065 Пскоў, хоць і безпаспяхова, а У 1066 г. падступіў да Ноўгарада і папаліў яго наваколлі. Тады вялікі князь Кіеўскі Ізяслаў і яго браты Святапалк і Усевалад вырашылі разам пакараць Усяслава за напады. Глыбокай зімой 1067 яны ўтраіх, на чале шматлікага войска, адправіліся ў Полацкую вобласць. Саюзнікі аблажылі Менск, адзін з найважнейшых полацкіх гарадоў, узялі яго пасля ўпартага супраціву, прычым амаль усё насельніцтва: мужчыны, жанчыны і дзеці, або былі перабіты, або ўзяты ў палон. Ад гэтага горада яны пайшлі далей і на рацэ Нямізе, (рака пад Менскам) адбылася бітва, у якой Усяслаў быў разбіты. Аб гэтай бітве невядомы аўтар «Слова пра паход Ігаравы» так маляўніча сказаў: «На Нямізе снапы стеляют галовамі, малоцяць стальнымі цапамі, на таку жыццё кладуць, веюць душу з цела». Пасля гэтай бітвы Усяслаў збег. Саюзныя князі не пагналіся за ім, але накіраваліся на ўсходнія часткі полацкіх уладанняў, да Дняпра і спыніліся каля Воршы. Мабыць, наступіўшая вясна п4рашкодзіла працягу ваенных дзеянняў, так як ваявалі ў той час амаль выключна зімой. Сабраўшыся ў Воршы, Яраславічы ў

чэрвені месяцы заклікалі Усяслава наперамовы ў сваю стаўку, прычым яны цалавалі крыж, што не зробяць яму ніякага зла. Аднак, як толькі полацкі князьз’явіўся ў табар саюзнікаў, ён быў схоплены, скаваны і адпраўлены Ізяславам у Кіеў у зняволенне. Але тут, у турме, ён сядзеў не доўга. Кіяўляне прагналі свайго князя Ізяслава і абралі на княжанне Усяслава, які знаходзіўся тут ў няволі і, даўшы яму войска, адправілі супраць Ізяслава. Аднак полацкі “чарадзей” збег з вайсковага табару да сябе на радзіму і тут праявіў шэраг зняважлівых подзвігаў і, між іншым, абрабаваў Вялікі Ноўгарад. Усяслаў памёр у глыбокай старасці, прокняжыўшы 57 гадоў. Пры ім Полацкае княства дасягнула вышэйшай ступені свайго развіцця: уся руская зямля на чале з вялікім князем не магла справіцца з полацкім "чарадзеем». Перш за ўсё, яно падзялілася на некалькіі княжэнняў і гэта было першай акалічнасцю яго паслаблення. Затым барацьба з Кіевам не спынілася. Цяпер кіеўскія князі білі полацкіх па асобку. У 1116 знакаміты Уладзімір Манамах моцна спустошыў Мінскае княства, дзе княжыў Глеб Усяслававіч, адабраў у яго два важныя гарады - Воршу і Копысь і далучыў іх да Смаленскай зямлі, а жыхароў цэлага горада Друцка паланіў і павёў у Пераяслаўскую вобласць. Праз тры гады Уладзімір Манамах захапіў і сам Менск, паланіўшы яго князя Глеба і забраў яго ў Кіеў. Такім чынам, значнае княжанне Полацкай зямлі [было] ад яго аднята.

Але і на гэтым барацьба яшчэ не спынілася. Пераемнік Манамаха Мсціслаў у 1127 г. павёў рускую зямлю на полацкіх князёў, разграміў іх, забраў у палон і выслаў у Візантыю. Праўда праз пяць гадоў нашчадкі Усяслава зноў з’явіліся на Полаччыне і выкарыстаўшы ўзнікшыя на Русі смуты, вярнулі сабе сваё княжання. Але цяпер Полацкая зямля была раздроблена і знясілена. Цяпер Усяславічы ўжо не спрабавалі ўмешвацца ў агульнарускія спраыв. Пачалася своеасаблівая эпоха ў развіцці самой Полатчыны. Так сумна скончылася векавая спрэчка полацкіх князёў з Кіевам і Ноўгарадам. У цяперашні час не зусім зразумела падстава гэтай спрэчкі, незвычайнай нават у асяродзі старажытнарускіх усобіц. Але ледзь ці не самым падыходзячым тлумачэннем будзе той факт, што Ноўгарад быў калоніяй полацкіх крывічаў; відавочна, полацкія князі, добра памяталі паходжанне заможнага і хутка развіваючагася горада, дамагаліся яго і рабілі няспынныя напады. Але Ноўгарад знаходзіўся ў сферы ўплыву кіеўскіх князёў, спачатку Ізяслава Яраславіча, а потым Усевалада, яго сына і ўнука. Для кіеўскіх князёў Ноўгарад быў таксама вельмі важны, як гандлёвы цэнтр і як горад, які прыносіў князю вялікі даход. Наўгародцы таксама цягнуліся да Кіева з нагоды гандлёвых сувязей. Ясна, што сілы былі няроўныя, і Полацкая зямля ў выніку была пераможана.

У палове XII ст. палітычнае жыццё Полацкага княства апынулася ўціснцтым у вузкія межысваёй зямлі. Але гэта жыццё было багата сваімі асаблівасцямі. Мсціслаў адправіў у Грэцыю пецярых Усяславічэй: вярнуліся ў Полацк, відаць, толькі трое з іх. Патомства іх хутка разраслося і ўжо да канца XII ст. мы бачым Полацкую зямлю раздробленай на шмат асобных княжанняў. Такіх княжанняў было больш за дзесяць, а менавіта: Полацкае, Менскае, Друцкае, Віцебскае, Ізяслаўскае, Лагойскае, Слуцкае, Новагрудскае (Наваградак), Гродзенскае, Клецкае, Свіслацкае, Лукомльскае, Кокенгаузенскае і Герсіке. Паміж князямі пачаліся бясконцыя ўсобіцы. Барацьба падмацоўвалася яшчэ ўмяшаннем вечавых сходаў. Дробныя прыгарады не жадалі падпарадкоўвацца цэнтральнаму гораду Полацку і аспрэчвалі яго значэнне. Вечавыя сходы розных гарадоў выганяюць нязручных яму князёў, запрашаючы на іх месца іншых. Такім чынам, адбывалася няспынная барацьба, аслабляючая зямлю. Некаторыя прадпрымальныя князі, імкнучыся здабыць свае надзелы, звярнуліся ў суседнюю Літву і тут заснавалі свае княствы; так з'явілася княства ў Гарадзеі, а таксама на ніжняй Дзвіне - у Кокенгаузене і Герсике. Блізка сжываючысь з Літвой, князі умешваюць гэта ваяўнічае і прагнае да здабычы племя ў свае адносіны. Але адсьль жа паўстала для Полацкай зямлі і сур’ёзная небяспека: атрады літоўцаў, якія прыходзілі на дапамогу князям, пачалі самастойна з’яўляцца з мэтай рабавання. Іншая небяспека пачала пагражаць Полацку з боку ўзмацніўшагася да канца XII ст. Смаленскага княства. Нарэшце, на захадзе з'явіўся яшчэ адзін небяспечны вораг у асобе немцаў, якія захапілі ў самым пачатку XIII ст. вусце Дзвіны. Так саслабелае Полацкае княства апынулася сярод моцных суседзяў. Смаленскія князі захапілі на ўсходзе полацкія воласці, немцы на захадзе захапілі суседнія княствы, сярэдзіна апынулася пад пагрозай літоўскіх набегаў. У гэтай барацьбе і ў войнах адзін з адным загінулі нашчадкі Усяслава і ўжо да палове XIII ст. род іх спыніўся. Так паступова замірала самастойнае палітычнае жыццё на Полатчыне.

§ 3. ГІСТОРЫЯ СМАЛЕНСКАГА КНЯСТВА

Другія два княствы - Смаленскае і Тураўскае не дасягнулі такога грамадскага развіцця. Пасьля сьмерці Яраслава, Смаленск знаходзіўся ў валоданні яго сына Усевалада, а затым ўнука Уладзіміра Ўсеваладавіча, але не меў тады значэння самастойнага княства. Толькі ў першай палове XII ст. Смаленск атрымаў асаблівага князя ў асобе Манамахава ўнука Расціслава Мсціславіча. Расціслаў шмат зрабіў для ўзняцця свайго княства. Ён заснаваў тут самастойную біскупію і надзяліў яе шырокімі даходамі. У палітычных адносінах пры ім княства было моцным. Падтрымліваючы

свайго брата Ізяслава ў знакамітай барацьбе супраць яго дзядзькі - Юрыя Даўгарукага, Расціслаў дасягнуў, аднак, таго, што Смаленская зямля не падвяргалася спусташэнням. Расціслаў па сваіх сямейных традыцыях быў цесна звязаны з пытаннем аб кіеўскім вялікакняскім стале і сам у глыбокай старасці памёр на вялікім княжанні. Нягледзячы на шырокія палітычныя задачы, пастаўленыя княству першым яго заснавальнікам, яно не атрымала сур'ёзнага значэння, як палітычнае цела. Гэта тлумачыцца ў значнай меры геаграфічным становішчам зямлі: Смаленскае княжанне знаходзілася сярод моцных зямель - Наўгародскай, Суздальскай, Чарнігаўскай, і яму не было куды пашырацца, заняцца каланізацыяй. Лішкі смаленскага насельніцтва, праўда, сыходзілі, але іх сыход спрыяў толькі паслабленню княства, так як накіроўваўся ў Суздальскую зямлю і ўзмацняў суседа. Княства не было моцна яшчэ таму, што распалася на ўдзелы. Ужо чатыры сына Расціслава падзялілі паміж сабой надзелы. Нягледзячы на такое становішча рэчаў, Смаленская зямля праіснавала да канца XV ст. і ўпала толькі пад ударамі такога выдатнага палітыка і палкаводца, якім быў вялікі князь літоўскі Вітаўт. Палітычнае значэнне Смаленскага княжання к канца XIV ст. зрабілася вельмі цяжкім: на ўсходзе вырастала Масква, на захадзе - Літоўскае княства. Той факт, што Смаленск пратрымаўся так доўга, тлумачыцца як шырынёй яго тэрыторыі, так і шэрагам іншых падстаў. Сярод іх трэба, перш за ўсё, паказаць на характар саміх Расціславічаў. Разгалінаваныя даволі хутка, яны, аднак, не гублялі трывалай сямейнай сувязі. Паміжкняскія ўсобіцы не былі вядомыя Смаленскай зямлі, так як князі яе жылі паміж сабой мірна. Многія смаленскія князі адрозніваліся вялікімі здольнасцямі, асабліва ў ваеннай справе. Таму яны не здавольваліся дробнымі надзеламі ў роднай зямлі і шукалі шчасця па-за яе абшарамі, часам перажываючы розныя зменлівасці лёсу. Такі, напрыклад, лёс Рурыка Расціславіча, быўшага князем у чорных Клабукаў ў Парассі (на поўдні Кіеўскай зямлі), пастрыжаннага ў манахі і памяняўшага клабук на вялікае княжанне Кіеўскае. Не менш цікавы лёс двух славутых герояў старажытнай Русі - двух Мсціславаў - Адважнага і Удалога, бацькі і сына. Сваімі подзвігамі і сваім качавым жыццём яны нагадвалі тыпы першых князёў - волатаў, накшталт Святаслава, бацькі Уладзіміра Св[ятого].

§ 4. ГІСТОРЫЯ ТУРАВА-ПІНСТВА КНЯСТВА.

Гісторыя Турава ў параўнанні з гісторыяй Полацка і Смаленска ўяўляецца вельмі беднай; прытым, яна наогул вельмі мала вядомая. Тураў меў буйную ролю толькі ў другой палове X і ў пачатку XI ст. Тады сувязі старажытнай Русі з Польшчай былі вельмі трывалыя і цікавыя, а Тураў

знаходзіўся як раз на водным шляху з Польшчы ў Кіеў. Акрамя таго, палітыка Уладзіміра Св[ятого] і Яраслава Мудрага была яшчэ іншым чынам звязана з заходнімі ўскраінамі Русі; яна імкнулася да ўтрымання за сабой Чэрвеньскіх гарадоў, аспрэчваемых Польшчай; урэшце, палітыка абодвух князёў ставіла сваёй мэтай паходы на яцвягаў і іншыя літоўскія плямёны. Усе гэтыя падставы надавалі Тураву значэнне важнага цэнтра, базісу для ваенных аперацый. Вось чаму Тураў першы час знаходзіўся ў валоданні старэйшага з сыноў вялікага князя Кіеўскага. Пры Ўладзіміры Св[ятым] тут сядзеў старэйшы яго сын Святаполк, пры вялікім князю Яраславе - такія старэйшыя сыны - спачатку Ўладзімір, а пасля яго смерці Ізяслаў, пры Ізяславе Святаполк. Такім чынам, Тураў з'яўляўся ў X і XI ст. другім па сваім значэнні на Русі горадам пасля Кіева, пераходным княжаннем да Кіеўскага. Але такое яго значэнне працягвалася нядоўга, абставіны на Русі сталі складвацца так, што цэнтр княжацкай палітыкі перайшоў на поўдзень - у стэп, дзе вандравалі полаўцы, а каланізацыя накіравалася на паўночны ўсход; Літва і Польшча цалкам часова зніклі з палітычнага гарызонту рускіх князёў. Такім чынам ўпала і значэнне старажытнага Турава. Сапраўды, пасля смерці вялікіх князёў Святаполка, Манамаха і яго нашчадкаў, ён меў ролю толькі прыдатка да Кіеўскае княства. Падвяргалася раздрабленню нават тэрыторыя Тураўскага княства, так як гарады Клечаск (Клецк), Рагачоў на Дняпры і Гародна (у Пінскім у[ездзе]) перайшлі ў валоданьне лініі чарнігаўскіх князёў Вольгавічаў, а Мазыр на Прыпяці перайшоў канчаткова ў склад Кіеўскага княства. Толькі ў палове XII ст. у Тураве асела самастойная княская лінія ў асобе князя Юрыя Яраславіча (з нашчадкаў Святаполка Ізяславіча). Галоўнымі цэнтрамі княства з'явіліся гарады Тураў і Пінск. Зрэшты, усё гэта княжанне хутка падзялілася на шэраг дробных надзелаў. Такія надзелы ў Пінску, Нясвіжы (Мінскай губ.), У Дубравіцы і Стопані (у паўночнай Валыні), у Ваўкавыску Гродзенскай губ. і інш У XIII ст. раздрабніўшаяся на надзелы Турава-Пінская вобласць страціла ўсякае палітычнае значэнне, і князі яе то залежалі ад Галіцкага княжання, то падпадалі пад уладу вялікага князя Літоўскага. Апошняе пасведчанне аб самастойным князю гэтай галіны ставіцца да пінскага князя Юрыя Уладзіміравіча, які памёр у самым канцы XIII ст. Пры першых літоўскіх князях Турава-Пінскае княства, значна паменшанае ў сваіх памерах, працягвае сваё існаванне ў якасці удзельнага княства, якое залежала ад Літоўскага князя. Замест Рурыкавічаў на Турава-Пінскім стале мы бачым Гедымінавічаў, пачатак якім былў пакладзены Нарымунтам Гедымінавічам.

§ 5. ПАЛІТЫЧНЫ СТРОЙ ЗЯМЕЛЬ

У палітычным дачыненні старажытна-беларускія княжанні не выпрацавалі аднолькавых дзяржаўных форм. Найбольш слабым палітычным развіццём адрозніваецца Турава-Пінскае княства, хоць, дарэчы, аб яго ўнутраным жыцці да нас дайшлі вельмі слабыя звесткі з нагоды адсутнасці мясцовых крыніц. Найбольшае развіццё атрымала Полацкая зямля, дзяржаўны лад якой з'яўляецца такім жа развітым, як і дзяржаўны лад Вялікага Ноўгарада.

Найстаражытнейшая асаблівасць старажытна-рускіх плямёнаў складалася ў тым, што кожнае племя мела свае Вечавыя сходкі, веча, на якіх вырашаліся ўсе важнейшыя справы. Гэтыя вечы збіраліся і тады, калі племя мела свайго адмысловага князя. Калі Русь падзялілася на асабныя княжанні, у адных княжаннях веча мелі вялікае значэнне, у іншых - меншае. Ужо старажытны летапісец вылучае тыя гарады, у якіх было асабліва развіта вечавая жыццё. Такімі гарадамі былі: Ноўгарад, Кіеў, Смаленск і Полацак. Веча ў Полацку збіралася ў двух месцах - ці ў Св[ятой] Сафіі ці ў Св[ятой] Багародзіцы-Старой, г. зн. на плошчах двух найбольш шанаваных цэркваў. Веча збіраў князь, але часам веча збіралася без князя, калі яго не было зусім, ці калі яго збіралі тыя, хто што-небудзь замышляў супраць яго. Акрамя таго, на вечы прысутнічаў біскуп і ўсе вольныя грамадзяне, якія узначальвалі сямейныя адзінкі. Дарослыя, не аддзеленыя сыны, не ўдзельнічалі ў вечы. Гэта была народная сходка, на якую збіраліся «людзі», «мужы палачане», «добрыя людзі палачане», «ўсі людзі Добрыя і малыя», г. зн. збіраліся ўсе без адрознення саслоўяў багатыя (добрыя) і бедныя (малыя) або , як, часам, вызначае летапісец - «усе гараджане». Веча мела велізарнае значэнне. Перш за ўсё, ад яго залежала перадача ўлады таму ці іншаму князю: яно абірала князя, складала з ім дамову. У выглядзе прыкладу, для ілюстрацыі сказанага, мы прывядзем такі факт з ліку многіх іншых. У 1151 годзе палачане пасадзілі ў сябе князя Расціслава Глебавіча, а свайго князя Рагвалода Барысавіча трымалі ў зняволенні ў Менску. Праз восем гадоў Рагвалод вызваліўся з турмы, знайшоў сабе моцных саюзнікаў у асобе чарнігаўскага князя і з'явіўся ў Полацкай зямлі пад Друцк. Тут знайшліся ў яго прыхільнікі. Яны перамаглі на вечы, прагналі свайго князя Расціслава Глебавіча і ўзялі да сябе на стол Рагвалода. Калі ў Полацку даведаліся пра поспехі Рагвалода, то ў горадзе пачалася барацьба партый - «вялікі мяцеж». На Полацкім вечы пачала ўзрастаць колькасць прыхільнікаў Рагвалода, хоць палачан бянтэжыла клятва, дадзеная імі Расціславу - без падстаў ні ў чым не вінаваціць свайго князя. Усё ж партыйныя меркаванні адолелі. Прыхільнікі Рагвалода пачалі з ім таемна зносіцца, прапаноўваючы яму выдаць Расціслава. Тады апошні збег у Менск, а ў Полацку усталяваўся Рагвалод. Такім чынам, абранне

князя ці яго выдаленне залежала ад веча, як у галоўным горадзе, так і ў яго прыгарадах. З кожным новым князем веча заключала дагавор-рад, змацоўваючы яго крыжацалаваннем і клятвай з абодвух бакоў. Дамовы былі вусныя, але, верагодна, былі і пісьмовыя. Так, трохі пазнейшыя акты ўжо літоўскага перыяду захавалі нам некаторыя рысы гэтых дагавораў. Полацкае веча самастойна зносілася з іншымі землямі і складала дамова без згоды і ўдзелу князя. Так, вядомы выпадак у 1226 г., калі палачане заключылі дамову з князем Давыдам Смаленскім. Ў 1191 г. яны склалі дамову з наўгародцамі і абяцалі апошнім дапамогу ў паходзе на Літву або на чудзь. Не аднойчы палачане заключалі гандлёвыя дамовы са сваімі суседзямі - немцамі. Цікавы тытул, якім сябе менавала полацкае веча ў дагаворах: «А вось мы, палачане, ўсі добрыя людзі і малыя». Веча галоўнага горада Полацка мела значэнне для ўсёй Полацкай зямлі і ад яе імя вяло ўсе перамовы. Але кожны з полацкіх прыгарадаў, г. зн. другарадных гарадоў меў сваё веча, якіе ведала усімі справамі прыгарада і яго акругі. Аднак, калі справа тычылася ўсёй зямлі, то вечы прыгарадаў павінны былі падпарадкоўвацца вечу галоўнага горада. Пры такіх умовах веча мела вялікае значэнне ў зямлі, у тым ліку ва ўнутраным кіраванні зямлі. Наогул, Полацк дасягнуў вельмі высокіх прыступак народапраўства і дэмакратычнага кіравання. Улада князя мела вельмі невялікае значэнне. Ён быў, галоўным чынам, вайсковым кіраўнікам і суддзёй. Але князь судзіў не адзін, а з прадстаўнікамі веча. Князь меў сваю дружыну, г. зн. сваё асобнае войска. Старэйшымі сябрамі гэтай дружыны і дарадцамі князя былі княжацкія баяры. Малодшымі сябрамі дружыны, якімі выконваліся ў той жа час розныя адміністрацыйныя функцыі, былі дзеці баярскія, пазней атрымаўшыя назву дваран, г. зн. людзі, якія складалі двор князя. Для ўтрымання сябе і свайго двара князі мелі свае даходы, збіралі пошліны, даніну.

У Смаленскай зямлі вечавое жыццё было менш інтэнсіўным, чым у Полацку, але і тут веча займала трывалую пазіцыю і з'яўлялася кіраўніком палітычнага жыцця зямлі. Па занятку княжацкага стала Расціславам Мсціслававіч яго нашчадкі трывала зацвердзіліся ў зямлі, веча хутка зжылося з новай дынастыяй. Відаць, Расціслававічы карысталіся тут дастатковай папулярнасцю ва ўсім. Але ўсё-такі і тут бывалі звады паміж князем і вечам, калі часам даходзіла да выгнання з Смаленска князя (Яраполка Раманавіча). Веча адмаўлялася прызнаваць непажаданых яму князёў, саступаючы часам толькі сіле (Святаслаў Мсціслававіч у 1222 сілай узяў Смаленск, так як веча адмовілася яго прызнаваць, але яно і пасля заняцця горада аказвала князю апазіцыю). Такім чынам, веча захавала за сабой важнае права прызнаваць ці не прызнаваць зноў ўступаючага на

стол князя. Вельмі вялікай функцыяй веча было заканадаўства. Толькі ў вельмі нешматлікіх старажытна-рускіх землях вечавы ўклад дарос да выдання законаў на вечы, як гэта было ў Пскове і Ноўгарадзе. Але ў Смаленску законы таксама выдаваліся вечам, што паказвае на шырокае развіццё тут вечавога жыцця. Так, знакамітая грамата Расціслава Мсціславіча аб зацвярджэнні Смаленскай епархіі ў 1150 г. была выдадзена «думай з людзьмі сваімі». Веча не толькі заканадаўствуе, але і вядзе разам з князем дыпламатычныя зносіны: у пасольствы яно уключала, напр., у Рыгу, свайго прадстаўніка, які дзейнічаў побач з княжацкім прадстаўніком. Ёсць ўказанні і на тое, што Смаленскае веча самастойна, незалежна ад князя вырашала пытанне пра вайну і мір. Так шырока была развіта палітычнае жыццё ў краіне. У Смаленску рана вызначаюцца і партыі, прычым вылучаецца баярская партыя ў процівагу больш дэмакратычным элементам. Паміж партыямі адбываліся часам буйныя сутыкненні. Наогул, бойка і жыва ішло жыццё насельніцтва горада Смаленска.

У дачыненні да класавых падраздзяленняў старажытны перыяд Беларусі ўяўляе сабою простую схему. Гэты перыяд не выпрацаваў саслоўнага дзялення. Таму пануе ідэя роўнасці ўсіх грамадзян, але гэта роўнасць мела толькі палітычнае значэнне. Баяры і дружыннікі князя не карысталіся якімі-небудзь перавагамі. Важней асаблівасці эканамічнага развіцця, якія адбіваліся ў ладзе зямель. Гэтае адрозненне давала сябе адчуваць і стварала як бы два класы насельніцтва - добрых людзей, г. зн. больш заможных людзей і багатых і малых людзей - з не вялікім матэрыяльным дастаткам. Вельмі верагодна, што і ў княжыя баяры звычайна траплялі з ліку добрых людзей. Такім чынам, разам з матэрыяльным дастаткам, гэтыя элементы атрымлівалі і большае значэнне ў адміністрацыйным плане. Не дзіўна таму, што больш заможныя класы часам атрымлівалі дамінуючае значэнне і на веча. Гэта ў большай меры адчуваецца ў Смаленскай зямлі, чым у Полацкай, дзе палітычнае жыццё доўгі час не ведала такога развіцця. Матэрыяльнае дастатак больш замажнага класа засноўваўся, галоўным чынам, на гандлі. Землеўладанне ў вывучаемы перыяд яшчэ не мае значэння ў класавым падраздзяленні. Значэнне землеўладальнікаў нарастае толькі да зыходу гэтага перыяду і атрымлівае пераважнае становішча ўжо ў наступны, літоўска-рускі перыяд.

§ 6. ГАНДАЛЬ І ГАСПАДАРЧЫ ПОБЫТ

У старажытны перыяд беларускага жыцця земляробства стаяла на нізкай ступені развіцця. Галоўным промысламі, якімі займалася насельніцтва, былі: звералоўства, г. зн. здабыванне пушнога звера, які тады ў мностве вадзіўся ў нашых лясах і бортніцтва, г. зн. здабыванне мёду

і воску. Апрацоўчая прамысловасць, г. зн. рамёствы мелі некаторае значэнне ў Смаленску, у астатніх землях вельмі слабое. Толькі ў XII ст., пераважна ў Смаленскай зямлі, заўважаецца вялікая цікавасць да земляробства і нават адтуль ідзе падвоз хлеба ў Вялікі Ноўгарад. Цікавасць да земляробства ўзбуджала і цікавасць да землеўладання. Зямля становіцца ааёмасцю асабнога роду, капіталам. Адсюль з'яўляецца імкненне ў больш самастойных і моцных людзей асвойваць незанятыя нікім землі і апрацоўваць іх. Больш заможныя людзі пачынаюць набываць працу, купляючы халопаў, рабоў. Таму ў баярскіх сёлах з'яўляюцца рабы-чэлядзь, якая і апрацоўвае зямлю - вядзе гаспадарку. Так паступова складваецца землеўладанне, грунтуючаяся не на асабістай працы, а на працы паднявольнага. Старажытныя вёскі заселеныя заўсёды чэляддзю. Землеўладанне набывае значэнне, як мы ўжо казалі, толькі бліжэй да заканчэнння вывучаемага перыяду. Але разам з землеўладальнікамі, баярамі, манастырамі, цэрквамі, князямі, наша старажытнасць ведала і дробнага землеўладальніка, сваёй працай апрацоўваючага належачую яму зямлю. Гэта было шматлікае насельніцтва пасадаў, г. зн. сельская або гарадское насельніцтва.

З папярэдняга вынікае, што беларускія землі валодалі такімі прадметамі вытворчасці, якія выклікалі цікавасць да абмену, да гандлю. У жыцці Старажытнай Русі гандлёвыя зносіны наогул гулялі вельмі буйную ролю. Смаленск і Полацк былі найважнейшымі гандлёвымі гарадамі: яны, дзякуючы свайму геаграфічнаму становішчу, з'яўляліся як бы дадаткам адзін да аднаго. Смаленск стаяў на Вялікім водным шляху «з варагаў у грэкі», злучаў два крайнія ўсходне-еўрапейскія цэнтры гандлю - Візантыю і Скандынавію праз Ноўгарад. Полацк знаходзіўся на найважнейшай артэрыі таго ж шляху на Дзвіне, якая ішла міма Ноўгарада прама ў Рыжскі заліў. На захад і поўнач ад Полацка адкрываўся рынак для збыту ўсходніх тавараў - у землях прыбалтыйскіх латышоў і фінаў, а за імі адкрываўся шлях у багатыя гандлёвыя нямецкія гарады. На ўсход ад Смаленску ў найстаражытны час ляжала на сярэдняй Волзе гандлёвая Булгарыя з яе рынкамі ўсходніх тавараў і цэлы шэраг фінскіх плямёнаў. Смаленск з'яўляўся, такім чынам, цэнтральным гандлёвым пунктам, так як ляжаў яшчэ паміж Кіевам і Ноўгарадам. У старажытным гандлі Смаленска і Полацка, як і наогул у старажытнарускім гандлі, ёсць два перыяду - перыяд арабска-візантыйскі, найстаражытны, і перыяд нямецкі, пазнейшы. У гандлі з Візантыяй, па словах Канстанціна Багранароднага, прымалі ўдзел смальняне і дрыгавічы. Але да канца XI ст. і пачатку XII ст. гандаль з Візантыяй пачынае падаць, так як у паўднёварускіх стэпах зацвердзілася палавецкая арда, перахапліваючая караваны. Тады абнаўляецца і атрымлівае значнае

развіццё паўночны гандаль. Ён вёўся як і раней з Готландам і іншымі скандынаўскімі гарадамі. Гэты гандаль быў збольшага перадаткавага характару, але рускія землі таксама прымалі ў ім самастойнаы удзел. Мноства арабскіх і візантыйскіх манет на тэрыторыі Верхняга Дняпра сведчаць аб гандлёвым значэнні гэтых мясцовасцяў. Заўважым, што яшчэ рымляне ведалі шлях па Дняпры і Дзвіне да Балтыйскага мора, адкуль яны атрымлівалі рэдкі тавар - бурштын.

З канца XII ст. паўночны гандаль пачынае атрымліваць пераважнае значэнне ў Заходняй Еўропе. Хутка развіўшыяся паўночныя нямецкія горады атрымалі непасрэдны доступ да рускага рынку праз вусце Дзвіны, дзе ў першыя гады XIII ст. зацвердзіўся Лівонскі ордэн. Гэтыя абставіны зрабілі пераварот у напрамку гандлю, які абумовіў самастойнае значэнне Смаленска. Акрамя таго, на поўначы рос Ноўгарад, бедны хлебам, і для суседняга Смаленска адкрываўся яшчэ хлебны рынак. Сапраўды, на прасторы Полацкай і Смаленскай земляў знаходзяць шматлікія скарбы візантыйскіх і арабскіх манет VIII-XI ст., якія сведчаць і аб старажытнасці і аб інтэнсіўнасці гандлю з гэтымі краінамі. Смаленскіх купцоў можна было сустрэць і ў Суздальскай зямлі і ў Канстанцінопалі. У нямецкім гандлі заўважаецца некалькі іншая з'ява: нямецкія купцы пераважна самі прыязджаюць у Смаленск; палачане, аднак, у вялікай колькасці самі адпраўляліся ў Рыгу для тых жа мэтаў. Ужо ў канцы XII ст. немцы трывала ўладкаваліся ў Смаленску. Тут жыла цэлая нямецкая калонія, якая мела сваю царкву. Нямецкая калонія знаходзілася на беразе Дняпра ў р[аёне] Рачэўкі. Яна мела свайго старасту і грамадскі капітал, які пускаўся ў абарот падобна банкаўскаму. Спачатку звычай, а затым і падпісаныя немцамі са смаленскімі князямі дагаворы (пачатак іх адносіцца да пачатку XIII ст., да княжання Мсціслава Давыдавіча) вызначалі ўзаемаадносіны рускіх і нямецкіх купцоў. Дамовы заключаліся з гарадамі Любеч, Данцыг, Мюнстэр, Саст, Брэмен, Дортмунд, Грегойц, Браўншвейг, Кассель, з востравам Готланд і, вядома, з Рыгай. У заключэнні дагавораў з рускага боку разам са Смаленскам прымалі ўдзел і горады Полацк і Віцебск. З узмацненнем гандлю ў вусці Заходняй Дзвіны, у Рызе, Полацк заключаў шматлікія дамовы з рыжскімі купцамі. Самыя грунтоўныя дагаворы з немцамі і самыя цікавыя - гэта дагаворы Смаленска. Першапачатковы тэкст іх быў выпрацаваны пры князі Мсціславе Давыдавічы ў 1229 годзе, а затым аднаўляецца, часам з дробнымі зменамі, яго пераемнікамі на працягу цэлага стагоддзя. Цікава, што над заключэннем першай дамовы «пакутаваў», па выразе тэксту, купец з Касселя нехта Рольф і смольнянін Тумаш Міхайлавіч. Гэтыя дагаворы, або як іх яшчэ называюць Смаленская гандлёвая Праўда, складаюцца з двух частак: з крымінальнага кодэкса,

прынятага ў сутыкненнях паміж немцамі і смальнянамі ва ўладаннях абедзвюх дагаворваючыхся бакоў, і з пастановаў, якія вызначаюць гандлёвыя звычаі. Так, абодва бакі карысталіся правам бяспошліннага ўвозу тавараў. Вызначаны спосабы правазных пошлін і вагавая пошліна. У выпадку неплацежаздольнасці даўжніка першыя плацяжы з яго маёмасці ідуць немцу ў Смаленскай зямлі, а рускаму - у Нямецкай, а затым ужо задавальняюцца крэдыторы з аднапляменцаў.

Нават калі князь разгневаецца на «свайго чалавека» - канфіскуе ўсю яго маёмасць, а самога чалавека з сям'ёй возьме ў халопства, то і ў такім выпадку доўг немцу павінен быць выплачаны. У выпадку смерці княжацкага ці баярскага халопа, якія занялі грошы ў немца, пазыку вяртае асоба, якая атрымала спадчыну пасля халопа. Перавагу меў нямецкі купец, калі са сваімі таварамі пад'язджаў на судах да валоку паміж прытокамі Дзвіны і Дняпра, па гандлёвым шляху. Адказны за гэты волак цівун павінен быў даставіць неабходную колькасць фурманак купцам. Усё гэта сведчыць аб шыраце гандлёвых зносін Полацка і Смаленска. Яны перадавалі замежныя тавары на Русь і ў сваю чаргу самі вывозілі на замежныя рынкі прадукты мясцовай вытворчасці.

Аб гандлі Полацка мы маем звесткі больш позняга часу, але гэтыя дадзеныя сведчаць аб ўсталяваўшайся гандлёвай традыцыі. У Полацку быў нямецкі двор, на якім была і царква. Акрамя немцаў, у Полацку гандлявалі з немцамі ж наўгародцы і масквічы, якія, аднак, маглі купляць тавары пры пасярэдніцтве палачан. Асаблівымі дамовамі былі вызначаныя нормы крымінальнага і грамадзянскага права, якія прымяняюцца пры сутыкненні з немцамі на полацкай тэрыторыі. Гандаль дастаўляў жыхарам багацце. У Полацку і Смаленску было шмат людзей, якія лічыліся па тым часе вельмі заможнымі. Прадметамі вывазу пераважна былі: воск, мёд і футра пушных звяроў, хмель, аўчыны і некаторыя іншыя прадукты. З усходу ў найстаражытныя часы купцы прывозілі шаўковыя і розныя ўзорыстыя тканіны, прадметы упрыгожванняў, каралі, паціркі, ліхтары і г. д. З Скандынавіі прывозілі мячы, спражкі, сякеры і інш. вырабы з бронзы, срэбра, жалеза і сталі, з берагоў Балтыйскага мора бурштын, з Германіі віно, сукно, імбір, міндаль, соль і некаторыя інш. прадметы.

§ 7. АСЬВЕТА І ЛІТАРАТУРА.

Усе тры буйныя гарады - Тураў, Смаленск і Полацк - вылучыліся яшчэ як цэнтры асветы. Асабліва буйная роля прыйшлася на долю Смаленска, які стварыў ў сценах сваіх манастыроў цэлую літаратурна-асветніцкую школу. Тураў мае таксама сваё слаўнае літаратурнае мінулае. Менш за ўсё мы ведаем пра літаратурныя поспехі ў Полацку.

Літаратура і асвета ў Старажытнай Русі развіваліся разам з пранікненнем у народную масу хрысціянскіх пачаткаў і пісьменства і падтрымліваліся жывымі зносіны з Візантыяй. Установа дыяцэзій і з'яўленне манастыроў былі прыступкамі ў развіцці асветы. У Полацку і Тураве епархіі з'явіліся вельмі рана. У Смаленску кафедра з'явілася пазней. Яна была заснавана князем Расціславам Мсьціславічам ў 1197. Першым біскупам быў вучоны грэк Мануіл. Хоць кафедра ў Смаленску была ўтворана параўнальна пазна, але і да яе горад валодаў дастатковымі для таго часу літаратурнымі сродкамі для атрымання шырокай адукацыі. Гэта лепш за ўсё відаць з біяграфіі аднаго з самых цікавых дзеячаў Старажытнай Русі - Клімента Смаляціча. Па словах летапісу, Клімент быў «кніжнік», якога не было на Русі. Гэтая характарыстыка, бясспрэчна, вельмі дакладная. У 1147 г. вялікі князь кіеўскі Ізяслаў вырашыў зрабіць яго мітрапалітам і сабор рускіх епіскапаў пасвяціў у мітрапаліты гэтага схимника, які карыстаўся тады ўжо шырокай вядомасцю, падзвіжніка і навукоўца-багаслова. Клімент быў пладавітым пісьменнікам, але да гэтага часу адкрыта толькі адно яго пасланне да даўняга сябра - смаленскага святара Фаме. Гэта пасланне выкрывае нам кругагляд і інтарэсы тагачаснага смаленскага адукаванага грамадства. Аказваецца, што Клімент і яго паслядоўнікі дапускалі алегарычныя тлумачэння Святога Пісання, абапіраючыся ў сваіх тлумачэннях на тварэнні Гамера, Платона і Арыстоцеля. Адваротнага напрамку трымаўся нехта Рыгор, таксама смаленскі «кніжнік», які прытрымліваўсяя літары свяшчэннага пісання. Абедзва спрачаючыся бакі чыталі названых грэцкіх аўтараў у арыгінале. Ведаючы падобнага роду факты, не прыходзіцца дзівіцца таму, што паведамляецца у жыціі першпад[одобного] Аўрамія Смаленскага, напісаным вучнем яго Яфрэмам. Гэта быў іераманах Успенскага Смаленскага манастыра, які ладзіў свае настаўніцкія подзвігі ў канцы XII ст. Сваімі бліскучымі пропаведзямі, якія тычацца самых актуальных пытанняў, Аўрамій прыцягваў да сябе ўсё смаленскае грамадства. Поспех яго быў такі вялікі, што гарадскія царквы апусцелі: знакамітыя людзі, беднякі і рабы - усе знаходзілі суцяшэнне ў гутарках прападобнага. Але гарадское духавенства, манахі, нават некаторыя з гараджан, ўзброіліся супраць Аўрамія: «папы рыклівы як ваўкі, зайздросцячы яго папулярнасці», кажа біёграф. Прыйшлося прапаведніку зведаць ганенні і зьнявагі, аднак, большасць грамадзян была за яго і, зрабіўшыся ігуменам Багародзіцкага манастыра, Аўрамій мог спакойна працягваць сваю дзейнасць. Клімент і Аўрамій - бліскучыя зоркі на смаленскім гарызонце. Але яны прадстаўлялі не выпадковую з'яву, таму што ў Смаленску былі школы, а перапісванне рукапісаў і кніг знаходзіла сабе збыт. У Смаленску не толькі былі школы,

але можна адрозніць сярод іх [школы] звычайнага старажытнарускага тыпу, у адной з якіх вучыўся яшчэ ў дзяцінстве, напр., пр[эпадобны] Аўраамій, і школу вышэйшага тыпу, дзе навучанне грунтавалася на вывучэнні грэцкай і лацінскай моў, і дзе мітрапаліт Клімент атрымаў сваю шырокую філасофскую адукацыю. Каля гэтай школы групаваўся гурток грэцыстаў і лаціністаў, якія вялі паміж сабою тэалагічныя і філасофскія спрэчкі. Смаленскія кнігасховішчы валодалі багатым кніжным матэрыялам, што відаць не толькі з твораў м[ітрапаліта] Клімента, але і па выніках той шырокай начытанасці, якой валодаў пр[эподобны] Аўраамій. Смаленск даў шэраг выдатных літаратурных твораў, пачынаючы з пасланняў Клімента, біяграфіі Аўраамія, напісанай Яфрэмам і заканчваючы аповесцю пра Меркурыя, падарожжам Ігната Смаляніна ў Палестыну, і Канстанцінопаль і шм. Інш.; шмат літаратурных помнікаў, аднак, не дайшло да нас, напр., Смаленскі летапіс. Наогул, у гісторыі асветы Старажытнай Русі роля Смаленска такая ж важная, як і роля старэйшага з гарадоў - Кіева.

Мы менш ведаем пра стан асветы ў Тураве. Але з'яўленне тут такога бліскучага навукоўца, прамоўцы, якім быў біскуп св[яты] Кірыла Тураўскі, бясспрэчна сведчыць, што і тут былі даступныя сродкі да шырокай адукацыі. На самай справе, у асобе Кірылы Старажытная Русь мае выдатнага царкоўнага прамоўцу і знаўцу візантыйскай літаратуры. Па складзе розуму, па літаратурных прыёмах гэта візантыйскі прапаведнік эпохі найбольшага развіцця царкоўнага прамоўніцтва ў Візантыі. Ён звяртаўся да абранага колу слухачоў, так як уся паства не магла б зразумець яго доўгай, пабудаванай на тлумачэнні сімвалаў, упрыгожанай шырокім запасам вучонасці, пропаведзі. Але несумненна, што навуковая недаступнасць пропаведзяў Кірыла для народнай масы знаходзіла, аднак, абраных слухачоў: у Старажытнай Русі чыталі і шанавалі рускага Залатавуста - такім чынам, і слухалі, тым больш, што і пры жыцці прапаведнік карыстаўся вялікай павагай і славай, яго пропаведзі разыходзіліся нават у паўднёваславянскіх спісах, далёка ад сціплага горада, дзе была яго кафедра. Вядома, літаратурная манера і літаратурныя густы Кірыла, якія сведчаць аб яго шырокай адукацыі, не даюць магчымасці лічыць яго пісьменнікам цалкам арыгінальным. Аднак, Кірыл валодаў велізарным талентам, выдатна валодаў мовай, [так] што нават і сучасныя нам царкоўныя пісьменнікі не лічаць яго адсталым: «Словы Кірылы Тураўскага, - кажа знаўца гісторыі царквы, праф[есар] Галубінскі, - не маючы нічога агульнага з іншымі сучаснымі яму словамі і павучаннямі, уяўляюць сабою зусім такія ж прамоўніцкія творы, як словы сучасных нам навукоўцаў прапаведнікаў. Калі перавесці іх на рускую мову і сказаць, што

яны належаць такомута сучаснаму прапаведніку, то хіба самы тонкі знаўца справы не будзе ўведзены ў зман».

Такім чынам, Тураў і Смаленск па сваёй літаратурнай дзейнасці высока стаялі ў Старажытнай Русі.

Што тычыцца Полацка, то аб ім мы маем наогул так мала звестак, што цяжка сказаць нешта пэўнае: быць можа, нашы крыніцы не захавалі звестак аб стане вучонасці і асветы ў гэтым цэнтры, гэтак адзінока стаяўшым у Старажытнай Русі, але вельмі магчыма і тое, што ўсе наяўныя сілы палачан ішлі на развіццё палітычнага і сацыяльнага жыцця. Мы бачылі, што ў гэтым напрамку полацкае грамадства сур'ёзна працавала. Праўда, Сафійскі сабор у Полацку і некаторыя іншыя цэрквы служаць сведкамі таго, што царкоўнае візантыйскае мастацтва не было невядомым палачанам і віцяблянам. З іншага боку, дзейнасць Ефрасініі (у свеце Прадславы), дачкі князя Святаслава Усяславіча, унучкі знакамітага «чарадзея», таксама сведчыць, што і ў Полацку з'яўляліся асобы, дзейнасць якіх была прысвечана чытанню кніг і іх распаўсюджванню ў грамадстве. Князёўна Прадслава нарадзілася каля 1110 г. У юнацтве яна адрознівалася прыгажосцю. Пачуўшы, што бацькі жадаюць выдаць яе замуж, яна ўцякла ў манастыр, дзе ігуменняй была яе цётка - удава князя Рамана Усяславіча. Усе намаганні бацькоў апынуліся марнымі і Прадслава прыняла манаства. Яна прысвяціла сябе, галоўным чынам, перапісцы кніг. Неўзабаве Еўфрасіння заснавала свой жаночы манастыр каля Полацка на уроч[ышчы] Сяльцы, падораваным князёўне полацкім біскупам Іллёй. Тут ужо была драўляная царква Спаса, якая служыла магільным склепам полацкіх епіскапаў. У хуткім часе манастыр разросся, і на месцы драўлянай царквы была пабудавана каменная. Затым Еўфрасінняй быў заснаваны яшчэ мужчынскі Багародзічны манастыр для падрыхтоўкі святароў для жаночага. Год смерці св[ятой] Еўфрасінні не вядомы, але ён адносіцца да часу пасля 1161, таму што ў гэтым годзе збудаваны па яе загаду вядомы крыж для манастыра. Памерла яна, верагодна, у Кіеве, падчас падарожжа яе ў гэты горад. Зрэшты, жыціё найпознейшага паходжання распавядае, быццам Еўфрасіння памёрла ў Ерусаліме.

Шырокая літаратурпая дзейнасць Беларускай зямлі спрыяла выпрацоўцы і развіццю беларускай мовы. Праўда, найстаражытнейшыя творы даюць яшчэ мала асаблівасцей мясцовай мовы, таму што аўтары аддаюць перавагу выкарыстанню агульналітаратурнай мовы таго часу, якая ішла з цэнтра тагачаснай асветы - Кіева. Кірыла Тураўскі яшчэ піша на агульналітаратурнай мове, у якой наўрад ці можна знайсьці мясцовыя беларускія асаблівасці. Але ўжо помнікі XIII і XIV ст. вылучаюць смаленска-

полацкі гавор, блізкі да говару дрыгавічэй і радзімічэй і такім чынам ўяўляюць уласна беларускую літаратурную мову.

§ 8. ЗАКЛЮЧЭННЕ

Такім чынам, старажытныя Дрыгавіцкая і Крывіцкая зямля к палове XIII ст., г. зн. да канца старажытнарускага перыяду, прыходзяць ў заняпад, будучы паслабленыя палітычна, раздробленыя на мноства ўдзелаў, сціснутыя сярод усё больш узмацняючыхся суседзяў, але затое [яны] мелі багаты запас культурнага насельніцтва. У палітычным ладзе яны выпрацавалі прынцып шырокага ўдзелу веча, г. зн. ўсяго земства, у справах ўсёй зямлі. На вечавых сходах ясна выяўляюцца два сацыяльныя элементы - добрых і малых людзей. Добрыя і малыя (горшыя) людзі адрозніваліся па свайму эканамічнаму дабрабыту. Гэта не былі яшчэ саслоўі, так як ніякі закон, ніякі звычай не замацоўвалі прыналежнасць дадзенай асобы да той ці іншай сацыяльнай ячэйкі. Але ў гэтым адрозненні, пакуль чыста бытавым, ужо хаваліся задаткі сацыяльных падраздзяленняў, задаткі палітычнай няроўнасці саслоўяў. У такіх умовах гэтыя землі ўваходзілі ў літоўска-рускі перыяд іх гісторыі.

ГЛАВА III. УТВАРЭННЕ ЛІТОЎСКА-РУСКАЙ ДЗЯРЖАВЫ.

§ 1. СТАРАЖЫТНАЯ ЗВЕСТКІ ПРА ПОБЫТ ЛІТОЎЦАЎ.

Нягледзячы на суседства з Руссю, літоўскае племя вельмі позна становіцца вядомым рускім летапісцам. Праўда, яшчэ Св. Уладзімір хадзіў ваяваць на ятвягаў, але летапісец паведамляе пра гэта вельмі сціпла. Толькі к канцу XII ст. імя літоўцаў часцей сустракаецца ў нашых летапісах. У гэтым стагоддзі, у яго пачатку, літоўцы часам рабілі набегі на землі суседняга Полацкага княства. У той жа час галіцка-валынскія князі ў выніку шэрагу паходаў у Яцвяжскую зямлю, пакарылі яцвягаў і імя іх хутка знікае. Толькі каля паловы XIII ст. сярод літоўскіх плямён заўважаецца імкненне да ўтварэння дзяржавы. Доўгі час літоўскае племя жыве ў даволі першабытных умовах побыту. Яно падзялялася на некалькі асобных плямён; прусы, уласна літва (у б[ылой] Віленскай губ.), жмудзь (у б[ылой] Ковенскай губ.), лейтголла (латышы), корсь (куроны ў Курляндыі) і, нарэшце, яцвягі . Усе гэтыя плямёны жылі ва ўмовах радавога ладу, маючы шматлікіх родавых старэйшынаў. Наш летапіс і старажытныя літоўскія хронікі называюць гэтых старэйшын «князямі», налічваюць многія дзесяткі

іх. Гэтыя князі карысталіся павагай літоўцаў і астатняе насельніцтва знаходзілася ў іх падначаленні.

Ні гандлем, ні рамёствамі літоўцы не займаліся і нават не мелі паселішчаў гарадскога тыпу. Яны жылі ў лясах, у бедных хацінах, займаліся земляробствам або бортніцтвам. Культурнае развіццё іх стаяла вельмі невысока. Звесткі пра рэлігію літоўцаў захаваліся ў больш позьніх пісьменнікаў. Гэтыя звесткі надаюць літоўскай рэлігіі характар стройна выпрацаваных рэлігійных уяўленняў. Але ў гэтых звестках ёсць нямала домыслаў больш позняга перыяду. Літоўская рэлігія вызначалася такой жа прымітыўнасцю, як і ўвесь побыт Літвы. Яны верылі ў Перкуна, бога грому і маланкі. Наогул яны пакланяліся сілам прыроды. Яны шанавалі вужоў і насякомых, любілі варажбу, пакланяліся духам прыроды. Літоўцы мелі жрацоў, але расказы больш позніх пісьменнікаў пра значэнне жрэцкага элемента Літвы з'яўляюцца большай часткай выдуманымі.

§ 2. МІНДОЎГ І ЎТВАРЭННЕ ДЗЯРЖАВЫ.

Каля паловы XIII ст. ў асяроддзі літоўскіх плямён заўважаецца імкненне да аб'яднання. Цяжка растлумачыць падставы падобнага імкнення, але штуршком да яго паслужылі, відаць, ваенныя абставіны. У паходах на Полацк або з полацкімі князямі літоўцы павінны былі навучыцца аб'ядноўваць свае дробныя атрады пад кіраўніцтвам аднаго з князькоў; для таго, каб адбівацца ад нападаў галіцкіх князёў, ім даводзілася выкарыстоўваць такія самыя сродкі. У самым пачатку XIII ст. на Балтыйскім узбярэжжы з'яўляюцца два нямецкія ордэны крыжакоў. Адзін пасяліўся па запрашэнні мазавецкага князя сярод прусаў, другі - Лівонскі ордэн - замацаваўся ў вусці Заходняй Дзвіны. Абодва ордэны атрымалі благаславенне ад папы сілай зброі распаўсюджваць хрысціянства. Гэта прадракала пакаранне і няволю для літоўцаў. Прусы былі вельмі хутка заняволены. Лівонскі ордэн замацаваўся сярод латышоў, скарыўшы іх і пагражаў Літве і Жмудзі.

Усе гэтыя абставіны навялі на думку аднаго з вельмі прадпрымальных князькоў Міндоўга пачаць справу стварэння дзяржавы, для барацьбы з ворагамі. Можа быць у яго былі папярэднікі. Літоўскія летапісы змяшчаюць цэлы шэраг паданняў, але ўсе гэтыя апавяданні не маюць характару верагоднасці. Міндоўгу давялося вытрымаць вельмі моцную барацьбу, прычым ён паказаў сябе дасведчаным палітыкам. Мы бачым яго на чале ўласна Літвы, на чале з горадам Керновым. Ён захопляе суседнія рускія землі і нават сваю сталіцу пераносіць у Наўгародак ([цяперашні] Навагрудак), дзе будуе сваю сталіцу. Ён наогул імкнуўся падмацаваць сябе сіламі рускага насельніцтва. У Полацку скончылася

мясцовая дынастыя, і на полацкім стале мы ўжо бачым Міндоўгавага пляменіка Таўцівіла. Міндоўгу было цяжка справіцца з галіцкімі князямі, якія нават стварылі супраць Міндоўга моцную кааліцыю, аб'яднаўшыся з Лівонскім ордэнам і падняўшы супраць Міндоўга Таўцівіла. Тады Міндоўг увайшоў у зносіны з Лівонскім магістрам, прыняў хрышчэнне і нават быў каранаваны папскім прадстаўніком каралём літоўскім. Галіцкая кааліцыя развалілася. Але акрамя таго ён увайшоў у сувязь з галіцкімі князямі пры пасярэдніцтве свайго сына Войшалка. Апошні быў князем у Слоніме і Ваўкавыску. Дзякуючы ўплыву Войшалка, быў заключаны мір з галіцкімі князямі. Сам Войшалк, хрышчаны паводле праваслаўнага абраду, пайшоў у манастыр.

Такім чынам, Міндоўг у моцнай ступені апіраўся на падтрымку ордэна. Ён нават падараваў ордэну частку сваіх зямель, у тым ліку і Жмудзь, хоць жмудзіны і не пусцілі да сябе рыцараў. Падпарадкаванне немцам літоўскіх земляў стала выклікаць незадавальненне. Пачаліся паўстанні, якія ўзначаліў сам Міндоўг, ператварыўшыся зноў у дбайнага язычніка. Аднак узвышэнне і палітыка Міндоўга выклікалі супраць яго змову яго ж родзічаў. У 1263 г. ён быў забіты разам з двума сваімі сынамі-князямі Транятай і Доўмантам. Пасля смерці Міндоўга пачаліся смуты ў асяроддзі яго родзічаў і ўзаемнае іх знішчэнне.

Сын Міндоўга Войшалк, якога падтрымлівалі рускія гарады, княжыў некаторы час і жорстка расправіўся з ворагамі бацькі, але потым зноў пайшоў у манастыр. Княжанне Міндоўга заклала асновы дзяржавы, складзенай з Літвы і суседніх рускіх абласцей. Ужо палітыка Міндоўга намячала шляхі наступнай палітыкі літоўскай дынастыі. Міндоўг вагаўся ў выбары паміж крыжакамі і каталіцтвам з іх заходняй культурай і паміж рускімі абласцямі з іх усходняй культурай. Нешматлікае літоўскае племя, пры тым мала культурнае, у гэтым выбары значэння не мае. У канчатковым выніку Міндоўг не без уплыву свайго сына Войшалка, на першы план вылучыў сувязі з беларускімі землямі, гэта вызначыла далейшую палітыку наступных князёў.

§ 3. ГЕДЗІМІН І АЛЬГЕРД

Княжанне такіх выдатных асоб, як Гедзімін ([памёр] 1341) і Альгерд ([памёр] 1377) бліскуча выканала задачу, пастаўленую Міндоўгам. Яны канчаткова аб'ядналі пад сваёй уладай усе літоўскія плямёны, замацавалі за новай дзяржавай Жмудзь, нарэшце, пашырылі сваю ўладу на ўсе заходне-рускія землі. Полацк з 1307 канчаткова перайшоў пад уладу папярэдніка Гедзіміна - Віценя; некаторы час тут яшчэ сядзелі падручныя князі ў якасьці правіцеляў (апошнім быў князь Андрэй, старэйшы сын

Альгерда, які ўдзельнічаў у Кулікоўскай бітве). Мінскія князі перайшлі пад ўладу Літвы ў першыя гады XIV ст.; каля таго ж часу спынілася самастойнае жыццё і турава-пінскіх княстваў. Альгерд ажаніўся яшчэ пры жыцці свайго бацькі Гедзіміна, на адзінай дачцэ апошняга віцебскага князя Яраслава Васільевіча і, такім шляхам, атрымаў права на гэта княства. Альгерд умацаваў свой уплыў і ў Смаленску, хоць канчатковае падпарадкаванне апошняга належыць ужо Вітаўту. Ляжаўшыя па-за межамі княства, Валынь, Кіеў і Чарнігава-Северскія землі таксама падпарадкаваліся і далучыліся да Літоўска-Рускай дзяржавы пры Альгердзе. Альгерд і Гедзімін з'яўляюцца сапраўднымі заснавальнікамі Літоўска-Рускай дзяржавы. Яны паклалі пачатку той сувязі, якая пачала аб'ядноўваць Літву і беларускія вобласці. Далучэнне беларускіх зямель не было прымусовым. Гэта было далучэнне са згоды насельніцтва, з нагоды відавочнай палітычнай выгады такога саюзу. Гедымін, здаецца, першы стаў называць сябе князем не толькі літоўскім, але і рускім. І нават сталіцу з літоўскіх Трокаў перанёс у новапабудаваны горад на беларускай тэрыторыі - Вільню. Ужо Гедымін стараўся надаць трывалую спайку новай дзяржаве. Ён імкнецца да развіцця прамысловасці і гандлю. Альгерд у сваёй дзейнасці апіраўся галоўным чынам на рускі элемент і рускія землі занялі ва ўрадавай сістэме Літоўска-Рускай дзяржавы дамінуючае становішча.

Калі Літва падпарадкавала сабе беларускія княствы, то на яе баку была ваенная сіла. Але літоўцы і суседнія беларускія княствы былі добра знаёмыя адзін з адным у выніку папярэдніх зносін. Адносіны гэтыя былі больш мірнага характару, чым варожага. Таму рускае насельніцтва ахвотна падпарадкоўвалася ўладзе літоўскіх князёў, якія бралі іх пад сваю абарону ад моцных суседзяў і спынілі міжусобную барацьбу. Да таго ж у абедзвюх заходне-рускіх землях рускі княжацкі род спыніўся (Полацкая зямля), іншыя ж (Турава-Пінская вобласць, Северскія княствы) так раздрабіліся, што ўладальныя князі ператварыліся ў простых вотчыннікаў, памешчыкаў; княствы іх страцілі характар дзяржавы, ператварыліся ў маёнткі, часам вельмі дробныя. У выніку літоўцы з'ўляліся не як заваёўнікі, а як элемент, які ўносіць пэўны трывалы правапарадак у народнае жыццё. Само аб'яднанне Літвы і Русі з'яўлялася [не] вынікам заваявання, але добраахвотнага падпарадкавання беларускіх абласцей Літве. Літоўскія князі не ўносілі нічога новага ў жыццё рускіх абласцей. Сярод літоўцаў пераважала язычства, але было ўжо нямала і праваслаўных. Рэлігійная цярпімасць была асновай палітыкі літоўскіх князёў. Малакультурныя літоўцы хутка падпарадкаваліся беларускаму ўплыву. Наглядным доказам таму служыць ужыванне беларускай мовы ў дзяржаўных актах таго часу. З гэтага факту ясна, што беларуская мова была ў той час мовай вышэйшых

класаў у самой Літве. Сапраўды, нават вялікія князі не толькі былі пісьменныя на гэтай мове, але ўжывалі яе ў хатнім жыцці. Удзельныя князі - Гедзімінавічы, якія атрымалі ўдзелы ў рускіх абласцях, прымалі праваслаўе, жаніліся на рускіх і многія з літоўскіх князёў былі гарачымі прыхільнікамі праваслаўнай веры. Нават сярод вялікіх князёў праваслаўе пачало зацвярджацца: Альгерд прыняў яго і двойчы быў жанаты на рускіх князёўнах (віцебскай Марыяй і цвярской Юліяне), Вітаўт, цесць вялікага князя Маскоўскага, таксама быў праваслаўным да пераходу ў каталіцтва; сцвярджаюць, што і зацяты потым праваднік каталіцызму Ягайла, у маладосці спавядаў тую ж веру і меў у хрышчэнні імя Якава.

§ 4. ВЯЛІКАКНЯЖАННЕ ВІТАЎТА.

Іншае становішча склалася, калі велікакняжацкі прастол заняў сын Альгерда Ягайла. Ён быў сам жанаты на цвярской князёўне Юліяне і, відаць, у маладосці спавядаў праваслаўе. Аднак, у сілу часткова самалюбства, часткова палітычных меркаванняў, Ягайла прыняў прапанову польскіх паноў ажаніцца на польскай каралеве Ядвізе і ўскласці на сябе карону Пястаў. Палякі, аднак, ставілі вельмі важныя ўмовы: прыняцце Ягайлам каталіцтва і хрышчэнне паводле каталіцкага абраду ўсіх ягайлавых падданых. Ягайла хрысціўся, хрысціў язычніцкую Літву і Жмудзь. За Ягайлам пайшлі ўслед шматлікія князі Гедзімінавічы, многія з якіх пры гэтым здрадзілі праваслаўю. Пра ўвядзенне каталіцызму ў рускіх абласцях не магло быць і гаворкі. Але з пранікненнем каталіцызму для праваслаўнай рэлігіі ўзнікла сур'ёзная небяспека. За рэлігійным пытаннем само сабой паўстала пытанне аб пераважным значэнні польскай нацыянальнасці. Нарэшце, акт уніі з Польшчай 1386 падвяргаў небяспецы і само самастойнае існаванне Літоўска-Рускай дзяржавы. Аднак, Ягайла сустрэў рашучы адпор свайго стрыечнага брата Вітаўта. Бацька Ягайлы быў вялікім князем Літвы і Русі. Але суправіцелем быў яго малодшы брат Кейстут. Браты жылі вельмі дружна і падзялілі паміж сабой кіраванне такім чынам, што Альгерд кіраваў рускімі абласцямі, а Кейстут, пераканаНы язычнік, кіраваў літоўскімі землямі, дзе ён карыстаўся папулярнасцю. Пасля смерці Альгерда пачаўся кароткі перыяд суправіцельства Ягайлы і Кейстута. Але пляменнік не мог прымірыцца з суправіцельствам уплывовага Кейстута. Пачалася барацьба, у якой састарэлы Кейстут быў пазбаўлены жыцця Ягайлам. Месца Кейстута заняў яго сын Вітаўт. Але паміж дваюраднымі братамі пачалася шматгадовая барацьба, пакуль, нарэшце, Вітаўт не прымусіў Ягайлу прызнаць сябе вялікім князем літоўскім (1395) і прынёс Ягайлу, як каралю польскаму, васальную прысягу. Такім чынам, з фармальнага боку Літоўска-Руская дзяржава апынулася ў васальнай

залежнасці ад Польшчы. Зрэшты, гэта васальная залежнасць была неўзабаве (1401 г.) заменена актам уніі паміж Літвой і Польшчай.

Велікакняжанне Вітаўта - найважнейшы перыяд у стварэнні Літоўска-Рускай дзяржавы. Вялікі князь вызначаўся глыбокім дзяржаўным розумам, незвычайнай энергіяй і ўмеў паставіць сваю палітыку ў адносінах абласцей так, што карыстаўся шырокай папулярнасцю сярод насельніцтва. Гэта быў выдатны арганізатар зноў складваючайся дзяржавы, валодаючч пры гэтым годнасцю мудрага і храбрага палкаводца. Асноўнай мэтай яго палітыкі было стварэнне самастойнай Літоўска-Рускай дзяржавы і прымірэнне дзвюх пануючых у ім нацыянальнасцяў. Яго дзейнасць пакінула ў насельніцтва такі глыбокі след, што і ў далейшым усе распараджэнні і пастановы Вітаўта карысталіся высокім аўтарытэтам. Вітаўт перш за ўсё імкнуўся замацаваць дзяржаву, складзеную з разнародных частак. Так, ён выдаляе князёў з удзелаў нават там, дзе яны адыгрывалі ролю намеснікаў вялікага князя, і перадае кіраванне ў гэтых землях мясцоваму вечу, замацоўваючы свае распараджэнні выдачай асобых дарчых грамат, якія з'яўляюцца мясцовымі хартыямі. Так, пры ім канчаткова былі выдалены ўдзельныя князі з зямель Полацкай, Віцебскай. На тых жа падставах ён далучыў да Літоўска-Рускай дзяржавы Смаленскую зямлю. Гэтыя ўстаўныя граматы Вітаўта, потым пацвярджаліся яго пераемнікамі (арыгіналы да нас не дайшлі) і складалі да пачатку XVI ст. асноўныя канстытуцыйныя законы дзяржавы. Удзельныя князі былі часткова пазбаўлены сваіх сталоў, часткова атрымалі княствы, якія не мелі палітычнага значэння, як напр. у Северскай зямлі.

Пацверджанне старынных правоў насельніцтва, высокая павага да беларускай нацыянальнасці, адсутнасць рэлігійных ганенняў і нават імкненне ўзняць прэстыж праваслаўнай царквы зацвярджэннем асобнага ад Масквы мітрапаліта ў Кіеве (ім быў вядомы сваёй вучонасцю Грыгорый Цамблак) - усе гэтыя ўмовы ў вышэйшай ступені спрыялі згуртаванню юнай дзяржавы і зрабілі палітыку Вітаўта нацыянальнай і папулярнай.

У знешняй палітыцы Вітаўт канчаткова вызваліў Літву і Русь ад усіх насоўваючыхся на іх ворагаў. Гэта была складаная і цяжкая праца, якая ўвянчалася посьпехам. Прускі ордэн не задаволіўся прыняццем Літвой хрысціянства, і, забыўшыся пра асноўныя задачы сваёй барацьбы - хрысціянскай пропаведзі, рыхтаваўся да грозных падзей. Вітаўт злучыўся з Ягайлам, т. як гэта была агульная справа, і разбіў рыцараў пры Грунвальдзе або Таненбергу (1410 г.). Параза было настолькі моцнай, што ордэн [распаўся]. Вялікае княства Літоўскае не ведала татарскага ўладарніцтва ў той меры, у якой яго зведала Русь усходняя. Але татары гаспадарылі ў паўднёвай Русі, былі сілай, з якой трэба было лічыцца. Вітаўт спачатку

даволі ўмела вёў палітыку з татарамі, але паражэнне, якое ён пацярпеў пры Ворскле, спыніла яго памкненні на паўднёвы ўсход. Але і становішча арды было не такое, каб націскаць на паўднёвую Русь, чаму татары фактычна пакінулі свае набегі на паўднёвыя межы дзяржавы. На ўсходзе, у зносінах з Масквой, Вітаўт прысунуў межы дзяржавы непасрэдна да Масквы і нават некаторы час трымаў у сферы свайго ўплыву Вялікі Ноўгарад. Цяжэй было Вітаўту ўстанавіць свае адносіны ў Польшчы, з нагоды тэндэнцыі польскай дыпламатыі разглядаць Літву як дзяржаву, злучаную з Польшчай. Дзейнасць польскай дыпламатыі была настолькі агрэсіўнай, што скарыстаўшыся паражэннем на Ворскле, яна падштурхнула Вітаўта заключыць у 1401 г. акт уніі з Польшчай. Праўда, гэты акт быў аслаблены Гарадзельскім прывілеем 1413 г. Але адносіны да Польшчы наводзілі Вітаўта на думку аб канчатковым аддзяленні Літвы ад гэтай дзяржавы. Вітаўт усё жыццё выношваў гэту мару, пакідаючы яе ажыццяўленне да найбольш зручната часу. Так, ужо ў 1393 ён заключае з Лівонскім ордэнам у Салінскім замку пагадненне, паводле якога Літва павінна стаць самастойнай дзяржавай, не знаходзіцца ў сувязі з Польшчай ні ў форме уніі, ні ў форме гвалтоўнага падпарадкавання. Гэтая ідэя была папулярная. Усякага роду настойванні з боку Польшчы Вітаўт перадаваў на суд падданых. Так, калі каралева Ядзвіга, незадаволенная зместам мірнага трактата Вітаўта з лівонскімі рыцарамі, нагадвала яму пра яго васальнае падданства Польшчы, то Вітаўт склікаў сойм у Вільні і атрымаў ад прысутных аднагалосны адказ: «Мы не падданыя Польшчы, мы заўсёды былі вольныя; нашы продкі ніколі не плацілі даніны палякам і мы не будзем плаціць і застанемся назаўжды пры сваіх вольнасцях ».

Але Вітаўт, заняты ўмацаваннем дзяржавы, адкладваў канчатковае вырашэнне пытання аб разрыве з Польшчай. Гэту дзейнасць ён распачаў у канцы свайго вялікага княжання. Ён быў бяздзетны, між тым у Ядзвігі былі сыны, і паводле Гарадзенскага прывілея, Літоўска-Руская дзяржава, у выпадку смерці Вітаўта бяздзетным пераходзіць да Ягайлы і, наадварот, Польшча павінна пераходзіць Вітаўту ў выпадку смерці Ягайлы бязьдзетным. Але абодва былі тады ўжо вельмі паважанымі старцамі, і будучыня для Вітаўта было яснай. Вітаўт у 1427 ўзбуджае пытанне пра законнасць нараджэння сыноў Ягайлы, але гэта далікатная справа была адхілена палякамі. Тады Вітаўт уступае ў больш цесныя зносіны з імператарам Сігізмундам і атрымлівае ад яго абяцанне прыслаць Вітаўту каралеўскі вянец, што азначала б акт поўнай самастойнасці. Назначаны быў і з'езд у Луцку на Валыні ў 1429 годзе, куды Вітаўт з'явіўся ў суправаджэнні бліскучай світы. Сюды прыбыў і германскі імператар Сігізмунд. Калі тут зайшла гаворка аб прызнанні Вітаўта каралём, то

польскія дыпламаты пачалі моцную барацьбу. У рэшце яны ад'ехалі з Луцку, за імі збег адтуль жа і Ягайла. Палякі звярнуліся нават да папы, які стаў на іх бок і звярнуўся да Вітаўта з адпаведным угаворам. Пытанне пра карону абмяркоўвалася на працягу многіх месяцаў і ў верасні 1430 г. у Вільні быў прызначаны акт каранавання Вітаўта. Сігізмунд адправіў яму карону, але палякі вырашылі яе перахапіць. Пасольства Сігізмунда не асмелілася пры такіх акалічнасцях прабірацца ў Літву і вярнулася назад. Бліскучы з'езд, прызначаны для каранавання, на якім прысутнічалі Ягайла, вялікі князь Маскоўскі і нават маскоўскі мітрапаліт Фоцій, пачаў паступова раз'язджацца. Састарэлы Вітаўт быў надзвычай засмучаны, захварэў і памёр у кастрычніку таго ж года, у прысутнасці Ягайлы і інш, яшчэ застаўшыхся ганаровых гасцей. Так скончылася спроба Вітаўта. Вітаўт імкнуўся стварыць самастойную Літоўска-Руская дзяржаву, абапіраючыся пры гэтым на рускія вобласці і стварыўшы для апошніх, як мы бачылі, такія ўмовы, якія прыцягвалі да яго рускае насельніцтва, нягледзячы на тое, што ён здрадзіў праваслаўю і перайшоў у каталіцтва. Іншае становішча склалася пасля смерці Вітаўта, калі Ягайла апынуўся распарадчыкам лёсаў дзяржавы. Ягайла быў вядомы як прапаведнік каталіцызму. Сын рускай князёўны, ён, аднак, не карыстаўся папулярнасцю ў рускіх абласцях і быў там мала вядомы.

§ 5. БАРАЦЬБА ПАСЛЯ СМЕРЦІ ВІТАЎТА

Пасля смерці Вітаўта (1430 г.) кароль Ягайла прызначыў яго пераемнікам малодшага з Альгердавічаў - Свідрыгайлу. Гэты князь быў вядомы сваёй шматгадовай барацьбой з вялікім князем Вітаўтам. Калі яшчэ ў 1392 г. Віцебскі ўдзел перайшоў ва ўладанне вялікага князя Вітаўта (да гэтага часу Віцебск знаходзіўся ў пажыццёвым валоданні жонкі Альгерда Ульяны) і Вітаўт прызначыў свайго пляменніка Фёдара Васну, Свідрыгайла раптоўна з'явіўся ў Віцебску, забіў Ф. Васну і пакняжыўся тут. Віцябляне аказалі вельмі энергічную падтрымку свайму новаму князю, але ўсё-такі ён не мог утрымацца, быў выгнаны Вітаўтам і павінен быў уцячы з Віцебска. Пасля доўгага бадзяння Свідрыгайла памірыўся з Вітаўтам і атрымаў ад яго ўдзел - Северскую зямлю, але адтуль з нагоды ўзнікшай нязгоды зноў уцёк (пасля 1403 г.), хоць пазней (з 1410 г.) зноў з'явіўся на Севершчыне і валодаў ёю да сьмерці Вітаўта.

Прызнаючы пераемнікам вялікага князя Вітаўта, такога ўпартага яго антаганіста як Свідрыгайла, Ягайла, відаць, меў на ўвазе, што новы вялікі князь будзе прытрымлівацца іншай палітычнай праграмы і не будзе карыстацца падтрымкай тых элементаў, якія так высока ўзнялі ўладу Вітаўта. Відаць, Ягайла прызначэннем вялікім князем Свідрыгайлы хацеў

выправіць тое, што было страчана палякамі пры яго папярэдніку. Вітаўт, сын Кейстута, апіраўся галоўным чынам, на цэнтральную частку дзяржавы - уласна Літву і Жмудзь. Тут ведалі яго бацьку Кейстута, тут падтрымлівалі і яго сына Свідрыгайлу; ускраінны князь, быў добра вядомы ў Віцебску, Севершчыне, на Валыні і Падоллі, але зусім невядомы літоўцам. Такім чынам, новы князь павінен быў апірацца хоць і на шматлікі, але малазгуртаваны ўскраінны элемент. Аднак, усе гэтыя разлікі Ягайлы і яго польскіх дарадчыкаў аказаліся непрадбачлівымі. Перш за ўсё на самога Свідрыгайлу цяжка было спадзявацца. Гэта быў чалавек вельмі здольны да кіпучай дзейнасці, але мала настойлівы і ў моцнай ступені аддады п'янству. У былога ўдзельнага князя, што ўдала ўзнімаў паўстанні многіх абласцей, не хапала ўмення палкаводца, які вядзе вялікае войска. Але за гэтымі асабістымі якасцямі, можа быць і ненавіснымі Ягайлу, выступілі ўмовы, відаць, зусім нечаканыя для палякаў. Свідрыгайла быў сапраўды вельмі папулярны сярод беларускага насельніцтва. Між тым, беларускія вобласці, асабліва найбольш знатныя элементы іх насельніцтва, мелі шмат падстаў для незадавальнення існуючым становішчам. Перш за ўсё, была зусім відавочнай небяспека, што пагражала рускай народнасці і вызнаваемай ёю рэлігіі ад насоўвання паланізму і каталіцызму. Потым арыстакратычныя элементы, якія пераважалі ў рускіх абласцях, ўдзельныя князі і баяры, былі прыхільнікамі поўнай самастойнасці дзяржавы.

Свідрыгайла аказаўся вельмі непрыдатным вялікім князем у адносінах да палякаў і Ягайлы. Адначасова з прызначэннем яго вялікім князем, польскія гарнізоны занялі Падольскую зямлю і палякі запатрабавалі ўступкі Валыні. Пры першым паведамленні пра заняцце палякамі Камянца Свідрыгайла прыйшоў у лютасць, арыштаваў знаходзячыгася ў Вільні караля Ягайлу і адпусціў яго толькі тады, калі былі аддадзены распараджэнні пра вяртанне Падолля. Гэты рэзкі ўчынак паказаў роўным чынам і настойлівасць і бестактоўнасць новага вялікага князя; для палякаў стала ясным, што ад яго нельга чакаць ніякіх уступак. Свідрыгайла неадкладна сабраў вялікае войска, якое блішчэла шлемамі многіх удзельных князёў, адправіўся на Валынь і прымусіў Ягайлу зняць аблогу Луцка.

Усім гэтым Свідрыгайла моцна раздражняў палякаў і, акрамя таго, сваёй унутранай палітыкай ён узбройваў супраць сябе значную частку літоўцаў. Сярод апошніх знайшліся змоўшчыкі, якія на чале з князем Сямёнам Гальшанскім і братам Вітаўта ўдзельным князем старадубскім Жыгімонтам Кейстутавічам напалі ў горадзе Ашмяны на Свідрыгайлу, захапілі ў палон яго сям'ю і абвясцілі ад імя Ягайлы вялікім князем

Літоўскім Жыгімонта Кейстутавіча. Усё гэта было зроблена з дапамогай і па ўказцы палякаў.

Свідрыгайла паспеў схавацца ў Полацку. З гэтага моманту (1432 г.) на працягу двух гадоў Літоўска-Руская дзяржава знаходзілася ў міжусобнай барацьбе. Рускія ўдзельныя князі і буйное баярства сталі на бок Свідрыгайлы. Літва, Жмудзь і Падляшша з пераважна дробным служывым людам узняліся за Жыгімонта. Хоць на баку Свідрыгайлы была значная колькасная перавага, але ён рабіў ваенныя памылкі і таму прайграваў бітву за бітвай, пакуль, нарэшце, бітва пад Вількамірам не дала праціўніку такой перавагі, што Полацк, Віцебск і Смаленск прызналі Жыгімонта, а Свідрыгайла ўцёк у Кіеў і тут замацаваўся ў Кіеўскай і Валынскай абласцях. І на самой справе, у гэтай бітве Свідрыгайла і яго прыхільнікі пацярпелі страшнае паражэнне. Было забіта 13 рускіх князёў і палегла да 40 тыс. воінаў. У палон трапілі 12 князёў, 1500 баяр і нямецкіх баронаў, якія прыйшлі з лівонскім магістрам дапамагаць Свідрыгайлу. Стварылася даволі няпэўнае становішча, якое існавала да 1440 г., калі ў Вільні быў зноў зроблены дзяржаўны пераварот; адбылася змова на чале з валынскімі князямі Чартарыйскімі, наступствам якога была смерць Жыгімонта. Акалічнасць гэту выкарыстала літоўская партыя і абвясціла вялікім князем малодшага брата польскага караля Уладзіслава Ягайлавіча - Казіміра. З нагоды малалецтва апошняга яго імем стаў кіраваць літоўскі князь Ян Гаштольд.

§ 6. АБ'ЯДНАЎЧАЯ ПАЛІТЫКА КАЗІМІРА ЯГАЙЛАВІЧА

Так усталяваўся трывалы дзяржаўны парадак у Літоўска-Рускай дзяржаве. Пасля асвятлення знешняга боку гэтага смутнага перыяду ў гісторыі дзяржавы для нашай мэты важна звярнуць увагу і на ўнутраны бок тых жа падзей. Вышэй ужо было ўказана на тое, што Свідрыгайлу падтрымлівалі пераважна рускія вобласці. У іх былі свае нацыянальна-палітычныя мэты ў дадзеным выпадку. Але ў гэтай барацьбе праявіліся не толькі існуючыя ў дзяржаве нацыянальныя адрозненні, цесна звязаныя з рэлігійнымі, але і адрозненні на глебе сацыяльна-эканамічнай. У войску Свідрыгайлы былі галоўным чынам рускія ўдзельныя і служывыя князі, а таксама буйное баярства, якога было шмат у рускіх абласцях. Гэта баярства здавён засядала ў «радзе», г. зн. думе ўдзельных князёў, прывыкла кіраваць абласцямі пры сваіх князях. Побач з рускімі князямі і баярамі ў радах свідрыгайлавай арміі было і буйное радавітае літоўскае баярства.

Падстава, якая злучыла арыстакратычныя элементы абедзвюх народнасцей, заключалася ў палітыцы Жыгімонта Кейстутавіча. Апошні засвоіў сабе палітыку Вітаўта, але стаў праводзіць яе больш рэзка і

глыбока. Вітаўт змагаўся з удзельнымі князямі, акружаючы сябе амаль выключна чыста літоўскім элементам. Але пры ім земства папаўнялася выхаднікамі з асяроддзя ніжэйшых класаў насельніцтва. Жыгімонт Кейстутавіч пайшоў далей у тым жа напрамку. Старажытны летапісец расказвае, што Жыгімонт вылучаўся скрайняй жорсткасцю ў адносінах да ўсяго шляхецтва, князей і баярства ўсіх зямель як рускіх, так і літоўскіх, што Жыгімонт нават задумаў знішчыць усіх высакародных, праліць іх кроў і на іх месца падняць «род халопскі», г. зн. сялянскі. Вось тая падстава, якая аб'яднала арыстакратычныя элементы разнародных абласцей. Свідрыгайла не здолеў адстаяць інтарэсы знаці. Вось таму арыстакратычныя элементы, што ўвайшлі ў змову супраць Жыгімонта і забілі яго, не звярнуліся цяпер да Свідрыгайлы, а спыніліся на новым кандыдаце - Казіміру Ягайлавічу. Яго выбранне ўмацавала ўплыў арыстакратыі пераважна літоўскага паходжання.

Абставіны, што суправаджалі ўзвядзенне на прастол Казіміра, з вялікай сілай адлюстравалі сацыяльную барацьбу. У Смаленску «чорныя людзі», г. зн ніжэйшы клас, паўсталі супраць вялікакняжага намесніка Андрэя Саковіча, прагналі яго і пазбівалі многіх баяр; паднялася супраць новага гаспадара дэмакратычная Жмудзь; паднялося і Падляшша, якое выказалася за сына Жыгімонта - Міхала.

Новы ўрад ва ўсіх гэтых выпадках дзейнічаў вельмі тактоўна: ён пайшоў на кампрамісы. Казімір пацвердзіў абласцям статутныя земскія граматы, дадзеныя яшчэ Вітаўтам, чым задаволіў як знакамітае «паспольства» гарадоў, так і ніжэйшыя іх элементы. Становішча ўдзельных князёў на першым часе не было парушана і нават некаторым былі вернуты ўдзёлы, адабраныя Жыгімонтам (напр. князю Алельку Уладзіміравічу вернуты яго Кіеўскі ўдзел).

У рэлігійных адносінах новы ўрад быў абыякавы. Гэтыя дзеянні ўрада сведчылі пра яго імкненне ўтрымаць «даўніну» з яе дэцэнтралізацыяй. Але за гэтымі першымі крокамі ўрад выявіў імкненне пайсці насустрач і нараджаючымся новым патрабаванням жыцця. Апошнія выяўляліся ў тым сэнсе, што замест ранейшай абласной раздробленасці перавагу набыралі элементы цэнтралізатарскія. Барацьба паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам паказала, што княжацкія і баярскія элементы розных абласцей могуць згуртавацца, роўна як і дэмакратычныя элементы: на месца баярства або дробнага зямянства Полацкай, Смаленскай, Валынскай і інш. Абласцей выступала баярства або зямянства літоўска-рускае. Урад Казіміра, кіраваўшыся літоўцамі з аб'яднаўчымі імкненнямі, вельмі добра разумеў значэнне для дзяржавы гэтых аб'яднасцчых элементаў і зрабіў важныя крокі ў адпаведным накірунку. Так, ў 1447 г. Казімірам была выдадзена

даравальная грамата дваранству. У адрозненне ад грамат пачатку XV ст., гэта грамата замацавала вядомыя правілы за шляхецтвам усёй дзяржавы, без адрознення абласцей, рэлігіі і нацыянальнасці; правы, пацверджаныя граматай, датычыліся прадстаўнікоў духавенства, князёў, зямян і нават мяшчан. Гэты дзяржаўны акт, такім чынам, паніжаў арыстакратыю і падымаў шляхецтва.

Такім чынам, урад Казіміра, пачаўшы з кампрамісу, перайшоў потым да аб'яднаўчай палітыкі. Гэта палітыка непазбежна прыніжала вагу ўдзельных князёў і буйнога баярства і ўздымала ў прававых адносінах радавое шляхецтва. Усім гэтыя разбураліся як удзельны лад, так і вечавая самабытнасць абласцей. Казімір нават зрабіў спробу актыўнай барацьбы з удзеламі, знішчыўшы ў 1471 Кіеўскае княства, адабранае ім у слуцкага князя Сямёна Алелькавіча і паслаўшы туды свайго намесніка. Гэты акт быў сустрэты ў асяроддзі рускай арыстакратыі варожа, у сувязі з чым стіць змова супраць гаспадара, складзеная ў 1482 і меўшая на мэце ўзьвесці на вялікакняжы стол Міхаіла Алелькавіча Слуцкага. Змоўшчыкі паплаціліся сваімі галовамі. Але самы факт змовы цікавы як адна з праяў арыстакратычнай рэакцыі на нацыянальнай аснове. Няўдалая змова выказвала сабою імкненне князёў. Імкненні гэтыя гатовы былі ў вядомай ступені атрымаць ажыццяўленне з пераменай вялікага князя - каб прадаставіць уплыў менавіта гэтаму элементу.

§ 7. РУСКІЯ КНЯЗІ І МЯЦЕЖ ГЛІНСКАГА.

Калі памёр Казімір, групы князёў Алелькавічаў, Гальшанскіх, Мсціслаўскіх і інш. на чале з князем Міхаілам Львовічам Глінскім выбралі на прастол другога сына Казіміра - Аляксандра. У Польшчы ж было вырашана выбраць старэйшага яго брата Альбрэхта. Прыхільнікі Польшчы павінны былі маўчаць на выбарах, таму што многія з вяльможных выбаршчыкаў з'явіліся з кантынгентамі войск у некалькі соцень чалавек (1492 г.).

Тэндэнцыі выбіраўшай Аляксандра арыстакратыі бачны з той канстытуцыйнай хартыі, якую выдаў гэты вялікі князь. Гэта канстытуцыя, гарантуючы маёнткі і маёмасныя правы шляхце, давала радавітаму сенату вельмі важныя правы па кіраванні дзяржавай.

Кірунак палітыкі новага гасудара характарызуецца моцным уплывам такой выдатнай асобы, як князь Міхаіл Глінскі. Гэта быў адзін з самых адукаваных людзей той эпохі. Маладосць сваю ён правёў за мяжой, спачатку ў занятках навукай, а затым і ў ваеннай службе ў імператара Максіміліяна, у саксонскага герцага Альбрэхта, пабываў, акрамя Германіі, у Іспаніі і Італіі. Адукаванасць спалучалася ў ім з даравітасцю і бліскучым

ваенным талентам. М. Глінскі, заняўшы відны пост маршалка дворнага і карыстаючыся асабістай дружбай гасудара, стараўся надаць уплывовае становішча рускай партыі. Ён стварыў перавагу рускай арыстакратыі, але для ўдзельных князёў яго рэжым быў вельмі цяжкім і некаторыя князі ўцяклі ў Маскву. Палякі ўзводзілі абвінавачанне на Глінскага ў імкненні чыста асабістых мэт - у жаданні аднавіць для сябе самастойнае Кіеўскае княства. Праўдзівасць гэтых чутак цяжка праверыць. Але, відаць, Глінскі задумаў дзяржаўны пераварот, накіраваны супраць літоўскіх вяльмож. У 1506 г. абставіны для Глінскага моцна змяніліся: вял. кн. Аляксандр памёр, яго месца заняў малодшы яго брат Жыгімонт, падтрыманы чыста літоўскай партыяй. Становішча Глінскага пахісталася, некаторыя з яго прыхільнікаў былі пазбаўлены пасад. Тады Глінскі ўвайшоў у зносіны з маскоўскім вял. кн. Васілём Іванавічам і ўзняў са сваімі прыхільнікамі паўстанне. Паўстанне пачалося на Прыпяці, дзе ў Глінскага былі буйныя маёнткі; спачатку ён напаў на вобласці князя Слуцкага і Капыльскага (нашчадкі кіеўскага Алелькавіча), потым на гарады Тураў і Мазыр.

Аблога Мінска апынулася для Глінскага няўдалай. Са з'яўленнем на дапамогу Глінскаму маскоўскіх войскаў, гэта паўстанне перайшло да Оршы і злілося з агульнымі аперацыямі маскоўскіх ваявод.

Быў цэлы шэраг падстаў няўдачы, што спасцігла паўстанне Глінскага, як у блізарукай асцярожнасці маскоўскай палітыкі, так і ў дзеяннях Глінскага. Але нельга не заўважыць, што галоўныя падставы няўдачы былі ў вельмі аптымістычных разліках Глінскага на спачуванне шматлікага зямянства, часткова рэшткаў удзельных князёў. Асабліва не добразычліва быў прыняты Глінскі ў цэнтральных частках дзяржавы, у той час як у Кіеўскай Русі спачуванне яго ідэям было намнога большае ...

Паўстанне Глінскага было паднята ў інтарэсах рускай дзяржаўнасці, народнасці і культуры. Гэта быў апошні акорд нацыянальнай барацьбы ў дзяржаве, запознены водгук пытанняў, якія хвалявалі грамадства на стагоддзе раней. Да пачатку XVI ст. у значнай ступені згладзілася вастрыня пытанняў нацыянальнага, рэлігійнага і сацыяльнага. Удзельныя князі былі зломлены; іх было вельмі мала і яны былі захудалымі матэрыяльна, з нагоды памяншэння вотчын за крамолы або ў выніку сямейных падзелаў. Яны, відаць, не вельмі давяралі нашчадку татарскага выхадца М. Глінскаму. Нарэшце, да таго часу, вырасла шматлікае зямянства, задаволенае сваімі палітычнымі поспехамі.

ГЛАВА IV. ДЗЯРЖАЎНАЕ ПАБУДАВАННЕ.

§ 1. АГУЛЬНЫЯ АСНОВЫ ДЗЯРЖАЎНАГА ЛАДУ.

Злучэнне зямель Літоўскай, Жмудзі і Беларускіх княжанняў на першы час прадстаўляла сабой надзвычай складанае і незвычайнае утварэнне, з пункту гледжання як сучаснай навукі дзяржаўнага права так і з пункту гледжання аналагічных прыкладаў сярэднявечча. Вялікай складанасцю адрозніваецца тэрытарыяльнае будаванне. Уся дзяржава складаецца з наступных самастойна жывучых земляў: з удзельных княжанняў, з абласцей-анэксій, якія знаходзіліся ў стане федэрацыі або уніі з цэнтральным княжаннем, г. зн. з зямель Віцебскай, Полацкай, Смаленскай Жамойцкім і, у вядомай меры, Падляшскай, нарэшце, з тэрыторый ўласна Літвы з прылеглымі да яе часткамі былых рускіх абласцей. Але, у сэнсе дзяржаўнага ладу, часткі ўласна Літвы знаходзіліся не ў аднолькавым становішчы. Зямлі ўласна Літвы, у сэнсе кіравання, прыцягвалі да сябе і асобныя рускія воласці. Нарэшце, да гэтых трох частак дзяржавы трэба дадаць тры паўднёвыя правінцыі, якія не ўвайшлі ў склад Беларусі, менавіта землі Кіеўскую, Валынскую і Падольскую, якія мелі асобны аўтаномны лад.

Неабходна тут жа ў кароткіх словах высветліць становішча паўднёвых правінцый дзяржавы, пасля склаўшых польскія правінцыі і якія паклалі пачатак Паўднёвай Украіне. Гэтыя землі ў найстаражытны час мелі князёў-намеснікаў з ліку Гедымінавічаў і па знішчэнні надзелаў ўвайшлі ў склад дзяржавы: Валынь ў 1444 г. па смерці бяздзетнага Свідрыгайлы і Кіеўская зямля у 1471 г. па смерці Семіона Алелькавіча. Абедзве землі атрымалі асаблівы правінцыяльны лад з аўтаномным кіраваннем, але без прыкмет захавання дзяржаўнай самастойнасці. Усходняе Падолле кіравалася Вінніцкім і Браслаўскім старастамі, не маючы значэння нават аўтаномнай правінцыі. Усе гэтыя правінцыі да далучэння іх у 1569 г. да Польшчы неслі на сабе яшчэ наступствы татарскага спусташэння, былі слаба заселены, тут амаль незаўважна гандлёвага руху. Частыя напады татараў стрымлівалі каланізацыю гэтых паўднёвых правінцый. Цэнтральныя горады мелі значэнне толькі крэпасцей (Кіеў, Чаркасы, Канеў, Браслаў, Ваўкавыск, Луцк, Уладзімір), якія ахоўваюць поўдзень ад татараў. Нешматлікае насельніцтва іх тулілася каля крэпасных сцен, шукаючы тут абароны. Толькі Валынь была густа населеная і мела вельмі развітое прыватнае землеўладанне. Наадварот, Кіеўшчына і Падолле чакалі яшчэ каланістаў і засяленне іх пачалося толькі пасля 1569.

Агульны прынцып, гістарычна заведзены ў гэтую складаную канструкцыю дзяржавы, складаўся ў прызнанні «даўніны», г. зн. прызнанне старадаўняга ўкладу жыцця кожнай адасобленай часткі дзяржавы, і ў прызнанні панавання старажытна-рускіх прававых нормаў.

Гэта значыць, што кожная частка захоўвала свае правы і дзяржаўны лад. Па тагачасных паняццях, у Смаленску або ў Полацку, напр., княжыў князь, «які ў Вільні і на Троках». Некаторыя навукоўцы называюць такое злучэнне зямель федэрацыяй пад вяршынством князя ўласна Літвы. Гэта вызначэнне дакладна з пункту гледжання сучаснага права, але людзі XV ст. паглыблялі гэта паняцце федэратыўнага устройства ў сэнсе разумення гэтага ладу як асабістай уніі, прычым князь Вільні аб'ядноўваў у сваім твары астатнія зямлі-княжанні. Таму літоўскі князь адначасова разглядаўся, як князь Смаленскі, Полацкі і Віцебскі, што часам выяўляецца ў дакументах. Але разам з князем Літвы, які аб'ядноўваў шэраг княжанняў, былі і асаблівыя ўдзельныя князі, якія знаходзіліся ў вассальнай залежнасці ад вялікага князя.

§ 2. ЛАД УДЗЕЛЬНЫХ КНЯЖЭННЯЎ

У ўдзельных княжаннях сядзелі часткай Рурыкавічы, часткай Гедымінавічы. Рурыкавічы з сваімі княжання або самі пераходзілі ў васальную залежнасць ад вялікага князя, ці былі прымушваемы да таго вялікімі князямі. Гедзімінавічы атрымлівалі ўдзельныя княжанні там, дзе спыняўся род Рурыкавічаў і дзе, па палітычным меркаванням, вялікі князь не лічыў магчымым ліквідаваць самастойнасць зямлі. У палажэнні Рурыкавічаў і Гедымінавічаў заўважаецца немалая розніца. Гедымінавічы больш залежалі ад вялікага князя, і з большай лёгкасцю вялікія князі пазбаўлялі надзелаў непакорлівых ім Гедымінавічаў. Аднак, унутранае жыццё ўдзельных княжанняў не трывала зменаў ад гэтых адрозненняў. Удзельны князь прыносіў «пакору» вялікаму князю, г. зн. акт падпарадкавання, звычайна выяўляўшыся ў асаблівым прысяжных запісу. Верная служба і ваенная дапамога вялікаму князю складалі абавязак ўдзельнага. Да гэтага далучаўся плацёж даніны. Але ўдзельная князь звязаны з вялікім князем «братэрствам». Ён мае права даваць парады вялікаму князю - засядаць у яго радзе. Але ўнутры надзел кіруецца па даўніне, вялікакняская ўлада ў ім не дзейнічае. Жыццё надзелу працякае ў нормах старажытна-рускага права. Пры ўдзельным князю ёсць баярская дума, якая складаецца з наглядчыкаў абласцей, прыдворных чыноў, наогул з баярства. З гэтай думаю князь вырашае ўсе справы і яна змацоўвае сваёй згодай і прысутнасцю акты яго урадавай дзейнасці. Справа суда, раздача зямель, будова ваеннай службы і іншае знаходзіцца цалкам ва ўладзе удзельнага князя. Разам з баярствам існуюць і вечавыя сходы.

У сэнсе тэрытарыяльным удзелы былі раскіданыя ў розных частках дзяржавы. У межах ўласна Літвы былі раскіданыя пераважна надзелы Гедымінавічаў, якія з цягам часу ўвайшлі ў склад ўласна Літвы. Такія, напр.,

надзелы: Гарадзенскі, Наўгародскі, Мінскі, якія ўвайшлі ў склад ўласна Літвы ў другой чвэрці XIV ст., Мсціслаўскі (на Сожы) з Магілёвам і Мглінам (Чарнігаўская губ.), які праіснаваў да 1527; Падляшша на чале з Бярэсцем была удзелам пры Гедыміна і Вітаўце, прычым кобрынская частка Падляшша князёў Сангушкаў праіснавала да 1519; Турава-Пінскае княства мела князя да 1524; тады ж скончыла сваё існаванне княства Гарадзецкае (Давыд-Гарадок на Прыпяці); Слуцкае і Капыльскае княствы праіснавалі да пачатку XVII ст. Усе гэтыя княжанні былі ўціснуты ў тэрыторыю земляў, якія знаходзіліся пад непасрэднай ўладай вялікага князя. Густы шэраг княжанняў, якія складалі амаль суцэльную тэрыторыю, знаходзіўся на ўсходзе. Тут былі амаль выключна княжанні Рурыкавічаў. Калі пачалася аб'яднаўчая палітыка вялікіх князёў Літоўскіх, калі ўплыў каталіцызму стаў адчувацца ў Літве, амаль усе гэтыя княжанні, прызнаваўшыя дагэтуль вялікага князя Літоўскага, перайшлі са сваімі землямі пад уладу ўзмацніўшагася вялікага князя Маскоўскага. Па тэрыторыі гэтых княжанняў лёгка бачыць, як далёка, нават за межы беларускай народнасці, заходзіла ўлада вялікага князя Літоўскага ў першы перыяд гісторыі Літвы і Русі.

Так, у межах былой Смаленскай зямлі найважнейшымі удзеламі былі: Вяземскі, Тарапецкая, Бельскі. У межах Чарнігава-Северскай зямлі найважнейшымі удзеламі былі: на землях старажытных радзімічаў падзяліўшыхся з 1356 на Трубчэўскі і Ноўгарад-Северскі і страчаны Літвой у 1499. Старадубскі [павет] з горадам Гомелем, быўшым ў складзе Літвы па 1432, прычым , аднак, Гомель застаўся за Літвой. На крайнім паўднёвым усходзе былі надзелы Навасільскі, Бялеўскі, Адоеўскі, Варатынскі, Мазецкі, Тарускі (у Калужскай губ.) і інш, якія адышлі да Масквы большаю часткай у XV і пачатак XVI ст.

§ 3. КАНСТЫТУЦЫІ ЗЯМЕЛЬ-АНЭКСАЎ.

Вельмі цікава уладкаванне зямель Полацкай, Віцебскай і Смаленскай, з якіх першыя дзве вельмі рана ўвайшлі ў склад Вялікага княства. Спачатку ў іх былі князі. Але ў гэты ранні перыяд складання дзяржавы нават права абрання ўдзельных князёў, якія прызнавалі ўладу вялікага князя, і нават прызнанне ўлады вялікага князя залежала ад згоды веча кожнай асобнай зямлі, г. зн. трымаўся яшчэ старажытнарускі вечавы ўклад. Так, у палове XIII ст. у Полацку усталяваўся не без дапамогі ваеннай сілы літоўскі князь Мінгайла, але яго ўнук Барыс княжыў у Полацку толькі таму, што трымаўся даўніны: «Пануючы яму ў Полацку, быў ласкавы на падданых сваіх і даў ім, падданым сваім, вольнасці і вечу падмесці і ў звон звонити і таму ся народзіць як у Вялікім Ноўгарадзе і Пскове ». Пры зменах вялікіх князёў у Вільні кожная зямля ў асобнасці прызнавала над сабой

уладу вялікага князя. Улада Вітаўта у 1404 г. зацвердзіць ў Смаленску толькі таму, што тут вялікі князь меў сваю партыю і звыш таго загадаў смальнянам «лготу многу чыніці». У 1440 паны літоўскія пасадзілі ў Вільні вялікага князя Казіміра, але кожная зямля ў асобнасці прызнавала яго не без перамоў і саступак з боку вялікага князя. Гэты парадак асобнага прызнання вялікага князя скончыўся толькі ў 1492 г. з абраннем Аляксандра вялікім князем на агульным сойме ў Вільні. У ранні перыяд агульнадзяржаўнага жыцця мясцовыя земскія вечы, кожнае ў асобнасці, вырашалі пытанні вайны і міру і не заўсёды згодна з тым, як вырашаў вялікі князь. Мясцовыя ж вечы самі вызначалі выплату экстраардынарных падаткаў на ваенныя патрэбы. Нарэшце, мясцовае заканадаўства знаходзілася ва ўладзе абласнога веча, напр., пытанні гандлёвага, грамадзянскага права, пытанні аб мясцовых фінансах і т. д. Дзейнасць мясцовага веча ў галіне правасуддзя працягвалася да паловы XVI ст., г. зн. тады, калі вечы ўжо ператварыліся ў мясцовыя соймы шляхты.

Старажытныя звычаі ў адносінах насельніцтва да ўлады захоўваліся доўгі час настолькі, што нават вялікія князі Казімір і Аляксандр, адправіўшы дзяржаўныя справы ва ўласна Літве, пераязджалі ў вобласці-анэксы, жылі тат некаторы час і кіравалі абласцямі сумесна з мясцовым вечам.

Землі кіраваліся на падставе ўстаўных грамат, г. зн. мясцовых канстытуцыйных актаў. У аснову гэтых законаў, якія рэгулююць мясцовае жыццё, пакладзены прынцып, што "мы (г. зн. гаспадар) даўніны ня хістаем, і навіны не ўводзім». Сапраўды, граматы замацоўвалі за сабою палітычны, сацыяльны і прававы парадак, выпрацаваны ў гэтых землях на працягу папярэдніх стагоддзяў. Бо Полацк і Віцебск ўяўлялі сабою народапраўствы, у якіх усімі справамі ведала веча. І цяпер сход добрых і малых людзей, усіх гараджан з'яўляўся вышэйшым органам у справах, якія тычацца мясцовага кіравання. Арыгінальнай асаблівасцю старажытна-рускага горада было яго яднанне з зямлёй, г. зн. з цэлай вобласцю; горад быў цэнтрам і на веча прымалі ўдзел жыхары вобласці і горада, з-за чаго не існавала строгага адрознення паміж гарадскімі і сельскімі класамі грамадства. З такім жа характарам горад з'яўляўся і ў статутнай грамаце. Горад меў сваю казну, гарадскія выбарныя прысутнічалі на судзе намесніка. Нормы крымінальнага і грамадзянскага права, выпрацаваныя звычаем, былі замацаваны зараз законам. Пастановы ўстаўных грамат паказваюць на высокае палітычнае развіццё старажытна-рускага земства. Так, вялікі князь гарантаваў абласцям асабістую бяспеку жыхароў (менавіта недатыкальнасць асобы: ніхто не мог быць пазбаўлены волі і пакараны без суда і следства), вольнасць жанчын, якія застаюцца без апекуноў, ад прымусовых па жаданні вялікага князя шлюбаў, права перамяшчэння ў

суседнія вобласці і за мяжу дзяржавы, неадказнасць сям'і за злачынства аднаго з яе членаў, захаванне асабістых прывілеяў і "гонару" шляхецтва; ў галіне маёмасных правоў грамадзян былі пацверджаны права валодання маёмасцю, завяшчання, атрымання ў спадчыну. Нарэшце, граматы забяспечвалі старадаўняе працэсуальнае права, гандлёвы суд, асобу і маёмасць грамадзян ад уціску з боку мясцовай адміністрацыі і пэўныя абавязкі насельніцтва па выплаце дзяржаўных падаткаў і адбыванню павіннасцяў. Па аб'ёму і важнасці абавязацельстваў, якія прымаў на сябе Гаспадар у дачыненні да кожнай асобнай вобласці відаць, што земскія граматы былі канстытуцыйнымі граматамі асобных зямель. Зямлі Полацкая, Віцебская і Смаленская заставаліся адмысловымі дзяржавамі. Яны ў рэчаіснасці захоўвалі і знешняе аблічча асобных княжанняў: у кожнай зямлі захоўваліся прыдворныя пасады, што займаюцца мясцовымі ўраджэнцамі, напр., пасада маршалка, канюшага, лоўчага, акольнічага, сакольніка, бабраўнічага, ключнік і інш. На выпадак свайго прыезду вялікі князь меў поўны прыдворны штат у кожнай зямлі, як гэта было пры удзельных князях. Горад нават сам зносіўся, праўда, толькі па гандлёвых справах, з суседнімі дзяржавамі і гарадамі, напр., з Рыгай і інш. У горадзе быў вялікакняскі намесьнік, але ён прызначаўся Гаспадаром з мясцовага баярства і са згоды “ўсяго паспольства”, г. зн. ўсіх жыхароў. Намеснік, уступаючы ў кіраванне, прыносіў прысягу, падобна старажытнарускаму князю. Наогул у граматах шмат цікавых рыс, сустракаюцца выразы і азначэнні, якія адпавядаюць не толькі духу, але і па архаічнасці тэксту старажытным прысяжным княжым грамат, якія віцебскія і полацкія князі выдавалі насельніцтву ў найстаражытны да літоўскі час.

Пры такіх умовах жыццё зямлі набывала характар жыцця адасобленай дзяржавы на асновах старажытнарускага права. Зямля кіравалася сваім вечавых сходам, мела свае фінансы і інш. Вышэйшым органам суда, кіравання і заканадаўства было мясцовае веча, часам цяпер званае «соймам». Як і ў старажытнасці, гэтым жыццём жыве ўся зямля, без адрознення класаў грамадства. Але ў ёй ёсць ужо некаторыя асаблівасці, якія паказваюць на паступовае пранікненне новых поглядаў. У літоўскі час на вечах заўважаюцца прыкметы класавай барацьбы, барацьбы партый, так што часам самому вялікаму князю даводзіцца выдаваць дэкрэты аб тым, каб партыі жылі паміж сабой «сгодно», каб на веча сыходзіліся ўсе для вырашэння агульных спраў «подавному», г. зн. так як гэта бывала ў даўніну. Аб старажытных парадках даводзілася ўзгадваць, таму што з'явіліся новыя з'явы ў жыцці. Прыкметны падзел партый на аснове класавых інтарэсаў.

Хоць вырашаюць справы «ўсі палачане, добрыя і малыя людзі», але «добрыя», г. зн. баяры, знаходзяцца ў барацьбе з "малымі», г. зн. з мяшчанамі, гарадскімі дваранамі і з чорным народам (чэрню). «Малыя людзі» часам імкнуцца, у сілу сваёй колькасці, выцесніць баярства з веча і вырашаць справы па-свойму, супраць чаго апошнія пратэстуюць. Партыйны падзел, адпаведаючы класаваму дзяленню, паказвае на нараджаючуюся, дыферэнцыяцыю саслоўяў, якая прывяла, як пабачым, з цягам часу, да поўнага аддзялення саслоўяў і адасаблення іх у палітычным жыцці.

Сказанае характарызуе ўклад Полацкай, Смаленскай і Віцебскай зямель. Жмудзь і Падляшша не мелі строга выпрацаванай традыцыі абасобленай дзяржаўнай самастойнасці. Праўда, У 1446 г. Жмудзь атрымала ад вялікага князя Казіміра даравануую грамату, якая дае гэтай зямлі шырокую аўтаномію. Падляшская зямля ў 1444 г. таксама атрымала ад вялікага князя прывілей, але гэтая грамата не надавала Падляшшу характар зямлі-княжання, а давала толькі аднаму саслоўю - шляхце аўтаномныя правы, галоўным чынам, у вобласці судовага ладу.

§ 4. ТЭРЫТАРЫЯЛЬНАЕ ЎСТРОЙСТВА УЛАСНА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА.

Вялікае княства Літоўскае ва ўласным сэнсе мела вельмі складанае тэрытарыяльнае устройства. Па гістарычнаму паходжанню сваёй тэрыторыі і яе этнаграфічнаму складу на тэрыторыі Літвы можна адрозніць наступныя часткі. Перш за ўсё, часткі, цэнтрам якіх была старая сталіца Літвы - Трокі. Гэта - старадаўнія радавыя землі Гедымінавічаў. Другая частка зямель складала акругу новай сталіцы - Вільні, куды ўваходзіла невялікая частка літоўскіх двароў, г. зн. цэнтраў с[ельска]-гаспадарчых эканомій і тыя рускія двары і воласці, якія належалі уласна Літве і пры першых жа князях ўвайшлі ў яе склад. Гэта - заходняя частка полацкіх земляў, часткова паўночна-ўсходняя частка Турава-Пінскага княства. Такім чынам, у аснове гэтай тэрыторыі ляжаць землі Віленскага і Трокскага княжання старажытнага складу. З цягам часу да зямельнага фонду княжання далучыліся новыя землі з тэрыторый былых рускіх княжанняў. Ад Падляшша да Дняпра цягнулася, як мы паказалі вышэй, паласа ўдзельных княжанняў, занятых пераважна Гедымінавічамі. Пры далучэнні рускіх княжанняў і пры перадачы іх Гедзімінавічам, вялікія князі Літоўскія частку тэрыторый гэтых княжанняў пакідалі за сабой і далучалі да сваіх земляў. Такім чынам, тэрыторыя Віленскага і Трокскага княжання абрастала рускімі валасцямі, размешчанымі уперамежку сярод удзельна-княжацкіх зямель. Альгерд і Кейстут заключылі паміж сабой ўмову, па якой палова далучаных

зямель прыпісвалася да Трокскага княжанні, палова - да віленскага. Сляды гэтай дамовы захаваліся і тады, калі ўсякі падзел паміж Трокскім і Віленскім князямі не мела рэальнага значэння. Часам нават воласці дзяліліся на дзве часткі, віленскую і троцкую (напр., Бабруйская воласць у палове XVI ст. дзялілася на віленскую і троцкую паловы). Калі знішчаліся па матывах палітычных або ў сувязі са спыненнем дынастыі ўдзельныя княствы, то землі іх таксама далучаліся да віленскага княжання. Так атрымаўся своеасаблівы комплекс земляў, якія склалі Вялікае княства Літоўскае. Геаграфічна гэтую своеасаблівую тэрыторыю Літвы і Літоўскай Русі можна пазначыць наступнымі найбуйнейшымі цэнтрамі яе кіравання: на захадзе - Вільня, Трокі, Браслаў (Ковенская губ.), Навагрудак, Гродна, Бярэсце, Слонім; у цэнтры - Бабруйск, Мазыр, Менск, Пінск, Клецк; на ўсходзе - Гомель, Магілёў, Рагачоў. Так розначасова склалася гэтая тэрыторыя, пачатак якой быў пакладзены ў XIII ст. і канчатковае фарміраванне якой завяршылася да пачатку другой чвэрці XVI ст.

Трокскае і Віленскае княствы - найстарыннейшыя вотчыны князёў літоўскіх. Таму на тэрыторыі абодвух княжанняў вялікі князь адчуваў сябе, перш за ўсё, князем-вотчыннікам. Таму і кіраванне гэтымі землямі склалася па тыпу вотчыны, з несумнеўным далучэннем такіх рыс, якія былі ўласцівыя старажытналітоўскім прававым паняццям, разыходзіўшыміся ў дадзеным выпадку з старажытнарускім прававым укладам. Апошні прызнаваў дэмакратычны лад і ўдзел усіх вольных грамадзян у кіраванні краінай. Цэнтрам кожнай воласці з'яўляецца горад - адсюль і значэнне гарадскога веча.

На тэрыторыі Віленска-Трокскага княжання вылучаліся такія групы насельніцтва: буйныя князі і паны, асабіста залежныя ад вялікага князя. Гэта большй часткай нашчадкі літоўскіх старэйшынаў або сваякі Гедымінавічаў, страціўшых права ўдзельных князёў. Усё гэта ўладальнікі буйных латыфундыяў, на тэрыторыю якіх ўлада вялікага князя не пашыралася. Гэта былі нашчадкі буйных землеўладальнікаў літоўскіх, якія пашыралі свае прыватныя ўладанні з дапамогай далейшых прырашчэнняў, па меры поспеху сваіх князёў, якія дзяліліся сваімі землямі з бліжэйшымі супрацоўнікамі-памагатымі. Гэта была літоўская знаць, карыстаўшаяся прывілеямі і адрозніваўшаяся багаццем. У сваіх мясцовасцях яны былі такімі ж вотчыннікамі, якім быў князь у сваім княжанні. Затым на землях вялікакняшскай вотчыны жылі дробныя землеўладальнікі, якія складалі ваенна-служывы клас. Яны называліся слугамі, пазней - баярамі, зямянамі, пасля ўвайшлі ў склад шляхты. Гэта былі вольныя ваенна-служылыя людзі, першапачаткова не прыймаўшыя ўдзел у палітычным жыцці зямлі. Акрамя ваенна-служывых людзей, шляхетных і бязродных, на тэрыторыі

гаспадарскай вотчыны жылі шматлікія яго падданыя, г. зн. сялянскі клас, абавязаны свайму вотчынніку многімі павіннасцямі і падаткамі. Аднак заўважаецца розніца ў абустройсве і кіраванні гаспадарскіх падданых ў залежнасьці ад месца. Вядома, усе яны не ўдзельнічалі ў палітычным жыцці. Але тая частка іх, якая раней была далучана да княства, не карысталася ўжо ніякімі правамі мясцовага самакіравання. Геаграфічна - гэта гаспадарскія двары і вёскі ў заходніх частках акрэсленай вышэй тэрыторыі, г. зн. на тэрыторыі Трок, Вільні, Падляшша, Навагрудка, Мінска. Усходнія вобласці былі пазней далучаны і для іх быў захаваны вялікакняжацкім урадам прынцып непарушнасці даўніны. Таму гэтыя воласці захавалі асновы свайго мясцовага самакіравання. Цяпер нам належыць па частках разгледзець упарадкаванне і кіраванне асобных частак вялікакняскай вотчыны.

§ 5. ГАСПАДАРСКІЯ ДВАРЫ

Гаспадарскія двары кіраваліся дзяржаўцамі і старастамі. Гэтыя двары былі даходнымі артыкуламі вялікакняскай казны. Асноўнае іх насельніцтва - цяглавае сялянства і ніжэйшы служывы элемент - баярства. Дзяржаўцы і старасты былі наглядчыкамі маёнткаў і іх суду падлягалі як сяляне, так і баяры. Насельніцтва несла павіннасці ў карысць князя ў выглядзе паншчыны, дачы фурманак, касьбы сена і г. д. З паншчынай перамяжаліся аброкі, плацімыя натурай - хлебам, мясам, мёдам, прычым часам натуральны чынш пераводзіўся на грошы. Для кіравання гэтымі дварамі выдаваліся асаблівыя гаспадарскія статуты, напр., Статуты 1514 і 1528 гг. Статуты гэтыя мелі на мэце зменшыць прыгнёт з боку намеснікаў і дзяржаўцаў, на якіх не раз скардзілася насельніцтва. Гэтыя статуты рэгулявалі павіннасці, падаткі і вызначалі аб'ём правоў дзяржаўцаў і старастаў. Заўважым, што пад дваром разумелі не толькі гаспадарскі двор, цэнтр кіравання, але і прыпісаныя да яго воласці, акругі. Разам з цяглымі сялянамі пры дварах жыла шматлікая чэлядзь, якая з цягам часу зліваецца з сялянамі. Акрамя земляробчага насельніцтва пры гаспадарскіх дварах жылі шматлікія рамеснікі і рознага роду спецыялісты ў той ці іншай галіне гаспадаркі: конекормцы, бабраўнікі, бортнікі, шаўцы, кавалі, слесары, цесляры, бондары, рыбаловы, ткачы, агароднікі, садоўнікі і т. д. Для выгоды гаспадарчага кіравання тэрыторыя двароў дзялілася на асобныя фальваркі, з якіх кожны быў цэнтрам гаспадарчага жыцця. У фальварках былі адмысловыя жывёлагадоўчыя гаспадаркі, сюды збіраліся ўраджай жніва, чынш і т. д.

§ 6. КІРАВАННЕ РУСКІХ ВАЛАСЦЕЙ

Карыстаўшыяся аўтаноміяй ўсходне-рускія вобласці на тагачаснай мове звычайна называліся рускімі валасцямі. Жыхары валасцей не захавалі палітычных правоў, але ўтрымалі асновы самакіравання, увесь уклад старажытняга жыцця. Кожная воласць ўяўляла сабой цікавы куток старажытна-рускага ладу. Цэнтрам кожнай воласці быў адзін са старажытных гарадоў (такія былі галоўныя: Бабруйск, Рагачоў, Магілёў, Гомель, Мазыр і інш.) Горад і воласць складалі адно цэлае, без адрознення класаў і насельніцтва. Уся воласць збіралася на валаснае веча, якое складалася з мужоў воласці, дзе вырашаліся ўсе справы воласці. Воласць выбірала прадстаўнікоў і выканаўцаў сваіх пастаноў - старцаў, радцаў, прысяжнікаў. Воласць валодала сваім судом - копаю. Воласць ведала раскладкай падаткаў, разрубамі і разметамі. У яе руках была адміністрацыйная ўлада. Наогул, гэтыя воласці былі цікавым аазісам краіны, які валашчане вельмі стойка ахоўвалі, калі ў першай палове XVI ст. яна стала разбурацца пад напорам адміністрацыі. Увесь строй валаснога жыцця прасякнуты дзіўнай архаічнасцю. Нават характар адносін да гаспадарскага Скарбу, г. зн. да дзяржаўнай казны, носіць такі ж архаічны характар: гэта былі воласці даннікаў, якія выплачваюць даніну натурай, г. зн. хлебам, мёдам і інш натуральнымі прадуктамі сваёй працы. Даннікі захоўвалі тып старадаўніх паселішчаў і формы землеўладання. Яны сядзелі на зямлі, звычайна імі ж распрацаванай з-пад векавога лесу і якая лічылася іх уласнасцю. Сядзелі яны службамі і дворышчамі, г. зн. асобнымі хутарамі, раскіданымі сярод лясоў і балот. Большай часткай дворышча і службы складаліся з аднаго дыму, але часам дворышча разрасталася натуральным шляхам і ператваралася ў паселішча з некалькіх дымоў, хоць колькасць іх рэдка пераўзыходзіла 10 і толькі ў нешматлікіх выпадках даходзіла да 27. Колькасць зямлі пад дворышчам ці службаю было не аднолькавым, яно складалася паступова, па меры распрацоўкі лясных астраўкоў, на падставе пашырэння патрэб дворышчнай сям'і. Прынцыпам, спалучаўшым людзей у адно дворышча, быў прынцып сябрыннай або далявой сямейна-супольнай арганізацыі. Сябры - найстаражытная форма супольнага жыцця, уласцівая глыбокай старажытнасці не толькі рускай, але і агульнаславянскай. Сябрынная абшчына складалася са сваякоў, а часам і з чужародцаў. Усе яны разам працавалі, разам карысталіся маёмасцю, але ў выпадку падзелу кожны член сям'і атрымліваў права на належачую яму долю маёмасці ў адпаведнасці з правам атрымання ў спадчыну. Калі дворышча разрасталася, з яго высялялася частка саўладальнікаў на суседнія землі, але, падзяліўшы ворныя палі і іншую маёмасць, гэтыя выселкі працягвалі сумесна валодаць прамысловымі ўгоддзямі; сенажацямі, лясамі, г. зн.

артыкуламі гаспадаркі, якія дапускаюць агульнае карыстанне вялікага шэрагу асоб. Зрэшты, гэтыя ўгоддзі маглі таксама падлягаць падзелу і пераходзіць у прыватнае валоданне. У гэтай форме агульнага валодання быў зародак супольных формаў землеўладання, але гэтыя формы ніколі не атрымлівалі ў нас прызнання і развіцця, як гэта было ў Маскоўскай дзяржаве. У аснове сваёй сябрынскае землеваладанне носіць характар прыватнага землеўладання.

Характар заняткаў гэтых даннікаў вызначаецца таксама прымітыўнымі формамі. Занятак земляробствам не мела першаснага значэння, галоўная ўвага звярталася на промыслы, на бортны промысел, на бабровыя гоны, на здабыванне куніц і інш. пушных звяроў.

Апісаны строй валаснога жыцця даннікаў, як архаічны, быў уласцівы ўсім рускім воласцям, але ў адных з іх ён разпадаўся раней, у іншых пазней. Было некалькі ўмоў, у сілу якіх пастаянна распадаўся старажытны, апісаны намі, валасны і земскі парадак жыцця. Гэтыя ўмовы заключаліся ў росце прыватнага землеўладання ў сувязі з атрыманнем землеўладальнікамі палітычных правоў, асабліва агульназемскіх. Рост землеўладання супаў з новымі ўмовамі рынку, г. зн. з пераходам да грашовай гаспадаркі. Апошняя акалічнасць паўплывала і на выдзяленне гарадскога класа. Урадавая палітыка ішла па шляху дыферэнцыяцыі саслоўяў. Увогуле, такім чынам, далейшы працэс гістарычнага развіцця стаў складацца ў напрамку пераходу ад старажытнарускай безсаслоўнай зямлі і воласці да саслоўнага яе падраздзялення, на месцы агульназемскіх інтарэсаў сталі пераважаць інтарэсы саслоўныя.

§ 7. ПРЫВАТНАЎЛАСНІЦКІЯ ВОТЧЫНЫ

Панскія вотчыны і часткай княжацкія былі празпалосна раскіданыя на ўсёй шырокай тэрыторыі вялікага княства. Мы ўжо казалі, што буйнае землеўладанне мае дваякае паходжанне: вотчыны пачалі складвацца яшчэ ў перыяд дадзяржаўнага побыту Літвы. У перыяд утварэння дзяржавы падтрымка панамі розных прэтэндэнтаў на вялікакняскі стол таксама служыла іх ўзбагачэнню. Старажытныя нямецкія летапісцы заўсёды адзначаюць выбітное значэнне літоўскіх баяраў, баронаў і нобіляў, роўна [як] і тую акалічнасць, што ўсе гэтыя элементы валодалі шырокай зямельнай маёмасцю. Найстаражытны рускі летапіс называе гэтых уладальнікаў князямі. Такое было значэнне радавой літоўскай арыстакратыі. У колькасных адносінах яна была нешматлікая: Гарадзельскі прывілей 1413 г. налічвае усяго 47 буйных літоўскіх родаў. Але значэнне гэтая арыстакратыя мела велізарнае. Памеры яе уладанняў таксама з'яўляюцца надзвычай шырокімі. Дастаткова сказаць, што некаторыя

буйныя літоўскія паны выстаўлялі на вайну больш воінаў, чым цэлыя паветы і часам і ў некалькі разоў. Так, трое паноў Кезгайлоў па ваеннаму перапісу 1528 выстаўлялі са сваіх маёнткаў 768 коннікаў, тады як уся зямля Полацкая выставіла толькі 712 воінаў. Знакаміты пан Альбрэхт Гаштальд з сынам ставілі 395 воінаў, тады як увесь Наўгародскі павет ставіў толькі 357 коннікаў. Да таго ж тыпу паноў варта далучыць Радзівілаў, Асьціковічаў, Хадкевічаў, Хрэбтовічаў і шмат інш. Нават нашчадкі Рурыкавічаў былі ў параўнанні з імі сярэднімі, а часам дробнымі землеўладальнікамі. З князёў толькі Юры Алелькавіч Слуцкі ставіў 433 кані, а князь Мсціслаўскі - усяго 32 кані. Астатнія князі, за нешматлікімі выключэннямі, ставілі пошты, г. зн. атрады ў некалькі чалавек. Праўда, князь Канстанцін Астрожскі ставіў 426 коннікаў. Па вопісу 1528 можна ў некаторай меры судзіць і аб колькасці сапраўдных арыстакратычных родаў. Так, паноў радных налічана 59 чалавек. Да гэтай жа катэгорыі большаю часткай належыць і спіс у 38 чалавек "[к]нягінь і паней» выстаўляўшых воінаў са сваіх асобных валадарстваў. Спіс князёў, не страціўшых яшчэ сваіх арыстакратычных прывілеяў, заключае ў сабе усяго 43 чалавекі. Нарэшце, прыводзіцца яшчэ спіс у 139 чалавек сярэдняга па свайму маёмаснаму і радавітаму становішчу дваранства.

Матэрыяльная сіла паноў абапіралася не толькі на землеўладанне, але і на перавагі гэтага землеўладання, гэтак сама і на асабістыя прывілеі. Паны атрымлівалі ад вялікага князя featuresнага роду імунітэты, г. зн. падатковыя ільготы, узмацняўшыя іх матэрыяльнае становішча. Так, паны атрымлівалі права на збіранне featuresнага роду пошлін з тавараў і купцоў, якія праязджаюць па тэрыторыі панскіх маёнткаў. Права трымання карчмы і варэння віна ў найстаражытны час таксама складаў прывілей асобных буйных землеўладальнікаў. Нарэшце, паны атрымлівалі ад вялікіх князёў права ладзіць у сваіх маёнтках таргі, кірмашы з правам збору ўскосных падаткаў, ладзіць замкі-крэпасці і г. д. Панскія падданыя складаліся з сялян, баяраў-шляхты, мяшчан. У сваіх гарадах паны давалі прывілеі на магдэбургскае права. Яны выдавалі законы ў сваіх маёнтках. Але разам з буйнымі панамі ў той жа Літве і прылеглай Русі было шмат дробных землеўладальнікаў. Такім чынам, вярхоўная ўлада дзялілася сваімі прэрагатывамі з радавітай арыстакратыі. Але акрамя маёмасных прывілеяў, паны і князі (зразумела, мы ўжо гаворым пра князей, якія страцілі свае надзелы), карысталіся і асабістымі прывілеямі. Гэтыя прывілеі заключаліся ў тым, што яны падлягалі суду толькі вялікага князя. Ваенную службу яны адбывалі са сваёй поштай, г. зн. асобна ад складовай радавой шляхты, пад уласнай хоругвю, г. зн. сцягам. Нарэшце, яны карысталіся

ганаровым правам быць запрошанымі адмысловымі гаспадарскіх лістамі на шляхецкія з'езды-соймы.

Усё гэта прывілеі асабістага характару. Але мы зараз пабачым, што паны карысталіся шырокімі прывілеямі карпаратыўнага значэння.

§ 8. ДРОБНАЯ ШЛЯХТА

Разам з буйнымі панамі ў той жа Літве і прылеглай Русі было шмат дробных землеўладальнікаў. Утварэнне гэтага шматлікага класу тлумачыцца патрэбамі ваеннага часу, бо першыя вялікі князь мелі вялікую патрэбу ў ваенным элеменце і нават ператваралі цяглых сялян у ваенна-служывых людзей. Вялікія князі ахвотна раздавалі ўсім жадаючым землі на ўмовах ваеннай службы і нават пры Вітаўце наваколлі Трок, Вільні і Гродна былі заселеныя татарамі, перасяленнымі з той ж мэтай - узмацненне ваеннага элементу. Аб матэрыяльным становішчы гэтага шматлікага класу можна меркаваць па тым жа ваенным попісу 1528 г. Так, напрыклад, шляхецтва жамойцкай зямлі выставіла 1875 коннікаў, але з іх 1634 ўладальніка выстаўлялі па адным конніку. На тэрыторыі Трокскага ваяводства амаль палова ўладальнікаў магла выстаўляць толькі па адным конніку. Але пры гэтым толькі палова ўсіх землеўладальнікаў мела сялян у такім ліку, што магла выстаўляць ад аднаго да дзесяці коннікаў, а другая палова ці зусім не мела сялян ці мела менш за 10 службаў і абавязана была толькі асабістай службаю. Амаль тыя ж суадносіны назіраюцца ў межах Віленскага ваяводства. У Падляшшы велізарная маса шляхты была бедная, не мела сялян, сама апрацоўвала зямлю і павінна была цэлай вёскай складвацца, каб выправіць на службу аднаго з сваіх аднавяскоўцаў.

§ 9. ЗАРАДЖЭННЕ КАРПАРАТЫЎНЫХ ПАЛІТЫЧНЫХ ПРАВОЎ ШЛЯХТЫ

Літоўская шляхта была шматлікая па сваім складзе. Падобна старажытна-рускаму баярству, яна не была звязана з дэмакратычнымі элементамі краіны, прадстаўляючы із сябе выключна ваенна-служывае саслоўе. Не здавольваючыся асабістымі прывілеямі, вярхі ваенна-служывага класу імкнуцца атрымаць карпаратыўны прывілей палітычнага характару. Вышэйшым элементам шляхецтва патрэбна падтрымка ніжэйшых яе шэрагаў. Таму яны уцягваюць і найнізкую шляхту ў агульную справу здабывання палітычных правоў. Упершыню літоўска-руская шляхта дамаглася афіцыйнага поспеху, калі Ягайла задумаў ўступіць у шлюб з Ядвігай і злучыць польскую Карону з Літвой. За згоду літоўскіх паноў і шляхты на гэты шлюб Ягайла выдаў першы прывілей шляхце ў 1387 г. Гэты

прывілей яшчэ не носіць палітычнага характару, але затое сцвярджае поўнае права ўласнасці шляхты на яе вотчыную зямлю, а таксама і на землі, падараваныя ёй на ўмоўным праве валодання і звыш таго вызваляе насельніцтва шляхецкіх маёнткаў ад шматлікіх павіннасцей, якія яно несла на карысць князя. Гэты прывілей і паклаў пачатак звычаю патрабаваць ад кожнага ўступаючага на прастол гаспадара пацвярджэння правоў з некаторым іх пашырэннем, а таксама заводзіць гаворку з вярхоўнай уладай аб пашырэнні шляхецкіх правоў кожны раз, калі ўлада знаходзілася ў цяжкім становішчы, патрабуючай падтрымкі ваенна-служылага люду. Акт уніі з Польшчай 1401 ўжо заключаў у сабе права літоўскай шляхты карыстацца гербамі польскай шляхты. Гарадзельскі прывілеі 1413 г. пашырае правы шляхты, ён узаконіў ўдзел вышэйшых саноўнікаў ў радзе гаспадарскай, г. зн. у думе, у сенаце. Гэта ўжо было палітычнае права. Акрамя таго, той жа прывілей пацвярджае права шляхецкай уласнасці на зямлю, права атрымання ў спадчыну, права распараджэння землямі, права кожнага шляхціча выдаваць замуж дачок, сясцёр і сваякоў; тут жа, нарэшце, вызначаюцца і нескладаныя абавязкі шляхты па ваеннай службе, пабудове замкаў, плацяжы падаткаў. Прывілей выдадзены толькі шляхце каталіцкага веравызнання. Але прывілей 1434 пашырае тыя ж правы і на праваслаўных, хоць у наступныя часы гэта права разумелася часам у абмежаваным сэнсе.

Вельмі спрыяльна скlaліся абставіны для шляхты, калі палякі абралі вялікага князя Казіміра на польскі пасад і калі ён задумаў злучыць абедзве кароны. Паны і шляхта выставілі шэраг патрабаванняў, якія тычацца пашырэння правоў. Прывілей быў выдадзены ў 1447 г. і ўяўляў сабою значнае пашырэнне шляхецкіх вольнасцей. Істотнай асаблівасцю граматы Казіміра было забеспячэнне маёмасных і асабістых правоў шляхецтва, разам з дарам яму некаторых фінансавых ільготаў. Так, забяспечаны былі для шляхецтва права валодання і распараджэння вотчыннымі маёнткамі. Сяляне шляхты былі вызвалены ад выплаты дзяржаўных падаткаў і павіннасцей, за выключэннем утрымання мастоў і дарог. Пашыраны правы памешчыка над яго сялянамі. Асабістыя правы забяспечаны артыкуламі, якія вызначаюць, што ніхто не можа падвергнуцца якому б там ні было пакаранню без належнага суду і судовага прысуду, што жонка, дзеці або слугі не нясуць пакарання за віну іх мужа, бацькі, спадара і што, нарэшце, кожны мае права вольнага ад'езду за мяжу. Акрамя таго, грамата даруе некаторыя перавагі туземцам: атрыманне пасад і духоўных месцаў належыць толькі выхадцам дзяржавы. Нарэшце, было пацверджана абавязацельства вялікага князя не памяншаць межаў дзяржавы. У гэтым прывілеі самае галоўнае - адмова вялікага князя спаганяць падаткі з

прыватна-ўладальніцкіх падданых. Гэта была адмова ад збірання прамых падаткаў, якія накладаліся на сялянскія гаспадаркі і вядомыя пад імем срэбшчыны. У іншых землях гэтая падаць таксама называлася срэбшчынай, пасошчынай, валоўшчынай, што азначала адно і тое ж, бо абкладанню падлягала сялянская гаспадарка, заворвалася столькі зямлі, колькі можна ўзараць адной сахой, запрэжанай валамі ці коньмі. Падаць бралася грашыма, срэбрам і ішла на ваенныя патрэбы. Зразумела, вялікакняская казна не магла абысціся без гэтага асноўнага падатку і адмова вялікага князя азначала толькі тое, што вялікі князь абавязваецца кожны раз прасіць у шляхты дазволу на спагнанне падатку. Так пастунаў Казімір і яго пераемнікі. Але гэта азначала права шляхты кантраляваць пытанні пра вайну і мір, а адначасна і іншыя бакі дзяржаўнага кіравання, нарэшце, адсюль выцякала неабходнасць перыядычных з'ездаў шляхты, г. зн. соймаў.

Прывілей вялікага князя Казіміра дадзены князям, панам, ўсёй шляхце, мяшчанству. Відаць, ён прэтэндуе на тое, каб быць законам, канстытуцыяй не аднаго толькі Вялікага княства Літоўскага, але і анэксій. Аднак, гэтая тэндэнцыя ў ім незразумела выказана, мясцовыя канстытуцыі працягвалі дзейнічаць па-ранейшаму. Аднак гэтыя мясцовыя канстытуцыі былі прасякнуты дэмакратычнымі пачаткамі. Для баярства-шляхты рускіх зямель Полацкай, Віцебскай і Смаленскай ўяўлялася, аднак, больш цікавым атрыманне саслоўных правоў і звязаных з імі пераваг. Доўгая сумеснае жыццё рускага баярства з баярствам літоўскіх абласцей рабіла свай ніведіруючы ўплыў. Вось чаму ваенна-служывы клас рускіх абласцей імкнецца да яднання з літоўскім ваенна-служывым класам і да карыстання палітычнымі прэрагатывамі апошняга. Такое зліццё выявілася ў канстытуцыйнай хартыі 1492 г., выдадзенай па уступленні на пасад Вялікім Князем Аляксандрам.

§ 10. ПЕРШАЯ АГУЛЬНАДЗЯРЖАЎНАЯ КАНСТЫТУЦЫЯ

Канстытуцыя 1492 з'яўляецца першай агульнадзяржаўнай хартыяй вольнасцяў. Шляхецкаму класу ўсёй дзяржавы яна давала таксама правы і перавагі, якія рабілі для яго непатрэбным мясцовыя канстытуцыйныя акты. Канстытуцыя вял. кн. Аляксандра перш за ўсё пацвярджае ўсе правы і вольнасці, падараваныя шляхце ранейшымі гаспадарамі і дадае больш за 20 пунктаў новых абавязацельстваў з боку гаспадара. Значная частка гэтых абавязацельстваў з'яўляецца абмежаваннем улады вялікага князя на карысць рады гаспадарскай, якая тады з'яўлялася пакуль адзінай, юрыдычна афармленай установай, т. я. сойм, які існаваў фактычна, не атрымаў яшчэ прававога вызначэння. Так, вялікі князь дадаткова

абавязваецца не пасылаць паслоў у чужыя краіны без нарады з панамі-радою, не заключаць саюзных дамоў з замежнымі дзяржавамі без іх згоды, вялікі князь абавязваецца выконваць парады паноў-рады нават і ў тым выпадку, калі гэтыя парады не будуць згодныя з яго думкамі, роўным чынам абавязваецца сцвярджаць і выконваць усе тыя парады і судовыя рашэнні паноў-рады, якія яны прапануюць. Улада вялікага князя абмяжоўваецца ў пытаннях кіравання: пасады і дзяржавы вялікі князь абавязваецца раздаваць толькі выхадцам Вял[ікага] княства і прытым толькі па радзе з панамі-радою, прычым службовых асоб яе не мае права пазбаўляць пасад без суда. Усіх службовых асоб ён павінен трымаць у такім жа «гонару», як гэта было пры вялікіх князях Вітаўце, Жыгімонце і Казіміру. Усе ўскосныя падаткі, якія збіраюцца ў казну, расходуюцца на земскія патрэбы з ведама і згоды паноў-рады. Хоць усе гэтыя абмежаванні велікакняжацкай улады робяцца на карысць радных паноў, але т. я. гэтыя пасады з'яўляюцца пажыцьцёвымі, т. я. яны замяшчаліся выбітнымі прадстаўнікамі арыстакратыі, т. я. у той час ужо фактычна функцыянаваў сойм, то само сабой зразумела, што радные паны з'яўляліся ў той час прадстаўнікамі шляхецкага саслоўя. Звыш таго, тут мы сустракаем і некаторыя новыя пастановы, якія датычацца пашырэння саслоўных шляхецкіх правоў. Так, часовыя зямельныя падараванні Казіміра і яго папярэднікаў зацвярджаюцца ў якасці вотчынага валодання. Гаспадар абяцае не аддаваць перавагу «плебеям» шляхце і ахоўваць яе годнасць.

§ 11. СТВАРЭННЕ КАНСТЫТУЦЫЙНЫХ УСТАНОЎ

Прывілеі, выдадзеныя вялікім князем Літоўскім ўласна Літве, паслужылі асновай для стварэння канстытуцыйнага ладу ва ўсёй Літоўска-Рускай дзяржаве. Прывілей 1413 г. даў юрыдычнае афармленне радзе Вялікага Княства Літоўскага, у якую яшчэ не ўваходзілі тады прадстаўнікі зямель-анэксій, прывілей 1447 г. стварыў ўмовы, у сілу якіх вялікі князь павінен быў склікаць вальны (г. зн. агульны) сойм, калі ён меў патрэбу ў сродках для абароны. Хоць гэтыя палітычныя ўстановы, рада і сойм, супадаюць з аналагічнымі польскімі ўстановамі, але не варта думаць, як гэта часам робяць многія гісторыкі, што тут мы маем справу з установамі, механічна запазычанымі з польскага дзяржаўнага права, таму што абоддьве гэтыя ўстановы выраслі арганічна з асноў старажытнарускага права і нават назва іх не з'яўляецца запазычаннем іх з польскага права. На самай справе, тэрмін «сойм», у сэнсе з'езд, вядомы старажытнарускаму праву з XI ст.: Сойм - з'езд для нарады, веча, сходка. «Рада» - агульнаславянскае слова і ў заходне-рускіх актах ўжываецца наўзамен слова «дума» з XIII ст., г. зн. да пранікнення польскага ўплыву. У лацінскіх

актах яно перакладаецца словам "сенат", якое часта ўжывалася і на беларускай мове. Рада Вял[ікага] Кн[яства] Літоўскага была яго княжацкай думай, такою ж радай, думай, якая была пры ўдзельных князях і якая дзейнічала ў найстаражытны перыяд з самага пачатку складання рускай дзяржавы. Першапачаткова, пры вялікім князю Літоўскім яна мела такое ж значэнне, як і пры любым іншым князю, самастойным або ўдзельным. І склад яе той жа самы, які сустракаецца ў думе, радзе рускіх князёў: кіроўцы абласцей, службовыя асобы, прыдворныя чыны, наогул баяры.

Ужо першыя літоўскія князі не прынімалі без рады са сваёю думаю (так гэты савет і называўся) і з радаю ніякіх важных рашэнняў. Так, напр., Рада запрацівілася хрышчэнню Гедыміна, і ён застаўся да канца свайго жыцьця язычнікам. Але найстаражытная дума не была саветам, абмяжоўваўшым ўладу вялікага князя, гэта была ўстанова бытавая, але, тым не менш, вельмі трывалая, з існаваннем і меркаваннем якой вялікі князь павінен быў лічыцца, як гэта было і ў старажытнасці. Гарадзельскі акт замацаваў за радай значэнне дзяржаўнай установы, якая мела абавязак і права даваць парады гаспадару. Але гэтым актам у склад рады ўваходзяць: ваяводы і кашталяны віленскі і троцкі, а роўна і іншыя, калі гаспадар ўсталюе новыя пасады, г. зн. мясцовых кіроўцаў. У вядомай меры яны прадстаўляюць сабой мясцовае насельніцтва, бо звычайна з'яўляліся выхадцамі тых жа ваяводстваў, а ў абласцях-анэксіях ваяводы прызначаліся толькі са згоды мясцовага насельніцтва. Хоць гарадзельскі акт замоўчвае аб іншых сябрах рады, але месца ў ёй займалі і ўдзельныя князі, у сілу даўняй традыцыі, нарэшце, у ёй вельмі рана з'яўляецца вышэйшае каталіцкае духавенства.

Такім чынам, ужо да XVI ст. мы бачым такі склад рады: біскупы, канцлер Вялікага княства Літоўскага, ваяводы і кашталяны віленскія, трокскія; ваяводы: смаленскі, віцебскі, полацкі, кіеўскі; старасты: жмудскі і луцкі (іх пасады былі роўныя ваяводскім пасадам), намесьнік Гарадзенскі, ў паследуючым ваявода Падляшскі; падскарбі земскі і маршалак земскі. Відаць, часам у раду дапускаліся і інш. маршалкі гаспадарскія. Удзельных князёў ўжо не было, але некаторыя нашчадкі іх захоўвалі месца ў радзе, напр., слуцкія князі Алелькавічы, верагодна, і князі Астрожскія, але відаць, яны бралі вельмі нязначны ўдзел у справах. Ва ўсякім выпадку, у ліку правоў многіх князёў было права і засядаць у радзе гаспадарскай нават тады, калі гэтыя князі ўжо не карысталіся становішчам удзельных князёў. Так, напр., князямі Чартарыжскія «з звычаю старадаўняга і старажытнага дому свайго» засядалі ў гаспадарскай радзе і на сойме.

Кампетэнцыя рады была шырокая і няпэўная. Рада вырасла з савета пры вялікім князю, праз які праходзілі ўсе важнейшыя справы кіравання. З

паніжэннем значэння княжацкай улады вырастала значэнне княжацкага савета. Члены рады карысталіся вялізарным значэннем у дзяржаўным кіраванні не толькі па сваім званні сенатараў, але і па свайму асабістаму ўплыву, бо традыцыйна званне члена рады давалася прадстаўнікам бачных арыстакратычных сем’яў, за выключэннем пасады падскарбія земскага, для якой патрэбны былі фінансавыя дзялкі.

Да ліку спраў, якія складаюць важнейшыя прадметы кампетэнцыі рады, трэба аднесці, перш за ўсё, пытанні дыпламатычных адносін, пытанні па абароне дзяржавы, складаны шэраг судовых функцый, аб якіх нам яшчэ давядзецца гаварыць і, наогул, усе справы, якія тычацца шляхецкага саслоўя. Рада разглядала ўсе справы фінансавага характару, ёй належала першапачаткова і заканадаўства па пытаннях абкладання. Манетная справа знаходзілася ў падпарадкаванні рады. Раздача пасад і земляў праходзіла не без згоды рады, па меншай меры, у пазнейшыя часы. Як орган палітычны, падчас міжкаралеўя рада вяла папярэднія перамовы з кандыдатамі і нават заключала з імі дамовы.

Зразумела, па меры ўзмацнення сойма, кампетэнцыя рады звужалася, або падпарадкоўвалася кантролю сойма.

§ 12. ПАХОДЖАННЕ ВЯЛІКАГА ВАЛЬНАГА СОЙМУ

У самой Літве не было ўмоў для развіцця вечавога жыцця ва ўласным сэнсе, бо яна складалася з разнастайнага па нацыянальнасці і рэлігіі насельніцтва і займала сабою шырокую прастору. Але вялікі князь здаўна лічыўся тут з тым асноўным элементам насельніцтва, якое яму асабліва дарага - шматлікім ваенна-служывым людам, у значнай меры які складаўся з рускіх па нацыянальнасці і, такім чынам, памяталі і ведлі вечавыя традыцыі. І вось традыцыі вечавога ладу і асаблівыя ўмовы росту дзяржаўнай улады, якія маюць патрэбу ў падтрымцы ваеннага класа, рабілі тое, што ўжо найстаражытныя князі па важнейшых пытаннях раіліся не толькі са сваімі думцамі, але і з усім баярствам. Палітычны саюз з баярствам уваходзіў у інтарэсы князёў таму, што вялікія князі ахвотна абапіраліся на яго ў процівагу ўдзельным княжанням, з якім змагаліся. Таму вялікія князі важнейшыя пытанні вырашаюць не толькі сумесна з радою, але і сумесна з усім баярствам. Так, напрыклад, некаторыя дагаворы Ягайлы і Вітаўта складаліся ад імя вялікіх князёў, іх братоў, г. зн. князёў ўдзельных і ўсіх баронаў (лацінскі тэрмін баярства) і зямян (польскі тэрмін), г. зн. за ўсё ваенна-служывага саслоўя. Для мэт нарады фактычна пры вялікім князю складалася вялікае зборышча ваенна-служылага люду. Так, у Луцку падчас вядомых перамоваў аб каранацыі Вітаўта па мемарыяле самога Вітаўта пры вялікім князю знаходзіліся біскуп віленскі,

члены рады і «мноства баяраў», тут вяліся шумныя дэбаты. Цікава, што і рада Вяв[ікага] княства, лічачы сябе прадстаўніцай ўсёй зямлі, апелюе часам да ўсяго баярства і, мабыць, раіцца з ім. Так, рада вялікага князя Жыгімонта Кейстутавіча ў 1437 у складзе біскупа віленскага Мацвея, князёў Аляксандра Уладзіміравіча, Сямёна Іванавіча Алелькавіча і «усіх князёў», ваяводаў віленскага і трокскага, каштэляна трокскага і некаторых іншых - усіх паноў, баяраў Літвы пратэстуе перад каралём Уладзіславам з нагоды яго жадання заключыць мір з Свідрыгайлам. Лічачы Свідрыгайлу клятвапарушальнікам, з якім не варта заключаць мір, рада заяўляе, што ад адной здагадкі аб міры з Свідрыгайлам «всим нам сэрца замуцілі, адзін аднаго не бачым есмо во слязах» і патрабуе, каб польскі кароль, паводле дамовы, не заключаў ад імя Літвы падобнага роду акт.

Так у сілу старажытнай традыцыі і ў сілу палітычных абставін ўжо пры першых князях выпрацаваўся звычай склікаць увесь ваенна-служывы клас ўласна Літвы на нарады, вечы, соймы. Вядома, гэта былі вельмі неарганізаваныя сходы, якія складаюцца з выпадковага зборышча людзей. Першапачаткова яны збіраліся, як мы бачылі, на падставе палітычных матываў, якімі кіраваліся вялікія князі і рашэнні такіх сходаў для вялікіх князёў не былі абавязковымі. Першапачаткова, таксама гэтыя сходы выказвалі толькі меркаванне баярства ўласна Літвы. Але прывілей Казіміра 1447 ствараў ўжо абавязак для гаспадара склікаць шляхту на соймы, калі яму патрэбны былі сродкі. Гэтым самым для шляхты стваралася прывілеяванае становішча ў параўнанні з іншымі класамі. Соймы і пасля 1447 да рэформаў 1566 насілі такі ж неарганізаваны характар. Але важна тое, што прывілеі літоўскай шляхце не маглі не вабіць баярства абласцей-анэксаў, тым больш, што, як мы бачылі, у гэтых абласцях класавая дыферэнцыяцыя ўжо адбывалася ў моцнай ступені; у абласной шляхты з'яўляецца ўжо шэраг агульных саслоўных інтарэсаў, яна мае асобныя сходы, з'езды-соймы, якія разглядаюць саслоўныя яе справы. У шляхты цэнтральнай вобласці з шляхтай земляў-анэксаў з'явіўся шэраг агульных інтарэсаў, было зближэнне, якое часта выяўлялася фактычна на поле бітвы супраць Масквы. Не дзіўна таму, што соймы ўласна Літвы паступова прымаюць характар соймаў, на якія склікаецца шляхта ўсёй дзяржавы, г. зн. з абласцей-анэксаў. У пачатку XVI ст. гэтыя вобласці, адна за другой, атрымліваюць вызваленне ад мясцовых прамых падаткаў, якія ідуць на агульнадзяржаўныя патрэбы, ад срэбшчыны, пасошчыны, падымшчыны, валоўшчыны; пад гэтымі імёнамі ў розных абласцях была вядома падаць, спаганяная Скарбам вялікага князя Літоўскага. Атрымаўшы вызваленне ад прамой падаці, шляхту абласцей тым самым клікалі на агульныя соймы, калі дзяржава мела патрэбу ў сродках. Для такога аб'яднання на

агульнадзяржаўных соймах былі прыдатныя ўмовы і праз яшчэ адну акалічнасць. У рускіх абласцях дэмакратычны строй распадаецца і баярства-шляхта гэтых абласцей сваімі інтарэсамі аддзяляецца ад мяшчанства і вольнага сялянства. Агульназемскае жыццё замірае, а на месцы яе з'яўляюцца звычаі збору сходаў і з'ездаў па саслоўях. Мяшчане маюць сваё веча, баяры-шляхта збіраюцца на свае з'езды, соймы. Такія соймы мясцовай шляхты функцыянуюць у Віцебскай, Полацкай і інш. землях. На іх разглядаюцца справы судовыя або саслоўныя, якія часам супярэчаць інтарэсам іншых, меней моцных саслоўяў. Нядзіўна, што абласныя соймы імкнуцца зліцца ў адзін агульны (вальны) для вырашэння шляхецкіх спраў не толькі мясцовага, але і агульнадзяржаўнага характару.

§ 13. РАЗВІЦЦЁ ВАЛЬНЫХ СОЙМАЎ І ЯГО ФУНКЦЫІ

Так паступова да канца XV ст., пачатку XVI склаўся сойм, які складаўся ўжо з шляхты усіх абласцей. Ужо ў XV ст. можна заўважыць падобнага роду соймы. Асабліва выдатны з іх агульны сойм у Вільні ў 1492 г. з нагоды абрання Аляксандра Казіміравіча на вялікае княжанне. У XVI ст. соймы ўжо ўяўляюць сабой звычайную з'яву. Склад іх застаецца пакуль строга неакрэсленым. У тэорыі - гэта з'езд «усёй шляхты». Але вялікі князь адмысловымі запрашэннямі склікае цэлы шэраг службовых асоб - паноў рады, княжат, некаторых паноў незалежна ад займаных імі пасад і наогул павятовую шляхту. Для паноў і княжат, выклíканых пайменна адмысловымі гаспадарскімі лістамі, ствараўя свайго роду ганаровы прывілей. Зрэшты, у XVI ст. часам сустракаюцца ўжо і запрашэнні да паветаў даслаць выбарных, але, як правіла, на з'езд запрашаецца ўся шляхта. Часам сойм збіраецца ў ваенным лагеры, але і тады на гэты ваенны сойм прызываюцца біскупы і сябры рады, што не знаходзяцца ў войску. Сойм ўяўляе сабой, такім чынам, шматлікае зборышча. Так, на Берасцейскім сойме 1514 г. «много было бискупов, панов-рад, панове рады великого княжества, панята и вся шляхта хоруговняя и все рыцарство всих землей и княжества Литовского, так было множество людей на том сейму и на обе стороны около Берестя на колконадцать миль стояли. А при их милостях обоих королях (Сигизмунд I и его сын Сигизмунд-Август) на том сойме Берестском много было послов, яко от христианских господарей, так и от басурманских», , - так распавядае летапісец. Першую ролю на гэтых соймах, вядома, гулялі буйныя паны, дзякуючы свайму ўплыву, а роўна і галасамі той ўзброенай служывай шляхты, на чале якой паны з'яўляліся на соймы. Калі ў 1492 г. на Віленскім сойме ішла справа аб абранні вялікага князя Аляксандра Казіміравіча, то на гэтым сойме было шмат князёў і паноў, прычым князь

Семіён Алелькавіч Слуцкі прыехаў на чале 500 коннікаў - маўклівых, але надзейных галасоў.

Так як на сойме падымаліся і агульныя пытанні і прыватныя пытанні, якія тычацца таго ці іншага павета ці ваяводства, то шляхецкія нарады адбываліся ці разам або па асобных паветам, таксама як і выступы перад вялікім князем і радай з прапановамі тых ці іншых мер. Лёгка здагадацца, што на такіх з'ездах вельмі цяжка было ўсталяваць строгі парадак нарады, але, верагодна, падобна да таго, як у Польшчы, на соймах вылучаліся свае лідэры і прамоўцы, да голасу якіх прыслухоўвалася астатняя шляхта (да нас не дайшлі дзённікі першых соймаў да 1569 г .).

З вонкавага боку законапраекты на соймах праходзілі наступным чынам. Земства звярталася да вялікага князя з «просьбамі», у якіх выказвала свае жаданні ўвядзення таго ці іншага закону. У сваім адказе вялікі князь даваў згоду на прапановы шляхты, ці ж адмаўляў ёй у зацвярджэнні законапраекта. Са свайго боку, калі вялікі князь і яго ўрад мелі патрэбу ў згодзе, то рабілі прапановы шляхце, на якія і атрымлівалі адказ адмоўны або станоўчы.

Што да кампетэнцыі соймаў, то яна развівалася паступова. У XV ст. задачы яе не складаныя: яны выяўляюцца ў абранні вялікіх князёў, у абмеркаванні пытанняў, якія тычацца вайны падаткаў і некаторых іншых. У першай палове XVI ст. заканадаўчая дзейнасць сойма паступова прымае вельмі шырокі маштаб. Па-ранейшаму сойм прымае ўдзел у абранні і зацвярджэнні вялікіх князёў. Сойм вызначае памеры ваеннай службы; вызначае павіннасці - замкавыя (па пабудове і рамонту замкаў, крэпасцей), дарожныя, фурманкавыя і інш.; памеры прамых падаткаў і ўсталёўвае кантроль над спосабамі іх збору; у галіне ўскосных падаткаў сойм ўсталёўвае мытныя пошліны і вызначае спосабы дзяржаўнай манаполіі. Станы сойму заключаюць пазыкі, абмяркоўваюць ваенныя саюзы і пытанні аб уніі з суседнімі дзяржавамі. Заканадаўчая дзейнасць сойма выяўляецца ў самых розных пытаннях. Ён разглядае і зацвярджае ваеннае заканадаўства, разглядае звод законаў (статут), наогул выдае цэлы шэраг заканадаўчых пастаноў.

Сойм склаўся гістарычна і таму заканадаўства доўгі час не вызначала абавязкам вялікага князя збіраць сойм. Але гэты абавязак выцякаў з самой істоты справы. І вялікія князі прызнавалі для сябе абавязкам прасіць згоды сойма па тых пытаннях, якія ўжо ў сілу традыцыі ўвайшлі ў яго кампетэнцыю. Вялікі князь і станы сойму складалі як бы два бакі, у аднолькавай меры моцныя, але маючыя патрэбу адзін у адным у ажыццяўленні дзяржаўнай дзейнасці. І толькі на Віленскім сойме ў 1565-1566 г. - Жыгімонт-Аўгуст даў ўрачыстае абяцанне, ўзаконіць абавязак

вялікага князя склікаць соймы: «Маем мы и потомки наши великие князья литовские с истребы речи посполитое за радою рад нашых того же панства, або за прозбою рыцарства, складати сеймы вальные в том же панстве Великом князстве Литовском завжды, коли колко того будет потреба». Гэта ўжо абавязацельства, якое мела характар канстытуцыйнага закона, па якому нават самы акт склікання сойма перадаецца ініцыятыве рады і шляхецтва.

Але ў структуры першаснага сойму было шмат адмоўных бакоў. Мы адзначалі ў ім нявызначанасць складу, што, вядома, не давала магчымасці весці правільныя спрэчкі на пасяджэннях, першынство буйнай арыстакратыі, якое яна займала і па ўсталяванай традыцыі (адмысловае асабістае запрашэнне), і таму, што магла падтрымліваць сваё меркаванне ўзброенай сілай. Такі сойм, які складаўся ў тэорыі з усяго ваенна-служылага люду, не мог збірацца ў ваенны час. Нявызначанасць кампетэнцыі сойма і абцяжаранне яго тым, што вялікі князь падчас соймавых жа сходаў прымаў замежных паслоў і адпраўляў правасуддзе ў якасці вышэйшай судовай інстанцыі, зацягвала час соймавых сходаў. Як раз у час Лівонскай вайны, калі дзяржаўная дзейнасць, асабліва вобласць фінансаў, патрабавала вельмі узмоцненай заканадаўчай дзейнасці, сталі з асаблівай яркасцю вымалёўвацца ўсе названай недахопы канструкцыі сойму, бо трэба было адначавова ваяваць, законодаўстваваць і нават весці складаныя перамовы аб уніі. З надзвычайнай выразнасцю, у гэты час вымалёўваецца неабходнасць больш эластычнай канструкцыі парламента і ліквідацыі з яго структуры пытанняў суду.

Лімітацыя, г. зн. агульны адклад разгляду судовых спраў, у гэты час зрабіўся хранічнай з'явай, ад чаго цярпела правасуддзе. Нарэшце, да гэтага часу саспела ідэя дэмакратычнага шляхецкага класа, г. зн. [імкненне] у яго асяроддзі да поўнага раўнання ніжэйшых слаёў шляхты з вышэйшымі яе слаямі. Таму палітычная няроўнасць шляхты і прывілеі вышэйшых яе разрадаў прадстаўляліся вельмі адмоўнымі з'явамі з пункту гледжання шэраговай шляхты. Нарэшце, да гэтага часу ўжо гістарычна наспелі ідэі шляхецкага самакіравання ў вобласці суду і ў галіне ваеннай справы. Так паспеў цэлы шэраг пытанняў, якія падводзілі да патрэбы парламенцкай рэформы ў сувязі з рэформай саслоўнай, судовай і мясцовага самакіравання. Радавая шляхта імкнулася замацаваць свой палітычны ўплыў.

ГЛАВА V

СТАЎЛЕННЕ ДА ПОЛЬШЧЫ І УНІІ 1569 ГОДА

§ 1. Пачатковы адносіны да Польшчы

Цяпер нам трэба вярнуцца трохі назад і ўвесці ў агульную сувязь тыя палітычныя суадносіны, у якія была пастаўлена Літоўска-Руская дзяржава, у канцы XIV і ў XV ст. і якія мелі магутны ўплыў на наступны лёс дзяржавы. У канцы XIV ст. самым небяспечным ворагам для Літвы і Русі былі Лівонскі і Прускі ордэны, асабліва першы. Не без уплыву асцярог ў гэтым кірунку Ягайла У 1385 г. заключае з Польшчай Крэўскую унію, якая, па сутнасці, была інкарпарацыяй Літвы Польшчай. Польскія інтарэсы былі вельмі разнастайныя і нядзіўна, што палякі з вялікай цікавасцю паставіліся да справы уніі з Літвой. Але як мы ўжо ведаем, што разлікі апынуліся марнымі: Ягайла не быў настолькі моцным у самой Літве гаспадаром, каб мог далучыць Літву да Кароны. Яму неадкладна давялося пайсці на саступкі. Таму першы акт уніі атрымаў толькі гістарычнае значэнне, тым не менш, для палякаў гэты дакумент служыў аргументам у іх наступных дамаганнях у адносінах да Літвы. У сутнасці і наступныя акты уніі XV ст. былі толькі хартыямі мёртванароджанымі. На самай справе, палякі выкарысталі няўдачу Вітаўта і заахвоцілі яго ў 1401 г. заключыць новую дамову з Польшчай. Вітаўт пацвердзіў сваё абяцанне вернасці каралю і Кароне, пацвердзіў, што пасля яго смерці Вялікае княства пераходзіць да караля Польскага. Літоўскія вяльможы далі абавязацельства ад усёй дзяржавы ніколі не пакідаць палякаў, дапамагаць ім у абароне ад ворагаў, а роўна і тое, што пасля смерці Вітаўта княства далучаецца да Кароны. Але і палякі са свайго боку даюць абавязацельства, што ў выпадку смерці іх караля без нашчадкаў палякі без Вітаўта і літоўцаў не выберуць сабе новага караля. Хоць Віленскі акт 1401 быў выдадзены пры неспрыяльных для літоўцаў умовах, усё ж такі ён з'яўляецца дыпламатычным поспехам параўнальна з актам 1385 г. таму, што ён у вядомай меры ўраўноўвае становішча княства і Кароны і ўстанаўлівае самастойнасць княства ў складзе Кароны. Гарадзельскі прывілей 1413 г. дае, як мы ведаем, некаторыя правы вышэйшай літоўскай шляхце і зноў заключае ў сабе абавязацельства аб тым, што па смерці Вітаўта літоўскае баярства абярэ сабе Вялікага Князя са згоды караля і польскіх паноў. Са свайго боку і палякі абяцаюць, што ў выпадку смерці Ягайлы без нашчадкаў яны не выберуць сабе караля без згоды з радай Вялікага Княства. Гарадзельскі акт ўжо з'яўляецца актам уніі, якая дае самастойнасць Вялікаму Княству

Літоўскаму. Але і гэтая сувязь Літоўска-Рускай дзяржавы далёка не задавальняла прадстаўнікоў улады ў Вялікім Княстве.

§ 2. ІМКНЕННЕ БЕЛАРУСІ І ЛІТВЫ ДА САМАСТОЙНАСЬЦІ

Мы ведаем ўжо пра тое, якія задачы ўлады ставіў Вітаўт, мы ведаем, што ён і баярства літоўскае імкнуліся абарваць саюз з Польшчай. Літоўская палітыка карысталася кожным ваенным поспехам для таго, каб аслабіць сваю залежнасць ад Кароны. На самай справе, Гарадзельскі акт з'яўляецца натуральным следствам Грунвальдскай бітвы, у якой быў цалкам знішчаны Прускі ордэн. Заспакаенне з боку Прусіі, вялікія поспехі Вітаўта на ўсходзе і бяспека ад татараў далі яму магчымасць спачатку заключыць гэты акт, а затым і марыць аб асаблівай кароне для Літвы. Але смерць Вітаўта без нашчадкаў і распачатыя ў дзяржаве смуты далі нагоду праявіцца, з аднаго боку, той плыні, якая адстойвала самастойнасць Літоўска-Рускага княства, а з другога боку, дало падставу палякам для ўмяшання ў літоўскія справы. Ва ўсякім выпадку, нават акт уніі 1413 г. літоўскае баярства не думала выконваць, што несумненна паказвае на няшчырасць таго пачуцця, з якім ён быў заключаны. З'яўленне на Віленскім стале Свідрыгайлы - справа літоўскага баярства, якое дзейнічала незалежна ад польскага і насуперак акту уніі. Няўдача Свідрыгайлы павяла да кампрамісу паміж літоўскімі партыямі і Ягайлам, следствам чаго бачым з'яўленне на вялікакняжым пасадзе Жыгімонта Кейстутавіча. Прывілеі 1432 г. і 1434, выдадзеныя каралём Ягайлам і вялікім князем Жыгімонтам, ідуць на цэлы шэраг саступак на карысць літоўскага і рускага, як каталіцкага, так і праваслаўнага шляхецтва. Такім чынам, вялікаму князю прыйшлося прыміраць з сабою шляхецтва, на падставе яго адносін да Кароны. Гэтыя акты, між іншым, падцвярджалі і акт уніі. Але нават значныя прывілеі, гарантаваныя гэтымі актамі, не падзейнічалі на кіраўнікоў літоўскай палітыкі. З'яўленне на літоўскім пасадзе Вялікага Князя Казіміра Ягайлавіча было выразам таго, што ўзяла верх партыя, бараніўшая поўную самастойнасць вялікага князя. Літоўскія паны, насуперак усякім актам уніі, самастойна і без ведама палякаў абралі сабе вялікага князя ў той час як у Польшчы быў старэйшы брат Казіміра - Уладзіслаў. Але заўчасная смерць караля Уладзіслава зноў паставіла перад літоўцамі пытанне аб уніі. Палякі так даражылі сваімі ранейшымі дыпламатычнымі поспехамі, што ніяк не маглі адмовіцца ад ідэі уніі з Літвой, з нагоды чаго абралі сабе каралём таго ж Казіміра. Пачаліся доўгія дыпламатычныя перамовы паміж літоўскімі і польскімі панамі. Віленскі сойм 1446 не дазволіў Казіміру прыняць польскую карону. Тады палякі абралі каралём князя Балеслава Мазавецкага, швагра і прыяцеля Міхаіла Сиігізмундавіча, які не пераставаў шукаць прыхільнікаў

для барацьбы з Казімірам і для адабрання ў яго сваіх бацькаўскіх валадарстваў. Праўда, палякі больш шанаваліся уніяй, чым імкнуліся да вайны з Літвой у выпадку з'яўлення на пасадзе Баляслава Мазавецкага і таму яшчэ раз паслалі прапанову Казіміру з'явіцца на пасад. Літоўскім дыпламатам прыйшлося на гэты раз трохі паступіцца, так як вайна не ўваходзіла ў іх разлікі і даць згоду на прыняцце Казімірам кароны, звязаўшы свайго вялікага князя цэлым шэрагам абавязацельстваў. Мы ведаем ужо, што вынікам гэтага дазволу быў Казіміраўскі прывілей 1447 літоўскаму шляхецтву; звыш таго Казімір даў абавязацельства ў тым, што ён не паменшыць тэрытарыяльных уладанняў Вялікага княства, што замежнікі не будуць мець права займаць пасады ў Вялікім княстве і ў асаблівасці гарантаваў літоўцам валоданне Падоліяй і Валынню, прычым у апошняй тады яшчэ сядзеў стары і бяздзетны князь Свідрыгайла. Але справа ў тым, што і палякам Казімір даў абяцанне на Валынь і Падолію. Пры гэтым заўважым, што літоўскія паны вымавіў ад Казіміра і яшчэ адну ўмова: пасля яго смерці выбраць сабе асобнага гаспадара ці ж агульнага з палякамі.

З'яўленне ў Літве і Польшчы аднаго гаспадара абнавіла ў польскай дыпламатыі інтарэс да уніі, тым больш, што акты 1447 не маглі задаволіць палякаў і, акрамя таго, адбылося вострае спрэчнае тэрытарыяльнае пытанне. Адсюль пачынаюцца новыя дыпламатычныя перамовы, ўзбуджаныя палякамі, у якіх, аднак, літоўска-руская шляхта заняла вельмі цвёрдую пазіцыю. З'езд палякаў і літоўцаў у Любліне 1448 і перамовы ў Парчаве ў 1451, далёка не дапамаглі брацкаму яднанню народаў, паказаўшы ўсю вастрыню пытання. Літоўцы не адмаўляліся ад брацкага саюзу ў форме абаронча-наступальнага саюзу пры ўмове захавання кожнай дзяржавай поўнай палітычнай самастойнасці. Яны заяўлялі, што вельмі пакрыўджаныя актамі ранейшых уній, якія гавораць пра інкарпарацыю Літвы Польшчай. Яны цвёрда стаялі на утрыманні Падолля і Валыні ў сваіх руках. Палякі стаялі на фармальным баку ранейшых актаў і ў адказ на крыўду прапаноўвалі літоўцам поўнае зліццё абодвух дзяржаў і карыстанне агульным правам. У сваю чаргу літоўцы настойвалі на знішчэнні ранейшых актаў уніі, і антаганізм паміж бакамі быў настолькі моцны, што толькі вайна Польшчы з Прускім ордэнам ўтрымала палякаў ад узброеннага доказу сваіх правоў. Літоўцы ў гэты час былі ў лепшым становішчы, бо ніякія знешнія абставіны не пагражалі ім, чаму ў канчатковым выніку Валынь і ўсходняе Падоле засталіся ў руках Літвы.

Так усё гэта пытанне заставалась не вырашанным на працягу наступных 40 гадоў Казімірава кіравання. Літоўскія нацыяналісты, якія падтрымліваюцца беларускімі нобілямі і шляхтай, некалькі разоў

пагражалі палякам поўным аддзяленнем ад Кароны, падымалі пытанне аб выбарах самастойнага князя, нават спрабавалі ўступаць у змову супраць Казіміра. Але ўсе іх дзеянні не былі рашучымі і ніякія абставіны не падахвочвалі іх да праявы рашучасці, тым больш, што літоўцы адчувалі сябе ў гэты перыяд на вельмі трывалай пазіцыі. З іншага боку, палякі былі занадта адцягнуты вайной з Прусіяй, якая цалкам звязвала ім рукі. Праўда, з пачатку 60-х гадоў XV ст., г. зн., калі палякі ўжо вызваліліся ад прыгнёту прускай вайны, у самой Літоўска-Рускай дзяржаве сталі выяўляцца ўмовы, якія псавалі адзінства адносін у самой Літве. Гэта было пытанне рэлігійнае.

§ 3. РЭЛІГІЙНАЕ ПЫТАННЕ У БЕЛАРУСІ

З другой паловы XV ст. пачаўся прыгнёт праваслаўя, што выклікала нацыянальна-рэлігійную варожасць ў нетрах Вялікага Княства. Трэба адзначыць, што вялікія князі літоўскія, яшчэ пачынаючы з Ягайлы і Вітаўта, дакладна ацэньвалі значэнне рэлігійнай варожасці ў дзяржаве і імкнуліся знайсці выхад з гэтага становішча не ў поўнай вольнасьці абедзвюх рэлігій, але ў якім-небудзь кампрамісе. Ужо Вітаўт, як мы ведаем, аддзяліў Кіеўскую мітраполію ад Маскоўскай і паслаў мітрапаліта Рыгора Цамблака з некалькімі біскупаў на Канстанцкі сабор 1418 г. Але місія гэтых біскупаў не прывяла ні да якіх вынікаў. Аднак кіруючыя літоўскія сферы засвоілі сабе думку пра унію з мэтай раз'яднання Русі Заходняй ад Русі Маскоўскай.

Казіміру не ўдалося скарыстацца вынікамі Фларэнтыйскай уніі 1439, таму што паўстанне рускіх абласцей дыктавала ўраду Казіміра натуральнае выйсце - добразычлівыя і прымірэнчыя адносіны да старой рускай веры. Вось чаму Казімір ахвотна прызнае мітрапаліта Іёну, абранага ўсходне-рускімі біскупамі. Але такое прымірэнне было толькі часовым актам літоўскага ўраду. З 1458 кіеўскім мітрапалітам з'яўляецца Рыгор Балгарын, які прыняў унію і які ўзяў на сябе абавязацельства перад Папам і каралём прывесці да уніі ўсю Заходнюю Расію. Атрымаўся падзел цэркваў ўсходняй і заходняй і афіцыйна заходне-руская царква лічылася прызнаючай унію з рымскаю. Але гэта акалічнасць зусім не пагадніла лацінскае духавенства з праваслаўным. Кароль Казімір, бачачы сепаратызм Літвы, выходзячы, галоўным чынам, з яе беларускіх абласцей, бачачы, што кандыдатамі на яго пасад і нават змоўшчыкамі супраць яго ўлады з'яўляюцца беларускія князі, не толькі падтрымліваў ідэю уніі, але і стаў прыгнятаць упарціўшыхся ў старым праваслаўі, забараняючы, напрыклад, праваслаўным будаваць новыя храмы. З іншага боку, і становішча святароў станавілася цяжкім, так як яны, прызнаючы ўнію з рымскаю царквой, зносяцца, аднак, з Царгародскім патрыярхам і просяць яго блаславення. Так рабіў ужо Рыгор

Балгарын, па яго шляху пайшоў яго пераемнік Місаіл, а пасля знакаміты Іосіф Солтан.

§ 4. АДПАДЗЕННЕ БЕЛАРУСКІХ КНЯСТВАЎ ДА МАСКВЫ І АДНОСІНЫ ДА КРЫМУ

У выніку ўсіх гэтых актаў у галіне рэлігійна-нацыянальных пытанняў для літоўскага ўраду стварыўся цэлы шэраг цяжкасцей, моцна аслабіўшы становішча літоўскіх дыпламатаў у пытаннях аб уніі. У 1481 мела месца змова, якая мела мэту у выпадку поспеху, адпадзенне зямель па Бярэзіну да Масквы. Гэтая змова была адказам на распараджэнне Казіміра адносна праваслаўных цэркваў. Міхаіл Алелькавіч і князь Гальшанскі былі пакараныя смерцю, а князь Бельскі сышоў у Маскву. За імі сталі пераходзіць у Маскву ускраінныя рускія князі разам са сваімі надзеламі. Князь Іван Варатынскі перайшоў у 1487 г., затым перайшоў князь Іван Бялоўскі, князь Сямён і Дзьмітрый Варатынскі, пазней перайшоў князь Вяземскі і інш., так што адышла да Масквы даволі значная тэрыторыя. Цяжкасці на ўсходзе супалі з цяжкасцямі на поўдні. Ўтварыўшаеся ў Крыму ў палове XV ст., Крымскае ханства апынулася дружалюбным Маскве і вельмі небяспечным для Літвы. У 1482 Менглі-Гірэй спаліў Кіеў. Пад націскам татараў насельніцтва збегла з поўдня і прытулілася да Кіева і да верхняга Днястра. Вялікае Княства Літоўскае зрабілася надзейным даходнай артыкулам казны крымскага хана, бо пачало выплочваць яму вялікую штогадовую даніну грашыма і падарункамі натурай. Але гэта нічколькі не вызваляла Літву ад татарскіх набегаў, бо штогод татарскія ханы або іх спадручныя рабілі набегі на Кіеўшчыну, Валынь, Падолію, залазячы часам на Палессе.

§ 5. ПАЧАТАК БАРАЦЬБЫ З МАСКВОЙ

Так вялікакняская ўлада апынулася да зыходу Казімірава княжання ў вельмі складаным становішчы. За гэтымі цяжкасцямі пільна сачыў ўсходні сусед Літвы вялікі князь Маскоўскі - Іван III. У той час на Маскве ўжо выпрацавалася ідэя вялікага Маскоўскага царства, якое аб'ядноўвае ўсю праваслаўную Русь, у тым ліку і Русь Заходнюю. Вялікі князь Маскоўскі тытулаваўся гаспадаром ўсяе Расі, прад'яўляючы прэтэнзіі на ўсе заходнія землі Княства Літоўскага, лічачы Казіміра гаспадаром толькі адной Літвы. Вялікі князь Маскоўскі выкарыстаў усе хібы рэлігійна-нацыянальнай палітыкі Казіміра. Як толькі памёр Казімір, маскоўскія войскі ўварваліся ў межы дзяржавы. Вайна была кароткая, але яна каштавала Літоўска-Рускай дзяржаве многіх зямель. Дагавор 1494 пацвярджаў пераход да Масквы

надзелаў князёў Вяземскага, часткова валоданняў князёў Мязецкіх. Нягледзячы на ўсе гэтыя цяжкія абставіны, партыя, якая ахоўвала самастойнасць Беларусі і Літвы, усё ж не хацела ісці на саступкі палякам. Літоўскія і беларускія паны і шляхта абралі, без пагаднення з палякамі, сабе асобнага князя ў асобе Аляксандра Казіміравіча, а палякі абралі на польскі пасад Яна Альбрэхта. Аб уніі не было і згадкі. Шлюбны саюз Аляксандра з дачкой Івана III - Аленай, здавалася б, мог прывесьці да супакаення на усходзе. Але Іван III не быў з тых гаспадароў, якія асабістыя пытанні ставяць вышэй дзяржаўных і працягваў карыстацца цяжкасцямі ў знешніх адносінах Літоўска-Рускага княства. Відавочна, знешнія цяжкасці заахвоцілі літоўцаў пагадзіцца на абнаўленне ў 1499 акта Гарадзельскай уніі. Аднак дапамога ад палякаў была толькі дыпламатычнай, калі вясною 1500 маскоўскія войскі ўступілі ў межы Беларусі. 1501 г. даў падставу да больш сур'ёзных перамоваў. Кароль Ян-Альбрэхт памёр і палякі, з аднаго боку, ўціскаемыя татарамі, а з другога боку, памятаючы аб уніі і карыстаючыся цяжкасцямі Літвы, вырашылі абраць каралём вялікага князя Аляксандра і паставіць пытанне аб уніі. Пагадненне 1501 казала пра тое, што абедзве дзяржавы будуць мець аднаго гаспадара на будучы час, выбранага на агульным польска-літоўскім сойме, будуць мець адну манету, будуць дапамагаць адзін аднаму, хоць суды і вольнасці абодвух дзяржаў захоўваюцца. Гэты дагавор быў пацверджаны прысягай Аляксандра ў Мельніку на Падляшшы і часткай быўшых з ім літоўскіх паноў, але астатнія паны адмовіліся прыняць гэты дагавор. Такім чынам, акт уніі не быў фармальна адноўлены. Упартасць літоўска-беларускай дыпламатыі ў вышэйшай ступені выдатна, таму што ў гэты самы час Вялікае княства знаходзілася не проста ў вайне з Масквой, але і ў вышэйшай ступені нешчаслівай вайне. Цэлы шэраг усходніх князёў перайшоў да Масквы - князі Рыльскі, Ноўгарад-Северскі, Мажайскі з гарадамі Чарнігавам, Старадубам, Гомелем, Любечам. Маскоўскія валоданні набліжаліся да Дняпра. На рацэ Вядрошы, блізу Дорагабуша, літоўска-беларускія войскі ў 1500 г. пацярпелі моцнае паражэнне. Палякі ж настойвалі на пацверджанні уніі, абмежаваўшыся пасылкай невялікага атрада, які, аднак, быў неадкладна адкліканы. Па перамір'і, заключаным у сакавіку 1503 г., да Масквы адышлі Чарнігава-Северскія землі, у тым ліку Старадуб, Рыльск, Гомель, Пачап, Бранск, Чарнігаў, наогул уступлена Маскве 19 гарадоў і 70 воласцей. Поспех Масквы быў вельмі вялікі.

Такім чынам, кожны раз пытанні аб уніі абвастраліся, як толькі палітычнае становішча дзяржавы аказвалася цяжкім. Але няўступлівасць палякаў, не жадаючых здаволіцца проста саюзам і ў той жа час адсутнасць у іх добрага жадання дапамагаць Вялікаму Князю ў цяжкіх абставінах, не

натхнялі літоўцаў і беларусаў ісьці на саступкі. Несумнеўна таксама і тое, што тэндэнцыя да поўнай самастойнасці з захаваннем, па меншай меры, толькі саюзных адносін былі вельмі моцныя ў асяроддзі літоўскай шляхты. Яна забывала аб уніі ў кароткі перыяд спакою ад ваенных ускладненняў. Так было і тады, калі прыйшлося абіраць новага вялікага князя пасля смерці Аляксандра, якая наступіла ў Вільні 19 жніўня 1505 г. Літоўскія паны і шляхта неадкладна прыступілі да абрання і абралі малодшага Казіміравіча - Жыгімонта. Тады палякі абралі яго каралём. Пры Жыгімонце пытанне аб уніі не падымалася, нягледзячы на тое, што Вялікае Княства двойчы вяло вайну з Масквой. Перш за ўсё, маскоўскія войскі ўварваліся ў межы княства у 1507 г. і тут яны сустрэлі падтрымку ў асобе паўсталага князя Міхаіла Глінскага. Войска Глінскага дзейнічалі ў цэнтры Беларусі, пад Мінскам і Барысавым. Маскоўскія войскі накіроўваліся да Смаленска, крымскія татары зрабілі напад з поўдня. Але маскоўскія войскі дрэнна дапамагалі Глінскаму, і новаму літоўскаму князю ўдалося заключыць перамір'е. Аднак, ваенныя дзеянні аднавіліся ў 1512 г. Вялікі князь Васіль аблажыў Смаленск і ў 1514 г. узяў гэты горад. Аднак улада яго тут не была асабліва трывалай. Уладыка Васанофій і смаленскія князі і паны зрабілі спробу адкласціся ад Масквы, але чорныя людзі апынуліся на баку маскоўскага вялікага князя і змоўшчыкі былі пакараныя. Літва не змагла ўзяць Смаленск. Страшную паразу, якое масквічы панеслі пад Воршаю ад князя Астрожскага, зрабіла іх падатлівымі і ў 1512 г. паміж Масквой і Літвой было заключана перамір'е, якое не парушалася ўжо на працягу ўсяго праўлення Жыгімонта Старога і ў пачатку княжання яго сына. Смаленск застаўся за Масквой.

§ 6. ПРЫМІРЭНЧАСКАЯ ПАЛІТЫКА ЖЫГІМОНТА І

Такім чынам, на працягу амаль 40 гадоў Вялікае Княства вяло бесперапынную барацьбу з Масквою. Усходняя частка княства апынулася бліжэй па нацыянальнаму і рэлігійнаму духу да Масквы і спрыяла поспеху Масквы. Наадварот, падняпроўскія землі на чале з Полацкам, Віцебскам і Смаленскам, г. зн. чыста беларускія землі, апынуліся больш устойлівымі ў сэнсе прыцягнення да Літвы, нягледзячы на непажаданыя для іх праявы палітыкі літоўскіх князёў у рэлігійным пытанні. Урад Жыгімонта Старога ўлічыў памылкі сваіх папярэднікаў і не паўтарыў іх. Пытанне аб уніі з рымскаю царквой [быў] цалкам пакінуты і гэта дало ўраду трывалую апору ў яго барацьбе з Масквой. Такое ж становішча склалася для ўрада Жыгімонта і ў адносінах да Польшчы. Жыгімонт не быў прыхільнікам уніі і выдатна ўмеў цалкам самастойна накіроўваць справы Кароны і Вялікага княства. Такі ж лёс ён рыхтаваў і свайму сыну. Відавочна, у гэтых рэчышчы

ён дасягнуў таго, што яшчэ пры яго жыцці літоўцы і беларусы, асобна ад палякаў, ў 1529 г. на Віленскім сойме абралі яго сына Жыгімонта Аўгуста Вялікім Князем Літоўскім. Такім чынам, Літва і Русь атрымалі асобнага гаспадара. Палякам нічога не заставалася рабіць, як, засцерагаючы пытанне аб уніі, абраць Жыгімонта-Аўгуста каралём Польшчы, што яны і зрабілі. Мала таго, у 1544 г. з Берасцейскага сойма, Жыгімонт-Аўгуст стаў самастойна кіраваць Вялікім княствам. Такім чынам, Вялікае Княства атрымала цалкам самастойнага князя, што працягвалася да смерці Жыгімонта Старога - да 1548.

§ 7. АБНАЎЛЕННЕ ПЫТАННЯ АБ УНІІ

Палітыка Жыгімонта I, падтрыманая спачатку яго сынам, як быццам канчаткова наладзіла і ўстанавіла адносіны паміж Польшчай і Літвой. Але мы бачылі, што ў асяроддзі польскай дыпламатыі на працягу больш чым паўтара стагоддзя пытанне аб уніі займала першае месца. Палякі не прапускалі ні аднаго выпадку, каб не паставіць гэтае пытанне. Да паловы XVI ст. вырас цэлы шэраг умоў, у сілу якіх польская дыпламатыя і шляхта маглі з некаторым разлікам на поспех ставіць пытанне адносна уніі. Ужо састарэлы Жыгімонт I на апошнім сойме свайго кіравання выслухаў ад шляхецкіх паслоў патрабаванне аб аднаўленні даўняй уніі паміж Польшчай і Літвой. Калі ў ранейшыя часы пытанне гэта вялося пераважна дыпламатамі з асяроддзя паноў рады, то зараз застрэльшчыкам ў справе уніі з'яўляецца Пасольская хата: яна выступае ў поўным узбраенні народнага прадстаўніцтва. Калі ў часы папярэднікаў Жыгімонта-Аўгуста пытаннем аб уніі кіравала партыя магнатаў ў мэтах ваенна-дыпламатычнага саюзу і ў мэтах захопу зямель і урадоў ў Літве і Русі, то паднятае знізу пры Жыгімонце-Аўгусце пытанне аб уніі змяніла яе мэты. За папярэдняе кіраванне Пасольская хата ў Польшчы вырасла ў сваім значэнні і паставіла ўладзе, г. зн. каралю і магнатам, новыя патрабаванні. І ў самой шляхты з'явіліся новыя задачы. Гэтыя патрабаванні і задачы былі дваякага роду. Перш за ўсё, польскай шляхце было ўжо цесна ў самой Польшчы. Вялізныя малазаселеныя землі Літвы і Русі і асабліва землі Паўднёвай Украіны раздражнялі шляхецкія апетыты, між тым як літоўцы ставілі непераадольныя бар'еры да распаўсюджвання польскага землеўладання ў межах Вялікага Княства. Гэты аргумент быў для ўсіх відавочны, але ён менш за ўсё з вельмі зразумелай нагоды абмяркоўваўся на агульных соймах і гэтак жа рэдка, але ў больш выразных абрысах, польская Пасольская хата вылучала яшчэ адзін аргумент, які меў надзвычай важнае значэнне. Злучэнне з братамі-літоўцамі для палякаў было трэба ў відах дасягнення рэлігійнай вольнасьці. Справа ў тым, што тагачасная Польшча

была ў моцнай ступені пратэстанцкай, але ўсё ж каталіцызм быў яшчэ моцны і барацьба з ім была надзвычай цяжкая. І ў Літве і на Русі пратэстантызм таксама быў шырока распаўсюджаны. Праваслаўныя з'явіліся натуральнымі саюзнікамі пратэстантаў у справе прызнання вольнасьці рэлігіі. Такім чынам, шляхта абодвух народаў імкнулася злучыцца ў адно палітычнае цела для таго, каб дамагчыся вольнасьці веравызнання. Да ўсяго гэтага трэба дадаць, што да паловы XV ст. паланізацыя зрабіла ўсё ж вядомыя поспехі ў асяроддзі літоўскай і рускай шляхты і гэта акалічнасць давала польскай шляхце надзею на поспех. З 50-х гадоў літоўска-руская шляхта хутка дамагаецца цэлага шэрагу палітычных поспехаў, якія робяць яе такім жа вольным народам, як польская шляхта, і якія падымаюць ў ёй дэмакратычныя шляхецкія пласты. Адсюль зразумела, што ў асяроддзі літоўскай і рускай шляхты унія стала сустракаць больш спагады, хоць літоўска-руская шляхта ўсё ж выказвала значную асцярожнасць у гэтым пытанні. Глеба апынулася падрыхтаванай толькі тады, калі Лівонская вайна паставіла Літоўскую Русь у крытычнае становішча.

Такі вынік паступовага поспеху ідэі літоўска-польскай уніі, якая завяршылася ў 1569 г. у Любліне.

Польская Пасольская хата на кожным сойме, або амаль на кожным, ставіла пытанні, звязаныя з уніяй. Але гэтыя пытанні пакуль мелі чыста тэарэтычнае значэнне. Так, сойм у Петркове 1550 паставіў пытанне аб уніі і агульным сойме Польшчы, Літвы, Беларусі, Прусіі і Сілезіі. Але гэта, вядома, было толькі разважанне ў асяроддзі польскіх паслоў. У 1551 г. польскія паслы з'яўляюцца на сойм у Вільню і раптам прад'яўляюць тут патрабаванні на Падляшша, Валынь, Кіеўшчыну і нават Севершчыну і, нарэшце, прапануюць унію. Зразумела, літоўцы ім адмовілі, прычым літоўская рада нават склала асаблівы мемуар, у якім выказваецца супраць з'ездаў у будучыні і нагадвае вялікаму князю аб яго клятве захаваць княства ў яго старадаўніх мяжах. Але тут ужо, як мы бачым, намячаецца адна з праблем уніі: з аднаго боку унія, а з другога боку, аддзяленне часткі Вялікага Княства. Жыгімонт-Аўгуст быў у вялікай цяжкасці ад настойлівасці і празмерных патрабаванняў каронных паслоў, як быццам вялікі князь меў права прымусіць літоўскую і рускую шляхту з'язджацца на агульныя соймы з польскай. На Кракаўскім сойме ў 1553 г. вядомы соймавы прамоўца Мікалай Сіпніцкі вымавіў рэзкую прамову, накіраваную супраць кіраўніка дзяржавы, патрабаваў агульнага сойма, таму што польскай шляхце вельмі важна мець агульны савет з літоўцамі. На гэтым сойме ўжо стала выпрацоўвацца тая палітычная і гістарычная аргументацыя, якую пачынае засвойваць сабе Пасольская хата ў дачыненьні да Літвы: па меркаванні

прадстаўніка пасольскі хаты Гераніма Асалінскага, Літва - вотчына караля, унія ўжо існуе здаўна і цяпер толькі на каралі ляжыць абавязак склікаць агульны сойм. Мэта Пасольскі Хаты выказвалася ўсё больш і больш рэльефна: ёй патрэбен быў саюз з літоўскай шляхтай і для мэт рэлігійных і ў мэтах экзэкуцыі правоў. У Пасольскай Хаце ведалі пра тое, што кароль як бы знаходзіцца ў вядомага роду саюзе з літоўскім соймам, уласна, з літоўскімі магнатамі, і ў Пасольскай Хаце нарастала раздражненне супраць караля за меркаваную яго слабасць. З'яўляюцца і памфлеты, якія разглядаюць з польскага пункту гледжання пытанні аб уніі, лічачы акт яе ўжо прызнаным і абвінавачваючы літоўцаў у нядобразычлівасці да палякаў. Літоўцы, разважалі польскія публіцысты, парушаюць міжнароднае права, якога трымаюцца ўсе хрысціянскія народы і нават язычнікі, паказвалі на шкоду, якую прыносіць Кароне Літва, і нават на небяспеку для Літвы, калі яна не будзе ў саюзе з Польшчай. Але ў той жа час аўтар памфлета настойвае на неабходнасці уніі. Выходзіць так, што Літва з'яўляецца клопатам для Польшчы і што Польшча ахоўвае яе існаванне.

Наогул, пытанне аб уніі жыва абмяркоўвалася ў той час не толькі на соймах, але і ў грамадстве і тагачаснай літаратуры. Між іншым, сучасны польскі публіцыст Аржахоўскі выпусціў сачыненне, якое мела сабой ухваленне польскай вольнасці, і тут жа аўтар здзекуецца над «прымусам літоўцаў». Ягайла, на яго думку, будучы гаспадаром Літвы, падарыў Літву палякам, як свой маёнтак. Няволя, пагарда, глупства, неабцёсанасць характарызуюць літоўцаў, і таму яны не вартыя уніі з палякамі на роўных пачатках.

Аржахоўскі атрымаў годны адказ у сачыненні, якое належыць знакамітаму віленскаму юрысту Аўгустыну Ратундусу. Аўтар гэтага сачынення вельмі крытычна ставіцца да «залатой вольнасці» польскай, лічачы яе анархіяй. Паляк гультаяваты і ўхіляецца ад абароны дзяржавы, аддаючы перавагу ўпрыгожванню сваіх жонак і дачок, баляванню з сябрамі, няволенню сумлення суддзяў і адміністратараў. Палякі-шляхцічы пагарджаюць найніжэйшым слоем і робяць зло простаму народу. Аўтар сам абаронца вольнасьці, але бачыць яе не ў анархіі, а разумее яе так, як разумеў яе Цыцэрон. Літоўцы вельмі крытычна ставяцца да польскай вольнасьці, якая і Польшчы не прыносіць дабра, але калі літоўцы гатовыя заключыць унію, то толькі пад уплывам таго, што маскоўскі цар захапіў амаль палову Літвы і сядзіць на горле і душыць яе.

§ 8. ЗНАЧЭННЕ ЛІВОНСКАЙ ВАЙНЫ Ў ПЫТАННІ АБ УНІІ

Апошняе заключэнне найслыннага з беларускіх юрыстаў таго часу паказвае нам і той бліжэйшы матыў, у сілу якога літоўская шляхта зрабілася

падатлівай ў пытанні аб уніі, калі сапраўды на яе горла насеў цар маскоўскі. Справа ў тым, што міжнароднае становішча Літоўска-Рускай дзяржавы з канца 50-х гадоў аказалася вельмі няўстойлівым. Цар маскоўскі Іван IV дамагаўся марской гавані на Балтыйскім моры і ў 1558 г. маскоўскія войскі страшна спустошылі Лівонію, узяўшы, між іншым, Нарву і Дзерпт. Лівонія апынулася ў вельмі цяжкім становішчы і звярнулася да Літоўска-Рускага княству за дапамогай. Інтарэсы княства былі самым цесным чынам звязаны з інтарэсамі Лівоніі: Рыга была найважнейшым портам для Літвы і Русі. З'яўленне маскоўскага флоту на Балтыйскім моры магло б забіць і данцыгскі гандаль. Дзяржаўныя людзі Літвы зразумелі небяспеку і, калі ў 1550 магістр Лівонскага ордэна Кеттлер з'явіўся на сойм і аддаў сябе пад пратэктарат Жыгімонта Аўгуста як Вялікага Князя, то атрымаў абяцанне падтрымкі і ў заклад аддаў вялікаму князю некалькі замкаў. Рыжскі арцыбіскуп зрабіў тое ж самае. Праўда, іншыя валадары Лівоніі знайшлі падтрымку ў іншых суседзяў. Эзельскі біскуп прадаў сваё валоданне дацкаму каралевічу Магнусу ў 1560 г. Яго прыкладу рушыў услед біскуп Рэвельскі. Зрэшты, у наступным 1561 ревельцы ўжо паддаліся Швецыі. Так ордэн распаўся, ордэнскія ўладанні ператварыліся ў свецкія, тым больш, што там у той час панаваў ужо пратэстантызм. У 1561 г. [Лівонія] яшчэ бліжэй злучылася з Вялікім Княствам, Кеттлер атрымаў у сваё валоданне толькі Курляндыю і Семігалію, астатнія землі падпарадкаваліся Вялікаму Княству і Польшчы.

Але ўмяшанне ў лівонскія справы павяло да вайны з Масквою. Москвіцяне перанеслі вайну з Лівоніі ў Беларусь.

У 1565 маскоўскі цар узяў Полацк. Праўда, маскоўскія войскі былі затым у наступным г[одзе] моцна разбіты Мікалаем Радзівілам на рацэ Улле пры Чашніках, але гэта перамога мала спыніла поспехі москвитян. Палажэнне Літвы аказалася цяжкім. Берасцейскі сойм 1566 г. усклаў галоўнае ўпраўленне Лівоніяй на найважнейшага з тагачасных адміністратараў, вялікага патрыёта Яна Іеранімовіча Хадкевіча. Ён атрымаў шырокія правы ваеннай і грамадзянскай улады. Хадкевіч, перш за ўсё, дасягнуў поўнага злучэння Лівоніі з Літвой, што і зьдзейснілася на Гродзенскім сойме ў канцы 1566 г. Ливонцы захавалі свае мясцовыя правы, але прызналі сябе часткай Вялікага княства.

Аднак, Літоўска-Руская дзяржава павінна была выносіць надзвычай цяжкае паражэнне ў вайне. Патрэбны былі людзі і сродкі. Дзяржаўныя людзі Літвы рабілі вялікае напружанне сіл дзяржавы, каб выйсці з цяжкага становішча. Мы зараз ўбачым, што палякі ў гэту цяжкую для Вялікага Княства гадзіну спакушалі яго толькі уніяй, не даючы рэальнай падтрымкі. Але ў Літве яшчэ вельмі баяліся уніі і аддавалі перавагу спачатку

вычарпанню мясцовых сродкаў. Пачалася ўзмоцненая праца сойма і скарба, якую нават цяжка пералічыць у сціслым нарысе. Абкладанне [падаткамі] было паднята да вышэйшых межаў. Так паступова былі абкладзены солад, піваварні, мёдаварэнне (прычым гэтыя прадметы спажывання былі манапалізаваныя казной) і знішчаны прыватныя млыны, накладзены падатак на памол. Да старых падатках на напоі дададзены новыя. Карчмы былі абкладзены адмысловымі акцызнымі зборамі. Усе падаткі ўсталёўваліся толькі на час вайны, але праходзяць цэлыя дзесяцігоддзі, вайна працягваецца, і падаткі павялічваюцца ў сваіх стаўках. У некаторых гарадах прыбыткі ад акцызаў, манаполіяў і ўнутраных мытных пошлін ўзраслі больш чым на 100%. Уводзіцца манаполія на соль, манапалізуецца гандаль лясным таварам, устанаўліваецца новае мыта на тавары замежнага ўвозу і вывазу пры захаванні, вядома, старога мыта. У 1566 г. падняты тарыф на стаўкі новага мыта. У вобласці прамых падаткаў агульнадзяржаўны падатак сярэбшчына не толькі спаганяецца часта, але і стаўкі яе павышаюцца удвая або нават утрая, акрамя таго, дадаткі ўводзяцца да сярэбшчыны. Калі ў 1542 г. збіралася ўсяго толькі каля 22.000 коп. грошай, то у 1567 г. спаганялась ўжо 105 500 тыс. коп. грошай. Гарады абкладаюцца зборам падаходна-маёмаснага характару, асаблівыя падаткі нясуць габрэі наўзамен адбывання вайсковай павіннасці і г. д. Адным словам, напружанне было велічэзнае. Мала таго, большая частка вялікакняскіх маёнткаў была закладзена. Прыватныя асобы давалі грошы ў пазыку і выпраўлялі пошты, г. зн. атрады на свой рахунак.

Задача валодання Лівоніяй ўяўлялася вельмі важнай, але сіл для барацьбы з маскоўскім царом не хапала. Асабліва пакутавалі ад маскоўскіх апусташэнняў ўсходнія землі. Нядзіўна, што пры такіх умовах літоўска-рускі сойм зрабіўся згаворлівей ў пытаннях аб уніі, хаця, трэба аддаць яму справядлівасць, здаваў свае пазіцыі толькі пасля моцнага бою.

На самай справе, з пачатку Лівонскай вайны палякі не пераставалі нагадваць аб уніі. І яны знайшлі чульллівы водгук у шэрагах шляхты, натомленай вайной. Сабраўшыся ў лагеры пад Віцебскам ў 1552 г. шляхта склала канфедэрацыю і ў адмысловым акце прасіла Вялікага Князя заключыць унію з Польшчай, прызначыўшы для гэтага агульны польска-літоўскі сойм. Праграма уніі заключалася ў агульных соймах, у агульных правах і вольнасцях, у агульнай абароне дзяржавы і сумесным выбары караля і вялікага князя. У той жа самы час палякі на сойме 1562-1563 гг. пастанавілі прызначаць агульны сойм у Варшаве. Сапраўды, Варшаўскі сойм 1563 бачыў ужо бліскучае літоўскае пасольства, якое прыехала на чале з Мікалаем Радзівілам для перамоў аб уніі. І літоўскія магнаты, менш за ўсё схільныя да уніі, павінны былі пайсці на саступкі. Яны нават

прадстаўлялі праект уніі, які далёка, аднак, не задаволіў палякаў, бо ўяўляў Літоўска-Рускую дзяржава цалкам самастойнай пад адным Гаспадаром. Пасольская хата кароннага сойма выставіла, вядома, свае патрабаванні, ідэалам якіх была інкарпарацыя Літвы.

Так, да паловы 50-х гадоў пытанне аб уніі канчаткова намецілася. У Вялікім Княстве ўсьведамлялі немагчымым існаванне без саюзу з палякамі. Самая нізкая шляхта, па меншай меры, некаторая частка яе, ахвотна ішла на унію ў надзеі на выкарыстанне «залатой польскай вольнасці» і ў надзеі на рэлігійнае заспакаенне і, асабліва, у надзеі на ваенную дапамогу палякаў. На самай справе, унія знайшла сабе прыхільнікаў у двух розных канцовасцях. Подляшша, найбольш апалячанае, трымцеўшае рэлігійнымі смутамі, параўнальна мала пакутавала ад вайны, але для заспакаення бязладдзіцы і ў відах палітычных падтрымлівала унію. Тут было мноства дробнай шляхты, якой вельмі пажадана было зробіцца роўнымі ў правах з панамі. Віцебская і полацкая шляхта, менш закранутая рэлігійнымі смутамі, але таксама зацікаўленая ў пытанні аб вольнасьці веравызнання, прытым скалечаная вайной, таксама імкнулася да уніі. Вышэйшая дваранства больш дасведчанае ў становішчы Польшчы і больш скептычна глядзеўшае на польскую сілу, усяляк адстойвала самастойнасць дзяржавы, але і яно павінна было пайсці на саступкі і ўступіць на шлях рэальных перамоваў. Сойм 1565-1566 гг. быў такім момантам, калі перамовы ўжо атрымалі сур'ёзнае абгрунтаванне.

§ 9. ПАДЫХОД ДА КАНЧАТКОВЫХ ПЕРАМОВАЎ АБ УНІІ І СОЙМЕ 1566 Г

Сойм пачаўся каралеўскай прапазіцыя, заяўляючай аб гатоўнасці і старанні Кароны ў справе уніі. Соймавыя паслы ў асобе сваіх выступоўцаў катэгарычна заявілі, што яны не могуць даць дапамогі Літве, таму што не ведаюць, як да іх ставіцца Вялікае Княства. Амбасадары Кракаўскай зямлі не жадалі разглядаць ніякіх пытанняў, перш чым не будзе вырашана пытанне аб уніі. У Пасольскай Хаце даказвалі, што неабходна Літву прымусіць далучыцца да Кароны цяпер жа, бо пасля заканчэння вайны яна зноў збочыць з уніі. Нядзіўна, што Люблінскі сойм 1566 ўжо павёў афіцыйныя перамовы аб уніі. Палякі засядалі ў Любліне, а літоўцы - у Брэсце. Літоўскія паслы прапанавалі Кароне свае ўмовы уніі. Гэта была прапанова саюза і персанальнай уніі. Кароль у вельмі моцнай ступені завіхаўся аб уніі і нават запрашаў усіх літоўцаў прыехаць у Люблін. Наогул, літоўцы імкнуліся, па меншай меры, абараніць некаторую самастойнасць Вялікага Князя. Завадатары літоўскай палітыкі найлепшай уніяй ўяўлялі такую, пры якой «рука бы руку мыла», г. зн. саюз дзвюх дзяржаў. Яны і

адстойвалі гэтую пазіцыю да канца, хутка праводзілі ўнутры дзяржавы рэформы, якія прадастаўлялі ўсе правы ніжэйшай шляхце для таго, каб яна не імкнулася карыстацца польскімі законамі і, бачачы немагчымасць далейшай барацьбы, заявілі пра сваю гатоўнасць сабрацца на агульны сойм.

Абяцаны агульны сойм адкрыўся ў Любліне ў студзені 1569 г. На ім сутыкнуліся два напрамкі гледжання: польскі напрамак, які зыходзіў з актаў ранейшых уній, і літоўскія контрпраекты, вылучаючыя, ідэю саюза дзяржаў. Прадстаўнікі Літоўскай Русі нікольні не хавалі таго, што цяжкая патрэба прымушае іх ісці на саступкі. «На нашым хрыбце быў непрыяцель, - казаў паслам віленскі ваявода Мікалай Радзівіл, - калі мы ад'яджалі сюды». З іншага боку, і палякі заяўлялі, што лепшага часу не будзе для заключэння уніі і літоўскае злашчасьце - [шчасце] для палякаў. Наогул, заявы больш моцнага боку, трэба прызнацца, дыхаюць вядомага роду цынізмам і зларадаснасцю. Нядзіўна, што праекты літоўцаў не знаходзілі спагады ў з боку Кароны і выклікалі толькі раздражненне. Т. я. літоўская рада і паслы не здаваліся, то палякі паставілі пытанне цалкам на новую кропку гледжання. Апошнія вырашылі папярэдне аслабіць Вялікае княства тэрытарыяльна. У Пасольскай Хаце патрабавалі прымусіць Літву і Беларусь выконваць жаданне Польшчы, ганілі лаянкай літоўскіх паслоў, калі літоўцы ад'ехалі з сойму. Тут польскім дыпламатам спатрэбіліся іх гістарычныя пошукі і дастаўленыя вядомым гісторыкам Кромерам, архіўныя матэрыялы. У Каронныай хаце ўзнялі пытанне аб тым, што некалі Валынь, Падолія належалі Польшчы.

Палякі патрабавалі ад караля акта аб адарванні Валыні і Падляшша ад Літвы і далучэння іх да Кароны. Акт аб адарванні гэтых правінцый быў абвешчаны. Абодва бакі рыхтаваліся да ўзброенай вайне. Але Літва была не толькі слабая, але і была знясілена здрадай валынянаў і подляшан, таму што валынскія і падляшскія паслы даволі ахвотна прысягнулі каралю. За імі рушыла ўслед і Кіеўская зямля. Справа ў тым, што спачатку палякі хацелі пакінуць Кіеў з акругай, на які палякі ніякага гістарычнага права не мелі, за Літвой проста таму, што гэта быў фарпост на мяжы з татарамі, якая прыкрывала Валынь. Барацьбу з татарамі палякам вельмі хацелася ўскласці на Літву, але затым на сойме сталі мяняць меркаванні і з'явіўся акт аб далучэнні да Кароны Кіеўскага ваяводства. Кіеўская шляхта рушыла ўслед за Валынню.

Такім чынам, насельніцтва Украіны ахвотна змяніла ідэі самастойнасці Заходне-Рускай дзяржавы і аддалося Польшчы. Пратэставалі толькі тыя з жыхароў Падляшша і Валыні, якія па паходжанні

свайму былі беларускімі, напр., знакаміты дзяржаўны муж Астафей Валовіч і некаторыя іншыя.

Гэта быў гвалт, але Літоўска-Руская дзяржава знаходзілася ў такім становішчы, што супраціўляцца не магло. Бо ў тым жа 1569 літоўцы спрабавалі было загаварыць з Іванам IV аб міры, а цар і слугі царовы здзекваліся над літоўскімі пасламі і нават вырвалі ў аднаго з іх частку барады. І літоўскія дыпламаты абмежаваліся толькі пратэстамі, а войскі адступалі. Такім чынам, здрада ўкраінцаў яшчэ больш падарвала сілы дзяржавы. Праўда, у будучыні ўкраінская шляхта нічога не выйграла за гэтую здраду, бо выдатныя землі Паўднёвай Украіны былі захоплены польскімі панамі, а занесеная імі рэлігійная смута павяла да казацкіх войнаў і нашчадкі украінцаў жорстка былі пакараныя за здраду іх бацькоў. Глыбокім сумам дыхаюць лісты і гаворкі прадстаўнікоў Літвы і Беларусі, што перажывалі гэты цяжкі момант у гісторыі сваёй радзімы. «Да чаго дайшло, - пісаў Хадкевіч Радзівілу з Любліна, - і яшчэ больш даходзіць для убогай і беднай Рэчы Паспалітай нашай, таго мне не трэба пісаць Вашай ласкі ... Сэрца паўніцца небывалым болем, калі глядзіш на тое, што робіцца з намі і асабліва, калі бачыш, што мы жорстка ва ўсім памыляемся і менавіта ў тым, адкуль з надзеяй чакалі для сябе ўсяго добрага». Аўтар ліста з вялікай горыччу паведамляе свайму карэспандэнту, што Валынь так хутка прасякнулася польскімі імперыялістычнымі інтарэсамі, што прадае сваю радзіму, што ўжо прэтэндуе на Бярэсце, нават на Пінск і Кобрын. Справа ўяўлялася безнадзейнай. Палякі гатовыя былі зусім пакінуць Літву і перадаць яе маскоўскаму цару. Мікалай Радзівіл у лісце да Нарушэвіча аплаквае пахаванне і знішчэнне некалі вялікай дзяржавы. Пры такіх умовах літоўскім панам і шляхце прыйшлося заключаць апошні акт уніі. Вялікі патрыёт Ян Хадкевіч у дзень падпісання уніі вымавіў бліскучую прамову, у якой звяртаўся да пачуцця абавязку Вялікага Князя ў справе абароны самастойнасці Вялікага княства. Ён не хаваў бязвыйсьцевага становішча Літвы і Русі, але настойваў на змякчэнні ўмоваў уніі ў сэнсе захавання самастойнасці Вялікага Княства. Гаворка Хадкевіча скончылася рыданнямі ўсёй літоўскай рады. Імем караля польскія дыпламаты патрабавалі прызнання уніі ў той форме, у якой яна падавалася палякамі. Так было вырашана пытанне аб уніі, якая затым у ліпені месяцы была афармлена каралеўскім прывілеем.

§ 10. СУТНАСЦЬ УНІІ 1569 ГОДА

Сутнасць акта уніі заключаецца ў наступным. Абедзве дзяржавы зліваюцца ў адзінае і непадзельнае цела, члены якога абавязаны дапамагаць інтарэсам і выгодам агульнай дзяржавы. Літва і Русь

захоўваюць, аднак, тытул Вялікага Княства, усе пасады і свае правы. Абедзве дзяржавы павінны мець аднаго кіраўніка, выбранага на агульным сойме. Каранацыя адбываецца толькі ў Кракаве. Абедзве дзяржавы маюць агульныя соймы, на якіх абмяркоўваюцца агульнадзяржаўныя патрэбы. Правы палякаў у Літве і літоўцаў у Польшчы ўраўноўваюцца. Але прывілеі Літвы захоўваюць сваю сілу. Літва захоўвае свой адмысловы скарб, г. зн. фінансавую гаспадарку і сваё асаблівае войска.

Вядома, акт уніі быў актам найвялікшай несправядлівасці, якую дапусціў братэрскі народ. Ён не быў і тактычным дыпламатычных крокам, таму што на доўгі час абвастрыў адносіны паміж палякамі і беларусамі. Творцы уніі думалі ўмацаваць агульную дзяржаву шляхам злучэння, але ў рэчаіснасці яны аслабілі яе. З юрыдычнага пункту гледжання акт уніі не спыняў, аднак, самастойнасці Вялікага Княства Літоўскага. Гэта быў акт парлямэнтарнай уніі, які захаваў суверэнныя правы Вялікаму Княству.

Абодва бакі злучыліся ў атмасферы ўзаемнага даверу. Палякі зусім не разлічвалі асабліва падтрымліваць Вялікае Княства ў яго барацьбе з Масквой. Яны ўхіляліся ад дачы сродкаў і людзей для сапраўднай абароны ўсходніх межаў ад нападаў Масквы. Агульныя нарады на соймах ўсталяваліся не адразу і паслы кожнай дзяржавы асобна абмяркоўвалі свае справы.

§ 11. ПЕРШАЕ БЕЗКАРАЛЕЎЕ І СТЭФАН БАТОРЫЙ

Наступіўшая эпоха безкаралеўя пасьля сьмерці Жыгімонта-Аўгуста (1572) у вялікай меры падкрэсліла розніцу паміж абодвума дзяржавамі. Літоўцы карысталіся кожным выпадкам для таго, каб паказаць палякам адасобленасць інтарэсаў Вялікага Княства. Ва ўсіх учынках палякаў літоўцы бачылі вераломства, імкненне парушаць іх правы. Мікалай Радзівіл Сіротка быў упэўнены ў тым, што нельга спадзявацца ні на аднаго паляка, таму што самыя надзейныя з іх аказваюцца здраднікамі. На агульных соймах ў эпоху безкаралеўя прамовы літоўскіх паслоў гучалі абвінаваўчым актам супраць Польшчы. На з'ездзе ў Ломжы літоўскія паны прама казалі палякам, што яны не хочуць падпарадкоўвацца польскаму прымасу, які па канстытуцыі з'яўляўся старшынёй рады ў безкаралеўе. Яны папракалі палякаў у тым, што «Польшча нічога не робіць разам з намі шчыра і па-братэрску, а ўсё загадваючы, сапраўды як сваім прыгонным». Са свайго боку, палякі абвінавачвалі літоўцаў ў вераломстве. Нядзіўна таму, што кандыдатура Івана IV або яго сына мела некаторы поспех у асяроддзі літоўцаў. Сярод літоўска-рускіх патрыётаў з’яўляецца думка аб абранні асобнага Гаспадара. Але бестактоўнасць Івана Грознага і складанасць прад'яўленых ім умоў зрабілі яго кандыдатуру непрымальнай. Ён, мабыць, не асабліва імкнуўся

ўскласці на сябе польска-літоўскую карону, аддаючы перавагу адной Літоўскай Русі з Літвой ці нават міру пры ўмове саступкі Лівонскай зямлі.

Пры немагчымасці абраць асобнага гаспадара, досыць моцнага для абароны, літоўцам і беларусам давялося прымірыцца з выбраннем караля Генрыха, а калі ён збег да сябе ў Францыю, то яны зусім ўхіліліся ад абрання караля Стэфана Баторыя. Літоўская амбасада ўпершыню з'явілася да Стэфану Баторыю ў Варшаву ўжо пасля каранацыі і прадставіла яму ўмовы, на якіх княства згодна прызнаць яго сваім Гаспадаром. Стэфан Баторый хутка арыентаваўся ў становішчы спраў і паставіў Вялікае княства ў роўнае становішча з Польшчай. Мала таго, Баторый праявіў дзіўную энергію ў справе барацьбы з Масквой. Ён падтрымаў ўпаўшы дух Вялікага Княства, энергічна збіраў войскі, атрымаў шэраг ваенных поспехаў, якія прывялі да вяртання Полацка, да аблогі Пскова і да ганаровага міру 1582, у сілу якога Лівонія апынулася па-ранейшаму звязанай з Вялікім Княствам. Гэтым мірам скончылася самастойная дыпламатычная і ваенная гісторыя Вялікага Княства. Увогуле, у гэтай вайне Польшча аказала вельмі малую дапамогу Літве і ўвесь цяжар вайны выпаў на долю Літоўскай Русі. У наступную эпоху дыпламатычныя трэнні і вайны з усходнім суседам ўзнікалі [не] на глебе літоўска-рускіх інтарэсаў, але на глебе польскіх інтарэсаў, і Літоўская Русь апынулася ў вельмі нявыгадным становішчы: як частка злучанай дзяржавы, яна павінна была адстойваць чужыя ёй інтарэсы, пакутаваць ад нападу масквіцян, урываўшыхся ў суседнія беларускія вобласці, з-за ускладненняў, выстаўляўшыхся польскай дыпламатыяй ці безтактоўным стаўленнем палякаў да казацтва. Такім чынам, унія паменшыла межы Вялікага княства і не дала яму тых выгод, на якія яно магло б разлічваць, і уцягнула яго ў складаную сетку ўласна польскай палітыкі.

ГЛАВА VI
САЦЫЯЛЬНЫ ЛАД.

§ 1. НЕКАЛЬКІ АГУЛЬНЫХ ЗАЎВАГ АБ УМОВАХ РАЗВІЦЦЯ САСЛОЎНАГА ЖЫЦЦЯ.

Вышэй некалькі разоў гаварылася аб умовах росту і аддзяленні ад іншых класаў шляхецкага саслоўя. Цяпер належыць сумаваць часткай сказанае раней, часткай дапоўніць некаторымі дадзенымі.

Раней была выказана тая думка, што старажытнарускі строй грунтаваўся на дэмакратычных падставах. У ім не было падзелу,

заснаванага на законе, на саслоўі, але ў ім ужо вызначаліся элементы, якія вылучаюцца па сваім эканамічным значэнні. Гэта - старажытнарускае баярства. Наадварот, у найстаражытным ладзе Літвы заўважаецца рэзкі падзел паміж вышэйшым арыстакратычным класам. Ва ўмовах стварэння самой дзяржавы было шмат такіх акалічнасцей, якія спрыялі развіццю і колькаснаму і палітычнаму панаванню ваенна-служывага класу. Заўважаецца вылучэнне гэтага класа, яго адасабленне ад іншых саслоўяў. Важнейшыя гарады замыкаюцца ў асаблівыя гарадскія абшчыны і атрымліваюць прывілеі на магдэбургскае права. Клас дробных землеўладальнікаў, што не пасьпелі перайсці ў ваенна-служывы клас, і земляробы-арандатары пастулова ператвараюцца ў прыгонных. Так пастулова наступае расчляненне старога дэмакратычнага ладу. У інтарэсы землеўладальнікаў ўваходзіць і імкненне да прымацавання сялян і імкненне [дамагчыся] тых шырокіх палітычных грамадзянскіх правоў, да якіх ужо была далучана шляхта Вялікага Княства Літоўскага. Гэты працэс дыферэнцыяцыі саслоўяў намячаецца ўжо з паловы XV ст., але канчатковае яго афармленне і ўсталяванне прыпадае на палову XVI ст.

§ 2. СТАНАЎЛЕННЕ ШЛЯХЕЦКАГА САСЛОЎЯ

Літоўска-руская шляхта склалася з вельмі разнастайных элементаў. Наверсе яе стаяць князі Рурыкавічы, Гедзімінавічы і прышлыя татарскія князі. У эпоху складання дзяржавы адбывалася паніжэнне княжацкай вартасці. Надзелы некаторых князёў настолькі драбнеюць ад падзелаў, што ператварыліся ў звычайныя вотчыны. Іншыя князі гублялі надзелы таму што іх забіралі вялікія князі, і наўзамен атрымлівалі звычайныя вотчыны. Землеўладанні некаторых князёў да пачатку XVI ст. адрозніваліся ўжо вельмі нязначнымі памерамі.

Побач з князямі стаяла радавітага арыстакратыя літоўскага паходжання, паны. Найстаражытныя летапісцы называюць іх яшчэ баярамі.

Мы ўжо ведаем, што князі і паны валодалі шэрагам істотных прывілеяў.

Ніжэй гэтага класа стаялі шматлікія прадстаўнікі ваенна-служывага элемента. Першапачаткова ў ім заўважаецца вельмі вялікая розніца па роду службы і па матэрыяльнай забеспячэнні. Так, гэты клас складаецца з баярства. Аднак, ужо ў XV ст. найменне баярына паніжаецца ў сваім значэнні і пад ім разумеецца сярэдні і ніжэйшы ваенна-служывы элемент. У паўднёвых абласцях дзяржавы замест тэрміна «баярын» часцей ужываецца тэрмін «земянін». Найменне “баярын” і “земянін” з цягам часу замяняецца польскім тэрмінам «шляхціч».

Ніжэй баярства-зямянства стаялі іншыя прадстаўнікі ваенна-служывага класа. Гэта былі - слугі, ахоўныя, панцырныя баяры (пешае войска), слугі путныя, ўжываемыя ў ваеннай справе для выведак і пасылак. Усё гэта былі дробныя землеўладальнікі, служба якіх была лягчэй, таму што яна не была коннай. З цягам часу, аднак, вылучаецца на першы план значэнне коннай службы. Яна атрымлівае найменне земскай службы. Служыць земскую службу азначала адбываць яе на кані. Так як гэта была найбольш цяжкая служба, то неўзабаве пазначаецца прывілеяванае становішча тых, хто абавязаны былі адбываць гэтага роду службу. Як усякага роду служба, [яна] вызначалася не па асобе воіна, а па той павіннасці, якая ляжала на валодаемай ім зямлі. Таму адбываць конную службу павінен быў кожны, хто валодае маёнткам, з якога ідзе земская ваенная служба. Гэтую службу адбывалі, напрыклад, мяшчане некаторых гарадоў таму, што набывалі маёнткі, на якіх ляжала павіннасць земскай службы. Наогул, вялікія князі мелі патрэбу ў вайсковых людзях, раздавалі землі на ўмовах земскай службы, але, лічыліся з паходжаннем ваяра, ці ж сам ваеннаабавязаны выходзіў на службу на кані з нагоды сваёй забяспечанасьці.

Разам з баярамі, якія служылі земскую службу пад вялікакняскімі харугвамі, на землях паноў і князёў жылі таксама баяры, якія валодалі зямлёй, атрыманай ад землеўладальніка, і таксама абавязаныя несці ваенную службу пад яго сцягамі. Адрозненняў паміж баярствам прыватнаўласніцкім і вялікакняжацкім і паміж баярствам зямель-анэксій спачатку не было.

Аднак, калі з прыналежнасцю да ваенна-служывага класа сталі злучацца значныя прывілеі асабістага і палітычнага характару, дык з'явіўся шэраг цяжкасцяў у вызначэнні таго, каго лічыць шляхцічам і хто не можа ўвайсці ў гэта саслоўе. Справа ў тым, што дробная шляхта часта валодала сваімі землямі, не маючы ніякіх на іх дакументаў. Валоданні забяспечваліся толькі даўнасцю. Але тады ўзнікала пытанне, якая павіннасць павінна адбывацца з гэтых зямель. І ў гэтых адносінах не ўсё было ясна ў шматлікіх выпадках. Дробнае баярства мала чым адрознівалася ад сялянства і часта, разам з ваеннай службай, адбывала цяглавыя павіннасці ў карысць вялікакняскага або панскага двара. Такім чынам, розніца паміж сялянствам і баярствам непрыкметна злівалася. Прыблізна з пачатку XVI ст. вядзецца працяглы працэс вызначэння тых ваенна-служывых элементаў, якія маюць права карыстацца шляхецкімі вольнасцямі ад тых, якія такога права не мелі. Для вялікакняжацкіх дзяржаўцаў і для паноў было вельмі выгадным даказаць адсутнасць правоў у той ці іншай групы баярства, таму што гэта павялічвала колькасць

залежнага ад іх цяглага насельніцтва. Суды былі заваленыя працэсамі аб няправільным прыцягненні баяраў-шляхты ў цягло. Гэтыя працэсы выпрацавалі вядомага роду практыку ў гэтых адносінах, якая адлюстроўвалася і ў статутовым заканадаўстве.

Для доказу прыналежнасці да шляхецкага саслоўя патрабаваўся паказ вялікакняскай граматы аб тым, што зямля падаравана на ўмовах ваеннай земскай службы, ці ж паказанні сведак, якія ведалі аб адбыванні такой. У гэтым дачыненні вялікую ролю адыграў ваенны попіс 1528, у які ўнесены былі спісы ўсіх тых, хто абавязаны быў несці конную службу. Запіс у гэтым спісе служыў доказам для суда. Калі ў 60-х гадах праводзілася рэформа ў сялянскай гаспадарцы, то канчаткова былі вырашаны ўсе спрэчныя выпадкі, таму што рэвізоры павінны былі вызначыць, хто належыць да сялянскага саслоўя і хто да яго не належыць. Так жа сама і баяры, якія жылі на прыватнаўласніцкіх землях, маглі ўстанавіць прыналежнасць да шляхецкага саслоўя з дапамогай доказы таго, што яны ці іх продкі служылі земскую службу.

Адным словам, каля паловы XVI ст. канчаткова сфарміраваўся асабісты склад шляхецкага класа. Да гэтага часу выпрацаваліся і юрыдычна аформіліся і яго прывілеі. Пры разборы пытання аб шляхецтве частка баярства не магла прад’явіць дастатковых доказаў і апынулася ў становішчы ніжэйшага ваенна-служывага класу. У такім жа становішчы апынуліся і ніжэйшыя ваенна-служывыя элементы. Яны склалі верхні пласт сялянскага грамадства. Яны працягвалі называцца вялікакняскімі і панскімі баярамі, адбывалі ніжэйшыя віды ваеннай службы, яны мелі надзелы зямлі большыя, чым сяляне, але знаходзіліся ў юрысдыкцыі сваіх паноў або гаспадарскіх дзяржаўцаў. Такім чынам, назва баярын яшчэ панізілася, між тым як вышэйшы ваенна-служывы клас стаў выключна называцца шляхтою.

Калі паняцце шляхціча ўсталявалася, то выпрацавалася ўяўленне пра тое, якім чынам вызначаецца прыналежнасць да гэтага саслоўя. Яно ўсталёўваецца актам нараджэння ці набілітацыі, г. зн. падараванне Гаспадаром за паслугі дзяржаве або пры прызнанні шляхецкай годнасьці за чужаком. Ўсталявалася паняцце аб тым, у якім выпадку губляецца шляхецкае годнасць. Шляхціч мог быць пазбаўлены звання ў выпадку абвінавачвання ў найцяжайшым крымінальным злачынстве, затым у тым выпадку, калі ён мяняў рыцарскі лад жыцця на плебейскі занятак, г. зн. калі займаўся ў горадзе гандлем, рамяством або шынкарствам. Шляхцянка губляла сваё шляхецтва ў выпадку шлюбавання з нешляхцічам.

З цягам часу шматлікія разрады шляхецкага класу зліваюцца ў адзін клас, які валодае ў тэорыі аднолькавымі правамі. Ніжэйшыя элементы

шляхецтва імкнуцца да таго, каб валодаць тымі ж правамі, якія ўжо паспелі атрымаць вышэйшыя элементы. Паны і князі ў сваім стаўленні да ўлады і жаданні памяньшэння ўлады вялікага князя павінны былі пайсці на саступкі на карысць ніжэйшых элементаў шляхецтва.

§ 3. ПРАВЫ ШЛЯХТЫ

Цяпер сумуем тыя правы асабістыя і палітычныя, якія былі прысвоены шляхце ў той перыяд, калі канчаткова выпрацавалася канстытуцыя.

Асоба шляхціча была гарантавана законам ад пазбаўлення волі без суду. Справы, якія датычацца гонару шляхціча, судзіць сам гаспадар. Закон прызнае поўнае права ўласнасці шляхціча на яго маёнтак. Шляхціч вольны распараджацца сваёй маёмасцю ў залежнасці ад тых правоў, на падставе якіх ён валодае маёмасцю. Шляхціч можа таксама вольна распараджацца сваёй асобай: ён можа паступіць на службу да прыватнай асобы, мае вольнасць ад'езду за мяжу і перамяшчэння ў межах дзяржавы. Шляхціч асабіста вольны ад падаткаў. Тавары, што вывозяцца шляхцічам за мяжу, або цалкам вольныя ад абкладання, ці карыстаюцца вялікімі ільготамі.

Шляхціч мае шмат пераваг. Атрыманыя ім ад гаспадара пасады і званні прызнаюцца пажыцьцёвымі, і толькі шляхам павышэння шляхціч можа перайсці ад адной пасады да іншай. Наогул, усе пасады і званні ў дзяржаве замяшчаюцца толькі выхадцамі Вялікага Княства.

Закон аберагае асобу шляхціча ад забойства або ад абразы значна большымі карамі, чым тыя, якія накладаюцца за забойства ці абразу плебея. За наўмыснае забойства шляхціча людзьмі «простага стану» належыць смяротнае пакаранне ўсім саўдзельнікам. Калі забойства адбылося ў сварцы, то належыць пакараць смерцю не больш за тры галовы за адну шляхецкую галаву. За раненне шляхціча належыць смяротнае пакаранне. Між тым за членашкодніцтва шляхціча шляхцічам належыць толькі адваротнае членашкодніцтва і, акрамя таго, штраф ў 57 коп. грошаў. Памер штрафу, выплочваемага за забойства, паказвае на адносную каштоўнасць асоб розных саслоўяў. Так, за шляхціча плацілась 100 коп. грошаў, за панцырнага баярына 60 коп. грошаў, за мешчаніна горада, які карыстаецца магдэбургскім правам, 30 коп. грошаў, за селяніна - 25 коп., за раба - 20 коп., гонар жанчыны шляхецкага паходжання агароджваецца падваеннымі памерамі пакарання.

Да ліку палітычных правоў ставіцца ўдзел у палітычным жыцці краіны, г. зн. права выбіраць і быць абіраемым ў шляхецкія ўстановы, на соймы.

У якасці вельмі каштоўнай асабістай перавагі шляхціч карыстаўся правам мець свой герб. Ні ў літоўскага, ні ў рускага старажытнага баярства у старажытныя часы паняцця аб гербе не было. Гэта паняцце запазычана з польскага права. Упершыню з'яўляюцца гербы ў літоўскай шляхты пасля 1413 г., калі ў Гародле польскія паны прынялі ў знак братэрскай дружбы літоўскіх паноў да сваіх гербоў. Аднак, літоўскія паны пасля адаслалі палякам іх гербы, але густ да гербоў застаўся. З цягам часу ў літоўскай шляхты развіваецца вельмі вялікая цікавасць да гербоў. З'яўляюцца малюнкі і нават вельмі складаныя паданні пра паходжанне радаў, выводдяцца гэтыя рады ад выхадцаў з Рыма. Тады было ў вялікай модзе выводзіць паходжанне літоўскага роду ад рымлян. З цягам часу і дробная шляхта прысвоіла сабе права на герб.

Абавязкі шляхціча ў адносінах да дзяржавы былі не складаныя: шляхціч абавязаны быў удзельнічаць у паспалітым рушэнні, г. зн. ў агульным зборы войска, але толькі тады, калі вызначае сойм. З маёнтка шляхціча, г. зн. з яго людзей, можа быць сабрана прамая падаць, але толькі па пастанове сойма.

§ 4. ШЛЯХЕЦКАЕ ЗЕМЛЕЎЛАДАННЕ

Шляхецкае саслоўе вырасла і развілося ў сувязі з ваеннай службай і землеўладаннем.

У старажытныя часы права на зямлю ўяўляла сабою даволі неаднастайную карціну. Кожны маёнтак абавязваў яго ўладальніка да выканання тых павіннасцяў, якія ляжалі на зямлі. У інтарэсах вялікіх і ўдзельных князёў было раздаваць землі на ўмовах ваеннай службы. Таму мноства зямель раздавалася на правах умоўнага валодання. Такія валоданні называліся даніна, выслуга, дажывоццямі (да канца жыцця) і т. д.; правы ўладальніка былі абмежаваныя і зямля магла быць адабрана ў выпадку невыканання шляхцічам умоў валодання, напр., неяўка на службу і г. д. Акрамя гэтых вельмі нетрывалых формаў валодання гаспадары даравалі выслужанныя вотчыны. Права распараджэння такімі вотчынамі было значна шырэй. Даніны, напр., нельга было прадаць, перадаць па спадчыне, але выслужаннай вотчынай пры вядомых умовах можна было распараджацца. Быў вядомы таксама і яшчэ адзін від вотчын - набытыя вотчыны, уладальнікам якіх давалася шырокае права распараджэнняў.

Разам з вышэйвыкладзеннымі формамі землеўладання была яшчэ вядомая радавая або вечыстая вотчына. Гэта вельмі старажытны від землеўладання, які вядзе свой пачатак да рэшткаў удзельна-княжацкіх зямель і да старажытнейшых валадарстваў магнатаў. Правы ўнутранага распараджэння такой вотчынай былі вельмі вялікія. Такая вотчына не

несла ніякіх абавязкаў адносіна дзяржавы. Толькі права распараджэння такой вотчынай, г. зн. права адчужэння, было сьціснута правамі сваякоў, так як па звычайнаму праву радавая вотчына не павінна выходзіць з роду.

З цягам часу ўсе гэтыя разнастайныя формы шляхецкай уласнасці зліліся ў адзін від шляхецкага землеуладання, якое карысталася аднолькавымі шырокімі правамі і якім шляхціч мог распараджацца па сваім меркаванні. Гэта адбылося прыблізна ў 60-х гадах XVI ст. Справа ў тым, што да гэтага часу кожная канстытуцыйная грамата новага гаспадара ў выглядзе адмысловага падаравання, ператварала гаспадарскія даніны і выслугі, г. зн. ўмоўныя формы землеўладання, у вотчыну і, такім чынам, замацоўвала правы поўнай уласнасці за ўладальнікамі маёнткаў на правах няпоўнай уласнасці . З іншага боку, закон пайшоў на пашырэнне правоў распараджэння радавымі вотчынамі. Так з цягам часу зраўняліся ў прававым дачыненні ўсе віды землеўладання, зразумела, да вялікай выгады шляхты.

§ 5. СТАНОВІШЧА ГАБРЭЯЎ

Габрэі з'явіліся ў літоўскіх і рускіх гарадах у XIV ст., прыйшоўшы сюды з Польшчы. Становішча іх было вызначана жалаванымі граматамі вялікага князя Вітаўта. Вітаўт ў 1388 і 1389 гг. выдаў два прывілеі, спачатку для брэсцкіх габрэяў, а потым для гарадзенскіх. Першапачаткова гэтыя прывілеі мелі мясцовае значэнне, але з цягам часу ім сталі надаваць агульнае значэнне, што і было пасля пацверджана адмысловымі граматамі вялікага князя Жыгімонта І. Карыстаючыся прывілеямі, габрэі сталі хутка распаўсюджвацца па іншых гарадах Літвы і Русі. Аднак, у 1495 г. вялікі князь Аляксандр, з не высветленай да гэтага часу нагоды, выгнаў ўсіх жыдоў з дзяржавы і канфіскаваў іхную рухомую і нерухомую маёмасць. Зрэшты, ў 1503 г. той жа гаспадар дазволіў ўсім жыдам вярнуцца і вярнуў ім іхную канфіскаваную маёмасць.

Прывілеяванае становішча жыдоў тлумачыцца жаданнем вялікіх князёў ўзмацніць у гарадах гандлёвы клас, прыцягнуць капіталы.

Закон ахоўваў асобу габрэяў. Ён ахоўваў вольнасць набажэнства і выкананне рэлігійных абрадаў. Забаранялася, згодна з папскім дэкрэтам, вінаваціць габрэяў ва ўжыванні хрысціянскай крыві. Шырокія правы былі дадзены габрэям па частцы ссуднай: габрэй мог прымаць пад заклад рэчы ва ўсякі час і не адказваў, калі закладзеная рэч аказвалася ўкрадзенай і габрэй прыносіў прысягу ў тым, што ён не ведаў аб паходжанні рэчы. Габрэям забаранялася прымаць у заклад толькі царкоўныя рэчы і скрываўленыя. Габрэям былі таксама дадзены шырокія правы ў адносінах да гандлю. Яны маглі набываць рухомую і нерухомую маёмасць і г.д.

Габрэі кіраваліся сваімі суполкамі, кагаламі, мелі сваіх старшын, мелі свой суд і наогул у гарадах былі ізаляваны ад прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў. Нават падаткі яны выплачвалі не нароўні з усімі, але яны абкладаліся адмысловымі падаткамі.

Габрэі, як капіталісты, карысталіся вельмі вялікім значэннем. Праўда, некаторыя пісьменнікі XVI ст. горка скардзяцца на габрэйскі капітал, але гэта не перашкаджала яму мець уласцівае капіталу значэнне. Акрамя гандлю, звычайным заняткам габрэяў была арэнда мытных і кірмашовых пошлін, занятак водкупамі і корчмарствам. Так як іншых капіталістаў не было, то вялікакняская казна ахвотна аддавала гэтыя водкупу габрэям.

З асяродзя габрэяў выходзілі часам вельмі вядомыя дзеячы не толькі ў галіне гандлю, але і ў галіне дзяржаўнага кіравання. Так, вядомы сваёй фінансавай дзейнасцю Абрагам Рабічковіч, былў шмат гадоў падскарбіям земскім, відаць, пасля прыняцця хрысціянства. Заўважым, што хрысьціўшыся габрэі мелі права на шляхецкую годнасць, якое, зрэшты, у апошні час было абцяжарана.

§ 6. ТАТАРЫ

Асаблівую частку насельніцтва прадстаўлялі татары. Часткова пры Гедыміне і ў больш значнай меры пры Вітаўце татары былі паселены ў вялікай колькасці ў межах б[ылых] Віленскай, Мінскай і Гродзенскай губерніяў. Частка татараў займалася земляробствам або гарадскімі промысламі. Але большая частка татараў была звернута на ваенную службу і гэтая частка ў значнай меры карысталася шляхецкімі правамі. Зрэшты, яны склалі спецыяльныя атрады, выходзілі пад сваімі харугвамі і пад начальствам сваіх жа суродзічаў. Закон толькі ахоўваў хрысціян ад вечнай нявол ў нехрыстыяніна-татарына, а таксама ад некаторых відаў паслуг хрысціянам у татараў (татары не маглі трымаць карміцелек хрысціянак).

Татары мелі асаблівыя прывілеі, якія вызначалі іх правы. Карыстаючыся ва ўсім правамі шляхты, яны, аднак, не прымалі ўдзел у соймавым жыцці.

§ 7. ЧУЖАЗЕМЦЫ

Маючы на ўвазе магчымы наплыў палякаў, закон старанна аберагаў інтарэсы ураджэнцаў Вялікага Княства ад наплыву чужынцаў. Гэта мела адносіны ўласна да шляхецкага класу. Літоўскі Статут 1529 г. забараняў раздаваць чужаземцам урады і ўсякага роду зямельную маёмасць. У палове XVI ст. шляхта не раз на соймах падымала пытанне аб забароне

іншаземцам пад якой бы то ні было падставай валодаць маёнткамі. Аднак, Статут 1566 дазваляе чужаземцам за асаблівыя паслугі атрымліваць гаспадарскія даніны або набываць маёнткі. Той жа статут дазваляе валодаючаму маёнткам чужому чалавеку атрымаць правы і, пры вядомых умовах, літоўскае шляхецтва. Зрэшты, у XVI ст. наплыў іншаземцаў, асабліва палякаў, быў вельмі нязначны, таму што шляхта раўніва засцерагала свае прэрагатывы. Доступ быў абцяжараны і ў XVII ст., таму што патрабавалася згода мясцовага сойміка на індэгінацыю, г. зн. на прыём у склад шляхецкага грамадства.

§ 8. ГАРАДЫ

Старажытнаруская права не ведала адасобленага жыцця гарадскога грамадства, бо горад быў цэнтрам усёй зямлі або воласці. Але ўжо даволі рана ў заходне-беларускіх гарадах (Гродна, Бярэсце і інш) і ў сталіцы дзяржавы Вільні з'яўляецца іншаземнае насельніцтва, звязанае з горадам гандлем, але не звязанае з астатнім земствам. Па агульным сярэднявечнаму правілу гэтыя чужынцы ўладкоўваліся ў горадзе на сваім праве, г. зн. карысталіся сваімі законамі. Такімі чужароднымі суполкамі ў гарадах былі нямецкія абшчыны, польскія і габрэйскія. Габрэі жылі ізалявана, але хрысціянскія абшчыны часта прыходзілі паміж сабой у непрыязнае сутыкненне. Акрамя таго, нямецкія выхадцы прыносілі з сабой сваё права - нямецкае магдэбургскае права. Яно давала вельмі вялікая перавагі карыстальнікам гэтыга права. Па сутнасці, гэта ж права з некаторымі зменамі прыносілі і палякі, так як нямецкае права даўно ўжо трапіла ў Польшчу. І ў Нямеччыне і ў Польшчы з'яўленне гарадоў на асаблівым праве тлумачыцца жаданнем кіраўнікоў ўзмацніць гарадскі гандаль і промыслы.

Выкладзенае вышэй паказвае на тыя матывы, якімі кіраваліся вялікія князі пры выдачы першых грамат гарадам на магдэбургскае права. Нямецкае права часцей называлася магдэбургскім, так як у сярэднявеччы быў вельмі распаўсюджаны тып таго права, які спачатку выпрацаваўся ў гор[адзе] Магдэбурзе. Вялікія князі, такім чынам, імкнуліся зацвердзіць ў гарадах адзіны прававы парадак, каб ліквідаваць нязручнасці адначасовага існавання права рускага, нямецкага і польскага, а з другога боку, каб прыцягнуць у горады гандлёвае насельніцтва. З падобных нагод з'явіліся першыя прывілеі на магдэбургскае права ўжо ў канцы XIV ст. і ў пачатку XV ст. Першымі гарадамі, якія атрымалі гэта права, былі заходнія горады - Вільня, Бярэсце, Гародня. Пазней атрымалі гэта права Полацк, Віцебск, Менск і інш. Трэба заўважыць, што гарады самі дамагаліся выдачы ім прывілеі на нямецкае права, таму што гэта вызваляла іх ад суду і

фінансавага кіравання вялікакняскай адміністрацыі і наогул давала гарадской суполцы вельмі шырокія правы і прывілеі.

Даваемае гарадам нямецкае права не было аднолькавым па сваім значэнні. Буйныя гарады атрымлівалі так званыя вялікія прывілеі. Гэтымі прывілеямі гарадам дазвалялася ладзіць у гарадах ратушу, мець крамы і латкі, адчыняць фабрыкі, загадваць вагамі і мерамі, ладзіць васкабойні для адлівання воску і накладання пячатак на прадаваны воск, ладзіць млыны, лазні, нарэшце, ім часта давалася права безакцызнага курэння віна і даваліся прывілеі на наладжванне кірмашоў. Такім чынам, у распараджэнне гарадской абшчыны перадавалася гарадская гаспадарка і рэгуляванне гандлю і прамысловасці ў горадзе.

Да горада прыпісваліся прыгарадныя землі для рыбнай лоўлі, сенакосу, што таксама складала артыкулы гарадской гаспадаркі.

Горад меў права абкладання ўсіх артыкулаў сваёй гаспадаркі. Ён меў сваю казну-скрыню, у якой збіраліся ўсе гарадскія даходы. Часам буйным гарадам, асабліва Вільні, даваліся ільготы па збіранню пошлін па-за межамі гарадской тэрыторыі.

Горад поўнасцю выключаўся з кіравання вялікакняскай адміністрацыяй і атрымліваў права абшчыннага самакіравання і суда. Гаспадарскі скарб абкладаў горад супольнаю суммаю, прычым развёрсткі дзяржаўных падаткаў размяркоўваліся ўжо органамі самакіравання.

На чале органаў гарадскога самакіравання стаяў войт. Першапачаткова ў вялікіх гарадах гэта была адзіная пасада ў горадзе прызначаемая Вялікім Князем. Гэта была вельмі даходная пасада, бо звычайна войт атрымліваў «трэці грош», г. зн. трэцюю частку ад судовых штрафаў. Гэтая пасада давалася вялікім князем у пажыццёвае валоданне і нават у спадчыннае. Зрэшты, ужо да канца XVI ст., амаль усе гарады паспелі выкупіць права на замяшчэнне войтаў, чаму гэтая пасада ператварылася ў выбарную і атрымала значэнне гарадскога галавы. Усё гарадское таварыства, усё паспольства выбірала органы самакіравання. Такімі органамі былі рада і лава, часам, дарэчы, яны злучаюцца ў адну ўстанову. Рада, складалася з бурмістраў і радцаў, загадвала гаспадаркай горада, яго добраўпарадкаваннем і разбірала грамадзянскія справы гараджан. У розных гарадах была розная колькасць яе сябраў, ад шасці да дваццаці чатырох. Лава, судовая калегія, складалася з войта і прысяжных лаўнікаў, якім падлягаў суд па крымінальных справах. У некаторых гарадах былі яшчэ асаблівыя шафары для кіравання прыходамі і выдаткамі.

У многіх буйных гарадах, напр., у Вільні, Полацку вялікакняскімі граматамі вызначалася, што палова бурмірцаў павінна быць закону грэцкага, а палова - закону рымскага.

Суд кіраваўся магдэбургскімі ўзаконеннямі, або так званым Саксонскім Зерцалам. Гэта было суровае сярэднявечнае права, у якім пераважалі розныя віды смяротнага пакарання: павешанне, пасаджэнне на кол, утапленне ў вадзе, чвартаванне і розныя членашкодніцкія пакаранні.

Зразумела, гарадскі суд распасціраўся толькі на членаў гарадскога грамадства, г. зн. на мяшчан ва ўласным сэнсе. Справы шляхты падлягалі кароннаму суду. Справы мяшчан з сялянамі разглядаліся ў адмысловым судзе, у якім прысутнічалі гарадскія прадстаўнікі і суддзі прыватнага землеўладальніка ці вялікага князя.

Сярэднявечнае права наогул строга адрознівае, якому суду падлягае той ці іншы чалавек, г. зн. прыналежнасць гэтай асобы да адпаведнай юрысдыкцыі. Такім чынам, у вялікіх гарадах існаваў шэраг судовых устаноў, з якіх кожная судзіла падведамных яму асоб. Гэта вяло да немалым нязручнасцей і да нязменных спрэчак аб паўнамоцтвах суду той ці іншай юрысдыкцыі. Напрыклад, у Вільні, акрамя юрысдыкцыі магістрата і ваяводы, былі яшчэ юрысдыкцыі біскупа, уніяцкага мітрапаліта, езуіцкага капітула, віленскай акадэміі і некаторыя іншыя, у ліку некалькіх дзесяткаў. Усе гэтыя юрысдыкцыі канкуравалі паміж сабою, што было толькі зручным для злачынцаў.

Да гэтага часу гаворка ішла аб такіх гарадах, якія атрымалі так званыя прывілеі на магдэбургію. Такімі гарадамі былі цяперашнія губернскія гарады і значная частка цяперашніх павятовых. Але наш край багаты дробнымі гарадскімі селішчамі - мястэчкамі. Паходжанне іх належыць да той жа эпохі насаджэння магдэбургскага права. Асабліва заходняя частка Беларусі і Падляшша пакрылася масай мястэчак ў нямецкім праве ў XVI ст. Частка іх ператварылася з сёл, дамогшыхся дробных прывілей, частка зноў заснавана. Звычайна бывала так. Знаходзіўся прадпрымальны чалавек, які дамагаўся прывілей на «аблогу» новага мястэчка. Новая аблога атрымлівала льготы на некалькі гадоў ад падаткаў, права на кірмашы і на некаторыя гаспадарчыя артыкулы і, вядома, права на суд. Прадпрымальнік склікаў насельніцтва, устройваў яго і заводзіў новыя парадкі. Пад уплывам льгот насельніцтва ахвотна сыходзілася. Такія мястэчкі былі напалову гандлёвымі, напалову земляробскімі селішчамі, бо ім адводзілася шмат зямлі для развіцця земляробства. Вядома, гэтыя мястэчкі атрымлівалі менш правоў і знаходзіліся пад кіраваннем у значнай меры войта.

Нямецкае права, несумненна, спрыяла росквіту гарадоў. Яно ажыўляла гандаль, збірала капіталы. Але гандлёвы росквіт беларускіх гарадоў працягваўся нядоўга. Ужо ў XVII ст. многія гарады прыйшлі да заняпаду, а ў XVIII ст. адзначаецца эпоха моцнага падзення гарадскога ладу. Гэта залежала ад агульнага заняпаду беларускага гандлю, але яшчэ

больш ад адміністрацыйнага развалу ўсёй дзяржавы. Ўладанне прывілеямі страціла ўсякі сэнс, дзякуючы слабасці вялікакняскай улады: ваяводы, знатныя паны, біскупы каталіцкія і уніяцкія парушалі гарадскія прывілеі. Гарадамі пачыналіся бясконцыя працэсы, якія цягнуліся на працягу многіх дзесяцігоддзяў і не прыводзілі ні да якіх вынікаў. Рэлігійная розніца і барацьба таксама мелі не апошнюю ролю ў гэтым развале гарадоў.

§ 9. ЦЭХАВАЕ УПАРАДКАВАННЕ

Важнай асаблівасцю жыцці горада па нямецкім праве была цэхавая арганізацыя яго рамеснага насельніцтва. Цэхі перанесены да нас з захаду і перайшлі разам з нямецкім правам. Зрэшты, і старажытнаруская жыццё ведала арганізацыі рамеснікаў, арцелі іх, але гэтыя арцелі не мелі такога стройнага развіцця, якое атрымалі цэхі. Сутнасць цэхавага упарадкавання заключаецца ў тым, што прадстаўнікі кожнага рамяства ўтвараюць асобнае рамеснае таварыства, цэхавая братэрства, якое мае агульны сход для вырашэння спраў, абірае цэхавую адміністрацыю, мае вядомага роду прэрагатывы прафесійнага суду і г. д. Цэхавае братэрства атрымлівала, звычайна, вялікакняскія прывілеі, але віленскі магістрат па законе 1552 меў права сваёй уладай сцвярджаць статуты цэхавых таварыстваў. Цэхавыя статуты даволі аднастайныя. Цэхавая братэрства абавязваецца выконваць усе распараджэнні магістрата. Яно абавязана мець свой сцяг, харугву і прымаць з ёй удзел у працэсіях рэлігійных, свецкіх і пахавальных. Кожны цэх мае свой алтар пры якім-небудзь храме. Братэрства мае свой асабісты дом, які служыць для братчыкаў клубам і месцам адпраўлення дзейнасці іх адміністрацыі. Яны маюць свае даходы, сваю скрыню, абіраюць сваіх старшын, якія валодаюць шырокім правам прафесійнага нагляду над працай.

Належачыя да цэху братчыкі падзяляюцца на вучняў, таварышаў або чаляднікам, майстроў. Уласна толькі майстры карыстаюцца ўсімі прэрагатывамі цэхавага жыцця. Вучні і нават таварышы знаходзяцца ў строгім падначаленні ў тых майстроў, у якіх яны працуюць. Лік гадоў вучнёўства і чаляднічаства вызначаецца статутамі. Некаторыя статуты патрабуюць, каб паплечнікі адпраўляліся на некаторы час у вандроўку, для адукацыі і большага развіцця ў рамястве. Званне майстра давалася ва ўсякім выпадку толькі па выкананні выпрабавальнай працы.

Зносіны паміж братчыкамі заключалася ў зносінах на глебе рэлігійнай, культурнай. Але галоўная цікавасць цэха заключаўся ў тым, што толькі належачыя да цэху майстры мелі права выдабляць прадукты дадзенага рамяства ці займацца гэтай прафесіяй. Братэрствы сурова сачылі за тым, каб ніхто ў горадзе, не належачы да братства (такіх пагардліва

называлі «партачамі»), не займаўся іх рамяством, каб на гарадскім рынку не з'яўляліся вырабы, якія складаюць прадмет працы брацтва. Часам на той жа глебе завязвалася барацьба паміж брацтвамі, блізкімі па свайму рамяству або прафесіі. Барацьба адрознівалася часта бязлітасным характарам. Братэрства віленскіх жабракоў трымала па ўсім горадзе сваіх асаблівых бічавікоў, якія неміласэрдна каралі ўсіх тых, хто просіць міластыню, калі яны не належалі да цэху. Братэрства віленскіх пераплётчыкаў выпрасіла сабе прывілей арыгінальнага роду: падвяргаць спаленню ўсе дысідэнцкія і юрыдычныя кнігі, прычым загінула шмат і праваслаўных кніг, бо ў братэрстве пераважалі каталікі. Калі віленскія цырульніку і лазеншчыкі, г. зн. фельшары, пачалі мець занадта вялікую практыку ў кровапусканні, таму што займаліся практыкай не толькі ў сябе на хаце, але і на плошчах, на вуліцах, на хаце ў пацыентаў, то братчыкі медыкі-хірургі павялі такую барацьбу з фельшарамі, што цэх апошніх зусім апусцеў.

Цэхі мелі свой сэнс у эпоху ранняга сярэднявечча, калі цэхавае арганізацыя спрыяла паляпшэнню якасці рамяства, робячы яго больш выгадным, і калі галоўнымі задачамі цэха было назіранне за якасцю рамяства. Але з цягам часу манапольныя правы цэхаў сталі шкодна адбівацца на развіцці рамяства, таму што цэхі замыкаліся ў невялікі круг людзей для ўзняцця коштаў на прадукты. У вялікіх гарадах цэхаў было шмат, прычым самі цэхі з цяжкасцю размяжоўвалі свае прафесіі (напр., у Вільні - чырвона-рарбары, бел-гарбары, высока-гпрбары). Гэта прыводзіла да барацьбы, часам выклікала замяшанне ўсяго горада. Вялікая барацьба і смута адбываліся ў нетрах саміх брацтваў, так як члены іх звычайна належалі да двух рэлігій - праваслаўнай і каталіцкай, а нярэдка і да трох (пратэстанцкай). Прадстаўнікі кожнай рэлігіі імкнуліся кіраваць у братэрстве, што вяло да бясконцых спрэчках.

§ 10. СЯЛЯНЕ

Шматлікі сялянскі клас склалаўся з разнастайных элементаў. Ніжэйшым элементам, які ўвайшоў у яго склад, былі рабы, чэлядзь нявольная. Рабства было спрадвечнай з'явай на Русі. Аднак яно не мела вялікага распаўсюджвання ў вывучаемы час. Статутовае заканадаўства абмяжоўвае інстытут рабства. А Трэці Статут зусім знішчае рабства. Рабы зліліся з сялянствам, таму што яны большай часткай ўжываліся пры сельскагаспадарчых занятках.

Уласна сялянскі клас складаўся з розных слаёў земляробчага насельніцтва. Гэта, па-першае, былі людзі «пахожыя» і «непахожыя», г. зн. якія маюць права пераходу і якія не маюць права пераходу. Людзі

«непахожыя» інакш называліся яшчэ отчычамі і людзьмі цяглымі, г. зн. людзьмі, якія належаць ўладальніку на падставе вотчыннага правы і абавязанымі адбываць на карысць уладальніка цягло, г. зн. вядомы комплекс падаткаў і павіннасцяў. Цяглы селянін карыстаўся вядомым участкам зямлі і за гэта карыстанне абавязаны быў ужо ў найстаражытны час адбываць некалькі дзён паншчыны і даваць памешчыку чынш натурай - мёдам, хлебам, курамі, баранамі. Часам чынш пералічваўся на грошы. Плацяжы і павіннасці ў найстаражытныя часы не былі цяжкія: селянін даваў часцей прадукты земляробства, пчалярства, часам працаваў на абшарніцкім двары або раллі. Паншчына, не была цяжкая, ды і наогул не была нават у вялікім ўжыванні, таму што землеўладальнік асабіста не займаўся сваёй гаспадаркай, не араў раллі, не разводзіў пчол і т. д., задавальняючыся чыншам сваіх сялян. Акрамя таго, адчуваўся вялікі недахоп у працоўных руках, чаму і нявыгадна было прызначаць вялікія плацяжы і павіннасці, [бо] селянін мог сысці. Наогул сяляне карысталіся правам вольнага выхаду.

У цяперашні час даволі цяжка сказаць, пры якіх абставінах паўстаў клас «непахожаха» сялянства. Несумненна адно, што замацаванне ідзе з захаду. Таму, быць можа, тут, у заходніх воласцях і дварах, упершыню выпрацавалася паняцце аб прымацаваным да зямлі селяніне, не маючым [права] пераходу і ўжывалася [яно] першапачаткова да тых дробным земляробаў і арандатараў, якія жылі на захопленай літоўскімі вялікімі князямі першапачатковай тэрыторыі. Мабыць, у саміх літоўцаў быў у найстаражытныя часы залежны клас людзей, які не меў права перамяшчэння. Нарэшце, суседства з Польшчай магло спрыяць развіццю паняцця аб прыгонным праве, бо там апошняе вельмі рана склалася.

Разам з «непахожым» селянінам наша старажытнасць ведае і «пахожаха» селяніна, які меў права пераходу. Звычайна гэтыя сяляне называюцца даннікамі. Гэта арандатары, якія плацілі даніну натурай і грашыма за арэндаваныя імі ўчасткі. У старажытныя часы сяляне лічылі сябе ўласнікамі займаемай імі зямлі, прадавалі яе і распараджаліся ёю як уласнасцю. Але так як яны не мелі права на зямлю ў юрыдычным сэнсе гэтага слова, то вялікія князі раздавалі землі, на якіх сядзелі такія сяляне, і яны пераходзілі да прыватных валадарстваў, захоўваючы, аднак, за сабой права выхаду. Але ўжо ў граматах першай паловы XV ст. ёсць нямала указанняў, што вядомай групе забаронены выхад з зямлі; вялікі князь, напр., аддае зямлю служываму чалавеку і забараняе сялянам пакідаць яе, загадваючы ў той жа час несці звычайныя павіннасці. Зразумела, панам выгадней было мець справу з селянінам, якія не мае права выхаду. Вялікі князь Казімір у жалаванай грамаце ўсяму літоўскаму дваранству (1447 г.)

абавязаўся не прымаць у свае землі выхадцаў з баярскіх маёнткаў. Гэта ўжо было абмежаванне права пераходу. Гэтыя абмежаванні прымалі ўсё больш пагрозлівы характар у пачатку XVI ст. Землеўладальнікі цэлай вобласці часам рабілі пастановы, абавязковыя для іх ўсіх, і ў гэтых пастановах ставіліся розныя цяжкасці сялянскім пераходам. Шляхам розных хітрыкаў, часта шляхам відавочна несправядлівага суду, зямянства дамагалася прызнання за сваімі сялянамі становішча «непахожаха» селяніна. Так знішчаўся клас вольных людзей. Землеўладальнікі усімі мерамі імкнуліся замацаваць сялянства. Шляхціч-ваяр, абаронца дзяржавы, пагардліва стаў глядзець на селяніна як на істоту ніжэйшай пароды. Але акрамя развіцця каставага погляду была яшчэ вельмі важная падстава, якая паспрыяла прыгону. З паловы XV ст. вайны сталі радзей. Землеўладальнік меў больш часу для заняцця сваёй гаспадаркай. Гаспадарка ў XVI ст. выявілася вельмі выгадным заняткам. Хлеб, лес, пушны звер, мёд і воск, якія вывозяцца з рускіх абласцей, знаходзілі сабе выдатны збыт у Германіі. Кошты з кожным годам сталі хутка расці. Землеўладальнікі хутка сцямілі, што здаваць зямлі пад чынш сялянам зусім не выгадна, а лепш весці ўласную гаспадарку. Зямля пачала набываць велічэзную каштоўнасць. Багатыя людзі скуплялі маёнткі ў менш самастойных, моцныя людзі выпрошвалі сабе ў вялікага князя велізарныя маёнткі. На месцы параўнальна невялікіх маёнткаў у руках спрытных і моцных людзей выраслі велізарныя латыфундыі.

Але для таго, каб здабыць прыбытак з зямлі, патрэбны былі працоўныя рукі. Для гэтага неабходна было, перш за ўсё, замацаваць селяніна, а затым ужо можна было павялічваць яго павіннасьці, пераводзіць яго з аброку на паншчыну і г. д. Гэты працэс здзяйсняўся на працягу ўсяго XVI ст. Клас вольных «пахожых» людзей не быў адменены законам, але ён амаль знік фактычна і сялянства ператварылася ў «цягляцоў», прымацаваных да зямлі. Працэс прымацавання ў цяперашні час яшчэ не высветлены цалкам здавальняюча навукай, але, увогуле, ён складаецца з паступовага зліцця «непахожых» даннікаў з цяглымі отчычамі, паралельна з уцягннем ў адзін клас ўсіх ніжэйшых элементаў, да халопаў ўключна.

Пачнем з групы вольнага сялянства, з членаў валасной арганізацыі, з даннікаў, скарыстаўшыся ў далейшым меркаваннямі, выказанымі намі ў іншым месцы.

Гэта былі вольныя людзі, злучыўшыяся ў гаспадарскай воласці або пераходзіўшыя ў падданства да прыватнага землеўладальніка. Адносіны землеўладальніка да даннікаў заключаліся, перш за ўсё, у тым, што ён абавязаны быў іх «хаваць» як вольных людзей. У гэта «хаванне»,

несумненна, ўваходзіла і права суду, таму што нават шляхетныя людзі, князі і зямяне, падлягалі суду сваіх паноў; але ў выпадку спрэчак паміж князем і даннікам абодва бакі звярталіся да агульнага суду. Далей селянін браў зямлю, складаючы часам пісьмовую дамову з яе уладальнікам. Але часцей ён садзіўся на зямлю без дамовы, так як арэндныя ўмовы і бытавое становішча яго арандатараў рэгуляваліся мясцовымі звычаямі. Ужо з канца XV ст. можна назіраць, што ў цэлых абласцях выпрацоўваліся аднастайныя ўмовы, абавязковыя для абодвух бакоў; такім чынам, у прыватнай дамове не ўяўлялася патрэбы. Даннік мог сысці са свайго ўчастка, ударыўшы чалом гаспадару і выплаціўшы адыходныя згодна з мясцовымі звычаяміі. Відаць, вяртанне пазыкі не было абавязковым і спадар мог пасля спаганяць шляхам грамадзянскага пазову сваю пазыку. Наогул у Заходняй Русі пазыка не вяла непасрэдна да прыгону, яна магла выяўляцца ў асаблівай форме залежнасці - закупу. Тэрміны адыходу сялян і ўмовы выхаду тут не атрымалі строгай юрыдычнай пэўнасці. Жывучы на зямлі ўладальніка, селянін, аднак, павінен быў ахоўваць сваю вольнасць для таго, каб не трапіць у лік цяглых людзей. Ён не павінен быў «маўчаць» пры раздзелах, продажы зямлі, пры пераходзе па спадчыне для таго, каб не патрапіць да новага ўладальніка ўмацаваным на зямлі, ён не павінен быў брацца за панскую справу з касой ці сякерай, таму што самы факт выканання паншчыннай павіннасці служыў для суду неабвержным доказам прыгоннага стану.

Чым далей можна зазірнуць у найстаражытны перыяд, тым становіцца ўсё больш і больш несумнеўным шырокае распаўсюджванне вольных даннікаў па тэрыторыі старажытнарускіх земляў. У пазьнейшы час згуртаваныя гаспадарскія воласці і прыватнаўласніцкя маёнткі, населеныя даннікамі, радзеюць па меры набліжэння да цэнтра ад усходу, да водных артэрыях Нёмана і Заходняга Бугу. Наўрад ці можа быць сумнеў у тым, што заходне-рускі даннік з'яўляецца непасрэдным пераемнікам старажытнарускага вольнага смерда і ў сваім побыце і ў сваіх адносінах да ўладальніка зямлі, [і] у сваіх данях, эканамічным ладзе, галоўным чынам выяўляўшымся ў здабыванні «скоры і мёду», у пабудове валаснога і сельскага побыту [ён] захаваў глыбока архаічныя асаблівасці.

Побач з вольным сялянствам стаяць іншыя формы залежных адносін, таксама вельмі старажытныя, але іншага парадку: "людзі ў пенезех», «закупы», «закладнікі» (мяркуем, што «закупы» і «закладнікі» - не адно і тое ж) і, нарэшце, «загадныя слугі» буйных баяраў. Тут ужо залежнасць пераходзіла на чыста асабістыя адносіны, выяўляўшыяся, галоўным чынам, у падсуднасці і ў тым, што спадар накіроўваў дзейнасць залежных людзей,

вызначаючы іх на тую ці іншую службу, пераважна патрабуючы ад іх асабістых паслуг.

Такі быў строй старажытнага перыяду, які перайшоў і ў літоўскую эпоху.

У літоўскі перыяд паміж гэтымі залежнымі элементамі і буйным баярствам і князямі нараджаўся сярэдні клас, падобны да баярства па ваеннаму рамяству і да сялянства па роду заняткаў і эканамічнаму становішчу: гэта ваенныя слугі, путныя баяры і панцырныя, нарэшце, дробнае баярства. Гэтага класа не ведала Старажытная Русь, там ён і не мог быць, таму што княжая дружына і ваеннае апалчэнне задавальнялі патрэбы нескладанай ваеннай службы. Літоўскі ўрад нёс больш адказныя абавязкі па ахове шырокіх межаў, якія патрабавалі вялікага кантынгенту войскаў. Пры першых жа князях і зараджаецца ваенна-служывы земляробчы клас. Можна нават намеціць паласу яго найбольшага распаўсюджвання - гэта памежжа, якое пачынаецца з групы озершчынскіх путных слуг, праходзіць праз усю Смаленшчыну і заканчваецца ў Кіеўскай зямлі; пасоўваючыся ўглыб краіны, гэта баярства радзее і зноў на заходнім памежжы, у Падляшшы, канчаецца шырокай паласой баярства і дробнага зямянства.

Звяртаючыся да цэнтральных і заходніх частках дзяржавы, мы назіраем разрэджванне, часам, відаць, поўную адсутнасць валасных абшчын і характэрнага для іх класа вольных сялян. Нам уяўляецца гэта з'ява не выпадковай.

Гісторык не можа не адзначыць некаторага адрознення ў сацыяльным ладзе ўласна Літвы параўнальна з рускімі землямі і адрозненні ў эканамічным становішчы той жа Літвы і бліжэйшых рускіх зямель параўнальна з усходнімі і паўночна-ўсходнімі землямі.

Тут, на захадзе, земляробства з'яўляецца спрадвечнай пераважаючай дзейнасцю. Формы гаспадаркі таксама маюць свае асаблівасці. Цэнтрам гаспадарскай дзяржавы або прыватнаўласніцкага маёнтка з'яўляецца гаспадарскі двор. З двара не толькі зыходзіць кіраванне, але ў ім вядзецца панская гаспадарка. Насельніцтва двара і суседніх з ім вёсак складаецца з чэлядзі, рамеснікаў, якія жывуць ...

... [На тое, што] палон вёў не толькі ў няволю, але і ў прыгонны стан, паказвае у пазьнейшы час лёс палонных татараў або масквіцян. Цяжка сказаць, чаму размяжоўвалі наступствы палону – ці была тут якая-небудзь юрыдычная падстава ці ў кожным асобным выпадку становішча палоннага вызначалася воляю свайго гаспадара. Ва ўсякім выпадку, несумненна, што чэлядін, паселены на зямлі, тым самым ператвараўся ў цяглага отчыча: гэта зусім звычайны прыём, практыкаваўшыся, напр., у спадарскай гаспадарцы.

Акрамя палону былі яшчэ і іншыя крыніцы цяглавай залежнасці: як добраахвотны пераход у крэпасць, як следства пазыковай залежнасці, як злоў збеглага закупа і г. д. Але гэтыя з'явы, маглі быць, выпрацаваны ў пазьнейшы час і не ўяўлялі сабой асаблівасці старажытнага літоўскага побыту.

З іншага боку, у старажытнай Літве былі ўмовы, не спрыяючыя развіццю вольнага сялянства (у юрыдычным сэнсе). У Літве пераважала радавітае і буйное баярства, акружанае служывымі людзьмі. Літва шмат ваявала і кожны вольны чалавек у сілу акалічнасцей або па абавязку ператвараўся ў ваенна-служывага. У Літве, у Падляшшы (руска-яцвяжская вобласць, раней за іншых, зліўшаяся з Літвой), часткова ў Жмудзі была маса дробнага баярства і зямянства па дзяржаўнай службе або па службе ў паноў і сялянства па характару заняткаў. Вельмі магчыма, што кожны вольны літовец быў ужо ваяр, вольныя літоўцы - пераможцы і тым самым яны ...

Што тычыцца рускіх зямель, то неабходна адрозніваць дваістае іх стаўленне да Літвы: адны з іх яшчэ ў XIII ст. спайваюцца з Літвой, уваходзяць у склад растучай дзяржавы дробнымі часткамі ў выглядзе памежных вёсак, гарадоў і валасцей; яны выносяць разам з Літвой ўвесь цяжар стварэння вялікай дзяржавы. Іншыя землі ўваходзяць у склад дзяржавы пазней і ў поўным складзе. У першым выпадку абставіны спрыялі аб'яднанню найпозняга цэнтра ў сацыяльных адносінах.

Рускія воласці ў цэнтры рана зліваюцца ў адно дваровае кіраванне з літоўскімі цягляцамі рознага паходжання, ператвараючыся ў «непахожых» цяглых отчычэй. У ўсходніх абласцях, дзякуючы апазіцыі абшчыны, вольнае сялянства даўжэй ўтрымала свае пазіцыі. Аднак і тут на працягу ўсяго XVI ст. назіраецца барацьба сялян з вялікакняскай адміністрацыяй і прыватнымі землеўладальнікамі. Імкненне вялікакняскай адміністрацыі і землеўладальнікаў зводзяцца да ўстанаўлення паншчыны, да павелічэння сялянскіх падаткаў, да кантролю над жыццём селяніна, да адмены самакіравання і, нарэшце, наогул да прымацаванню. Аналагічная сацыяльная барацьба адбывалася тады паўсюдна ў дзяржаве і праяўлялася ў самых разнастайных формах. Гэта была не толькі барацьба абшчын, але барацьба кожнага асобнага "пахожаха» чалавека з гаспадарскім ураднікам ці шляхцічам за вольнасць.

Ужо каля паловы XVI ст. прыкметна памяншаецца колькасна клас пераходнага сялянства. Дробнаму баярству, не паспеўшаму стаць у шэрагі паўнапраўнай шляхецкай брацііі, перакрываецца выйсце; вельмі многія з іх цэлымі вёскамі або ў асобнасці ператвораюцца ў лік поўных цягляцоў.

Памяншаецца нават колькасна закупніцтва і халопства. Усе гэтыя разнастайныя элементы хутка папаўняюць клас цяглых отчычэй.

Барацьба вялася кожнай асобістай асобай супраць асобістых асоб і цэлымі таварыствамі супраць таварыстваў. Пан або гаспадарскі дзяржаўца сцярог вольнага «пахожаха» чалавека або баярына, каб звярнуць яго ў цягляца. Суды былі заваленыя масамі спраў аб «запрашэнні» «пахожых» і баяраў у отчычы. Варта было баярыну «прыубегчы» або зняць суседнюю цяглую зямлю, прапусціць адну-другую земскую ваенную службу або ваенны «попіс», як адразу ж да яго прад'яўляецца пазоў у суд аб прыхільнасці ў цягло. Варта было выйсці на гаспадарскую працу, хоць бы нават па ўмове з землеўладальнікам наўзамен якой-небудзь службы, уласцівай вольнаму (напр., наўзамен ваеннай), і гэта з’яўлялася нагодай для прымацавання; вольны чалавек мог таксама выпадкова "замаўчаць" пры якіх-небудзь здзелках на зямлю аб сваёй вольнасьці і яго спасцігаў той жа вынік; вельмі часта завінаваціўшыся селянін добраахвотна пераходзіў у разрад отчычэй, роўна як і чалавек, выдадзены «жыву» пазыўніку для пакарання смерцю за злачынства або з нагоды не выплаты судовага штрафу. Жыццё становіцца вельмі цяжкім, ахова вольнасьці прыносіць цяжкую барацьбу, занядбаласць, прыгнёт, таму ўзмацняецца закладніцтва і закупніцтва, але і яно хутка пераходзіць у цяглы стан. Да закладных і закупных прад'яўляюцца аналагічныя пазовы аб звароце ў отчычы; беглы даўжнік вяртаецца пазыкадаўцу згодна Статута «не ведай, бо отчыч», г. зн. можа быць перададзены ў рабства. Т. я. суду вельмі цяжка разабрацца ў масе позваў, то ён ахвотна звяртаецца да ўзмоцнена развіваемага прынцыпу даўніны «заседласьці». Да трэццяга статута гэты прынцып не меў юрыдычнага вызначэння, хоць шырока выкарыстоўваўся судамі. Трэцці статут ўжо прама ідзе да мэты, пастаноўлена, што дзесяцігадовае пражыванне вольнага чалавека на зямлі ўладальніка робіць яго цяглым отчычэм. Гэты артыкул статута павінен быць разлядаемы як заключная стадыя ў гісторыі вольнага сялянства.

У адносінах да мноства асобных вёсак, заўсёды у адносінах да цэлага пласту насельніцтва дадзенай вобласці можна назіраць паступовы пераход у стан отчычэй. Такая, напр., гісторыя слуг путных полацкіх. Яны былі вельмі шматлікія ў Полацкай зямлі, яшчэ па Устаўной грамаце яны карысталіся поўнай грамадзянскай і палітычнай вольнасьцю (прымалі ўдзел у справах зямлі). Яшчэ ў пачатку XVI ст. шмат разоў быў абвешчаны прынцып асабістай вольнасьці путных слуг пры наданні вялікім князем ім земляў. І, аднак, ўжо да паловы XVI ст. толькі невялікая колькасць полацкіх путных слуг вольныя або дамагаюцца сваёй волі, астатнія - у цягле. Раздачу зямель путных слуг прывілегіянты разглядалі ў якасці права валодання

насельніцтвам гэтых зямель. Суд вагаецца і ў адных выпадках падцвяржае дамаганні землеўладальнікаў, у іншых - адмаўляе. Гісторыя полацкіх путных служак з'яўляецца яскравай аналогіяй да прыгону даннікаў, землі якіх пераходзілі з прычыны гаспадарскіх падараванняў да прыватных асоб. У XV ст. і ў пачатку XVI ст. шмаразова тлумачылася гаспадарскімі граматамі з нагоды прыватных выпадкаў, што вольныя людзі могуць сысьці з зямлі, пераходзячай да прыватнай асобы. Але падобнае выйсце на практыцы было цяжкім, таму што пан абвінавачваў селяніна ў незахаванні звычаяў адыходу або ў невыплаце даўгоў. А суд пачынаў вагацца і схільны быў адмаўляць у праве выхаду.

Акрамя гэтай прыватнай барацьбы паміж двума элементамі, якая адбывалася ў межах кожнага валодання, землеўладальнікі цэлых абласцей выдавалі пастановы, схіляўшыяся да больш цяжкіх арэндных умоў для вольных сялян, да аднастайнасці гэтых умоў. Такія вядомыя пастановы Бельскай статутнай граматы, полацкага і віцебскага зямянства. Літоўскі ўрад не толькі санкцыянаваў гэтыя пастановы і прымяняў іх да шырокіх вялікакняжацкім даменаў, але часам рабіў спробы да замацавання вольных сялян цэлай абласці. Такая спроба, зрэшты, не удалая, была нагодай пасылкі Воўчковіча на паўднёвую Украіну. Так паступова стваралася прыгоннае саслоўе ў Літоўска-Рускай дзяржаве. Яно, з аднаго боку, падняло рабоў, умацаваўшы іх на зямлі, з другога боку, зацягнула ў сябе вольныя земляробчыя элементы. Першаснай ячэйкай яго трэба прызнаць нявольнічы стан, палон, рабства, закупніцтва, зварот да земляробчых заняткаў.

Калі прыгледзецца да наступстваў сацыяльнай барацьбы гэтага перыяду, то яскрава вызначаюцца і яе падставы. Наступствы складаліся ў кірунку сялянскай працы для гаспадарчых мэтаў ўладальніка зямлі; мэты гэтыя складаліся ў распрацоўцы раллі і ў вырабе лясных матэрыялаў, наогул у дваровай паншчыннай працы. Нават там, дзе сялянскую працу немэтазгодна было звярнуць на дваровую працу, і там праца селяніна была накіравана пераважна на здабыванне хлебных прадуктаў. Гэта вельмі добра бачна на гаспадарскіх дварах, т. я. рэформа тут прывяла да перавагі хлебных грошай. Усё гэта паказвае на буйны пералом ў эканамічным жыцці краіны. Гэта з'ява магло б быць канстатавана і на цэлым шэрагу іншых фактаў. Такія, напр., факт моцнага ўзняцця коштаў на хлеб і лясныя матэрыялы, велізарнае ўзрастанне вывазу гэтых прадуктаў за мяжу, падзенне коштаў на мяхі, воск і мёд, якія служылі раней галоўнымі прадметамі экспарту; агульнае развіццё гандлю і ажыўленне буйнога землеўладання. Новыя прамысловыя ўмовы жыцця краіны запатрабавалі выпрацоўкі новых умоў працы.

§ 11. ВАЛОЧНАЯ ПАМЕРА І ДАЛЕЙШЫ ЛЁС СЯЛЯН

У палове XVI ст. ўрад задумаў зрабіць шырокую рэформу сялянскай гаспадаркі ў гаспадарскіх валасцях, г. зн. у маёнтках, якія належаць Кароне. Гэтая рэформа мела дваякую мэта - падняць дабрабыт сялянства і паставіць яго ў становішча, пры якім яно магло б даваць больш плацяжоў і адбываць вялікія павіннасці ў карысць скарба, г. зн. казны.

Старадаўнія формы сялянскага землеўладання стваралі няроўнасць сялянскіх участкаў: адна сям'я валодала вялікай колькасцю зямлі, другая - вельмі нікчэмнай. Адбыванне павіннасцейў і памеры падаткаў зусім не былі ўзгоднены з зямельнымі надзеламі. Урад Жыгімонта-Аўгуста даў сялянам аднастайныя па колькасці і якасці зямлі ўчасткі-валокі (19 ½ дзес.), прызначыў аднастайныя павіннасці, увёў абавязковую трохпольную сістэму гаспадарання (1557 г.) І ў цяперашні час у шматлікіх маёнтках нашага краю землі разбіты на валокі і моргі - гэта спадчына вельмі старажытнага часу. Новы парадак сялянскай гаспадаркі, запазычаны з Германіі, мог бы саслужыць вялікую службу ў эканамічным развіцці сялянства. Але ў ім быў адзін бок, падрываўшы добрыя пачынанні - селянін разглядаўся як малалетні, які патрабаваў пільнага нагляду з боку адміністрацыі. Акрамя таго, селянін, які ўзяў валоку зямлі, мог сысці з яе, толькі замясціўшы сябе такім жа работнікам, як і ён сам; гэта было галоўнае патрабаванне нямецкага права, цалкам перанесенага і на Русь. Але адсюль паўстала дваякага роду небяспека для сялян: са скарачэннем колькасці вольных людзей селяніну фактычна няма кім было замяніць сябе, калі б ён надумаў сысці. З іншага боку, апека дробнай і прагнай адміністрацыі вяла да вымагальніцтва. Такім чынам, і валочная гаспадарка спрыяла ўзмацненню сялянскай крэпасці. Паны вельмі добра гэта сцямілі. Яны сталі па прыкладу ўрада заводзіць валочную гаспадарку на сваіх землях.

Валочная рэформа праведзена была першапачаткова толькі ў заходніх валасцях. Валасці рускіх даннікаў, г. зн. ўсходнія валасці, пакуль не былі закрануты рэформай. У іх было зроблена толькі некаторае паляпшэнне ў адміністрацыі і гаспадарцы. Відаць, урад лічыўся яшчэ з юрыдычным становішчам тутэйшага даннікаў. Але з цягам часу і тут рэформа прайшла, скончыўшаяся толькі ў другой палове XVII ст.

Ўмацаванне прыгоннага права суправаджалася крайнім пагаршэннем матэрыяльнага становішча сялянства. Поўная залежнасць ад паноў і беднасць прыгняталі гэта саслоўе. Гваньіні ў наступных рысах характарызуе становішча мясцовага сялянства: «народ сельскі трывае вялікі прыгнёт ад уладальнікаў. Калі пан разгневаецца за што-небудзь на свайго падданага, то ён яго адлупцуе, абрабуе, выганіць з дому, а часам

адбярэ ад яго нават хлеб, так што селянін з жонкаю і дзецьмі не мае і ў рот што пакласці. Падданыя адпраўляюць цяжкую павіннасць штодня. Калі халоп мае патрэбу да пана свайго, то без падарунка і не прыступай, а калі і прыступіць, то адправіць яго да кіраўніка. За ўсё і ўсюды дай пану, таму што кожнае слова сваё шануе ён золатам. Для пана працуюць пяць [дзён], шосты - для сябе, амаль усюды працуюць і ў нядзелю, таму што ў вёсках ніколі не святкуюць ... падаткаў і павіннасці часам па чатыры разы на год. Чынш, плацімы панам, абцяжарвае народ».

У гэтай змрочнай карціне, накіданай назіральнікам, ёсць шмат правільных рыс. Сапраўды, у большай частцы ўладальніцкіх маёнткаў ўжо да канца XVI ст. становішча сялян пагоршылася. Праца па тры дні ў тыдзень з сялянскага ўчастку былі ў той час звычайнай з'явай, хоць пераходзілі ўжо і за гэтую норму. Аб гэтым можна судзіць па інвентарах, г. зн. па апісаннях маёнткаў. Па тых жа інвентарах не цяжка бачыць, што сяляне былі бедным быдлам, што іх ўчасткі паступова памяншаліся, тады як павіннасьці раслі. Акрамя паншчыны, сяляне адбывалі яшчэ падводную павіннасць, вартаўнічую службу на панскім двары, выпраўлялі масты, дарогі і часта выходзілі на аблавы і інш; акрамя таго, плацілі чынш грашыма і хлебам, давалі курэй, гусей, бараноў і інш дробныя плацяжы. Цяжкасць у выплаце падаткаў і адбыванні павіннасцей абцяжарвалася яшчэ тым, што селянін павінен быў задавальняць апетыты шматлікай і сквапнай адміністрацыі, якая складалася з дробнай шляхты або з габрэяў. Праўда, у гэты час далёка не ўсюды яшчэ усталявалася такое сумнае становішча рэчаў. У буйных паноў, а таксама і ў каралеўскіх маёнтках становішча сялян было больш ніштаватым і абароненым ад вымагальніцтва.

Як ішло з цягам часу пагаршэнне [палажэння] сялян, можна меркаваць па інвентарах і гаспадарскім статутам. Вядома, гэтыя дадзеныя будуць насіць урыўкавы характар. Так, [па] валочным статуце селянін працаваў 108 дзён у год і звыш таго даваў чынш, хлебную даніну і інш. Калі перавесці ўсе яго даніны і працу на грошы, то ён павінен быў плаціць 160 грошаў, што раўнялася працы [у] 160 дзён . З участка зямлі ў дзевятнаццаць з паловай дзес., апрацоўваемай вялікай сям'ёй, гэта не павінна было быць вельмі цяжка. Але ў прыватных маёнтках ужо сустракаюцца выпадкі, калі ў тым жа XVI ст. сяляне выходзяць на паншчыну па чатыры дні з валокі і адначасова плацяць 156 грошаў даніны. У палове XVI ст. у гаспадарскіх маёнтках на адну гаспадарку ў Берасцейскім старастве прыходзілася ў сярэднім больш за адну валоку зямлі. Усе гэтыя суадносіны хутка змяняюцца ў XVII і XVIII ст.ст. Як агульнае правіла, амаль не сустракаецца ў XVIII ст. зямельных надзелаў у адну валоку на гаспадарку: пераважаюць надзелы па полове, трэць валокі, чвэрць валокі. Чатыры дні паншчыны -

з'ява распаўсюджаная, але сустракаюцца і па шасць дзён паншчыны з участку. Акрамя паншчыны належаць яшчэ дадатковыя працоўныя дні: так званыя гвалты, згоны, калі павінны былі ўсе з'яўляцца на працу. Такіх дзён бывала ад 30 да 36 у год. Дадатковая праца патрабавалася для малацьбы, для начной старожы. Сяляне павінны былі адбываць цяжкую павіннасць падарожчыны, г. зн. пастаўкі фурманак для перавозкі хлеба на некалькі дзесяткаў вёрст. Хлебны і натуральны чынш спаганяліся не з валокі, а з дыму, што было значна цяжэй. Адны чыншы ў XVIII ст. пры перакладзе на грошы часам складаў па 360 рабочых дзён.

Так стваралася цяжкае становішча для селяніна. У эканамічным дачыненні ён вёў вельмі бедную жыццё. У прававым стаўленні ён не мог знайсці абароны нідзе, не мог і аказаць актыўнага супраціву, якое, перш за ўсё, выяўлялася ўцёкамі: масы сялян беглі з Беларусі на Украіну і тут папаўнялі сабой шэрагі казацтва.

Мы ўжо бачылі, што залежнасць селяніна ад памешчыка выяўлялася не толькі ў тым, што селянін не мог сысці з уладанняў памешчыка і [не] плаціць яму даніны, але таксама і ў тым, што памешчык меў права суда над сваім селянінам, наогул над сваім падданым. Гэта права суда стварылася гістарычна і ўяўляе адну з прэрагатыў шляхты. Панская юрысдыкцыя стваралася паступова шляхам выдання прыватных грамат, [ўвядзення] звычаю і пастаноў агульнага дзяржаўнага характару. Аб'ём яе канчаткова вызначыўся законам, выдадзеным генеральнай канфедэрацыяй 1753, якая дазволіла пану караць сваіх падданых ва ўсіх выпадках па сваім меркаванні. Гэты нявызначаны закон разглядаўся землеўладальнікамі як права накладаць на сялян вышэйшае пакаранне, у тым ліку і смяротную кару. У рэчаіснасці шыбеніца складала прыналежнасць вялікага эканамічнага двара. Паны часам складалі статуты, якія характарызуюць становішча сялян у іх маёнтках. У гэтых статутах вызначаецца не толькі памер плацяжоў і павіннасцей, але і грамадзянскія правы селяніна. У гэтых статутах часцей за ўсё патрабавалася, каб селянін нідзе не адважваўся купляць гарэлкі, акрамя ўладальніцкай карчмы. Сялянам забараняецца вазіць прадукты на бок для продажу, а прадаваць на панскім двары, ім забаранялася паляванне, звералоўства, забараняюцца сходкі і парады, ўсталёўваліся правілы маральнасці, напр., абавязак малодшых пачытаць старэйшых і т. д.

Зрэшты, у той жа перыяд, г. зн. ў XVIII ст., зараджаецца ў Беларусі і Польшчы і сялянскае пытанне, г. зн. імкненне палепшыць становішча сялян. З'яўляюцца такія паны, як апошні літоўскі канцлер Іаахім Хрэбтовіч і яго сын Ірыней, якія выдавалі вельмі гуманныя законы для сваіх сялян, з'яўляюцца такія аўтары як Страйноўскі, Калантай і інш, якія заклікалі паноў

аслабіць путы рабства ў дачыненні да сялян. Але ўсё гэта былі адзінкавыя з'явы, пераўнальна з агульным фонам цяжкага сялянскага жыцця.

Узіраючыся ў гісторыю развіцця прыгонных адносін у Беларусі, чытач заўважыць падабенства гэтага развіцця з аналагічным працэсам у Маскоўскай Русі. Але ў ім ёсць і буйное адрозненне, зусім адасабляючае юрыдычную сутнасць прыгоннага права ў абедзвюх палавінах Русі. У Маскоўскай Русі прыгоннае права мела дзяржаўны характар: служывы чалавек быў такім жа прыгонным ў адносінах да дзяржавы, як і яго прыгонны селянін па адносінах да яго. Баярын быў халоп свайго гаспадара, але ад гаспадара ён атрымліваў сваіх халопаў-сялян для таго, каб, карыстаючыся іх павіннасцяў, паспяхова несці службу дзяржаве. Адсюль і ўлада халопа-пана над халопам-селянінам вызначаецца той шырынёй, якую вызначае для першага дзяржава. У Літоўска-Рускай дзяржаве прыгоннае права развівалася на аснове ідэі, вызначыўшайся ў Заходняй Еўропе. Пан быў гаспадар на сваёй тэрыторыі: кожны на ёй жывучы, з'яўляўся падданым ўладальніка (так, ўладальніцкія сяляне і гараджане і называліся ў Заходняй Расіі і Польшчы падданымі свайго пана). Таму шырата ўлады такога пана над асобай, якая жыве у яго маёнтку, вызначаецца правамі самаўладнаму гаспадара; пан сам выдаваў законы для сваіх падданых, судзіў і караў [іх], да смяротнага пакарання ўключна.

ГЛАВА VII
ЗЕМСКАЯ РЭФОРМА І ДАЛЕЙШАЕ РАЗВІЦЦЁ КАНСТЫТУЦЫІ.

§ 1. АГУЛЬНЫЯ УМОВЫ РАЗВІЦЦЯ КАНСТЫТУЦЫЙНАГА ЖЫЦЦЯ.

Шматвяковая сувязь Літвы з Польшчай не магла прайсці бясследна для першай у справе культурнага і палітычнага яе развіцця. Адносіны палітычныя вабілі за сабой зносіны культурныя і рэлігійныя. Нельга адмаўляць таго, што ў вобласці рэлігіі і культуры польская нацыянальнасць аказала моцнае ўздзеянне на верхнія пласты беларускага народа, але ў дачыненні да права не варта прыпісваць гэтаму ўплыву занадта вялікага значэння. Прававы ўклад жыцця і канстытуцыя ўкладаліся ў Літоўска-Рускай дзяржаве раней, чым пачаўся ўзмоцнены ўплыў польскай культуры. У эпоху уніі 1569 г. канстытуцыйны лад дзяржавы аформіўся. Статуты былі выдадзеныя, паміж тым, да гэтага часу ўплыў быў не толькі нязначна, але нацыянальны накірунак і ў самой Літве, і ў Беларусі быў вельмі моцны. У

прававых нармах канстытуцыі часам сустракаюцца супадзенні з польскімі, але ва ўсякім выпадку, гэтыя прававыя нормы выраста́лі самастойна, на аснове старажытнарускага жыцця. Пасля уніі адбываецца не столькі прававы ўплыў, колькі складаецца агульны каларыт жыцця верхняга класа, падобны з каларытам польскага жыцця, у сілу агульнасці інтарэсаў, рэлігіі і выхавання вышэйшых класаў грамадства абедзвюх дзяржаў.

§ 2. ПАЧАТАК ЗЕМСКАЙ РЭФОРМЫ. ДЭКРЭТ АБ ПРАВАХ ПРАВАСЛАЎНЫХ

Эпоха рэформаў пачалася з пастановы Віленскага сойма 1563 аб раўнанні шляхты каталіцкага і праваслаўнага веравызнання ў правах на атрыманне вартасцяў і ўрадаў, г. зн. ганаровых і судова-адміністрацыйных пасад. Пастанова адбылося ў форме параднай жалаванай граматы з тым, каб змест яе быў ўнесена ў рэдагуемы тады Статут. Тут справа ішла аб адмене вядомых нам ужо артыкулаў Гарадзельскага прывілею 1413 г., далёка не карыстаўшагася, аднак, шырокім прымяненнем ў жыцці. З'яўленне закона 1563 г., які ў канчатковым выніку кажа, што ўсімі шляхецкімі правамі карыстаецца шляхта наогул хрысціянскага веравызнання, тлумачыцца тым, што ў гэты час у межах Літоўска-Рускай дзяржавы быў у моцнай ступені распаўсюджаны пратэстантызм, таму гэты закон трэба разглядаць як закон аб раўнанні ўсіх хрысціянскіх веравызнанняў. Што да праваслаўнага веравызнання, то Гарадзельскі прывілей 1413 г. сапраўды падаваў пасады толькі асобам каталіцкага веравызнання. Праўда, прывілеі 1432 і 1434 гг. адмянялі гэту пастанову Гарадзельскага прывілею, але ўсё ж у дачыненні да праваслаўных наступная практыка не была аднастайнай. Наогул кажучы, гэтыя абмежаванні не мелі сур'ёзнага значэння і праваслаўная шляхта займала пасады не толькі ў рускіх абласцях, дзе яе правы не былі, вядома, абмежаваны, але і ў самой Літве, хоць часам пры прызначэнні на вышэйшыя пасады адбываліся спрэчкі на гэтай глебе, т. я. гэтыя старажытныя законы не заўсёды аднолькава разумеліся. Адсутнасць аднолькавага разумення законаў абцяжарвалася яшчэ і тым, што паняцце схізмы было вельмі няпэўным, бо ў XV і ў пачатку XVI ст. панавала ў праваслаўнай царкве даволі няпэўнае становішча, т. я. большасць мітрапалітаў прызнавала унію з царквой каталіцкай на аснове Фларэнтыйскай [уніі]. Вось чаму прымяненне гэтага закона не мела вялікага практычнага значэння і ўвогуле гаворка аб веравызнанні пры прызначэнні на пасады падымалася вельмі рэдка.

Важнай складовай часткай земскіх рэформаў было раўнанне ў правах усёй шляхты, як у палітычным, так і ў судовым стаўленні. У выніку рэформы

і радавая шляхта, і радавітыя князі, і паны склалі адно павятовае шляхецкае грамадства, як судовую, ваенную і адміністрацыйную адзінку і як палітычны орган і выбарчую курыю. Для правядзення гэтага прынцыпу спатрэбілася перш за ўсё трывала ўсталяваць паняцце мясцовага органа самакіравання - павета.

Паняцце павета, як вядомай аднастайнай па характары кіравання і па геаграфічным прасторы адзінкі, выпрацавалася не адразу. Першапачаткова адзінкамі мясцовага кіравання і дзялення былі: землі на чале з намеснікамі (Полацкая, Віцебская, Смаленская, Падляшскагя, Жамойцкая са старастам на чале). Землі дзяліліся на воласці і цівунствы (на Жмудзі). У ўласна Літве, г. зн. у ваяводствах Трокскім і Віленскім, адзінкамі мясцовага дзялення былі: старaствы, дзяржавы, воласці; старaствы і дзяржавы са старастамі і дзяржаўцам на чале адрозніваліся толькі па геаграфічным маштабе і па аб'ёме ўлады, якая ў большай меры належала старастам, чым дзяржаўцам. Суд у старастве, дзяржавах і жамойцкіх цівунствах належаў старастам, дзяржаўцам і цівунам і суду гэтаму належалі і шляхта і не шляхта (гаспадарскія сяляне і непрывілегіраванныя гарады). Старасты, дзяржаўцы і цівуны станавіліся на чале земскага апалчэння. Першапачаткова яны кіравалі зборам падаткаў са шляхецкіх маёнткаў. Такім чынам, гэта былі органы публічнага кіравання, але ў той жа час яны былі прыказчыкамі гаспадарскіх скарбаў, таму што суд і кіраванне гаспадарскімі сялянамі і непрывілегіраваннымі гарадамі, гаспадарчая дзейнасць гэтых органаў - усе гэтыя функцыі рабілі іх органамі прыватнага кіравання вялікакняскіх маёнткаў. Суд быў не столькі абавязкам азначаных адміністрацыйных органаў, колькі вельмі важным прывілеем, таму што злучаўся са зборам судовых пошлін і даваў вялікі прыбытак. Такім чынам, строгага размежавання па саслоўях не было.

Але гэта змешванне тычылася толькі ніжэйшай шляхты, якая жыла на гаспадарскіх землях. Вышэйшая радавітая шляхта была па-за паветамі, г. зн. яна судзілася самім вялікім князем і асабліва прызначанымі ім асобамі, яна непасрэдна выклікалася на сойм асабітымі лістамі і на вайну выходзіла на чале сваіх поштаў, г. зн. атрадаў, асобна ад дробнай павятовай шляхты. Агульнадзяржаўнае значэнне мела ваяводская ўлада, якая распаўсюджвалася на радавітую шляхту ў ваенных, фінансавых і часцей - у судовых адносінах. Але і ваявода быў стараста-прыказчык ў адносінах да тых гаспадарскіх двараў або воласцей, якія па звычаю таго часу прыпісваліся да ваяводства. У геаграфічным дачыненні паняцце павета было надзвычай няпэўным - былі паветы цалкам нязначныя па прасторы і насельніцтву і вельмі вялікія.

Таму, з нагоды маючых адбыцца рэформ, перш за ўсё, была строга вызначана адзінка палітычнага і адміністрацыйнага дзялення - павет.

Уся дзяржава была падзелена на паветы і ваяводствы, прычым было павялічана колькасць паветаў і ваяводстваў. Усё Вялікае Княства было падзелена на 22 паветы, згрупаваныя ў 9 ваяводстваў, а менавіта: ваяводства Віленскае - паветы: Віленскі, Ашмянскі, Лідскі, Вількамірскі і Браслаўскі; ваяводства Трокскае - паветы: Трокскі, Гарадзенскі, Ковенскі і Упітскі: зямля Жомойтская; ваяводства Полацкае; ваяводства Наўгародскае - паветы: Наўгародскі, Слонімскі і Ваўкавыскі; ваяводства Віцебскае - паветы: Віцебскі і Аршанскі; ваяводства Берасцейскае - паветы: Берасцейскі і Пінскі; ваяводства Мсціслаўскае; ваяводства Мінскае - паветы: Мінскі, Мазырскі і Рэчыцкі. На чале кожнага павета стаяў горад, па імя якога называўся павет. Аднак, не ўсе гарады атрымалі значэнне павятовых цэнтраў. Так, у Віленскім ваяводстве ў XVI ст. былі яшчэ горады Ікажня і Дрысвяты, у Мінскім - Кайданаў, Радашковічы, Барысаў, Лагойск, Свіслач, Друцк; ў Наўгародскім - Мсцібогаў; ў Мсціслаўскім, якое ўяўляла сабой рэшткі Смаленскага ваяводства, быў цэлы шэраг гарадоў, акрамя Мсціслава: Дуброўна, Копысь, Шклоў , Магілёў, Быхаў, Стрэшын, Любеч, Вышгарод. Таксама шмат іх было ў Віцебскім павеце: Сураж, Ула, Чашнікі, Сянно, Лепель, Стрыжарў і некаторыя інш. Наадварот, у тагачаснай Жмудзі зусім не было гарадскіх цэнтраў і соймік першапачаткова збіраўся ў гаспадарскім двары Упіта, а затым жамойцкай шляхце дазволена было Гаспадаром выкупіць закладзенае скарбам Пяцькевічу гаспадарскае мястэчка Расіены, дзе і адбываліся з 1581 г. суды і соймікі, разам з Панявежам які зрабіўся цэнтрам Упіцкага павета.

Павет зрабіўся цэнтрам шляхецкага жыцця і шляхецкіх інтарэсаў - адміністрацыйных, судовых, палітычных і грамадскіх. У кожным павеце з'явіліся хаты судовыя для судовых пасяджэнняў. Уся шляхта цэлага павета ўяўляла сабой асобны атрад войска пад асабістай павятовай хоругвью, харугвы былі розных колераў з гербам у цэнтры. Усе павятовыя харугвы пад начальствам павятовых харужых збіраліся пад сцягі ваяводства, якое таксама мела значэнне ваеннага дзялення. Усе ваяводствы аб'ядноўваліся вакол земскай харугвы. Да гэтага войска паветаў далучалася пры агульным ваенным зборы і войска двара гаспадарскага пад асабістай дворнай хоругвью. На чале ваяводства станавіўся ваеначальнік ягоны - ваявода, а на чале ўсяго літоўскага войска - харужы земскі і гетман найвышэйшы. Звыш павятовагга харужыя ў павеце былі яшчэ службовымі асобамі кашталяны (ад лацінскага слова [castellum] нач[альнік] крэпасці), якія знаходзіліся толькі ў цэнтральных паветах ваяводстваў і замянялі часам ваяводу, у астатніх паветах павятовыя маршалкі. Прызначэнне на пасады каштэляна і

маршалка залежала ад гаспадара, бо гэта былі вышэйшыя службовыя асобы: кашталяны сядзелі ў радзе гаспадарскай, а маршалкі, хоць не займалі месцы ў радзе, але лічыліся бліжэйшай пасадай для замяшчэння месцаў у радзе. Харужыя былі выбарнай пасады з часоў земскай рэформы. Па Статуту 1588 г., харужы выбіраўся шляхтай з шляхцічаў «аселых» у дадзеным павеце, прычым гаспадару, па тагачаснаму звычаю, шляхта прадстаўляе 4 кандыдатаў, з якіх адзін сцвярджаецца «звірхнасьцю гаспадарскай». Акрамя названых службовых асоб у паветах з'яўляюцца яшчэ суддзі, пра якія нам прыйдзецца казаць ніжэй, нарэшце, павет з'яўляецца падаткавай адзінкай. Падаткі збіраюцца павятовымі бірчымі, абіраемымі шляхтаю і здаюцца падаткі галоўнаму бірчаму. Нарэшце, у павеце маецца і прадстаўнік адміністрацыі ў асобе старасты, які прызначаўся гаспадаром.

Стараста быў кіроўцам гаспадарскіх маёнткаў у дадзеным павеце, стаяў на чале гарадскога суда і меў значэнне адміністрацыйнай асобы, але, зрэшты, з вельмі слабымі і нявызначанымі функцыямі. Зрэшты, разам са старастамі гарадавымі, г. зн. старшынямі гарадскога суда ці інакш называўшыміся «старастамі судоў", у некаторых мясцовасьцях заставаліся і старасты несудовыя, г. зн. маючыя значэнне толькі адміністратараў вялікакняжацкіх даменаў. Да ўсяго сказанага дадамо, што шляхецкія паветы выконвалі і функцыі адміністрацыйнага характару. Але гэта найбольш слабы бок арганізацыі дзяржавы, вельмі мала развіты. Так, напр., калі шляхціч не падпарадкоўваўся прысуду суда, то ўся шляхта павета абавязана была ўзброіцца як на вайну і рушыць пад правадырствам старасты супраць супраціўляўшагася судоваму дэкрэту. Факты такіх паходаў здзяйсняліся не раз, але рэдка яны прыводзілі да жаданага выніку, таму што непаслухмяныя шляхцічы сустракалі поветнікаў стрэламі са стрэльбаў, гармат і гэтыя перастрэлкі ахалоджвалі запал павятовай шляхты да падтрымкі судовага рашэння.

§ 3. СУДАЎЛАДКАВАННЕ ДА РЭФОРМЫ

Як мы бачылі, земскія рэформы былі звязаны з рэформай судовага ладу, да якога мы зараз і пяройдзем. Дарэформенны суд у Літоўска-Рускай дзяржаве адрозніваўся многімі адмоўнымі рысамі, выклікаўшымі незадавальненне насельніцтва. Перш за ўсё, ён быў дарагім і, знаходзячыся ў руках паноў, прадстаўляў шэраг чыста тэхнічных нязручнасцей. Пісьменнік паловы XVI ст. Міхалон Ліцвін, адлюстроўваючы грамадскія погляды на суд, характарызуе яго такімі рысамі: калі цяжба вядзецца хоць бы за найменшы жмуток уласнасці, то плацяць суддзі не 10-ю частку, а 100 грошаў, хаця б спрэчная зямля каштавала менш гэтай сумы.

За усякага роду абразы і гвалт суддзя атрымлівае штраф у тым памеры, у якім прысуджае ўзнагароджанне пацярпеламу. Суддзя бярэ дзесяціну за зацвярджэнне здзелак і дамоў. Аўтар прыводзіць і шмат іншых выпадкаў цяжкіх судовых паботаў і тонкіх хітрыкаў і кажа: нават законы язычнікаў забараняюць гандляваць правасуддзем, у нас жа звычай гэты развіўся нядаўна, дзякуючы амаральнай звычцы вяльмож ўжываць законы да сваіх выгод; па іх тлумачэнням, ніхто не павінен валодаць такой маёмасцю , якая б не прыносіла карысці чыноўнікам. Галоўныя мясцовыя суддзі, ваяводы, абцяжараныя шматлікімі абавязкамі, могуць толькі ў святочныя дні разглядаць цяжбы. Суддзі не маюць месцаў для пастаянных судовых пасяджэнняў і судіўшымся даводзіцца пераязджаць з месца на месца ў пошуках суддзі. Пры тым часта суддзя не сам судзіць, а перадае справу сваім намесьнікам, якія мала падрыхтаваны да судовай справы. Гэта бытавы, жыццёвы бок суда. Але за ёю выступае цэлы шэраг сур'ёзных тэхнічных нязручнасцей у справе судовага ладу.

Суд складае пярвейшы абавязак вялікага князя і вялікі князь настойліва спрабуе захаваць за сабой гэтую прэрагатыву. Частка спраў імем вялікага князя судзіцца прызначанымі ім судова-адміністрацыйнымі органамі - ваяводамі, наместнікамі, старастамі, дзяржаўцамі, цівунамі. Але строгага адрознення судовых інстанцый не існуе. На практыцы адміністрацыйна-судовыя органы перадавяраюць суд сваім наместнікам. Але звыш таго, у сілу асноўнай ідэі аб вялікім князю, як пра суддзю па перавазе, дапускаецца доўгі шэраг выключэнняў, для розных катэгорый асоб у тым сэнсе, што яны падлягаюць суду вялікага князя ў першай інстанцыі. Гэтая катэгорыя асоб вельмі расцяжымая і няпэўная. Сюды адносіцца падсуднасць, заснаваная на прыватных прывілеях. Такім чынам, шэраг панскіх і княжацкіх сем’яў меў у вялікім князю суддзю, якога яны абцяжарвалі судом першай інстанцыі. Гэта былі паны і князі, «якія не судзяцца ў павеце». Затым гаспадарскія ураднікі, пачынаючы з вышэйшых паноў рады і старастаў і заканчваючы прыдворнымі чыноўнікамі таксама падлягаюць непасрэднаму суду вялікага князя. Нарэшце, па ўзаемнай дамове судзіўшыхся, не вызваленых ад мясцовай падсуднасці, справа ва ўсякі час магла перайсці на суд вялікага князя. Звыш таго, нават першы Статут, ідучы ў гэтых адносінах за папярэднім заканадаўствам, забірае даволі доўгі шэраг спраў з вядзення мясцовых судоў і перадае іх непасрэднаму суду вялікага князя, напр., дзяржаўныя злачынствы, злачынствы супраць суда і адміністрацыі, злачынствы па службе і некаторыя інш.

Такім чынам, вялікі князь апынуўся вельмі абцяжараным справамі ў якасці суддзі першай інстанцыі. Звыш таго, правільнага паняцця аб судовых

інстанцыях таксама не існавала і толькі Статута 1529 г. ўносіць у гэтую вобласць некаторыя паляпшэнні.

Вялікі князь апынуўся абцяжараным масай судовых спраў, нягледзячы на шэраг мер, прынятых да палягчэння гаспадара. Так, побач з аднаасобным судом гаспадара, з'яўляецца суд гаспадара пры ўдзеле прыдворных чыноў і паноў рады. Гэта так званы задворны або асэсарскі суд. Асэсары на гэтым судзе з'яўляюцца толькі дарадцамі вялікага князя. З'яўляюцца і асабліва «высажанныя» суддзі, якія судзяць замест вялікага князя і толькі ў цяжкіх выпадках адпраўляюць справу на канчатковы разгляд гаспадара. Сустракаецца і яшчэ суд, які замяняе вялікага князя - суд паноў рады. Нарэшце, даволі самастойную ролю адыгрывае маршалкоўскі суд. Гэты апошні ўяўляе сабой адну з апошніх формаў вялікакняскага суда. На чале гэтага суда стаіць маршалак земскі, які судзіць з дапамогай іншых маршалкаў. Суд гэты знаходзіцца ў Вільні, а часцей за ўсё пераязджае з месца на месца з вялікім князем. У адрозненне ад іншага тыпу гаспадарскіх судоў, маршалкоўскі суд судзіць і ў адсутнасці гаспадара.

Такі доўгі шэраг формаў вышэйшага суда. Ужо сама шматлікасць гэтых судоў і змешванне ў іх функцый суда першай інстанцыі і апеляцыйнага ўяўляла шэраг цяжкасцяў. Праўда, Статут 1529 г. выпускае некаторы шэраг паляпшэнняў. Ён вылучае асаблівы суд паноў рады, які дзейнічае замест вялікага князя ў яго адсутнасць. Гэты статут ўводзіць пэўнае паняцце аб судовых інстанцыях, хоць колькасць іх (ад 2 да 4, у залежнасці ад роду спраў і асоб) усё яшчэ вялікая. Соймавыя законы ў 1542 і 1551 гг. ўносяць ўжо цэлы шэраг паляпшэнняў у справу суда і больш дакладнае вызначэнне парадку апеляцыйных скаргаў. Статут 1566 г., рэфармаваўшы мясцовыя суды, у пытаннях аб апеляцыях, як ўбачым, унёс толькі некаторыя цяжкасці.

Нягледзячы на паляпшэнне справы суда, унесеныя Статутам 1529 г. і наступным заканадаўствам, усё ж суд і мясцовы, і вялікакняскі напярэдадні земскіх рэформаў меў шмат недахопаў.

Як вядома, вялікі князь Літоўскі, занадта часта адсутнічаў у дзяржаве, а ў межах самой дзяржавы нярэдка пераязджаў з месца на месца. Судзіўшымся не лёгка было знаходзіць вышэйшага суддзю. Гаспадарскі суд працаваў павольна, сярод розных іншых спраў, так што справы затрымліваліся на цэлыя дзясяткі гадоў. Вял. Кн. Аляксандр абяцаў у сваім канстытуцыйным прывілеі 1492 неадкладна задаволіць судом ўсіх тых, якіх не паспеў задаволіць яго бацька. Але яго пераемнік Жыгімонт І павінен быў паўтарыць гэта абяцанне і амаль 40 гадоў пасля смерці Казіміра [ён] абяцае «*без отволоки*» завяршыць усё тыя судовыя справы, якія не паспелі завяршыць яго бацька Казімір і яго брат Аляксандр. Але такія ж паклады

спраў апынуліся і пры пераемніках Жыгімонта І - пры яго сыне і пры Стэфане Баторыі. Акрамя адсутнасці часу для разгляду спраў, вялікія князі нярэдка звярталіся да адкладвання судовых сесій або да так называемых лімітацый, якія ў 60-х гадах зрабіліся хранічным з'явай.

Гэтая кароткая характарыстыка судаўладкавання кажа пра цэлы шэраг яе недахопаў, натуральна, якія выклікалі ў шляхты жаданне іх выправіць. Яна павінна была шукаць узораў, ці ж выпраўляць суд, шукаючы самастойных спосабаў яго рэканструкцыі. Але ў сілу шэрагу падстаў юрыдычная думка соймаў шляхты спынілася на тым узоры суда, які ўжо дзейнічаў на частцы тэрыторыі Літоўска-Рускай дзяржавы, менавіта на Падляшшы. Гэты суд склаўся па ўзору польскіх судоў. Справа ў тым, што ў XV ст. Падляшша на кароткі час апынулася далучаным да Мазовіі, але затым выкуплена Вял. Кн. Казімірам ў 1443 г. За гэты кароткі перыяд у Падляшшы (паветы Бельскі, Дарагіцкі і Мяльніцкі) зацвердзілася дзеянне польскага права, якое і было пацверджана подляшанам вялікакняскай статутнай граматай. Сутнасць гэтай прывілеі зводзілася да вызначэння кампетэнцыі старасцінскага суда (члонкі 1511) і, відаць, да выбарнага з мясцовых паветнікаў складу членаў суда, які існаваў пры старасце.

Ці ўжывалась ва ўсім аб'ёме польскае пісанае права, ці пераважаў дзедаўскі звычай, якому самі палякі аддавалі перавагу перад пісаным правам, - сказаць цяжка, але гэта і не істотна. Справа ішло не аб праве, а пра судовыя кампетэнцыі і пра ўладкаванне суда. Важна тое, што кампетэнцыя падляшскіх судовых месцаў распаўсюджвалася на ўсю шляхту гэтых паветаў, без выключэнняў і, такім чынам, паны не былі выдзелены з паветаў. Важна тое, што суд меў выбарны характар. Між тым тут пераважала вельмі дробная шляхта, вядома, не адрозніваючаяся знатнасцю. Наогул, подляшане былі ў значнай меры апалячаны, што натуральна вынікала з іх геаграфічнага становішча, так што ў палове XVI ст. яны нават аднойчы прасілі гаспадара пісаць да іх лісты на польскай або лацінскай мовах, т. я. яны не разумеюць па-руску. Але Жыгімонт-Аўгуст рэзка адмовіў ім у гэтым дамаганні. На соймах літоўская шляхта не раз падымала пытанні, сліляючыся да пашырэння яе правоў у галіне мясцовага суда, жадаючы наблізіцца ў некаторых адносінах да судовага ўстройства Падляшша. І заканадавец ідзе ў гэтым напрамку. Статут 1529 г. дапускае мясцовую павятовую шляхту ў якасці сябраў суда пры мясцовым судзе, назначаемым ваяводамі, старастамі або дзяржаўцамі. У 1544 г. на Берасцейскім з'ездзе шляхта падымае пытанне аб сваім праве абіраць суддзяў і аб ураўнанні перад судом паноў рады, духавенства і шляхты, але вялікі князь не зацвердзіў гэтага законапраекта. І ў 1547 г. шляхта на сойме падымае тое ж пытанне, падымае яго і на соймах 1551 і 1554 гг., але гэтак

жа беспаспяхова, хоць на апошніх соймах вялікі князь не зацвердзіў законапраекта толькі таму, што гэтым пытаннем павінна заняцца камісія, занятая рэдагаваннем статута. Відавочна, апазіцыя з боку паноў была вельмі моцная і яна была зламана толькі ў 60-х гадах, калі на Бельскім сойме ў 1564 г. ваяводы, старасты і дзяржаўцы адмовіліся добраахвотна ад судовых даходаў, звязаных з іх званнем суддзяў і тады пачалася судовая рэформа ў пажаданым для шляхты сэнсе, т. я. фармальных перашкод пры арганізацыі суда ўжо не існавала.

Ухіл шляхты ў бок падляшскіх судовых парадкаў, г. зн. у бок польскага устройства суда, памылкова было б разглядаць выключна як ўхіл у бок каланізацыі. У гэты перыяд яна не мела яшчэ вялікага значэння. У дадзеным выпадку справа ішла не пра запазычанні прававых норм, бо Літоўска-Руская дзяржава да канца свайго існавання засталая пры Літоўскім статусе. Справа ішла пра запазычанні некаторых палітычных правоў у справе судовага ладу і прытым такіх, якія натуральна выцякаюць з усёй папярэдняй гісторыі літоўска-рускай шляхты і нават у вядомай меры з старадаўняга рускага судовага ладу. Таму, калі соймавыя паслы паказвалі на Падляшша, як на ўзор судовага ладу, то яны канкрэтным указаннем толькі фармулявалі ідэі, якія даўно ў ёй наспелі, маючы гістарычную традыцыю. На самай справе, увесь ўхіл палітычнай гісторыі ідзе ў бок выбарчага пачатку і шляхецкага самакіравання паветаў. Натуральным завяршэннем гэтага кірунку павінен быў з'явіцца выбарны склад суда. Статут 1529 г. ўжо зрабіў у гэтым дачыненні некаторую саступку тым, што абавязаў каронных суддзяў прызначаць членаў суда з мясцовай шляхты. А пры складанні гэтага статуту не было і гаворкі пра запазычанні з польскага судовага ладу. Заставалася зрабіць толькі адзін крок у вобласць выбарнага судовага ладу. І крок гэты быў натуральным, бо ідэя суда з удзелам прысяжных засядацеляў, якім з'яўляецца суд, які складаецца з выбарных асоб па сутнасці сваёй, - гэтая ідэя цалкам гарманіравала з становішчам старажытнарускага суда.

Добрыя людзі на судах, г. зн. прадстаўнікі суполак і грамадскага сумлення былі інстытуцыяй, добра вядомай старажытнарускаму суду. Выбарны склад копнага суда, які ішоў ад глыбокай старажытнасці і ужываўшагася яшчэ ў пачатку XVI ст. у адносінах да шляхты, ёй таксама быў добра вядомы. Ад часоў Рускай Праўды старажытны суд быў публічным, на які збіралася мноства народу, цікавіўшагася зыходам справы. Гэта былі не простыя гледачы, але людзі, якія выказвалі сваё меркаванне, хоць і не абавязковае для суддзі. Таму земская рэформа 60-х гадоў з'яўляецца толькі фармуляваннем прынцыпаў, добра вядомых на Русі. Застаецца яшчэ нявысветленым вельмі істотнае пытанне, ці не з'яўляецца

судаўладкаванне па Статут 1529 г., якое прадастаўляе кароннаму суддзі шырокія паўнамоцтвы, некаторага роду парушэннем старога звычаю, які адноўлены земскай рэформай. Адным словам, літоўска-руская шляхта, домогаючысь выканання сваіх ідэалаў, якія выраслі на рускай глебе, толькі для фармулёўкі іх паказвала на ўзор падляшскіх судоў. Гэты аргумент быў цалкам удалым, бо тамтэйшае судаўладкаванне сцвярджалася тым жа вялікім князем, які, аднак, у межах Літвы і Русі ўпарта адстойваў і свае асабістыя прэрагатывы, і прэрагатывы паноў.

§ 4. СУДОВАЯ РЭФОРМА

Судовая рэформа ўяўляе сабой своеасаблівую цікавасць. Адрозненне паміж шляхтай, судзіўшай ў паветах і па-за паветамі, адпадае. У кожным павеце засноўваюцца тры суды: земскі, падкаморскі, замкавы або градскі. Да кампетэнцыі першага адносяцца ўсе справы грамадзянскія, да кампетэнцыі другога справы межавыя і звязаныя з пазямельнымі цяжбамі і да трэцяга справы крымінальнага характару. Склад земскага суда, г. зн. суддзя, падсудак і пісар абіраецца шляхтай, прычым на кожную пасаду трэба прадстаўляць чатырох кандыдатаў, аднаго з якіх сцвярджае Гаспадар. Павятовы падкаморы першапачаткова прызначаўся вялікім князем, з 3-га Статута (1588 г.) шляхта атрымлівае права абіраць павятовага падкаморыя. Замкавы або градскі суд першапачаткова заставаўся па-ранейшаму ў кампетэнцыі старастаў, якія атрымалі назву градавых старастаў, з тым, што стараста абавязаны быў выбіраць аднаго шляхціча, які разам з урядам засядаў у судзе. Але Статут 1588 г. уводзіць ў гэтую калегію яшчэ судовага пісара. Вялікую ролю ў градскім судзе мелі возныя, судовыя прыставы, якія па Статуту 1588 набіраюцца шляхтай і зацвярджаюцца урадамі. Але генеральны возны пры кожным судзе сцвярджаецца Гаспадаром, абавязкова з ліку поветнікаў, пры тым з дасканалым веданнем рускай мовы, таму што генерал-вознік мае кампетэнцыю не толькі ў павеце, але і па-за паветам.

Як агульнае правіла ўводзіцца тое, што ўсе пасады ў павеце прадастаўляюцца толькі сябрам мясцовай павятовага шляхты, у тым павеце *«аселым»*. Пасады гэтыя нязменныя, - «да жывата (да канца жыцця), або да павышэння».

У эпоху міжкаралеўя суды звычайна спынялі сваю дзейнасць, бо яны дзейнічаюць імем Гаспадара. На гэты перыяд адкрываюць свае дзеянні асаблівыя суды, якія атрымалі найменне судоў каптуровых і складаюцца са злучэння ўсіх судовых меў. Ён меў пастаяннае пасяджэнне і дзейнічаў імем шляхты свайго павета.

Апісаныя суды збіраліся ў пэўныя тэрміны - рочкі земскія, але градавы суд быў пастаянна дзеючай установай. Улада ўсіх гэтых судоў распаўсюджвалася толькі на шляхецкі клас. Гарады мелі свае суды па магдэбургскаму праву. Суд над шляхецкімі падданымі здзясняўся іх гаспадарамі, а гаспадарскія сяляне і мяшчане непрывілегіраваных гарадоў судзіліся ў неградавых старастаў і дзяржаўцаў.

Акрамя вознага, пры гарадскіх судах былі яшчэ віжы, выконваўшыя ролю следчых і акрамя таго децкія, у абавязкі якіх уваходзіла выконваць судовыя рашэнні.

Судовыя рочкі збіралі шляхту не толькі для непасрэдна судовых спраў. Гэта былі перыяды шырокіх зносін шляхты паміж сабой. Яна збіралась для занясення ў кнігі судоў розных сваіх прыватных актаў, тэстаментаў, г. зн. завяшчанняў, пратэстацый, часам самых разнастайных актаў і дакументаў, якія яна ўносіла ў кнігі, як юрыдычныя дакументы. Нядзіўна таму, што судовыя кнігі і куфар, у якім яны абавязкова захоўваліся, былі прадметам асаблівай увагі павятовай шляхты. Але, акрамя таго, шляхту наогул заўсёды цікавіў ход судовых спраў і таму натоўпы яе прысутнічалі пры абмеркаванні абставін справы і прымалі ўдзел у ім, што часам заносіць у судовы акт: *«С тыми панами, выше мененными, жалобы и отпору выслухавши и тому добре поразумевши, знашли есьмо»*, - так кажуць судовыя рашэнні, часам пайменна спасылаючыся на прадстаўнікоў грамадства, якія прымалі ўдзел у судовым разборы.

§ 5. СУДЫ ВЫШЭЙШАЙ ІНСТАНЦЫІ

Каб не вяртацца ў будучыні да раздзелу суда, мы тут жа спынімся яшчэ на некаторых баках судовага устройства, хоць храналагічна не звязаных з земскай рэформай, але тым не менш вынікаюць з яе сутнасці. Суды градскія, земскія, падкаморскія былі судамі першай інстанцыі. Але мы ўжо ведаем, што апеляцыйныя суды адрозніваліся яшчэ большай складанасцю, разнастайнасцю і валакітай, чым суды першай інстанцыі. Другі Статут не палепшыў пытання аб апеляцыйным судзе, зусім не закрануўшы яго, а паміж тым, як мы ўжо ведаем, гэта быў перыяд, калі вялікакняская ўлада мела найменшыя магчымасці і жаданне адпраўляць свае судовыя функцыі. Таму неадкладна, пасля выдання законаў аб судах першай інстанцыі, на соймах пачалася ўзмоцненая распрацоўка аб апеляцыйным судзілішчы, і на Варшаўскім сойме ў 1581 г. вялікім князем і каралём Стэфанам Баторыем быў выдадзены закон аб Галоўным літоўскім трыбунале, г. зн. закон аб вышэйшым апеляцыйным судзілішчы. Гэты закон тады ж быў надрукаваны ў друкарні Мамонічаў у Вільні і з'яўляецца,

такім чынам, адным з першых законаў, надрукаваных неадкладна па зацвярджэнні. Як мы ўжо ведаем, суддзямі ў Галоўны трыбунал абіраюцца ў кожным павеце асабныя шляхцічы. У трыбунал паступаюць справы з земскіх, падкаморскіх і градскіх судоў, прычым з градскага суда дапускаецца апеляцыя з боку ўсякага прысуджанага да смяротнага пакарання. Трыбунал падзяляецца на некалькі палат і засядае ў Вільні, Троках, Навагрудку і Менску. Паміж гэтымі палатамі падзеленыя прылеглыя да іх паветы. Прыняты былі меры да таго, каб забяспечыць правільны ход судовых пасяджэнняў. Таму зацікаўленыя бакі, якога б ні былі яны значэння ў дзяржаве, не могуць з'яўляцца на пасяджэнні трыбунала з натоўпам сваіх прыяцеляў, але толькі са сваімі адвакатамі і з двума прыяцелямі. Усякае парушэнне парадку судагаварэння строга караецца. Нават пры выбары суддзяў павятовай шляхце забараняецца з'яўляцца ў горад са зброяй, акрамя мяча і шаблі. Закон асабліва строга карае за ўжыванне агнястрэльнай зброі падчас выбару суддзяў і за ўсякага роду злачынства, здзейсненае на Грамнічным сойміку. Сапраўды гэтак жа закон узмоцнена карае ўсіх парушальнікаў парадку ў горадзе падчас судовых сесій трыбунала. Наогул заканадавец спрабуе надаць дзейнасці суду і яго дэкрэтам найвышэйшы аўтарытэт, т. я. гэты суд замяняе сабой суд Гаспадарскі. Пасля трыбунал падзяляецца на чатыры палаты, і на дзве рэпарціцыі - віленскую з галоўным месцазнаходжання ў Вільні і з выязной сесіяй у Троках і на рускую рэпарціцію - з сесіямі ў Наваградку і Менску. У XVIII ст. руская рэпарціцыя засядала толькі ў Гродне, а віленская - толькі ў Вільні. Акрамя таго трыбунал дзяліўся на трыбунал свецкі і духоўны. Патрабуе тлумачэння толькі склад духоўнага аддзела трыбунала. Ён складаўся з шасьці дэпутатаў, што прадстаўляюцца маршалкам і з чатырох дэпутатаў ад Віленскай капітулы і двух ад жамойцкай. Духоўны трыбунал засядаў у Вільні праз шэсць тыдняў пасля заканчэння сесіі свецкага трыбунала. Ён разглядаў справы, якія тычацца царкоўных дзесяцін, ерасяў, аб межах і збеглых сялянах, аб фундушах, якія належаць духавенству і некаторыя іншыя.

Акрамя Галоўнага трыбунала было яшчэ некалькі судоў вышэйшай інстанцыі. У XVII ст. з'яўляецца суд камісіі Скарбавай Літоўскай або Скарбавы трыбунал. Ён складаўся з падскарбія, земскага і дворнага, з аднаго сенатара і сямі шляхцічаў, выбраных на сойме. Кампетэнцыі гэтага трыбунала падлягалі ўсе справы, якія маюць дачыненне да фіску, кантракты па гандлёвых справах, спрэчкі, якія ўзнікаюць паміж купцамі, пазовы, звязаныя з вэксялямі і ўсякага роду справы прыватных асоб, накіраваныя супраць службовых асобаў скарба. Нарэшце, гэтаму

трыбуналу падлягалі справы, звязаныя з неплацяжамі дзяржаўных падаткаў. Ён меў дзве сесіі.

Для некаторага роду спраў заставаўся яшчэ старадаўні вялікакняскі асесарскі суд, засядаўшы спачатку ў Гродна, а пасля часам і ў Варшаве. На гэтым судзе мелі месца канцлер і падканцлер, якія, аднак, карысталіся толькі адным голасам, двое суддзяў з рады і чатыры асэсары, якія выбіраюцца на соймах. Звыш таго, былі службовыя асобы, сакратары, рэферэндарыі і пісарчукі. У тым жа судзе з дарадчым голасам прымалі ўдзел: інстыгатар Вялікага Княства Літоўскага, рэгент канцэлярыі Вялікага Княства і метрыкант, г. зн. захавальнік галоўнага архіва Метрыкі Літоўскай. Сюды ж, у якасці рыхтучыхся да будучай судзейскай дзейнасці, дапускалася моладзь з больш радавітых прозвішчаў. На гэтым судзе разглядаліся апеляцыі з гарадскіх судоў і наогул справы, якія тычацца гарадоў з прывілегій і інш., сюды ж паступалі некаторыя справы, якія тычацца фіску. У XVIII ст. гэтаму суду падлягалі справы дысідэнтаў. Гэтаму ж суду падлягаў разгляд наогул усякага роду спраў, якія вынікаюць з выдадзеных раней вялікімі князямі прывілеяў і дакументаў на землі і інш. Таму асэсарскі суд часам вылучаў асаблівую камісію пад старшынством падкаморага земскага, для разгляду пытанняў аб межах. Нарэшце, у асэсарскі суд паступалі і справы хлопскія, г. зн. скаргі сялян, але яны падлягалі аднаасобнаму меркаванню канцлера.

Так у канчатковай меры быў аформлены судовы парадак у Вялікім Княстве.

§ 6. СТАЎЛЕННЕ ШЛЯХЕЦКАГА ГРАМАДСТВА ДА СУДУ. АДВАКАТУРА

Трэба заўважыць, што суд быў стварэннем шляхты і яна заўсёды з надзвычайнай увагай ставілася да справы суда. Гэта зразумела тым больш, што літоўскія шляхцічы былі вялікімі суцягамі, ўзбуджалі мноства самых разнастайных спраў. Цікавасць да суду выяўлялася і у тым, што пры літоўска-рускіх судах выпрацавалася саслоўе адвакатаў і пры тым вельмі шматлюднае. Многія з маладых людзей, скончыўшы вучэнне ў Кракаве або ў Вільні, а нярэдка і ў Італіі, з розных відаў дзяржаўнай і грамадскай дзейнасці аддавалі перавагу так званую *«палестру».* Гэта была карпарацыя маладых людзей, прысвячаючая сябе юрыспрудэнцыі. Беручы на сябе абавязкі адвакатаў, патронаў, пленіпатэтаў або умацаваных, гэтыя людзі з'яўляліся заступнікамі па розных прыватных справах і ў той жа час кандыдатамі на судзейскія пасады па выбарах, праходзячы такім чынам практычны стаж судовай дзейнасці. Людзі малазабяспечаныя мелі ад гэтай пасады сродкі да існавання. Падчас судовых спрэчак адвакаты выступалі з

доўгімі прамовамі, у якіх мільгалі спасылкі не толькі на літоўска-рускае права, але і на рымскае, саксонскае. Многія прамовы ўяўлялі сабой сапраўды добрыя ўзоры судовага красамоўства. Практыка выпрацавала майстэрскіх судовых выступоўцаў, якія гаварылі красамоўна і пераканаўча. З іншага боку выпрацоўваліся майстэрскія практыкі-юрысты, якія ўмела карысталіся самым нязначным прамахам свайго суперніка, умела вытлумачвалі артыкулы Літоўскага Статута і зацягвалі справы, калі гэта было ім выгадна. Часам самы просты акт, напр., акт пазыкі грошай, прытым на нязначныя сумы, раптам разрастаўся ў шырокую справу, разрасталася і сума пазову. У гэтым выпадку самую істотную ролю гулялі «*позвы*», якімі абскардзіўшы бок клікалі на суд; самая нязначная няправільнасць позва давала адвакату [магчымасць] ухіліцца ад суду ці зацягнуць справу.

У гісторыі юрыдычнай адукацыі, аднак, можна акрэсліць дзве эпохі - больш раннюю і познейшую , наступствы якой сталі адбівацца ў палове XVII ст. Так як юрысты атрымлівалі адукацыю большай часткай у Кракаўскай акадэміі, часткай у Вільні, то і характар гэтай адукацыі залежаў ад становішча названых школ. Але з часоў перавагі езуітаў у справе асветы юрыдычныя факультэты сталі падаць. Сухая схаластыка стала замяняць вывучэнне тэорыі і рымскага права. Праўда, пры такіх умовах выпрацоўваліся часам вельмі добрыя практыкі, нават не праходзіўшы вышэйшай школы, але гэта акалічнасць мела істотную нязручнасць. Яно адбівалася, між іншым, на пашкоджаньні юрыдычнай мовы. Дакладная і прыгожая мова Літоўскага статута у трактоўцы адвакатаў і суддзяў стала ператварацца ў мову, усыпаную мноствам замежных слоў: польскіх і асабліва лацінскіх. У судах амаль ствараецца адмысловая умоўная мова, даволі мала зразумелая для недасведчаных. Акты пісаліся абавязкова на рускай мове, але цэлыя фразы сустракаюцца напісаныя рускімі літарамі, у якіх лацінскія словы пераплятаюцца з рускімі, часам захоўваючы лацінскі канчатак, часам прымаючы рускія флексіі. Гэтыя лацінскія тэрміны прынялі цалкам ўмоўнае значэнне, зусім не адпавядаючае сапраўднай лацінскай мове і толькі пасівелы пісар якога-небудзь суда мог дакладна разабраць, аб чым ідзе справа.

З фармальнага боку літоўска-рускае судаўладкаванне адрознівалася многімі добрымі бакамі. І тым не менш, пры дадатку да практычнага жыцця, суды аказваліся нямоглымі і з шматлікімі адмоўнымі бакамі. Шляхта бясконца любіла судзіцца, але яе любоў да праўды была зусім асаблівая: шляхта менш за ўсё прызнавала святасць закона і, карыстаючыся сілай, зусім не лічыла сябе абавязанай падпарадкоўвацца дэкрэтам судоў і нават дэкрэтам Галоўнага трыбунала. Таму, калі

пацярпеламу ўдавалася дамагчыся аднаўлення сваіх правоў, г. зн. атрымаць дэкрэт суда, то гэта яшчэ далёка не азначала, што за гэтым рушыць услед і задавальненне. На практыцы выходзіла, што суд прадстаўляў выйграўшаму боку самому сачыць за выкананнем дэкрэтаў і патрабаваць задавальнення ад боку, прайграўшаму працэс. Але, вядома, выйграўшы бок тады толькі меў поспех, калі ён валодаў фізічнай перавагай, сродкамі і уплывам. Пры такіх умовах толькі дужыя, не баяліся суда. Нядзіўна таму, што судовыя кнігі перапоўнены цэлым шэрагам заяў аб непадпарадкаванні судовым дэкрэтам, нягледзячы на строгасць судовых кар, накладаемых на кожнага, не падпарадкаваўшамуся суду. Нядзіўна таму, што моцныя людзі маглі беспакарана здзяйсняць злачынствы. У 1580 г. у Вільні гетман Літоўскі Крыштаф Радзівіл быў абураны масквіцянінам Уладзімірам Забалоцкім, таму што апошні быццам бы не зняў пры сустрэчы з гетманам шапкі. На вуліцы адбылася сварка. Калі бацька Крыштафа, ваявода віленскі, даведаўся пра яе, то запатрабаваў, каб сын адпомсціў Забалоцкаму. Помста аказалася надзвычай простай: людзі Крыштафа Радзівіла напалі на Забалоцкага і яго слуг і забілі яго. Вялікі князь Стэфан Баторый, які ведаў асабіста Забалоцкага, быў вельмі засмучаны, раззлаваўся на гетмана і тыдні два не дазваляў яму з'яўляцца ў сваёй прысутнасці. Калі Радзівіл быў дапушчаны да караля, то ён публічна папрасіў прабачэння за тое, што з нагоды некаторых абставін на працягу апошніх дзён не змог быць у караля. На тым справа і скончылася. Адзін з нашчадкаў таго ж Радзівіла, Карл Радзівіл, будучы яшчэ параўнальна маладым чалавекам, ў 1760 г. высунуў свайго сабутэльніка, нейкага пана Валадковіча, у якасці дэпутата ад Навагрудскага ваяводства ў Віленскі трыбунал. Такі суд не зрабіў гонару абраўшым яго. У Менску, будучы п'яным, Валадковіч дапусціў дэбош падчас паседжання трыбунала, за што суд замест належачага яму турэмнага зняволення, прысудзіў Валадковіча да смерці і неадкладна выканаў свой прысуд. Карл Радзівіл неадкладна сабраў сваё войска і падступіў да Менскага замка, але было ўжо позна, прысуд быў прыведзены ў выкананне. Вось карціна таго, як ставіліся моцныя людзі да рашэнняў суда. Так як у рэчаіснасці суды не маглі ў дачыненні да многіх асоб прывесці свае дэкрэты ў выкананне, то яны вельмі ахвотна звяртаюцца да адмысловага роду асуджэння - да прысуду да баніцыі і інфаміі.

Калі суд і пазоўнік бачылі, што з праціўнікам нельга нічога зрабіць, суд аб'яўляў яго банітам, г. зн. выгнанцам з айчыны, пазбаўленым правоў грамадзянства. Баніцыйны ліст выдаваў па прадстаўленні трыбунала сам кароль. Цэлыя кнігі спісаныя гэтымі баніцыйнымі лістамі, але наўрад ці хто-небудзь з асуджаных у рэчаіснасці пакідаў бацькаўшчыну, хіба толькі

слабыя, ці не знаходзячыя абароны ў моцнага. Нават возныя, якія абавязаны былі ўручыць каралеўскі ліст асуджанаму, пазбягалі гэтага непрыемнага абавязку і ціхенька ўтыкалі каралеўскі дэкрэт у вялікія вароты замка, а самі паспешліва аддаляліся. Баніт ж па-ранейшаму жыў у сябе ў маёнтку, рабіў наезды на сваіх суседзяў, ператвараючы, такім чынам, суд у чыстую камедыю. На многіх моцных паноў такія дэкрэты выдаваліся дзесяткамі. Каронны стражнік, г. зн. ахоўнік парадку ў памежных абласцях, вядомы Самуіл Лашч рабіў няспынныя наезды на шляхецкія маёнткі, забіваў людзей, абрэзваў насы, вушы і наогул бушаваў, як хацеў. Суды выдалі на яго 236 баніцыі і 37 інфамій за розныя злачынствы. Самуіл Лашч не толькі не з'ехаў з дзяржавы, але і працягваў несьці свае дзяржаўныя абавязкі. Нядзіўна таму, што шляхта звярталася да зусім арыгінальнага спосабу барацьбы са злачыннасцю. У 1586 г. ваўкавыская шляхта на сойміку пастанавіла напісаць лісты да шляхты іншых паветаў Навагрудскага ваяводства і ў гэтых лістах скардзілася *«о припадку, который се стал де у нас в повете Волковыском, нам усим барзо жалостным»*, таму што пан Сіла Скробат чыніць пастаянныя наезды на шляхецкія дамы, выпальвае іх, забівае людзей, чаму ваўкавыская шляхта просіць суседнюю сумесна падумаць, *«яко бы се такое своволенство и морды (муки) помаговать могли, а злочинцы караны были»*. Відавочна, на суд, г. зн. што суду будзе Скробат падпарадкоўвацца, шляхта і не спадзявалася.

Да сказанага, не трэба што-небудзь дадаваць для характарыстыкі фактычнай слабасці пастаноўкі суда, які не мог мець значэння без апоры на моцную адміністрацыйную ўладу.

§ 7. ЗАКАНАДАЎСТВА

Аддзел пра суд мы закончым пытаннем аб заканадаўстве, які мае бліжэйшую сувязь з судом. У перыяд складання дзяржавы, кожная з яго складовых абласцей кіравалася звычаем, а ў якасці напісанага закона, які рэгулюе або адмяняе звычаі мела Руская Праўда і шэраг артыкулаў, занесеных у мясцовую статутную грамату. Такім чынам, як працэс, так і нормы крымінальнага і грамадзянскага права былі заснаваны на базе старажытнарускага права. У асобных галінах выпрацоўваліся з цягам часу некаторыя, зрэшты, неістотныя, звычаі. Але з ускладненнем жыцця гэты судовы матэрыял аказваецца недастатковым, асабліва па меры таго, як зліццё уладаў рабіла поспехі. Эпоха Казіміра Ягайлавіча была, як мы ведаем, эпохай, калі з'яўляецца шэраг актаў агульнадзяржаўнага значэння, у гэтую ж эпоху з'яўляецца першы Судзебнік Вял[ікага] Кн[яства] Літоўскага і Рускага. Такі судзебнік быў выдадзены ўпершыню ў 1468 г. і меў сваёй мэтай замяніць звычай і правы розных абласцей адным агульным правам.

Судзебнік з'яўляецца кодэксам, выдадзеным вялікім князем у нарадзе з князямі, панамі, радамі і ўсім шляхецтвам на сойме ў Вільні. Судзебнік, аднак, далёка не поўны, як першы вопыт збору, т. я. амаль выключна тычыцца крымінальнага працэсу і права, разглядаючы ў апошняй сферы, галоўным чынам, пытанне аб цяжбе. Але судзебнік для нас асабліва цікавы ў тым стаўленні, што і па сваёй тэрміналогіі і па многіх артыкулах ён цалкам гарманіруе з Рускай Праўдай: гэта доказвае сілу рускага культурнага ўплыву на дзяржаўнае кіраванне.

З пачатку XVI ст. шляхта на соймах з асаблівым стараннем занятая пытаннем аб кадыфікацыі права. Ужо на Віленскім сойме 1519 шляхта звяртаецца да вялікага князя з просьбай, каб Гаспадар даў ёй пісанае права. У 1522 г. ужо пачата новая кадыфікацыя на Гродзенскім сойме: на гэтым сойме чытаюцца *«члонки»* будучага статута, г. зн. праект кодэкса. У 1529 г. 9 кастрычніка на Віленскім сойме быў выдадзены, нарэшце, дэкрэт Жыгімонта І аб увядзенні ў дзеянне новага статута. Гэтым правам павінны судзіцца ўсе, шляхта і духавенства, прычым эдыкт абяцае надрукаваць статут. Аднак, Першы і Другі статуты не былі надрукаваныя. Вялікі ўдзел у Першым статуце прымаў канцлер Вялікага Княства Літоўскага і Рускага вядомы, Альбрэхт Марцінавіч Гаштальд. Ужо ў першым выданні Статут ўяўляе сабою прававую думку, вельмі моцна развітую. Ён ахоплівае нормы дзяржаўнага права, крымінальнага, грамадзянскага і працэсуальнага права. У гэтым плане, у сэнсе вышыні юрыдычнай прававой творчасці, Статут далёка пакідае за сабой сучасныя яму - славянскія і заходне-еўрапейскія кодэксы і ва ўсякім выпадку невымерана вышэй варты тых сціплых спроб да кадыфікацыі, якія зроблены былі каля гэтага часу ў Польшчы. Статут дзеліцца на 18 частак з неаднолькавым лікам артыкулаў у кожным. Першыя тры часткі ставяцца да вобласці публічнага права (аб парсуне гаспадарскай, г. зн. аб абразе вялікасці), тут жа аб правах шляхецкай уласнасці, як аб карэнным законе, аб абароне земскай, г. зн. пра спосаб адбывання ваеннай службы, аб вольнасьцях шляхты. Чацвёртая, пятая, восьмая, дзевятая і дзясятая часткі ахопліваюць вобласць грамадзянскіх праваадносін, сёмая-адзінаццатая, дванаццатая і трынаццатая часткі - крымінальнае права і шостая частка - працэс.

Статут напісаны вельмі добрай беларускай мовай, выразнай і гнуткай. Неўзабаве ён быў пераведзены на лацінскую і польскую мовы. Нягледзячы на вельмі буйныя вартасці новага кодэкса, вельмі хутка сталі адбівацца яго недахопы. Дзяржаўная жыццё выпрацоўвала новыя ўмовы жыцця, фармаваўся сойм, з'явілася ў шляхты, як мы бачылі, новая патрэба ў судах і Статут 1529 г. хутка апыняўся незадавальняючым ўсім патрабаванням шляхты. Яна падымае пытанне аб выданні новай рэдакцыі

статута. На Берасцейскім сойме 1564 г. шляхецкія станы падымаюць пытанне аб выпраўленні і надрукаванні статута. Была абраная адмысловая камісія з 10 сябраў як грэцкага, так і рымскага закона, якая і павінна была заняцца выпраўленнямі і дадаткамі статута для прадстаўлення сойму. Склад гэтай камісіі невядомы.

На Віленскім сойме 1561 Жыгімонт Аўгуст ўжо прадстаўляе соймавым станам выпраўлены статут, зацвярджэнне і разгляд якога адкладзены да наступнага сойма. Аднак, прайшло яшчэ некалькі гадоў у спрэчках паміж шляхтай і панамі па пытанні аб заснаванні новых судоў, калі, нарэшце, статут мог быць прадстаўлены ў канчаткова выпраўленым выглядзе з усімі тымі зменамі судовага ладу, якіх дамагалася шляхта. Фармальна статут быў прыняты на Бельскім сойме, але ўведзены ў дзеянне з 26 студзеня 1566 г. на Віленскім сойме 1565г. Шэраг абмежаванняў вялікакняскай улады, прынятых на сойме 1566 г., атрымаў сваё адлюстраванне у статуце. Але наогул рэдагаванне яго скончалася гэтак спешна, а законы аб сойме 1567 і 1568 гг. ўнеслі ў права такія змены, што неадкладна спатрэбіўся новы перагляд статутовага заканадаўства. Гэтым занялася камісія з 14 асоб, абраная на Люблінскім сойме 1569 г. На чале гэтай камісіі стаяў біскуп віленскі, знакаміты Валяр'ян Пратасевіч, вядомы сваім мецэнацтвам і здаровымі нацыянальнымі пачуццямі, сюды ж ўваходзілі Мельхіёр Шэмет, каштэлян жмудскі, князь Л. Свірскі, Павел Сакалінскі, падкаморы віцебскі Марцін Валачкевіч з Мінскага ваяводства і некаторыя інш. Сакратарамі гэтай камісіі былі вельмі вядомыя пісарчукі земскіх судоў - Андрэй Мацкевіч з Вільні і Пётр Станіслававіч з Ашмянаў, але несумненна у гэтай камісіі найбольш выдатную ролю меў войт віленскі Аўгустын Ратундус, доктар права, якога лічаць самым дасведчаным юрыстам таго часу. Відаць, у той жа камісіі прымаў удзел не менш знакаміты юрыст ў галіне рымскага і нямецкага права - Шчэрбіч. Наогул, складзе камісіі было шмат выдатных асоб таго часу і пры тым належачых да старых рускіх прозвішчаў. Канчатковая зводка працы камісіі і падрыхтоўка статута да выдання належыць знакамітаму канцлеру Вялікага княства Літоўскага Льву Сапегу. У канчатковай і апошняй рэдакцыі статут быў выдадзены Жыгімонтам III ў 1588 г. і надрукаваны ў друкарні Мамонічаў у Вільні. З тых часоў статут вытрымаў шмат выданняў на беларускай, польскай, а пасля і на рускай мовах. Апошняе выданне адносіцца да 1840 г. Амаль два з паловай стагоддзі статут быў дзеючым кодэксам у межах Беларусі, прадстаўляючы сабой бліскучы помнік прававога развіцця нашай краіны.

Трэба заўважыць, што рэдактары ўсіх трох рэдакцый статута былі прасякнуты вельмі здаровай думкай пра спосабы складання кодэкса. Яны

бралі нормы дзеючага старажытнарускага права, ўводзілі вынікі соймавага заканадаўства і ў вядомай меры карысталіся правам суседніх дзяржаў, польскім і рымскім у яго нямецкай перапрацоўцы. З нагоды сказанага, рускае права з'яўляецца асноўным элементам статутовага заканадаўства. Цэлы шэраг параграфаў статута ва ўсіх трох рэдакцыях адпавядае артыкулам Рускай праўды з ужываннем яе тэрміналогіі, іншыя артыкулы заснаваны на мясцовым заканадаўстве і мясцовых звычаях. Адным словам, статут ёсць, перш за ўсё, помнік рускага права. Запазычанні з польскага права і заканадаўства нешматлікія і не маглі прычыніць якой-небудзь шкоды нацыянальнаму характару літоўска-рускага права, таму што з польскага права запазычаны не змест прававых норм і не дух прававых інстытуцый, а толькі адсутнічаючыя нормы права. У гэтым выпадку, польскае заканадаўства служыла толькі да ўзбагачэння статута пастановамі, якія надавалі яшчэ большую паўнату. Так, напр., пад уплывам польскага права з'яўляюцца артыкулы, трактуючыя аб саслоўным гонару. Ва ўмовах старажытнарускага жыцця кваліфікацыя асоб, якія падвяргаліся злачынным дзеянням, не супадала з тымі ўмовамі саслоўнага ладу, які нарастаў у Літоўска-Рускай дзяржаве. Кадыфікатарам натуральна было звярнуцца да суседняга польскага права, дзе адзяленне вышэйшых класаў грамадства ад ніжэйшых ішло па тым жа шляху, па якім гэты працэс ішоў у Літве і Русі. Акрамя таго, рэдактары статута часцей за ўсё звярталіся да такой крыніцы польскага заканадаўства, як Вісліцкія статуты[1], помніка паловы XIV ст., г. зн. помніка такога старажытнага і ранняга і, такім чынам, бліжэй за ўсё падыходзячага да старажытнарускага права, як наогул крыніцы славянскага права старажытнага перыяду. Але, з іншага боку, рэдактары ведалі, што эпоха яго складання была эпохай вышэйшага поспеху рымскага права ў Польшчы. Гэта перыяд адраджэння, які ў аднолькавай меры закрануў і Польшчу і Русь, калі класіцызм ахапіў сучасныя яму розумы. У складзе камісіі былі дзве духоўныя асобы, акрамя біскупа Валяр'яна - Л. Свірскі і П. Сакалінскі, вельмі дасведчаныя ў рымскім праве. Яно ўвайшло ў статут, аднак, у сціплым маштабе і праз саксонскае і магдэбургскае права. Трэба пры гэтым памятаць, што нормы апошніх абодвух правоў ўжываліся ў гарадах, якія карысталіся прывілеямі. Таму было не толькі знаёмства з правам, але і знаёмства з судовай практыкай. З нямецкага права увайшоў цэлы шэраг артыкулаў, на якія не дае адказы старажытнарускае права, напр., некаторыя артыкулы аб абразе вялікасці,

---

[1] Пётркаўскі прыняты ў 1346 г. у Пяртковe і складаецца з 34 артыкулаў (для Вялікай Польшчы) і Вісліцкі прыняты ў 1347 г.у Вісліцы, складаецца з 59 артыкулаў (для Малой Польшчы) статуты. Яны былі выдадзены ў перыяд кіравання Казіміра III Вялікага (1333–1370), пазней аб'яднаныя ў Збор статутаў Казіміра Вялікага. Абодва статуты напісаны на лацінскай мове.

пра падробку манет, некаторыя нормы пакарання за амаральныя ўчынкі, пакаранне за вядзьмарства і некаторыя інш. Аднак, запазычваючы формы права, рэдактары статута вызначалі пакаранне за правапарушэнні не столькі ў духу суровага саксонскага права, але ў духу старажытнарускага права, г. зн. і ў дадзеным выпадку запазычалі не механічна, але лічыліся з нацыянальнымі асаблівасцямі асноўнага права, які ўвайшоў у статут. Ва ўсякім выпадку, іншаземныя крыніцы колькасна не з'яўляюцца пераважнымі, што робіць статут, перш за ўсё, помнікам беларускага нацыянальнага права.

Як мы ўжо казалі, Статут дзейнічаў і ў наступную эпоху, што несумненна тлумачыцца паўнатой ахопленых ім прававых норм і яго нацыянальным характарам. Наступнае заканадаўства толькі дапаўняла статут асобнымі соймавымі канстытуцыямі.

§ 8. ЎДЗЕЛ ШЛЯХТЫ Ў ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ КРАІНЫ. СОЙМІКІ

Нарэшце, пераходзім да апошняга звяна земскай рэформы - да рэарганізацыі сойма. Гэтая рэформа таксама цесна звязана з мясцовым дзяленнем і самакіраваннем. У аснову палітычнага ладу краіны быў пакладзены павет з яго шляхецкім соймам. У 1565 на сойме шляхта звярнулася да вялікага князя з прадстаўленнем аб увядзенні ў Вялікім Княстве, па ўзоры Кароны, павятовых соймікаў і аб выдачы прывілея на ўстройства такіх соймікаў. Гэта азначала, што шляхта імкнулася перайсці ад формы нявызначанага па ліку з'езду шляхты да сістэмы прадстаўніцтва. Праўда, і на папярэдніх соймах часам ужо з'яўляюцца шляхецкія дэпутаты, - часам па два дэпутаты ад паветаў, з'яўляліся і павятовыя харужыя. Але разам з гэтым на сойм з'язджалася шмат іншай шляхты і наогул законам не была ўсталявана ідэя прадстаўніцтва. Гаспадарскі прывілей, выдадзены ў Вільні 30 снежні 1565 г., устанаўлівае павятовыя соймікі як выбарчую курыю для абрання соймавых паслоў. Па законе на павятовыя соймікі збіраецца ўся шляхта дадзенага павета: ваяводы, кашталяны, земскія ураднікі, князі, паны і шляхта. Мэта гэтага павятовага сойміка, перш за ўсё, палітычная: *«Намовляти о тых речах и потребах земских»*, пра якія яны былі апавешчаны асаблівым лістом Вялікага Князя, а роўным чынам і пра ўсякага роду пытанні, якія тычацца павета. Такім чынам, соймік з'яўляецца, з аднаго боку, органам, абмяркоўваўшым пытанні грамадскага характару, а з другога боку - органам мясцовага самакіравання. Усе прысутныя на сойміку прымаюць удзел у выбары паслоў на вальныя соймы, прычым ад кожнага павета могуць быць выбраў дзве асобы. Закон гэты мае характар і

значэнне асноўнага канстытуцыйнага закона, чаму і змяшчае ў сабе абяцанне вялікага князя захоўваць яго *«вечне и непорушне»*.

З гэтага часу да самага падзення Польска-Літоўскай Рэчы Паспалітай усталёўваецца строга пэўная норма прадстаўніцтва шляхты на вальных соймах, спачатку да 1569 г., літоўска-рускіх, а пасля уніі - польска-літоўска-рускіх. Соймікі палітычнага значэння збіраліся кожны раз перад Вялікім Вальным Соймам. Шляхта аб прызначэнні дня і месцы сходу Вялікага Сойма апавяшчалася адмысловымі гаспадарскімі лістамі або пасланнямі, прычым гэтыя апошнія развозілі па паветах асаблівыя гаспадарскія пасланцы. Пасланцу давалася адмысловая *«навука»*, г. зн. інструкцыя, пра што ён павінен гаварыць перад сабраўшайся павятовай шляхтай. Перадаўшы прывітанне Вялікага Князя шляхце, пасланец, згодна са сваёй *«навукай»*, павінен быў выкласці тыя пытанні, якія дзяржаўная ўлада збіраецца падняць на Вялікім Сойме і даказаць неабходнасць вырашэння іх у тым сэнсе, у якім меркаваў бы цэнтральны ўрад. Гэта звычайна кардынальныя пытанні тагачаснага ладу - пытанні, якія тычацца падаткаў, пасполітага рушання, умацавання паўднёвых замкаў і агульныя ваенныя і палітычныя пытанні. Здавалася б, што пры такіх умовах урад можа націснуць на шляхецкае грамадства, калі рашэнне таго ці іншага пытання пажадана для цэнтральнай улады ў разумеемым ёй сэнсе, але такое меркаванне было б вельмі памылковым: шляхта была занадта самастойная для таго, каб арэол вялікакняскай ўлады мог мець на яе гэтакі моцны ўплыў, таму апеляцыя вярхоўнай улады да меркавання шляхты далёка не мела сур'ёзнага значэння. Але важна іншае. Папярэдняе абмеркаванне на павятовых сойміках ўсіх тых пытанняў, якія меркавалася абмеркаваць на вялікім сойме, мела іншае значэнне. Па сутнасці ж гэта была форма плебісцыту. Соймік, абмяркоўваючы пытанні, выносіў тую ці іншую пастанову і даваў у сваю чаргу інструкцыі сваім паслам, прадвызначыўшы такім чынам, тую пастанову, якая можа адбыцца на Вялікім Сойме. З цягам часу выпрацавалася практыка, у сілу якой павятовыя паслы апынуліся звязанымі дадзенымі ім інструкцыямі і павінны былі адстойваць пастанову свайго павета. А так як соймавыя пастановы, згодна з ўжо выпрацаванымі звычаямі ў Польшчы, патрабавалі аднагалоснага рашэння, то адсюль вынікае малая працаздольнасць сойма і магчымасць сарваць іх галасамі некалькіх і нават аднаго дэпутата.

Нарэшце, трэба памятаць, што закон надаваў шляхце права абмяркоўваць на прадсоймовым сойміку не толькі пытанні, пастаўленыя цэнтральным урадам, але таксама ўсякага роду пытанні, якія цікавілі шляхту. І калі на больш ранніх сойміках шляхта сапраўды большай часткай трымалася праграмы, выказанай ў гаспадарскай навуцы, то з цягам часу

агульны змест работы прадсоймавых соймікаў у моцнай ступені змяняецца. Правінцыйная шляхта любога мядзвежага кутка, вядома, далёкая ад шырокіх палітычных гарызонтаў і большаю часткай кіраваная тымі ці іншымі моцнымі элементамі,ператвараецца ў сход, які са свайго вузка правінцыяльнага пункту гледжання разглядае разнастайныя палітычныя пытанні і ў сваіх інструкцыях загадвае паслам тую ці іншую пастаноўку гэтых пытанняў на сойме. З іншага боку, шляхецкае грамадства цікавіцца сваімі чыста мясцовымі дробнымі справамі, часам, і нават большаю часткай, узнікаючых па асабістых хадайніцтвах таго ці іншага паветніка. Яно закідвае цэнтральную ўладу гэтымі сваімі дробнымі справамі, патрабуючы ад паслоў або на соймах ці перад Вялікім Князем і Каралём адстойваць свае прыватныя справы. Адсюль новая магчымасць замаруднення соймавай справы, таму што выкананне сваіх дробных спраў і просьбаў шляхта дамагаецца пастаноўкай ультыматуму ўсяму ходу сойма.

Даволі цяжка было б перадаць нават у самым кароткім выглядзе пералік тых пытанняў, якія падымаліся на правінцыйных сойміках і пра якія шляхта прад'яўляе свае патрабаванні. Яе цікавіць пытанне і пра тое, што нейкаму Васілю Красінскаму падаравана Вялікім Князем не па заслугах некалькі маёнткаў, яна падымае пытанне аб збіцці праваслаўнымі шляхціча Табенскага. Яна падтрымлівае хадатайніцтва Тышкевіча па цэлым шэрагу дробных яго асабістых спраў, яна імкнецца вызначыць заслугі перад Рэччу Паспалітай не толькі сваіх аднапаветнікаў, але і іншых асоб. Разам з гэтымі драбнюткімі справамі, у якіх, вядома, дробная шляхта была і кампетэнтная і ў якіх яна яшчэ значна часцей, карыстаючыся асаблівым становішчам шляхецкага саслоўя, імкнулася праявіць сваю палітычную сілу, напр., у патрабаваннях узнагарод, чыноў сваім землякам ці тым, якія упрасілі яе за сябе хадатайнічаць, - павятовая шляхта цікавіцца самымі складанымі палітычнымі пытаннямі і дае дырэктывы сваім паслам і ў гэтым кірунку. Яе цікавіць і пытанне аб дачы каралеўскай кароны прускаму каралю. У нявызначаных словах яна патрабуе ад амбасадара патрабаваць асаблівай асцярожнасці з боку паслоў, якія вядуць перамовы з Аўстрыяй. Яе цікавіць Курляндскі пытанне і г.д. Зразумела, на сойміках абмяркоўваюцца і агульнадзяржаўныя пытанні ўнутранага характару: пытанні аб манеце, аб падатках, аб ваенным устройстве; асабліва шляхту займаюць пытанні аб тым, каб кароль ні ў чым не парушаў канстытуцыю, не раздаваў пасад і маёнткаў чужаземцам і г.д. Адным словам, кожны соймік перабірае цэлы шэраг пытанняў палітычных і не толькі пытанняў моманту, але і такіх, якія па традыцыі пераходзяць з сойміка на соймік і ў якіх праглядваецца хваравітая боязь сойміка, як бы без яго згоды, наперад прадугледжанай, не вырашана была тая ці іншая справа і асабліва не

парушаны быў той ці іншы бок шляхецкай волі. Але так як у шляхту трывала ўкаранілася ідэі аб тым, каб у дзяржаве не уводзілася нічога новага, што прымалася або ў сэнсе боязі ўстанаўлення чаго-небудзь новага без згоды шляхты кожнага павета, а яшчэ больш у сэнсе боязі наогул якіх бы там ні было новаўвядзенняў, бо кожнае новаўвядзенне, па глыбокім перакананні шляхты магло парушыць аснову яе залатой вольнасці, то ў выніку атрымлівалася зачараванае кола. Правінцыйнае дваранства і не прадбачыць якіх-небудзь шырокіх агульнадзяржаўных пытанняў і рэформ. Таму палітычны гарызонт шляхты па самой сваёй сутнасці з'яўляецца звужэнным і выяўляецца ў бясконцым паўтарэнні настаўленняў сваім паслам аднаго і таго ж характару - ахоўваць шляхецкую вольнасць і пільна сачыць за яе непарушнасцю.

З іншага боку, неабходна звярнуць увагу і яшчэ на адзін бок соймікавага ўстройства, багатага наступствамі. Калі паслы вярталіся з вальных соймаў, то склікаўся сойм посоймавы, на якім паслы павінны былі даць справаздачу шляхце пра ўсё тое, што рабілася на сойме. Статут 1588 г. ужо ведае пасоймавы соймік, як стацыянарную ўстанову. Гэты пасоймавы або рэляцыйны соймік часам фактычна пераглядаў пытанні, устаноўленыя на Вальным Сойме. Так, калі шляхта Берасцейскага павету сабралася ў 1671 на рэляцыйны соймік і ёй далажылі пытанні, якія тычыліся ўстанаўлення падаткаў і збору войска, то яна, спасылаючыся на недастатковую колькасць прысутных на сойміку шляхцічаў, не прывяла ў выкананне пастанову сойма і адклала соймiковыя дэбаты па гэтым неадкладным пытанні. Такім чынам, у выніку, нават Вальны Сойм не вырашаў ў канчатковай форме тое ці іншае пытанне, а кожны соймік ў асобнасці лічыў што мае за сабой права прыняць тое ці іншае рашэнне, г. зн. прывесці ў выкананне пастанову сойма або адкласці яго, ці нават зусім адмовіцца ад яго выканання. У пытанні пра падатак у некаторых выпадках соймікі літаральна вырашалі кожны ў асобнасці сваё стаўленне да таго, даць падаткі, ці не даць. Так, ва ўсякім выпадку, бывала на соймах канвакацыйных, аб якіх нам прыйдзецца яшчэ гаварыць. Так, напр., на Гродзенскай канвакацыі 1665 кожны павет ў асобнасці заяўляў, ці згодны ён даць падаткі ці не згодны і напр., Смаленскае ваяводства, Полацкае, Віцебскае, Мсціслаўскае адмовіліся ад дачы падаткаў, прычым у складзе ваяводства асобныя паветы галасавалі кожны за сябе. Іншыя паветы на тым жа канвакацыйным сойме пагадзіліся на збор падаткаў.

Наогул кожны павятовы соймік адчуваў сябе федэратыўнай часткай той велізарнай федэрацыі, якая называлася Рэччу Паспалітай Польска-Літоўскай. Прынцып федэратыўнай самастойнасці паветаў выказваецца і ў звычайны час. Але, калі надыходзіла бескаралеўе, то гэты прынцып

атрымліваў асабліва рэльефны выраз, бо суверэнная ўлада дзяржавы адсутнічала і фактычна і юрыдычна яна належала павятовым соймікам. Падчас міжкаралеўя кожны соймік пeратвараўся ў маленькую дзяржаву і павятовыя соймікі былі носьбітамі суверэннай улады. Каптуровыя суды судзяць імем шляхты паветаў. Соймік звяртаецца да экстраардынарных мерам. Так, напрыклад, ён прызначае асаблівых камендантаў з шырокімі паўнамоцтвамі адміністрацыйнага і судовага характару да смяротнага пакарання ўключна. Гэтыя каменданты дзейнічаюць імем шляхты паветаў. Соймік збірае вайсковыя сілы для барацьбы з татарамі і казакамі. Соймік аб'яўляе ворагамі айчыны і пагражае усеагульным паходам супраць тых асоб, якія на яго думку выступаюць супраць інтарэсаў рэспублікі і прызначае камандзіраў павятовага апалчэння супраць усіх тых, хто зробіць спробу парушыць вольнасці шляхецкай.

Такім чынам соймік разглядае сябе, як суверэна ў перыяд бескаралеўя і толькі з выбраннем Караля і Вялікага Князя паступаецца вядомай часткай сваіх суверэнных правоў. Такім чынам кожны павет ўяўляе сабой федэратыўную частка ўсёй дзяржавы.

§ 9. РЭФОРМА ВЯЛІКАГА ВАЛЬНАГА СОЙМУ

Завяршэннем земскай рэформы з'яўляецца рэформа Вялікага Вальнага Сойма. Павятовае устройства шляхты з'яўлялася, так бы мовіць, падмуркам да гэтай рэформы. На Гарадзенскі сойм 1566-1567 гг. з'ехаліся ўпершыню паслы з паветаў, выбраныя на аснове прадстаўніцтва. Гэты сойм збіраўся пры некаторых ненармальных умовах, таму што былі атрыманы грозныя весці пра поспехі масквіцян ў Віцебскім і Полацкім краі, бо тады ішла цяжкая для Літвы Лівонская вайна. Першая пастанова, прынятая на сойме 1566-1567 гг., вызначала парадак саймавання. Станы сойма, каб пазбегнуць шкоды, якая можа адбыцца ад запазнення сябраў сойма прыездам на сойм, "ухвалілі", г. зн. пастанавілі: той з паноў радных хто без паважнай падставы не прыедзе на трэцці дзень пасьля адкрыцця сойму, той пазбаўляецца на столькі дзён права голасу, на колькі спазніўся і без пярэчанняў павінен прыняць тое, што было пастаноўлена на сойме ў яго адсутнасць. Хто з астатніх станаў не з'явіцца тэрмінова на сойм і без паважных падстаў, той губляе права голасу на ўсю сесію, не маючы, аднак, права ад'езду з сойма. Былі вызначаны штрафы за спазьненне і не з’яўленне на павятовыя соймікі. Вызначаны больш дакладны парадак пасяджэнняў соймікаў і самога сойму. Адносна парадку нарады пастаноўлена, што прапанова гаспадарам і *«воты»* паноў рады, г. зн. падача імі галасоў, павінны адбывацца ў прысутнасці усіх табараў сойму, г. зн. іншымі словамі шляхта магла ведаць думкі паноў рады адносна

прапанаванага законапраекта. Нарэшце, быў усталяваны абрад *"сыходжання табара рыцарскага да паноў рады»,* для чаго быў прыняты польскі звычай, згодна якому рыцарскае кола, або Пасольская хата пасля сваіх «паноў», г. зн. пасля абмеркавання пытання ў пасольскай хаце, з'яўлялася да караля і панам рады ды вуснамі маршалка Пасольскай хаты або каго-небудзь з выбраных выступоўцаў перадавала вынікі, да якіх прыйшлі соймавыя пасланнікі. Такім чынам, была прынятая двухпалатнага сістэма папярэдніх нарад; рада і паслы раіліся асобна, але галасаванне рады адбывалася ў прысутнасці сябраў Пасольскай Хаты. Гэта мела характар нагляду з боку Пасольскай хаты за саветамі, якія дае рада вялікаму князю.

У выніку земскіх рэформаў сойм з'яўляецца асноўнай установай Вялікага Княства. Мы ведаем, што і раней вялікі князь лічыў сваім абавязкам склікаць соймы і гэты абавязак натуральна выцякаў са становішча вялікакняскай улады і суадносін яе да стану шляхецкага. Але ўрачыстага пацверджання абавязацельстваў Вялікага Князя склікаць соймы яшчэ не было ў канстытуцыйнай хартыі. На Віленскім сойме 1565-1566 гг. Жыгімонт-Аўгуст даў ўрачыстае абавязацельства за сябе і за сваіх пераемнікаў склікаць соймы *«с потребы речи посполитою за радою рад наших того ж панства, або за прозбою рыцарства, складати сеймы вальные в том же панстве Великом Княжестве Литовском завиды, коли колко того будет потреба».* Такім чынам, збіранне сойма з'яўлялася абавязкам вялікага князя. Але, з іншага боку, сойм мог быць скліканы па ініцыятыве паноў рады і нават па загадзе самой шляхты. Гэта абавязацельства Вялікага Князя з'яўлялася карэнным канстытуцыйным актам. Земская рэформа вызначыла склад Вялікага Вальныга Сойма. Гэта зрабіла пэўным колькасны склад сойма. Гэтым самым і князі страцілі права непасрэднага запрашэння на сойм і ўдзел у яго рашэннях. Праўда, на першым сойме, зараз [ж] пасля рэформы, відаць, па старым звычаі дасылаліся яшчэ запрашэнні некаторым асобным панам. Але ва ўсякім выпадку закон раўняў паноў і радавітую шляхту. Але земская рэформа мела яшчэ адзін бок, які не даў магчымасці далейшаму здароваму развіццю сойма. Пакуль сойм быў з'ездам шляхты для нарады з Вялікім Князем і з панамі раднымі, пакуль парадак гэтых нарад быў ў тым, што Вялікі Князь прапаноўваў шляхце свае прапазіцыі і атрымліваў ад яе адказы, а шляхта звярталася да Вялікага Князя са сваімі «просьбамі», г. зн. з прапановамі законапраектаў і ў адказ на гэтыя просьбы атрымлівала згоду ці адмову Вялікага Князя, сойм ўяўляў сабой не толькі з'езд шляхты, але і з'езд прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Так на соймах праяўлялісь мяшчане, валасныя сяляне, татары, габрэі, прадстаўнікі праваслаўнага духавенства. Усе гэтыя прадстаўнікі розных слаёў насельніцтва з'яўляліся

са сваімі просьбамі і хадайніцтвамі і звярталіся з імі да Вялікага Князя на сойме і па-за сойма. Такім чынам праходзілі размовы розных разрадаў насельніцтва. Праўда, гэтыя ніжэйшыя разрады не вырашалі спраў разам са шляхтою, бо падымаўшыяся на з'ездах пытанні насілі саслоўны характар. Але часам да голасу сойма далучаліся і галасы гарадоў, напр., у пытаннях, якія тычацца накладання падаткаў. З гэтага сумеснага звычаю звяртацца з просьбамі да Вялікага Князя па справах розных разрадаў насельніцтва, прычым гэтыя звароты рабіліся выбарнымі ад насельніцтва, мог бы выпрацавацца здаровы звычай саўдзелу розных разрадаў шляхецкага насельніцтва ў соймавай дзейнасці. Але земская рэформа паклала мяжу зараджаючамуся прадстаўніцтву іншых класаў насельніцтва, асабліва моцнаму гарадскому класу і гэта тым больш было несправядліва, што на гэты клас не толькі падаў цяжар падаткаў, але і цяжар ваеннай службы, бо мяшчанства ў вядомых межах не было вызвалена ад абавязкаў ваеннай земскай службы, бо і мяшчане мелі права валодання земскімі мясцовасцямі.

Мы не ведаем, ці дамагалася літоўска-рускае мяшчанства права ўдзелу ў соймах, ведаючы яго сілу ў дзяржаве, матэрыяльную і культурную, можна думаць, што такія спробы павінны былі б супадаць з імкненнямі і інтарэсамі прадстаўнікоў, па меншай меры, найбольш буйных гарадоў. І, вядома, не выпадкова і не без барацьбы прадстаўнікі г. Вільні атрымлівалі ў 60-х гадах месца на сойме ў шэрагу соймавых дэпутатаў. Дэпутаты павінны былі зрабіць саступкі, па меншай меры, для прадстаўнікоў *«столечного месца*". Праўда, са свайго чыста шляхецкага пункту гледжання яны неадкладна пабудавалі мост паміж шляхтай і віленскім магістратам, бо членам гэтага магістрата была падаравана шляхецкая годнасць. Гэта быў мост паміж сталічным самакіраваннем і шляхтай і ў той жа час бар'ер для абароны сойма ад дамаганняў з боку іншых значных гарадоў.

Такое было будаўніцтва Літоўска-Рускага сойма да уніі 1569 г. Аб умовах уніі нам прыйдзецца яшчэ казаць. Але цяпер жа заўважым, што акт уніі аб'ядноўваў абодва соймы - польскі і літоўскі, абедзве рады - каронную і літоўскую, у адзін сойм. Аднак, гэта зусім не азначала, што заканадаўчая дзейнасць літоўскай Пасольскай Хаты цалкам спынілася і злілася з польскай. Агульнапалітычныя пытанні разглядаліся сапраўды разам. Але вельмі хутка выпрацавалася непрадугледжаная уніяй сістэма выдання спецыяльных заканадаўчых актаў на соймах спецыяльна для дзеянні ў межах Вялікага Княства Літоўскага. Вельмі верагодна, што гэтыя законы выпрацоўваліся на асаблівых, асобных ад палякаў, нарадах літоўска-рускіх паслоў і паноў рады. Ужо Люблінскі сойм 1569 даў прыклад

такога асобнага заканадаўства, спецыяльна прымяняемага для Літвы і Русі. Выданне трэццяга Статута 1588 г. адбылося пры такіх жа абставінах, прычым у гэтым статуце было захавана шмат артыкулаў, вельмі непрыемных для польскага самалюбства, артыкулаў, якія абмяжоўвалі правы палякаў у межах Літвы і Беларусі і з асаблівай рэзкасцю падкрэслівалася дзяржаўнае значэнне беларускай мовы. У гэтым жа 1588 выдаецца яшчэ шэраг заканадаўчых актаў, асаблівая канстытуцыйная пастанова з увядзеннем у дзеянне яе ў межах Вялікага княства. І ў наступны час і ва ўсіх канстытуцыях польска-літоўскага сойма кожны раз з дакладнасцю тлумачыцца, якія з пастаноў прымяняльныя ў абодвух дзяржавах. Калі ж такога ўказання не было, то гэта азначала, што дадзеная канстытуцыя адносіцца толькі да межаў Кароны. Нарэшце, выдаваліся і асобныя канстытуцыі спецыяльна для Вял[ікага] кн[яства].

Літоўцы і беларусы вельмі шанавалі гэтыя рэшткі сваёй самастойнасці, хоць з цягам часу адасобленасць абодвух народаў паступова сціралася. Зрэшты, трэба заўважыць, што яшчэ да канца XVII ст. літоўская і беларуская шляхта рабіла спробы склікацьня асобных соймаў ад Польшчы і вырашаць на іх пытанні вялікай дзяржаўнай важнасці. Не кажучы пра гады бескаралеўя, калі літоўска-руская шляхта трымалася адасоблена ад польскай і мела свае адмысловыя нарады і сойм, але і ў звычайны час можна паказаць на даволі значныя выпадкі заканадаўчых дзеянняў асаблівага Літоўска-Рускага сойма. Ужо неўзабаве, пасля уніі ў 1577 г. мы бачым у Ваўкавыску асаблівы з'езд рады Вялікага Княства Літоўскага, палацавых чыноў, ураднікаў земскіх, а таксама паслоў ад усіх паветаў, спецыяльна дасланых павятовай шляхтай на з'езд у Ваўкавыск. Гэты з'езд не называецца соймам, але проста з'ездам ці соймікам галаўным. Прапанова прыбыць на гэты з'езд шляхта атрымала праз Вял. Кн. Стэфана Баторыя. Але сябры з'езду пратэстуюць супраць таго, што кароль склікаў не сойм Вял[ікага] Княства Літоўскага, а толькі з'езд і, паказваючы на тое, што важныя дзяржаўныя пытанні павінны вырашацца на вальных соймах, цяперашні з'езд, толькі ў выглядзе выключэння, робіць пастанову аб зборы падаткаў, прапанаваных лістом Вялікага Князя. Усё гэта значыць, што шляхта Літоўскага Княства папракае Вялікага Князя ў тым, што ён не склікае асаблівага Літоўска-Рускага сойма, але абмяжоўваецца скліканнем з'езду. Цікава і тое, што гэты галаўны з'езд сабраўся па - старадаўняму, г. зн. у яго ўваходзілі палацавыя і земскія ураднікі, якія, як мы ведаем, мелі права ўдзелу на соймах літоўска-рускіх і не карысталіся такім жа правам на соймах польска-літоўскіх. Пасля смерці караля Стэфана ўсё рыцарства Вялікага Княства Літоўскага з'ехалася ў сталічным горадзе Вільні і ў грунтоўнай канстытуцыі прыняло заканадаўчыя меры адносна

парадку ва ўсёй дзяржаве на час міжкаралеўя. Гэтая традыцыя асаблівых з'ездаў, якія з'яўляюцца па сутнасці Вялікімі Вальнымі Соймамі Вялікага Княства, непрадбачаных актам уніі, працягвалася і ў наступны час. Часам гэтыя з'езды называліся канвакацыйным соймам. Трэба заўважыць, што па польскаму праву канвакацыйныя соймы склікаліся толькі ў гады бескаралеўя. Але ў літоўска-рускім праве гэты тэрмін выкарыстоўваўся для з'ездаў рады і паслоў і пры каралі і нават па яго ініцыятыве. У 1665 канвакацыйны сойм у Гродне быў сабраны па загадзе караля і Вялікага Князя Яна Казіміра і зрабіў цэлы шэраг пастаноў, відавочна, якія прынялі характар сепаратыўнага закону для Вялікага княства.

Такім чынам, ўтрымлівалася традыцыя сепаратных з'ездаў літоўска-рускай шляхты.

§ 10. УЛАДА ГАСПАДАРА

Цяпер пяройдзем да трэцяга стану сойма, які займаў у ім фармальна першае месца - да Вялікага Князя. Першыя Вялікія Князі Літоўскія, князі-ваяры, мелі шырокую ўладу, злучаючы яе, аднак, з неабходнасцю раіцца з баярамі, а часам нават і з усімі ваярамі. Гэтая традыцыя рады не памяншала памераў улады такіх князёў, якімі былі Альгерд, Кейстут, Вітаўт. У палажэнні вялікакняскай улады быў і яшчэ адзін бок. У тэорыі гэтая ўлада лічылася спадчыннай ў сям'і Ягелонаў з тых часоў, як устанавілась гэта дынастыя. Але да Ягайла мы бачым пастаянную змену ў князёў і сам Ягайла першы час, як мы ведаем, з цяжкасцю трымаўся на пасадзе. Традыцыя змены князёў зрабіла тое, што ў ёй прымала ўдзел і вышэйшае баярства. Такім чынам, хоць пасада пераходзіла ад бацькі да сына, але ўсё ж не без асвячэння гэтага пераходу з боку баярскага элемента. Гэта было палітычнай неабходнасцю. Нават Ягайла, уступіўшы на пасаду па праву атрымання ў спадчыну, патлумачыў у 1431 г. у лісце да магістру ордэна, што ён гаспадар і па ўспадкаванню і па абранні князямі і баярамі і распавядае, што пасьля сьмерці свайго бацькі ён уступіў у кіраванне дзяржавай са згоды, па выбару, па сцвярджэнні і ўхваленні князёў і баяраў. Мы ведаем ужо, што пасля смерці Вітаўта княжая ўлада пераходзіць кожны раз да таго ці іншага князя, падтрыманага той ці іншай групай насельніцтва. Усё гэта падрыхтоўвае нас да тай высновы, што хоць літоўскія і рускія баяры і зямяне трымаліся дынастыі Ягелонаў, але асвячалі кожны раз прадстаўніка ўлады сваім выбраннем. Падобна да таго, як Альгерд згаварыўся са сваімі вяльможамі і шляхтай адносна ўступлення яго сына на пасад пасля смерці бацькі, так і князь Казімір, абраны пэўнай партыяй, «з плачам прасіў паноў літоўскіх, каб яны ўзялі сабе на вялікакняскі пасад яго сына Аляксандра, на што паны пагадзіліся,

памятаючы добрае кіраванне Казіміра і ласку яго да іх». Так распавядае летапісец. Аднак, пасьля сьмерці Казіміра, літоўцы склалі сойм у Вільні, на які прыбылі князі, паны, шляхта і тут абвясцілі і абралі Аляксандра Вялікім Князем. Падчас пасаджэння на пасад маршалак найвышэйшы Літавор Хрэбтовіч падаў вялікаму князю аголены меч і ад імя паноў літоўскіх сказаў: «вазьмі найяснейшы князь, якога мы абралі князем і правадыром сабе, гэты меч і з гэтым мячом атрымай над намі поўную ўладу". Далей Хрэбтовіч раіў вялікаму князю валодаць княствам з мячом у адной руцэ і з літасцю ў другой руцэ, караючы злыя ўчынкі і падтрымліваючы справядлівыя. Ад імя ўсіх станаў вялікага княства Хрэбтовіч прасіў Вялікага Князя кіраваць не італьянскімі звычаямі, не чэшскімі, не нямецкімі, але праўдзівымі літоўскімі і па прыкладу Вітаўта. Вялікі князь дзякаваў за прывітанне і абяцаў кіраваць згодна з прамовай Літавора Хрэбтовіча. І апошнія Ягелоны ўступілі на пасад на падставе выбару і дамовы з шляхтай. Так, мы ведаем ужо, у XV ст. усталяваўся звычай пацвярджаць прысягаю канстытуцыйную хартыю пры уступленні на пасад. Такую хартыю пацвердзіў Аляксандр, Жыгімонт I і Жыгімонт II.

Да нас дайшлі некаторыя падрабязнасці, якія характарызуюць перамовы, вёўшыяся Жыгімонтам I адносна ўступлення на пасад яго сына Жыгімонта Аўгуста. Жыгімонт I дамогся ад рады і сойма таго, каб яшчэ пры яго жыцці яго сын быў прызнаны Вялікім Князем з 1522, а з 1544 г. Жыгімонт Стары цалкам адмовіўся ад кіравання дзяржавай і перадаў яго свайму сыну. Так як перамовы вяліся загадзя, то рада Вялікага Княства звыш звычайнага пацверджання канстытуцыйных прывілееў, паставіла будучаму вялікаму князю цэлы шэраг умоў, частка якіх не ўвайшла ў прывілей, пацверджаны Жыгімонтам Аўгустам. У гэтым дакуменце рада заяўляе, што апошні Ягелон быў абраны на Вялікае Княства «сгоднымі галасоў і добраахвотным дазволам», т. я. падчас выбару вялікі князь быў яшчэ непаўналетнім, то яго бацька Жыгімонт Стары пацвердзіў усе правы вольнасці Вялікага Княства "пад прысягай яго каралеўскай міласьці цялеснай на святую евангілію учыненую», абавязаў свайго сына прынесці прысягу па паўналецьці. Усё гэта паказвае на формулу, прынятую ў прысязе. Такую ж прысягу прынёс і Жыгімонт Аўгуст. Пры гэтым Вялікім Князем быў заключаны дагавор такога роду. Калі б Жыгімонт Аўгуст пакінуў пасля сябе нашчадкаў мужчынскага роду, якое не ганаравалася б абраннем на пасад, то гэты нашчадак маў бы права валодаць тымі маёнткамі, якімі валодае маці Вялікага Князя, каралева Бона з тым, каб Вялікі Князь знайшоў спосабы гэтыя валоданні атрымаць з яе рук у сваё валоданне. Відавочна, рада баялася, каб гэтыя вялізныя ўладанні, сабраныя скупой італьянкай, не патрапілі б у чые-небудзь староннія рукі,

асабліва, у замежныя рукі. [Яна] настойвала, каб сын атрымаў іх ад маці, прычым рада літаральна па формуле дарчых грамат дае права валодання гэтымі землямі Вялікаму Князю. Але калі б вялікі князь не пакінуў нашчадкаў мужчынскага роду, то ў такім выпадку ўсе гэтыя маёнткі, як прыналежныя памерламу, паступаюць у распараджэнне дзяржавы. Уся гэтая здзелка была вельмі выгаднай для Скарба Вялікага Княства Літоўскага. З пункту ж гледжання публічнага права гэты дагавор яшчэ раз пацвярджае, што дынастыя Ягелонаў ні ў свядомасці літоўскага народа, ні ў прававым дачыненні да іх не карысталася правам спадчыны пасаду. Такім чынам, вялікакняскі пасад быў выбарчым. У дадзеным выпадку мы сустракаемся з традыцыяй, якая ідзе ад старажытнага перыяду ў гісторыі Полацкага, Віцебскага і часткі Смаленскага княжанняў, па якой выбары князя прадстаўлялі аснову дзяржаўнага права княства.

Не толькі з-за таго, што вялікі князь быў выбарны, але з-за паступовага аслаблення ўлады хартыямі, улада Вялікага Князя была вельмі абмежаваная. Ён не распараджаўся падаткамі, паспалітым рушэннем, умацаваннем замкаў, не карыстаўся самастойна заканадаўчай уладай і інш. Ён даваў шэраг абавязацельстваў, што павінен рабіць і чаго не павінен рабіць, каго ён мог прызначаць на пасады і каго ён не мог прызначаць на пасады. Нарэшце, і круг прызначаемых пасад паменшыўся з увядзеннем земскай рэформы. Але ўсё ж да 1569 года ўлада Вялікага Князя карысталася вядомага роду прэстыжам і арэолам на Літве і на Русі. Вялікі Князь мог прызначаць у раду сваіх прыхільнікаў, бо мог выбіраць кандыдатаў, праўда, з цеснага кола радавітай шляхты. Праўда, гэтыя пасады былі пажыцьцёвымі і, такім чынам, толькі ад добрай волі атрымаўшага пасад залежала падтрымліваць Вялікага Князя ці не. Але вял[ікія] князі Казімір і Жыгімонт I карысталіся значным асабістым уплывам і звыш таго яны былі вельмі багатыя і маглі купляць падпарадкаванне сабе раздачай старастваў і дзяржаў. У іншым становішчы з цягам часу апынуўся Жыгімонт Аўгуст. Шчаслівы спадчыннік багатых бацькі і маці, ён даволі хутка страціў свае велічэзныя пазямельныя валоданні. Велізарная маса іх апынулася ў закладзе, так што Рэч Паспалітая да самага падзення свайго не магла іх выкупіць. Двор увесь быў у абавязку настолькі, што пасля смерці Жыгімонта Аўгуста прыдворная чэлядзь не выдавала цела Вялікага Князя дзяржаве да таго часу, пакуль паны рады не заплацілі ёй жалавання, затрыманага за шмат гадоў Гаспадаром. Рэчы таксама былі ў закладзе. Усе гэтыя няўдалыя гаспадарчыя аперацыі вынікалі з двух умоў: Жыгімонт Аўгуст вызначаўся багаццем, а калі пачалася Лівонская вайна, то ён закладваў свае валоданні для наймання войскаў, таму што падаткаў не хапала. І наогул прэстыж улады пры апошніх Ягелонах моцна ўпаў. Гэта

быў чалавек сам па сабе мяккі, вельмі адукаваны, як усе гуманісты у гэтым перыядзе, шчыра жадаў дабра айчыны, але затое быў чалавек надзвычай нерашучы, адкладваючы усякае рашэнне пытання. Нездарма ён быў празваны сучаснікамі, «Гаспадаром заўтра». Яго нерашучасць адбівалася ва ўсім і ў асабліва вострым тады рэлігійным пытанні. Ён еў па серадах скаромнае, пасмейваўся з ксяндзоў, лашчыў пратэстантаў і ў той жа час выстойваў усе службы ў каталіцкай царкве. Яго асабістае жыццё няўдала склалася. Толькі ў перыяд сваёй жаніцьбы на Варвары Радзівіл ён выяўляў вядомую цвёрдасць духу і нават, у разрэз свайму нерашучаму характару, настойліва правёў ідэю вольнасьці выбару шлюбу. Але ён быў шчаслівы нядоўга. Вялікая Княгіня Варвара была адзінай яго прыхільнасцю і падтрымкай у цяжкай справе кіравання дзяржавай, калі ў гаспадара няма ніякай рэальнай улады. Пасля яе смерці Жыгімонт Аўгуст стаў хутка апускацца. Ён увесь час быў акружаны прагнай прыдворнай камарыльяй, гандляваў подпісамі Вялікага Князя. Клопаты аб спадчынніку, якога лёс яму не даваў, паглыналі ўсю ўвагу хутка старэўшага Ягелона. Між тым, цяжар улады ўшчыльніўся і асабліва ускладніўся ў Лівонскую вайну. У гэты перыяд нярэдка прачыналася ў Жыгімонце свядомасць важнасці чыніўшыхся падзей. Ён сказаў нямала прыгожых і прароцкіх прамоў на соймах, але яго асоба і ўлада не карысталіся прэстыжам сярод польскай і літоўскай шляхты, а закон дарэмна аберагаў дзяржаву ад праяў дзяржаўнай волі. Такі гаспадар мог разумець прорву, у якую ідзе дзяржава, але не мог утрымаць яго ад падзення. Пасля уніі 1569 г. падзенне ўлады, яе поўнае знясіленне ідзе з дзіўнай хуткасцю. Падчас міжкаралеўя ўся ўлада пераходзіла да шляхты, на чале яе стаў прымас каталіцкай царквы арцыбіскуп Гнезненскі. Працяглыя перыяды міжкаралеўя кідалі краіну ў анархію, якая не хутка праходзіла, калі з'яўляўся, нарэшце, абраны кароль і вялікі князь. У палякаў, часткай і ў літоўцаў, пераймаўшых у гэтым выпадку палякаў, развілася нейкая хвароба царабаязні. Шляхта з хваравітым самалюбствам баялася ўсякага наваўвядзення, таму што ўсякае наваувядзенне здавалася ёй парушэннем яе волі. Калі дзяржаве даводзілася дрэнна, яна звяртала свае погляды да аддаленага мінулага і была глыбока ўпэўненая ў тым, што краіна можа быць шчаслівай толькі пры выкананні добрага старога ладу. Ахоўваючы даўніну, сойм шляхты па сутнасці ўводзіў цэлы шэраг новаўвядзенняў, мэтай якіх было памяншэнне ўлады караля і Вялікага Князя і ўзмацненне ўлады соймаў шляхты. Такім чынам, фактычна ўводзілася вельмі адыёзная навізна. Узмацненню шляхты спрыяла збядненне Кароны. Кароль Польскі і Вялікі Князь Літоўскі вёў даволі бездапаможнае існаванне з матэрыяльнай кропкі гледжання. Стэфан Баторый, які марыў аб шырокіх палітычных

планах, ужо апынуўся без дзяржаўнай казны ў самы патрэбны ваенны час. Па словах канцлера Яна Замойскага, Стэфан Баторый вычарпаў сваю асабістую казну да апошняга шэлега «Чаго ж вы хочаце ад яго - пытаўся канцлер сойм польскіх і літоўскіх паслоў. - Вы, верагодна, хочаце, каб ён даў з сябе скуру злупіць. Ён зрабіў бы і гэта, калі б знайшлася такая алхімія, каб магла з яе чаканіць грошы». Беднасць найпозніх каралёў і вялікіх князёў часам вылівалась у самыя нікчэмныя формы. Па словах Альбрэхта Радзівіла, двор польскага караля часам бліскаў раскошай, а часам трываў недахоп.

Ў 1629 г. двор караля Уладзіслава дайшоў да такога ўбоства, што часам толькі к полове дня даставалі дровы і мяса, каб накарміць прыдворных. Збяднелы Кароль і Вялікі Князь нікому не быў патрэбны, а уладай ён не карыстаўся.

На самай справе, у гэты апошні перыяд соймавая шляхта старанна сочыць за тым, каб абрэзаць ўсе адзнакі каралеўскай улады. У 1573 г. сойм пастанавіў, каб прыбочная рада з 16 сенатараў заўсёды знаходзілася пры Каралі і Вялікім Князю і была б дарадцам пры ўсякай праяве яго ўлады. Фактычна такая ўлада ператваралася ў алігархію, бо Гаспадар ніводнага кроку не мог зрабіць без пільнага вока рады. Але назіраючы за каралём пры дапамозе рады, шляхта яшчэ пры Жыгімонце Аўгусце з бояззю і недаверам глядзела на сход ўсёй рады для нарад з каралём. Жыгімонту Аўгусту шляхта не раз рабіла папрокі ў тым, што ён больш ахвотна засядае з сенатарамі і часткай паслоў і лічыла гэтыя саступкі тыранічнымі. Таму шляхта наогул імкнулася да таго, каб уся дзейнасць Караля і Вялікага Князя праходзіла на яе вачах. Не было той сферы ўлады, на якую шляхта не распаўсюдзіла сваёй апекі. Так, набілітацыя, г. зн. права на наданне шляхецтва, з 1607 патрабавала соймавага пацверджання. У палове XVI ст. замежныя паслы прымаліся Каралём і Вялікім Князем разам з радай. З канца XVI ст. ўжо пры прыёме паслоў прысутнічаюць і соймавыя паслы. Мы ўжо ведаем, што подаці дзяржава магла збіраць толькі з дазволу сойма. Але на практыцы ўжо з часу Стэфана Баторыя дзяржаўныя падаткі прамыя і ўскосныя плацяць па пастанове сойма ўсе саслоўі дзяржавы, акрамя самой шляхты. Але мала таго, шляхта забрала ў свае рукі распараджэнне усякага роду падаткамі з боязі, каб кароль і вялікі князь не распарадзіўся імі ў мэтах змяншэння ўлады сойма. Паспалітае рушэньне таксама збіралася толькі паводле пастановаў сойма. Па водгуку тагачасных ваенных спецыялістаў яно не мела сур'ёзнага ваеннага значэння. Але ўсё ж шляхта баялася ўзмацнення ўлады Караля і Вялікага Князя, таму з 1619 пры каралі з'яўляецца адмысловая Соймавая рада для распараджэння ваеннымі сіламі. Раздача гаспадарскіх старастваў і кіраванне было старадаўнім

правам Караля і Вялікага Князя. Соймавая канстытуцыя, праўда, позняя, 1775 адымае гэта права ў караля. Такой жа прэрагатывай было права чаканкі імем караля і Вялікага Князя манеты. Фактычна гэтай справай займаўся скарб і распараджаўся даходамі дзяржавы. З 1632 гэтыя рэгаліі перайшла ў рукі сойма. Права амністыі - элементарная прэрагатыва вярхоўнай улады, але і гэтым правам Кароль і Вялікі Князь не мог карыстацца: Станіслаў Аўгуст маліў соймавы суд дараваць яму жыццё некалькіх арыштантаў, абяцаючы да канца жыцьця свайго быць удзячным, але суд у гэтым яму адмовіў.

Кароль і вялікі князь быў, перш за ўсё, прыналежнасцю дзяржавы. Таму шляхта лічыла сябе маючай права ўсталёўваць модусы прыватнага жыцця свайго гаспадара. Яшчэ Жыгімонт Аўгуст меў вялікія звады з каронным соймам з нагоды сваёй жаніцьбы на Варвары Радзівіл. Нават і гэты падатлівы і разгубіўшы ўладу кароль, абураючыся, казаў сойму: «Ці доўга я буду ў вас у гэтай дысцыпліне". У польскім праве выпрацаваўся погляд, што асоба Гаспадара не ёсць прыватная асоба, але належыць дзяржаве. Таму ўсе публічныя абрады праходзілі ў прысутнасці караля і ніякага меркавання пра справы на сойме не магло адбыцца ў адсутнасці гэтага безуладнага гаспадара. Калі кароль хварэў, то соймавыя станы канчатковы вынік сваіх меркаванняў прамаўлялі каля ложка хворага. Але, калі кароль Ян-Казімір у 1668 г. не мог ноччу дасядзець пасяджэння сойма і з дазволу рады пайшоў спаць, то паслы абвінавацілі караля ў тым, што ён зрывае сойм. Кароль і Вялікі Князь былі літаральна нявольнікамі Рэчы Паспалітай. З 1669 г. кароль нават страціў права адмовіцца ад пасаду. Кароль і Вялікі Князь быў без улады і ўсё ж шляхта клапацілася пра тое, што [б] ён не прычыніў шкоды яе правам. Падчас абрання Стэфана Баторыя пратэстант Радзівіл даказваў, што трэба абраць караля каталіка, каб ён па крайняй меры баяўся ксяндза, калі не стане слухацца савета сенатараў, таму што кароль з пратэстантаў не будзе так баяцца бога, як кароль, вызначаючы каталіцкую рэлігію. Адным словам, у выніку атрымлівалася наступнае: Кароль і Вялікі Князь быў першым станам Рэчы Паспалітай, але ён апыняўся безуладным і нямоглым. Уся ўлада канцэнтравалася ў руках сойма і юрыдычнае паняцце аб уладзе сойма часам выяўлялася ў прызнанні соймавага маестата, г. зн. суверэннасці сойма, суверэнітэт якога павінен быў выконвацца свята і непарушна як усімі падданымі Рэчы Паспалітай так і асобай самога князя.

§ 11. ПРАВА КАНФЭДЭРАЦЫЙ І РОКАШ

Але шляхце здавалася што і такое становішча караля яшчэ недастаткова забяспечвае залатую вольнасць шляхты. Таму соймавыя

канстытуцыі і звычай ўзаконьваюць пры вядомых умовах права шляхты адмаўляць Каралю і Вялікаму Князю ў падпарадкаванні. Па канстытуцыі 1607 падданыя вызваляліся ад падпарадкавання каралю ў тым выпадку, калі ён парушае асноўныя правы дзяржавы ці не выконвае ...

Прыблізна такія ж ўмовы былі прыняты і ўнесена ў прысягу ўжо пры абранні каралём Генрыха Французскага. Таму канстытуцыя 1607 толькі падрабязней апісвае саму працэдуру адмовы ў падпарадкаванні Гаспадару. Гэтая працэдура павінна заключацца ў тым, што папярэдне Сенат абавязваўся давесці да ведама караля аб парушэнні канстытуцыі, а канстытуцыя 1609 запрашае ўсю шляхту пільна сачыць за парушэннем канстытуцыі.

Такімі ж спосабамі аховы правоў былі яшчэ два цікаўных звычаі - канфедэрацыя і Рокаш.

Пад канфедэрацыяй зразумеўся саюз шляхты, выкліканы якой-небудзь пэўнай нагодай, прытым саюз узброены, змацаваны клятвай канфедэратаў. Гэты саюз заключаецца на пэўны час паміж асобнымі ваяводствамі ці паветамі ці нават групамі шляхецтва. У бескаралеўе канфедэрацыя мае на мэце ўтрыманне парадку ў дзяржаве або ў яе частцы, ахову правоў і вольнасьцей, часам прымае задачы падтрымкі таго ці іншага кандыдата. Але часам канфедэрацыі збіраліся і пры жыцці караля, калі тая ці іншая частка шляхецкага народа ставіла сабе задачай абарону парушаных правоў або правядзенне той ці іншай палітычнай ідэі. Гэта звычайна бывала тады, калі звычайныя вальныя соймы не маглі задаволіць узбуджаных пратэстам розумаў. Часам канфедэрацыю пачынала невялікая група шляхецтва, якая потым запрашала іншых далучацца да яе.

У бескаралеўе да канфедэрацыі прымыкалі і горады, пры каралю ж гарады звычайна не прымалі ўдзелу ў канфедэрацыі, хоць аднойчы Вільня далучылась да канфедэрацыі і пры жыцці караля. Як толькі завязвалася канфедэрацыя, то дзяржава ператваралася у некалькі ваенных лагераў, у якіх абмяркоўваліся палітычныя справы і тачылісь мячы на праціўнікаў. Каралю тады давалась [права] выбраць той ці іншы бок і далучыцца да яго. Часам канфедэрацыі завязваліся для абароны каралеўскай улады. Так, Вісліцкая канфедэрацыя пад вяршынствам Адама Сіняўскага выступіла ў абарону Жыгімонта III супраць Зебржыдоўскага. Пры Яне Казіміру сустракаем Тышовецкую канфедэрацыю, якая абавязвала сваіх сябраў падтрымаць караля, вольнасць і бацькаўшчыну супраць шведаў.

Іншы характар насіў Рокаш. Слова «Рокаш» запазычанае ў венграў і азначае сход, саюз. Рокаш з'яўляецца саюзам шляхты, якія маюць мэтай абмеркаваць факт парушэння яе правоў вышэйшымі саноўнікамі або

каралём. Гэта сход ўзброенай шляхты, якая адмовіла ўладару ў падпарадкаванні. Рокаш лічыўся самым крайнім сродкам у абароне вольнасьці. Рокаш і канфедэрацыя, на думку прыхільнікаў-сучаснікаў польскай вольнасьці, «апошняя ўцеха нашай мілай айчыны», ахова вольнасцяў дзяржавы. На думку сучаснікаў, сход Рокаш павінен мець вышэйшы аўтарытэт у дзяржаве, вышэй соймавага аўтарытэту. Шляхціч абавязаны ахоўваць свае правы на сойме. Але калі кароль парушае правы, калі сенатар яму патурае, то рыцарскі стан мае права заключыць саюз і пачаць Рокаш для даследавання фактаў парушэння правоў. Калі пачынаўся Рокаш, то ваяводствы склікаліся на паспалітае рушэньне, акрамя таго, з ваяводства выбіраліся асаблівыя дэпутацыі. Звычайныя суды зачыняліся і пачыналіся ракашовые суды. Уся ўлада пераходзіла да ракашовага кола. Першы прыклад Рокашу адносіцца яшчэ да эпохі Жыгімонта І, калі шляхта сабраўшаяся пад Львовам, адмовілася ісці супраць валахаў і занялася абмеркаваннем дзяржаўных спраў, адлучыўшыся ад караля і сената. Вядомы знакаміты Рокаш Зебржыдоўскага, накіраваны супраць Жыгімонта ІІІ. Разам з Мікалаем Зебржыдоўскім, ваяводам кракаўскім, бачны ўдзел у гэтым рокашы прымаў падчашы віленскі Януш Радзівіл, кіраўнік літоўскіх дысідэнтаў. Абодва яны запэўнівалі шляхту ў тым, што кароль імкнецца да самадзяржаўя і пагражае шляхецкай вольнасці. На Варшаўскім сойме 1606 каралю быў прад'яўлены цэлы шэраг абвінавачванняў. Радзівіл сарваў сойм, хоць кароль апраўдаўся. Тады Зебржыдоўскі сабраў вакол сябе да 100.000 шляхты, абвясціў паспалітае рушэньне і прад'явіў каралю 68 пунктаў абвінавачванняў і патрабаванняў. Жыгімонт не пагадзіўся, рушыў з войскам супраць Рокашу і Зебржыдоўскі з Радзівілам павінны былі здацца. Абодва вінаватыя ў Рокашы папрасілі прабачэння перад каралём і справа на час на гэтым скончылася. Але тады Малапольская шляхта зноў падняла непрыемныя для караля пытанні і зноў на чале яе з'явіўся Зебржыдоўскі. Тады кароль склікаў, нарэшце, сойм, які ў значнай меры задаволіў патрабаванні рокошан. Але апошнія гэтым не задаволіліся і адмовілі ў падпарадкаванні каралю. Справа скончылася новай бітвай паміж каралеўскімі войскамі і ракашанамі, а Зебржыдоўскі і Радзівіл пасля некаторай зацятасці абмежаваліся новым прабачэннем перад каралём.

Такім чынам, Рокаш быў вядомага роду легальнай формай паўстання супраць каралеўскай улады.

§ 12. АГУЛЬНЫ ХАРАКТАР ПЕРЫЯДУ ЗАЛАТОЙ ВОЛЬНАСЬЦІ

Мы пазнаёміліся з тымі асновамі, спачатку літоўска-рускага права, а потым і агульнага польска-літоўскага права, характарызуючага асноўныя рысы народнага прадстаўніцтва і ўлады Караля і Вялікага Князя. Перыяд

пасьля сьмерці апошняга з Ягелонаў, быў бліскучым перыядам развіцця шляхецкай вольнасці. Гэта быў перыяд залатой вольнасьці, але ўжо сучаснікі бачылі ў характары гэтай вольнасці дэзарганізацыю і дэмаралізацыю, якая падточвае вольнасьці дзяржавы і самы факт яе існавання. Ужо Жыгімонт Аўгуст перад смерцю не раз заклікаў палякаў і літоўцаў да адзінства дзеянняў і пранікнёна асьцерагаў шляхту ад тых памылак, якія яна дапускала. У сваім завяшчанні апошні Ягелон выказваў думку: «Пасля выратавання душы нашай за ўсё палымяней жадаем і просім у бога аднаго: так захаваецца ж Рэч Паспалітая такою ж як прынялі мы яе ад нашых продкаў, г. зн. у цэласці, спакоі, добрай славе. А нішто не можа захаваць яе ў цэласці, акрамя згоды, узаемнай любові, сукупнасці, аднадушнасці». Жыгімонт заклікае свае народы, каб яны «навекі заставаліся адным целам, адным народам, адной непадзельнай Рэччу Паспалітай». Ён заклікаў нашчадкаў трымацца братэрскай любові і брацкіх адносін. І гэта зразумела. Апошні кароль разумеў многія недахопы ў склаўшымся дзяржаўным ладзе, баяўся за сваё ж стварэнне - унію Літвы і Польшчы і асабліва выразна ўяўляў сабе той беспарадак, які пачнецца ў гады бескаралеўя. І яшчэ на Люблінскім сойме ў 1569 г. ён маліў шляхту выпрацаваць загадзя закон і парадак адносна абрання новага караля, паказваючы ім на тыя беды, якія могуць адбыцца з прычыны адсутнасці такога закону. Але гэта быў дарэмны заклік, і шляхта да падзення Рэчы Паспалітай не выпрацавала пэўных умоваў, якія датычацца абрання новага гаспадара.

І на самай справе, выбары новага караля кожны раз ўносілі такое рознагалоссе ў асяродзе шляхты, што дзяржава аказвалася на краю пагібелі. У дні элекцый шляхта узбройвалацьі ўся дзяржава ператваралася ў ваенны лагер. Ужо першая элекцыя, адбыўшаяся пад Варшавай, сабрала да 40.000 ўзброенай шляхты, акрамя атрадаў, належачым асобным магнатам, якія прыбылі разам са сваімі гаспадарамі. Многія паны прыбылі на выбарчае поле з артылерыяй. Пры такіх умовах самую галоўную ролю ў выбары гуляў той, хто быў мацней. У выніку рэдкая элекцыя праходзіла без крывавых сутычак. Пры абранні Жыгімонта III, выбарчае поле было багата паліта крывёю і нават апынулася спаленай хата, у якой засядалі сенатары. Пры абранні караля Міхаіла адбылася сапраўдная бітва, так што сенатары і паслы пачалі разбягацца, часам справа даходзіла да забойства ў самой Пасольскай Хаце.

Нядзіўна, што сучаснікі пакінулі нам шэраг горкіх скаргаў, якія характарызуюць вольнасць абрання з самага адмоўнага боку, ды і наогул увесь той каларыт волі, які яна набыла. Знакаміты Пётр Скарга называў гэтую вольнасць "чортавай вольнасцю» і характарызаваў яе з самага

адмоўнага боку. Многія памфлетысты таго часу нават самае падзенне нораваў прыпісвалі развіццю вольнасці. «Цяпер, - кажа адзін памфлет XVI ст., - у сэрцах людзей згасла любоў да славы і неўміручасці, пракралася вольная доблесць. На яе месцы запанавала лянота, ды лежебокства. Ад таго нас сталі граміць чужаземцы. Яны з жывых нас дзяруць скуру, прычыняюць нам разнастайны шкоды». У іншым памфлеце шляхціч хваліць даўніну і сумуе аб сучаснасці. «Мы цяпер грэбуе ўсім, што добрага было ў даўніне і паступаем процілегла. Замест дабрачыннасці мы аддаліся загане; замест мудрасці, патаптаўшы вольнае мастацтва, адкуль яна паходзіць, мы сталі прабаўляцца хітрасцю, жыдоўскімі выкрутамі, з дапамогай якіх выдатна вымываем адзін аднаго і без шчолаку, замест любові да Рэчы Паспалітай мы прывязаліся да сваіх асабістых інтарэсаў. Мы называем мужнасцю дзёрзкае нахабства, якое прытым ўжываем не супраць дзяржаўных ворагаў, а супраць сябе саміх .... Мы сьмяяліся над тымі, каму даручана апека пра гэта дабро грамадскае; абсыпаўчы іх бясконцымі паклёпамі і, выстаўляючы іх, такім чынам, у неналежным святле, перашкаджаем ім адпраўляць іх вялікую службу айчыне. Нарэшце, пракладаючы шлях да ўласнай асабістай выгады, мы разнастайнымі спосабамі нават адганяем ад Рэчы Паспалітай яе служыцеляў. Самі ж ніколькі не клапоцячыся пра яе, захапляючыся нізкай міжусобнай барацьбой, мы, што сабакі, грызучыя тлустую костку, раздзіраем яе на часткі сваімі інтрыгамі, як бы добраахвотна заклікаем да сябе ганебную смерць». Найпозні пісьменнік да гэтай характарыстыкі дадае яшчэ адну рысу - гэта поўнае бяспраўе, у якім апыняўся кожны больш-менш слабы. «Шмат нам распавядаюць аб турэцкім рабстве, - кажа Старавольскі - але гэта тычыцца ваеннапалонных, а не тых, якія жывуць ў турак пад уладай, апрацоўваюць зямлю або займаюцца гандлем. Апошнія, заплаціўшы гадавую даніну, ці скончыўшы накладзеную на іх працу, вольныя, як і паднявольныя не вольны ў нас ні адзін шляхціч. У нас у тым вольнасць, што кожнаму, можна рабіць тое, што захочацца: ад гэтага і выходзіць, што бедныя робяцца нявольнікамі багатага і моцнага, моцны наносіць слабому беспакарана ўсякія несправядлівасці, якія яму ўздумаецца». Калі польская і літоўская шляхта дамагалася саступак ад вярхоўнай улады, то яна мела на ўвазе ўсталяваць такі парадак, пры якім яна магла б вызваліцца ад уплыву магнатаў і стаць з імі ў палітычных адносінах на адным узроўні. Сапраўды, яна дасягнула гэтага з пункту гледжання юрыдычнай: шляхціч ў Загрода роўны ваяводзе - абвяшчала польская прыказка. Канстытуцыі надавалі кожнаму шляхціцу такое ж права ўдзелу ў дзяржаўнай справе, як і любому магнату. Але ў сапраўдным жыцці эканамічная і інтэлектуальная сіла магната цалкам душыла праявы палітычнай волі радавога шляхціча;

занадта вялікая была адлегласць паміж ім і буйным панам. Адсюль у кожным павеце з'яўлялася група магнатаў, часам нават адно прозвішча, і Соймік апыняўся паслухмянай прыладай у руках моцнага чалавека. «Шляхта, - кажа ў адным месцы Скарга, - у прастаце сэрца сама не ведае, што вакол яе робіцца і крыкам на ўсё саізваляе. Тыя, якія самі сябе выбіраюць, ці бываюць выбраны па волі паноў, ўступаюць у свае выбарныя пасады не з сардэчным жаданнем дабра Рэчы Паспалітай, а з благімі жаданнямі». Асабістыя інтарэсы і дагода панам, імкненне да падарункаў - характарызуе тыя задачы, з якімі шляхціч прыступае да палітычнай дзейнасці: «на самай жа справе каралькі нашы робяць і дзеюць ад імя брацii тое, пра што браты часам не думалі; браты бессэнсоўным крыкам на ўсё згаджаюцца , самі не заўважаючы ўласнага ворага». Подкупы рабіліся адкрыта, без усялякага сораму. Шляхцічы любілі весела пажыць і ў маральным дачыненні не адрозніваліся педантычнасцю. Трэба было магнату зрабіць наезд на свайго суседа, варта было толькі прапанаваць па два, па тры чырвонцы і неадкладна складаўся атрад шляхты. Шляхта, па словах аднаго пісьменніка, карысталася правамі вольнага грамадзяніна для таго, каб прадаваць іх на сойміках. Кожны пан на соймік прывозіў падпарадкаваную яму або падкупленых ім шляхту. Калі паны на сойміках спрачаліся паміж сабой, то сойміκі не абыходзіліся без крывавай сутычкі. Чый бок меў больш пабітых насоў і адрэзаных рук, той і саступаў. Па заканчэнні сойміка пераможцы кармілі, паілі і расплачваліся па дамоўленасці, а скалечаныя не маглі прасіць сваіх паноў аб узнагародзе. Па аповядах сучаснікаў, сярод шляхты было шмат з выкалатымі вачыма, з знявечанымі асобамі, кульгавых і бязрукіх. У гэтым падпарадкаванні радавой шляхты магнатам і была сіла апошніх. Калі Альбрэхт Радзівіл пасварыўся з каралём Уладзіславам з-за напаміну з боку апошняга аб неабходнасці плаціць арэнду, то ён неадкладна усхваляваў сойміκі, заклікаючы іх не прымаць на рахунак нацыі каралеўскі доўг, зроблены на дзяржаўную патрэбнасць. Радзівіл у вочы заявіў Уладзіславу, што ён усё гэта зрабіў, каб паказаць сваю сілу каралю. І кароль павінен быў шукаць прымірэння з магнатам. Памірыўшысь, Радзівіл неадкладна стаў на тых жа сойміках настойваць на процілеглых рашэннях. Шляхта не адразу павярнулася ў процілеглы бок, але шаблі прыхільнікаў Радзівіла давялі да свядомасці пратэставаўшых.

Акрамя ўплыву на сойміках, у кожнага буйнога магната была свая мужыцкая шляхта, карыстаўшаяся ўсімі палітычнымі правамі, але, зразумела, служыўшая толькі свайму пану. Асабліва гэта было развіта ў Літве і на Русі. Гэты велізарны натоўп слуг заўсёды атачаў свайго гаспадара. Але, распавядае Гвагніні, як толькі пан ідзе да стала, цяпер і слугі

ўсаджваюцца разам з ім. У гэтых слуг ёсць яшчэ свае слугі, але ўжо простыя людзі, хлапяты. І ўсе гэтыя людзі жывуць пры двары пана, які іх корміць і апранае, якія і п'янствуюць ў корчмах на рахунак свайго пана. Калі слуга некалькі дзён знікае ў карчме, а потым пан яго спытае, дзе ён быў, то атрымлівае ў адказ, што піў за здароўе свайго пана. Той жа аўтар распавядае, што аднойчы адзін біскуп расплачваўся са сваімі слугамі-шляхтою, сярод іх апынуўся невядомы яму чалавек, які таксама працягнуў руку за атрыманнем платы. Біскуп здзівіўся і спытаў, што ж ён робіць і каму служыць. Той адказваў, што ён служыць і робіць тое, што іншыя, г. зн. два разы на дзень прыходзіць за стол есці і піць. Біскуп выдаў яму жалаванне. І, сапраўды, занятак усёй гэтай масы слуг, па сведчанні сучаснікаў, праходзіў у непрабудным п'янстве і абжорстве. Цэлыя легенды ствараліся адносна тараватасьці тых ці іншых хлебасолов-паноў, пра велічэзныя кубкі, якія хадзілі за сталом і г. д. Але затое, калі трэба было пану, то ўся гэтая высакародная галеча падымалася, як адзін чалавек і вымала з похваў зброю не толькі падчас бескаралеўя, але нават і ў звычайны час. Дзяржава часам пакутавала з прычыны барацьбы і спрэчак паміж буйнымі магнатамі, прычым гэтыя спрэчкі ператвараліся ў сапраўдныя вайны. Так, пасьля сьмерці караля Яна Сабескага, гетман літоўскі Казімір Сапега прымусіў сенат пры дапамозе войска прызначыць яго сына Юрыя, старасту жамойцкага, маршалкам. Але гэтым прызначэннем была пакрыўджаны род Агінскіх. Тады адзін з апошніх, Станіслаў, разаслаў універсалы да ўсіх літоўскіх і жамойцкіх паветаў з загадам з'явіцца на зборны пункт. Тады гетман Сапега і яго сын Юрый абклалі Агінскіх у Брэсце і голадам прымусілі іх здацца на капітуляцыю. Абодва бакі памірыліся толькі на час, але неўзабаве сварка аднавілася ўжо па абранні караля. Агінскі сабраў да 20.000 чалавек і стаў рабаваць маёнтак Сапегі. Сапега, не маючы гатовага войска, спачатку звярнуўся было за дапамогай да караля, але затым сабраў такое ж войска і пачаў ваяваць з Агінскім. Кароль і сенат спрабавалі было прымірыць варагуючых. Але тут здарылася зусім адмысловая акалічнасць. На вуліцах Вільні сустрэліся карэты гетмана Сапегі і маладых князёў Міхаіла і Януша Вішнявецкіх. Гайдукі Сапегі не разабралі, каму належала карэта і вырашылі, што ў ёй сядзіць адзін з ворагаў іх спадара, Коцелл. Пачалася звалка, у якой адзін са світы Вішнявецкіх, мінскі ротмістр Цяброўскі, няўдала стрэліў у самога Сапегу. Пачалася перастрэлка, у якой абодва Вішнявецкія былі паранены. Памылка была заўважана позна, але ў выніку яе з Агінскімі супраць Сапегі злучыліся князі Вішнявецкія. Вайна працягвалася паміж абедзвюма партыямі, Сапега пацярпеў моцнае паражэнне і збег у Варшаву. Пачаліся рабаванні і расправы з прыхільнікамі

Сапегі. Толькі тады кароль, нарэшце, звярнуў увагу на гэтую барацьбу і ў рэшце рэшт сам прыстаў да партыі Агінскіх.

Такая была сіла шляхты і такое было становішча рэчаў у перыяд развіцця залатой волі.

ГЛАВА XI. СТРУКТУРА НАРОДНАЙ ГАСПАДАРКІ XVI-XVIII СТ.СТ.

§ 1. КРАІНА

Перад намі шырокая краіна, пераўзыходзячая памерамі сваімі Вялікабрытанію або Нарвегію. Уся Літва і Беларусь са смаленскай ўсходняй часткай даходзіла, верагодна, да 6,5 тыс. кв. міль. Амаль цалкам раўнінная, пакрытая вялікай колькасцю рэк і азёр, велічэзнымі балоцістымі прасторамі і векавым цнатлівым лесам, гэта - наша Беларусь і звязаныя з ёю Літва і Жмудзь.

Глеба мала ўрадлівая і ў многіх месцах пясчаная. Яшчэ ў канцы XIX ст. у межах Верхняй Дзвіны было 51% лясной плошчы, у мясцовасці Пінска-Бярэзінскага Палесся - 41% і нават у Мінскай губ., дзе лясы па тым часе былі моцна высечаны, усё ж яны займалі 25% усяго прасторы. Нават у гэты позні час, калі насельніцтва дарасло да 9-1/2 млн. [чалавек] ўсё яшчэ ў Падзвінні ворна[ая] зямля складала 14,7%, у межах Пінска-Бярэзінскага Палесся - 19,7% і толькі ў межах Мінскай губ. - 41,6%. Нязручныя землі складалі вялікі адсотак, для асобных паветаў пераходзячы часам за 30% і падаючы да 7%. Усе гэтыя ўмовы рабілі краіну малапрахадзімай. Маса чалавечай працы запатрабавалася бы на пракладку дарог і да канца XVIII ст. гэтая балоціста-пяшчаная краіна пакутавала адсутнасцю колькі-небудзь ніштаватых сухапутных шляхоў зносін. Толькі рэкі і рэчкі былі шляхамі, якія злучаюць часткі Беларусі паміж сабой і са знешнім светам. Але на апошнім шляху стаялі перашкоды, выпадкова вырасшыя ў сілу гістарычных умоў. Шырокі басейн Дзвіны, які цягнуў да сябе басейн Верхняга Дняпра, меў выхад да мора праз вузкую паласу, населеную латышамі і якая знаходзілася ў палітычным валоданні немцаў. Вясёлыя вады Нёмана з яго зелянеючымі берагамі ў вытоках сваіх ўваходзілі ў межы Прускага Ордэна, г. зн. зноў такі у варожы лагер. З глыбіні Палесся, з прытокаў Прыпяці і Верхняга Побужжа адкрываўся шлях у шырокую Віслу, і толькі вусце гэтай ракі да канца Рэчы Паспалітай было ў межах аб'яднанай дзяржавы. Але гэты водны шлях закранаў вельмі невялікую частку Беларусі. Ва ўсякім выпадку прамых непасрэдных зносін з морам для Беларусі не было.

Воды гэтай краіны змяшчалі вялікую колькасць рыбы, пра што гавораць крыніцы. Яна, відаць, была ў вялікім ўжыванні як харчовы прадукт, таму што рэкі і азёры былі пакрыты езамі, месцы лоўлі строга размежаваныя, абаронены законам і звычаем. Лоўля рыбы, г. зн. запас харчовых прадуктаў быў справай грамадскай і цэлы шэраг звычайна-прававых інстытуцый вызначаюць час і спосабы ўлову цэлым вёскам або нават цэлым воласцям. Але рыбныя прадукты не маглі быць прадметам вывазу. Гэта былі звычайныя пароды рачной рыбы, не выклікаючыя попыту з-за мора.

Лясы пры ўмовах вельмі экстэнсіўнага гаспадаркі, г. зн. пры ўмовах крайняй разрэджанасці насельніцтва, дастаўлялі мех пушных звяроў, воск і мёд. Гэта ўжо тавары, якія мелі шырокі попыт. Але дарагі пушны звер сышоў, верагодна яшчэ ў старажытны перыяд. У XVI ст. засталася куніца, хутка зрэшты знікаючая, як прамысловы звер, бо ўжо ў пачатку XVI ст. даніны ёю замяняюцца грашыма, засталася ліса, аднак не першагатункавая, ваўкі, лані, ласі і асабліва бабры. У Падзвінні і Піншчыне і ў многіх іншых месцах лоўля баброў, бабровыя гоны складаюць істотны занятак насельніцтва. Пчаляртва складала таксама вельмі важны прадмет промыслаў. Яшчэ ў першай палове XVI ст. цэлыя мясцовасці Падзвіння і Прыпрыпяцця ў суцэльную былі занятыя бортніцтвам і боброўніцтвам, і занятак сельскай гаспадаркай, здабываннем хлеба з'яўляўся толькі подспорным заняткам. Але ўсё гэта прыёмы вельмі экстэнсіўнай гаспадаркі, зразумела, калі пчалярства мае форму бортніцтва. Для бортнага пчалярства патрэбны быў глыбокі лес і адбор векавых дрэў, размешчаных адзін ад аднаго на вялікай прасторы. Для атрымання 2 камянёў воску (76 фунтаў) трэба было заняць ад 70 да 100 такіх дрэў.

Але ўжо ў палове XVI ст. ўшчыльніўшаеся насельніцтва павінна пераходзіць да больш інтэнсіўнага тыпу гаспадаркі - да сельскай і промыслы застаюцца толькі там, дзе для іх знішчэння яшчэ не наступіла чарга.

Прамысловая лясная гаспадарка ёсць часовая форма гаспадаркі, абумоўліваемая рэдкасцю насельніцтва. У краіне, прыродныя ўмовы якой мы толькі што апісалі, хлебаробства і жывёлагадоўля з'яўляюцца натуральнай сферай прыкладання чалавечай працы, і рост інтэнсіфікацыі знаходзіцца ў залежнасці ад росту насельніцтва. Вялізная прастора, занятая Беларуссю, была прасторай рэдка населенай. Вядома, ўлік насельніцтва для гістарычных эпох - справа надзвычайнай цяжкасці і нярэдка безнадзейная, калі не ўдавацца ў фантазіі. Таму аб маланаселеных прыходзіцца пакуль рабіць выключэнне на вока, у залежнасці ад назіранняў над тымі ці іншымі з'явамі жыцця. Ва ўсякім выпадку, калі

верыць (а да гэтых лічбаў з некаторым даверам можна паставіцца) дадзеным вядомага рускага статыстыка Германа, чалавека вельмі асцярожнага, то на мяжы XVIII-XIX стст., ужо па дадзеных рускай статыстыкі, насельніцтва Беларусі і Літвы давала каля 3 млн. 800 тыс. - 3 млн. 900 тыс. - гэта лічба насельніцтва былога Паўночна-Заходняга краю. Гэта давала на 1 кв. мілю. каля 800 чалавек, г. зн. шчыльнасць насельніцтва была прыблізна роўная шчыльнасці Прусіі, ва ўсіх адносінах беднай краіны (каля 1700). Але шчыльнасць была больш чым у 3 разы меншая за шчыльнасці насельніцтва Бельгіі на рубяжы XVII- XVIII стст. Беларусь была значна бядней насельніцтвам Англіі канца XVII ст. і інш. Калі рост насельніцтва ў XVII і XVIII стст. быў такім жа запаволеным, параўнальна з іншымі часткамі Расіі, як і ў XIX ст., асабліва ў першай яго палове (і Герман і іншыя сведчаць аб слабым росце беларускага насельніцтва), то, верагодна, каля 1700 г. насельніцтва Беларусі і Літвы ледзь пераходзіла 1,6 млн. У XVII-XVIII стст. у гады нарастання прыгоннага права, рэлігійнай барацьбы, цяжкіх войнаў і эканамічнага змізарненьня на ўзмоцнены рост і не даводзіцца разлічваць. Некалькі іншую карціну трэба меркаваць для XVI ст. і, як мяркуецца, да канца XVI ст. насельніцтва ўсёй дзяржавы было не менш за 1 млн. Попісы войскаў пачатку і сярэдзіны XVI ст. даюць агульную карціну даволі ўстойлівага нарастання насельніцтва. Як ні верагоднасны гэты лічбы, усё ж яны пацвярджаюць назіранні іншых крыніц, якія казалі аб велічэзных прасторах лесу, воды і аб слабой заселенасці краіны.

§ 2. АГУЛЬНЫ ХОД ГАСПАДАРЧАГА ЖЫЦЦЯ

Перыяд стварэння Літоўска-Рускай дзяржавы быў хваравітым працэсам у гісторыі Беларусі, які не мог спрыяць развіццю гаспадаркі, наадварот, даваў некаторую яго дэградацыю. Старыя гандлёвыя сувязі з поўднем абарваліся, на поўначы старэла Ганза, усярэдзіне краіна была раздзіраема палітычнай і нацыянальнай барацьбой. Усё гэта вяло да зжывання старой гарадавой Русі, да перавагі сельскагаспадарчай дзейнасьці і панавання натуральнай гаспадаркі.

Па плацяжы даніны, па адбыванню сялянамі павіннасцяў, па агульным каларыце ўстройства панскага двара не цяжка заключыць аб поўным панаванні спажывальных мэтаў кожнай гаспадаркі. Сувязь з рынкам нязначная і ажыўленне пачынаецца толькі каля паловы XVI ст. Да гэтага часу гаспадарка ў агульнай масе носіць безабменны характар. Грошы былі рэдкія і дарагія. Дзяржаўная служба аплачвалася наданнем зямель і іншых даходных артыкулаў. Казна Вялікага Князя Казіміра, расходныя запісы якой захаваліся за некалькі дзясяткаў гадоў, складалася з мяхоў, жыта, сена, футраў, з сукон, выменяных на мяхі. Наяўныя грошы ў

ёй былі рэдкасцю. Нават у пачатку XVI ст., калі ваявода віленскі прымаў у сябе Жыгімонта I, то ён зрабіў свайму ўладару падарунак, годны найбуйнейшага вяльможы - 60 флорынаў.

Асноўнай вытворчай адзінкай быў панскі двор. Сам пан расплачваўся са сваімі слугамі гэтак жа, як і вялікі князь са сваімі, г. зн. даваў ім зямлю. Ад сваіх падданых пан атрымліваў у выглядзе даніны прадукты натурай. У гэтых разліках грошы ролі не гуляюць і ўваходзяць ва ўжытак пазней.

Із-за цяжкасці даць ясную справаздачу аб гаспадарцы краіны ў гэты перыяд мы возьмем некалькі аазісаў і характарызуем іх у самым сціснутым выглядзе. Мы ўжо ведаем, што ўсходнія вобласці даўжэй захоўвалі рысы архаічнага побыту. Сапраўды, Полацкая рэвізія 1552 ўяўляе сабой вельмі архаічную структуру гаспадаркі, засяроджаную галоўным чынам на вытворчасці для спажывання самімі вытворцамі - сялянамі і панскім дваром.

Мы падлічылі склад 10-ці буйных панскіх маёнткаў, чаго цалкам дастаткова для характарыстыкі ўсяго раёна. Панская мясцовасць складаецца з вельмі разнастайнага насельніцтва, якое знаходзіцца ў неаднолькавых адносінах да свайго сюзерэну. Ва ўладаннях буйных паноў маюцца мястэчкі. Гэта невялікія паселішчы з насельніцтвам ад 6 да 63 дамоў. Занятак мяшчан - гандаль півам і гарэлкай, але галоўным чынам яны таксама займаюцца земляробствам з чацвёртай долі ўраджаю, г. зн. на ўмовах палоўнічнай арэнды. Такіх мяшчан апынулася 7% сярод падлічанага насельніцтва. Але асноўную масу насельніцтва маёнткаў складаюць амаль у роўнай долі 2 групы - людзей цяглых айчызных, г. зн. ўжо прымацаваных сялян і людзей вольных, г. зн. вольных арандатараў, якія даюць землеўладальніку таксама чацвёрты сноп. Першых апынулася амаль 23%, а другіх роўна 30%. Астатняе насельніцтва разбіта на больш дробныя групы, адпаведна абавязкам іх у адносінах да двара. Так, слуг путных апынулася 8%.

Не на шмат менш за 3% апынулася баяраў, якія неслі конную ваенную службу ў поштах паноў. Баяры карысталіся зямлёй за сваю службу. Яны мелі сваіх айчызных сялян і агароднікаў ў сярэднім па 1 двары на 1 баярскі двор. Быў і яшчэ кантынгент слуг вышэйшага рангу, якія хадзілі на вайну, дасылаліся [з] лістамі (3%), але гэта не былі путныя слугі ў звычайным сэнсе. Яны набліжаліся да баяраў - шляхце, мелі сваіх людзей. Часам яны прызначаюцца «дамавымі» слугамі, такога ж тыпу «людзі дамавыя» (2%), якія маюць свае землі, але «з сукна», служаць, г. зн. за плату, якая даецца натурай, адзеннем. Характар іх службы смутны, але, верагодна, гэта прыдворная служба. Нарэшце, у маёнтках сустракаюцца зусім у невялікай колькасці арандатары-сяляне, якія сядзяць на волі, на

куніцах, людзі-рамеснікі, павіннасць якіх складалася ў рамястве на двары, і «людзі ў заставе», г. зн. якія знаходзяцца ў закладзе. У падлічаных маёнтках чэлядзі няма, у іншых жа маёнтках, дзе нідзе яна мільгае ў вельмі невялікай колькасці. Ва ўсіх гэтых гаспадарках пераважаюць разлікі натурай. Паншчына яшчэ слаба развіта, пануе палоўнічная арэнда. Панская запашка нязначная, яе адбываюць агароднікі, часам арандатары адбываюць таксама талакі. Нават у дробных баяраў, якія маюць па 1-2 двары, запашкі няма і іх сяляне даюць свайму баярыну 4-ы сноп з упаханіны.

Затое рэшткі прамысловай вытворчасці яшчэ трымаюцца пры дварах. Так, пры дварах сустракаем ў даволі вялікай колькасці псарцаў, што паказвае на рэшткі прамысловага палявання. Бабровымі гонамі заняты самі зямяне. Яны ж маюць дваровыя борці. Верагодна, дваровая жывёлагадоўля павінна мець месца, т. я. сялянская даніна складаецца толькі з хлеба, мёду, бяброў і куніц.

Больш старажытныя акты Падзвіння яшчэ больш падкрэсліваюць натуральны характар павіннасцяў: сяляне валакуць на двор возера, забіваюць езы, у якасці павіннасцей даюць мёд, сокала, куніцу, даюць піва, мёд, жыта, даюць боброўшчыну або грашыма за бабры. Калі Свіслацкая воласць спасылаецца на старадаўнія парадкі эпохі Вітаўта, то яна называе выключна натуральныя даніны ў выглядзе мёду, жыта, аўса, вепрука, куніц, сыру, масла. Грашовая даніна збіраецца толькі ўзамен палюднага, старадаўняга палюдзя. Той жа парадак мы заўважаем у Магілёўскай воласці.

Заходнія двары маюць такую ж структуру, але тут ўласная гаспадарка паноў відаць у ранні перыяд мае вялікае значэнне. Вось для прыкладу склад двара Радашковічаў Віленскага павета. Тут таксама сустракаем мяшчан, занятак якіх складае трыманне корчм, баяраў - шляхту, якія мелі сваіх сялян і агароднікаў, баяраў путных. Дваровыя патрэбы абслугоўваюцца паробками, г. зн. рабамі, якія маюць свае землі, але акрамя таго атрымліваюць месячыну. Але звыш таго пры двары жыве чэлядзь, якая не мае ўласнай гаспадаркі. У вёсках сустракаем цяглых сялян, бортнікаў і агароднікаў. Палоўнічная арэнда, «кунічны плат» тут - рэдкая з'ява.

Такая гаспадарка была слаба звязана з рынкам, яна выпускала на рынак вельмі невялікую колькасць прадуктаў і гэта былі пераважна прадукты звералоўства і бортніцтва. Так, напр. , прыдняпроўскія сяляне [прадавалі] куніц, лісіц, бяброў і наогул (звер касматы), а таксама мёд прэсны. Разам з гэтым яны прадаюць і жыўнасць, якая мае, зрэшты, другараднае значэнне. Аднак, усё ж адпраўка на рынак прадуктаў сельскай

гаспадаркі пачынае паступова павялічвацца. Перш за ўсё узрастае продаж жывёлы. Сяляне многіх прыдняпроўскіх валасцей скардзяцца на тое, што дзяржаўцы забараняюць ім вольны гандаль «жывёлінай», сярод якой яны называюць яловец, бараноў, свіней: самі дзяржаўцы прымушаюць сялян прадаваць ім жыўнасць не па рынкавых цэнах. Гэта значыць, што рынак жывёлы пачынае цікавіць і сялян і паноў.

У Бабруйскай воласці спаганяецца чынш, затым натуральная даніна хлебам, курамі, гусямі, яйкамі, сенам, лёнам, мёдам. Акрамя таго волашчане адбываюць падводы, 2-х дзённую паншчыну, талакі, вартаўніковую, здабыча воску і мёду мае яшчэ большае значэнне. У воласці водзяцца бабры і бобровыя гоны складаюць дапамогу да сялянскай гаспадаркіы. Аднак устава ўжо забараняе сялянам прадаваць бабр[оў] на бок. Урад купляе бабр[оў] па справядлівых цэнах і толькі ў выпадку яго нежадання [купляць], дазваляецца прадаваць на бок. Вялікага звера ўжо няма ў бабруйскіх пушчах, толькі выпадкова пераходам гэты звер з'яўляецца. У бабруйскай уставе строга забараняецца пракладка новых дарог. Таксама устава распавядае, што ў вёсках былі свае скупшчыкі прадуктаў сялянскай вытворчасці, былі сельскія гандляры, скупляўшыя мёд, бобровыя мяхі і інш. Акрамя таго ў вёскі прыязджалі гандляры з Бабруйска, а таксама і чужыя. Такім чынам, селяніну не трэба было перамяшчацца ў горад. Устава паўстае супраць гэтага звычаю, т. я. наязджаючыя гандляры крыўдзяць сялян, паніжаючы кошт і патрабуюць, каб сяляне свае прадукты адвозілі ў Бабруйск у гандлёвыя дні. Такім чынам з рынкам звязаны толькі такія формы вытворчасці, ад якіх нясе глыбокай даўнінай і якія ўяўляюць сабою вельмі экстэнсіўныя спосабы эксплуатацыі прыродных багаццяў - лясоў.

Цікава, што існаванне старажытных формаў вытворчасці вяло за сабой і захаванне старажытных спосабаў здабычы, цалкам натуральных, зрэшты, у такіх промыслах, як зверaлоўства, бортніцтва і рыбалоўства. Так напр., бобровыя і рыбныя ловы рабіліся ўсёй абшчынай сумесна на адведзеным суполцы ўчастку. Існуюць адмысловыя звычаі бортніцтва, якімі кіруюцца для сберагання бортных дрэў і якія часткай замацаваны Літоўскім Статутам. Але такія экстэнсіўныя формы вытворчасці магчымыя пры ўмове вельмі рэдкай населенасці і пакуль слабы попыт на грошы пакрываецца рынкавых попытам на прадукты бортніцтва і звераловства. Абедзве гэтыя ўмовы змяніліся ў палове XVI ст. Рынак, асабліва заходні рынак, стаў прад'яўляць попыт на прадукты сельскай гаспадаркі і лесу. Колькасны склад насельніцтва не мог заставацца нязменным, хоць мы дрэнна ведаем гісторыю росту насельніцтва Беларусі. Ва ўсякім выпадку аб згушчэнні насельніцтва каля гэтай эпохі можна здагадвацца па тым факце,

што распадзенне старажытных службаў і дворышч дало значны прыліў земляробчага насельніцтва ў новыя паселішчы. Таму мы заўважаем пералом у гаспадарцы краіны, змену вытворчых формаў, імкненне да рынку і грашоваму звароту. Пад уплывам гэтых умоў мяняюцца погляды на кіраўнікоў гаспадаркі, уладальнікаў буйных маёнткаў і перш за ўсё гаспадарскага скарба, які стаяў на чале шырокіх дамен[аў]. Так, і Вялікія Князі і землеўладальнікі пераводзяць старыя даніны на грошы. Пры рэвізіі Пінскага староства старыя даніны перакладзены на грошы, але па складзе даніны был[ога] Пінскага княства можна меркаваць аб пераважнай тут паляўнічай і жывёлагадоўчай гаспадарцы, аб слабым развіцці земляробства. Рэвізія пушчаў дае шэраг выдатных ілюстрацый таго ж становішча. Яна паведамляе пра выключна паляўнічых і жывёлагадоўчых сёлах, якія абавязаны даваць даніну аўсом ў тым выпадку, калі будуць займацца ворывам. Праўда, у той жа рэвізіі ўжо прыкметна імкненне ўзмацніць дваровую гаспадарку, напр., з дапамогай ператварэння агароднікаў ў паншчынных сялян. Такія ж з'явы заўважаюцца і ў Гродзенскай эканоміі, г. зн. пераклад павіннасці на грошы і імкненне завесці дваровую гаспадарку. І наогул у задачу дзейнасці рэвізораў гаспадарскіх доброт ўваходзіла імкненне зразумець, дзе карысней завесьці дваровую гаспадарку і паставіць сялян на паншчыну, дзе выгадней спаганяць з сялян даніну натурай або грашыма і інш.

Адзін наказ Гаспадарскага скарба паловы XVI ст. старастам і дзяржаўцам адлюстроўвае на сабе рысы новага кірунку ў галіне сельскай гаспадаркі. Ён цікавіцца развіццём менавіта сельскай гаспадаркі. Гэта ўстава імкнецца ўтрымаць сялянскае насельніцтва на раллі. Яна імкнецца да таго, каб праца чэлядзі пры дварах была выкарыстана рацыянальна. Яна клапоціцца пра пракладку дарог, млыны, развіцце лясных работ, імкнецца да распрацоўкі жалезных руд. Яна клапоціцца аб тым, каб узмацніць развіццё рамёстваў у вёсцы, для чаго старасты павінны аддаваць сялянскіх дзяцей рамеснікам. Яна імкнецца да павелічэння цяглага сялянства шляхам змяншэння колькасці асочнікаў, рыбаловаў і іншых спецыялістаў. Яна клапоціцца аб дваровай жывёлагадоўлі, рэкамендуе ставіць валоў на адкорм для продажу. Выкармка свіней, відаць, была шырока пастаўлена. Яна клапоціцца аб тым, каб увесь хлеб быў рацыянальна размеркаваны на патрэбы двара і рэшты яго былі адпраўлены ў Крулевец або Гданьск, або, нарэшце, прададзены на мясцовых базарах.

Нарэшце, мы ўжо ведаем, што гэтыя намаганьні зрабіць гаспадарку больш прадуктыўнай выявіліся ў пераходзе на валакі. Гэты пераход абазначаў ўнутраную цывілізацыю, распрацоўку лясных пушчаў, пераход ад лядзіннай або пераложнай сістэмы да ўстойлівага трохполля. Праўда, у

пачатку гэты трохпольны севазварот быў даволі няправільным, па меншай меры ў некаторых дварах; не прынцыпова, вядома, пераход на валокі суправаджаўся паляпшэннем тэхнікі гаспадаркі. Праўда, гэтая тэхніка была яшчэ не высокая, панавала старадаўняя саха, унавожванне наўрад ці мела сур'ёзную ролю, але ва ўсякім выпадку пан са збіральніка даніны ператвараецца ў сельскага гаспадара і ў гандляра сельска-гаспадарчымі і ляснымі прадуктамі. Прычым гэты пан, асабліва буйны, з'яўляецца чалавекам начытаным у тагачаснай эканамічнай літаратуры, імкнецца да наватарства. Нават у прыватных статутах 60-х гадоў даецца шэраг прадпісанняў войтам адносна паляпшэння некаторых бакоў гаспадаркі. Так напр., патрабуецца, каб сядзібныя сялянскія землі, размешчаныя ў нізінах, былі осушаемы. Прадпісваецца ладзіць добрыя дарогі, масты, захаванне трохпольнай сістэма прадпісваецца вельмі строга. Сустракаем прадпісанні ладзіць для жывёлы хлявы і аборы. У канцы XVI ст. сустракаем ужо прыватныя маёнткі, у якіх засаджаны сады, мяркуючы па памерах, яны могуць мець прамысловы характар. Рыбаводныя сажалкі становяцца даволі звычайнай з'явай.

Разам з упарадкаваннем палявой гаспадаркі, выяўляецца імкненне да планамернай эксплуатацыі лясоў. Скарб пачынае клапаціцца аб ўразуменні памераў лясных багаццяў і пра нагляд за ляснымі плошчамі. Раней гаспадарам шырока раздаваліся правы на ўваходы ў пушчы, г. зн. на права палявання, бортніцтва або рыбнай лоўлі ў лясных азёрах. Гэта стварала заблытаную сетку сервітутных валадарстваў. Гэтыя старыя парадкі па магчымасці цяпер ліквідуюцца або, ва ўсякім разе, сэрвітуты прыводзяцца ў вядомасць і сапастаўляюцца з выдадзенымі прывілеямі, каб пазбегнуць злоўжыванняў. Рэвізія «пушчаў і пераходаў звярыных», зробленая у 1559 г. Рыгорам Багданавічам Валовічам, дае паняцце аб велічэзных памерах ляснoй плошчы. Лясы цягнуліся, пачынаючы на поўнач ад Кіева да Кобрынскай і Белавежскай пушч, затым з поўдня падымаліся на поўнач. Рэвізія мела на мэце ўсталяваць законнасць сервітутных правоў, размежаваць панскія пушчы ад прыватных уладанняў; высветліць правы прыватных уладальнікаў, нарэшце, вызначыць характар аховы пушчаў. Рэвізія паказвае мноства злоўжыванняў, якія дапускаліся суседнімі уладальнікамі. Рэвізія спрыяла ўпарадкаванню Гаспадарскіх лясных багаццяў, прычым часам абменьваліся дзяржаўныя лясы на прыватныя ў мэтах упарадкавання межаў. Яна ўстанавіла даходы з сенажацей і сялянскіх зямель, размешчаных сярод пушчаў. Уся справа ляснoй гаспадаркі было завершана выданнем «ляснoй статуты» 1567, якая мела прызначэнне дакладна вызначыць арганізацыю ляснoй адміністрацыі і правілы эксплуатацыі пушчаў і нагляду за імі.

У вобласці жывёлагадоўлі раней за ўсё была звернута ўвага на становішча конскага статка, з гэтай мэтай была выдадзена ў 1577 г. пры каралю Генрыху «ардынацыя статкавая», якая дае загады аб спосабе ўтрымання конскага статка і наогул дае падрабязную інструкцыю адміністрацыі статкаў.

Такія былі новыя павевы, якія мы назіраем у тагачаснай гаспадарцы пад уплывам прыйшоўшых ў ім змен у сувязі са знаёмствам з рынкам.

Наогул, калі сумаваць ў кароткіх словах усе вынікі новых форм гаспадаркі, то ўвогуле гэта было ўцягненне сельскагаспадарчай вытворчасці ў рынкавы абарот. Прыбытак маёнткаў ўздымаўся, але суадносіны ўнутры маёнткаў прымалі нездаровы характар. Развіццё дваровай гаспадаркі цягнула за сабою змяншэнне плошчы сялянскага землекарыстання і прыцягненне сялян да паншчыны.

На самай справе, першыя ж поспехі ў развіцці гаспадаркі не маглі не паўплываць ў паказаным сэнсе на яго кіраўнікоў. У канцы XVI ст. даход Кобрынскага староства ад чыншаў, млыноў за дякло, інш. даў у выніку крыху менш за 11 тыс. польскіх злотых. Той жа прыбытак у 30-х гадах XVII ст. даваў 47 тыс., але цяпер у гэтым даходзе вялікую ролю адыгрывае самастойная гандлёвая дзейнасць упраўніка староства. У канцы XVI ст. рэвізоры сумняваліся ў карысці значнага развіцця ў Кобрыне дваровай гаспадаркі. Цяпер жа адпраўка хлеба у Гданьск дае палову прыбытка. Гэта значыць, што былі паднятыя плацяжы з сялян, т. я. іх доля ў даходзе са староства падвоілася і ў той жа час моцна вырасла дваровая гаспадарка, але і тое, і другое абвальваецца, вядома, на плечы цяглага сялянства.

Каб з усёй магчымай выразнасцю зразумець гэты рост панскага двара, мы прывядзём некалькі паслядоўных дадзеных з гісторыі Берасцейскага староства. Гэта староства па рэвізіі паловы XVI ст. мела 1 фальварак і 3 двары. Гаспадарская састаўляючая гэтых двароў давала мізэрны прыбытак, некалькі больш за 1%. Увесь астатні даход складаўся з чыншавых і іншых плацяжоў, перакладзеных на грошы. Усяго каля 30% усяго насельніцтва абавязана было адбываць паншчыну, якая выяўлялася ў 2 днях працы ў тыдзень і 4-х талок у год з 1 валокі, г. зн. з вялікага ўчастка, засяленага часьцей не адной сям'ёй. Але ўжо па рэвізіі ў 1588 г., г. зн. праз 20 гадоў пасля рэвізіі Сапегі, прыбытак з фальваркаў вырас у 7 разоў. Рэвізія таго ж староства 1682 дае шэраг цікавых рыс. Па-першае сустракаемся з новай з'явай: даволі шмат зямлі сплыло ў рукі дробнай шляхты, якая жыве на валоках разам з сялянствам. Сустракаем некалькі новых двароў, старыя разрасліся; як і ў XVI ст. даволі шмат пустых валок, але яны здаюцца сялянам з 3-й часткі ўраджаю. Колькасць плацяжоў і павіннасцей сялян моцна вырасла - наогул аптэкарская такса дробязная,

затое разрасліся паборы і павіннасці. Дваровая гаспадарка разраслася: на гумнах хлеб лічыцца сотнямі і тысячамі коп. Прыбытковасць стараства вырасла ў шмат разоў, нягледзячы на падзенне [кошту] грошай. Люстрацыя таго ж стараства 1747 ўжо не бачыць паншчыну з тяглай валокі па 6 дзён у тыдзень. Акрамя цягла сяляне адбываюць: «заоркі», «фальбоны», «зажынкі», «абжынкі», «закоскі», «абкоскі», г. зн. лішнія дні працы. Даклад рэвізора 1786 кажа ўжо пра спусташэньне цэлых вёсак. Даўшоўшы да нас план Берасцейскага стараства канца XVI ст. мільгае ўжо гаспадарскімі дварамі разам з прывілеяванымі землямі. Гэта пацвярджае люстрацыя 1783. Усё сялянства прыцягнута да цяглай павіннасці, да абслугоўвання фальварка. Кобрынская эканом[ія] таксама складаецца з ключэй, г. зн. двароў і фальваркаў. Такая ж шматлікасць павіннасцей [і] інш., але выніковыя дадзеныя паказваюць на вельмі значнае збядненне сялянства, аб чым прыйдзецца яшчэ казаць. Такім чынам багацце пана было яшчэ адносным. Па сутнасці, ён бяднеў, т. я. апускаліся долу, трымаючыя панскую гаспадарку, сяляне.

Але сапраўды, з пункту гледжання задач гаспадаркі, панскі двор апошняй эпохі, г. зн. 2-й паловы XVIII ст. значна адрозніваўся ад свайго папярэдніка - двара XVI ст. Нават знешнасць двара насіла на сабе пячатку гаспадарлівасці. Колькасць пабудоў разраслася, як жылых, так і нежылых. Акрамя панскага двара, або двара упраўніка, быў дом адміністрацыйны, г. зн. дом, з якога зыходзіла кіраванне. Затым ішоў большы або меншы шэраг шпіхлераў, стлен, стадол, кладовак, вазаў, маштарэн і іншых майстэрняў, кузні, псарня. Хлеб захоўваўся ў гумнах. Для жывёлы ўладкоўваліся асаблівыя одрыны, птушнікі для маладой птушкі і для дарослай. Пры кухні былі склепа і ледавікі. Тут жа пры двары сустракаем бровар. Корчэмная справа была сур'ёзным артыкулам прыбытку. Карчмы ставіліся ў мястэчках, сёлах, на шлях.

Часам пры карчме быў бровар адмысловы. Пры карчме будаваліся стадолы, свірні, інш гаспадарчыя пабудовы. Карчма будавалася так, каб яе нельга было аб'ехаць, - ўезд і выезд на дарогу былі праз вароты карчмы. Кожная карчма мела сваю акругу, чым пазбягалася канкурэнцыя паміж імі.

Акрамя корчм часам пры дварах сустракаем і іншыя прамысловыя прадпрыемствы, напр., цаегельні і нават у адным маёнтку сустракаем паперню з машынамі (у Наўгародскім ваяводстве, у маёнтку Котлева Вайніловічаў).

Пры дварах сустракаем рыбную гаспадарку, сажалкі, фруктовыя сады, агароды; колькасць жывёлы вельмі значная, прычым часам вылучаецца ўкраінскае быдла, асабліва асеменіцелі. Уся палявая праца ляжыць на прыгарадных сялянах. Пры дварах чэлядзь адсутнічае за рэдкімі

выключэннямі, толькі ў дробных паноў захоўваюцца яе сляды. Двор абслугоўваецца наёмнымі рабочымі. Гэта людзі выпадковыя прыйшоўшыя з розных месцаў і служачыя за грошы і харч. Кухаркі, служачыя дзеўкі, пастухі, чорнарабочыя, фурманы, віннікі, агароднікі, гумновыя і іншыя - усе набіраліся з гэтага люду. Аднак, з пункту гледжання тэхнікі, гаспадарка недалёка сышла. Гэта відаць перш за ўсё з таго, што ўраджайнасць па-ранейшаму заставалася вельмі слабой. Так, напр., па адным інвентары, праўда апісваючы маёнтак у Літве, ўраджай жыта налічвае сам-тры, ячменю сам-$2^{1/3}$, аўса сам-4, гароху сам-2, ільнянога насення сам-1½, канаплянага сам-3½. Але такія ж вынікі давала земляробства і ў беларускіх мясцовасцях. Напр., у Гродзенскім павеце лічылі на круг сам-3 ўраджай ўсякага збожжа, прычым разлік зроблены на падставе шасцігадовых назіранняў. У Ашмянскім павеце жыта давала сам-3, пшаніца сам-2, ячмень сам-2, той жа авёс, грэчка, гарох сам-3. У маёнтку Раканцішках Віленскага павета нават разлічвалі ўраджай на жыта сам-2. Колькасць прыкладаў можна было б павялічыць, але яны не дададуцьнічога да толькі што сказанага.

Вядома, змены ў накірунку гаспадаркі панскага двара з цягам часу аказваюцца значнымі, але гэтыя змены носяць даволі фармальны характар. Наяўнасць прыгон[нага] права не спрыяла развіццю тэхнікі. Трохпольны севазварот панаваў яшчэ тады, калі на захадзе ўжо атрымліваў шырокае распаўсюджванне шматпольны. Тая ж старадаўняя саха злёгку узрыхляла зямлю. Пытанне аб унавожваньні ледзь пасунулася наперад. Панскі двор меў ажыўле[ныя] зносіны з Гданьскам, Крулеўцам[2] і Рыгай. Але па сутнасці, асноўныя патрэбы двара задавальняліся тым, што вырабляў маёнтак і толькі прадметы раскошы прывозілі за тыя грошы, якія атрымліваліся за выручаны хлеб. Гаспадарка нават вялікага двара насіла яшчэ ў моцнай ступені натуральны характар, дзякуючы таму, што дваровы рамеснік ў тым ці іншым выглядзе захоўваў сваё значэнне. Акрамя таго, трэба мець на ўвазе вялікую розніцу градацыі розных тыпаў тагачаснай гаспадаркі. Вялікі панскі двор меў вялікі размах. Ён быў акружаны слугамі, часам у некалькі сацень чалавек, меў вялікія патрэбы, вялікую прадукцыю хлеба або лясоў, а, такім чынам, і ажыўленыя зносіны з мясцовым або замежным рынкам. Знаёмства з інвентаром маёнткаў буйных паноў або з іх завяшчаннямі адразу дае паняцце аб шырокіх рынкавых зносінах, [у іх сустракаецца] венецыянскае шкло, брусэльскія карункі, ангельскае або фландрскае сукно, іншаземнаы посуд, вялікая колькасць зброі, дарагія віны і г.д. Усё гэта наступствы рынкавых сувязяў. У свірэнках, г. зн. кладоўках радавога шляхціча гэтыя прыкметы або адсутнічаюць або

[2] Кёнінгсберг

умяшчаюцца ў інвентар ў вельмі слабой меры: аднарадка з фалендюша, г. зн. таннага сукна відаць пераходзіць з пакалення ў пакаленне, ласіная шкура, абшытая кітайкай, простая зброю можа быць мясцовага вырабу; у каморах мёд і піва замест замежнага віна - вось асяроддзе сярэдняй шляхты.

Сярод прылад часам на ўвесь панскі двор 1 сякера, колавыя сошкі і адзін-другі вазок з коламі на жалезных шынах. А дробны шляхціч апускаўся да тыпу безабменнай сялянскай гаспадаркі. Адзін публіцыст XVIII ст. Язерскі, відаць, валынскі шляхціч, так апісвае гаспадарку свайго бацькі. Гэта быў ўладальнік маленькага зямельнай дзялянкі з пасевам на 9 карцаў азімага хлеба. Са здабытага сваёй працай збожжа, шляхціч сам выробляў муку і крупы на ручным млыне. Сам папраўляў абутак, латаў сукенкі і не ведаў пра існаванне краўцоў і шаўцоў: ён сам набіваў бочкі, выпраўляў свой вазок і [не] ведаў бандара і калёсніка. Закупка жалеза, земляробчых прылад, абутку і солі - вось тыя нескладаныя прадметы, якія звязвалі шматлікую дробную шляхту з рынкам.

Адным словам працяглы перыяд гісторыі гаспадаркі мала змяніў гаспадарчую структуру народнай масы. Змены закранулі толькі верхавіны - буйнога шляхецтва і буржуазіі буйных гарадоў. Толькі гэтыя пласты ў вядомай меры былі ўцягнуты ў рынкавыя адносіны. Апрацоўчая прамысловасць развіцця не атрымала. Насельніцтва [павялічвалася], верагодна, слаба ў сілу натуральных умоў яго росту. Але гэта мала ўплывала на рост патрэбаў і асноўны працоўны элемент краіны не толькі не пашыраў патрэбаў і не развіваў прадукцыйных сіл, але нарастаючыя пакаленні, відавочна, павінны былі сціскаць нават задавальненне першасных патрэбаў пры ўмовах нарастаючага малазямелля і росьце нягоды паншчыны. Праца на паншчыне не могла быць прадукцыйнай, а яе непрадукцыйнасць павінна была [адлюстроўвацца] і на ўласнай сялянскай гаспадарцы. Ды гэта гаспадарка і не магло мець ніякіх імпульсаў да развіцця прадукцыйнасці працы.

§ 3. ДА ПЫТАННЯ АБ ШЛЯХЕЦКІМ ЗЕМЛЕЎЛАДАННІ

Мы намецілі асноўныя вехі форм гаспадаркі. Цяпер нам належыць паглыбіцца ў формы размеркавання зямельнай уласнасці. Зямля знаходзілася ў валоданні скарба, першапачаткова з падзелам на дабро, асабіста належачае Вялікаму Князю і на двары і валасці гаспадарскія, г. зн. дзяржаўныя, затым на валоданьні шляхты і царкоўных устаноў. У колькасным дачыненні царкоўныя зямлі, праваслаўных і каталіцкіх устаноў, у агульнай масе вялікага значэння не мелі. Развіццё царкоўных уладанняў адносіцца да XVI, часткай да XVII стст., але на жаль, пакуль няма

ніякай магчымасці даведацца колькасныя іх адносіны да прыватнаўласніцкіх і дзяржаўных землеўладанняў. У гаспадарчым дачыненні заўсёды было адрозненне паміж буйнымі і дробнымі землеўладання па спосабе эксплуатацыі і па характару адносін да рынку. Становішча асноўнага працоўнага элементу на зямлі таксама не было аднолькавым ў буйным і дробным землеўладанні. Вялікі зямельны прастор буйнога землеўладання выгадна адбіваўся на сялянскай гаспадарцы, хоць з цягам часу ўзмоцненная эксплуатацыя сялянскай працы і нарастаючае малазямелле паралізавалі гэтыя выгады. Становішча сялян на гаспадарскіх землях, па меншай меры ў XVI ст., выгадна адрознівалася ад прыватнага землеўладання спарадкаванасцю і большай планамернасьцю ў раскладцы даніны і павіннасцей. Але да XVIII ст. гэта адрозненне сціраецца.

Прыватнае землеўладанне ўяўляла сабою вельмі стракатую карціну. З гэтым мы ўжо часткова знаёмы. Было вялікае гаспадарчае адрозненне паміж хатай шляхціча-земляроба і буйнога магната. Сярэдзіна паміж абодвума відамі землеўладання была адносна вельмі невялікая. Можна даць некаторыя колькасныя суадносіны розных тыпаў землевалодання. Латыфундыі пана ўяўлялі сабой цэлае княства. Вядомы магнат Радзівіл, Пане Каханку, пра якога мы казалі, валодаў толькі ў межах гаспадарскіх добр 16-ю гарадамі, 583-ма вёскамі, 25-ю войтаўствамі. Вельмі многія з нямецкіх князёў і герцагаў не маглі і марыць аб такім маштабе валодання.

У XVI ст. урадам было зроблена некалькі попісаў войска Вял[ікага] Княства Літоўскага. Гэты матэрыял меў ваеннае прызначэнне. Але так як кожны шляхціч павінен быў з вядомай колькасці аселых людзьмі службаў або валок выстаўляць пэўную колькасць вершнікаў і сам выходзіць на вайну, то па суадносінах колькасці выстаўленых вершнікаў можна меркаваць аб памерах шляхтескага землеўладання. Вядома, такое меркаванне трэба прымаць вельмі ўмоўна, так як попісы далёкія ад пажаданай дакладнасьці. Але ўсё ж адносныя лічбы могуць даць выразнае ўяўленне аб пытанні ці ва ўсякім разе не скажаць ісьціну.

Мы распрацавалі першы попіс войска, які адносіцца да 1528 г. і складзены пры спакойных і нармальных умовах дзяржаўнага жыцця. Ён дае карціну найвялікшай дыферэнцыяцыі шляхецкага землеўладання. Трэба толькі зрабіць агаворку, што ў апошніх падліках мы бярэм не толькі беларускую тэрыторыю, але тэрыторыю літоўска-беларускую, г. зн. ўсю Літоўска-Рускую дзяржаву за выключэннем Украіны, якая вельмі зручна вылучаецца з агульнага статыстычнага матэрыялу. Вылучаць жа Жмудзь і Літву з беларускай вобласці былоб не мэтазгодна ў дадзеным выпадку,

нават немагчыма і [пры]вяло б да грубым памылак, ды з прычыны ідэнтычнасці гаспадарчай культуры гэта было б і не трэба.

Аказваецца, што наверсе ўсё шляхецкага populusa, гэтага юрыдычна роўнага шляхецтва стаяла 26 буйных паноў, і нават менш чым 26, таму што ў гэты маленькі лік ўваходзіць 5 паноў із ўдоваў, г. зн. такіх уладанняў, якія з'яўляюцца часовымі адрэзкамі ад буйных. Нізы шляхты, як мы шмат разоў адзначалі, сыходзіліся з сялянствам і не мелі зусім сваіх падданых. Падганяемая урадам і крайняй дзяржаўнай патрэбай, бельская і дарагіцкая шляхта з'явілася пад харугвы ў 1568 г. пешай у колькасці 15%. Попіс 1528 г. дае каля 45% падляшскай шляхты, якая можа выставіць “спольне” 664 вершнікі на службу толькі групамі, разам, г. зн. адзін вершнік прыходзіўся амаль на 3-4 шляхецкія сем'і. Гэты разрад шляхты ці не меў зусім подданых ці меў выпадковых агароднікаў. Нават тыя, якія самі выходзілі на кані на службу, маглі мець не больш за 8 службаў людзей, г. зн. прыблізна каля 24 дымоў, але ў рэчаіснасці далёка іх не мелі. Калі гэтую дробную шляхту адкінуць з нашых разлікаў і ўзяць толькі тую частку, якая мела не менш за 8 службаў сялян, г. зн. ўсё ж ўвесці ў нашы разлікі кантынгент васьмі дробных уладальнікаў, то карціна размеркавання шляхецкага землеўладання будзе такая. Попіс 1528 дае 97,8% шляхты мельніцкай і дарагіцкай зямель, якая нават не выходзіла на вайну конна, але выстаўляла «спаўна» сціплы лік коннікаў, так што прыходзілася па 3,5 шляхціча на кожнага выстаўленага каня. У бельскай зямлі амаль тое ж: тут толькі каля 2% выстаўляла сціплы лік коннікаў, астатнія выходзілі "самі» на конях. Той, хто выходзіў «сам» на вайну, мог мець менш за 8 службаў людзей (каля 24 дымоў), але мог нічога не мець, апошняе было больш звычайным, чым першае. Усё гэта такія нізы шляхты, якіх цяжка назваць «панамі», яны мелі сваіх людзей, сялян, агароднікаў, або кутнікаў, як і самі сяляне, таксама мелі, як пабачым, нярэдка сваіх людзей. Калі ўсіх гэтых зямян-земляробаў падлічыць і вылучыць ад іх меўшых менш за 8 службаў сялян, то атрымаем такія суадносіны для ўсёй дзяржавы: першае, г. зн. шляхты, моцна аддзяляючайсяе ад сялянства па свайму эканамічнаму базісу аказваецца больш за палову (57,3%). Над ёю падымаецца яшчэ вельмі значная група дробнамаянтковай шляхты. Гэта - шляхта, якая мае не менш за 8 службаў і не больш за 16. Толькі астатнія 42,7% ўсёй шляхты могуць быць па сутнасці прылічаны да ліку ўладальнікаў, якія карыстаюцца становішчам непрацоўнага элемента. Аднак валодання 8-16 службамі сялян, г. зн. каля 24-48 дымоў пры ўмовах тагачаснага гаспадаркі яшчэ не давала заможнасці. Між тым гэтая група, ледзь аддзяляўшаяся ад нізоў, складала сабою масу ў тры чвэрці ўсёй групы, якая мела ад 8 і больш службаў. Але яна валодала толькі 26% сялян ўсёй гэтай групы.

Далей ўзвышалася наступная за гэтым зямянствам група, - гэта група, якая мела не менш за 16 службаў сялян і не больш за 24. Яна складала 10,7% усяго зямянства і валодала 7,0% сялянскіх службаў. Гэта дзве найбольш шматлікія групы, усё ж дробнага зямянства. У наступную групу мы аднясём валодаючых не менш за 24 службаў і да 80. Яны саставляюць 10,1% усяго зямянства і ім належала 16,4% сялянскіх службаў. Верхнія шэрагі шляхты радзеюць колькасна. Група яе, валодала не менш за 80 службаў, складала ўсяго 2% (1,9%) і валодала 10,1%. Яшчэ больш малалікая група зямянства, валодаючая ад 180 службаў да 400 складала ўсяго 0,8% панскага класа і валодала 8,8% сялянскіх службаў. Нарэшце, верхавіну зямянства складала вельмі маленькая група пазапавятовых паноў, якая складаецца ўсяго з 26 чалавек (усяго 0,5% усіх зямян) і валодае 31,4% усіх сялянскіх службаў, г. зн. трэццяй часткай сялянскіх двароў, і такім чынам такая ж частка ўсёй прыватнаўласніцкай зямлі належала гэтай невялікай кучцы вышэйшага шляхецтва. У склад яе ўваходзілі кн. Слуцкі, Радзівілы, Гаштольд, Асцiковіч, Забярэзінскі, Хадкевіч, Кезгайловіч, Корсакі і нешматлікія іншыя. Яны ў агульнай сукупнасці валодалі не менш 100,000 сялянскіх дымоў. Іх валоданні прыблізна роўныя валадарствамў самага багатага яшчэ ў той час землеўладальніка - самаго гаспадара Вялікага Князя. Гэта тая менавіта купка магнатаў ў 20 чалавек, якая фактычна кіравала дзяржавай. Яна выстаўляла каля чацвёртай ці пятай часткі ўсяго войска Вялікага княства. Гэта была сіла эканамічна-фізічная.

І такі парадак рэчаў не змяняўся да падзення Рэчы Паспалітай. Нават імёны буйных магнатаў мала памяняліся. Яшчэ ў XVI ст. падчас прагнага расхвата гаспадарскіх добр з'явілася на вышыні некалькі новых імёнаў (Валовіч, Нарушэвіч) з ліку фінансавых дзялкоў, некалькі старых прозвішчаў знікла. Але карціна засталася ранейшая. Мы не маем за апошні час дакладных лічбаў, але мы добра ведаем, што ў эпоху Лівонскай вайны гаспадарскі скарб збяднеў, таму што шмат маёнткаў з яго сплыло, часткай абумоўлена, часткай ўмоўна, таму што яны апынуліся ў закладзе або ў спадчынным трыманні прадстаўнікоў ўсё той жа знаці. Нават эпоха падзення Рэчы Паспалітай заспела доўгі спіс гаспадарскіх дзяржаў, якія знаходзяцца ў закладзе, і усё яшчэ не былі выкупленых з моманту іх закладу ў 60-х гадах XVI стагоддзя.

Такім чынам, дыферэнцыяцыя шляхты складала характэрную рысу на працягу ўсяго вывучаемага перыяду. Можна прывесці ў прыклад спіс дымоў шляхты Аршанскага павета, які адносіцца да 1717 г. Тут было мала буйных уладальнікаў. Але затое карціна дробнашляхецкага землеўладання прадстаўляецца ў поўнай меры. На самай справе, у гэтым павеце 8-мі буйным валадарствам належала крыху больш 1/2 ўсіх дымоў, лічачы на

гэты раз усе віды валодання, г. зн. у тым ліку гаспадарскія сталовыя добры і землі кліру. Гэта былі валоданні ад 100 дымоў да 1400. Гаспадарскім дабрам ў гэтым павеце належала прыкладна 1/4 частка дымоў і трохі менш 1/4 дымоў належала сярэднім і дробным уладальнікам. Але пры гэтым амаль 90% дробных уладальнікаў, якія мелі за ўсё ад 1 да 10 дымоў, валодала толькі 3,4% усіх дымоў. Але і ў гэтай групе дробнамаянтковай шляхты дамінуючую ролю гуляла група ўладальнікаў 1 дыму. Яна па ліку складала больш 1/2 ліку ўсіх дробных уладальнікаў, а ёй належала ўсяго 28% дымоў дробнай групы, г. зн. каля трацiны і 2,4% усіх сялянскіх дымоў ў павеце. Адным словам, самая шматлікая група шляхецтва была і самай беднай. Вядома трэба яшчэ памятаць, што за ёй стаіць нявысветленая нашымі крыніцамі група шляхецтва, не меўшая ні аднаго сялянскага дыму.

§ 4. СЯЛЯНСКАЯ ГАСПАДАРКА XVI СТ

Перш за ўсё, неабходна дамовіцца адносна таго, што разумеюць нашы крыніцы пад адзінкай сялянскай гаспадаркі.

У найстаражытныя час такімі адзінкамі былі дворышчы, службы, дымы. Гэта былі старажытныя адзінкі абкладання, як для дзяржаўных мэтаў, так і для прыватнаўласніцкіх. Дворышчы былі размешчаны ў Пінскім краі, службы сустракаюцца паўсюдна, але даўжэй за ўсё яны захоўваюцца ў Падняпроўя і ў Падзвінні. Дымы, відавочна, распаўшыяся дворышчы і службы, характарызуюць заходнія воласці і з'яўляюцца паўсюль там, дзе праяўляецца раскладанне старой гаспадаркі. Дворышчы і службы - вельмі няпэўныя адзінкі як па складзе насельніцтва, так асабліва па складзе раллі і зямельных угоддзяў. Яны процілеглыя валокі, якія ўяўляе сабою ўжо дакладна вымераныя пахатныя прасторы. Калі ўводзілася валочнае вымярэнне і сялянам даваліся пэўныя ўчасткі, то аказвалася, напр., што са службы выходзіла ад 2 да 10 валок. Колькасць насельніцтва службы таксама вельмі неаднолькавая, ад 1 да 18 дымоў, г. зн., іншымі словамі, служба ўяўляла сабою часам цэлы пасёлак, прычым служба з 1-2 дымамі - вялікая рэдкасць.

Па нашых вылічэннях сярэдні памер службы 3/4 дыму. І па колькасці насельніцтва, па крайняй меры мужчынскага, службы вельмі неаднолькавыя. Нават кожны дым ўяўляе сабою большаю часткай складаную сям'ю, якая складаецца са сваякоў. Дзве трацiны дымоў маюць 02/03 дарослых мужчыны на кожны дым, каля чвэрці [дымоў] маюць ад 4 да 7 муж[чын] на кожны двор і толькі 14% па 1 муж[чыне] на кожны дым. Такім чынам, служба, складаецца з сяброў, яна разбіваецца на некалькі дымоў, якія ў сваю чаргу складаюцца з больш блізкіх сваякоў, а часам з прыцягненнем чужых. Літаральна тое ж самае трэба сказаць пра

дворышча. У складзе дворышча ад 1 да 23 дымоў, але ў сярэднім на яго даводзілася 05/06 дымоў. Па прасторы займаемай зямельнай плошчы яно пры вымярэнні давала ад 1 да 50 валок зямлі. Што тычыцца насельніцтва дворышча і яго складу, то трэба памятаць, што яно нічым не адрозніваецца ад службы. Усё гэта паказвае на тое, што старыя службы і дворышчы ў дастатковай меры былі забяспечаны ворнай зямлёй і прылеглымі да яе сенажацямі, лесам і рыбнымі ловамі. Гэта старая форма гаспадарання, у якой яшчэ ў моцнай ступені захаваліся разам з земляробствам, бортніцтва, звералоўля і рыбалоўства. Таму даніны мядовая, бабровая, кунічная гуляюць яшчэ значную ролю ў абкладанні сялянскіх службаў і дворышч.

У палове XVI ст. Беларусь пераходзіць у значнай ступені да валочнай памеры, што азначала перш за ўсё знішчэнне старых гаспадарчых адзінак, службаў і дворышч. Лядынная і пераложная гаспадарка замяняліся на трохполле і дакладным вызначэннем зямельнага ўчастка, які адводзіцца кожнаму дыму. Старая гаспадарчая адзінка раскладалася і дым паступова ператвараўся са складанай сябрыннай сям'і ў простую. Як гаспадарскія, так і прыватнаўласніцкія гаспадаркі, вымераўшы свае землі валокамі, маглі падвесці вынікі сваім зямельным валоданняў, выяўленыя ў дакладных адзінках мер. У пачатку 2-й паловы XVI ст. велічэзныя прасторы, прыдатнай для апрацоўкі зямлі, яшчэ не былі заселены. Заставаліся не толькі шырокія пушчы, обмежаваныя, але не вымераныя, нават сярод вёсак, ужо адведзеных пад валокі; было шмат «непрынятых» валок, г. зн. незаселеных, якія чакалі нараджаючагася пакалення земляробаў.

Так, сярод шырокіх гаспадарскіх добр ў Віленскім павеце ў 60-х гадах XVI ст. было незаселена 20% разбітай на валокі зямлі, а ў Троцкім павеце - 43%. Такім чынам, апошні павет быў заселены крыху больш чым на палову. У такім жа становішчы знаходзілася Падляшша. У Віленскі павет уваходзіла ўся цэнтральная частка Беларусі. Праўда, у абодва паветы ўваходзіла частка літоўскіх зямель. Колькі было зямлі нават у гаспадарскіх маёнтках Падзвіння, Падняпроўя і Мазыршчыны сказаць цяжка, так як гэтыя мясцовасці не падвяргаліся вымярэнню. Яшчэ ў XVIII ст. тут сустракаюцца цэлыя аазісы, якія жывуць па-даўнішняму. Зямля лічыцца па службах, на кожнай службе сядзіць сябрынная сям'я з 4-6 чалавек. Служба складаецца па-ранейшаму з некалькіх дымоў, але часам сялянская сям'я з дольнікамі і пасябрамі даходзіць да 7-10 чал. мужчынскага насельніцтва, сыноў і чужынцаў і жывуць у адной хаце. Часам службы распадаюцца і тады сем'і сядзяць на 1/4, на 1/8 службы і г. д.

Усё паказанае кажа нам пра тое, што сялянская гаспадарка XVI ст. не магла адчуваць недахопу у зямлі і памер запашнай зямлі абмяжоўваўся рабочай сілай сям'і, колькасцю жывёлы і падаткаў. Вядома таксама, што

паны прагна лавілі кожнага селяніна, які жадаў узяць валочны ўчастак і давалі яму палёгку. Выпрацаваўся нават адмысловы тып «асадчага», г. зн. такога прыказчыка, які склікаў і абсажваў сялян ці на «сырым корані» ці на раней распрацаваных участках раллі. Да нас дайшлі цэлыя апісанні староства 60-х гадоў XVI ст. і шэраг інвентароў прыватных маёнткаў. Участак ў 1 валоку цяглай ворнай зямлі быў звычайным для памераў сялянскай гаспадаркі надзелам. Але акрамя цяглага ўчастка сяляне бралі яшчэ дадатковыя землі, так званыя засьценкі, лішкі і карысталіся сенажацямі і уваходамі ў лес. У Берасцейскім старастве, напр., на 1 гаспадарка даводзілася цяглай зямлі 1,1 валокі, а ўсёй зямлі, г. зн. [з] featured розная роду прырэзкамі 1,3 вал[окі]. Такія ж адпаведнасці мы назіраем і ў іншых стараствах.

Бабруйская воласць перакладзена на валокі ў 2-й палове XVI ст. Як агульнае правіла, кожны сялянскі надзел складаўся з адной валокі, але акрамя таго, сяляне ў шырокай меры мелі магчымасць браць дадатковыя землі ў выглядзе засценкаў, сенажацей, арэнды азёр. Такім чынам недахопу ў зямлі не адчувалася. Мала таго, [было] шмат пустых валок, у асобных вёсках да 50%. З іншага боку сустракаецца шэраг вёсак, дзе садзяцца на 1 валоку па 2 і нават па 3 гаспадары, не заўсёды сваякі. Так ўсіх валок было адмерана 335, з іх пустых 169.

Трэба, аднак, заўважыць, што гаспадарскія маёнткі мелі больш зямлі, чым некаторыя з прыватных, дзе магчымы былі ўсякія выпадковасці. Але і ў прыватных гаспадарках пераважалі валочныя ўчасткі на кожную гаспадарку, часткай паловувалочныя, а менш ужо былі рэдкасцю. Нарэшце, у гаспадарках ободвух тыпаў [можна] знайсці нямала сялян, якія сядзелі больш, чым на валацы.

Істотным паказчыкам забеспячэння сялянскай гаспадаркі з'яўляецца пытанне пра быдла. Нашы дадзеныя не асабліва поўныя, але ўсё ж Падляшша, Піншчына і цэнтральны Мінскі раён добра прадстаўлены. Выбарачныя падлікі далі наступныя памеры забяспечанасці сялянскага двара рабочым быдлам. Двароў без працоўнага быдла зарэгістравана 6%. Такім чынам, уся астатняя маса сялянства ў большай ці меншай меры валодае рабочым быдлам. Бясконныя [пры валах] 13,3% і не маюць валоў пры конях 10%. Такім чынам, каля 70% двароў маюць і валоў і коней. З іх шматконных (ад 3 да 10 коней, але ад 4-х коней ідуць ужо выпадковыя адзіночкі) каля 10%, маючых больш за 5 валоў няшмат, усяго 4,5%. Пераважаюць двары з 2 коньмі (26%) і параю валоў (36%) або парамі валоў (21%). Якія маюць 1 конь 44% двароў і якія маюць па два валы - усяго 17% двароў. Каля 1/2 двароў маюць спалучэнне 2-х валоў і 1 конь. Такім чынам,

пераважае узворванне робіцца валамі, а конь з'яўляецца толькі падтрымкай у гаспадарцы.

Наша становішча значна цяжэй, калі мы задаемся пытаннем аб забяспечанасці двара малочным і дробным быдлам, так як дадзеных не шмат. Відаць, трэба меркаваць рашучую перавага 2-х кароўных двароў. У вывучаных намі дадзеных цалкам адсутнічаюць безкароўныя двары. Запіс маладняку вагаецца ў сярэднім па 2-3 штукі на двор.

Без свіней даволі часта сустракаюцца сялянскія гаспадаркі, без авечак вельмі рэдка. Козы зусім рэдкая з'ява ў гаспадарцы.

Даволі не лёгка ўявіць сабе агульны контур сялянскай гаспадаркі. Увогуле трэба прызнаць наяўнасць зямельнага прастору, па меншай меры для агромністай большасці гаспадаркі і дастатковую забяспечанасць быдлам. Але на сялянскіх гаспадарках ляжаў падаткавы цяжар не аднолькавага маштабу для розных мясцовасцяў. Падаткавы цяжар да вымярэння на валокі стракацеў такой разнастайнасцю, які не паддаецца ўліку і з перакладам на валокі толькі ў гаспадарскіх дабрах сялянскі чынш і павіннасці ва ўсякім разе ў XVI ст. падлягалі больш ці менш пэўнаму ўліку. Так, у заходніх старастве усе павіннасці, у тым ліку і паншчына, перакладзеная на грошы, разлічвалася, у залежнасці ад «подлага», сярэдняга і добрага грунту, у 40, 55 і 30 грошаў з валокі ў Пінскім старастве, у 73, 77 і 86 у Гродзенскім, ад 60 да 97 грошаў у Берасцейскім і т. д. Калі мы ўзгадаем, што бочка заўсёды расцэньвалася ў 60-х гадах вывучаемага стагоддзя па васьмі-дванаццаці грошаў, а бочка ячменю або аўса ад шасці да дзесяці грошаў, то мяркуючы з правільнага трохполля, мы прыйдзем да высновы, што сялянская гаспадарка з валокі аддавала пятую частку валавога даходу. Гэта больш льготнае абкладанне, чым тое, якое панавала ў Падзвінні і Падняпроўі, дзе, як мы ведаем, пану ішла звычайна чацвёртая частка ўраджаю.

Але гэта зразумела, таму што ўрад у сваіх шырокіх даменах свядома рабіў льготу сялянам толькі што перакладзеным на валокі і атрымліваў ўсё роўна вялікі лішак з прычыны перакладу старых і нявызначаных долей на грошы. Баланс сялянскай гаспадаркі зводзіцца да таго, што яна магла пракарміць з валокі добрага грунту каля 10 чалавек сваёй сям'і, лічачы даволі сціплыя патрэбы рускай сялянскай сям'і канца XVI ст. Так як насельніцтва валокі складалася з адной вялікай або часцей за ўсё з 2-3 малых сямействаў, і так як сялянская гаспадарка аддавала некаторую частку яравых быдлу, то ўвогуле можна сказаць, што вытворчасць хлебнага прадукту насіла чыста харчовыя мэты. Гэта сыходзіцца з тым, што мы адзначалі раней, што рынкавымі прадуктамі маглі быць у XVI ст. у сялянскай гаспадарцы толькі прадукты пчалярства, зверагадоўлі і быць

можа, часткай прадукты жывёлагадоўлі. Трэба толькі памятаць, што на землях прыватных паноў селяніну жылося значна цяжэй.

Выснова наша у тым, што селянін спажываў увесь выраблены ім хлеб і запасаў не меў, знаходзіць сабе пацвярджэнне ў вестках пра цяжкія і частыя галадоўкі. Недарод і тым больш неўраджай хвалявалі сялянскую гаспадарку і падымалі ў некалькі разоў кошты. У канцы XVI ст. у межах Магілёўшчыны на працягу 20 гадоў кошт на жыта і іншы хлеб падалі і падвышаліся ў залежнасці ад ўраджаю ў 10-17 разоў. За гэты перыяд летапісец адзначае тут 3 галодных годы і 2 добрых ураджайных. Голад суправаджаўся жахамі смерці, паўсюдна валяліся трупы памерлых ад голаду: «Іх страшна было бачыць». На наступны год пасля голаду сяляне ў значнай меры жалі напалову зялёны хлеб. Маса народу пайшла на ніз, на Украіну. Баркулабаўская летапіс, якой мы ў дадзеным выпадку карыстаемся, надзвычай каларытна распавядае аб гэтых галодных гадах.

Далейшая эвалюцыя сялянскай гаспадаркі намі ўжо збольшага намечана, калі мы казалі аб эвалюцыі панскай гаспадаркі. Гэта было ў агульным паступовае збядненне сялянскай гаспадаркі, якая выяўляецца ў яго обеззямеліванні і ў з'яўленні значнай колькасці сялян бясконных і без працоўнай жывёлы. Ужо ў палове XVII ст. сустракаем некаторыя прыклады рэзкага падзення сялянскага дабрабыту. Напр., інвентар маёнтка Даляціч над Нёманам, аднаго з Радзівілаў, уяўляе сабой панскі двор, дзе пераважае ў вокнах венецыянскае шкло, упрыгожванні турэцкага і італьянскага вырабу, добрая дубовая мэбля, часткай абітая шоўкам, дарагі іншаземны посуд. Акрамя звычайных гаспадарчых пабудоў сустракаем і паляўнічыя домікі, псарні. Бровары і карчмы разлічаны на [шмат]колькаснага спажыўца, млыны на абавязковы памол у іх сялянскага хлеба. Затое сялянскія надзелы спусціліся ніжэй палавіны валокі (каля 3/4 такіх гаспадарак). Больш за палову сялян не маюць ужо працоўнага быдла, а з ліку тых, хто мае працоўнае быдла, толькі нікчэмная частка мае па 2 кані або больш за 2 валоў. Пераважаюць або вол, альбо конь на гаспадарку. Зразумела, гэтая дэградацыя ішла не ўсюды аднолькавым тэмпам. Але ва ўсякім выпадку да канца Рэчы Паспалітай, г. зн. у 2-й палове XVIII ст., становішча сялянства ўяўляла сабою даволі сумную карціну і бяспраўя, пра што мы ўжо казалі, і эканамічнага збяднення. Да высвятлення становішча сялянства гэтай эпохі мы зараз і пяройдзем.

§ 5. СЯЛЯНСКАЯ ГАСПАДАРКА XVIII СТ.

З дапамогай падліку інвентароў аказалася магчымым атрымаць шэраг дадзеных аб становішчы сялян у лікавых суадносінах. Вядома, гэтыя

дадзеныя ахопліваюць адносна толькі невялікі лік сялянства, але так як яны ставяцца да розных мясцін Беларусі, то ўсё ж адсоткавыя суадносіны дадуць даволі дакладнае ўяўленне аб эканамічнай структуры сялянскай гаспадаркі.

Перш за ўсё нас цікавіў бы самы факт магутнасці сялянскага двара.

У сярэднім на 1 двор прыпадае 4 чалавекі абодвух палоў, што дадзена з улікам больш за 4 тыс. двароў. Такім чынам, сялянскі двор у агульным не ўяўляе сабою складанай сям'і і ў масе складаецца з простых сем'яў. Аднак, у асобных выпадках прыкметны групы больш магутных сялянскіх двароў, напр., у Віцебскім раёне некаторыя вёскі даюць у сярэднім 7 чал[авек] на 1 сям'ю, у Пінскім таксама каля 7. Малалікасць сялянскага двара паказвае на тое, што паны імкнуліся да устанаўлення асобных цягал, відавочна, маючы на ўвазе выгаду нагляду за сялянамі і іх эксплуатацыі.

Пры такіх умовах сялянскі двор у значнай масе складаецца з мужа, жонкі і 2-3 дзяцей. У выглядзе выключэння сустракаюцца складаныя сем'і. Яны складаюцца з домагаспадара і яго сваякоў, зрэдку сустракаем у якасці членаў сям'і сяброў або пасяброў, здольнікаў, што адно і тое ж. Нарэшце, яшчэ радзей, ужо як далучэнне, у дварах сустракаюцца паробкі, служачыя дзеўкі. Такім чынам, наёмная праца ў сялянскай сям'і з'яўляецца вельмі рэдкім выключэннем і таксама даволі рэдкай з'явай сдольнічная або таварыская арганізацыя двара.

Што тычыцца суадносін мужчын і жанчын ва двары, то як агульнае правіла трэба заўважыць, што мужчынскі элемент колькасна пераўзыходзіць і часам значна, жаночы элемент. Так напр., у Берасцейскім старастве на 30,308 мужчын прыпадае 27.463 жанак, у Садцах Віцебскага ваяводства на 330 мужчын прыпадае 302 жанчыны, і так паўсюль, дзе маюцца ўказанні ў паасобку на мужчынскае і жаночае насельніцтва.

Суадносіны працоўнага ўзросту і непрацоўнага можна, па дайшоўшым да нас бедным дадзеным, выразіць так, што насельніцтва ў дзіцячым узросце ўяўляе сабой палову за ўсё. Гэта, відаць павінна было б сьведчыць пра значную дзіцячую смяротнасць.

Ступень забяспечанасці сялянскай гаспадаркі, перш за ўсё, грунтуецца на зямлі, на памерах зямельнага ўчастка. У гэтых адносінах мы бачым вялікія змены параўнальна з папярэдняй эпохай. Асноўным сялянскім участкам з'яўляецца цяглая або абложная зямля. Гэта ёсць той участак, з якога селянін адбывае паншчыну і нясе іншыя ардынарныя падаткі і павіннасці. Пад канец, гэта такі ўчастак, на які відаць, не замахваецца панская ўлада. Так як ўсё ж у агульным большасць маёнткаў мае вялікі запас вольных, незанятых зямлель, то сяляне на ўмовах чынша

бяруць ўчасткі гэтых зямель. Гэта «прыёмныя» зямлі або «кунічныя» (апошні тэрмін пераважае на ўсходзе), пра што можна меркаваць па колькасці 6632 двароў, пры якіх маецца падлік зямель (у сярэднім роўны 8,3 морга). Але тыя ж двары кожны ў сярэднім меў 10,2 морга кунічнай зямлі, г. зн. каля 1/3 валокі. Такім чынам, масавыя падлікі даюць у сярэднім крыху больш за паловувалокі, г. зн. 11,4 дзесяціны. Гаворка ідзе толькі пра ворныя землі, сенажатные ўчасткі звычайна нават не згадваюцца інвентарамі або згадваюцца вельмі рэдка, таму што сенажаці не падлягалі абкладанню і сяляне карысталіся імі ў той меры, у якой было пажадана ці магчыма. Карыстанне лесам таксама не ўваходзіць у падлік. У лясной і балотнай краіне гэтыя ўгоддзі не ўяўлялі каштоўнасці. Вядома, гэтыя агульныя дадзеныя яшчэ вельмі мала кажуць аб наяўнай забяспечанасці сялян зямлёй. Найбольш дакладнымі дадзенымі будуць тыя, якія кажуць аб працэнтных суадносінах участкаў большага або меншага памеру. Тады будзе відаць, наколькі беларуская вёска была аднастайная па сваім складзе.

Тут мы павінны зрабіць маленькі адступ і яшчэ раз вярнуцца да нашых крыніц, да інвентароў панскіх і гаспадарскіх маёнткаў.

Па-першае, трэба памятаць, што [мы] ўвесь час аперуем з матэрыялам якія не мае поўнай храналагічнай адначасовасці. Надрукаваныя да гэтага часу інвентары, а таксама тыя з архіўных, з якіх у нас захаваліся прыдатныя для справы выпіскі, ахопліваюць час прыкладна за 2-ю палову XVIII ст. Мы знаходзім магчымым аб'ядноўваць гэты матэрыял у адны зводныя табліцы перш за ўсё таму, што асноўная [частка] інвентароў адносіцца да 80-х і 90-х гадам, і пры тым найбольш падрабязная і дакладная. Такім чынам, астатнія інвентары маюць толькі дапаможнае значэнне. Ва ўсякім выпадку, ад гісторыка-статыстычнага матэрыялу нельга патрабаваць сінхранічнай дакладнасці.

Групоўку дадзеных нам здавалася б найбольш мэтазгодным правесці па эканоміка-геаграфічных раёнах. Пры невялікай колькасці матэрыялу было б цяжка драбніць раёны. Таму ў далейшым мы дзелім ўсю Беларусь на наступныя раёны: на Віленскі, куды ўносілі ўсе маёнткі з беларускім насельніцтвам гэтага раёна (Віленскі, Ашмянскі, Лідскі паветы), на Віцебскі раён, куды ўваходзяць усе маёнткі Падзвіння і Паўночнага Падняпроўя, на Брэсцка-Гродзенскі раён разам з Дарагічынскім старасцвам і нарэшце, на Мінскі, на жаль вельмі бедны дакументамі і да якога прыйшлося далучыць акрамя Навагрудскага, мясцовасці Пінскага і Рэчыцкага паветаў.

Па названых раёнах, мы зараз пяройдзем да больш прыватнага агляду размеркавання зямельных надзелаў сярод сялянскіх двароў. Мы валодаем падлікам амаль 2 тыс. двароў, раскіданых па ўсіх гэтых 4-х

раёнах. Пераважнымі сялянскімі ўчасткамі цяглай зямлі з'яўляюцца ўчасткі да 1/2 валокі. Трохі больш 1/4 участкаў падаюць на паловувалочныя ўчасткі і затым ужо зусім нязначная колькасць участкаў [складае] больш 1/2 валокі. У прыватнасці, усе гэтыя суадносіны дадуць наступную карціну, выяўленую ў працэнтах: Гл табл.1

	Віленскі раён	Віцебскі раён	Мінскі раён	Брэста-Гродзенскі раён	Усяго
К-ць дымоў	100	100	100	100	100
менш ¼ валокі	5,9	2,4	5	9,9	6,7
1/4 валокі	29,6	16	5	32,5	29,1
1/3 валокі	6,8	2,5	-	32,5	15,4
1/2 валокі	36,9	43,1	3	20	32,5
2/3 валокі	4,9	0,3	-	0,7	2,3
2/3 валокі	10	9	5	1,5	6,6
1валока	3,6	0,3	7,5	0,7	5,1
Безнадзельныя	1	3,5	-	0,6	1

З гэтых дадзеных ясна, што найбольшая забяспечанасць цяглага двара адносіцца да Віцебскім раёну, найменшая - да Брэсцка-Гродзенскага. Сярэдзіну займае Віленскі раён. Але затое Віцебскі раён амаль пазбаўлены кунічных зямель, слаба імі забяспечаны Брэсцка-Гродзенскі і ў больш значнай меры кунічныя землі маюцца ў Віленскім раёне. Тут, зрэшты, частка насельніцтва, менавіта баяры і зямяне сядзяць цэлымі вёскамі толькі на прыёмных чыншавых землях. Увогуле, суадносіны паміж наяўнасцю цяглых і кунічных участкаў вельмі неаднолькавыя.

Па Віленскаму раёне няма адпаведнасці паміж маланадзеленнымі цяглымі ўчасткамі і дадатковымі кунічнымі. Напр., Светляны не маюць кунічных валок, між тым 2/3 сялян сядзяць на 1/4 валокі. У Высокім Двары з 201 дымоў 25 маюць менш 1/4 вал[окі], 140 па 1/4 і дадатков[ых], кунічных участкаў няма, але ў Дубах на 1/4 мала забяспечаных зямлёй двароў прыходзіцца 153 куніч[ных] участкаў і т. д.

Адным словам, лік і памеры кунічных участкаў цалкам залежаць ад выпадковасці, г. зн. ад наяўнасці неапрацаваных дваровых зямельных прастораў. У Віцебскім раёне кунічныя землі не маюць амаль ніякай ролі. На 311 двароў прыходзіцца ўсяго 32 ўчастка кунічных. У Брэсцка-Гродзенскім раёне на 715 цяглых участкаў прыходзіцца 87 кунічных, г. зн. прыкладна каля 1/10 усёй колькасці. У Гродзенскім раёне такое ж выпадковае з'яўленне кунічных участкаў, як і ў Віленскім: валоданні маланадзеленыя часам не маюць зусім кунічных участкаў.

У Мінскім раёне каля 1/3 цяглых двароў маюць яшчэ кун[ічныя] ўчасткі, зрэшты, вельмі дробныя, менш 1/4.

Агляд пытання аб забеспячэнні сялянства зямлёю паказвае і яшчэ на адну важную акалічнасьць. Сялянства па сваёй заможнасці не было

аднастайным, так як над селянінам сярэдняга дастатку узвышаецца некаторая больш забяспечаная група. Яна складзе 5,5%, калі за дастатковае забеспячэнне лічыць надзел у одну і больш валокі і да нізу апускалася група беднякоў, апрацоўваўшая менш 1/4 валокі. Групу сярэдняга сялянства, серадняка, верагодна, прыйдзецца лічыць за тую, якая мае ад 1/4 да 1/2 валокі, што складзе 56% усіх двароў, г. зн. якая мае ад 5 да 10 дзесяцін ворнай зямлі. Сур'ёзным пытаннем з'яўляецца пытанне аб забеспячэнні сялянскага двара рабочым быдлам. На гэты конт ёсць у нашым распараджэнні дадзеныя даволі здавальняючыя, так як мы маем падлікі амаль 7 1/2 тысяч сялянскіх двароў.

Перш за ўсё неабходна адзначыць, што ўвесь ўсход, г. зн. Падзвінне і Падняпроўе не ведалі ўжывання валоў і карысталіся толькі коньмі. У гэтым раёне прыходзіцца ў сярэднім на 100 двароў 300 коней. Ва ўсіх жа іншых раёнах ў сялян маюцца коні і валы, прычым першыя гуляюць другасную ролю. На самай справе ў сярэднім на 100 сялянскіх двароў прыходзіцца 41 кані. Такім чынам, толькі менш 1/2 сялян валодалі канём. Затое валамі была большая забяспечваюць сялянскіх двароў, так як на 100 двароў прыпадала 161,5 валоў.

І зноў-такі, гэтыя сярэднія па ўсёй Беларусі [дадзеныя] зручна разбіць па раёнах і высветліць колькасныя суадносіны двароў па валоданні рабочым быдлам. Тут мы маем падлік, які характарызуе каля 21/2 тыс. двароў і атрымліваем наступную табліцу:

Табл.2

	Раёны	Віленскі	Віцебскі	Мінскі	Брэстцка-Гродзенскі	Беларусь
К-сць двароў		100	100	100	100	100
% двароў з канём	Па 1 каню	47,2	20,5	35	42	36,6
	Па 2-3 кані	30,4	51,8	21,9	7,4	25,7
	Па 4-6 коней	2,8	23,6	6	0,4	7,4
	Па 7-9 коней	-	2	0,7	-	0,4
Без каней		20	3,8	37,1	51,1	29,5
% двароў з валамі	Па 1 валу	15,5	-	13	24,5	19,9
	Па 2-3 валы	67,8	-	67,4	58	62,8
	Па 4 валы	3,9	-	13	7,9	6,5
	Па 5-6 валоў	0,6	-	-	0,3	0,4
Без валоў		11,7	-	6,8	9,2	10,1

Тут, перш за ўсё, мы бачым, што больш чацвёртай часткі насельніцтва, зусім не маюць коней, тады як толькі 10-я частка двароў не мае валоў. Затым там, дзе коні рашуча пераважаюць, палова двароў маюць па 2 кані і нават крыху менш 1/4 двароў маюць па 4-6 коней. Пры невялікім адсотку бясконных, трэба меркаваць, што ў Віцебскім раёне пераважалі сярэдне заможныя сяляне (пад якімі мы разумеем маючых па 2-3 кані, прычым двухконныя пераважаюць). Але гэты раён меў каля 1/4

шматконных двароў, г. зн. ад 4 да 9. Ва ўсіх іншых раёнах пераважалі аднаконныя двары. Сярод двароў, якія аралі валамі, рашуча пераважае запрэжка ў 2 валы. Маючых па 3 валы лік зусім нязначны. Па 2 запрэжкі маюць нязначная колькасць двароў, усяго 6,5%, прычым у Віленскім раёне гэта лічба падае ўдвая, а ў Мінскім яна ўдвая павышаецца. Пра колькасць двароў больш чым 5 валоў, роўна, як і пра двары з 7 і больш коней казаць не прыходзіцца па нязначнасці лічбаў. Двары, якія маюць па 1 валу, карысталіся імі, як запражнымі жывёламі для ворыва і перавозак, двароў без запражной жывёлы ў Мінскім раёне няма, у Віленскім 1,4%, у Брэсцка-Гродзенскім -3%.

Трэба яшчэ мець на ўвазе, што маламагутныя сяляне атрымлівалі ад двара скарбавых валоў, але колькасць скарбавых коней ў сялян зусім нікчэмная, а колькасць валоў налічвае нешматлікія дзясяткі. Часцей сустракаюцца сяляне, якія маюць аднаго свайго вала і атрымалі яшчэ аднаго ад двара. Але ёсць некалькі такіх, якія мелі толькі па 1 Скарбованым вале. Што да элемента, які не мае свайго працоўнага быдла, то такі элемент у агульным вельмі нязначны. Часам у актах ён прама фігуруе ў якасці кутнікаў і бабылёў, але колькасць іх нікчэмная. Толькі ў Віцебскім раёне, дзе побач з 2 бабылямі на 500 двароў мы сустракаем больш за 5% сялян якія не маюць працоўнага быдла, але ў асобнасці сустракаюцца гнёзды, дзе сяляне сядзяць на «парафіях», або нават не маючы хат (напр., у сяле Галавачах). У тым жа Гродзенскім павеце ў Вясёлых Дварах на 24 двары аказваецца 18 двароў якія не маюць працоўнай жывёлы. Адным словам, поўная адсутнасць працоўнай жывёлы і, такім чынам, з'ява чыстага батрацтва, якая назіраецца спарадычна, відавочна ў залежнасці ад мясцовых умоў.

Што да малочнай жывёлы, то, перш за ўсё, трэба зрабіць агаворку, што ў гэтых адносінах нашы звесткі бяднейшыя ў сэнсе ліку паказанняў, чым у дачыненні да колькасці працоўнай жывёлы. Але ўсё ж ад гістарычнай крыніцы трэба атрымаць усё, што можна. Колькасць дойных кароў у сярэднім вельмі нязначная - усяго 1,1 на двор (выключаем бабыльскія двары). Колькасць маладняку яшчэ меншая. Суадносіны паміж лікам двароў і колькасцю маладняку ўяўляе сабой таксама мала суцяшальную карціну. Так як на двор прыпадае ўсяго ў сярэднім 1,4 маладняку, прычым у гэты лік уваходзяць і ялавіцы, значыць, запас не вялікі і да відавочнасці ясна, што селянін павінен быў пазбаўляцца маладняка.

Што тычыцца падворнага размеркавання малочнай жывёлы і маладняка, то перш за ўсё неабходна адзначыць, што Мінскі раён з'яўляецца самым бедным у гэтэх адносінах. Нават колькасць безкароўных

двароў у гэтым раёне ўяўляе сабою 15%, тады як сярэдні адсотак безкароўных двароў складае 7,8.

Наадварот, іншыя раёны даюць некаторы адсотак шматкароўных двароў. Калі лічыць, што 1 і 2 каровы могуць мець значэнне толькі для сялянскага харчавання, а 3 і больш ужо складаюць такую колькасць кароў, якая можа мець рынкавае значэнне, то атрымаецца, што ў Віленскім раёне 76,3 кароў забяспечваюць толькі харчаванне селян, а астатнія 23,7 маглі мець рынкавае значэнне, прычым можам нават адзначыць 6% двароў якія маюць па 4 каровы.

У Брэст[ска]-Гродзенскім раёне сустракаем суадносіны недалёка адыходзячыя ад папярэдніх: 38% двароў маюць кароў больш чым для патрэб сям'і, адсотак двароў з 4-ма каровамі амаль такі ж. У дачыненні да маладняку становішча Віленскага раёна не з'яўляецца асабліва выгадным, так як тут няма двароў якія маюць больш за 3-х штук маладняку, а адсотак двароў без маладняку - 12,5. Наадварот, Брэсцка-Гродзенскі раён мае вельмі вялікі запас маладняку, прычым колькасцю ад 3-х штук і вышэй складае 25%. Усё гэта паказвае на тое, што апошні раён культываваў рагатую жывёлу не толькі для патрэбаў сялянскай сям'і, але і для рынкавых мэтаў. Віцебскі раён знаходзіцца ў яшчэ больш выгадным становішчы, гэта самы шматкароўны. На жаль, нашы крыніцы сістэматычна не кажуць пра маладняк ў маёнтках гэтага раёна. Але, ва ўсякім разе, у гэтым раёне адсотак безкароўных - усяго 8,5% двароў, якія маюць па 1-2 каровы - 40,5% і такім чынам, 60% двароў трэба прызнаць шматкароўнымі, прычым толькі адсотак двароў якія маюць па 6 і больш кароў роўны 7,5. Відавочна, парты Бярэсця і Рыгі бралі з бліжэйшых раёнаў шкуры на вываз.

Пераходзячы да пытання аб дробным быдле, перш за ўсё, неабходна заўважыць, што казаводства не мела вялікага распаўсюджвання і толькі ў Віленскім і Віцебскім раёнах каля 1/3 двароў мелі коз. Свінагадоўля насіла сціплы памер, так як на двор у сярэднім прыходзілася па 1/4 свінні і толькі ў некаторых вёсках, галоўным чынам Віленскага раёну, свінагадоўля або з лішкам задавальняла сялянскую патрэбу, або ж нават вынікі яго маглі паступаць на рынак. Тое ж можна сказаць пра Рэчыцкі павет і пра Дарагічынскі, так як ва ўсіх гэтых мясцовасцях можна налічыць часам вельмі буйныя маёнткі, дзе прыходзіцца па 4 свінні на двор. У Віленскім раёне нават лік двароў з 5-ю і больш свіннямі складаюць амаль 25%.

У дачыненні да авечак раёны старой Беларусі не аднолькавыя. У сярэднім суадносіны даюць лічбу 3,3 авечкі на двор. Але гэта сярэдняе рэзка падвышаецца ў асобных мясцовасцях, у Дарагічынскім старастве да 5-ці, у Равяцічах Гродзенскага павета да 7-мі, у Алексічах Рэчыцк[ага] павета да 10-ці, у Паренках таго ж павета таксама да 10-ці і т. д. Адным

словам лічбавыя дадзеныя адразу паказваюць на вядомага роду гнязда, дзе авечкагадоўля насіла прамысловы характар, часам далёка пераходзячы за межы патрэбаў сялянскай сям'і. Бядней за ўсё авечкагадоўляй Мінскі і Віцебскі раёны. Вельмі багаты Віленскі і Брэсцка-Гродзенскі. На самай справе, калі лічыць, што колькасць авечак ад 1 да 5 уключна можа да некаторай ступені забяспечваць мінімальныя патрэбы сялянскай сям'і, то ўжо колькасць ад 6 да 10 паляпшае яе становішча, а прадукцыя авечак ад 10 да 20 можа мець і рынкавае значэнне. Увогуле аказваецца, што каля 1/2 двароў мелі ад 1 да 5 авечак (55%), а 5% двароў мелі ад 9 да 20 авечак. Гэтыя лічбы адносяцца да ўсёй Беларусі. Але Мінскі і Віцебскі раёны ў апошняй лічбе амаль не прымаюць удзелу. Таму аказваецца, што ў Віленскім раёне 16% двароў мелі больш за 9 авечак, а ў Брэст[цка]-Гродн[енскім] такую ж колькасць мела амаль 9%.

Пчалярства ўжо не з’яўлялася ўсеагульным заняткам. Аднак, у асобных мясцовасцях яно мела значную ролю. Напр., у Берасцейскім старастве на 100 двароў даводзілася 40 вулляў. У Голавачах Гродзенскага павету па 3 вуллі на двор, амаль такіж суадносіны ў маёнтку Дудоя Пінскага павета і т. д., але гэтыя дадзеныя недастаткова характарызуюць яшчэ значэнне пчалярства, проста таму, што яно рэдка складала занятак жыхароў усёй вёскі. У сёлах, дзе сустракаецца пчалярства, ім займалася тая ці іншая група сялян. Часам развядзенне пчол служыла толькі лёгкім уведзеннем да гаспадаркі. У іншых выпадках па колькасці вулляў можна меркаваць аб тым, што пчалярства пераходзіла межы падсобнага занятку у гаспадарцы. Гэта большай часткай, адносіцца да Брэст[цка]-Гродзенскага раёну. Напр., у Дарагічынскім старастве сустракаюцца сялянскія двары з колькасцю вулляў ад 12 да 25, не кажучы пра двары якія мелі меншую колькасць вулляў. У Вясёлым Двары Гродзенскага павета сустракаем двары з колькасцю вулляў ад 10 да 36, але затое толькі некалькі больш 10-й часткі двароў мелі пчол, прычым у гэтым вялікім маёнтку пераважалі шматпчольныя двары, г. зн. прыкладна такія ж суадносіны, як у Дарагічынскім старастве. У пінскай вёсцы Дудоя каля 1/3 двароў мелі пчол. У некаторых вёсках Ашмянскага павета, напр., Дудымы таксама заўважаем гняздо пчалярства. Можам назваць яшчэ такія мясцовасці, як Вілейка, Высокі Двор. У Віцебскім раёне пчалярства прадстаўлена слаба. Праўда, у адным пункце яго, у сяле Рагах Навабыхаўскага графства 1/2 двароў мелі пчол, прычым значная частка двароў мела ад 10 да 20 вулляў.

Да гэтага часу ішла гаворка пра сялянскія двары, як пра нейкую адзіную суцэльнасць. Аднак расслаенне двароў у эканамічным стаўленні намі было адзначана не раз. Але варта і яшчэ раз паказаць на тое, што гэтая расслаенне прыкметна і ў сацыяльным дачыненні.

Беларускае сяло XVIII ст. не было аднастайным, заселеным выключна прыгоннымі сялянамі. Разам з прыгоннымі падданымі жывуць і іншыя элементы, вышэй і ніжэй іх у сацыяльных адносінах.

Вось некалькі прыкладаў. У войтоўстве Заснудзе Полацкага ваяводства разам з цяглымі сялянамі і бабылямі жывуць шляхта і агульнікі. Шляхта з кожнай хаты плаціла арэнду і падымную.

Перш за ўсё, спынімся на вярхах беларускай вёскі. Да іх належалі зямяне і баяры. Становішча баяраў і ў прававым, і ў некаторай ступені ў эканамічным дачыненні было горшым чым становішча сельскай шляхты. Баяры не заўсёды пазбягалі некаторых, праўда, больш палегчаных формаў паншчыннай павіннасці.

У Віленскім павеце ў Вілейцы сустракаем баяраў, якія адбываюць паншчыну, праўда, па асабліваму разліку - 42 дні ў год, у інвентары гэтая праца не ахарактарызавана назвай паншчыны, акрамя таго кожны баярын адбываў падводную павіннасць ў Вільні. Баяры даюць падымнае, чынш і дробныя падачкі курамі, яйкамі, гусямі.

У тым жа маёнтку жывуць чыншавікі, якія прыцягваюцца да гвалту. Цікава, што ў гэтым маёнтку, цяглыя таксама вызвалены ад паншчыны і прыцягваюцца толькі да гвалту. Зямяне жылі цэлымі вёскамі або ў перамежку з цяглымі. Напр., у Таурагенскім маёнтку Браслаўскага павета на землях Віленскага біскупа сустракаем некалькі вёсак, выключна населеных зямянамі. Іх забяспечанасць вышэй сялянскай, так як у агульным, іх зямельныя ўчасткі роўныя 1 валоцы і звыш таго яны маюць арэндаваныя землі, ці прыёмныя, прыблізна па 1/2 валокі на кожную гаспадарку, а часам і па цэлай валоцы. Усіх зямянскіх гаспадарак у гэтым маёнтку было 119, тады як цяглых лічылася 96 і кутнікаў 25, г. зн. палова насельніцтва, не лічачы местачковых габрэяў, складалася з зямян. Яны плацілі чынш і падымнае, паншчыны вядома не адбывалі, але выходзілі на гвалты па 12 дзён у год і «адбывалі дарогу ў Рыгу» па 20 дзён. Працоўным быдлам яны былі лепш забяспечаны, чым сяляне: 2 кані на двор і пара валоў рашуча пераважаюць у інвентары зямян. Але нярэдка сустракаецца і вялікая колькасць працоўнай жывёлы: 2-х короўная гаспадарка рашуча пераважае. Такім чынам, зямянства ў гаспадарчым дачыненні - гэта тып сялянскай гаспадаркі, добра забяспечанай зямлёй і быдлам. З той жа з'явай мы сустракаемся і ў беларускіх маёнтках.

Для нас самае істотнае, аднак, тое, што адрозненне паміж сялянамі з аднаго боку і зямянамі-баярамі з другога боку, ёсць адрозненне прававое. Гэта былі арандатары, але гаспадарка іх па свайму маштабу нічым не адрознівалася ад сялянскай гаспадаркі. Так, напр., у маёнтку Святляны Ашмянскага павета побач жывуць баяры і цяглыя сяляне. Большая частка

тых і іншых сядзяць на адной чвэрці валокі, меншая на палове волакі. Адрозненне ў колькасці працоўнага быдла і ў колькасці малочнай жывёлы на двор - нязначная. Для прыкладу мы возьмем некалькі груп баяраў-зямян і супаставім іх з цяглымі сялянскімі дварамі. Возьмем маёнтак Святляны Віленскага ваяводства. У ім 27 цяглых двароў і 30 баярскіх. У маёнтку Рутка 45 і 24 двары адпаведна. Атрымліваем наступную табліцу:

Па забяспечанасці зямлёй розніца не вялікая:

Глядзіце табл.3

	Колькасць	Маючых участкі у валоках				
		па1/4	Па1/2	Па3/4	Па 1	Больш 1
Цяглыя двары	72	19	27	22	6	-
Баярскія і земскія двары	54	17	19	3	10	6

Па працоўнаму быдлу:

	Па конях			Па валах				
	Па 1	Па2-3	Больш4	Па 1	Па2-3	Па4	Без коней	Без валоў
Цяглыя двары	24	31	2	2	23	-	7	2
Баярскія і земскія двары	22	18	5	5	20	1	5	1

Траціна цяглых двароў мае па 1 кані або па 1 вале, з зямянскіх жа некалькі менш - каля 2/5 і т. д. - усё ж такі больш-менш недалёка адлеглыя суадносіны. Затое ў дачыненні да малочнага і дробнага быдла зямяне некалькі лепш забяспечаны, чым цяглыя.

Гэта і ёсць тая дробная шляхта, якая вядзе натуральную гаспадарку сялянскага тыпу, пра якую мы гаварылі ў свой час. Нядзіўна таму, што мы сустракаем і такія з'явы, калі селянін і шляхціч складаюць адну супольную гаспадарку, разам працуюць, а вынікі працы дзеляць напалам.

Пасля сялян зямяне-земляробы ўяўляюць сабою адносна найбольш значны элемент вёскі. За імі ідуць розныя тыпы арандатараў, чыншавікоў. Яны жывуць часам асобнымі хатамі сярод сялян, радзей - цэлымі сем'ямі. Як агульнае правіла, павіннасць чыншавікоў заключаецца толькі ў выплаце чынша, арэнды. Паншчыннай павіннасці яны не адбывалі.

Вёска XVIII ст. ведала і іншыя элементы насельніцтва. Так, напр., часам мы сустракаем пры замку замкавых рамеснікаў, якія карыстаюцца зямлёй за рамесную павіннасць, адбываўшуюся ў карысць двара. Напр., у маёнтку Галавачы Гродзенскага павета жывуць ткачы, швяцы, цесляры, кавалі - на зямлі, але слесар і гарбар зямлі не маюць.

Усе гэтыя элементы, у агульным, занятыя сялянскай дзейнасцю. Але ў вёсцы маецца і тып чыстага батрака. У тым жа маёнтку Галавачы мы сустракаем пяць чалавек сялян, якія не маюць нават хат. У маёнтку Раканцішкі сустракаем кутнікаў, якія жывуць у хатах з сялянамі-гаспадарамі. Яны нічым не валодаюць, не маюць жывёлы, не адбываюць

павіннасцей на карысць пана. Гэта, відавочна, парабкі, якія працуюць на сялян жа. Ад такіх кутнікаў, сялянскіх парабкаў, трэба адрозніваць кутнікаў, якія жывуць на панскай зямлі. Яны маюць хаты і складаюць самую бедную частку сялянства. Наогул захрыбетніцтва ў хаце селяніна не зусім адзінкавая з'ява. Здольнікі ў прававым стаўленні, як удзельнікі ў гаспадарцы былі, вядома, у лепшым становішчы, чым парабкі, але ўсё-ж наўрад ці рэзка ад іх аддзяляліся.

Нарэшце, у сялянскім двары мы сустракаем чыстых парабкаў, служачых дзевак і нават парабкаў-чэлядзіцаў. Апошняе паказвае на тое, што нягледзячы на юрыдычную адсутнасць рабства, яно не знікла на нізах грамадскай лесвіцы, і рэшткі яго дзе-нідзе заставаліся. Усё сказанае да гэтага часу гаворыць аб расслаенні беларускай вёскі, прычым у масе гэтая вёска ўяўляла сабой мала ўцешнага, т. я. у ёй пераважаў бедны і нават вельмі бедны элемент. Акрамя папярэдніх указанняў было б пажадана бліжэй падысці да характарыстыкі тагачаснай вёскі.

Перш за ўсё, з вонкавага боку яна ўяўляла сабой даволі ўбогае відовішча. У адным маёнтку Гродзенскага павета складальнік інвентара дае характарыстыку сялянскіх халуп з іх знешняга боку. З 42 халуп 12 аказалася старыя, 18 сярэднія і 12 «добрыя», г. зн. відавочна, годных для жыцця. А вось апісанне сялянскай гаспадаркі Навагрудскага павета. Хата з прысвінкам ў 3 акны. У хаце 2 лавы, 1 стол. У хаце, відавочна, праз сенцы камора, маленькія хляўкі пляцёныя, стадола, пляцёная шопа, часам хлявы драўляныя, у двары бываюць невялікія шпіхлеры, розніца паміж дварамі невялікая, хаты ва ўсіх аднолькавыя, аднолькавае і іх ўбогае ўнутранае ўбранне. Розніца толькі ў колькасці хлявоў і розных іншых надворных пабудоў, але дахі развальваюцца і працякаюць. У гэтым жа інвентары пры кожным двары палічаны сельскагаспадарчыя прылады. Паўсюдна: 1 воз, 1 саха з сашнікамі, барана, каса, сякера. Ёсць сяляне без сельскагасадарчых прылад. Хаты баяраў маюць такіж склад, але пабудовы моцныя.

Наогул паселішча павінна было прадстаўляць сабою нявеtлівую карціну. Новая хата - вялікая рэдкасць па захаваных апісаннях. Самі складальнікі інвентароў так апісваюць знешні выгляд: хата мізэрная, стадола драўляная, свіранак, хлеў драўляны адзін, другі з галля ці хата старая і інш. У масе і ўнутранае ўтрыманне такога ж роду. У адным сяле, праўда, літоўскім, з 18 двароў складальнік інвентара налічыў 84% багатых, сярэдніх - 66%, ўбогіх - 39%. І гэта яшчэ добра. З апісання адной вёскі Навагрудскага павета мы нават можам ведаць, што па тагачаснаму разуменню ўяўляў сабою двор ўбогага селяніна, сярэдняга і заможнага. Перш за ўсё памеры надзельнага ўчастка не ўплывалі на гэтую кваліфікацыю. У дадзеным выпадку сяляне сядзяць усе на палове валокі

зямлі. Можна прывесці не мала выпадкаў, калі на ўчастку ад адной чвэрці да цэлай валокі сядзіць ўсё ж вясковы бедны чалавек. Склад сям'і мала ўплывае на дабрабыт. Мы ўжо ведаем, што ў агульным яна невялікая. У дадзеным выпадку да убогім сялян аднесены і такія двары, у якіх маецца толькі адно дзіця і двое і трое і нават чацвёра. І такі ж суадносіны ў сялян сярэдняй магутнасці. Ўбоства сялянскага двара перш за ўсё вызначаецца адсутнасцю працоўнай жывёлы. Але ў некаторых выпадках і пара валоў ёсць, але адсутнасць малочнай жывёлы і маладняку ператварае селяніна ў ўбогага. Такім чынам, прыкметы неаднолькавыя і разнастайныя.

Затое сярэдне-маётны сялянскі двор вызначаецца дакладней - гэта ад 2 да 4 галоў працоўнага быдла, 2 каровы, ад 1 да 5 маладняку, 3-4 авечкі, 2-4 свінні. Гэта колькасць жывёлы для сярэдне-маётнага сялянскага двара вельмі блізка падыходзіць да тых сярэдніх лічбаў, якія мы прывялі шляхам статыстычных выкладак. Аднак у масе селяне з сярэднім дастаткам складаюць меншасць. Наогул хацелася б канкрэтна ўявіць адлегласць, што раздзяляе селяніна бедняка ад невялікай групы больш заможнага сялянства. Нізы вядома спускаюцца, як мы бачым, далёка ўглыб беднасьці. Вось некалькі канкрэтных прыкладаў сялянскіх вярхоў. Вось багаты селянін, пры 11 душ[ах] сям'і мае 7 коней, 4 валы, 4 каровы, 20 авечак, 5 свіней і сядзіць на поўнай валоцы. У Падзвінні сустракаем сялян, якія валодалі 10-ю каровамі, часам такой жа колькасцю авечак, часам 6-ю, 8-ю коньмі. Гэтыя адзінкавыя прыклады ўсё ж кажуць аб некаторай заможнасці верхняга сялянскага пласта, але і яна ў моцнай ступені абапіраецца на выпадковасць, - на нераспаўшуюся сям'ю, г. зн. спачывае на забяспечанасці працай.

У колькасным дачыненні заможная частка сялянства ўсё ж ўяўляе сабою, як гэта мы шмат разоў бачылі - меншасць, і пры тым даволі значную. Мы можам праверыць гэтыя нашы назіранні яшчэ на адным матэрыяле, які дае масавы падлік. Перад намі інвентар Берасцейскага староства 1783, які дае вынік 5 1/2 тыс. гаспадарак земляробчага насельніцтва. Па падліку самаго люстратара 37,2% двароў належаць да ліку ўбогіх, 38,9% да ліку сярэдне-маетных, 18,7% - да ліку заможных, і 6,4% - да ліку багатых. Такім чынам, 20% сялян, г. зн. тыя, якія наз[ываюцца] крыніцай заможнымі, багатымі, могуць быць прызнаныя знаходзячыміся ў ніштаватым стане, таму што нават сярэдне-маетные ледзь ці ўяўлялі сабою цалкам забясьпечаную групу. У групе ўбогіх ёсць градацыіі: тут яшчэ ёсць тыя, хто мае працоўнае быдла і тыя, хто яго не мае, апошніх 14,4% усіх сялян. Такім чынам, велічэзная колькасць ўбогіх мае некаторую колькасць працоўнай жывёлы. Калі ж мы прымем да ўвагі, што ў дадзеным старастве знаходзіцца ў сярэднім 2,5 валы і 0,4 каней на гаспадарку, якая мае

запражную жывёлу, то адсюль будзе відаць выснова, што нават група сярэдне-маетных не з'яўляецца цалкам забяспечанай.

Пазыковыя аперацыі панскага двара паказваюць на тое, што апошні сам разумеў недастатковую забяспечанасць сялянства ў запражных быдле. У даўгавых запісах таго ж Берасцейскага старaства 57% доўгоў за сялянамі - гэта даўгі за валоў і коней, адпушчаных у доўг з двара, 16% доўгу - доўг за розныя іншыя гаспадарчыя прылады, косы, асошнікі і 25% доўгу падае на соль. Такім чынам, двор павінен быў даваць значную дапамогу сялянскай гаспадарцы.

Праўда, у іншых маёнтках, акрамя пазык быдлам і сельскагаспадарчымі прыладамі сяляне бралі пазыкі хлебам, грашыма, іншымі словамі, земляроб не заўсёды выробляў столькі, каб мог праіснаваць год.

Увогуле, такім чынам, мы назіраем з'яву, з аднаго боку, значнага расслаення сялянства, з другога - збядненне яго нізоў. Гэтым і тлумачацца водгукі сучасных назіральнікаў, таксама характарызуючых сялянскую абстаноўку ў вельмі непрывабным святле. Ангелец Кокс, які напісаў сваю кнігу ў 80-х гадах вывучаемага стагоддзя, дзівіцца жабрацкай сціпласці становішча беларускага сялянства: яго воз без жалеза, на кані аброць і шлейка з лыка або аплецена з дрэвавых галінак, сякера з'яўляецца універсальнай прыладай, бо іншых у яго няма, палатн[яная] кашуля і штаны, баранавы кажух, зімою і летам на нагах [лапці]; у халупе часам ніякага начынення, а ў адной хаце падарожнік знайшоў толькі разбіты гаршчок.

Усё гэта паказвае не толькі на беднасць, але і на нязначнае дотык сялянства да рынка.

На самай справе, вышэй мы бачым, што толькі ў нешматлікіх месцах і нешматлікія віды прадукцыі, напр., пчалярства, жывёлагадоўля маглі пaступаць на рынак з сялянскай гаспадаркі. Ніякіх слядоў саматужнай прамысловасці ў вёсцы не адчуваецца. Хлебная прадукцыя магла паступаць на рынак толькі з заможнага двара, або жа ў якасці галодн[ага] продажу.

На самай справе, калі ўзяць асноўнымі сярэднія дадзеныя аб сялянскай гаспадарцы, то бюджэт яго прыйдзецца пабудаваць наступным чынам.

Да гэтага цяжкага пытання мы падыдзем такім чынам, што возьмем найбольш тыповыя і найбольш спрыяльныя сярэднія паказчыкі для сялян[скага] двара і паставім іх таксама ў найбольш спрыяльныя нават ідэальныя, умовы сялянскай вытворчасці. Найбольш тыповы памер ворнай зямлі атрымаецца ў паўвалочным участку. Мы ўжо ведаем, што

найбольшы памер ворнай зямлі мае значэнне для вызначэння сялянскага дабрабыту толькі ў тым выпадку, калі гэты дабрабыт суправаджаецца дастатковай колькасцю жывёлы і вялікай сям'ёй і якімі-небудзь дадатковымі даходнымі артыкуламі. Тады і 1/2 валокі зямлі дае магутную сялянскую гаспадарку. Але мы ўсе гэтыя папярэднія ўмовы адкінем і возьмем найбольш тыповы зямельны ўчастак, забяспечаны дастатковай колькасцю жывёлы (гэта будзе пара валоў і 1 конь або 2-4 коні ў чыста канных раёнах), нарэшце, тыповую сям'ю ў 5 чал[авек] або у 3 1/2 едакі. Мы возьмем найбольш спрыяльныя ўмовы ўраджайнасці (сам 3) і і будзем лічыць што было правільным выкананне трохпольнай сістэмы. Мы прымем за норму спажывання дваровага парабка таго часу, якая складаецца ва ўзмоцненым спажыванні хлебных прадуктаў (18 чацверыкоў жыта і 9 чацверыкоў ячменю або грэчкі ў год), вядома, пры ўмове мінімальнай «акрасы», г. зн. расліннага алею. Вядома, ўжыванне малочных або жывёльных прадуктаў можа некалькі панізіць норму спажывання хлеба, але гэтага пакуль мы не прымаем да ўвагі. Паклаўшы ў аснову ўсе гэтыя спрыяльныя для гаспадаркі параметры і не праводзячы чытача праз доўгі шэраг арыфметычных практыкаванняў, мы знаходзім, што половувалочны ўчастак апраўдвае спажыванне сялянскага двара і дае некаторую рэшту. Але гэты рэшту селянін павінен быў падзяліць з панам працай або грашыма і з дзяржавай. Плацяжы і павіннасці сялян на карысць пана былі вельмі разнастайныя і дрэнна паддаючыяся сярэдняму ўліку. Усё ж, камбінуючы розныя суадносіны, трэба меркаваць, што даволі льготная для сялянскай паўвалокі павіннасць на карысць пана выяўляецца, пры перакладзе ўсіх натуральных плацяжоў і работ на грошы у 362 рабочых дня, ці ў 180 злотых польскіх. Калі селянін адбываў паншчыну, то гэты памер плацяжу памяншаўся напалову. Гэтая палова амаль заўсёды выражаецца ў грашовым разліку, так як у вывучаемы час пан большай часткай спаганяў грашыма за гусей, курэй, яйкі, за подорожчыну і т. д., ва ўсякім выпадку, часткай даводзілася аплочваць грашыма павіннасці і падаткі, часткай адбываць натурай. Дзяржаве селянін даваў не менш за 15 злотых падымнага, а ў сталовых дабрах яшчэ і гіберну, якая, зрэшты, тэарэтычна кампенсавалася больш льготных абкладаннем гаспадарскіх сялян. Ва ўсякім выпадку, канчатковы вынік зводзіцца да наступнага. Калі селянін не адбываў паншчыны і аплочваў яе грашыма, то ўсе вышэйпаказаныя спрыяльныя ўмовы зводзіліся да таго, што ў сялянскай гаспадаркі не хапала 87 злотых для пакрыцця грашовых выдаткаў на аплату падаткаў і павіннасцейў. Калі ж селянін адбываў паншчыну натурай, то вытворчасць двара давала рэшту ў 13 злотых. Вядома, гэта быў таксама рэальны мінус, таму што гэтага астатку не магло хапіць на пакрыццё такіх

выдаткаў, як купля солі, плата за памол збожжа, купля дзёгцю і зрэдку жалеза. З гэтага вынікае, ва ўсякім выпадку, што адбыванне паншчыны натурай было ўсё ж некаторым плюсам у сялянскай гаспадарцы, некаторай палёгкай.

Але тут мы павінны ўспамінаць, што мы паставілі гаспадарку двара ў адносна спрыяльныя ўмовы. Палова двароў мела менш 1/2 валокі раллі, 1/5 частку мела па 1 валу і т. д ... Адным словам, для паловы сялянства ствараліся значна горшыя ўмовы, чым тыя якія мы ўзялі для яго трэцяй, серадняцкай часткі. Але трэба памятаць, што нізы сялянства канчаюцца некаторым адсоткам, не зусім дакладна ўлічаных беззямельных і без працоўнага быдла двароў, што, верагодна, складала ў сярэднім каля 5-7%. Такім чынам, толькі верхні пласт сялянства, прыкладна, у 15-16% двароў па зямельным забеспячэнню і, здаецца, у такіх жа суадносінах па запражному быдлу можа лічыцца дастаткова забяспечаным пластом сялянства. Гэты ж пласт мае найбольшую колькасць вулляў і дробнай рагатай жывёлы і нарэшце, ён жа характарызуецца найбольшай сям’янітасцю. Нашы высновы, заснаваныя на захаваўшыхся статыстычных дадзеных, блізка падышлі да тых адсоткавых суадносін, якія даюць масавыя дадзеныя па Берасцейскім старастве, вылічанымі на падставе гаспадарчага вакамера, рэвізорамі XVIII ст.: узгадаем, што яны аднеслі 6,4% сялянскіх двароў да ліку багатых і 13,7% да ліку заможных, г. зн. верхавіне сялянскага пласта, [што] па іх заключэнню ўяўляе сабою 5-ю частку двароў. Астатнюю масу сялян Берасцейскія рэвізоры пароўну падзялілі на сярэднемаетных і ўбогіх.

Цяпер нам належыць перайсці да пытання аб тым, у якой меры сялянская гаспадарка была ўцягнута ў рынкавыя адносіны. Вядома, агульны фон яго - гэта перш за ўсё гаспадарка для харчовых мэтаў. Верхні пласт сялянства мае некаторыя лішкі хлеба ці іншых злакавых. Шматбыдлавыя і шматпчольныя двары маюць лішак мёду, воску і жывёлы. Гэта ўжо натуральнае адчужэнне на рынак. Яно, аднак, не магло насіць вялікага памеру, т. я. лішкі ўсё ж былі сціплыя, рэалізацыя іх мала выгадная і, нарэшце, сяляне імкнуліся захоўваць запас на выпадак неўраджаю. Середняцкае маламагутнае сялянства мела яшчэ менш сувязі з рынкам, але ўсё ж неабходнасць аплаты падаткаў патрабавала сувязі з рынкам, хоць бы за кошт памяншэння спажывання. Так як хлебная прадукцыя не забяспечвала мінімальных патрэбаў у наяўных грошах, то ў XVIII ст. гаспадарка шукае выхад ва ўзмацненні вытворчасці некаторых тэхнічных раслін: хмеля, каноплі і асабліва лёну. На знешні рынак у гэтую эпоху з Беларусі і Літвы паступае лён ў большай колькасці чым хлеб і лес. Лён з'яўляецца самым характэрным прадуктам. Развіццё льнаводства і

тлумачыць нам тая акалічнасць, што пры ўсёй жахлівай беднасці сялянскі двор сяк-так трымаўся.

Аднак, панская ўлада старалася утылізаваць патрэбнасць сялян у звароце да рынку. У тых сёлах Наваградскага ваяводства, дзе трымалася пчалярства, сяляне павінны былі палову мёду і воску аддаваць на двор, а другую палову маглі прадаваць таксама толькі ў двары, вядома, маюцца на ўвазе больш ці менш прымусовыя меры. У межах Віленскага павета, у многіх маёнтках было развіта ільнаводства і хмеляводства, але ўсе цяглыя сяляне і чыншавікі абкладзены былі данінай хмелем і лёнам, прычым па меркаванні двара пры добрым ураджаі сяляне абавязаны былі замест грашовых плацяжоў выплочваць лёнам. У Падняпроўі і Падзвінні сялянскімі таварамі крыніцы называюць: лён, пяньку, і канаплянае семя, мёд, воск, лой, скуры, хлеб, жывёлу. Але гандаль гэтымі прадуктамі не вольны: сяляне не маюць права прадаваць з дому нават суседу. Адным словам, апека з боку пана над сялянскім гандлем надзвычай была развіта.

Калі селянін выступаў на рынак у якасці прадаўца, то тут ён сустракаў шэраг перашкод, якія, вядома, не маглі спрыяць развіццю яго прадукцыйнасці. І тут мы сустракаем такое панаванне сярэднявечча, якое не толькі стрымлівала развіццё прадукцыйных сіл краіны, але дакладней, паглыбляла іх падзенне. Беларускае сялянства, такім чынам, ўваходзіла ў склад агульнарускіх умоў, знаходзячыся пад прыгнётам прыгону і цяжкай матэрыяльнай абяздоленасьці, пазбаўлены якіх бы то ні было ўмоў, якія абуджаюць прадукцыйнасць працы і энергію прадпрымальніцтва. Гэтыя абставіны, як мы ведаем, пачалі ўлічвацца ўжо напярэдадні падзення Рэчы Паспалітай некаторай часткай культурнага пласта беларускага грамадства. Адсюль спроба рэформаў ладу панскіх маёнткаў накшталт рэформаў, уведзеных канцлерам Хрэбтовічам, Сапегам, Бржэстоўскім і інш. ў сваіх маёнтках. Але, вядома, гэтыя адзінкавыя спробы не маглі ўплываць на агульны контур эканамічных суадносін; пераход у асяродак рускага прыгону толькі ўмацаваў прыгоннае права ў Беларусі, надаўшы гэтаму інстытуту паліцэйска-прававую абарону і абсалютную немагчымасць нават прыватных спроб паляпшэння становішча сялян. Становішча беларускіх сялян пайшло, такім чынам, у бок пагаршэння і вымірання.

§ 6. ГІСТОРЫЯ ГАНДЛЮ І ГАНДЛЁВАЙ ПАЛІТЫКІ

Нам вядома, што ў найстаражытны перыяд беларускае Падняпроўе і Падзвінне звязвалася з паўднёвым арабска-візантыйскім гандлем, а пасля яго падзення - з ганзейскім. На гэтым шляху Смаленск, Віцебск і Полацк мелі вялікае значэнне. Заходняя частка Беларусі не магла прымаць вялікі ўдзел ў тым ці іншым гандлі. Частка яе прылягала да Літвы, тады яшчэ

зусім не выйшаўшай з вельмі прымітыўнага стану побыту, частка да Польшчы і Галіцыі, гандлёвыя сувязі якіх з Сярэднім Падняпроўем, з Кіевам былі слабыя, асабліва па меры падзення візантыйскага гандлю.

У XIII і XIV стст. вызначаюцца змены перш за ўсё ў паўднёвым гандлі. З'яўленне татар на поўдні Расіі расчысціла поўдзень ад нападаў на гандлёвыя караваны качэўнікаў. Татарская ўлада спрыяла прыцягненню да берагоў Чорнага мора венецыянскіх і генуэзскіх купцоў. Гандаль з далёкім усходам набывае вялікае значэнне. Да гэтага часу перабудаваліся і шляхі ў глыбіні Азіі, якія ішлі з Індыі і Кітая ў далёкую Еўропу. Гандлёвым цэнтрам становіцца Таўрыз, з якога тавары накіроўваліся праз Арменію ў Трапезунд, адсюль на паўднёвы бераг Крыма. Каспійскае мора не цалкам страціла сваё гандлёвае значэнне. З Таўрызу ж праз Каспій тавары ішлі па паўднёвай Волзе, да Астрахані, адсюль накіроўваліся часткай у татарскую сталіцу Сарай, але больш звычайна шлях іх ляжаў да вусця Дона да Тані (Азоў), а з Тані тавары зноў такі адпраўляліся да крымскіх берагоў. Сальдайя (Судак) і адноўленая генуэзцамі ў 1296 пад імем Кафы Феадосія былі галоўнымі размеркавальнымі партамі, адкуль пастаянныя тавары накіроўваліся ў Заходнюю Еўропу, часткай морам праз італьянскія гарады, часткай праз паўднёва-рускія стэпы ў Польшчу, Чэхію і Нямеччыну. Гэтымі таварамі былі: карэнні, шоўк, персідскія тканіны, а ў Італію адсюль ішлі яшчэ і мясцовыя тавары, як хлеб, рыба, і нявольнікі. Найбольшы росквіт гэтага гандлю адносіцца да XIV і пачатку XV стст. Нават у XIII ст. частка гэтага гандлю накіроўвалася сухапутнымі караванамі з Крыма ў Кіеў. Па вестцы Рубруквіса рускія купцы хадзілі ў Крым і крымскія прыходзілі на Русь. З Кіева караваны ішлі на поўнач, адкуль праз Кифь правозілі футра ў Крым.

Такім чынам гэты кіеўскі гандаль ўцягваў і беларускія мясцовасці, праз якія ішоў транзітны шлях у Маскву за дарагімі мяхамі. Але гэты гандль захопліваў толькі паўднёва-ўсходні кут Беларусі, так як гандаль на Маскву збочваў ў Маскву праз Пуціўль і Бранск. Разгром паўднёвай Русі татарскім ханам Менглі-Гірэем ў канцы XV ст. павінен быў паўплываць на паслабленне гэтага гандлю. Але ён адраджаецца ў XVI ст.

Вядомы пісьменнік Міхаіл Ліцвін, які бываў у Крыме, у вельмі вясёлых фарбах апісвае багацці Кіева замежнымі таварамі. Але, здаецца, гэта павемленне трэба разумець са шматлікімі абмежаваннямі. Справа ў тым, што ў другой палове XV ст. італьянскія калоніі ў Крыму падаюць, пераважнае значэнне на Чорным моры атрымліваюць турэцкія купцы, у ліку іх грэкі і армяне. Гэты турэцкі гандаль зараз ужо не насіў такі ажыўлены характар. Галоўнай задачай яго было дасягненне зносін з Масквой. Але на гэтым шляху купецкія караваны зараз у XVI ст. сустракалі сур'ёзныя перашкоды, т. я. яны падвяргаліся рабунку і з боку татараў, і з

боку ўкраінскіх казакоў. І гэтыя рабаванні праводзіліся сістэматычна, тым больш, што рабаванні казакоў падтрымліваліся украінскімі старастамі, з якімі казакі дзялілі здабычу. Акрамя таго гандаль падлягаўся вялікаму абкладанню ў Чаркасах, Каневе і ў Кіеве. Дыпламатычная перапіска XVI ст. літоўска-рускага ўрада з Крымскім дае нам паняцце аб структуры турэцкіх караванаў, якія едуць у Маскву праз Кіеў і паўднёвую Беларусь, аб ліку купцоў і нават збольшага пра каштоўнасць транспартуемых тавараў. Так, у адным выпадку згадваюцца 15 царгародскіх купцоў з таварышамі турэцкімі жа і з кафіцынамі ў колькасці 8-мі чалавек і з 5-ю перакопскімі купцамі, такім чынам, усяго 28 купцоў.

У іншым выпадку згадваецца 11 купцоў. Страты, якія неслі купцы ад разграблення караванаў, выяўляліся ў невялікіх дзясятках тысяч залатых чырванцаў, або коп грошай літоўскіх, і толькі ў адным выпадку разрабаваны караван ацэньваўся ў 862 тыс. манет, але невядома якіх. Усе гэтыя даведкі паказваюць нам на тое, што гандаль у крымскім накірунку закранаў толькі паўднёва-ўсходнюю частку Беларусі і вялікага значэння для яе не меў. Вядома, частка накіроўваемых ў Маскву тавараў, то: кухтэры, тафта, шоўк, аксаміт і інш. заставаліся ў Беларусі, але тавар, за якім прыязджалі купцы, г. зн. дарагія футры, мог атрымлівацца толькі з далёкай Масковіі. Зрэшты, з 2-й паловы XVI ст. гэты гандлёвае напрамак для Беларусі губляе ўсякае значэнне.

Іншы паўднёвы напрамак гандлю, больш значны па свайму размаху, закранаў толькі паўднёва-заходнюю частку Беларусі, але ён меў вялікае значэнне для ўсяго беларускага гандлю. Гэта напрамак з Кафы да Уладзіміра на Валыні, пазней да Львова і Кракава. Справа ў тым, што для кафінскіх купцоў кіеўскія караваны мелі другараднае значэнне, бо тут яны не маглі разлічваць на вялікі рынак. Іншая справа - рынак Польшчы, Чэхіі і Германіі. Тут гандаль накіроўваўся праз Аккерман (Белгарад), або Ачакаў, затым купцы падымаліся да Уладзіміра на Валыні, які адзін час быў цэнтральным размеркавальным пунктам і які прыцягваў да сябе купцоў Польшчы і Прусіі і звязваючы такім чынам поўдзень з Балтыйскім узбярэжжам і Фландрыяй. З паловы XIV ст. у якасці канкурэнта Уладзіміра вырастае Львоў, а пазней з ім канкуруе Кракаў. Гэты напрамак гандлю больш цесным чынам звязваў Беларусь з усходнім і заходне-еўрапейскім гандлем. Гэты напрамак даваў выхад беларускім таварам. Бярэсце ў XV і XVI стст. з'яўляецца найважнейшым пунктам гэтага гандлю. Вырастае значэнне Любліна з яго знакамітымі кірмашамі. Атрымліваюць гандлёвае значэнне некаторыя прыпрыпяцскія пункты, праз якія сцягваліся тавары да Бярэсця, напр., Пінск, нават Давыд-Гарадок і некаторыя інш. У Уладзіміры, а пазней ў Львове купцы заходнія куплялі воск, футра, шоўк і карэнні. Такім

чынам тут, сыходзіліся тавары Беларусі - воск, часткай футра, маскоўскія - (дарагія мяхі большаю часткай праз Вільню) і ўсходнія. З карэнняў на першым месцы стаялі перац і імбір. Але акрамя таго сюды ж паступалі тавары з Прусіі і Фландрыі, такімі таварамі былі на першым месцы сукны. Другарадную ролю гуляў падвоз палатняных вырабаў і селядца. Гэты гандаль, відаць, насіў буйны характар, мяркуючы напр., па закупках партый рускіх мяхоў.

Падзенне Кафы У 1475 г., захоп туркамі Белграда ў 1482 і, нарэшце, падзенне Канстанцінопаля былі момантамі, калі гэты гандаль атрымаў моцны ўдар і страціў свой ўсходні характар. Але ўсё ж для Беларусі гэты кірунак і на далейшы час захаваў сваё значэнне. Бярэсце быў тымі варотамі, праз якія Беларусь зносілася з Польшчай і паўднёвай Няметчынай. На гэтым шляху Кракаў, Познань і асабліва Люблін ў XVI ст. набылі вялікае значэнне. Гэты напрамак, як пабачым, прыцягваў да сябе беларускія тавары з глыбіні краіны.

Між іншым заўважым, што той жа кірунак звязваў Беларусь з Малдовай і Валохамі, але гандаль з гэтымі краінамі не меў вялікага непасрэднага значэння. З дагавораў з валашскімі гаспадарамі відаць, што апошнія і іх купцы цікавіліся больш за ўсё транзітам у Маскву для куплі там собаляў і рыбінага зуба. Для беларускіх купцоў Малдова і Валахія мелі значэнне рынка жывёлы, прычым здзелкі часам здзяйсняліся на партыі ў тысячу галоў.

Ад паўднёвых напрамкаў беларускага гандлю пяройдзем да паўночнага напрамку.

Гандаль Беларусі з Ноўгарадам працягваўся і ў XIV ст., ён ажывіўся пры Альгердзе, наўгародцы мелі свае канторы. У гэтую эпоху наўгародскія купцы праяўлялі вялікую актыўнасць, забяспечваючы Літву прадуктамі ганзейскага гандлю. З падзеннем наўгародскага гандлю пачынае пераважаць гандаль з Масквой. Відаць, у канцы XV ст. пераважаў прыезд купцоў у Літву. Сюды прыязджалі купцы з Цвяры, Ноўгарада і Пскова. Літоўска-рускі ўрад усяляк стрымліваў права маскоўскіх купцоў непасрэдна зносіцца з паўднёвымі купцамі. Літ[оўска]-Маскоўскія дагаворы звычайна агаворваюць вольны прыезд купцоў той і іншай краіны. Але ў рэчаіснасці сустракаўся цэлы шэраг перашкод: у Маскве не саромеліся рабаваць купцоў, затрымліваць іх. Іван Жахлівы не прапускаў купцоў-габрэяў. У Маскву з Літвы ішлі тавары нямецкага паходжання. З Масквы ў Літву ішлі дарагія мяхі: собаль, куніца, гарнастай, лісіцы і інш.

Увогуле, гэты гандаль не меў шырокага значэння, так як Масква і Беларусь валодалі аднымі і тымі ж груваснкімі таварамі.

Акрамя таго, палітычныя адносіны паміж абодвума дзяржавамі заўсёды былі абвостраныя, што адбівалася на перапынках у гандлі. Аб гэтым гандлі многа клапаціліся дамовы паміж абодвума дзяржавамі. Але гэта быў чыста тэарэтычны клопат, які не прыводзіў да рэальных вынікаў.

Іншым характарам адрозніваецца той напрамак гандлю Беларусі, які меў цягу да балтыйскім партоў. Ад гэтага гандлю цалкам залежаў ўнутраны рынак і гаспадарка краіны пераналаджвалася ў залежнасці ад таго, які попыт і прапанова былі ў балтыйскіх партах. Гэты гандаль закранаў народную тоўшчу да хаты селяніна.

Частка гэтага гандлю з'яўляецца працягам старажытнага. Ужо першыя Вялікія Князі Літоўскія ацэньвалі значэнне партоў Рыгі, Гданьска і Крулеўца. Можна сказаць, што з пачатку XV ст. да пачатку XVII-га літ[оўска]-руская дыпламатыя цалкам прысвячала свае інтарэсы пытанням Балтыйскага ўзбярэжжа, менавіта таму, што яно трэба было ў гандлёвых мэтах. Ужо Вітаўт і Ягайла знаходзяць гандлёвыя інтарэсы ў зносінах з Ордэнам. Пра гэта сведчаць дагаворы 1402 і 1404 гг.

Неабходнасць для Польшчы і Літвы вярнуць вусце Нёмана і Віслы прывялі да Грунвальдскай бітвы. Пасля 1410 Ордэн ішоў на сустрэчу патрабаванням Вялікага Князя Літоўскага і караля Польскага ў справе пашырэння правоў літоўскіх і польскіх купцоў. Па наступных дамовах купцы з Польшчы, Літвы, Жмудзі, Мазовіі і Русі маюць права вольнага гандлю і праезду па тэрыторыі Ордэна сухім або марскім шляхам з выплатай толькі старой пошліны. Ім даецца права прыпынкаў і продажу тавараў на прыпынках. Са свайго боку і ордэнскія купцы маюць права вольнага продажу сукна ў розніцу і права вольнага вывазу хлеба і жывёлы. Гэтыя дамовы адкрывалі вольны шлях да Гданьску. Гэты горад становіцца цэнтрам вольнага гандлю для Літвы. Гандлёвае ажыўленне каля паловы XV ст. выклікала неабходнасць устройства ў некаторых гарадах кірмашоў. На чале гандлю, верагодна, стаяла Вільня. У 1441 г. яна атрымала права на 2 кірмашы ў год, а ўсе купцы атрымалі права вольнага і бяспошліннага праезду па шляхецкім езам, расстаўленым па Вісле і Нёману. Нарэшце, Таруньскі трактат 1466 саступіў Польшчы заходнюю частку Прусіі з гор[адам] Гданьскам на чале. Гэтым знішчалася ўсякая магчымасць для Ордэна перапыніць тор[говыя] зносіны Русі і Літвы з вусцем Віслы, да чаго ахвотна звяртаўся Ордэн у папярэднюю эпоху, карыстаючыся тымі ці іншымі ўскладненнямі сваіх суседзяў. Літоўскай дзяржаве заставалася толькі засцерагаць шлях па Нёмане на Крулевец і шлях па Дзвіне на Рыгу. Абодва гэтыя порты таксама мелі велізарнае значэнне ў гандлі.

З папярэдняга, ва ўсякім выпадку ясна, што поспехі беларускага гандлю залежалі ад магчымасці вольных зносін з прыморскімі гарадамі,

што стаялі ў вусцяў вялікіх рэк, натуральных артэрый, якія вялі да мора і якія знаходзіліся ў руках варожых суседзяў.

Так, Заходняя Дзвіна была вялікай старадаўняй дарогай, якая прыцягвала да сябе 3 буйныя ўсходнія беларускія пункты - Полацк, Віцебск і Смаленск. На гэтых важных шляхах да Памор'я абставіны складваліся наступным чынам. Рыга, пакуль яна была моцная, ставіла шэраг перашкодаў беларускім і Ганзейскім купцам у справе непасрэдных гандлёвых зносін. У інтарэсы рыжскіх купцоў ўваходзіла імкненне ўтрымаць у сваіх руках тую частку балтыйскага гандлю, да якой належала Беларусь, а з канца XV ст. і заходняя частка Масковіі. Між тым гэты кірунак даволі нечакана набывае вялікае значэнне. У 1495 г. Маскоўскім Вялікім Князем Іванам III быў зачынены нямецкі двор у Ноўгарадзе і ён спыніў непасрэдныя зносіны Ганзы з Ноўгарадам. Тады маскоўскія тавары пацяклі часткай на Ругодзіў (Рэвель), часткай на Беларусь па Дзвіне да Рыгі. Гэта паставіла Прыдзвінскія гарады ў прывілеяванае становішча. Нездарма Полацк зараз жа выклапатаў сабе Магдэбургскае права і права на 3 кірмашы ў год. Рыжскія купцы павінны былі здзяйсняць куплю і продаж выключна на гэтых кірмашах. Несумненна, гэта акалічнасць паўплывала пасля на збліжэнне Лівонскага ордэна з Літоўска-Рускай дзяржавай, якое ў далейшым, як пабачым, павяло да цяжкай барацьбы за Лівонію.

У першай палове XVI ст. паступова пачалі адбівацца на Беларусі змены, якія адбыліся ў заходнім гандлі. Гэта была эпоха перабудовы гандлю Заходняй Еўропы. Стары ўсходні гандаль, які прывабліваў еўрапейскага купца і пакупніка, адыходзіць на задні план. Разгортваецца шырокая перспектыва непасрэдных шырокіх марскіх зносін з далёкім усходам. Знаёмства з Амерыкай абяцала шмат каштоўных металаў і шмат новых тавараў. Такія тавары, як футра і воск, перасталі гуляць дамінуючую ролю. Пачалося ажыўленне прамысловасці. Не толькі Англія, але і нават Іспанія і Італія пераходзяць да авечкагадоўлі, закідваючы палі. Караблебудаванне, рост гарадскога насельніцтва ў Заходняй Еўропе - выклікалі ўзрастаючы попыт на хлеб, лясныя матэрыялы, пяньку, лён. З'явіўся попыт на скуры. З іншага боку, захад стаў прапаноўваць новыя і спакушаючыя тавары. Перабудоўваліся густы, мода. Гэта выклікала новыя патрэбы, задавальненне якіх у межах Беларусі і Масковіі магчыма было пры дапамозе перабудовы экспарту, з пераходам да вывазу лесу, хлеба і інш. сыравіны. У Беларусі, Літве і Польшчы, звязаных тысячамі нітак і шырокімі зносінамі з Захадам гэтыя новыя павевы, асабліва востра адчуваліся, нядзіўна таму, што ўсе гэтыя новыя ўмовы гандлю стварылі ў асяроддзі беларускай знаці і ў асяроддзі пасярэднічаюга купецтва імкненне задаволіць іх.

Задача урадавай палітыкі ўскладнілася. З аднаго боку на знешнім фронце ўраду прыйшлося адстойваць свае інтарэсы на Балтыйскім моры. З іншага боку, у мэтах задавальнення нарастаючай дзяржаўнай патрэбы ўраду даводзілася перабудоўваць гаспадарку краіны. Каля паловы XVI ст. пазіцыя Балтыйскага ўзбярэжжа прыняла наступны кірунак. Тады на Захадзе пачаліся пошукі рынкаў сыравіны. Неабходна адзначыць тую важную акалічнасць, што яшчэ ў пачатку XVI ст. Зунд быў зачынены. Ён быў адкрыты ў 1544 г. для вольнага плавання. Гэта адразу адбілася на экспарце хлеба з Польшчы і з Літоўска-Рускай дзяржавы. Караваны судоў пайшлі па Вісле ад Кракава да Гданьска. Гандаль Гданьска хутка разрастаўся. Караблі Францыі (соль, гарэлка і віно), Гішпаніі (гл. апр. соль), Партугаліі (жалеза, сталь) нават Крыта, не кажучы аб Англіі (сукно) пацягнуліся да гэтага порта. Адсюль яны везлі хлеб, воск, лес. Нідэрландскія штаты ў гэтым гандлі занялі бачнае месца. Праз Беларусь і Польшчу Гданьск атрымліваў маскоўскія мяхі. Паводле разлікаў Шэленгоўскага выхаз Гданьска ў пачатку XVII ст. даходзіў да 10 млн. залатых польскіх. Акрамя вывазу сваёй прадукцыі польскія і, па пераважэ, беларускія купцы перахаплялі маскоўскі гандаль, які таксама цягнецца да Балтыкі. Сухапутная дарога з Масквы ішла на Вільню, на поўдзень па кірунку праз Люблін да Кракава. Першы шлях ад Вільні паварочваў да балтыйскіх партоў, другі туды ж - праз Познань або праз Люблін-Познань. Для Польшчы прыцягальным пунктам быў Лейпцыг, дзе ўжо ў 1-й палове XVI ст. шырока гандлявалі маскоўскімі мяхамі.

З адкрыццём Зунда для Польшчы, Беларусі і Літвы адкрыліся новыя перспектывы. Не толькі нарастала магчымасць узмацніць вываз мясцовых тавараў, але яшчэ ў большай меры сканцэнтраваць у сваіх руках маскоўскі экспарт. Нядзіўна таму, што гаспадарка ва ўсіх 3-х злучаных дзяржавах пачала перабудоўвацца і хутка прыстасоўвацца да новай эканамічнай коньюнктуры.

Але яны вельмі хутка сустрэлі вельмі сур'ёзнага канкурэнта ў асобе Масквы. Маскоўскі цар Іван Жахлівы таксама пацягнуўся да заходняга рынку і вайна з Лівоніяй адкрыла яму Нарваўскі порт (1558 г.). На кароткі час у асобе Нарвы адрадзіўся стары наўгародскі гандаль (Ноўгарад у стары час быў складовай часткай Ганзы і па прызнанні аднаго Ганзейскага рэцэса XVII ст. Ганза абапіралася ў сваім гандлі на наўгародскі вываз). Але Нарваўскі гандаль быў выгадны толькі для адной часткі старой Ганзы, для іншай, у тым ліку для прускіх партоў, гэты торг быў нявыгадны, бо адцягваў ад іх тавары. Нядзіўна таму, што рэцэс Ганзы 1559 забараняў гандаль праз Нарву, але гэтая блакада не атрымалася і, напр., у пачатку 60-х гадоў з 100 караблёў, якія ўвайшлі ў Нарваўскі порт, было 70 караблёў любекскіх і звыш таго былі караблі з Брэмена і Гамбурга. Такім чынам, у самой Ганзе

Нарваўскі гандаль знаходзіў магутную падтрымку. Нават французскія паслы катэгарычна заявілі ў Ганзе, што Нарваўскі гандаль для іх вельмі патрэбны і карысны.

З'яўленне Нарваўск[ага] порта выклікала ў суперніках гэтага гандлю моцны рух. Жыгімонт-Аўгуст шукае саюзнікаў супраць Масквы. Датчане занялі Рэвель, але гэты порт не мог канкураваць з Нарвай. Тады Жыгімонт-Аўгуст выдае прывілей на каперства. Швецкія каперы са свайго боку хапалі караблі, якія ідуць у Нарву. Панаванне шведаў на моры турбавала ганзейскіх купцоў, якія баяліся панавання шведаў. Сярод ганзейскіх гарадоў падымаецца нават пытанне аб перанясенні нарваўскага гандлю ў Гданьск або ў Рыгу, але гэтаму пярэчыў Любек. Толькі пераход Нарвы ў рукі шведаў (1581 г.) скончыў пытанне аб Нарваўскім гандлі. Нарва перастала існаваць, як маскоўскі порт і страціла ўсякае значэнне.

Але на далёкай поўначы, як раз за гэты час вырас сур'ёзны канкурэнт Польшчы, Беларусі і Літвы, на гэты раз ужо недасягальны - Архангельск.

Несумненна, у Крулеўцы і Рызе таксама адчувалася ажыўленне ў гэты перыяд. Аднак, Лівонская вайна не магла спрыяць поспехам рыжскага гандлю.

Барацьба за Лівонію, звязаная з цяжкім фінансавым напружаннем дзяржавы, не магла спрыяць эканамічнаму яе росту, а рост архангельскага порта знішчаў магчымасць канцэнтравання усяго заходняга гандлю ў руках Польшчы і Літвы. Пасля кароткага росквіту знешняга гандлю пачалося яго падзенне. Першай яго прыкметай было падзенне рыжскага гандлю. Гэты апошні прыцягваў да сябе Жмудзь, частку Літвы і Падзвінне. З пераходам Рыгі пад ўладу шведаў апошнія спрабавалі зрабіць рыжскі порт портам для Беларусі і Літвы. Польска-шведскія вайны XVII ст. цягнулі за сабой і падзенне Данцыга, прыход караблёў у які падае да 150 з 2-х тысяч. Павелічэнне мытных збораў таксама моцна адбівалася на прыліве караблёў. Усе гэтыя знешнія абставіны прывучаюць галандцаў, датчан пераважна звяртацца ў Архангельск. Швецыя, якая пакутавала ад недахопу хлеба, уваходзіць у зносіны з Масквой і атрымлівае адтуль вялізныя яго транспарты. Галандцы дасягаюць тых жа поспехаў. Гэты паварот ўжо намячаецца ў 20-30 гадах XVII ст. Тут трэба дадаць, што маскоўскі хлеб быў значна танней хлеба на гданьскім рынку.

Увогуле, XVII ст. - гэта ўжо эпоха паступовага падзення беларускага гандлю. Усходняя Беларусь была адціснута ад партоў шведамі, заходняя мае сувязь з Крулеўцам і Данцыгам, але Данцыг саступіў сваё месца Эльбінгу і прытым не ў сэнсе ўзмацнення вывазу, а ў сэнсе зацвярджэння тут ангельцаў з іх імпартам суконных і інш тавараў. Нават вытворчасць падае і бывалі гады, калі галандцы нават ўвозілі ў Польшчу чужы хлеб.

Лясы, бліжэйшыя да партоў, былі моцна знішчаны. З'яўляецца думка аб эксплуатацыі паўднёвых лясоў, а разам з тым і думка аб злучэнні каналамі рэк. Так, з'яўляецца ў 30-х гадах XVII ст. думка аб злучэнні Віліі з Бярэзінай і Балтыкі з Чорным морам праз Мухавец. Але дзяржава была слабая для таго, каб ажыццявіць гэтыя грандыёзныя праекты.

На папярэдніх старонках намі былі выкладзены тыя бакі урадавай палітыкі, якія мелі на мэце расчысціць знешні рынак для даменіяльных і панскіх гаспадарак. Мы ўжо ведаем, што дзяржава рабіла шырокія захады у напрамку уцягнення гаспадаркі ў рынак, за дзяржавай ішоў буйны землеўладальнік.

Скарб выступае ў якасці буйнага экспарцёра хлеба. Не толькі свой дыякольны хлеб ён адпраўляе ў парты, але нават арганізуе часам асаблівыя купецкія кампаніі для скупкі хлеба. Шляхта канкуруе ў гэтай справе са Скарбам і дамагаецца прывілея, па якому яна атрымлівае права бязпошлінна вывозіць за мяжу прадукты сваёй вытворчасці. Гэта першапачаткова тычылася вывазу хлеба.

Але заставаўся яшчэ вялікі прадмет экспарту. Гэта - лясныя матэрыялы. Ужо пры Жыгімонце І лес падвяргаецца шырокай эксплуатацыі. Відаць, гаспадарка каралевы Боны першай выступіла на гэты шлях. Каралева ўстанаўлівае і спосабы эксплуатацыі. Яна заключае дамовы з прадпрымальнікамі. Гэтыя апошнія выпрацоўваюць лясны тавар і атрымліваюць вядомую плату з кожнага выпрацаванага імі лашта попелу, захціка, ванчоса або клёпак. Аднак, забракаваных ў Гданьску тавар, падае на падрадчыка. Гаспадарскі Скарб вар'іраваў дагаворы з прадпрымальнікамі. Часам ён аддаваў працу ў пушчы ўсякаму прадпрымальніку, які дае за сябе паруку, калі не мае аселасці. Прадпрымальнік абавязваецца толькі аддаць у скарб выручаныя сумы за дрэва, попел і смалу па цэнах Гданьска.

Асочнікі абавязаны правяраць з дапамогай агляду работ, якая колькасць вывезена тавараў. Цытуемы гаспадарскі ліст 1528, прадстаўляе працу ў пушчах вельмі ажыўленай. У пушчах працуюць паны ва ўласных лясах, і вядома, залазяць і ў казённыя лясы. Працуюць купцы мясцовыя і замежныя, відавочна немцы, дзяржаўцы і старасты нават людзі баярскія, г. зн. сяляне, выпальваючы лес ўласнымі сіламі і прадаюць яго купцам.

Такім чынам, сярод прадпрымальнікаў былі прамыслоўцы, якія працавалі сваімі сродкамі, простыя скупшчыкі. Гаспадарская ўлада, відаць дрэнна спраўлялася са справай нагляду за гэтым раскраданнем лесу. Нядзіўна таму, што пры Жыгімонце Аўгусце з'яўляецца ў Скарбавых колах думка аб манапалізацыі ляснога гандлю. Гаспадарскія лісты, разасланыя Вялікім Князем у 1547 г., падрабязна выкладаюць прычыны, мэты і

устройства манаполіі. Лісты спасылаюцца на згоду соймавых паслоў і рады. Яны тлумачаць, што ўсе постаці прыйшлі да высновы, што землеўладальнікі, якія апрацоўваюць лес сваім капіталам ці прадаюць яго купцам, няўмела рыхтуюць матэрыялы, які потым бракуюцца ў Прусіі і Лівоніі. Замежныя купцы і яўрэі багацелі, а шляхецтва і Скарб цярпеў толькі страты. Манаполія ўводзілася ў мэтах упарадкавання ляснога гандлю. З моманту яе ўвядзення усе, як купцы, так і землеўладальнікі дастаўляюць свой тавар на дзяржаўныя склады, дзяржаўным спраўцам і ў іх атрымліваюць плату па пэўнай таксе. Такія склады ўстаноўлены ў Коўна, Бярэсце, Дрысе і ў Салатах на Жмудзі. На складах асаблівыя бракеры аглядаюць тавар і выбіраюць прыдатны для знешняга рынку. Такім чынам, меркавалася весці справу ў шырокім дзяржаўным маштабе. Аднак у наступныя ж гады аказалася, што шляхта далёка не згодна дзяліцца з гаспадаром выгадамі ад ляснога гандлю. На шэрагу наступных соймаў шляхта падымае пытанне аб адмене манаполіі на тавары, зробленыя ў яе лясах. Урад патрабуе адцягнуць задавальненне просьбаў шляхты. Аднак на Віленскім сойме 1559 ўрад саступіў, ён дазволіў нават бязмытны вываз лесу за мяжу пад умовай, што лясны матэрыял апрацаваны ў лесе ўладальніка і яго ўласнымі сродкамі, г. зн. вызваліў шляхціча-прадпрымальніка, але ўсё ж утрымаў за сабой манаполію гандлю у тым выпадку, калі прамыславіком з'яўляўся гарадскі капітал. Гэтым ён стварыў канкурэнцыю, т. я. сам Скарб не працаваў уласным капіталам і т. я. частка землеўладальнікаў таксама звярталася да паслуг прыватных капіталістаў. Лясны тавар прыватных землеўладальнікаў мог прадавацца значна танней тавару, спрацаванага капіталістам з купцоў. Імкненне да адзяржаўлення ляснога гандлю выклікала новую практыку ў лясной прамысловасці. Да паловы стагоддзя распрацоўка пушчаў ішла па частках і знаходзілася ў руках шматлікіх арандатараў. Цяпер мы бачым імкненне засяродзіць працу ва ўсіх пушчах, прылеглых да Гданьск[ага] і Крулеўскага партам, а Іберфельт і К˚ атрымлівае ўсё Падзьвіньне, Падняпроўе і частку Віленшчыны і эксплуатацыю ўсё[й] пушчы раёну рыжскага порта.

Выгады скарба ад лясной гандлю былі несумненна вельмі значныя. Але планамерная эксплуатацыя лясоў заахвоціла Скарб да аховы іх і ўсведамлення памераў лясных багаццяў.

Але разам з ва ўсіх адносінах здаровымі спробамі падняць прадукцыйнасць краіны, Скарб даволі хутка збіваецца з гэтага шляху і падштурхнуты фінансавым становішчам, якое стварылася ў эпоху Лівонскай вайны прымае шэраг мер, якія з відавочнасцю клаліся цяжарам на вытворцу, галоўным чынам на селяніна. Скарб і пан імкнуцца атрымаць усе выгады ад зносін з рынкам за кошт селяніна. Адсюль ідзе шэраг

абмежаванняў сельскага гандлю: загадана, каб сяляне не прадавалі ніякіх тавараў у вёсцы і вывозілі б іх на рынак, або прадастаўленне права купляць прадукты ў сялян па «рынкавай» цане. Імкненне ўрада да ўстанаўлення манаполіі за межамі гаспадарскіх добр сустракае супраціў у шэрагах шляхты і 3-і Статут абмяжоўвае княжацкую ўладу ў гэтых адносінах. Але гэта азначала толькі, што Гаспадар і землеўладальнікі кожны ў сябе маглі ўсталёўваць манаполіі. Гаспадар шырокай рукой раздае прывілеі прыватным землеўладальнікам на устройства кірмашоў у іх мястэчках і вёсках або прывілеі на Магдэбурскае права прыватнаўласніцкім гарадах. Прыватныя землеўладальнікі атрымліваюць цэлы шэраг прывілеяў на гандлёвыя зборы ў межах іх маёнткаў. Усё гэта пачало ўжо шкодна адбівацца на гандлі.

Да гэтага ўціску сельскага гандлю далучаецца шэраг іншых. Так, усталёўваецца млынавае права, якое абавязвае сялян малоць хлеб толькі на млыне свайго ўладальніка. Карчэмнае права заўсёды знаходзілася ў руках дзяржавы. У 50-х гадах XVI ст. рыхтуецца пытанне аб манаполіі браварань і саладовень. Гэта прымае шырокае распаўсюджванне і неўзабаве броварні і саладоўні апынуліся буйнымі манапольнымі артыкуламі Скарбавага даходу. Берасцейская статута 1561 ўжо з'яўляецца актам, рэгулюючым манапольную справу.

Манаполія на броварні і саладоўні спачатку ахапіла заходнія і паўднёва-заходнія староствы. Няцяжка здагадацца, што Скарб ў выніку трохі атрымаў даходаў ад перапрацоўкі хлебных прадуктаў для мясцовага спажывання, т. я. неўзабаве права спагнання гэтых збораў па асобных падараваннях стала пераходзіць у рукі шляхты. Ва ўсякім выпадку гэтыя манаполіі склалі значны падатак на спажыванне. З 1561 г. з'яўляецца думка пра саляную манаполію. Так, бачым саляныя манапольныя склады ў Пінску, Брэсце, Гродне. Урад жорсткімі мерамі прымушае насельніцтва браць соль толькі з манапольных складоў, прычым робяцца спробы распаўсюджвання солі па воласці. Наўрад ці трэба даказваць, наколькі ўсе гэтыя меры, аблытвалі насельніцтва зборамі і паліцэйскімі прадпісаннямі, павінны былі адмоўна ўплываць на развіццё вытворчасці і гандлю. Прагнасць гаспадарскага і прыватнаўласніцкіх скарбаў подрэзала гаспадарчы рост краіны, да ажыўлення якога імкнулася сама ж дзяржава.

Але гэтага мала. Ужо незалежна ад вузкай палітыкі ўрада Лівонская вайна выклікала патрэбу ў грошах, а гэта адбівалася на ўзмацненні падаткавага цяжару, на росце земскай падці і асабліва на росце мытных ставак. Мыт[ныя] тарыфы 60-х гадоў у шмат разоў часам падымалі стаўкі на тавары, прычым новападвышаннае мыта жорстка падала на прадметы вывазу і даволі сціпла падымала тарыф на прадметы ўвозу. І гэта

зразумела, бо пры вывазе меркавалася атрымаць грошы з купца, а ў ўвозе замежных тавараў была зацікаўлена шляхта. У выніку атрымалася тое, што напр., пошліна на некаторыя лясныя матэрыялы перавышала іх кошт. Пошліна на вываз хлеба або жывёлы вагалася ад 20, часам да 50%. Вынік такіх мер няцяжка прадбачыць: ужо да канца XVI ст. шляхецтва пазбавілася канкурэнцыі з боку купецтва пры вывазе тавараў, у яго руках знаходзілася і вытворчасць і гандаль «рэчамі ўласнымі». Прыватны купец параўнальна рэдка фігуруе ў якасці экспарцёра лесу, хлеба і інш. Ён спецыялізаваўся на тых таварах, якія не вырабляла шляхта. Але такіх тавараў было няшмат. Галоўным жа чынам купец спецыялізаваўся на вывазе замежных вырабаў, якія ён мяняў на сумы, атрыманыя шляхтай ад рэалізацыі сваёй сыравіны. Усё гэта тлумачыць нам прычыны заняпаду гандлю, рэзка пачаўшагася заўважацца ўжо ў XVII ст.

§ 7. СТРУКТУРА ГАНДЛЮ

Цяпер мы пяройдзем да пытанняў структуры гандлю знешняга і ўнутранага. Мы ведаем тыя напрамкі, якія прыцягвалі да сябе ўнутраны рынак. Па мытных дадзеных XV і XVI стст., г. зн. па зборах мытных пошлін можна меркаваць аб прызначэнні тых канчатковых пунктаў, якія прылягалі да памежжа і праз якія прапускаліся мясцовыя і замежныя тавары. Так, у другой палове XVI ст. самым буйным пунктам знешняга гандлю было Бярэсце, другім па значэнні пасля Валынскага Луцка. Гэта давала штогод мытных даходаў 1100 коп гр[ошай] літ[аўскіх]. Луцк даваў удвая больш. Кіеўская мытня давала значна менш. Гэта паказвае на тое, што паўднёвы кірунак у той час прыцягваў да сябе гандаль. Праўда, мы не можам параўнаць гэтыя лічбы з даходамі Полацкай і Віцебскай камор, якія знаходзіліся ў кіраванні гараджан. Але несумненна, што спыненне наўгародскага гандлю спрыяльна адбілася на гандлі подзвінскіх гарадоў. Усе астатнія мытныя каморы давалі значна менш Берасцейскай. Так, Пуціўль, праз які ішла толькі частка кіеўскага гандлю, даў другую па памерах лічбу. Смаленск, часткова адлюстроўваўшы на сабе тую ж тэндэнцыю гандлю - найнізкі памер даходу. Наўгародская і Мінская каморы стаялі на шляху да Бярэсця, галоўным чынам, з Вільні і Наўгародак даваў па памерах лічбу (322), а Менск - столькі ж, колькі Коўна (250). Такім чынам, апошні пункт, прыцягваўшы да сябе гандаль Вільні і іншых цэнтр[альных] гарадоў па кірунку да Крулеўца, займаў адно з апошніх месцаў па памерах мытных даходаў, а такім чынам, і па памерах гандлю. Прыкладна такія ж суадносіны, незалежна ад лічбаў, трымаюцца ў пачатку XVI ст. Але па тагачасных дадзеных відаць, што Полацк стаіць зараз жа пасля Бярэсця. Да паловы XVI ст. карціна мяняецца. На першы план

выступае Ковенскі гандаль. Даходы з Падляшскай мытнай акругі, цэнтрам якой было Бярэсце, займаюць ўжо другое месца, нягледзячы на тое, што вайны не турбавалі гэтага краю. Нават Полацкая акруга, нягледзячы на ваенныя перыпетыі, у рэшце рэшт параўноўваецца з Падляшскаю, а калі прыняць да ўвагі, што Магілёўскае мыта амаль выключна цягнула да Падзвіння, то і пераўзыходзіць Падляшскае мыта. Значэнне Наўгародскай каморы цалкам падае, а Віленская і Мінская каморы даюць яшчэ большы даход. Вільня, як мы потым ўбачым, у моцнай ступені павярнула да Нёманскага порту. Трэба памятаць, што паўднёва-ўсходні накірунак гандлю, цэнтрам якога быў Пуціўль, зусім загінуў ў пачатку XVI ст., таксама як Бранск, Вязьма і Дарагабуж, так як усе гэтыя гарады адышлі да Масквы.

Таму мы спынімся толькі на той частцы паўднёвага гандлю, якая прыцягвалась Бярэсцем. Нягледзячы на рост непасрэдных зносін Беларусі з балтыйскімі партамі, усё ж Бярэсце быў буйным перадаткавым гандлёвым пунктам. Тавары праз яго ішлі зімою і летам. Але летнія тавары былі іншага тыпу, чым зімовыя. Гэта быў хлеб, лес, воск, лой, свіное мяса, сплаўляўшаяся польскімі панамі ў Гданьск. Мяркуючы па абрыўках дайшоўшых да нас мытных кніг, толькі невялікая колькасць беларускіх паноў праводзіла свае тавары праз Берасцейская мытню. Гэта цалкам зразумела з прычыны ўскрайкавага становішча Бярэсця.

Рачнымі перавозачных сродкамі тут былі шкуты, г. зн. баркі, якія ўзнімалі да 500 бочак хлеба. Такога ж тыпу былі судны, якія называліся камягамі. Зрэшты грузападымальнасць тых і іншых судоў значна вагалася. Ліхтаннік або бычок было невялікае па грузападымальнасці судно, якое прыраўноўвалася да паловы Камягі. Большасць транспартаў невялікая па памеры, ад адной да трох камяг і толькі адзін транспарт ўяўляў сабою караван ў 45 Камяг. Паны рэдка правозілі асабіста свой тавар. Замест іх выступалі іх прыяцелі, служэбнікі і фактары. На 123 асобы, правезшыя свае тавары, толькі 10 належала да шэрагу гарадскога купецтва. Гэта значыць, што ўвесь вывазны гандаль ці амаль увесь ўжо да канца XVI ст. апынулася ў руках шляхты. Гэта для яе было выгадна таму, што яна не плаціла пошлін у тым выпадку, калі прадстаўляла доказы, што правозімы тавар з'яўляецца прадуктам ўласных маёнткаў. Мяшчанскі гандаль быў, параўнальна са шляхецкім, дробным гандлем. Гэта быў лёгкі крамны ці гасцінны тавар.

Хлеб ішоў на поўнач, а крамны тавар ішоў з Беларусі ў Польшчу і з Польшчы ў Беларусь. Таму ён перавозіўся сухім шляхам і, відаць, пераважна санным. Гэта быў даволі дробны гандаль. Купцы асабіста прывозілі тавар, які ў большасці выпадкаў змяшчаецца на адным возе. Рэдка праходзілі тры-чатыры вазы аднаго купца і толькі ў асобных выпадках бачым транспарты ў 9 вазоў і нават у 20-22.

Па тых жа мытным кнігах можна бачыць, якія раёны прыцягвала да сябе Бярэсце і паміж якімі гарадамі ішоў абмен. Найбольшае значэнне ў гэтым торгу меў Люблін з яго знакамітым кірмашом. У Люблін ішлі наступныя тавары: воск просты і воск шмальцованны, мяхі (выдры, куніцы, лісіцы, рысі, ваўка, норкі, гарнастая), чорныя бабры, бабровая струя, пачарэвіны бабровыя, футры вавёрчыны, брушковыя, барсуковыя футры кромкавыя, каты дзікія, хомуціна, каліты і іншае раменне рымарскай працы са Слуцка, рамяні швецкай вырабкі; затым ішлі юфть, выбайка, скуры дублёныя, аброці, цябенькі, рукавіцы маскоўскія, лубье сагайдачнае, страмёны жалезныя простыя, ігольнікі малыя, мыла простае, боты, чаравікі, чыжмы, капцы чорныя, лямец, стрэлы, радно, г. зн. грубае палатно і інш.

Значна разнастайней быў тавар, які ішоў з Любліна. Гэта вельмі доўгі пералік самых разнастайных прадметаў. Тут мы сустракаем жалеза, сталь, волава, медзь, свінец, ртуць і вырабы - сякеры, косы, нажы розныя, цвікі латныя, іголкі, катлы, ручніцы; адсюль жа паступалі на беларускі рынак тэкстыльныя вырабы нямецкай, ангельскай і фландрскай працы: сукны, каразея, шапкі метлевыя і фолдравыя, шапкі паспалітыя, коўдры тафцяныя. Гэта ўжо турэцкі тавар. Да апошніх трэба аднесці: торбы турэцкія (відавочна чувалы, капшук і інш.), хозы, кажухі турэцкія, тканіны аксамітныя, шоўк, перац), разынкі, бархап (фарба), лакрыца, мушкет, цясьма, хусткі, шафран, чамлат, гваздзік , саф'ян, ладан, турэцкая китайка, арэхі валашскіх, запанкі. Затым можна паказаць яшчэ на шэраг тавараў: палатно коленскае (Кёльн), і цвіліхскае (Цвікау), мыла баркае (з Бара), купарос, люстэркі, грабяні, нажніцы, віно, золата прадзенае, нават агурочнае насенне, насенне цыбулі, каптуры мараўскія, мухаяры (mouchoir) нямецкія, капелюшы палацяныя са шнурамі, замшавыя рукавіцы, фарбы, сера, міндаль, нават слівы, відавочна сушоныя, наогул усякага роду «рэчы крамавыя».

Іншыя гарады Польшчы мелі малое значэнне ў гэтым абмене.

Так, шэраг тавараў пасылала Гнезна: шапкі, нямецкія сукны, нямецкія палатны, нажы, рукавіцы, кофты, грабяні, люстэркі, шчоткі, нажы, каразею, нават ўсходнія вострыя прыправы. Торн даваў селядцоў, сукны, палатны (глагоўскае і зялёнагорскае), трусаў, нават мёд прэсны. Сукны і шапкі ўвозіліся таксама з Познані. З Ільжы ішло ў вялікай колькасці шкло, шкляныя вырабы і гаршкі. Віно ішло з Падгор'я ў Венгрыю і з Львова. Соль ішла з Драгобыча. Сёе-тое ішло з Кракава, Хелма, Ломжы, Ратна, Астрога. Некаторая колькасць тавараў атрымлівалася гэтым шляхам з Гданьска, напр., селядцы, трусы, туды ж дасылаліся, відавочна, у замарожаным выглядзе серны, зайцы і цецерукі.

З іншага боку можна ўлічыць і тыя беларускія гарады, якія былі ўцягнутыя ў гэты пераважна Люблінскі гандаль.

На першым месцы стаяць Берасцейскія купцы. Іх шмат, і, відавочна, яны гулялі ролю пасярэднікаў. Адносна вельмі вялікія партыі тавараў праз Бярэсце, накіроўваліся ў Вільню. Гэты горад быў, відаць, буйным перадаткавым пунктам для жалезных вырабаў. Асабліва шмат туды везлі кос. Сюды ж прывозілася шмат сукнаў, віна, не кажучы аб іншых дробных таварах. Затым Слуцк займаў вельмі буйнае месца ў гэтым гандлі. У спажыванні слуцкага рынку вялікую ролю гулялі косы і сукны. Сам Слуцк вывозіў шмат тавараў, перапрацаваных у гэтым горадзе, гэта вырабы са скураў. У Магілёў падвозіўся тавар, разнастайны па сваім набору, але невялікімі партыямі. Нарэшце, ідзе яшчэ шэраг гарадоў, купцы якіх ездзілі ў Польшчу: Менск, Бабруйск, Трокі, Пружаны, Наваградак, Слонім, Пінск, Кобрын і інш. Дадзенымі, якія можна атрымаць з урыўкаў мытных кніг, далёка не вычэрпваюцца зносіны польскіх гарадоў з беларускімі. Нават у тым, што Берасцейская мытная акруга абапіралася на 19 мытных пунктаў, сярод якіх Гродна і Драгічын мелі вялікае значэнне. З прычыны ўсталяваўшыхся звычаяў і адміністрацыйных прадпісанняў купцы розных гарадоў павінны былі ездзіць праз той ці іншы пункт. Так, напр., праз Бярэсце павінны былі праязджаць ўсё едучыя з Валыні. Купцы з Мазыра і Пінска мелі дарогу таксама на Бярэсце. Віленцы, якія едуць у Люблін, накіроўваліся таксама гэтым шляхам. Але Віленцы і гродзенцы, якія накіроўваюцца ў Варшаву і Гнезна, праязджалі толькі праз Драгічын. Лясны тавар і хлеб прыходзілі да Бярэсця рэкамі Мухавеца, бабёр і Нараў. Рачны шлях па Прыпяці меў вялікае значэнне, прычым тут важнымі пунктамі былі Давыд-Гарадок і Пінск. Падляшскі горад Бельск меў даволі значныя зносіны з Познанню, падвозячы на познанскі кірмаш воск.

Накіраванне на Крулевец захоплівала Прынёманскі і пераважна Віленскі раён. Сюды тавары прапускала, галоўным чынам, Ковенская мытня. Нядзіўна таму, што тут ачышчалі тавары мытнымі пошлінамі большай часткай ковенскія купцы, вядома, у якасці пасярэднікаў. Аднак, віленскія купцы прымалі тут вельмі значны непасрэдны ўдзел. Затым сустракаем купцоў з Менску, Слуцку, Гродна, Нясвіжа і Мярэчы і некаторых іншых. Да вусця Нёмана ішлі часткай тыя ж тавары, якія праходзілі праз Бярэсце: хлеб у збожжы і муцэ, воск, паташ, попел, лён, льняное семя, арэхі, шкуры ялавічыны, часам гарбаваныя, смала, лой шмальцаваны і інш.

Але разам з гэтай грубай сыравінай у Германію ідуць і прадметы рамеснага вырабу, таксама большай часткай грубыя і прымітыўныя. Так, сюды ідуць талеркі (вядома драўляныя), лыжкі, нетцкі (Netz-«сетка»), рыбалоўныя прыналежнасці ішлі ў вялікай колькасці. Сюды везлі вазы,

сані, палатно Ковенскае, г. зн. літоўскае. Віленцы сюды везлі боты, шапкі, простае мыла правозілася брускамі, паяскі скураныя, пашэўкі да нажэй, коўшыкі чэрвоныя маскоўскія, палатно грубае, рагожы; разам з віленскімі купцамі вялікую ролю гуляюць слуцкія. Разам з сыравінай яны вывозяць яглы (вожкі), юфть, якая носіць тэхнічную назву «слуцкай юфці», палатно простае, вавёрчыны падфарбаваныя футры, мяхі ваўкоў, казліныя, шкуры сернаў, ласёў, ланеціны (відаць, мяхі лані), жураўлінае пяро. Наогул вываз Слуцка адрозніваецца значным маштабам, арыгінальным і мудрагелістым падборам прадметаў вывазу і тым, што асартымент вывазу носіць характар мясцовай вытворчасці і такім большаю часткай вядомы ў гандлі. Трэба яшчэ адзначыць, што амаль кожны случанін вёз і некаторую колькасць фаз проса - таксама мясцовая асаблівасць.

Увоз з Крулеўца не быў так разнастайны, як гэта мы бачылі на Берасцейскай мытні. Амаль выключна пануе ўвоз солі, селядцоў. Затым мільгаюць медзь, волава, сера, купарвас, цвікі. Некаторыя тавары далёкага поўдня ці цяпер ужо амерыканскія мільгаюць сярод ўвозімых, напр., перац, фігі, кішмыш і інш.

Па Нёмане хадзілі судны, якія называліся віцінамі. Гэта былі судны, падымаючыя каля двух тысяч пудоў грузу. З аднаго ўрыўка мытнай кнігі канца XVI ст. відаць, што праз Коўна за два месяцы прайшло ў Гданьск каля 70 віцін і з Гданьска каля 60, на якіх праехала ў абодва канцы 105 купцоў. Але шмат хто Віцінамі ішлі паражняком за таварамі ў Гданьск. На такія парожнія віціны падсажваліся дробныя купцы з вельмі нязначнай колькасцю тавараў.

У Коўна вялі даўнія устаноўленыя шляхі. Сюды ішла старая вялікая дарога «з Вільні на Ліду» і Трокі. Рэчкай Віліяй віленцы карысталіся ў летні час і нават даволі рана атрымалі права бяспошліннага праезду па баярскіх езах.

У папярэднім выкладзе ўжо не раз згадвалася бачная роля Вільні, як гандлёвага цэнтра. Сапраўды, гэта быў буйны цэнтр гандлю. Новая літоўская сталіца была вельмі ўдала размешчана ў геаграфічным дачыненні і служыла сувяззю паміж усходняй і заходняй паловамі дзяржавы. З іншага боку, яна карысталася вялікімі прывілеямі, што азначала імкненне ўрада падтрымліваць на вышыні дабрабыт гэтага горада. Ужо пры Альгердзе сустракаем у літоўскай сталіцы купцоў з Ноўгарада, Пскова, з Рыгі і Масквы, з Кенігсберга і Данцыга і нават з Уладзіміра і Львова. Такім чынам тут быў вузел гандлёвых зносін паміж поўднем і поўначчу, захадам і ўсходам. Сюды Гедымін так удала клікаў хрысціян усіх веравызнанняў абяцаў ім рэлігійную волю, права вольнага гандлю і асабліва склікаў рамеснікаў і нават земляробаў. На жаль, мы мала

ведаем адносна матэрыяльнага росту гэтага горада. У 1387 г. Ягайла дае яму прывілей на магдэбургскае права. Гэта быў першы ў дзяржаве прывілей, дадзены першынствуючаму гораду. Ён быў пачаткам доўгага шэрагу прывілеяў, якімі карысталіся віленцы. У першай палове XV ст. горад вызвалены ад мыта па ўсёй тэрыторыі Вялікага Княства, ён вызвалены ад маставых і іншых дробных пошлін, асаблівы прывілей на бязмытны праезд праз езы па Віліі і Нёману, атрымлівае прывілей на кірмашы і на абустройства Гасціннага двара для замежных купцоў. Гарадская ратуша мае выключнае права карыстання гарадскімі вагамі і спагнання за гэта асаблівай пошліны, горад мае манапольную пастрыгальню суканных і шарсцяных матэрый, манаполію продажу піва, мёду, хмеля і віна. Ён мае васкабойню, у якой усе абавязаны былі пераліваць свой воск. У XVI ст., як мы збольшага бачылі, аб'ём гандлёвых адносін Вільні быў вельмі шырокі. Віленцы не толькі самі езьдзілі ў Маскву, Польшчу і Прусію, але сюды прыязджалі для гандлю туркі, армяне, масквічы, палякі і іншыя госці. Тут былі склады нямецкіх сукан, усходніх дываноў, дарагіх камянёў. Праз Вільню ў Маскву ішлі косы, срэбра. Шмат маскоўскіх тавараў праходзіла на Захад праз рукі віленскіх купцоў. Да канца XVI ст. можна акрэсліць некалькі гандлёвых буйных дамоў, накшталт дома Мамонічаў, Брука, які гандляваў венгерскім віном, Марціна Шлегеля, Свірыда Шостака, які правозіць вялікія партыі кос, нажоў, турэцкіх тавараў і інш. Маскоўскія футра ў XVI ст. галоўным чынам траплялі ў рукі віленцаў, яны вельмі цікавілі немцаў, многія з якіх пасяліліся ў Вільні менавіта з мэтай гандлю мяхамі. Тут жа, як мы казалі, можна было сустрэць прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей, у тым ліку ангельцаў і шатландцаў з іх разносным гандлем дробным таварам («шкоты»). У канцы XVI ст. ў Вільні быў асаблівы Маскоўскі Гасцінны двор, які пабіваў замежнікаў багаццем футравага тавару. Рака Вілія часам настолькі запружвалась падыходзячымі судамі, што яны павінны былі чакаць чаргі, каб увайсці ў горад. І гэта здаралася ў канцы XVII ст., калі гандаль Вільні ўжо быў на зыходзе.

Вядома, такі аб'ём гандлю, як ужо было сказана, падтрымліваўся прывілеямі і тым, што Вільня была засяродзем багатага літоўскага і беларускага щляхетства. Аб віленскіх прывілеях мы ўжо ведаем. Трэба толькі памятаць, што ўсе замежнікі, якія прыязджалі ў Вільню павінны былі спыняцца на Гасціным двары. Нават у межах Польшчы віленцы не плацілі падаткаў. У дачыненні да футравых тавараў, гэта давала Вільні права склада, г. зн. права продажу мяхоў оптам і толькі ў Вільні, прычым гандаль паміж прыезджымі купцамі забараняўся. Нават у Коўна віленцы мелі права рознічнага гандлю, што забаранялася складскіх правам гэтага горада па адносінах да іншых гарадоў.

Увесь гандаль і прамысловая канструкцыя Вільні вылучалася сярод іншых гарадоў.

Віленскі рынак адрозніваўся сваім вялікім маштабам. Тут быў галоўны рынак і другарадныя. Купцы мелі склады тавараў, свірны, адкуль яны вывозілі тавары на кірмашы. Акрамя таго, былі звычайныя крамы, куфэркі, гандаль з вазка і з клетак, г. зн. ларэй. Клеткі часам, займаліся і рамеснікамі, дзе, яны відавочна, працавалі і гандлявалі. Для некаторых прадметаў былі адмысловыя пасажы, напр., згадваецца кушнерскі (скарняжны) дом, дзе адбываўся гандаль мяхамі, верагодна, рознічны. Былі і адмысловыя рынкі для некаторых прадметаў, напр., згадваецца рыбны рынак.

Гандлёвая структура Вільні адрознівалася вялікай складанасцю. Тут мы сустракаем буйныя таварыствы гандляроў, якія мелі назву гельд (гільдыя). Гельды мелі дамы з шырокімі пры іх складамі і склепамі. Частка гельд належала вядомаму друкару і выдаўцу Луэ Мамонічу. Потым гэтая частка гельд перайшла да таварыству з 10 чалавек. Адна вялікая гельда належала таксама даволі вядомаму віленскаму купцу С. А. Азарычу. Гандлёвы рост горада адбіўся і ў тым, што тут з'яўляецца першая ўстанова банкаўскага характару, з ламбардным крэдытам, на што быў выдадзены двум габрэям ў 1551 г. адмысловы прывілей.

Відаць, Вільня была не толькі гандлёвым, але і буйным прамысловым цэнтрам для свайго часу і параўнальна з вельмі слабым прамысловым развіццём іншых гарадоў. Прамысловыя прадпрыемствы належалі большаю часткай гораду. Так, яму належала плітніца (каменяломня), млын, цагляныя заводы, пушкарскі, г. зн. ліцейны завод. Пад горадам былі некаторыя і прыватныя заводы, напр., шкляны завод Пілецкага. Уладальнік завода атрымаў прывілей на манапольнае права скупкі усяго шкла, прывозячагася купцамі ў горад, відавочна ў мэтах знішчэння канкурэнцыі. З манаполіі было выключана толькі шкло венецыянскай работы.

Гандаль і зараджаючаяся прамысловасць прыцягвалі ў Вільню рабочых. Ужо граматаю 1547 ствараецца ў Вільні біржа працы, адводзіцца асаблівае месца, дзе адбываецца наём прышлых рабочых. Гарадскі ўрад абавязаны назіраць за тым, каб ніхто не ўхіляўся ад заключэння здзелак з рабочымі, у паказаным месцы каля ратушы.

Навала пакупнікоў у Вільні выклікала спекулятыўнае павышэнне коштаў. Гэтая акалічнасць прымусіла вышэйшы ўрад неаднаразова прымаць меры да ўрэгулявання цэн і да барацьбы са спекуляцыяй. Так ўсталёўваецца час, калі перакупшчыкі могуць купляць жыццёвыя харчы.

Выдаваліся і іншыя распараджэнні, накіраваныя супраць спекуляцый, калі нават такія былі з панскіх падданых.

Цяпер пяройдзем да Дзвінскага кірунку. Прыцягальным пунктам яго была Рыга. Аўтар другой паловы XVI ст. Ніенштадт паведамляе аб Рызе, што ў гэтым горадзе быў вялікі склад купецкіх тавараў. Як зімой, так і летам сюды падвозяць рознага роду хлеб і іншыя купецкія тавары. Па Дзвіне з далёкай Расеі вязуць на плытах, у ладдзях і стругах шмат велізарных бярвенняў, страявы лес і дровы, попел, смалу, збожжавы хлеб, каноплі, лён, скуру, воск, сала, канаплянае масла, канаплянае семя, і іншыя тавары. Сюды ж вязуць тавары з Літвы, Курляндыі і Лівоніі. Усе гэтыя тавары прадаюцца ў Рызе, адкуль ідуць за мора. Шмат караблёў з розных месцаў прывозяць у Рыгу соль, селядцоў, дарагія палотны, шаўковыя матэрыі, розныя металічныя дробныя тавары, віно, піва, харчовыя запасы, вострыя прыправы, усякія спецыі, жалеза, чырвоную медзь, волава, свінец, адным словам усё, што «трэба толькі людзям, усяго прывозяць даволі». Штогод многія сотні судоў нагружаюць скуранымі і іншымі таварамі. Гэта быў квітнеючы стан Рыгі. Яшчэ ў першыя гады XVII ст. з Віцебска адпраўлена ў Рыгу 48 стругов і 8 плытоў, нагружаных таварамі. Усё гэта былі тыя ж знаёмыя нам прадукты.

Галоўнымі беларускімі гарадамі, якія стаяць на шляху да Рыгі, былі Віцебск і Полацк. Праз гэтыя гарады праходзілі тавары больш далёкіх пунктаў: Вільні, Смаленска, Магілёва, Оршы, Бяловіч, Тарапца, Вележа, Усвят і іншых. Галоўнымі ўвазнымі таварамі тут былі соль і селядцы. Галоўнымі вывазнымі, яшчэ ў XVI ст., - воск, які затым саступае месца лесу і хлебу. Воск вывозілі цахаваны, соль ўвозілі ў мяхах. Гэта пераважна летнія тавары. Зімовыя тавары былі: жалеза ўсякае, патэльні, лемяхі, сякеры, косы.

Праз Полацк праходзілі і масквічы на сваіх стругах, часам з пасажырамі, «прысаднікамі» з дробным таварам.

Зрэшты рыжскі торг, як і ў больш старажытную эпоху адрозніваўся тым, што рыжскае купецтва імкнулася эксплуатаваць беларускае. У пачатку XVII ст. палачане скардзіліся, што рыжане парушаюць старадаўнія прывілеі. Самі са сваімі таварамі праязджаюць міма Полацка. У самой Рызе бяруць «незвыклыя падаткі і мыты», ужываюць няправільныя вагі. Бракоўка тавараў несправядлівая. З іншага боку палачане і віцябляне зацягвалі выплату даўгоў рыжанам. У 1701 г. каралеўскі камісар Рыбінскі з'явіўся ў Віцебск з 1000 чал[авекамі] саксонскай пяхоты для спагнання даўгоў з віцяблян, але наогул больш мы сустракаем скаргаў на рыжскія парадкі.

У пачатку XVIII ст. аб Рызе было меркаванне як аб горадзе "цалкам бяспраўным і не ведаючым ніякага іншага закона, акрамя хітрых макіавелеўскіх штук на шкоду чалавецтва».

Трэба, зрэшты, заўважыць, што найбольшы росквіт рыжскага гандлю адносіцца да XVI ст., а ў XVII ст. з пераходам яе пад уладу шведаў, ствараецца так шмат цяжкасцей, што яны перашкаджалі правільнаму торгу. Вядома, гэтаму спрыяла і агульнае падзенне прадукцыйнасці суседняй Беларусі.

Па Дзвіне хадзілі судны розных найменняў. У больш старажытны час згадваюцца "учаны» - судны вялікага тыпу. З XVI ст. згадваюцца стругі, ладдзі і плыты, часам паўстругі і шкуны. Найбольш ужывальным тыпам былі стругі, баркі, якія перавозілі да 12 тыс. пудоў. Правядзенне іх па парогах патрабавала мастацтва, таму на Дзвіне былі адмысловыя лоцманы, якія самі валодалі стругамі або наймаліся праводзіць чужыя стругі. Кошт стругі вызначалася ў 300 коп грошаў.

Як мы бачылі, Полацк і Віцебск былі гарадамі, праз якія праходзілі тавары купцоў іншых гарадоў. Але і самі полацкія і віцебскія купцы прымалі жывы ўдзел у гандлі. Бліжэйшы раён Падзвіння быў раёнам, куды раз'язджаліся купцы з Полацка (у Вяжычы, Бешанковічы, Улу, Чашнікі, Копцевічы і інш.) і скуплялі тут у сялян тавары. Таму ж спрыяў і Віцебскі кірмаш.

Пакуль Смаленск быў пад уладай літ[оўска]-рускага князя, ён таксама прымаў удзел у рыжскім гандлі. Маскоўскія купцы з Масквы ў Рыгу і ў пазьнейшы час, аднак, хадзілі праз Дарагабуж і Смаленск.

Найбольш буйным пунктам гандлю Верхняга Падняпроўя з цягам часу зрабіўся Магілёў. Яго купецтва вяло даволі шырокія гандлёвыя зносіны. Мы бачым магілёўскіх купцоў, якія гандлююць з Рыгай, Смаленскам, Віцебскам, яны самі бывалі ў Вільні, Менску, Коўна, Жытоміры, Слуцку. Магілёўскія купцы ахвотна ездзілі ў чужыя краі. У Люблін яны ездзілі на тамтэйшыя кірмашы 28 кастрычніка і 2 лютага; адтуль яны прывозілі мануфактурныя ці каланіяльныя тавары. Яны бывалі ў Торне, Гданьску, Гнезна, Крулеўцы, Львове. Прабіраліся ў Маскву, а праз Смаленск таксама атрымлівалі маскоўскія мяхі. Магілёўскае насельніцтва часта хадзіла на рыбныя промыслы на Украіну. Яны праз Кіеў хадзілі ў Канеў, Чаркасы, у Падолію і на Валынь. Усё гэта паказвае на далёкае і шырокае кола зносін.

Але акрамя таго, магілёўскія купцы з рэдкай энергіяй будзілі мясцовы рынак. У мястэчках і вёсках Падняпроўя яны скуплялі пяньку, сала, лой, мёд прэсны, хлеб і, відавочна, тут жа прадавалі далёкія прывазныя тавары. Можна адзначыць вельмі шырокую акруга, дзе

зацвердзіўся скупшчык з Магілёва: Копысь, Мсціслаў, Крычаў, Прапойск, Рэчыца і нават Гомель, Орша, Шклоў, Галоўшчын, Бялынічы, Лукомль, Смаляны, Талачын, Глыбокае, Данілавічы і іншыя.

Дакументы, якія характарызуюць побыт магілёўскага купецтва, пацвярджаюць цесную сувязь яго з шырокім замежным рынкам. Напр., у пераліку прадметаў хатняга ўжытку пераважаюць рэчы, зробленыя і аздобленыя з прывазнога замежнага матэрыялу, напр.: кашулі з каленскага палатна, расшытыя шоўкам, ці ж палатна галандскага, швабскага, маскоўскага, адзенне з сукна Ліёнскага і іншых гатункаў, з аксаміта і каразеі. У вялікім ходу было сукно мураўскае. Адзенне падбіта маскоўскімі мяхамі. Карункі ўжывалася брабантскія і галандскія. Нават простыя баранавыя кажухі мелі каўнер, вышываны шаўковым чырвоным радком. І гэта адзенне не заможнага класа, а сярэдняга мяшчанства. Нават бедная мяшчанка з прадмесця сярод адпісанага ёю хламу мае ўсё-ж "сукман Ліёнскі сіні».

Спісы тавараў, якія паступалі на магілёўскі рынак, таксама паказваюць на тое, што ў крамах горада можна было знайсці ўсе замежныя тавары, якія праходзілі ў Беларусь праз Польшчу з Прыбалтыкі і Масквы.

Да вышэй прыведзенага агляду гандлю нам варта дадаць яшчэ некалькі рысак, якія яго характарызуюць. Нам ужо даводзілася звяртаць увагу на тое, што купцы буйных гандлёвых гарадоў шырока ахоплівалі дробныя рынкі, скупку па мястэчках і вёсках. Можна нават намеціць некаторую спецыялізацыю ў некаторых мясцовасцях, рынак якіх набывае вядомасць падвозам тых ці іншых тавараў. Вось некалькі прыкладаў: у Менск навакольныя вытворцы звозілі для продажу хлеб. Тыя ж крыніцы кажуць пра Чарнобыль, Мазыр, Пінск і Мерычы. У Мазыры ж на рынак звозілі мёд, прыводзілі жывёлу. Магілёў быў вядомы як рынак «звера касматага», коней і скур. У Мсціслаў суседнія сяляне прыводзілі буйнае і дробнае быдла і прывозілі мёд прэсны. Рэчыца была рынкам продажу коней.

Але наогул рынак складаўся з нешматлікіх тавараў, разлічаных на далёкі збыт і з разнастайнага сялянскага тавару, звазімага на мясцовыя кірмашы. Вось, напр., спіс прадметаў, прывозімых на рынак Магілёва і абкладаемых магілёўскім магістратам: мёд, лой, саланіна, мёрзлая рыба (вазамі), салёная рыба (бочкамі), яблыкі (вазамі), арэхі (вазамі), проса, жывыя і бітыя свінні, скуры, быдла, хмель, воск, рагожы, драўняная кара і лубьё, сена, бярвенні і іншыя лясныя матэрыялы, прыносілі нават вязанкі дроў, драўляны посуд, смалу, дзёгаць, попел. Такім чынам, мясцовы базар складаўся з самай разнастайнай сялянскага сыравіны.

Пакуль воск меў вялікае значэнне ў гандлі, то яшчэ ў XVI ст. былі васкабойні, г. зн. прамысловыя ўстановы, дзе воск ачышчаўся, штампаваўся ў асаблівыя колы і «цахаваўся», г. зн. на ім рабілі таўро. Тут жа адбывалася дзяржаўная скупка воску і спагнанне з яго пошлін. Такія васкабойні былі ў Новагрудку, Менску, Бярэсьце, Вільні, Полацку, Ваўкавыску, нават у такім маленькім мястэчку як Пяшчатка, былі васкабойні і ў іншых месцах, напр., у Бельску. Замежны вываз воску адбываўся галоўным чынам праз Ковенскую васковую каморку. Пра адпусканне воску можна меркаваць па тым, што ў 20-х гадах XVI ст. праз Ковенскую мытню праходзіла каля 1,1/2 тысяч пудоў, г. зн. 1,1/2 вагона ў год На першым месцы стаяла Віленская васковая каморка, праз якую ў тыя ж гады праходзіла каля 15 тысяч пудоў, праз Полацк каля 2100 п[удоў]. Гандаль воскам, зрэшты, у XVI ст. падае. Па дайшоўшых да нас справаздачах аб зборах васкавой пошліны, відаць гэта паступовае падзенне ў другой палове XVI ст., а ў самым пачатку XVII ст. адпусканне воску ўпала у 2,1/2 разы, параўнальна з паловай XVI ст.

Гандаль не быў вольны. Ён сустракаў шэраг перашкод ва ўрадавай палітыцы, якая імкнулася выкарыстаць гандаль у мэтах павелічэння даходаў Скарбу, аб чым прыйдзецца гаварыць асобна, мяшчанскі гандаль быў абцяжараны шляхецкімі прывілеямі, нарэшце, пастановы ратуш і саміх купецкіх таварыстваў мелі тэндэнцыі накладаць тыя ці іншыя забароны на гандаль. Яшчэ ў XVII ст. панаваў сярэднявечны погляд на гандаль, як на цэхавы занятак. У Вільні і Магілёве, а верагодна і ў многіх іншых гарадах, купцы ўтварылі адзінае гарадское грамадства, купецкае братэрства, у мэтах упарадкавання гандлю. Адпаведная пастанова купецтва ў якасці прычыны утварэння брацтваў паказвае на тое, што ў горад прыходзяць розныя людзі і займаюцца гандлем, не прыносячы карысьці купецтву і гораду, г. зн. іншымі словамі, асацыяцыя купецтва мае на мэце барацьбу з іншагароднім купецтвам. У купецкую асацыяцыю ўваходзяць толькі асобы, якія запісаліся ў купецкі рэестр, ўнеслі ў брацкую скрынку ўклад у 2 копы грошаў, і прынеслі прысягу. Для іншагародніх ўступленне ў братэрства абцяжарана тым, што гэтыя купцы павінны паказаць спачатку сваё «пашцівае» паходжанне, ўпісацца ў мяшчанскі рэестр, а потым ужо прасіць аб запісу ў купецкі рэестр. У гэтыя братэрствы, відаць, уваходзяць больш ці менш буйныя купцы прывазнымі таварамі. Купецкае таварыства мае звычайны тып братэрства, цэха: яно мае свой дом і яму прадастаўлены магістратам права рэгулявання гандлю. Быў і інстытут купецкага вучнёўства, які рэкрутаваўся перш за ўсё з сыноў купцоў, а затым з прыказчыкаў, рэкамендуемых іх гаспадарамі.

Такім чынам, у той перыяд, калі ў Еўропе гандаль вызваляўся ад сярэднявечных інстытуцый, у нас яны мелі поўную сілу. Цэлы шэраг пастаноў накіраваны быў супраць вольнай канкурэнцыі. Статуты тых цэхаў, якія мелі сувязь з закупкай сыравіны на рынку, у сваіх пастановах і праз свае органы змагаліся супраць тых, хто купляў раней цэхавых братоў, на рынку, не ў пэўныя гадзіны і т. д. Так паступалі магілёўскія саладоўнікі. Мясьнікі магілёўскія ўсталявалі парадак скупкі мяса і жывёлы, прывядзенай ў Магілёў. Яны не дапускалі не толькі перакупшчыкаў, але і ўсталявалі раўнамерную закупку сябрамі цэха.

Рыбныя гандляры Магілёва для пазбягання канкурэнцыі па закупцы прывозячайся ў Магілёў вялікімі партыямі сушанай рыбы ўвайшлі паміж сабою ў наступнага кшталту пагадненне: камісія ў складзе 4-х гандляроў аглядае прывезенную рыбу, вядзе перамовы з прывёзшымі яе купцамі, закупляе яе і, набытая такім чынам рыба, дзеліцца паміж усімі гандлярамі. Дробныя куплі можа рабіць кожны купец. Гэта пастанова не распаўсюджваецца на паспалітных людзей, якія могуць оптам і ў розніцу купляць прывозімую гасцямі рыбу.

Часам сам ўрад у больш буйным маштабе спрыяў стварэнню асацыяцый купецтва для скупкі таго ці іншага прадукта, напр., для скупкі хлеба.

Купецкія асацыяцыі станавіліся часам на больш шырокае поле ў справе ўпарадкаваньня гандлю. Так, напр., магілёўскія купцы ў 1698 годзе пастанавілі на год спыніць гандлёвае зносіны з Прусіяй і Масквой з-за рабаванняў, якія адбываюцца ў межах Беларусі. Купецкія супольнасці выступалі ў абарону сваіх інтарэсаў і т. д. Але голас мела толькі купецтва буйных гарадоў, хоць нават Магдэбурскае права далёка не заўсёды яго забяспечвала.

Купецтва дробных гарадоў, асабліва знаходзіўшыхся ў прыватных уладаннях, падпарадкоўвалася цалкам волі старастаў; нягледзячы на фармальнае існаванне магдэбургскага права, гандаль знаходзіўся ў вельмі сціснутым становішчы. Праўда, гэта быў дробны мясцовы гандаль, але стараста імкнецца выціснуць з яго столькі сокаў, што гандаль не мог мець шырокага развіцця і непасрэднай сувязі з гандлёвымі цэнтрамі. Напр., у ратушных кнігах г. Крычава ў палове XVIII ст. быў запісаны загад старасты такога зместу: таргі ў Крычаве прызначаліся па пятніцах і нядзелях. На базар звозіліся пянька, воск, свячное сала і іншыя тавары. Эканомія абяцае купляць гэтыя тавары для эканоміі і па той цане, па якой будуць плаціць староннія купцы. Але ж кароткі загад накіраваны супраць староннiх купцоў. Усе тавары, набытыя ў гарадах Крычаўскага староства, не могуць быць вывезены за межы староства і абавязкова павінны быць прададзены толькі

ў эканоміі. Мясцовым купцам дазваляецца ездзіць у некаторыя суседнія мястэчкі, у іншыя ж пад пагрозай цяжкага турэмнага зняволення ездзіць забараняецца. Але набытыя ў іншых мястэчках тавары прадаюцца ў Крычаве па тым жа кошце, які ўстанаўліваецца ў Крычаве для тых жа тавараў мясцовай вытворчасці.

І гэта з'ява не выпадковая. Прагнасць шляхты і цяжкае фінансавае становішча дзяржавы ціснулі на гандаль, трымалі яго ў кайданах сярэднявечча і спрыялі яе паступоваму падзенню. Да гэтага пытання нам прыйдзецца яшчэ вярнуцца.

Гарадскі гандаль знаходзіў сабе моцнага канкурэнта ў амаль вызваленым ад пошлін шляхецкім гандлі.

Шляхта не плаціла пошлін за тавар, за продаж сваёй вытворчасці, а роўна безпошлінна ўвозіла замежныя тавары «на сваю патрэбу», прычым патраба гэтая разумелася шырока. Да некаторай ступені можна меркаваць аб удзеле шляхты ў гандлі па захаваўшыхся ад канца XVI ст. звестак аб памеры безмытнага пропуску шляхецкіх тавараў. Увогуле, шляхта ўвозіць і вывозіць тавараў у 5 разоў менш, чым гарадское купецтва. Але трэба зрабіць папраўку ў тым сэнсе, што шляхта плаціла пошліны за тыя ж тавары, якія ўвозіла звыш сваёй патрэбы. Усё ж паказаныя суадносіны даюць некаторае рауменне аб адносным маштабе таго і іншага гандлю. Мала таго, калі ўзяць мытныя акругі, то аказваецца, што там, дзе быў больш развіты не шляхецкі гандаль, там доля шляхецкіх тавараў была меншай. Напр., у Віленскім і Мінскім раёне шляхта правозіць толькі 1/8 тавараў, у Гродзенскім пятую. Наадварот, у Віцебскім яна правозіць трэцюю частку тавараў.

Гандлёвыя транспарты шляхты асабліва па вывазу адрозніваюцца больш буйным маштабам. Наадварот, гарадскі гандаль - увогуле дробны гандаль. Ён носіць ўсе характэрныя рысы сярэднявечча. Сам купец асабіста едзе з таварам і за таварам; гэта купец - рамеснік (па характэрнаму вызначэнні Зомбарта): нават такі буйны прадстаўнік гандлю, саўладальнік гельды друкарні, як Іван Мамоніч на шасці вазах асабіста вязе свой тавар з Любліна. У гандлі пераважае аднаасобны гандляр, таварыстваў няма, акрамя выключна рэдкіх указанняў.

Гандлёвы абарот не мог быць хуткім з прычыны цяжкасці умоў перамяшчэння. Нават на пераезд з Бярэсця ў Люблін і назад патрабавалася два тыдні. З Бярэсця ў Познань спраўляліся за тры тыдні. Але Бярэсце ляжала на краі дзяржавы. Купцы аддавалі перавагу зімоваму перамяшчэнню, што тлумачыцца і часам кірмашоў, Люблінскім, Познанскім, Ліпецкім і тым, што правозілі параўнальна лёгкі тавар. Буйны купец праязджаў зімой, а дробны працаваў і летам. Некаторыя з дробных

купцоў вельмі інтэнсіўна падвозілі тавары, з'яўляючыся, напр., на Берасцейскай мытні запар некалькі разоў праз кожныя 2 тыдні.

Працэс скупкі тавараў быў нялёгкі. Каб сабраць транспарт ў 450 пар юфцей і ў 500 з лішнім іншых скур і футраў, г. зн. усяго на 2-3 возы, двое купцоў скуплялі гэты тавар у дзесяці розных асоб, прычым цэнтрам скупкі было далёкае Падняпроўе - Магілёў, Орша, Мсціслаў, Быхаў. Каб перакінуць гэтую партыю тавару з Падняпроўя ў Слуцк, адтуль у Бярэсце і Люблін патрэбны быў ўдзел шматлікіх асоб і, вядома, шмат часу.

Трэба адзначыць, яшчэ адну важную акалічнасць, што з беларускага боку гэты гандаль быў актыўны, г. зн. менавіта самі беларускія купцы выязджалі за мяжу. Польскія купцы рэдка з'яўляліся ў Бярэсці, яшчэ радзей прыязджалі купцы з балтыйскіх партоў.

У гэтым гандлі крэдыт, відаць, гуляў вельмі малую ролю. Форма пісьмовага вэксаля была ў малым ўжыванні. Толькі сярод габрэйскіх купцоў часцей згадваецца пра пазыковыя лісты. Акт пазыкі проста аб'яўляўся перад войтаўскім урадам. Цяжка казаць пра вышыню адсоткаў. Яны не згадваюцца ў заявах, верагодна, таму, што «гасцінец» або адсоткі прыкладваўся да капіталу, які падлягае вяртанню. Адсоткі, відаць, былі нізкімі. Пазыкі адрозніваліся дробным маштабам. Аб цяжкасці здабывання грошай у крэдыт можна меркаваць па тым, як нялёгка было дзяржаве ў гады Лівонскай вайны знаходзіць грошы нават пад заклад вялікакняжацкіх добр.

У заключэнне хацелася б кінуць агульны погляд на характар гандлю. Несумненна ў ім, гэта мы бачылі, - прымала ўдзел вялікая колькасць пунктаў гарадскіх і нават сельскіх. Нават колькасць асоб, якія прымалі ўдзел у гандлі адносна не было малой. Дастаткова сказаць, што праз Берасцейскую мытню ў 1583 г. за 4 м[еся]цы прайшло каля 200 купцоў (у тым ліку і вярталіся з-за мяжы). Амаль палова іх прыходзіцца на берасцейскіх купцоў, якія, зрэшты, з'яўляліся на мытні па 2 і нават 3 разы. Але ў Вільню з Любліна прайшло 27 віленскіх купцоў, у Менск 32 (некаторыя з вяртаннем), у Слуцк 10, магілёўскіх 5, у астатнія горада па 1-2. Для купцоў далёкіх адлегласцей выкарыстанне зімовых шляхоў азначала гадавы або паўгадавы тэрмін абароту тавараў. Гэта колькасць прадстаўнікоў гандлюючых іншаземным таварам можа быць і не малой (трэба памятаць пра іншыя напрамкі гандлю, аб якіх не маецца такіх лічбавых дадзеных), але справа ў тым, што маштаб кожнага асобнага транспарту, а такім чынам і ўсяго гандлёвага руху адрозніваўся вельмі сціплымі памерамі.

Да паловы XVI ст. вываз воску меў несумненна дамінуючае значэнне ў гандлі. Можна з некаторай верагоднасцю ўлічыць колькасць

адпушчанага за мяжу праз усе мытні воску: яна раўнялася 24-25 тысячам пудоў, г. зн. палове тavailable таварнага цягніка. Гэтым воскам задавольваўся попыт ўсёй тагачаснай Заходняй Еўропы, таму што маскоўскі воск яшчэ не знаходзіў сабе непасрэднага збыту.

Цяжэй даць агульныя вынікі ўвозу або вывазу. Да нас дайшлі запісы Берасцейскай мытнай каморкі за 4 мес[яцы] 1583 (люты-травень). Гэтыя месяцы ахопліваюць падвоз тавараў з кірмашоў Любліна, Познані і Гнезна. Для далёкіх гарадоў, як мы казалі, гэта азначала гадавы рэйс. Дадзеныя аб вывазе тавараў будуць зусім непаказательныя, так як запісы застаюць далёкіх купцоў ўжо на зваротным шляху. Мае некаторае паказальнае значэнне толькі экспарт блізкіх да мяжы гарадоў. Дадзеныя ўвозу больш характэрныя.

Здабываем наступныя найважнейшыя рыскі з нашага крыніцы.

Перш за ўсё, заўважым, што гандлёвая магутнасць купцоў розных гарадоў не аднолькавая. З Вільні за таварамі ў Польшчу ездзіў буйны купец. Сустракаюцца купцы, тавары якіх ацэнены ў 200, 400 і нават 600 коп грошаў, акрамя суконня і віна, з якіх бралася пошліна не па цане, а паштучна. Вядомы Іван Мамоніч правёз тавару на 100 коп грошаў, і звыш таго 174 паставы сукна, што таксама трэба ацаніць каля 500 коп. Магілёўскіх купцоў праехала праз мытню няшмат, але таксама ўсе даволі буйныя купцы, выдаткаваны капітал якіх у 150-300 коп [грошаў]. Сярод пінскіх купцоў мільгаюць некалькі буйных, але далей ідзе вельмі дробны купец. Напр., шматлікія берасцейскія купцы ўвозілі, кожны ў асобнасці, на вельмі сціплую суму тавараў, часам на 10-15 коп [грошаў]. Таксама можна сказаць пра купцоў іншых гарадоў.

Па памеры ўвозу на першым месцы стаіць Вільня, купцы якой завезлі тавараў на 1/3 частку ўсёй ацэненай сумы і 1/3 частка ўсіх сукон і амаль 90% віна, не кажучы пра значны ўвоз вострых прыпраў. За Вільняй ідзе Пінск, увёзшы амаль дзесятую частку ўсяго ацэненага грашыма тавару і трохі менш трэцяй часткі сукон. Побач з ім стаіць Магілёў і ўжо значна ніжэй Бярэсце, Менск і іншыя гарады. Бярэсце, напр., у 7 разоў менш ўвозілі тавараў, ацэненых грашыма, але ў 20 разоў менш сукнаў, чым Вільня; Менск у 7 разоў менш ўвозіў тавараў па грашовай ацэнцы і нікчэмную колькасць сукнаў. Увогуле, за паўгода ўвезена на 9800 коп, грошаў рознымі таварамі, паўтары тысячы пастаў сукна, 200 паўкубкаў віна, 172 вазы жалеза, каля 7 п[удоў] вострых прыпраў і інш. Кошт усяго гэтага вызначыць цяжка. Але шляхам даволі прыблізных вылічэнняў, можна выказаць здагадку, што гадавая каштоўнасць тавараў, ацэненых мытняй ў грошах і каштоўнасць увезеных сукнаў выяўлялася, прыблізна, у 1.200.000 пуд[оў] жыта. Гэта, вядома, прыблізная лічба, усё ж блізкая да рэчаіснасці.

Нашы звесткі аб увозе па іншых мытням значна слабейшыя.

Захавалася за цэлы год мытная кніга па Віцебскай мытні за 1605 г. Віцебск ляжаў на ростанях. Праз яго праходзілі не толькі тавары, накіраваныя ў сам горад ці з горада ў Рыгу, але яго мытня прпускала тавар, які накіроўваўся з межаў Масквы ў Рыгу, Магілёў, Вільню. Пераклад на якую-небудзь пэўную адзінку усіх, прайшоўшых праз Віцебск тавараў з'яўляецца справай немагчымай. Таму даводзіцца судзіць груба аб колькасці тавару па сродках перамяшчэння.

Увогуле, гэта перыяд заняпаду уласна віцебскага гандлю. Таму нядзіўна, што ў самы горад ўвайшло адносна няшмат тавараў на 36 фурманках, 2 стругах, 2 паўстругах і 5 лодках, прытым пераважна кірмашовага тавару (мёд, рыба) і радзей адпускнога (пянька, скуры). Горад Віцебск адпусціў 42 падводы, 3 лодкі, 1 струг і 1 паўструг ў розныя гарады. Сярод гэтага водпуску даволі шмат скуранога тавару пайшло ў Менск. Акрамя таго, праз Віцебск у Рыгу і Полацк прайшоў буйны тавар, у тым ліку і панскі (відаць, не ўвесь улічаны мытняй): 43 стругі, 7 плытоў, 2 лодкі і 3 падводы з ляснымі таварамі, гарбарскім таварам, пянькі, ільняным і канапляным семем, з хлебным зернем. Гэта і ёсць сапраўдны замежны экспарт Віцебскай акругі. Памер яго, як мы бачым, даволі сціплы. Але звыш таго Віцебская мытня прапусціла значную партыю маскоўскага тавару з гор[ада] Белага: 16 струг, 2 паўстругі і 14 фурманак. Гэта ўсё гарбарны тавар, часткай футравы і маскоўскія вырабы - рукавіцы, палатно, сярмягі, мыла. Нарэшце, запісы Віцебскай мытні сведчаць аб тым, што Магілёў з'яўляўся буйным складачным пунктам скуранога тавару, часткай футравага, 25 фурманак гэтага тавару прайшло ў Магілёў. Мяхі простыя, часткай маскоўскія, часткай, відавочна, беларускія (ваўкі, выдры, куніцы). Навала футравага тавару ў Магілёве наводзіць на думку, што там яго падвяргалі перапрацоўцы і падрыхтоўцы для замежнага экспарту. У Вільню, як і ў Менск, ішоў пераважна гарбарны тавар (26 фурманак, 1 струг, 2 паўстругі, 2 лодкі). Па Ковенскай мытні маецца ўрывак мытнай кнігі за красавік-травень канца XVI ст. Панскі тавар не рэгістраваўся на мытні. Таму галоўнага вывазу вызначыць нельга, а ў Крулевец ішлі, галоўным чынам, хлеб і лес. Астатні 2-х месячны вываз грубых тавараў можна было забраць у адзін таварны цягнік. Увоз даваў, галоўным чынам, соль, якой ўвезена не менш 70.000 пудоў за два вясновых месяцы.

За наступную эпоху нашы звесткі аб вывазе таксама не адрозніваюцца багаццем і дакладнасцю. Ведаем, што Гданьскі гандаль, абслугоўваючы, галоўным чынам, Польшчу, яшчэ падтрымліваў значны вываз хлеба да паловы XVII ст., але затым пачынаецца хуткае яго падзенне. Ужо ў пачатку XVIII ст. вываз Гданьска, па дадзеных, якія паведамляе

Карзон, часам падае на 2-3 тысячы лаштов[3] ў год, г. зн. у 50-60 разоў менш вывазу паловы XVII ст. Зрэшты, да паловы XVIII ст. яго вываз падняўся, не даходзячы, аднак, часам да перыяду квітнеючага стану гданьскага гандлю. Праз Крулевец ў 1750-1780 гг. у сярэднім праходзіла каля 17.000 лаштаў чатырох найважнейшых збажжавых. Вываз Крулеўца гэтай эпохі удвая менш адначасовага вывазу Гданьска. Але, вядома, у гэтым вывазе рашучая перавага была на баку Беларусі і Літвы. Калі судзіць па захаваных дадзеных ад 1792, то доля ў гэтым вывазу Літвы і Беларусі складала, прыблізна, 3% агульнага вывазу. Але цэнтральная і ўсходняя Беларусь вывозілі свае тавары яшчэ праз Лібаву і Рыгу. На думку Карзона, Літва і Беларусь вывозілі праз гэтыя парты ў агульным на 14-19 млн. польскіх злотых, у тым ліку на 3-4 млн. злотых польскага хлеба, г. зн. каля 11.000 лаштаў.

Гэтыя мільёны яшчэ нічога не гавораць. Выразней будзе, калі мы праробім некалькі арыфметычных практыкаванняў і скажам, што ў дачыненні да сярэдніх (вельмі няроўных) віленскіх цэн на жыта ў 1780-х гадох ўвесь вываз, у перакладзе на жыта, па цане адпавядаў 25-50 млн. пуд[оў] жыта.

Гэта вельмі прыблізны разлік. Ва ўсякім выпадку ясна, што ў вывазе пачынае пераважаць не хлебны прадукт, але лён, каноплі, пакулле. Вываз лясных тавараў, жывёлы і скур не гуляў ўжо вялікай ролі.

Мала таго, вываз у моцнай ступені змяніў свой характар, параўнальна з XVI ст. у тым сэнсе, што там мы бачылі спробы і параўнальна даволі значны вываз некаторых, праўда, грубых, але ўсё ж апрацаваных вырабаў: скураных, ніцяных і інш. Цяпер гэтыя прадметы зусім знікаюць з ліку прадметаў вывазу, калі не лічыць некаторых апрацаваных вырабаў не мясцовага паходжання, перапраўляемых ў межы Расіі. Гэта значыць, што нараджаўшыяся ў XVI ст. некаторыя галіны мясцовай прамысловасці з цягам часу ўпалі, не атрымаўшы развіцця.

Маштаб гарадскіх паселішчаў вельмі добра характарызаваў бы гандаль, калі б пра яго ў нас было больш звестак. Гарадоў і мястэчак было шмат. На ўсёй тэрыторыі Літоўска-Рускай дзяржавы можна налічыць каля 112 гарадоў і мястэчак, з іх прыблізна 40 у цэнтры і заходняй Беларусі і 16 у Падняпроўі. Але ў гэтым спісе няма прыватнаўласніцкіх гарадоў і мястэчак, некаторыя з якіх адрозніваліся па тым часе немалымі памерамі, напр., Слуцк, Нясвіж і інш. Але сярод гаспадарскіх мястэчак была маса дробных

---

[3] **Лашт** (ад ням. *Last* «цяжар») — назва некалькіх гістарычных мераў аб'ёму.

- Мера умясьцімасьці судна, роўная 2 рэгістравым тонам, або 5,66 куб.м.
- Мера нечасанага лесу, роўная 40 куб. футам.
- Мера сыпучых рэчаў, роўная ад 16 да 32 гекталітараў у розных краінах.

У ВКЛ: 1 лашт = 8 віленскіх бочак (для сыпучых рэчываў) = 32 чвэрці (карцы) = 64 асьміны = 128 шаснастак = 576 вялікія гарцы = 1152 малыя гарцы = 3253,6 л

землеуладальцкіх паселішчаў. Шматлікія прыватнаўласніцкія мястэчкі зводзіліся часам да 10-15 мяшчанскіх двароў. Строга пэўнага паняцця гарадскога паселішча не было, за выключэннем буйных гарадскіх цэнтраў, якія засталіся такімі і дагэтуль. На жаль, нашы крыніцы бедныя указаннямі аб колькасці гарадскога насельніцтва. Але вось некалькі дадзеных. У палове XVI ст. Полацк меў каля 11/2 тыс. двароў, Бярэсце - каля тысячы з невялікім двароў, Пінск і Гродна па 700 з невялікім. У Магілёве XVII ст. лічылася 500 дамоў. Такія напалову земляробскія горады, як Бранск і Сураж - амаль па 400, Мазыр каля 150. Даволі цікава параўнанне з заходне-еўрапейскімі сярэднявечнымі гарадамі, але толькі трэба памятаць, што нават Пінск і Бярэсце заключалі ў сабе некаторую колькасць земляробчага і напалову земляробчага насельніцтва, чым нашы гарады і адрозніваюцца ад заходніх. Не ўдаючыся ў разгляд пытання аб тым, якая населенасць гарадскога двара (у XVI ст. ва ўсякім выпадку пераважалі складаныя сем'і), можна паказаць на тое, што нават Полацк у XVI ст. быў больш, чым удвая менш населены, чым такія гарады XV ст. як Любек, Аугсбург. Можа быць, ён падыходзіў да Франкфурта на Майне (каля 7-10 тыс.) або Рэймса (101/2 т[ыс]. А між тым і на Захадзе насельніцтва сярэднявечных гарадоў было невялікае.

Мы мала ведаем аб знешнасці тагачаснага горада. Ян Красінскі ў сваім апісанні Польшчы лічыць, што Вільня пануе над усімі іншымі гарадамі Беларусі і Літвы прыгажосьцю пабудоў і насельніцтва, але, аднак, гэты горад саступае іншым паўночным гарадах Еўропы. У гэтым горадзе, па яго словах, быў шырокі рынак, які прапануе мноства прадметаў для продажу. Але гэтая пахвала знешнасці сталіцы, вядома, не адносіцца да іншых гарадах, бо прырода ўпрыгожвае Вільню.

У XVIII ст. ў Вільні шмат было каменных будынкаў. Узвядзення каменных двароў патрабавалі соймавыя канстытуцыі. Гэта патрабаванне тлумачыцца тым, што гэты горад часта пакутаваў ад пажараў, ад якіх, аднак, і каменныя хаты не ратавалі Вільню. У ёй шмат было грамадскіх будынкаў, напр., да 40 цэркваў і манастыроў розных веравызнанняў. Але крыніцы XVIII ст. кажуць аб Вільні, як аб горадзе, які знаходзіцца ў заняпадзе. Відаць, у ім лічылася ўсяго 20.000 жыхароў, хоць у пачатку XIX ст. гэты горад моцна вырас насельніцтвам. Гандаль быў ў заняпадзе, і ў XVIII ст. ўспаміналі толькі аб мінуўшай велічы літоўскай сталіцы. Нават у такім вялікім горадзе, як Гародня ў палове XVIII ст., па словах Станіслава Аўгуста было толькі два каменных домы, хоць па тым часе гэта быў вялікі горад і гуляў ролю другой сталіцы Літвы і Беларусі. І ўсё ж ён меў толькі каля 4000 насельніцтва. Ён вырас да канца XVIII ст., Калі ў ім з'явіліся каменныя палацы, але ўвесь увязаў у гразі. Дробныя горады ўяўлялі сабой

паселішчы не толькі драўляныя, але большай часткай з саламянымі стрэхамі.

Аб Менску крыніцы XVIII ст. кажуць таксама, як аб горадзе, які знаходзіцца ў заняпадзе, напоўненым масай беднякоў, асабліва габрэйскіх.

Несумненна, што больш дробныя горада не маглі пахваліцца сваім квітнеючым выглядам.

Да некаторай ступені можна даверыцца падаткавым спісам і скласці сабе некаторае ўяўленне аб адноснай моцы насельніцтва і гандалю асобных гарадскіх цэнтраў. У палове XVI ст. Вільня нязменна стаяла першым горадам. За ёю, у пяць разоў слабей яе, у адным шэрагу лічыліся Коўна, Полацк, Віцебск, Пінск, Бярэсце і нават Бельск. Удвая менш, чым група апошніх гарадоў, плацілі падатак такія гарады як Гародня, Драгічын, Наўгародак, яшчэ менш Кобрын, Слонім. Ва ўсякім выпадку, у XVI ст. падляшскія гарады вылучаюцца па маштабе падаткавага абкладання, відавочна, да таго часу, пакуль Берасьцейскі кірунак гандлю займаў першае месца.

Вядома, гэтыя звесткі аб гарадах даюць вельмі мала. Мала мы ведаем і аб гарадской прамысловасці. Мы разумеем толькі, што яна не магла мець шырокага маштабу ў краіне, дзе выйманне сыравіны ў вясковага вытворцы стаяла на першым плане. Развіццё цэхавага ладу не дае яшчэ магчымасці ўдакладніць маштаб і памер прамысловасці. Можна прывесці прыклады тых ці іншых спецыяльнасцей і некаторыя слабыя ўказанні на прымітыўныя спробы пабудавання дробных прамысловых устаноў.

Спісы гарадскіх рамёстваў не паказваюць на колькі-небудзь значную дыферэнцыяцыю рамёстваў. У Берасцейскім старастве ў 2-й палове XVI ст. можна налічыць каля 35 відаў рамяства. Усё гэта рамеснікі, якія вырабляюць ўвесь прадмет ад пачатку да канца, між тым як у Заходняй Еўропе ў сярэднія вякі, мы ўжо назіраем такую дыферэнцыяцыю, у сілу якой рамяство драбніцца на свае складовыя часткі. Рашуча тое ж самае трэба сказаць і пра іншыя гарады.

Аб прамысловасці амаль не даводзіцца казаць.

Мы ўжо казалі аб некалькіх заводах пад Вільняй. У Гродне ў канцы XVII ст. на мітрапалічых землях сустракаецца 4 цагляных заводы. Такія ж невялікія заводы мы сустракаем і ў іншых месцах. Дзе-нідзе сустракаліся паташныя заводы, напр., у Радзівілаў пад Пінскам. У Крычаве працаваў паташны завод [з] наёмнымі рабочымі. Вышэй згадвалася пра адну паперню. Можна ўспомніць і аб некалькіх друкарнях, хаця такія ўстановы не насілі, аднак, тады прамысловага характару. Уся гэтая беднасць звестак

аб прамысловасці яшчэ раз пацвярджае слабасць яе развіцця. Ва ўмовах пераважна натуральнай гаспадаркі кожная гаспадарка звярталася да саматужнікаў-рамеснікаў толькі ў асабліва выключных выпадках. Толькі да канца XVIII ст. з'яўляюцца больш здаровыя тэндэнцыі да ўзмацнення прамысловасці, пра што нам яшчэ давядзецца гаварыць.

§ 8. ЗАКЛЮЧНЫЯ ЗАЎВАГІ І ЭПОХА ПАДЗЕЛАЎ.

На папярэдніх старонках па частках не раз паказвалася на тыя нездаровыя з'явы, якія ўкараняліся ў эканамічны і сацыяльны лад Беларусі. Па частках паказвалася на падзенне тэмпу эканамічнага жыцця ў XVII і XVIII стст. пасля кароткага яго росквіту ў XVI ст. Сітуацыя знешняга гандлю складалася неспрыяльна. Вытворчасьць краіны з ростам насельніцтва і па меры ахопу земляробчай культурай ўсё большай і большай колькасці незанятых абшараў не перабудоўвалася і краіна не выходзіла са стану вытворчасьці самай грубай сыравіны. Аб прамысловасці, за выключэннем млынавай справы і здабывання спірту, амаль не даводзіцца казаць, т. я. толькі дзе-нідзе мы бачылі нязначныя сляды яе. Яна і не магла стварацца ва ўмовах, калі нават напярэдадні падзелаў цэхавы строй меў поўную моц і мог ціснуць на нараджаўшуюся фабрыку. Мы павінны прызнаць факт збяднення дзяржавы. Перш за ўсё гэта адбіваецца на збядненні сялянскага класа. Яго становішча надзвычай бездапаможнае. Краіна, у якой самы шматлікі клас знаходзіцца ў стане збяднення і бяспраўя, нічога не робіць на рынак, за выключэннем куплі солі і гарэлкі не мае патрэбаў і не можа развіваць яго; гарадскі клас існаваў фармальна. Гарады былі шматлікія, але, акрамя некаторых, бедныя насельніцтвам. Відаць, колькасць яго ў гарадах ў XVIII ст. не вырасла, а зьменшылася параўнальна з XVI ст. Аб дробных мястэчках амаль не даводзіцца казаць. Сярод некалькіх хат стаяць карчмы, перад якімі ў вызначаныя дні прадаюць рэшаты, венікі і гаршкі: вось тыповая карціна польска-беларускага горада ў XVIII ст. Пышныя магдэбургскія прывілеі не ратуюць гараджан ад націску з боку шляхты.

Чалавек, у пояса якога матлялася шабля, панаваў над усёй гэтай бяспраўнай масай сялян і гараджан. Але шляхціч ў масе таксама быў бедны. Дакладней, на яго трэба глядзець як на прадстаўніка больш заможнага сялянства. І толькі невялікая група вяльможных паноў фактычна панавала над усёй астатняй масай. І толькі двор буйнога і сярэдняга пана меў зносіны з навакольным светам, карыстаўся замежнымі вырабамі і сам з'яўляўся буйным экспарцёрам. Гарадскі купец толькі выпадкова ў якасці ліхвяра або камісіянера мог прыняць удзел у панскім вывазе. Затое ён забяспечваў панскі двор замежнымі вырабамі. Але так як дзяржава ўвесь

час мела патрэбу ў грошах і падымала мытныя стаўкі, то ўвесь цяжар мытных збораў ускладаўся на гарадское купецтва.

Нягледзячы на ўсе перавагі свайго становішча, шляхта ўсё ж з зайздрасцю глядзела на драбнейшую праяву заможнасці ў гарадскім класе і шляхам закона змагалася з яе праявай.

Нават многім аўтарам XVIII ст. гандлёвы клас бачыўся багатым. Канстытуцыі першай паловы XVII ст. нават забараняюць мяшчанам нашэнне шаўковага адзення, дарагіх футраў і іншае, - адным словам, яны накіраваны супраць раскошы гарадской буржуазіі.

У гандлёвай палітыцы сярод многіх іншых мер неабходна адзначыць трывала ўсталяваўшуюся палітыку цвёрдых цэн. Яна адносіцца яшчэ да паловы XVI ст., калі яна выклікалася неабходнасцю рэгуляваць цэны, па якіх войска магло купляць правіянт.

У XVII ст. гэта з'ява ўжо, разбуральна дзейчае на гандаль і на ўвесь эканамічны лад краіны. Цвёрдыя цэны набываюць характар пастаянны і строга праводзяцца. Віленскія купцы ў пачатку XVII ст. скардзіліся панам - радзе на тое, што таксы руйнуюць горад і гандаль: людзі павінны па ладу жыцця ператварыцца ў гунаў, у вандалаў або павінны эміграваць або сыходзіць у казакі. Канстытуцыя 2-й паловы XVII ст. ішла далей: яна патрабавала, каб купцы за замежныя тавары бралі ад 3 да 7% прыбылі ў залежнасці ад паходжання купца; так, габрэі мелі права браць толькі 3% прыбытку, іншагароднія купцы - 5%, а купцы дадзенага краю - 7%. Праўда, соймы 2-й паловы XVIII ст. пачынаюць ўсведамляць неабходнасць падтрымкі гандлю, але меры, што прымаюцца сойме мелі часам як раз адваротнае значэнне. Толькі ў мытнай палітыцы былі зроблены сур'ёзныя змяненні. Так, канвакацыйны сойм 1764 адмяніў мытныя прывілеі шляхты, усталяваў адну «генеральную» пошліну і даручыў заснаванай ім жа Скарбавай камісіі клопат аб гандлі, мануфактурах, мерах, вэксалях і інш. Гэтыя меры былі пацверджаны соймам 1775. Гэты паварот мытнай палітыкі знішчыў самую галоўную перашкоду ў развіцці гандлю.

Але ў дачыненні да ўзняцця прамысловасці соймавыя канстытуцыі недалёка сышлі ад поглядаў сярэднявечча: у той жа 2-й палове XVIII ст. яны неаднаразова выдаюць пастановы, накіраваныя супраць раскошы шляхецкіх саслоўяў. У дачыненні да гарадоў Соймавая палітыка дзейнічала нярэдка на шкоду развіццю горада. Згаданая намі канстытуцыя 1762 «Warunek miast W.X.L.» дае шэраг паліцэйскіх прадпісанняў і некаторыя дробныя палягчэнні гараджанам. Гэты «Warunek» вялікага значэння на практыцы не меў тым больш, што канстытуцыя 1763 аддала мяшчан пад уладу старастаў як у пытаннях адміністрацыйных, так і судовых. Гэта быў

паварот даволі нечаканы - даручэнне ваўкам апякаваць авечак, па выразе аднаго даследчыка.

На старасту можна было скардзіцца асэсарскаму суду. Але гэта было справай нялёгкай, т. я. старасты хапалі і саджалі пад арышт скаржнікаў. Пачалася зацятая вайна паміж старастамі і грамадзянамі, скончыўшаяся разгромам гарадоў. Канстытуцыя 1776, устаноўленая толькі для Літвы і Беларусі зусім знішчыла магдэбургскае права для гарадоў і мястэчак гэтай часткі рэспублікі, захаваўшы Магдэбурга толькі ў наступных 11 гарадах: Вільні, Лідзе, Троках, Навагрудку, Ваўкавыску, Пінску, Менску, Мазыры, Брэсце і Гродне. Канстытуцыйны акт тлумачыць гэтую меру тым, што астатнія гарады і мястэчкі з'яўляюцца ўласна земляробчымі селішчамі, і тым, што гарадскія суды адпраўляюцца не адпаведным па падрыхтоўцы элементам. Гэтая мера выклікала выбух абурэння ў розных колах і шэраг вострых выступленняў у друку.

Брашуры таго часу паказваюць на тое, што з 1768 пачалася часіна гібелі гарадоў. Адзін ананімны аўтар распавядае, што быццам бы да 300.000 мяшчан выселілі ў Расію і Прусію.

Такім чынам, заняпад гаспадаркі гарадоў яшчэ больш быў падкрэслены эгаістычнай палітыкай шляхты.

Арыгінальна, што ў гады росквіту меркантылізма ні ў Польшчы, ні ў Літве не адчувалася новых павеваў у галіне гандлёвай палітыкі. Пануе ранейшы сярэднявечны варожы погляд на купца. Гандаль з'яўляецца пагарджанай справай.

Сярод іншых прычын, адмоўна ўплываючых на гандаль, неабходна адзначыць дрэнны стан шляхоў зносін. Тэарэтычна соймавыя канстытуцыі выказвалі клопат пра будаўніцтва мастоў, грэбель і інш. Але калі пасля далучэння Беларусі да Расіі, з'явіліся ў нашым краі паштовыя тракты, то адзін з сучаснікаў пісаў: «Хто ведаў край Беларускі да пераходу яго ў межы Расеі? І бачыў там дарогі вузкія, багністыя, камяністыя, блытаныя, схільныя тысячам небяспек і нязручнасцей. Адным словам, там былі дарогі такія, якія па цяпер у нашым Палессі і на Жмудзі». І далей аўтар апісвае няхітрую будову Екацярынінскага гасцінца.

Адсталы і ў моцнай ступені натуральны ўклад гаспадарчага жыцця доўгі час задавальняў шляхту, але прыкладна да часу эпохі падзелаў эканамічнае збядненне краіны, яе адсталасць пачыналі ў наймацнейшай меры гнясці польскае і беларуска-літоўскае грамадства.

Аўтары таго часу сталі ўсведамляць, што знешні гандаль па сутнасці знаходзіцца ў руках замежнікаў. Захапленне замежнымі таварамі і, такім чынам, неабходнасць набываць іх за хлеб, лён, пяньку, прыводзіць у адчай такіх патрыётаў, як Сташыц і інш. Убогі хлоп, пакутуючы ад бесперапыннай

працы, угрузшы ў п'янстве і ляноце, не ведаючы патрэб, звязаных з рынкам, пачынае калоць вочы. Марнатраўнасць панскага двара, маса слуг - усе гэтыя з'явы цвярозячым чынам сталі дзейнічаць на прадстаўнікоў польскай і беларускай інтэлігенцыі. Пагрозлівыя ўмовы палітычнага жыцця будзілі нацыянальныя пачуцці. Але гэтыя пачаткі новых паняццяў у канчатковым выніку грунтаваліся на вельмі прыкметным збядненні вышэйшага класа дваранства. Нават каласальныя станы магнатаў не вытрымлівалі пануючай раскошы. Збядненне шляхты кідалася ў вочы. Адна частка яе, каб паправіць свае справы, прадавала інтарэсы дзяржавы, але іншая пачынала разумець, што карані зла знаходзяцца ў эканамічным базісе і барацьба са збядненнем павінна заключацца ва ўзняцці гаспадарак.

Гэта была думка правільная, але ў палітычным дачыненні безнадзейная. Адсюль ажыўленне тагачаснай літаратуры, адсюль імкненне да змены гаспадарчых формаў.

Сапраўды, мы напярэдадні эпохі падзелаў назіраем шэраг мерапрыемстваў, належна спрыяючыя узмацненню гандлю, росту прамысловасці і згладжванню класавых супярэчнасцей.

Найбольш ранняй думкай з'яўляецца думка аб паляпшэнні шляхоў зносін і перш за ўсё ў балоцістым Палессі. Паміж 1778 і 1784 гг., дзякуючы энергіі Мацв[ея] Бутрымовіча, пасля пасла на 4-х гадовы сойм, ўладкоўваецца мясцовымі землеўладальнікамі 2 добраўпарадкаваных гасьцінцы: адзін ад Слоніма да Пінска праз Лагішын, а другі з Пінска вёў на Валынь. Першым шляхам Вільня і Менск зручна злучаліся з Брэстам і Варшавай. Сродкі на гэтыя гасцінцы галоўным чынам былі адпушчаны знакамітым гетманам М. Агінскім. Далей зарадзіліся і былі прыведзены ў выкананне думкі аб злучэнні галоўных рэк каналамі. Першым быў прарыты Агінскі канал, які злучыў Шчару з Ясельдай і, такім чынам, Днепр з Нёманам. У 1784 г. прайшоў першы транспарт судоў ад Херсона да Крулеўца. Канал быў збудаваны на сродкі таго ж Агінскага. Ён жа спрабаваў правесці яшчэ адзін канал пад Сцетычовым, а Скірмунд каналізаваць пінскія балоты паміж Гаравахаю і Вяляцічамі. Вучоны ксёндз Францішак Нарвай працуе над ачысткай Нёмана на працягу 3-х гадоў па даручэнні камісіі Скарбовай Літоўскай. Ужо ў эпоху падзелаў скончаны Дняпроўска-Бугскі канал злучэннем Піны з Мухаўцом, прытокам Буга. У 1784 г. згаданы Мацв[ёй] Бутрымовіч не без цяжкасьцей правёў па гэтым шляху, тады яшчэ не цалкам гатоваму, першыя 10 судоў у Варшаву і Гданьск. Канчаткова канал быў гатовы толькі ў пачатку XIX ст. Каля таго ж часу з'яўляюцца праекты злучэння Дняпра з Дзьвіною. Знакаміты вучоны Фадзей Чацкі ў 1796 г., г. зн. пасля падзелаў, прадставіў мемарыял пра

карысць гэтага канала. Ён паказвае на тое, што багатая лесам Мінская губернія ў межах ракі Бярэзіны адрэзана ад Дзвіны. Таму транспарт лясных матэрыялаў абыходзіцца вельмі дорага і адымае шмат часу. Гэтым быў дадзены штуршок будаўніцтву Бярэзінскага канала, скончанаму рускім урадам значна пазней. Тады ж з'яўляецца цэлы шэраг іншых праектаў аб сувязі каналамі паўднёвых рэк з Нёманам і нават з Ільменем.

Асабліва цікавыя спробы аднаўлення некаторых галін прамысловасці. Толькі цяпер у эпоху падзення дзяржавы і эканамічнага упадку да Польшчы і Беларусі дайшлі ідэі меркантылізма, пачалася эпоха штучнага насаджэнні прамысловасці або фарсіраванне больш ранніх яе завязяў. Гэта з'ява ўласціва ўсёй аб'яднанай дзяржаве. Каля таго ж часу ў Польшчы з'яўляюцца спробы стварэння некаторых акцыянерных кампаній і насаджэння прамысловасці пры дапамозе замежных капіталістаў.

На чале прадпрыемстваў стаіць шляхта. Гэта справа не столькі капіталу, колькі справа інтэлігенцкай шляхты, а таму і самыя прадпрыемствы будуюцца недастаткова практычна і не з'яўляюцца дастаткова трывалымі. Буйную ролю ў гэтым асвяжэнні прамысловасці згуляла Беларусь.

У справе развіцця прамысловасці кіпучую дзейнасць праявіў падскарбі надворны літоўскі Антоній Тызенгаузен, пабуджаны ў сваёй дзейнасці каралём Станіславам-Аўгустам. Ён атрымаў у арэнду ад караля багацейшую Гродзенскую эканомію і задаўся мэтай падняць Гродна і ператварыць яго ў прамысловы цэнтр. Мы ўжо ведаем, што з'яўленне ў гэтых мясцовасцях суконных фабрык не магло быць выпадковасцю, т. я., гэтая частка Палесся вылучалася па развіцці авечкагадоўлі. Багатыя сродкі Гродзенскай эканоміі шмат у чым палегчылі задачу Тызенгаўз. Трэба заўважыць, што па свайму характару гэты магнат быў некалькі фантазёрам, але ў той жа час адрозніваўся велічэзнай энергіяй і здольнасцю да вельмі разнастайнай дзейнасці. Ён валодаў друкарнямі ў Вільні і Гродна, выдаваў гарадзенскую газету, выдаваў кнігі, заснаваў некалькі школ і нават батанічны сад. У кіруемых ім маёнтках ён стараўся падняць прамысловасць, асабліва лясную справа і ў розных сваіх маёнтках і стараствах заснаваў шэраг фабрык: у Паставах - палатняную фабрыку, і такую ж у Шаўлях, у Брэсце - суконную фабрыку. Але гэта былі вельмі бедныя установы. Толькі што вакол Гродна ў 1777 г. такіх дробных фабрычных устаноў лічылася 15. Усё гэта былі спробы падняць розныя формы прамысловасці. У 1780 г. было ўжо 23 розных фабрыкі і найбуйнейшай з іх была фабрыка шаўковых вырабаў, якая налічвала 62 станкі, з якіх 24 было спецыяльна прызначана для вырабу золататканных паясоў. Фабрыкай кіравалі французы.

Суконная фабрыка складалася з 24 станкоў. Затым, сярод фабрык Тызенгаўзена была фабрыка залатых вырабаў, сталовай бялізны, панчошная, карункавая, экіпажная, картачная. Прадмесці г. Гродна - Гарадніца цалкам змянілася, у ёй з'явіліся вуліцы з добраўпарадкаванымі каменнымі і драўлянымі дамамі. Навакольныя вёскі таксама былі прыцягнуты да працы.

Задума Тызенгаўзена была тыпова прыгонніцкая задума. Ён выклікаў замежных майстроў для навучання прыгонных сялян. Была спроба нават стварыць працоўны клас, для чаго былі прымусова ўзятыя з прыгонных сямействаў хлопчыкі і дзяўчынкі і аддадзены ў навучанне рамяству. Тызенгаузен нават у школы зганяў гвалтоўна прыгонных сялян і прымусова іх прымушаў навучацца медыцыне і хірургіі. Англійскі падарожнік Кокс перадае: у прадпрыемствах Тызенгаўзена было да 3000 рабочых, уключаючы і тых, якія па вёсках былі занятыя прадзеннем воўны і лёну. Але той жа Кокс падрабязна спыняецца на становішчы прыгонных рабочых на фабрыках. Яму скардзіліся дырэктары, што хоць фабрычныя атрымліваюць лепшую вопратку і ежу, чым іншыя сяляне, аднак іх нельга заахвоціць да заняткаў промысламі інакш, як толькі сілай. Кокс выдатна ацаніў, што гэта адбываецца з прычыны рабскага стану працоўных: «Большасць з іх мела на сваім твары выраз такой глыбокага суму, што маё сэрца калацілася ад болю, гледзячы на іх. Лёгка зразумець, што яны працавалі па прымусу, а не па схільнасці».

Тызенгаузен ўяўляў сабою захапляючуюся і мастацкую натуру. Гэта быў дылетант, які цікавіўся ўсім і не меў у дакладнасці пэўных ведаў. Ён усё пачынаў, але не паспеўшы дачакацца канца, браўся за іншае, як мецэнат. Не дзіўна, што ў рэшце рэшт прадпрыемства Тызенгаўза лопнула і справа скончылася мільённым дэфіцытам.

Тызенгаузен быў самай буйнай з'явай у гэтых адносінах, але далёка не адзінай. Апошні падканцлер Літвы граф Іахім Хрэбтовіч У 1790 г. будуе ў сваім маёнтку Вішнёвым першую і адзіную ў Беларусі даменную печ. Але гэтая задума праіснавала ўсяго 4 гады. Канцлер літоўскі Сапега ў сваім маёнтку Ражанне Слонімскага павета будуе суконную, папяровую і палатняную фабрыку, а яго брат Казімір ў Кодані - суконную. Княгіня Ганна Яблонаўская ў Сямяцічы на Падляшшы, будуе селітарны майдан і кацельню. Хоць гэтыя спробы былі і няўдалыя, усё ж яны не прайшлі бясследна, як, напр., спроба Тызенгаўзена, так як з часам Гродзенскі раён сапраўды ператварыўся ў фабрычны раён.

У гэтую ж эпоху некаторыя, вельмі сціплыя спробы больш ранняга часу, набываюць асаблівае заступніцтва беларускіх магнатаў. Так, княгіня Ганна Радзівіл, відаць, яшчэ ў першай палове XVIII ст. зладзіла ў сваіх

маёнтках некалькі фабрык. Так, у Налібоках яна заснавала шкляны завод, у Янавічах фабрыку кантаваных камянёў, у Урэччы - шкляны завод і фабрыку люстэркаў, у Смалкове - фабрыку гліняных вырабаў, у Каралевічах - шпалерную. У Радзівілаў ж у Нясвіжы здаўна існавала дывановая фабрыка і вельмі вядомая фабрыка ўсходніх вырабаў у Слуцку. Слуцк, як мы ведаем, ужо здаўна быў даволі прамысловым горадам. Гэта быў цэнтр прамысловасці і мастацтва. Тут знакаміты Гершка Лейбавіч, родам з Нясвіжа, пісаў сваю галерэю Радзівілаўскіх партрэтаў. Княгіня Урсула Францыска Радзівіл, народжаная Вішнявецкая, жонка князя Міхаіла, празванага «Рыбанька» была вялікай заступніцай усякага роду артыстычных талентаў. Гэтым скарыстаўся нейкі Ян Маджарскі, армянін, родам са Стамбула, і з дапамогай Радзівілаў заснаваў у Нясвіжы фабрыку габеленаў. Потым ён з'яўляецца ў Слуцку і заключае з князем Радзівілам кантракт на выпрацоўку паясоў і іншых золата - і срэбратканных вырабаў пярсідскага гатунку. Пры гэтым Маджарскі абавязваецца навучыць гэтай працы аднаго майстра. У канцы XVIII ст. на фабрыцы было 24 станкі, а ў пачатку XIX ст. толькі 12 з 30 працоўнымі. На фабрыцы рабіліся разнастайныя матэрыі ў персідскім гусце. Цікава, што кляймо фабрыкі пісалася па-беларуску «Леў Маджарскі».

Але ўсе гэтыя спробы насаджэння прамысловасці былі не больш, як панскія задумкі, пад якімі часам адчуваўся добры намер або перайманне Захаду, але адсутнічала разуменне рэальнай рэчаіснасці. Акрамя суконных, ільняных і шкляных фабрык, усе іншыя мелі мэтай задавальненне вытанчанага густу вяльможных паноў і грунтаваліся на падвозе замежнай сыравіны. Адсутнічала разуменне таго, што рамяства і фабрыкі першага роду выпрацоўваюцца дзесяцігоддзямі, а фабрыкі, заснаваныя на мясцовай сыравіне, павінны мець перш за ўсё мясцовы рынак для збыту.

Акрамя таго, гэтыя спробы ў вялізным большасці ладзяцца як раз тады, калі Рэч Паспалітая ў гандлёвым дачыненні была направляема сваімі суседзямі. Так, мары аб каналах, якія вядуць з паўднёвай Беларусі да вусця Віслы, супалі з эпохай, калі кароль Прускі Фрыдрых Вялікі сістэматычна падрываў польскі і беларускі гандаль, дамагаючыся валодання Гданьскам. Ён ладзіў мытные каморы, падрываючыя вольнасці Гданьскага порта і ў той жа час ненатуральна падвышаюў кошт вывозячыхся тавараў. Ён нават дайшоў да чаканкі 2-х мільёнаў фальшывых талераў, якія распаўсюдзіў у межах Польшчы і Літвы. Дамова з Прусіяй 1775 відавочна імкнулася накіраваць польскі гандаль у прускае рэчышча. Толькі пераход Гданьска ў рукі Прусіі спрыяў ўздыму яго гандлю, г. зн. павелічэнню прытоку польскіх тавараў. Гандаль з Аўстрыяй у эпоху падзелаў не меў вялікага значэння, т. я. Польшча нічога не вывозіла ў межы гэтай апошняй, а да сябе ўвозіла

толькі па перавазе венгерскае віно. Зносіны з Прычарнамор'ем абарваліся яшчэ ў XVII ст., калі Турцыя захапіла крэпасці на паўночным беразе Чорнага мора. Але паўднёвы напрамак гандлю адразу атрымаў вялікае значэнне, калі Прычарнамор'е апынулася ў руках Расіі. Трэба заўважыць, што гандлёвы трактат 1775, г. зн. зараз [жа] пасля першага падзелу быў вельмі спрыяльны для Польшчы. Рускі ўрад вельмі прадбачліва ўвёў шэраг ільготных артыкулаў для гэтай часткі Беларусі, якая яшчэ заставалася ў адзінстве з Польшчай. Гэтымі артыкуламі прадастаўляўся вольны гандаль па Дзвіне. Рыжскі гандаль соллю вызваляўся ад усякага роду мытных збораў і манаполій. Нарэшце, наогул Рыжскі порт быў абвешчаны ў асабліва прывілеяваным становішчы. З іншага боку, занятак Расіяй паўднёвых стэпаў, з'яўленне рускага гандлёвага флоту ў Дарданэлах вельмі ажывілі польскі гандаль, адцягнулі частку яе тавараў на поўдзень і паднялі, такім чынам, паўночны напрамак. Пачалося ажыўленне ў гандлі. Абароты Віцебска падняліся. Тады як у палове XVIII ст. лік судоў, якія прыходзілі ў Рыгу за таварам, вагаўся ад 300 да 600, з 70-х гадоў хутка ўзрастае і на рубяжы XVIII-XIX стст. рыжскі порт прымае ў сваіх водах каля 1000 судоў у год. Вядома, тут ужо была частка і рускіх тавараў, але, зразумела, на долю Беларусі прыпадала значная частка яго.

Вялікарускія купцы хутка асвоіліся з новым пашырэннем рынку і ўжо ў апошнія гады XVIII ст., у першыя гады XIX ст. Віцебск знаходзіцца ў шырокіх дзелавых зносінах са Смаленскам, Харкавам, Пецярбургам, Масквой, Варонежам, Херсонам, Якабштадтам, Ліпецкам і інш. І гэтыя зносіны, між іншым, адрозніваюцца шырокім крэдытам, якім карысталіся віцебскія купцы ў гэтых гарадах. Па захаваўшыхся запісах апратэставання вэкселяў можна бачыць, што, напр., у 1801 г. было апратэставана на 245 тысяч рублёў вэксаляў, выдадзеных у Віцебску. У здзелках прымаюць удзел, галоўным чынам, купцы і мяшчане і вельмі рэдка шляхта. Нават 10% гадавых, прынятых у той час, можна лічыць невысокім адсоткам, якія паказвае на тое, што крэдыт з'яўляецца прыватнай з'явай.

Такім чынам, здавалася, што новая палітычная сітуацыя абяцае больш людскія ўмовы для гаспадарчага жыцця краіны. Праўда, да канца Рэчы Паспалітай і ў шляхецкіх розумах сталі зараджацца ідэі такой сацыяльнай і эканамічнай палітыкі, якая некалькі палегчыла б стан ніжэйшых класаў і зрабіла б іх працу больш прадуктыўным ў гаспадарчым стаўленні. Чатырохгадовы сойм не выявіў асаблівага лібэралізму, але ўсё ж, у гэтую эпоху заўважаецца значнае працвеpажэнне. Зрэшты, мы збольшага датыкаліся ўжо гэтага пытання, і акрамя таго пастановы сойма маюць чыста тэарэтычнае значэнне, і таму мы на іх спыняцца не будзем.

ГЛАВА XII
ПЕРЫЯД ПАДЗЕЛАЎ

§ 1. УМОВЫ, ЯКІЯ ПРЫВЯЛІ ДА ПАДЗЕЛАЎ

Да другой палове XVIII ст. Польска-Літоўска-Беларуская дзяржава уступіла ў перыяд наймацнейшай анархіі. Старыя формы дзяржаўнага побыту, прыдатныя для сярэднявечнай дзяржавы, зжылі свой час і прынялі пачварны выгляд. Liberum veto зрабілася цацкай у руках моцных вяльмож, невялікая купка якіх кіравала дзяржавай, карыстаючыся галасамі збяднелай і залежачай ад яе ў матэрыяльным дачыненні дробнай шляхты. Раскоша - агульная зло тагачаснай Еўропы - дайшло ў Польшчы да жахлівых і пачварны памераў. Вышэйшы клас грамадства апынуўся цалкам непрадукцыйны і толькі растрачваючым народны здабытак.

Ніжэйшым класам жылося вельмі дрэнна. Нават прывілеяваным гарадах цяжка было пазбавіцца ад гвалту любога вяльможы, бо кожны з іх стаяў на чале ўласнага войска, а суды ператварыліся ў цацку і пасмешышча: іх баяліся толькі слабыя элементы краіны. З прычыны разрослых шляхецкіх прывілеяў па бяспошліннаму торжышчу, вінакурэнню гандаль гарадоў ўпаў. Рамяства ў гарадах вяло бездапаможнае існаванне, таму што вышэйшыя класы усё неабходнае атрымлівалі ад сваіх сялян ці ж карысталіся толькі замежнымі вырабамі. Збыт рамесных твораў быў таму абмежаваны, бо сярэднія і ніжэйшыя класы страшна збяднелі. Аб сялянах і казаць няма чаго, таму што яны знаходзіліся ў моцным ўціску. З цягам часу ў вышэйшым багатым класе таксама заўважаецца збядненне, недахоп сродкаў для падтрымання раскошнага жыцця. Глыбокая сапсаванасьць гэтага класа зрабіла тое, што ён апынуўся надзвычай прагным да ўсякага роду незаконных спосабаў павелічэння сваіх сродкаў. Карупцыя польскіх вяльможаў сапраўды дзівосная. У гэтым дачыненні літоўска-беларускія вяльможы, больш трывала забяспечаныя ў матэрыяльным стаўленні і больш дзяржаўна настроеныя, у меншай меры заплямілі сябе прадажнасцю, чым іх сучаснікі з ліку палякаў. Таму польская знаць апынулася лёгка падкупляемай дыпламатамі суседніх дзяржаў і прадавала без усялякіх сумненняў надзённыя інтарэсы сваёй радзімы. Калі да гэтага дадаць падзенне адукацыі, звязанае з падзеннем літаратуры, то гэтым вычэрпваюцца важнейшыя недахопы сучаснага грамадства. Але сярод гэтых недахопаў неабходна падкрэсліць незвычайна развіўшаяся палітыканства, якое не мела пад сабой сур'ёзнай партыйнай глебы: назіраецца барацьба асоб і асобных буйных шляхецкіх кланаў паміж сабой.

Кожная асобная група імкнулася трымаць уладу ў сваіх руках, уплываць на караля ці на сойм, ставячыся з нянавісцю або падазронасцю да іншых груп. Усе клапаціліся аб волі айчыны, казалі гучныя фразы; увогуле ўсе стараліся падтрымліваць стары лад, ужо отжыўшы свой век, у якім так прывольна жылося невялікай кучцы вяльмож і ўсе баяліся якіх-небудзь перамен у гэтым ладзе, хоць з цягам часу некаторыя пачалі разумець, што ў ім менавіта крыецца прычына, якая мучыла залатую вольнасць.

§ 2. РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

Кацярына II, уступіўшы на пасад, атрымала па сутнасці даволі абвостраныя адносіны паміж Расеяй і Польшчай. З аднаго боку, заставалася традыцыйнае права ўмяшання рускай улады ў адносіны польскага ўрада да праваслаўных элементаў краіны. З другога боку, як бы ў сілу вядомай традыцыі ўсталявалася, што польскі ўрад і шляхта аказвалі вельмі моцны супраціў самым настойлівым і справядлівым патрабаванням рускага ўрада. Кацярына ў дачыненні да ўсіх суседніх дзяржаў ўстанавіла цвёрды і нацыянальны курс палітыкі. У сувязі з гэтым яна не супраць была узмацніць сваю дзяржаву за кошт слабога суседа. Для яе пытанне аб праваслаўі адразу стала баявым пытанне, прытым добрапрыстойным, даючым падставы для ўмяшання ў польскія справы. Да гэтага далучыліся дробныя спрэчкі на глебе невыканання палякамі дагавора 1686 г. Агульныя палітычныя інтарэсы Кацярыны, якія прыкрываліся рэлігійным пытаннем, падказвалі ідэю абрання ў выпадку смерці састарэлага Аўгуста III такой асобы, якая адпавядала б інтарэсам Расіі. Калі памёр кароль, Кацярына неадкладна знайшла падыходзячага кандыдата ў асобе стольніка Літоўскага графа Станіслава Панятоўскага. Ён быў ёй занадта добра вядомы яшчэ па Пецярбургу, калі яна была вялікай княгіняй. Такому выбару спрыялі не толькі палітычныя меркаванні і веданне няўстойлівага характару гэтага кандыдата, але і былі асабістыя сімпатыі да яго з боку Кацярыны. Калі паўстала пытанне аб выбарах, рускі амбасадар у Польшчы неадкладна абвясціў меркаванне свайго ўрада, што для дабра Польшчы, у мэтах захавання залатой вольнасці, рускі ўрад настойвае на абранні прыроднага паляка, прычым падказаны быў і кандыдат. Подкуп гетмана Браніцкага, прымаса Любенскага і многіх іншых зрабіў астатняе. Паралельна з тым руская дыпламатыя настойвала на паляпшэнні становішча праваслаўных. Палякі абралі Станіслава Панятоўскага (1764 г.). Але ў пытанні аб становішчы праваслаўных выказалі аднадушнасць, і прысяга новага караля нічога не дадала да вырашэння гэтага пытання. Гэта дало падставу рускаму паўнамоцнаму амбасадару кн. Рапніну працягваць свае настойванні па гэтым пытанні, звяртаючыся ўжо да пагроз. Дарэчы,

гэты дыпламат быў заняты больш агульнымі палітычнымі пытаннямі, сам даволі мякка ставіўся да каталіцызму і падымаў пытанне аб дысыдэнтах, г. зн. аб рознаверцах толькі тады, калі гэта выклікалася дыпламатычнымі меркаваннямі. У гэтых адносінах Кацярына была больш далёкасяжнай свайго міністра. Але Рапнін мог канстатаваць моцны энтузіязм, падымаючыся кожны раз на сойме, калі ставілася пытанне аб дысыдэнтах, хоць бы ў самай мяккай форме.

Між тым у асяроддзі праваслаўных у той час таксама заўважаецца моцнае ўзбуджэнне. У асобе арцыбіскупа магілёўскага Георгія Каніскага праваслаўныя і нацыянальна настроеныя беларускія элементы атрымалі ўпартага змагара не толькі за праваслаўе, але і за нацыянальную справу. Адчуваючы падтрымку з Пецярбургу, Каніскі паводзіў сябе настойліва. Са згоды Кацярыны ён з'явіўся да караля (1765 г.) і вымавіў моцную прамову, выкладаўшую ўціск праваслаўных. У той жа час Рапнін і дыпламаты суседніх дзяржаў зрабілі польскаму ўраду адпаведнае прадстаўленне ў самай катэгарычнай форме. Патрабаванні праваслаўных беларусаў па сутнасці не ішлі вельмі далёка, і нават для шляхты-беларусаў яны не ішлі далей жадання мець права на абранне на ніжэйшыя пасады і на сойм, затым у ліквідацыі дробных розных крыўдаў. Але нават і гэтыя патрабаванні здаваліся фанатычна настроеннай шляхце празмернымі. Сярод яе паднялося моцнае ўзбуджэнне. Каталіцкія біскупы, у тым ліку кракаўскі, вядомы Солтык, пачалі моцную агітацыю ў краіне. Сойм 1766 адкрыўся пры вельмі неспрыяльных умовах для праваслаўных. На сойме пачуліся прамовы, напоўненыя палымянай абаронай каталіцызму і нялюдскасцю супраць усіх, іншаверных. Рэлігійны фанатызм падняўся да вышэйшых межаў. У ім прымала ўдзел і тая партыя, якая да гэтага часу лічылася рускай партыяй і на чале якой стаяла шырокая і ўплывовая прозвішча князёў Чартарыйскіх. Бачачы беспаспяховасць сваіх афіцыйных заяў і агульнае ўзбуджэнне супраць праваслаўных і іх абаронцы - Расіі, Рапнін ад пагроз перайшоў да справы. На караля надзей таксама не было, таму што ён быў слабы, і таму што ён выявіўся двудушным і змяняў сваёй заступніцы пад уплывам тых ці іншых меркаванняў. Рапнін знайшоў прыхільнікаў з ліку асоб, незадаволеных каралём. На адных падзейнічаў подкупам, на іншых аказала ўздзеянне спакуслівая думка стаць ва ўладзе. Рапнін утварыў 2 канфедэрацыі з праціўнікаў караля. Адну - у Торуні, а другую - у Слуцку. Матыў гэтых канфедэрацый быў палітычны: яны былі накіраваныя супраць караля, таму што ён апынуўся пад уплывам Чартарыйскіх, а апошнія паспелі правесці некаторыя рэформы, праўда, яшчэ нязначныя, у кіраванні дзяржавай.

Гэтыя імкненні Чартарыйскіх здаліся шляхце небяспечнымі парушэннем яе спрадвечных вольнасцей, замахам на змену любімага ладу. Нянавісць да караля і Чартарыйскіх сабрала пад сцягі канфедэрацыі вялікую колькасць шляхты. На чале літоўскай канфедэрацыі стаў вялікі праціўнік Станіслава Аўгуста Карл Радзівіл, вядомы пад імем Pane Kochanku. Гэта быў вельмі буйны вяльможа, які меў вялікую партыю ў Літве, бо ніхто не карміў шляхту лепш, чым ён. Для падмацавання канфедэратаў, Рапнін ўвёў у Польшчу дастаткова вялікі рускі атрад. Уся Польшча апынулася ў руках канфедэрацыі. У Радаме сабраўся сойм, складзены з ліку канфедэратаў. Рапнін адхіліў пытанне аб звальненні караля, прымусіў яго самога далучыцца да канфедэрацыі, да агульнага здзіўлення. Але калі пачаліся пасяджэнні сойма і калі Рапнін паставіў шэраг патрабаванняў адносна дысідэнтаў і самога спосабу вырашэння спрэчак, то ўсё ж на сойме апынулася даволі моцная апазіцыя. Зрэшты, Радом быў акружаны рускімі войскамі, затым у маёнтках праціўнікаў Расіі былі пастаўленыя войскі, а калі гэта дрэнна дапамагала, то Рапніна загадаў арыштаваць Солтыка, кіеўскага біскупа Залускага і кракаўскага ваяводу Ржевускага. Арышт зрабіў вялікае дзеянне і сойм зацвердзіў акт вольнага веравызнання грэцкай веры і прызнанне палітычных і грамадзянскіх правоў за яе прадстаўнікамі.

Але гвалт над вольнасьцю соймавых рашэнняў, нанесеная палякам абраза, выклікалі моцнае абурэнне сярод тых, хто бачыў для сябе вялікую бяду ў тым, што былі дадзены правы дысідэнтам, а не ў тым, што ўзмацненне рускага ўплыву і рускае ўмяшанне ператваралі Польшчу ў залежную дзяржаву. Палякі дзіўным чынам мірыліся з умяшальніцтвам рускага амбасадара ў іх дзяржаўныя справы, ахвотна з партыйных мэтаў гатовы былі карыстацца рускімі войскамі, але не маглі толькі мірыцца з пытаннем аб раўнаправаўі дысыдэнтаў. Тут, вядома, мелі значэнне не толькі меркаванні палітычныя, але і меркаванні нацыянальнага і рэлігійнага характару. Біскуп Камянецкі Адам Красінскі ў м[ястэчку] Бары Падольскай губ. склаў (1768 г.) канфедэрацыю ў мэтах дамагчыся адмены пастаноў 1766, г. зн. канфедэрацыю супраць Расіі. Канфедэраты былі напоўнены фанатызмам. Але яны нечакана для сябе сустрэліся з паўстаннем ўкраінскіх сялян і казакоў, якія крывёю залілі ўсю Украіну. Злосць было ўзаемнай. Нянавісць канфедэратаў звярнулася на караля і ягоабвясцілі скінутым. Для падтрымання парадку рускія войскі былі ўведзены ў Польшчу. Пастаўлены на чале рускіх войскаў Сувораў па частках разбіваў канфедэратаў. Так як у Варшаве былі рускія войскі, бо на гэты раз кароль зноў перайшоў на бок рускіх, то канфедэраты спрабавалі выкрасці караля. Але гэта прадпрыемства не атрымалася. Пакуль ішла гэтая барацьба, тры суседнія

дзяржавы змовіліся паміж сабой адносна падзелу Польшчы. У 1772 г. падзел ўжо быў здзейсненым фактам, прычым Расія заняла Усходнюю Беларусь, г. зн. цяперашнія губерніі Магілёўскую і Віцебскую. Руская дыпламатыя запатрабавала, каб сабраўшыся ў Гродне ў 1773 г. сойм добраахвотна пацвердзіў саступку занятых абласцей Расіі. Подкуп, пагрозы і пасіўнасць дэпутатаў сойма прывялі да таго, што рускія патрабаванні былі задаволены. Той жа сойм пацвердзіў ранейшае устройства Польшчы, выбарнасць каралеўскай годнасці абавязкова з ліку палякаў, вольнасць правоў праваслаўных і дысыдэнтаў, некаторыя палягчэнні ў становішчы сялян і ўсталяваў пры каралю пастаянны савет, які мае характар міністэрства.

§ 3. ДРУГІ І ТРЭЦЦІ ПАДЗЕЛЫ

Першы падзел паказаў пераважны ўплыў Расіі ў Польшчы. Але з іншага боку, ён выклікаў буру абурэння сярод польскіх патрыётаў супраць Расеі. Між тым, у перыяд паміж першым і апошнімі падзеламі Польшчы ў асяроддзі польскага грамадства назіраецца вядомага роду аздараўленне: няшчасце радзімы падзейнічала выцвярэжваючым чынам у вядомай меры на меней сапсаваную частку польскага грамадства. Многія сталі сур'ёзна думаць пра рэформы ў галіне эканамічнага і палітычнага жыцця краіны. Гэтаму працвераажэнн і ўвазе да надзённых патрэб дзяржавы несумненна садзейнічаў сам рускі ўрад, бо рускі пасланнік ў корані спыняў усякага роду палітыканства на соймах і соймы праходзілі дзелавіта, без зрываў, што даўно не маглі прыпомніць палякі. Відаць, у задачы рускага ўрада першапачаткова ўваходзіла садзейнічаць мірнаму развіццю і росквіту Польшчы. Гэты перыяд адзначаны шэрагам рэформ. Так, пры ім пачала сваё дзеянне Адукацыйная камісія, становішча навучальных устаноў наогул было палепшана. З'яўляецца шырокая публіцыстычная літаратура, якая асуджае многія бакі устройства старой Польшчы. У гэтай літаратуры адбіваецца моцны дэмакратычны струмень. Яна з сілай падымае сялянскае пытанне і яе ўплыў адбіваецца на частковых паляпшэннях ў становішчы сялян, пра што нам яшчэ давядзецца гаварыць у адносінах да Беларусі. Наогул літаратура і навука адраджаюцца ў моцнай ступені. Гэта быў бліскучы перыяд уздыму польскага нацыянальнага духу. Але ўсё ж партыя рэформ не была дастаткова моцнай і звыш таго яна дапусціла цэлы шэраг не дыпламатычных крокаў. Партыйнасць і асабістыя рахункі часта перашкаджалі гэтай партыі цвяроза глядзець на рэчы і ўздым польскага нацыянальнага духу зрабіў яе занадта самаўпэўненай і нецярплівай. Гэтая партыя адразу стала на вузка нацыянальны пункт гледжання і не магла адкараскацца ад каталіцкіх тэндэнцый. Гэтыя ўмовы загубілі Польшчу.

Буйная памылка з боку партыі рэформаў была ў тым, што яна ўсю віну першага падзелу ўзваліла на Расею, паддалася прускаму ўплыву, паддалася прускім абяцанням, тады як Прусія мела пэўныя віды на не хапаючыя ёй часткі польскай тэрыторыі. У адносінах да Расіі гэта партыя стала ў відавочна варожыя адносіны і не замарудзіла абвастрыць рэлігійнае пытанне. 1783 Польшча пагадзілася на заснаванне ў межах Польшчы беларускай праваслаўнай епархіі замест такой жа ўступкі, якую зрабіў рускі ўрад, адкрыўшы ў сваіх межах беларускую уніяцкую епархію. Праваслаўным іерархам у Польшчы быў прызначаны слуцкі архімандрыт Віктар Садкоўскі, чалавек настойлівы і абапірацца на рускую ўладу. Кафедральным горадам праваслаўнай епархіі быў г. Слуцк, які належаў Радзівілам. Але з'яўленне беларускага епіскапа ў межах Польшчы стала толькі ўзмацняць праявы непрыязненых адносін і да праваслаўя, і да Расіі. Як гэта ні дзіўна, але дэмакратычны і навуковы ўздым Польшчы ўжываюцца з крайняй нецярпімасцю ў справах веры і разам з бліскучай літаратурай дэмакратычнага характару, з'яўляліся брашуры, поўныя ізуверства.

У перыяд названага ажыўлення палякі узмоцнена сталі рыхтавацца да рэформаў, якія спадзяваліся правесці на сойме 1787. У гэты час ўтварылася тры партыі. Адну партыю называюць каралеўскай, якая схілялася да думкі аб рэформах пры садзейнічанні Расіі. Многія з яе сябраў атрымлівалі жалаванне ад рускіх пасланнікаў, у тым ліку і сам кароль. Іншая партыя, на чале якой стаяў гетман Ксаверый Браніцкі, таксама складалася з рускіх прыхільнікаў, але была праціўніцай караля Станіслава. Нарэшце, трэцяя партыя, на чале якой стаялі Чартарыжскія, была партыяй карэнных рэформ і праціўніцай Расіі. Так як у Расіі ў гэты час пачалася вайна з Турцыяй і Швецыяй, то рускія пасланнікі трымалі сябе ў Польшчы надзвычай умерана і сталі ўвогуле не ўмешвацца ў яе справы. На сойме атрымалі перавагу праціўнікі Расіі. Пры такіх умовах адкрыўся знакаміты Чатырохгадовы сойм 1787-1791 гг.

Пасяджэнні сойма пачаліся бясконцымі спрэчкамі па пытанні аб рэформах, бо абаронцы старога рэжыму былі дастаткова моцныя. Сярод гэтых спрэчак мацней за ўсё адбівалася непрыязнае стаўленне да Расеі. Галоўныя соймавыя партыі сталі на прускі бок, дзейнічалі пад кіраўніцтвам прускіх дыпламатаў і заключылі саюз з Прусіяй, хоць Прусія тады ж дамагалася некаторых прыморскіх гарадоў, у тым ліку Таруні. Невялікія ўспышкі сялянскіх паўстанняў на Украіне падалі нагоду да абвінавачванняў, накіраваным супраць Расеі. Вінаватым у сялянскіх бунтах палічылі Віктара Садкоўскага і пасадзілі яго ж у турму. На сойме з'явіліся праекты аддзялення праваслаўнай царквы ў Польшчы і падпарадкавання яе

канстанцінопальскаму патрыярхату. У соймавых прамовах толькі і чуліся пагрозы ў адносінах да Расіі і ўпэўненасць у прускай дапамозе і абароне. Рускія дыпламаты паводзілі сябе асцярожна, але само сабой зразумела, што задзірлівыя паводзіны соймавых дэпутатаў закраналі прэстыж моцнага суседа. Дэпутаты былі занадта ўпэўненыя ў тым, што Расія знаходзіцца ў вельмі цяжкім міжнародным становішчы і спадзяваліся на трываласць прускага саюза. Сойм скончыўся абвяшчэннем знакамітай канстытуцыі 3 мая, якая была праведзена рэвалюцыйным шляхам. Гэта канстытуцыя сапраўды ўяўляе цэлы шэраг здаровых рэформ. Яна прадугледжвае спадчыннасць каралеўскай улады, знішчае "Liberum veto», дае права мяшчанству і нават уносіць некаторае паляпшэнне ў становішча сялян, упарадкоўвае адміністрацыю. Пры строга арыстакратычным ладзе Польшчы гэтая канстытуцыя была адносна дэмакратычнай і ва ўсякім выпадку была вялікім крокам наперад, бо давала магчымасць далейшага развіцця нармальнага канстытуцыйнай жыцця.

Аднак, Канстытуцыя 3 мая выклікала моцную апазіцыю ў польскім асяроддзі, звярнуўшымся да Расіі за дапамогай. У 1792 г. Расія справілася з вялікай славай і з Швецыяй, і з Турцыяй, і ў пачатку гэтага года рускія войскі рушылі ад турэцкай мяжы ў межы Польшчы. Генерал Крэчэтнікаў ад імя імператрыцы выпусціў маніфест з аб'явай аб усіх тых крыўдах, якія былі нанесеныя соймам Расіі. Неадкладна ўтварылася канфедэрацыя з Феліксам Патоцкім на чале, накіроўваных супраць чатырохгадовых рэформ сойма. Гэтая канфедэрацыя атрымала назву Таргавіцкай, па імя м[ястэчка] Брацлаўскага павета, якое належала Патоцкаму. З поўначы ў Польшчу ўступіў генерал Какоўскі. У траўні Менск і Вільня былі ў руках рускіх і ў Вільні ўтварылася генеральная Літоўская канфедэрацыя з такімі ж мэтамі.

Улетку рускія войскі былі ўжо пад Варшавай, рассейваючы і разбіваючы польскія войскі. Тады кароль, які раней дзейнічаў разам з партыяй рэформ, раптам перайшоў да Таргавіцкай канфедэрацыі. Прусія і Аўстрыя неадкладна ўвайшлі ў пагадненне з Расіяй адносна падзелу Польшчы, прычым Прусія афіцыйна патрабавала сабе ўзнагароджання за няўдалую для яе вайну з Францыяй. Узімку 1792 абвешчаны быў другі падзел Польшчы, прычым Расія атрымала ў межах Беларусі Мінскае ваяводства з некаторымі прылеглымі паветамі Віленскага ваяводства і Гродзенскага. Гродзенскі сойм 1793 павінен быў пацвердзіць гэтую саступку. Рускія гарнізоны засталіся ў Варшаве і Вільні.

Другі раздзел неадкладна выклікаў паўстанне палякаў супраць рускага панавання. Начальнік рускіх гарнізонаў і беларускі генерал-губернатар Тутолмін не заўважылі падрыхтоўку паўстання. Яно пачалося ў сакавіку 1794 г. Рускія гарнізоны ў Варшаве і Вільні былі выразаныя. Гэта

паўстанне было паднята партыяй дэмакратычных рэформ і сустрэла спачуванне ў гарадскім мяшчанстве. На чале Варшаўскага ўрада стаў гродзенскі шляхціч Касцюшка, выказаўшы свае ваенныя таленты ў вайне 1792, а ў Вільні - палкоўнік Ясінскі, які прызнаў, аднак, над сабой уладу Варшаўскага ўрада. Літоўскі ўрад звярнуўся не толькі да мяшчанства, але і да сялянства; ён абяцаў рэформы і заклікаў усіх да барацьбы з рускай уладай. Хоць сілы літоўскага і віленскага ўрадаў былі невялікія, але ў гэты час у Беларусі амаль не было рускіх войскаў. Аднак, спробы Ясінскага ўзняць паўстанне ў Мінскай губ. апынуліся няўдалымі, не ўдалося яму захапіць Менск. Нягледзячы на малалікасць рускіх войскаў, літоўскаму ўраду не ўдалося з імі справіцца. Ва ўрадзе Ясінскага пачаўся раскол і ў ліпені 1794 Вільня была узята рускімі войскамі. У кастрычніку Сувораў разбіў Касьцюшку і ўзяў яго ў палон пад Варшавай. Расія заняла ўсю Беларусь, Літву і Украіну, а праз год у кастрычніку 1795 паміж трыма суседнімі дзяржавамі быў падпісаны канчатковы акт аб трэцім падзеле Рэчы Паспалітай і тым спынена дзяржаўнае яе быццё.

ГЛАВА XIII
УСТРОЙСТВА БЕЛАРУСІ НА ПАЧАТКОВЫМ ЭТАПЕ РУСКАГА ВАЛАДАРАННЯ

§ 1. ТЭРЫТОРЫЯ ДАЛУЧАНАЙ ЧАСТКІ БЕЛАРУСІ

Па першым падзелу да Расіі адышлі: Інфлянты з гарадамі Дынабург, Люцын і Рэжыца, частка Полацкага ваяводства на правым беразе Дзьвіны, Віцебскае ваяводства, Мсціслаўскае ваяводства, памежныя мясцовасці Мінскага ваяводства (Рагачоў, Гомель, Прапойск). Увогуле гэта тэрыторыя складала 3862 кв. мілі, з насельніцтвам каля 4 млн. душ абодвух полаў.

Па другім падзеле адышлі: застаўшаяся недалучанай да Расеі частка Полацкага ваяводства на левым беразе Дзвіны, частка Віцебскага і Аршанскага паветаў, Мінскі і Мазырскі паветы і частка Рэчыцкага, ўсходнія часткі Навагрудскага і Слонімскага паветаў, княства Слуцкае, паўночна-усходнія ўскраіны Віленскага ваявод[ства] (часткі Браслаўскага і Ашмянскага паветаў), Пінскі павет Брэст-Літоўскага ваяводства.

Па трэцім падзеле адышлі вялікая частка Брэсцкага павета і ваяводства на правым баку Буга, Воўкавыскі павет і частка Слонімскага, Навагрудскага і Слуцкага паветаў, Навагрудскага ваяводства, паўночная і

усходняя паловы паўднёвай часткі Трокскага ваяводства (Упіцкі, Ковенскі паветы і часткі Трокскага і Гродзенскага паветаў), амаль уся Жмудзь, Віленскае ваяводства ў складзе Віленскага, Вількамірскага і Лідскага паветаў з часткамі Ашмянскага і Браслаўскага паветаў.

У 1807 г. была далучаная ад Прусіі Беластоцкая вобласць.

§ 2. ПЕРШАПАЧАТКОВЫ АДМІНІСТРАЦЫЙНЫ ЛАД

Пры Кацярыне II адміністрацыйны лад частак Беларусі, далучаных па другім і трэцім раздзелах, дастасоўваецца да того устройства, якое было дадзена часткам, далучаным па першым падзеле. Таму найбольшую цікавасць уяўляе устройства частак Беларусі, далучанай з 1772 г. Тады была ўтворана з новых правінцый Магілёўская губ. на чале з губернатарам генералам Кахоўскім, а Полацкі і Віцебскі паветы далучаны да Пскоўскай губ., аддадзенай ва ўпраўленне генералу Крэчэтнікаву. На чале абедзвюх губерніяў быў пастаўлены губернатарам бачны вяльможа З. Г. Чарнышоў, які жыў большаю часткай, аднак, у сталіцы. Устройствам новых губерніяў вельмі старанна цікавілася сама імператрыца. Неадкладна па далучэнні пачалася інтэнсіўная праца па адміністрацыйным устройстве новых губерніяў. Губернатары абвясцілі ад імя імператрыцы асаблівыя плакаты да насельніцтва, у якіх абяцалі вольнасць веравызнання, зацвярджэнне правоў законных маёмасцей, правы і вольнасьць расійскім падданых. Прызначаны быў тэрмін прынясення прысягі новаму ўраду. Далучэнне не сустрэла ніякіх перашкод. Насельніцтва прыносіла прысягу і нават беларуская шляхта не выявіла ніякага варожага стаўлення да Расіі. Яна была толькі занепакоена няроўнасцю абкладання, бо ў Расіі падаткі былі цяжэй, чым у былой Польшчы. Затым шляхта мела ў арэндзе шматлікія каралеўскія стараствы і баялася пераходу іх у казённае кіраванне. Губернатары далі на гэты конт заспакаяльныя запэўненні. Таму прысягнулі усё, за выключэннем некалькіх вяльмож (напр., дваіх Радзівілаў, Міхаіла Агінскага, Паца і нек. Інш.)

Палітыка Кацярыны ў дачыненні да далучаных губерніяў намецілася з самага пачатку, у сэнсе ўвядзення ў краі рускага заканадаўства, рускага адміністрацыйнага устройства і мовы. У адміністрацыйным дачыненні на практыцы былі дапушчаны некаторыя змены ў сэнсе пашырэння ролі адміністрацыі і ў галіне суда: на некалькі гадоў грамадзянскі суд быў пакінуты ў вядзенні мясцовых выбарных судоў, за гарадамі былі захаваныя магдэбургскія прывілеі.

Толькі з 1775, калі ў Расіі было ўведзена новае губернскае устройства, яго пачалі ўводзіць паступова і ў Беларусі. Гэта ўвядзенне

пачалося з 1777 г., калі быў новы падзел на паветы і было ўведзена агульнарускае кіраванне.

У дачыненні да пытанняў рэлігійных Кацярына паступіла надзвычай мякка і з вялікаю асцярогай карысталася моцным цягам ў асяроддзі уніятаў да пераходу ў праваслаўе. Таксама дакладна яна паступіла ў дачыненні да шляхецкіх правоў. Яна вельмі мякка паставілася да тых паноў, якія доўгі час ўпарціліся і не прыносілі прысягі, павялічваючы тэрміны для прынясення прысягі, або задавальняючы асобныя хадайніцтвы тых з іх, якія, прапусціўшы ўсе тэрміны, выяўлялі жаданне прынесці прысягу. Таму канчаткова было канфіскавана не больш за 30 тыс. сялян у такіх паноў, якія рашуча не хацелі прымірыцца з рускай уладай. Секвестраванныя маёнткі разам з некаторымі землямі з ліку новых казённых маёнткаў былі раздадзены вялікарускім памешчыкам. Гэтая раздача паклала пачатак вялікарускага землеўладання ў нашым краі. Аднак, тут землі раздаваліся буйным вяльможам, якія працягвалі жыць у Пецярбургу, атрымаўшы велізарныя маёнткі ў Беларусі, кіравалі імі з дапамогай габрэйскіх і польскіх арандатараў. Такім чынам, прыліў рускага элемента атрымаўся зусім нікчэмным. Кацярына не выявіла таксама тэндэнцый да абмежавання правоў мясцовай шляхты. Яна пакінула за ёю нават права вінакурства, што рэзка супярэчыла вялікарускім парадкам, дзе гэта права належала толькі казне, і прыносіла ёй вялікі прыбытак. Калі ў 1785 г. у Расіі былі ўведзены жалаваныя граматы дваранству і гарадам, то дзеянне іх было распаўсюджана і на Беларусь. Так як вялікаруская дваранская грамата прыцягвала дваранства да выбарных судоў і да адміністрацыі, то адрозненне новага ладу са старым аказалася нязначным, бо дваранства па сутнасці губляла толькі палітычныя правы. Ніякіх абмежаванняў польскай мовы Кацярына не ўводзіла і толькі адміністрацыйныя ўстановы вялі перапіску на рускай мове. У дваранства апынуліся нават вядомага роду нечаканыя для яго выгоды. Яны складаліся ў магчымасці ўзмацнення ўлады над сялянамі. У польскія часы адміністрацыя была зусім нямоглая і кожны пан ва ўпраўленні сялянамі абапіраўся на ўласную сілу, на ўласную міліцыю. Для сярэдніх і дробных паноў, якія не валодалі ваеннай сілай, заставалася адно выйсце - прымірэнчыя адносіны да сялян. У селяніна заставалася лёгкая магчымасць да бунту і нейкіх уцёкаў. Таму сялянскія павіннасці ў польскі перыяд не былі адносна высокія і памешчыкі павінны былі лічыцца са старымі звычаямі, якія вызначаюць сялянскія павіннасці і былі занесенымі ў інвентар. Руская ўлада была моцнай і прывыкла да падаўленьня усякага роду незадавальнення з боку сялян. Таму апошнія адразу адчулі з'яўленне моцнай улады ў краі і павялічэнне цяжару сялянскіх павіннасцей.

З гэтага ясна, што руская палітыка ў Беларусі прыняла той кірунак, якога яна ў агульным прытрымлівалася больш за сто гадоў, менавіта кірунак заступніцтва вышэйшага саслоўнага элементу, наогул заможных класаў, у шкоду сялянскаму беларускаму элементу.

Пры далучэнні Беларусі і Літвы па другім і трэцім падзелах пры Кацярыне адбываўся той жа парадак, г. зн. парадак паступовага ўвядзення расейскага кіравання, даваліся тыя ж абяцанні дваранству і першапачаткова стваралася такая ж форма папярэдняга прамежкавага стану паміж перыядам ўвядзення рускіх установаў і канчатковай ліквідацыяй мясцовых. Толькі Кацярына не паспела яшчэ ўвесці ў канчатковай меры ўсіх сваіх пачынанняў, калі яе месца заступіў яе пераемнік імператар Павел.

З далучаных па другім падзеле зямель была ўтворана губернія Мінская, затым была выдзелена адмысловая Полацкая губернія. З далучаных зямель па трэцім падзеле утвораны былі дзве губерніі: [Віленская] і Слонімская. Наогул, на працягу першых сарака гадоў, ішло даволі частае перакройванне Беларусі на губерніі, аддзяленне і далучэнне паветаў яе і г.д. У агульным апошняе губернскае устройства адносіцца да 40-х гадоў і з гэтага часу ўжо ўсталявалася больш трывалае дзяленне.

Мы бачылі, што Кацярынінская палітыка была ўвогуле палітыкай, спрыяльна накіраванай для ўладальніцкага класа. Але ў гэтай палітыцы была важная асаблівасць: яна адразу паставіла пытанне аб новым краі, як аб краі рускім. Так на яго глядзела сама Кацярына, так разумелі гэту справу яе губернатары, якія таксама адразу арыентаваліся ў пытаннях гістарычных. Яны ігнаравалі той факт, што тут яны маюць справу не з асноўным вялікарускім насельніцтвам, але з беларускім. Аднак, гэта вучэнне аб аднастайнасці беларускага і вялікарускага плямёнаў, нават падмацаванае Екацярынінскімі адміністратарамі гістарычнымі даведкамі, - усё гэта хутка прыйшло ў забыццё пры бліжэйшых пераемніках Кацярыны, для якіх гэты край апынуўся польскім.

Гэты новы паварот рускай палітыкі пачаўся з валадараньня Паўла. Указам 1797 уведзены ў Беларусі і Літве ўсе ранейшыя судовыя ўстанаўленні, у тым ліку адноўлены Літоўскі трыбунал і Задворны суд. Некаторыя новаўвядзенні былі дапушчаныя ў суды другой інстанцыі (дарадцы ад Кароны), у гэтых жа судах была дапушчана толькі руская мова. У пачатку цараваньня Паўла мясцовае дваранства толькі прасіла аб захаванні польскай мовы нароўні з рускай. Але аднаўленне «тамтэйшых правоў" пайшло так хутка ў гэта цараванне, што яно неўзабаве дало панаванне польскай мовы. Гэта аднаўленне ішло паспешна, без ведання справы, закон ішоў за законам, і часам ўводзіліся пад выглядам старых

установ такія, якіх зусім не існавала. Аднаўленне старога заканадаўства і суда можна было б толькі вітаць, калі б яно не давала падставы для ўзмацнення паланізацыі краю, калі б яно ў якой-небудзь меры ўлічвала асноўны нацыянальны элемент краю. Але гэтага як раз не здарылася. Паўлаўская палітыка дайшла да таго, што яна знішчыла ніжнія і верхнія расправы, у якіх судзіліся не дваранскія элементы. Між тым такіх элементаў тады было даволі шмат у Беларусі: імі былі дзяржаўныя сяляне, г. зн. сяляне былых старасьцінскіх маёнткаў, даволі шматлікі клас старавераў, нарэшце, вольных людзей, якія не знаходзіліся ў прыгоннай залежнасці. Усе гэтыя элементы, часта не валодалі польскай мовай, але вымушаны былі цяпер судзіцца ў шляхецкіх польскіх судах, прычым заканадаўства польскага статута з наступнымі польскімі канстытуцыямі зусім не было прыстасавана для суда над такімі элементамі.

Увогуле імператар Павел вельмі спрыяў палякам, вызваліў і аблашчыў Касцюшку і шмат іншых удзельнікаў паўстання, падтрымліваў каталіцызм і нават езуітаў. Таму польскія элементы нечакана для сябе знайшлі моцную падтрымку ў сваіх паланізатарскіх памкненнях ў рускім ўрадзе.

§ 3. АСНОВЫ УРАДАВАЙ ПАЛІТЫКІ ДА 1831

Аб пераемніку імператара Паўла імператары Аляксандры І даводзіцца сказаць амаль тое ж, што і адносна яго бацькі. Пры ім усталяваўся моцны польскі ўплыў пры двары, дзякуючы яго сябру Адаму Чартарыйскаму. Рускі ўрад прытрымліваўся паблажлівага стаўлення да ўладальніцкага класа і польскага элементу ў краі. Увогуле, гэта была эпоха абыякавага стаўлення да Беларусі з боку цэнтральнага ўрада. Пры такіх умовах польскія элементы краіны занялі ў ёй моцнае панавальнае становішча. Для паланізацыі прадставіліся шырокія магчымасці, што і адбілася ў дзейнасці Віленскага універсітэта, пра што нам яшчэ давядзецца гаварыць у сваім месцы. Ні акалічнасці 12-га года, ні адкрыццё польскіх тайных таварыстваў у 1821 г. не паўплывалі ў значнай меры на змену рускай палітыкі аж да першага польскага паўстання. Увогуле, гэта быў перыяд узмоцненай паланізацыі Беларусі.

§ 4. АДЛЮСТРАВАННЕ ДВАНАДЦАТАГА ГОДА

Спрыяльная для дваранства руская палітыка не магла яго цалкам задаволіць, бо яно не магло прымірыцца з пазбаўленнем дзяржаўнасці і з стратай правоў палітычных. З іншага боку, паслабленні з боку рускай палітыкі давалі магчымасць бачыць слабасць рускага ўрада і улівалі ў

розумы надзею на магчымасць барацьбы з ім. Руская ўлада не шукала апоры ў сялянстве, задаволіўшы толькі адну яго патрэбу - супакоіўшы яго ў рэлігійных адносінах. Наступствы такой палітыкі выявіліся пры першым жа выпадку, калі руская ўлада ў краі апынулася ў цяжкім становішчы.

Класы насельніцтва, якія імкнуліся да палітычнай волі, не былі задаволеныя рускім рэжымам. Вольная Польшча ў яе мінулым стала ўяўляцца ім тым ідэалам, да якога трэба імкнуцца, а вольнасць Польшчы ўяўлялася адзінай магчымасцю дамагчыся волі і для Беларусі, і для Літвы. Гэтая платформа гуртуе мясцовыя нацыянальныя элементы, літоўскія і беларускія, з палякамі і раней паланізаванымі землякамі. Нядзіўна таму, што кожны заклік да вольнасьці Польшчы знаходзіў сабе чульлівы водгук сярод шматлікіх беларускіх элементаў насельніцтва. Паўтараем, што такімі элементамі былі не толькі палякі, якія жылі ў нашым краі, не толькі паланізаваныя беларусы, але і беларусы нацыянальна настроеныя і нават не страціўшыя сувязі з праваслаўнай рэлігіяй. У 12-м годзе і ў 30-м годзе ўдзел беларусаў у польскай справе быў значна мацнейшы, чым удзел у 1863 г[одзе], калі аб'яднанне з Расіяй зрабілася ўжо больш трывалым.

У 12-м годзе, як вядома, герцагства Варшаўскае далучылася да Напалеона і падтрымлівала яго ў вайне з Расіяй. Уздым быў вельмі вялікі, бо палякі малявалі сабе ружовыя надзеі на аднаўленне Польшчы ў межах 1772 г. Гэта натхненне неадкладна перадалося ў Беларусь і Літву. Са з'яўленнем французскіх войскаў у Польшчы там утварыўся новы ўрад, Варшаўская канфедэрацыя. Войска «вялікай арміі", прыйшоўшы ў Беларусь, сустрэла ў вышэйшых класах яе грамадства і ў гарадах самы сардэчны прыём.

Польская генеральная канфедэрацыя сваім лозунгам паставіла ідэю уваскрашэння радзімы. Калі французы з'явіліся ў Літве і Беларусі, у Вільні быў створаны часовы ўрад, неадкладна далучыўшыйся да польскай генеральнай канфедэрацыі. У складзе гэтага ўрада мы бачым найслынных прадстаўнікоў дваранства. Тут мільгаюць імёны Аляксандра Сапегі, Аляксандра Хадкевіча, Ігната Тышкевіча, Адама Хрэбтовіча, Карла Празорава, Гаўрыіла Агінскага і шмат інш. Па меры руху французаў радавітае дваранства абвяшчала аб сваім далучэнні да канфедэрацыі. Адну з першых заяў зрабілі дваране Брэст-Літоўска, Беластока, Мінскай губ. і інш. мясцовасцяў. У кожнай губерніі ўтварыліся свае часовыя ўрады, якія аб'ядноўвалі сваю дзейнасць з літоўскім урадам, ўстаноўленым у Вільні. Трэба заўважыць, што тады ўсё яшчэ ўсьведамлялі нацыянальныя адрозненні паміж палякамі і беларусамі і ўрад Вял[ікага] Кн[яства] Літоўскага са сваімі заклікамі звяртаўася да нацыянальнага пачуцця Беларусі; заклікаў народнасці Польшчы, Літвы і Беларусі аб'яднацца для

стварэння адзінай вольнай дзяржавы. Трэба прызнаць, што кіруемы галоўным маршалам Станіславам Солтанам часовы ўрад выявіў велізарную энергію. Ён стварыў ўрадавы апарат, выдаў закон аб павятовых сойміках, аб гарадскіх сходах і устройстве гарадоў, рассылаў заклікі з клічам да волі. Нямалую працу яму давялося несці па упарадкаванню фінансаў і харчавага размяркавання, т. я. гэта справа была звязана з харчаваннем французскай арміі, па арганізацыі беларуска-літоўскага войска і нацыянальнай гвардыі.

Часовы літоўскі ўрад у агульным абапіраўся на спачуванне ўсіх слаёў насельніцтва. Нават беларускае сялянства прытрымлівала адыход рускіх войскаў і не дазваляла ім знішчаць харчы. Аб горадзе і шляхецтве, аб яго захапленьні будучай воляй і казаць не даводзіцца. Дзве мясцовыя газеты адлюстроўвалі тагачасны настрой беларускага грамадства. Гэтымі газетамі былі выдаваўшыяся ў Вільні "Курьер польскі» і «Мінская газета». Абедзве - на польскай мове. Кожны поспех французскай арміі выклікаў пачуццё радасці ў тагачасным грамадстве. Асабліва шчыравалі жыхары Мінска. Тутэйшы мясцовы ўрад на чале з Каменскім і Манюшкай сустракалі французаў за дзве мілі ад горада. Ва ўсіх гарадах наладжваліся ўрачыстасці і святы ў гонар Напалеона і яго войскаў. У Менску была нават пастаўлена на адным з такіх святаў складзеная Хадзько п'еса «Вызваленне Літвы ці пераправа праз Нёман». У выкананні яе прымалі ўдзел кн. Радзівіл, Манюшка і інш. прадстаўнікі вышэйшага тагачаснага грамадства. З нагоды заняцця французамі Масквы ўсюды былі імпрэзы. У Менску прэзідэнт горада Хадзько сказаў перад шматлікім сходам прамову, у якой ён казаў пра ціск ад Расеі і пра тую радасць, якую адчуваюць палякі і літоўцы (г. зн. беларусы), сыны адной маці Польшчы, пры думцы аб вызваленні краю ад рускіх.

Такі настрой, можна сказаць, быў ўсеагульным. Іншым буйным горадам, дзе была праяўлена асаблівая стараннасць да французаў, быў Магілёў. Тут французы знайшлі вялікае спачуванне не столькі ў паланізаваным насельніцтве, колькі ў беларускім і праваслаўным. Цэлы шэраг буйных у губерніі асоб апынуўся ў ліку заўзятых прыхільнікаў французаў. Сярод іх мы на першым плане бачым мясцовага праваслаўнага епіскапа Варлаама, іераманаха Арэста, відаць і астатняе духавенства даволі ахвотна ішло за сваім уладаром і толькі нешматлікія аказалі супрацiў. Уладыка, як і іншыя ўлады горада, прынеслі Напалеону прысягу, у цэрквах ўпаміналася яго імя. Па розных выпадках у Магілёве былі ўладкаваныя ўрачыстасці і гаварыліся прамовы з прывітаннем вызваліцеляў ад «нашых драпежнікаў». Такую прамову сказаў прэзідэнт горада Лускін, а ў Смаленску такую ж прамову вымавіў былы літоўскі абозны Празараў. І тут

была заснавана народная гвардыя і наогул вышэйшы клас выказаў вялікае дагаджальніцтва перад французамі.

Настрой розумаў ў 12 годзе характарызуе нам стаўленне вядомай часткі беларускага грамадства да рускага валадарства.

ГЛАВА XIV
КУЛЬТУРА І АСЬВЕТА У ПЕРЫЯД ДЗЕЙНАСЦІ ВІЛЕНСКАГА УНІВЕРСІТЭТА

§ 1. СТАН НАВУЧАЛЬНАЙ СПРАВЫ ДА ПЕРАЎТВАРЭННЯ ВІЛЕНСКАГА УНІВЕРСІТЭТА

Ужо пасля першага падзелу распачаты распад Польшчы аздараўляючым чынам падзейнічаў на шматлікіх патрыятычна настроеных прадстаўнікоў грамадства. Многія пачалі шукаць тыя аздараўляючыя дзяржаву сродкі, якія павінны былі б падняць польскі народ, польскую культуру і польскую дзяржаўнасць. Для многіх зрабілася яснай неабходнасць ўзняцця асветы і неабходнасць рэформаў у гэтых адносінах.

Справа ў тым, што агульнае разладжанне Рэчы Паспалітай у эпоху яе раздзелаў адбілася ў моцнай ступені і на стане асветы. Школы упалі ў колькасным і якасным стаўленні. Сучаснікі малююць школьную справа ў гэты перыяд у самых непрывабных рысах. Сельскіх школ не было зусім, або сустракаліся яны вельмі-вельмі рэдка, і нават у асяроддзі паноў назіралася нецярпімасць да асветы іх падданых. Лепш справа ішла ў рускіх абласцях Рэчы Паспалітай, дзе пры цэрквах праваслаўных і ўніяцкіх, а часам і пры касцёлах захаваліся парафіяльныя школы. Сярэднія школы знаходзіліся большаю часткай у руках езуітаў. К гэтаму часу прыкметна, як мы ўжо ведаем, падзенне выкладчыцкай энергіі гэтага ордэна. Праграма гэтых сярэдніх школ па-ранейшаму была шырокай, але гэта было сухое і пазбаўленнае жыццянавучанне рыторыцы і філасофіі.

Нядзіўна таму, што знакаміцейшы з публіцыстаў і прафесараў таго часу ксёндз Калантай называе гэтыя школы «пасьмешышчам» і марнай тратай часу. Гэтыя школы цяпер ужо не задавальнялі узрослых патрабаванняў. Па-старому ў гэтых школах былі вельмі лютыя пакаранні і біццё розкамі, рамянямі, бізуном складала аснову школьнай дысцыпліны.

Віленская езуіцкая акадэмія валодала шматлікімі адмоўнымі бакамі ў гэты перыяд. Праўда, пад уплывам канкурэнцыі піяраў у віленскай акадэміі

ўведзены былі некаторыя паляпшэнні, было ўзмоцнена выкладанне матэматыкі, і ў ёй ужо пачаў веяць новы дух, як раз у той час, калі бацькі-езуіты павінны былі саступіць сваё месца новай уладзе ў справе будаўніцтва школ.

Усьведамленне недахопаў школьнай адукацыі і агульнанацыянальны ўздым прывялі да думкі аб неабходнасці школьнай рэформы, тым больш, што закрыццё ордэна езуітаў паставіла пытанне аб сканцэнтраванні школьнага кіравання ў адной якой-небудзь установе. Так з'явілася ідэя стварэння Адукацыйнай камісіі, г. зн. Міністэрства народнай асветы, якое было па часе першым у Еўропе. Вельмі цікава, што на чале гэтага школьнага руху стаялі вяльможы з ліку беларусаў, прадстаўнікі ідэі самастойнасці Літоўскай Русі. Ідэя Адукацыйнай камісіі належыць апошняму канцлеру Вялікага княства Літоўскага графу Яўхіма Хрэбтовічу, чалавеку вельмі асвечанаму, аднаму з першых паноў, якія паклалі пачатак аблягчэнню становішча сялян. Бліжэйшым памочнікам яго быў пісар Літоўскі Ігнат Патоцкі. На чале камісіі быў прызначаны віленскі біскуп князь Ігнат Масальскі, зрэшты запляміўшы сваю дзейнасць занадта вялікай прыхільнасцю да казённага куфру. У камісіі быў шэраг асоб, з энтузіязмам адданых новай справе, [такіх], як ксёндз Пірамовіч і інш. Камісія паставіла свае задачы вельмі шырока. У другой палове 70-х гадоў яна перш за ўсё азнаёмілася са станам школ на месцах з дапамогай камандзіравання асаблівых візітатараў. Так як не было падыходзячых падручнікаў, то яна неадкладна стварыла грамадства для выдання элементарных кніг (1786 г.). Яна высветліла ўсе фундушы, г. зн. пасляіезуіцскія маёнткі, якія перайшлі да яе на справы асветы. Нарэшце, у 1783 г. быў гатовы план усяй школьнай справы ў Польшчы і Літве. Уся дзяржава была падзелена на навучальныя акругі, прычым у Беларусі былі ўстаноўлены Літоўская акруга з цэнтрам у Гродна, Руская - у Наваградку і Палеская - у Брэсце. Віленская акадэмія была захавана ў яе ранейшым выглядзе. У кожнай акрузе былі акруговыя школы і падакруговыя. Першы тып школ быў шасцікласны тып школ, якіх, аднак, Адукацыйнай камісіі не ўдалося адкрыць. Камісія выпрацавала праграму для выкладання. Яна мела на мэце стварыць чалавека і грамадзяніна, г. зн. задалася вельмі высокай мэтай. Ад гэтага вышэйшы тып школы атрымаў энцыклапедычны характар. Тут разам са звычайнымі школьнымі прадметамі - гісторыяй моў, славеснасцю і г.д. - выкладаліся такія навукі, як права натуры, мараль, эканомія, права палітычнае, гісторыя мастацтваў, рамёствы, натуральная гісторыя, гігіена, земляробства, агародніцтва і г.д. Лёгка здагадацца, што для выканання такой шырокай праграмы ў камісіі не хапала самага важнага - настаўнікаў. Да адукацыі іх былі прынятыя меры, але гэта справа прасоўвалася вельмі туга. Тады ж

з'яўляюцца і першыя жаночыя школы ў выглядзе асаблівых пансіёнаў. Між іншым, неабходна заўважыць, што шматпрадметнасць школ гэтага перыяду не варта ставіць у віну Адукацыйнай камісіі: такая была агульная тэндэнцыя адраджаўшайся педагогікі канца XVIII ст., рэфармаваўшай школу пасля таго, як у ёй знік ўплыў езуітаў. Былі ў школах і іншыя недахопы. Так, напрыклад, ваенныя практыкаванні, наогул дрэнна сумяшчаўшыяся са школьнай справай, адбіралі ў вучняў нямала часу. Часта ў школах не было падручнікаў, затое з'яўляліся стрэльбы і шаблі і аказваліся ў дастатковай колькасці.

Шмат чаго камісія і не магла зрабіць па ўмовах таго часу, ды і існавала яна ў беларускіх абласцях нядоўга. Усё ж, несумненна, што камісія падняла школьны пытанне, зацікавіла ў ім грамадства і ўліла ў школу новыя прагрэсіўныя ідэі.

Трэба заўважыць, што паралельна з дзейнасцю Адукацыйнай камісіі ў яшчэ не далучаных да Расіі абласцях, у Магілёўскім намесніцтве таксама ішла праца рускага ўрада па перабудове і абнаўленню школы на новых пачатках. У 1791 г. былі адкрыты малыя народныя вучылішча (тып школы, хто набліжаецца да сярэдняй) у Оршы, Копысі, Мсціславе, Чэрыкаве, Чавусах, Невелі і Веліжы. У Магілёве ў 1789 г. адкрыта галоўнае народнае вучылішча, такое ж вучылішча адкрыта ў Полацку. Гэты тып вучылішча ўяўляў сабою сярэднюю школу з вельмі шырокай праграмай. У Віцебску было адкрыта чатырохкласнае вучылішча. Акрамя таго, у Полацку, Віцебску і Дынабургу былі захаваныя езуіцкія калегіі.

У такім выглядзе школы перайшлі ад Адукацыйнай камісіі ў вядзенне рускіх уладаў пасля далучэння астатняй частцы Беларусі да Расеі. У школах, уладкованых Адукацыйнай камісіяй, былі свае вартасці і недахопы. Увогуле школьная справа ў далучаных па другім і трэцім раздзелах абласцях ўяўлялася ў наступным выглядзе. У Вільні, акрамя універсітэта, была яшчэ павятовая шасцікласная школа. Затым, у межах Віленскай губерніі былі яшчэ школы чатырох і трохкласныя: у м[ястэчку] Барунах Ашмянскага павета, у Лідзе, Шчучыне, Калтынянах, Мерачы. У Гродне, Навагрудку і Жыровічах былі шасцікласныя школы, ніжэйшыя школы былі ў Брэсце, Слоніме, Лыскаве, Вількаміры; у Менскай губ., акрамя галоўнай школы ў Менску былі меншыя школы ў Слуцку, Бабруйску, Мазыры, Паставах і ў Халапенічах. Акрамя гэтых урадавых школ былі яшчэ канвікты, г. зн. школы, якія адкрываліся на ахвяраваныя сродкі для навучання дзяцей бедных шляхцічаў і прыватныя пансіёны. Канвікты ўтрымліваліся звычайна піярамі або базыльянамі. Так, у Вільні было чатыры канвікты.

Так як школы перайшлі ў веданне рускіх уладаў у эпоху барацьбы і толькі пасля кароткачасовага кіравання імі Адукацыйнай камісіяй, то

школьная справа не была пазбаўлена шматлікіх недахопаў. Мала было годных і здольных настаўнікаў. Не ўсе прадметы выкладаліся на падставе новых падручнікаў. Не ўсюды школы мелі падыходзячыя памяшканні. Ва ўсякім выпадку спадчына Адукацыйнай камісіі, атрыманая рускімі ўладамі, мела важнае значэнне ў гісторыі асветы Беларусі.

У першыя гады рускай улады школьная справа знаходзілася ў вядзенні міністэрства, якое не прыкладала асаблівых клопатаў па развіццю мясцовай школы. Але пры Аляксандры I у Расіі школьная справа была рэфармавана, і школа ў Беларусі перайшла ў падпарадкаванне мясцовых людзей. Гэта быў кароткі перыяд росквіту школьнай справы ў Беларусі. Але, на жаль, кірунак новай школы прыняў своеасаблівае адценне, і школа атрымала спецыфічна польскі нацыянальны кірунак, які выключаў ўсё, што нагадвала Беларусь і Літву.

§ 2. ВІЛЕНСКІ УНІВЕРСІТЭТ

На месцы Віленскай акадэміі быў адкрыты імператарскі Віленскі універсітэт. Гэтаму універсітэту былі дадзены шырокія правы тагачасных расійскіх універсітэтаў. Статут Віленскага універсітэта ва ўсім сыходзіцца з статутамі расійскіх універсітэтаў з той, аднак, розніцай, што ў ім быў захаваны багаслоўскі факультэт і яму прадастаўлена права распараджацца тымі маёнткамі, якія былі ахвяраваны на Віленскую акадэмію, а роўна і наогул езуіцкімі фундушамі, якія забяспечвалі школьную справу ў краі. Універсітэцкі савет атрымаў шырокую аўтаномію. Савет меў права выбіраць прафесараў, дэканаў і рэктараў, меў свой суд, сваю цэнзуру і друк. Універсітэт дзяліўся на чатыры факультэты: фізіка-матэматычных навук, медыцынскіх, маральна-палітычных (юрыдычных), слоўных. Пры ім была заснавана галоўная семінарыя для адукацыі святароў, г. зн. захаваны багаслоўскі факультэт. Згодна з тагачасным законам, статут 1803 ставіў універсітэт на чале ўсёй навучальнай справы ў акрузе. Акруга адрознівалася вялікімі памерамі і складалася з усёй Беларусі і Літвы, а таксама з трох украінскіх губерніяў (Падольскай, Кіеўскай і Валынскай). Пасля 1807 да Віленскай навучальнай акругі была далучана Беластоцкая вобласць. На чале навучальнай акругі стаяў папячыцель акругі, якім быў прызначаны вядомы дзеяч князь Адам Чартарыйскі, былы тады таварышам міністра замежных спраў, блізкі сябар імператара Аляксандра I. Увесну 1803, у рэктарства ксяндза Язэпа Страйноўскага, вядомага прафесара права, адкрыты быў новы універсітэт, ператвораны з акадэміі, пры вельмі ўрачыстай абстаноўцы. Акрамя прафесараў і студэнтаў на адкрыццё сабралася шмат гасцей, як з ліку мясцовых жыхароў, так і з ліку прыезджых. Калі публіка сабралася ў зале, у яго паважна ўвайшлі

навукоўцы мужы, апранутыя ў аксамітныя, пунсовага колеру, тогі. У канцы шэсця выступаў рэктар. Побач з ім ішоў яго знакаміты папярэднік, тады ўжо стары праф. ксёндз Пачабут. За ім несьлі даўні дар караля Стэфана Баторыя - сярэбранны скіпетр, сімвал годнасці і ўлады рэктара. На сходзе гаварыліся дастойныя нагоды прамовы, прычым ксёндз Пачабут прачытаў оду на лацінскай мове.

Цяпер пазнаёмімся з устройствам адукацыі пад кіраўніцтвам Віленскага універсітэта. Сярэдняя і найніжэйшая адукацыя нагадвала сабой строй школ Адукацыйнай камісіі і ўзгаднялася ў гэтых адносінах з прынятай у Расіі ў 80-х гадах XVIII ст. сістэмай народнай адукацыі. У губернскіх гарадах павінны былі быць уладкованы губернскія гімназіі, у павятовых - павятовыя вучылішчы ў складзе трох класаў. Меркавалася устройства парафіяльных вучэльняў. Прызначэнне настаўнікаў, рэвізія вучэбнай дзейнасці - усё гэта залежала ад універсітэцкага савета. Ад яго ж зыходзіла і распараджэнне сродкамі. Праца універсітэцкай рады мелася быць вельмі вялікая. Несумненна, у гэты перыяд школьная справа ўпершыню атрымала больш шырокае развіццё. Для азнаямлення з пастаноўкай школы на месцы універсітэтам абіраліся асаблівыя візітатары. Такімі візітатарамі ў першы час былі для літоўскіх губерніяў Богуш, а для беларускіх - акадэмік Севергін.

На падставе справаздач візітатараў можна скласці даволі поўнае ўяўленне аб колькасці школ, як непасрэдна залежных ад акругі, так і школ, утрымліваемых манаскімі ордэнамі. Так, візітатар Богуш у 1803 г. агледзеў 13 вучэльняў, адкрытых базыльянамі, з 3006 вучнямі. Гэтыя вучыльні ён знайшоў утрымліваючыміся ў добрым парадку. Вельмі хваліць візітатар ўладкованыя евангелістамі школы ў Кейданах і дзве вучыльні ў Слуцку. Усіх гімназій і павятовых вучэльняў у беларускіх губернях было тады 70 (у Віленскай, у якую ўваходзіла і цяперашняя Ковенская - 16, у Гродзенскай - 8, у Віцебскай - 10, у Мінскай і Магілёўскай па 9). У Магілёўскай было 3081, у Гродзенскай - 1384 [навучэнцаў], парафіяльных вучэльняў, пансіёнаў і канвіктаў было 60. З ліку гэтых вучэльняў 47 універсітэт прыняў у сваё вядзенне ў якасці павятовых вучэльняў.

Акрамя гэтых школ існавалі незалежныя ад універсітэта школы, кіраваныя полацкімі езуітамі. Як вядома, рускі ўрад захаваў езуітаў ва ўсходняй Беларусі з іх школамі і фундушамі. У пачатку XIX ст. езуіты сталі дамагацца прызнання за сабой сваіх вучэльняў і незалежнасці ад Віленскага акругі. Гэта ім удалося дамагчыся, і ў 1812 г. Полацкая акадэмія была зраўняная ў правах з універсітэтамі. Яна складалася з трох факультэтаў з выкладаннем моў і багаслоўскіх навук. Полацкай акадэміі былі падпарадкаваны ўсе езуіцкія навучальныя ўстановы ў дзяржаве. У

межах былога Полацкага ваяводства ў канцы XVIII ст. было шмат езуіцкіх школ, з якіх некаторыя былі добра абстаўлены. Такія школы былі ў Лепелі, Чашніках, Глыбокім, Дзісне, Лужках, Безвене. Але трыумф езуітаў быў непрацяглы. У 1820 г. быў [выдадзены] указ аб высылцы езуітаў з межаў імперыі і аб скасаванні Полацкай акадэміі і ўсіх падпарадкаваных ёй вучэльняў. Нерухомую маёмасць загадана было перадаць у ведамства казённых палат, а юнацтву прапанавана навучацца ў вучэльнях Віленскай навучальнай акругі. Тады ж было паднята пытанне аб заснаванні ў Полацку мясцовай акадэміі або ліцэя. Мы толькі што бачылі, у якім становішчы былі навучальныя ўстановы ў пачатку дзейнасці Віленскага універсітэта. Скончым нашу даведку указаннем на лік навучальных устаноў напярэдадні польскага паўстання 1831 г.: тады ў беларускіх губернiях было 18 гімназій, 33 павятовых вучылішча з 7175 вучнямі. Аб іншых школах звестак не маецца.

§ 3. НАКІРУНАК ШКОЛЬНАЙ СПРАВЫ

Зараз неабходна прыгледзецца да кірунку, панаваўшым у універсітэце, і да школьнай палітыкі таго часу. Галоўны накірунак ўсёй навучальнай справе ў акрузе быў залежны ад яго папячыцеля князя Адама Чартарыйскага. Гэта быў чалавек моцны пры двары і ў той жа час чалавек, усё сваё жыццё служачы справе аднаўлення Польшчы ў яе ранейшых межах. На Заходні край і Літву ён глядзеў вачыма палякаў і не адрозніваў іх ад сапраўднай Польшчы. Праўда, ён быў яшчэ параўнальна памяркоўны і надаваў вялікае значэнне вывучэнню мясцовай шляхтай рускай мовы. Але князю належала толькі павярхоўнае і аддаленае кіраванне навучальнай справай і заступніцтва перад вярхоўнай уладай па ўсіх найбольш далікатным справах. Бліжэйшым яго памочнікам, хоць і неафіцыйна, быў знакаміты навуковец Фадзей Чацкі, стараста Наваградскі, шляхціч валынскі. Афіцыйнае яго становішча заключалася ў тым, што па абранні універсітэта ён быў візітатарам валынскіх і кіеўскіх вучэльняў. Аднак, ён карыстаўся такой вагай у князя Чартарыйскага, у міністра народнай асветы графа Завадоўскага, палонафільствуючага ўкраінца, і ў польскім грамадстве, як буйны навуковец і палітычны і грамадскі дзеяч, што не толькі самастойна распараджаўся ў межах свайго візітатарства, але яго праграма дзеянняў, яго ўплыў адбіваліся на ўсім ходзе навучальнай справы. Ён натхняе сваіх сучаснікаў, ўсюды ў навучальнай справе праводзіць сваю праграму, і пажаданых яму асоб. Ён быў недастаткова дасведчаны ў педагагічнай справе, але затое знайшоў сабе выдатнага памочніка ў асобе былога рэктара Кракаўскага універсітэта, найзнакамітага з людзей таго часу, Калантая. Гэты пісьменнік быў вядомы сваімі

дэмакратычнымі поглядамі і таму быў толькі ў якасці неафіцыйнага дарадцы Чацкага. Але навучальныя планы, праграмы, падбор асоб, увесь дух школ быў накіраваны Чацкім па ўказанні Калантая. Пазней Чацкі стаў некалькі адчуваць цяжар залежнасцю ад Калантая і знайшоў сабе новага памочніка ў асобе зноў-такі найслыннага з тагачасных дзеячаў, знакамітага астранома па спецыяльнасці і віднага грамадскага дзеяча Яна Сьнядзецкага, які па патрабаванні Чартарыйскага і Калантая заняў кафедру ў Вільні і прыняў тут месца рэктара універсітэта. Так выдатнейшыя прадстаўнікі польскай нацыянальнасці па розуму і па моцна развітаму нацыянальнаму пачуццю сышліся ў адной агульнай справе кіраўніцтва школы ў беларускіх, украінскіх і літоўскіх губернiях. У іх руках школа зрабілася зброяй палітыкі, бо на універсітэт і на школу яны глядзелі менавіта з гэтага боку. Перапіска Чацкага, Калантая і Сьнядзецкага дае тлумачэнне тых захадаў, якія асцярожна рабілі Чацкі або Сьнядзецкі, калі выступалі як прадстаўнікі рускай улады ў краі. Гэтыя асобы былі прадстаўнікамі моцна пашыранай сярод палякаў прагі да страчанай волі сваёй радзімы. Ксяндзу Калантаю здавалася, што ў той час, калі зараджаўся ўжо сумнеў у магчымасці выратавання польскай навукі і мовы, сам промысел божы «рыхтаваў ім прытулак у самай магутнай славянскай дзяржаве». Гэты промысел выказаў сваю ласку да палякаў у палітыцы Аляксандра I, які вызваліў палякаў ад ужывання «старонняй і навязанай» рускай мовы ў беларускіх губ[ерніях]. Па словах Калантая, велікадушнасць гаспадара «выратавала нам нашу мову, выратавала навуку». Тым больш, што Віленскі універсітэт валодаў найбагатымі ў Еўропе фундушамі. Гэтыя словы знакамітага пісьменніка цалкам адпавядаюць рэчаіснасці і польскі ўплыў у Беларусі атрымаў такі росквіт, такую сілу, якога ён ніколі не меў раней. Князь Чартарыйскі з гонарам запісаў у сваіх мемуарах, што «Віленскі універсітэт цалкам зрабіўся польскім». Сапраўды, увесь кірунак выкладання атрымаў яркую польскую нацыянальную афарбоўку. Гэта складалася, першым чынам, у падборы настаўнікаў і ў барацьбе з усімі тымі элементамі, якія так ці інакш працівіліся ці не цалкам заўзята падтрымлівалі новы курс. Трэба заўважыць, што Чацкі, перш за ўсё, сустрэў апазіцыю ў асяроддзі віленскай прафесуры. У першы час на чале універсітэта стаяў, як мы ведаем, ксёндз Страйноўскі. Ім былі вельмі незадаволены Калантай і Чацкі. Па словах апошняга, віленская прафесура сілкавала «ганебную нянавісць да нашых пастановаў». Сутнасць спрэчкі заключалася ў тым, што Страйноўскі ніяк не хацеў зразумець, «якімі асобамі неабходна замясціць універсітэцкія кафедры» і Калантай нават баяўся, што пры такім рэктары універсітэт «перастане быць школай для палякаў». Вядома, Віленскі універсітэт не падабаўся Чацкаму і яго сябрам.

Таму і Сяньдзецкі выказвае вельмі невысокае меркаванне аб віленскіх выкладчыках эпохі рэктарства Страйноўскага, чаго ў рэчаіснасці ніяк нельга было б сказаць. Сутнасць спрэчкі заключалася ў тым, што Страйноўскі, як сапраўдны навуковец, які выйшаў з інтэрнацыянальнай школы езуітаў, клапаціўся, перш за ўсё, аб узняцці навуковага значэння універсітэта. Дзякуючы яго намаганням універсітэт набыў шмат новых сіл, буйных навукоўцаў, выдатна быў пастаўлены медыцынскі факультэт. Але гэтымі сіламі былі не палякі, ці, ва ўсякім разе, не палякі-нацыяналісты. Гэтую-то палітыку Страйноўскага асуджалі Чацкі, Калантай, Сяньдзецкі, хоць самі не раз прызнаваліся ў тым, што бедная польская навука не можа яшчэ даваць падрыхтаваную належным чынам прафесуру.

Нядзіўна таму, што Стрыйноўскага сталі вінаваціць не толькі ў тым, што ён, па словах Чацкага, «палякам не пакідае нават надзеі на далейшае паляпшэнне становішча», але і шмат у тым, у чым ён быў цалкам невінаваты. Са злосцю абвінавачвалі нават знакамітага Пачабута, ураджэнца Гродзеншчыны, і, мабыць, яшчэ не забыўшага аб сваім беларускім паходжанні у тым, што ён «ліхасловіць польскую мову».

Адным словам, супраць навуковага напрамку Страйноўскага і яго калегі быў вылучаны нацыянальны накірунак. Ксёндз Дмахоўскі, сябар Калантая, патрабаваў ад яго, каб на кафедры Віленскага універсітэта прызначаліс выключна суайчыннікі, «у адваротным выпадку мы зробім вялікі прамах ў самаважнейшых мэтах народнай асветы». Так справа палітычная ставілася вышэй справы навуковай. Акрамя Страйноўскага польская нацыянальная партыя сустрэла ў сваіх намерах моцную апазіцыю ў асобе уніяцкага мітрапаліта Лісоўскага. Гэта быў верны сын уніяцкай царквы, але ў той жа час верны сын Беларусі, які не жадаў ісці па шляху паланізму. Ён адпусціў сабе бараду і здзейсніў вандраванне да св[ятых] месцаў у Ерусалім. У руках уніяцкага духавенства было шмат школ, асабліва ў базыльянскіх манахаў. Чацкі бачыў у вядомай часткі уніяцкага духавенства рэзка праяўленае нацыянальнае беларускае пачуццё і апазіцыю паланізму. Тады Чацкі, угаварыўшы некаторых з прадстаўнікоў базыльянскага ордэна, які ўжо прыняў моцную польскую афарбоўку, і паўплываўшы на міністра графа Завадоўскага, дасягнуў таго, што быў выдадзены высокі указ аб перадачы ўсіх базыльянскіх школ і фундушаў ў распараджэнне Віленскай навучальнай акругі. Чацкі і яго сябры лічылі гэта найвялікшым поспехам, бо гэта азначала паланізацыю уніяцкай школы. Чацкі не саромеўся ў выразах захаплення, але ўся справа была зроблена таемна ад уніяцкага мітрапаліта. Калі Лісоўскі пра гэта даведаўся, ён звярнуўся непасрэдна да гаспадара, і ўжо выдадзены ўказ быў адменены. Барацьба Лісоўскага з Чацкім з'яўляецца несумненным адлюстраваннем

барацьбы папярэдніх эпох беларускай нацыянальнасці з польскай нацыянальнасцю. У моцнай меры і універсітэцкая апазіцыя мае тое ж значэнне, можа быць, меней рэзка выяўленае.

Але Чацкі і Чартарыйскі былі занадта моцныя для таго, каб у большасці выпадкаў мець магчымасць пераадолець апазіцыю, а рускі ўрад не разбіраючыся ў становішчы, не разумеў, што гэта вядзе да ўскладненняў і, вядома, не ўсведамляў, што яго няхайнасць цісне найслабыя нацыянальнасці.

§ 4. ПАМЕРЫ ПАЛАНІЗАЦЫІ

Нядзіўна таму, што паланізацыя школы і грамадства робіць вялізныя поспехі. Калантай быў надзвычай незадаволены Страйноўскім, таму што пры складанні статута апошні дапусціў вельмі вялікую памылку і не хоча яе выправіць; так, згодна палажэнню аб універсітэце парафіяльныя школы падпарадкаваны цэрквам, у тым ліку і праваслаўным. Гэтыя школы да жаху Калантая "будуць садзейнічаць толькі распаўсюджванню праваслаўя», будуць падкрэсліваць адрозненне паміж панамі і сялянамі і перашкаджаць паланізацыі. Вядома, Калантай суцяшае сябе тым, што паны не будуць ладзіць такіх школ: "хто, на самай справе, стаў бы настолькі не разумным, каб на сваю бяду даваў зброю ў рукі простаму народу і невуцкім папам». Нават там, дзе, здавалася б, саступка неабходна ў відах палітычных, і там Чацкі і яго сябры гатовыя былі вытрымліваць чыстую лінію паланізму. Так, той жа Калантай не можа дараваць Страйноўскаму той акалічнасці, што паводле статуту універсітэта была ўведзена кафедра рускай мовы і даказвае, што зусім няма рускай літаратуры, як навукі, таму нельга было ўводзіць кафедры. Калантай ідзе яшчэ далей. Ён настойвае, каб Чацкі выклапатаў указ, якім праваслаўным святарам дазвалялася б аддаваць сваіх дзяцей у грамадскія школы, а не ў епархіяльныя. Цікава і тое, што Калантай ў сваім праекце «праграмы парафіяльных школ» не ўвёў рускай мовы, таму што, паводле яго слоў, народ не карыстаецца гэтай мовай для навуковых мэтаў. У яго лісце прадзімае пэўная думка, што навучанне рускай мове беларускага сялянства затармозіць справу паланізацыі краю.

Так далёка і адкрыта заходзілі віды паланізатараў і, трэба аддаць ім справядлівасць, яны мелі поспех. Нездарма ксёндз Дмахоўскіх пісаў Калантаю: «Ваша заўвага датычна сучаснасці і будучыні становішча нашай літаратуры ў тутэйшым краі вельмі справядлівая. Пад рускім валадарствам адкрываюцца цудоўныя віды, трэба толькі падбіраць адпаведных людзей».

І, сапраўды, адпаведныя людзі з цягам часу склалі аплот паланізацыі, замацаваўшыся ў Віленскім універсітэце. Не задавальняючы Чацкага і яго

прыхільнікаў прафесар Страйноўскі быў пазбавіўлены месца рэктара і на яго месца быў абраны згаданы ўжо намі Ян Сьнядэцкі. Хоць статутам была падараваная універсітэту вольнасць выбараў, аднак Чацкі і Чартарыйскі наперад прапанавалі Сьнядэцкаму рэктарства, і ён пасля шматлікіх ваганняў пагадзіўся яго прыняць. Страйноўскі быў нават выдалены з універсітэта пад добрапрыстойнай падставай прызначэння у другарадныя біскупы. Ян Сьнядэцкі, паляк па паходжанні, пераканаты нацыяналіст па поглядах, быў бясспрэчна буйным вучоным астраномам. Але палітычныя і нацыянальныя мэты ў навуцы ён ставіў на першае месца. Ён быў вялікі знаўца і аматар польскай мовы, адухаўляў і падтрымліваў працу тых навукоўцаў, якія працавалі над распрацоўкай гэтай мовы. Так, ён падтрымліваў вядомага філолага Ліндзе ў яго працах над слоўнікам польскай мовы і толькі дзякуючы яго падтрымцы, яго клопатамі аб матэрыяльнай падтрымцы слоўніка, выйшла ў свет гэтая выдатная праца. Са з'яўленнем Сьнядэцкага ў Вільні спынілася ўсякая апазіцыя паланізму. Пры ім неадкладна з'явілася кафедра польскай мовы і была замешчана кафедра рускай мовы слабым навукоўцам, забалаціраванным факультэтам, але добрым нацыяналістам (Яўсенем Славацкім). З вялікай клапатлівасцю паставіўся Сьнядэцкі да замяшчэння кафедры польскай гісторыі. Ён звярнуў увагу на маладога вучонага і прадугледзеў ў ім і багатыя навуковыя таленты, і гарачую кіпучую натуру, здольную аддацца пры першай магчымасці рэвалюцыйнай барацьбе супраць Расеі. Гэта быў знакаміты Іаахім Лялевель. Сьнядэцкі ректарстваваў да 1813, калі пакінуў сваё месца ў сувязі з занадта актыўным ўдзеле ў прыёме французаў.

Наогул, гэта быў перыяд моцнага росквіту польскай культуры ў межах нашага краю. У 1818 г. у Вільні адкрываецца галоўнае друкарскае грамадства для друкавання твораў на польскай мове, з'яўляецца шэраг часопісаў, навуковых таварыстваў. Гэта быў самы бачны перыяд у развіцці Вільні, як цэнтра польскай культуры. Эпоха Лялевеля, Чацкага (пам. у 1813 г.), Сьнядэцкага, Асінскага і многіх іншых ажывіла польскую думка, польскую навуку і падрыхтавала эпоху Міцкевіча і Сыракомлі. Гэтая эпоха вырвала з Беларусі шмат здольных яе сыноў, якія забыліся пра сваю нацыянальнасць пад уплывам агульнага ўздыму паланізацыі і аддалі свой розум і здольнасці польскай культуры і нацыянальнасці.

§ 5. ТАЕМНЫЯ ТАВАРЫСТВЫ І ПЕРАМЕНА РУСКАЙ ПАЛІТЫКІ

Навуковы і нацыянальны ўздым у Вільні афарбоўваў жыццё віленскіх гурткоў, кірунак якіх атрымаў дваякі характар. У некаторых гуртках пераважалі настроі маральна-філасофскія, у іншых - рэвалюцыйныя, з вельмі адмоўным стаўленнем да ўсяго рускага. З'яўляліся пракламацыі і

надпісы, цвердзячыя аб роўнасьці, вольнасьці, незалежнасьці, пра смерць тыранам, якія нагадвалі пра канстытуцыю 3 траўня і г.д. Гэта было ў канцы 10-х гадоў. Зрэшты, рэвалюцыйны настрой гэтага часу, наўрад ці меў сур'ёзнае значэнне. Значна цікавей былі тыя гурткі і грамадствы, у якіх адлюстроўваліся грамадскія настроі. Першым такім грамадствам было Грамадства прамяністых. Гэта быў студэнцкі гурток, кіраваны Томашам Занам. Следства аб ім ужо адбывалася ў 1822 г. Гэта быў гурток «сяброў карысных забаў», які існаваў са згоды тагачаснага рэктара Мілеўскага. Відаць, гэта студэнцкае грамадства не праследвала ніякіх палітычных мэтаў. Акрамя гэтага грамадства існавалі і іншыя, напр. Навуковае Свіслацкае грамадства, таварыства «Заран», Грамадства філарэтаў, г. зн. аматараў дабрадзейнасці і інш. Але разам з гэтымі таварыствамі, якія аб'ядноўвалі моладзь, існавалі і грамадствы, у якіх прымалі ўдзел прафесура і вядомыя грамадскія дзеячы. Гэта - Грамадства шубраўцаў. Го сябрамі выдавалася некалькі часопісаў. Гэта грамадства ў складзе сваім мела выдатныя літаратурныя і навуковыя сілы Вільні. Мяркуючы па яго статуту, гэта грамадства праследвала мэты маральныя і грамадскія. Статут патрабаваў ад сябраў грамадскіх і літаратурных заняткаў, удзелу ў выданнях грамадства, ён патрабаваў, каб сябры грамадства праследавалі розныя заганы, [такія], як ўжыванне спіртных напояў, картачныя гульні, суцяжніцтва, фанабэрыстасць. Яно ставіла сваім правілам бічаваць заганы старога шляхецкага грамадства з дапамогай сатыры. Шляхціч ў кунтушы і канфедэратцы, які сядзіць на лапаце і лятае ў аблоках, быў дэвізам грамадства і [паказваў] яго сувязь з гісторыяй роднай краіны. Па прыкладзе ўсіх тагачасных таварыстваў у яго статуце была складаная канструкцыя кіравання, нагадваючая некаторыя масонскія абрады. Статут грамадства нагадвае аналагічны статут рускага грамадства Саюза дабрачыннасьці, ці ж адначасовага абодвум Пецярбургскага таварыства Саюза працвітання. Грамадства шубраўцаў не праследвала пэўных палітычных мэтаў. У ім адбіваўся мясцовы, «літоўскі» патрыятызм у процівагу польскай плыні, так што ў Варшаве не цалкам былі задаволены напрамкам Таварыства шубраўцаў. Аб гэтым грамадстве нам прыйдзецца яшчэ казаць пры аглядзе публіцыстычнай літаратуры.

Больш пэўны нацыяналістычны характар мела Грамадства філаматаў, заснаванае тым жа студэнтам Занам. У гэтым грамадстве мы, між іншым, бачым сябрамі тагачасных студэнтаў Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Ігната Дамейку і некаторых інш. Яно мела, з аднаго боку, навуковы характар, з другога боку, - імкнулася «узвысіць дабрабыт айчыны». Гэта была навуковая нацыянальная карпарацыя. Такой жа студэнцкай карпарацыяй было і Таварыства прамяністых. У правілах гэтага апошняга грамадства быў

шэраг напамінаў, заклікаўшых яго сябраў любіць айчынную зямлю. Любоў да айчыны павінна была выяўляцца ў тым, каб жадаць дабра сваім адназемцам кожнага стану і цэламу народу, захоўваць карысныя звычаі бацькоў, любіць і вывучаць прыродную мову. Грамадства разбівалася на гурткі па спецыяльнасцях, прычым кожны гурток меў пэўны колер. За межы звычайных студэнцкіх карпарацый выходзіць Грамадства філарэтаў, заснаванае тым жа нястомным Занам. У мэты грамадства ўваходзіла аднаўленне Польшчы ў яе ранейшым бляску. Такім чынам, гэта ўжо была мэта палітычнага характару. Праўда, у абрадах гэтага грамадства праглядаюць абрады масонскіх ложаў. З іншага боку, грамадства насіла навуковы характар, ставіла сабе мэтай статыстычнае вывучэнне краю, падтрымку школ і г.д. Гэта грамадства было адно з самых шырокіх, так што адных прыцягнутых да справы было 166 чалавек.

З'яўленне падобнага роду студэнцкіх карпарацый або таварыстваў тыпу рускага Саюза дабрачыннасці было звычайнай з'явай у тагачасных заходніх універсітэтах. І ў Германіі падобныя грамадствы былі прасякнуты маралістычнага-нацыянальным духам. Аднак, так як у гэтыя гады рускі ўрад прыняў вельмі рэакцыйны кірунак, то для яго адкрыццё гэтых таварыстваў ў Вільні здалося справай вельмі небяспечнай. Для расследавання спраў у Вільню быў накіраваны Навасільцаў і найбольш замяшаныя сябры грамадстваў панеслі тыя ці іншыя пакаранні. Разам з тым змянілася і стаўленне рускага ўрада да Віленскай навучальнай акругі. Перамена заключалася ў прыняцці шэрагу паліцэйскіх мер, у прызначэнні Навасільцава папячыцелем акругі, і, нарэшце, у выдзяленні Віцебскай і Магілёўскай губ. ў адмысловую Беларускую [навучальную] акругу. Але ўсе гэтыя меры прымаліся ўжо тады, калі ў краі сапраўды пачаліся хваляванні палітычнага характару, г. зн. напярэдадні паўстання 1831 г.

§ 6. ПЕРЫЯДЫЧНЫЯ ВЫДАННІ

Упершыню перыядычны друк з'явіўся ў пачатку другой паловы XVIII ст. Першая газета была «Курьер Літоўскі», «Kurier Litewski», выдадзеная езуітамі, якія атрымалі на тое каралеўскую прывілей. Змест гэтай першай газеты выглядаў вельмі бедна. У пачатку XIX ст. з'яўляюцца яшчэ новыя выданні ў Вільні. Так, з'яўляецца «Газета літоўская», а затым «Дзённік Віленскі»: апошняе выданне ўяўляла сабой штомесячны часопіс з цэлым шэрагам артыкулаў навуковага зместу. Ён выходзіў пад рэдакцыяй ксяндза Юндзіла і Андрэя Сьнядэцкага, але галоўным натхняльнікам гэтага часопіса быў знакаміты Чацкі. «Дзённік» быў блізкі да універсітэцкага асяроддзя і змяшчаў на сваіх старонках папулярныя артыкулы, якія належалі мясцовым выкладчыкам. У 1806 г. з'яўляецца яшчэ «Віленская

літаратурная газета», кіраваная праф. Гродекам і памочнікам бібліятэкара універсітэцкай бібліятэкі Кантрымам. У гэтай газеце таксама змяшчаліся артыкулы навуковага характару. Яна выдавалася на польскай мове.

У 1815 г. з'яўляецца новае выданне ў Вільні, якое мае вельмі вялікую цікавасць. Гэта - «Вулічныя ведамасці» («Wiadamosci brukowe»). Гэта выданне з'яўляецца органам шубраўцаў і адлюстроўвае сабой іх светапогляд. У гэтым выданні прымалі ўдзел многія з віленскіх прафесароў, між іншым, згаданыя ўжо намі Кантрым, Андрэй Сьнядэцкі і некаторыя іншыя. «Вулічныя ведамасці» было выданнем, якое імкнулася ўздзейнічаць на грамадскае меркаванне. Яно адмоўна ставілася да некаторых рэшткаў яшчэ старых польска-літоўскіх устаноў, што нагадвалі ім тыя ўстановы, пры якіх Польшча пазбавілася самастойнасці. Так, «Ведамасці» паўставалі супраць рэшткаў шляхецкага самакіравання. Яны лічаць анахранізмам выбарную адміністрацыю і суд, паказваючы на тое, што склад адміністрацыі у вышэйшай адукацыяй, зусім невыбарнай, з'яўляецца найлепшым. «Ведамасці» абсмейвалі схільнасць палякаў да тытулаў і рознага роду званняў, не звязаных з якімі-небудзь пасадамі. Такое стаўленне шубраўцаў да шляхецкіх устаноў, вядома, зусім не з'яўляецца сведчаннем іх кансерватызму. Наадварот, яны лічылі, што адміністрацыя і суд будуць найлепшымі, калі будуць папаўняцца універсітэцкай інтэлігенцыяй.

Наогул, у адносінах да шляхецтва, у іх прыкметны іранічны струмень, тады як да дэмакратыі і да сельскага люду яны ставяцца з вялікімі сімпатыямі. У адным артыкуле нават развіваецца думка, што шубраўцы з'яўляюцца надзвычай старадаўняй інстытуцыяй і што ўжо Хам быў шубраўцам. Таму шубраўцы з'яўляюцца вялікімі сябрамі сялян і грэбуюць тымі панамі, якія абыходзяцца з сялянамі не па-чалавечы. Наогул у «Ведамасцях» вельмі часта мільгае не толькі цёплае стаўленне да сялянства, але ганьбаванне прыгоннага побыту, для чаго аўтар ахвотна звяртаецца да іроніі; напр., у адным артыкуле рэкамендуецца шляхце набываць адмысловыя машынкі для пакарання сялян. Лібералізм шубраўцаў ўжываецца, аднак, з даволі рэзка выяўленым антысемітызмам.

Сярод больш маладога пакалення шубраўцаў варта адзначыць некалькі асоб, якія пасля мелі даволі моцнае імя ў рускай літаратуры - вядомага прафесара ўсходніх моў і знакамітага публіцыста Сяньकоўскага і праславутага Булгарына, Пржылаўскага і нек. інш. Некаторыя працягвалі сваю дзейнасць на месцы, у родным краі. Так, вядомы гісторык г. Вільні і Віленскага універсітэта Міхаіл Балынскі жыў у Вільні.

У перыяд 1818 па 1822 з'яўляецца яшчэ некалькі перыядычных выданняў у г. Вільні. «Тыднёвік Віленскі» і некаторыя. Інш. У Полацку

пачынае выходзіць «Полацкі штомесячнік». Як гэтыя новыя выданні, так і працягваўшыя сваё існаванне "Курьер Літоўскі» і «Віленскі дзённік» большаю часткай знаходзяцца пад уплывам шубраўцаў. «Віленскі штотыднёвік» цікавы тым, што ён кіраваўся знакамітым праф[есарам] Яўхімам Лялевелем, дзе ён змяшчаў і некаторыя са сваіх гістарычных артыкулаў.

Як мы бачым, перыядычная прэса ў Вільні ў першай чвэрці XIX ст. мела вельмі шырокае развіццё. З'яўляліся выданні і ў іншых гарадах. Так, у Менску Міхаіл Брадоўскі, інспектар тутэйшай гімназіі, выдаў "Мінскую газету». У Полацку, як мы ўжо ведаем, з'явіўся «Полацкі штомесячнік», зрэшты, гэта было бледнае выданне, змяшчаўшае між іншым і артыкулы гістарычнага характару. Пасля разгрому польскіх войскаў і першага польскага паўстання на некаторы час віленская прэса не мае ранейшага шырокага размаху.

ГЛАВА XV
АГУЛЬНЫ АГЛЯД РУСКАЙ ПАЛІТЫКІ

§ 1. АГУЛЬНЫ НАПРАМАК ПАЛІТЫКІ

Пры Аляксандры І ўрад лічыцца толькі з дваранствам і не адрознівае нацыянальных асаблівасцей у краі. Гэта была эпоха, калі паланізацыя краю дасягнула вышэйшых памераў. Гэта паланізацыя тады кранула вышэйшы клас, сялянства ж і гарады знаходзіліся - першыя пад уладай паланізованай шляхты, другія - пад уладай паланізаваных чыноўнікаў; для падтрымання адукацыі абодвума гэтымі элементамі нічога не рабілася. Моцнае яшчэ ў XVIII ст. нацыянальным духам мяшчанства, яшчэ ў XVIII ст. валодаючае самакіраваннем, меўшае братэрствы, падтрымліваючыя царкву і літаратуру, цяпер канчаткова аслабла. Гандаль у гарадах зусім упаў. Знікла багатае купецтва, раней падтрымліваючыя асветныя ўстановы. Магдэбургскае права, як мы ведаем, замянялася Екацярынінскай «Установай аб губерніях». Хоць рускі закон даваў таксама вядомую шырыню самакіраванню, але на практыцы ўжо ў пачатку XIX ст. гарады апынуліся пад уладай чыноўнікаў і гарадское самакіраванне страціла ўсякую самастойнасць. У такім становішчы гарады знаходзіліся да 2-й чвэрці XIX ст. Беларускае насельніцтва іх страціла эканамічнае і культурнае значэнне, у многіх выпадках пакінула нават гарадскія промыслы і перайшло да занятку агародніцтвам. Падзеі 1830-31 гг. і затым паўстанне

1863 года паставілі рускі ўрад ў цяжкае становішча: ён пачаў разумець шкоду для яго інтарэсаў ад паланізацыі краю, але ужо не ўмеў знайсці сродкаў для барацьбы з ёй. Ён не давяраў мяшчанству і таму шляхецтву, якое не пераставала адчуваць сябе звязаным з беларускай нацыянальнасцю, дрэнна разбіраўся ў нацыянальных і рэлігійных асаблівасцях краю. Аб узняцці сялянства ён не мог і думаць, таму што ў сялянстве ён працягваў бачыць панскую ўласнасць, хоць і належачую варожаму ўраду паланізаванаму элементу. Толькі пасля 1863 г. некаторыя з мясцовых прадстаўнікоў улады пачалі разбірацца ў гэтых пытаннях, але цэнтральны ўрад рэдка карыстаўся парадамі сваіх мясцовых органаў. Наогул яго палітыка і да 1863 г. і пасля паўстання характарызуецца аднымі і тымі ж рысамі: гэта - то палітыка паслаблення паланізму і гульні з дваранствам, то выпадковыя і не планамерныя меры, што накіроўваюцца супраць паланізаванага дваранства.

Часам па знешнасці гэта былі суровыя меры, але кожны раз яны суправаджаліся такім шэрагам паслабленняў і выключэнняў, што не дасягалі сваёй мэты, раздражняючы толькі насельніцтва.

§ 2. ПАЎСТАННЕ 1830-31 ГГ.

Ужо на працягу 1830 моцна адчуваўся неспакой у краі. Калі пачалося паўстанне ў Варшаве, яно неадкладна адбілася ў Літве і Беларусі. Увесну 1831 шляхта амаль ва ўсіх гарадах Віленскай губерніі склала канфедэрацыі, абяззброіла мясцовыя інвалідныя каманды, абвясціла часовы ўрад і прыступіла да будаўніцтва войска з сялян. Толькі Вільня і Коўна засталіся ў руках урада, але апошні горад хутка быў захоплены паўстанцамі. За Віленскай губерніяй рух пачатў адбівацца ў суседніх паветах Мінскай губерніі і затым перакінуўся ў Магілёўскую. Яшчэ раней апынулася ахопленай паўстаннем Гродзенская губернія. Усюды шляхта пачала рыхтаваць зброю і арганізоўваць войска. Цэлы шэраг вядомых паноў стаў на бок паўстанцаў (Солтаны, Корсакі, Платеры, Бржастоўскія і шмат інш.) Моладзь, асабліва школьная, амаль пагалоўна апынулася ў шэрагах паўстанцаў. Да паўстанцаў далучыліся мясцовыя чыноўнікі, далучыўся нават адзін з губернатараў. У краі войскаў не было, інвалідныя каманды выявіліся слабымі. У Віцебскай губерніі першую дапамогу ўраду аказалі паселеныя тут стараверы. Апынуўшыяся ў краі войскі былі сцягнутыя для абароны Вільні. Такім чынам, паўстанцы мелі магчымасць падрыхтавацца. Яны вельмі ўдала арганізавалі кіраванне, зрабілі набор войска і зладзілі склады зброі.

Сапраўдныя ваенныя дзеянні адкрылі атрады, якія прыйшлі з Польшчы і добра сфармаваныя, пад начальствам Хлапоўскага і Гельгуда. Умацаваўшыся ў Коўна, Гельгуд накіраваўся на Вільню.

Але тады сталі паступова падыходзіць часткі рэзервовай арміі пад начальствам графа Талстога. Першай мэтай апошняга было, перш за ўсё, утрымаць Вільню. Баі пад Вільняй ў пачатку чэрвеня 1831 былі няўдалымі для паўстанцаў. Яны павінны былі адступіць. Імі быў аб'яўлены набор ад 15 да 60 гадоў.

Толькі пасля першых баёў пад Вільні прыбыў галоўнакамандуючы з падмацаваньнем. Ён размеркаваў войскі на 3 часткі (усяго каля 40 тыс. чалавек пры 147 гарматах): 2 калоны былі накіраваны за адыходзячымі войскамі і адзін атрад пакінуты для абароны Вільні. Адна з калон мела мэтай заняць Коўна. Агульная задача камандавання заключалася ў тым, каб адрэзаць паўстанцаў ад Царства Польскага і прыціснуць іх да прускай мяжы. Шэраг бітваў (пад Паневежам, Коўна, Шаўлямі і інш.) атрымаўся няўдалым для паўстанцаў. Частка войскаў была адкінутая ў Прусію. Наогул гр[аф] Талстой хутка арыентаваўся ў становішчы, чым ён у моцнай ступені быў абавязаны ўказанням тагачаснага магілёўскага губернатара М. М. Мураўёва, які адрозніваўся вялікімі ведамі ў вайсковай справе, энергіяй і веданнем краю. Мяркуючы па запісках, якія Мураўёў каля таго часу прадставіў ўладару, ужо тады ён выпрацаваў пэўныя погляды адносна русіфікацыі краю.

Захоўваючы пасаду магілёўскага губернатара, Мураўёў ўвесь час знаходзіўся пры Талстым і выконваў важнейшыя яго даручэння па кіраўніцтву асобнымі атрадамі па частцы выведкі і па ўмацаванні тылу. У апошнім дачыненні Мураўёў прыняў асаблівыя захады: ён арганізаваў асаблівае ваенна-паліцэйскае кіраванне ў паветах. Ён дзяліў паветы на невялікія ўчасткі і аддаваў кожны ўчастак пад назіранне найбольш вядомага пана з тым, што апошні сваёй асобай і маёмасцю адказваў за недапушчэнне збору паўстанцаў у лясах. Гэтым ён ставіў саміх палякаў у вельмі цяжкае становішча. Сам Мураўёў дзейнічаў хутка і рашуча.

Захады Мураўёва ў тыле і посьпехі Талстога на фронце дапамаглі хутка ліквідаваць паўстанне.

§ 3. ЎРАДАВАЯ ПАЛІТЫКА МІКАЛАЕЎСКАЙ ЭПОХІ

Увогуле да 1830-31 гг. ўрад цярпіма ставіўся да мясцовых асаблівасцей у галіне права і кіравання, а калі рабіў змены, то гэтыя змены не парушалі асноў мясцовага жыцця. Пасля 1830 пачаўся паступовы паварот у палітычным кірунку. Спачатку паварот гэты не быў асабліва прыкметны, урад не выпрацаваў пэўнага накірунку. Ва ўрадавых сферах па-

ранейшаму ішла праца над перапрацоўкай мясцовага права і пад кіраўніцтвам знакамітага М. М. Сперанскага быў скончаны у 1837 г. працамі праф. І. Даніловіча «Звод мясцовых законаў», які меркавалася ўвесці ў дзеянне. У аснове Збору ляжаў Літоўскі статут. Але гэта была апошняя мера, якая прадугледжвала вядзенне палітыку па шляху прызнання мясцовых правоў і асаблівасцей. Увядзенне мясцовага права тады ўжо не адпавядала б кірунку, які зарадзіўся ў рускай палітыцы. Пасля паўстання ўрад сутыкнуўся з фактам апазіцыйнага настрою. Урад мог абраць дваякі шлях: ён мог прывязаць край да цэнтра, захаваўшы мясцовыя асаблівасці. Калі б ён ясна разумеў, што кіраваны край не польскі, а беларускі, ён бы абапёрся на гэты беларускі элемент і знайшоў бы у ім падтрымку. Але ўрад ўсё ж працягваў бачыць у насельніцтве краю толькі «палякаў», грэбуючы беларускім сялянствам і беларускай культурай. Таму ён стаў на іншы шлях і выставіў дэвізам сваёй палітыкі асіміляцыю мясцовага краю з іншымі мясцовасцямі імперыі. Засваенню такога пункту гледжання нямала дапамаглі запіскі М. Н. Мураўёва, дух якіх быў засвоены ў моцнай ступені Заходнім камітэтам. Урад вырашыў змагацца «з духам краю» і ператварыць гэты дух у рускі. У гэтым была яго карэнная памылка: усё ўрадавае здавалася насельніцтву рэакцыйным, усё польскае - прыгнечаным і ліберальным. Адсюль цікавасць да польскай культуры не толькі не паменшылася, але нават яшчэ ўзрасла ў краі.

Барацьба з польскім духам у краі вялася сепаратнымі мерамі, мерамі выпадковымі, увогуле не меўшымі сур'ёзнага значэння. Мы пакажам на важнейшыя з гэтых мер, падзяліўшы іх на меры адміністрацыйнага і саслоўнага характару. Заснаваны ў Пецярбургу з вышэйшых саноўнікаў Заходні камітэт афіцыйна атрымаў вельмі важнае заданне «зраўняць» заходні край ва ўсіх адносінах з унутранымі губерніямі. Але ў гэтым выпраўленні ён прыняў цэлы шэраг чыста паліятыўных захадаў адміністрацыйна-паліцэйскага характару. Так, у 1832 г. пачалося ўвядзенне рускай мовы ў справаводстве краю. Пачаліся перабудовы ў адміністрацыйным дзяленні. Віленская навучальная акруга была падзелена на Кіеўскую і Беларускую, прычым Магілёўская і Віцебская губ. былі аднесены да Пецярбургскай навучальнай акругі. У 1840 г. імператар Мікалай забараніў называць Віленскую і Гродзенскую губ. літоўскімі.

У 1845 г. была ўтворана Ковенская губернія, прычым паветы Віленскі і Дзісненскі былі вылучаны з Мінскай губерніі і далучаны да Віленскай, а Лідскі павет Гродзенскай губерніі таксама адышоў да Віленскай губерніі. Да Гродненскай губерніі яшчэ раней, у 1841 г. была далучана Беластоцкая акруга.

У агульным ужытку за губерніямі Віленскай, Віцебскай і Ковенскай ўсталявалася назва літоўскіх губерніяў, хоць толькі ў Ковенскай губерніі пераважным элементам насельніцтва з'яўляюцца літоўцы. Губерніі Мінская, Магілёўская і Віцебская звычайна называліся беларускімі, а Смаленская губернія, хоць і была населена беларусамі і па эканамічных прыкметах нічым не адрознівалася ад суседніх Віцебскай і Магілёўскай, звычайна адносілася і адміністрацыйна і ў навучальных творах да вялікарускіх губерніяў. Таксама несправядліва была адлучана ад Беларусі і ў адміністрацыйным стаўленні, і ў навуковай літаратуры паўночная частка Чарнігаўскай губерніі, заселеная беларусамі (паветы ...., Старадубскі, Навазыбкаўскі). Трэба заўважыць, што ўрад у апошняе паўстагоддзе наогул пазбягаў называць нашы губерніі беларускімі ці нават літоўскімі, чаму за гэтымі шасцю губерніямі ўсталявалася афіцыйная назва Паўночна-Заходні Край.

Але усё гэта дробязі. Вялізны значэнне для краю мела закрыццё Віленскага універсітэта і перавод яго ў Кіеў у 1833 г.

У Вільні да 1842 г. была пакінута толькі медыцынская акадэмія з ветэрынарным аддзяленнем. У справе народнай адукацыі прыняты быў шэраг іншых захадаў: паднята выкладанне рускай мовы ў школах, уключаны ў выкладанне руская гісторыя і статыстыка. У рэлігійных адносінах былі аднаўлены Полацкая і Віленская праваслаўныя епархій, падрыхтавана ўз'яднанне уніятаў. Дарэчы, захадам ў галіне асветы і рэлігіі будуць прысвечаны асаблівыя параграфы.

Вялікае значэнне мела пытанне аб мясцовым праве. Мясцовыя ўлады, [такія], як М. Н. Мураўёў і беларускі ген[ерал]-губ[ернатар] Н. М. Хаванскі, настойвалі на адмене Літоўскага статута. Ён быў адменены ў 1831 г. для Віцебскай і Магілёўскай губерніяў, а ў 1840 г. выйшаў закон, які адмяняе мясцовыя правы для ўсіх заходніх губерніяў Расіі. Але т. я. фактычна гэтай адмены вырабіць было нельга, то загадана было ўвесці ў Агульны збор законаў Рас[сійскай] імп[ерыі] мясцовыя прававыя асаблівасці. Гэты апошнія ў далейшы час адмянялісь толькі па частках. Атрымалася, такім чынам, дзіўная паўмера: з аднаго боку мясцовыя законы былі ўрачыста адменены, а з другога боку дзеянне іх захавана, але падбор захаваных законаў не заўсёды быў удалы і планамерны. І мясцовыя правы і агульнаімпэрскае заканадаўства спрыялі прыцягненню ў адміністрацыйныя і судовыя органы губерніяў мясцовых дваранскіх элементаў шляхам выбараў ад дваранства. Яшчэ з часу Аляксандра І ўрад пачаў барацьбу з мясцовым выбарным элементам у кіраванні. Замест выдання пэўных законаў ўрад пачаў гэтую барацьбу шляхам адміністрацыйнай практыкі, якая мела выгляд і характар

адміністрацыйнага самавольства, што вядома толькі раздражняла насельніцтва. Ужо ў канцы валадараньня Аляксандра I сустракаюцца скаргі мясцовага дваранства на беспадстаўнае незацвярджэнне губернатарамі выбраных, згодна з законам, мясцовых чыноўнікаў, на беспадстаўнае адхіленне гэтых выбарных ад пасад, на адмовы абіраць тых ці іншых чыноўнікаў і г.д. Гэтая прыдзірлівая палітыка раздражняла насельніцтва, а паміж тым і прызначаная, і выбарная адміністрацыя складалася з паланізаваных элементаў, варожых ўраду. Урад пазбягае радыкальных мер. Толькі да канца цараваньня яно даволі нечакана прыйшло да думкі аб такіх мерах, але, вядома, яны прыведзены ў жыццё не былі.

У 1855 г. імператар Мікалай зацвердзіў палажэнне аб увядзенні ў краі рускай адміністрацыі. Меркавалася неадкладна замясціць усе пасады па паліцыі земскай і гарадской рускімі чыноўнікамі. Гэта распараджэнне сустрэла апазыцыю на месцах у асобе генерал-губернатара Віленскага Бібікава 2-га, які лічыў, што адразу гэтага зрабіць нельга. Вырашана было дзейнічаць паступова і скончылася тым, што гэтая мера не была прыведзена ў выкананне да польскага паўстання.

Між тым, пачаліся міласьці беларускім палякам з уступленнем на пасад новага гаспадара.

Цяпер пяройдзем да пытання аб адносінах ўрада да саслоўям. Мы ўжо ведаем, што на першым плане яно бачыла ў краі толькі дваранства. Але некаторыя з мясцовых адміністратараў, меўшыя ўплыў у Пецярбургу, засвоілі сабе вельмі адмоўнае стаўленне да мясцовай беларускай шляхты. Згаданы не раз М. Н. Мураўёў ў адной з афіцыйных запісак характарызуе шляхту, як «саслоўе дармаедаў, па большай частцы не аселае і прывычнае да гультайства». Гэтая характарыстыка дробнай шляхты ў значнай меры адпавядала рэчаіснасці.

Мікалаеўскае ўрад сутыкнуўся з незвычайным для Вялікаросіі парадкам рэчаў у заходніх губерніях. Тут было шмат дробнай шляхты, так званай загонавай або засцянковай. Гэта быў ці беззямельны люд, ці ж шляхта, якая сядзела на ўласнай або арэндаванай зямлі ў памеры, які не перавышае добрага сялянскага надзелу. Гэта былі людзі бедныя і неадукаваныя, не могучыя і не жадаючыя несьці ўрадавую службу. Побыт гэтай бяздомнай шляхты не нагадваў побыту дваранства, а шляхецкія правы яе былі больш чым сумніўныя. Мікалаеўскі ўрад быў вельмі заняты пытаннем аб устройстве побыту гэтай шляхты і аб наданні ёй, так бы мовіць, дваранскага аблічча. Так, яно прапанавала малазямельнаму дваранству Смаленскай губерніі перасяліцца часткай у Сібір. Для гэтага шляхце адведзены былі землі і дадзена дапамога. У Магілёўскай і Віцебскай губерніях мясцовы генерал-губернатар налічыў да 20 тыс.

дробных дваран, якія самі займаліся хлебаробствам або арандавалі зямлю, або служылі пісарамі і прыказчыкамі. Смаленскі губернатар князь Хархедлідзе нават прапаноўваў у 1849 г. у дробнамаянтковых дваран адабраць прыгонных сялян, таму што, на яго думку, гэта дваранства складаецца з неадукаванага і амаральнага класа людзей. Зыходзячы з гэтых падстаў Мікалай выказаў жаданне разабрацца, якія ж правы гэтага дваранства. У 1852 г. Гасудар нават загадаў, каб дзяцей дваран, асабіста займаючыхся земляробствам, аддаваць у батальёны кантаністаў, а тых, якім споўнілася 18 гадоў, аддаваць у радавыя. Усімі гэтымі суровымі мерамі Гасудар хацеў прымусіць гэта дваранства служыць. Тады ж гэтая мера была распаўсюджана і на дробнамаянтковых дваран Ковенскай, Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерній.

Паралельна з тым, па распараджэнні Мікалая, ішоў разбор аб правах заходне-рускай шляхты. У рэчаіснасці апынулася, што многія тысячы яе не маюць фармальных правоў на дваранскую годнасць. Былі ўстаноўлены асаблівыя правілы для доказаў дваранскіх правоў. Справа ускладнілася тым, што неадкладна з'явілася маса падробленых дакументаў, як на руках, так і ў архіўных кнігах. У Бярдзічаве была заведзена цэлая фабрыка фальшывых дакументаў. Урад павінен быў прыпыніць зацвярджэнне ў дваранства. Так з гэтым пытаннем Мікалаеўскі ўрад канчаткова і не справіўся.

Аб гарадскім класе казаць не даводзіцца, т. я. ён, як мы ўжо казалі, быў цалкам абязлічаны. Складаней выявілася пытанне аб адносінах урада да шматлікага сялянства. Ужо Мікалаеўскі ўрад не маг не ўлічваць таго, што ў асяроддзі сялян ён можа знайсці падтрымку супраць буйных паноў. З іншага боку, Мікалаеўскі урад шчыра лічыў прыгонны стан бедствам, але таксама шчыра баяўся прыняць супраць яго якія-небудзь сур'ёзныя захады. Пагэтаму ён прымаў паліятыўныя меры да паслаблення прыгоннага прыгнёту, якія мелі немалаважнае падрыхтоўчае значэнне. У Беларусі было праведзена вельмі важнае пытанне аб інвентарах. Пра гэта нам прыйдзецца казаць у асаблівай главе.

Мікалаеўскі ўрад паставіў сваёй задачай абрусіць край. Але гэта не дасягнула сваёй мэты і паўстанне 1863 года заспела край амаль у такім жа становішчы, у якім край быў напярэдадні папярэдняга паўстання. Меры ўрада не наладзілі ў краі вызначанага парадку, не набылі сімпатый беларускай нацыянальнасці, але давалі падставу вышэйшаму паланізаванаму элементу гучна крычаць у Расіі і за мяжой аб цяжары і несправядлівасцях рускага рэжыму, пра прыгнёт палякаў у польскім жа краі. Нядзіўна таму, што з пераменай рускай палітыкі пры уступленні на пасад Аляксандра II пачаўся новы подых, неадкладна пачаліся палягчэнні

на карысць польскага элемента ў Беларусі. Палітыка прымірэння з польскім дваранствам і на гэты раз не павяла да тых вынікаў, пра якія марыў урад. Раздражненне было вельмі моцным, урад не карыстаўся падтрымкай ні аднаго элемента ў краі і палітыка прымірэння была прынята за прыкмету слабасьці, асабліва з прычыны няўдалага зыходу Крымскай вайны. Новы курс палітыкі Аляксандра II супаў з падрыхтоўкай да паўстання ў Польшчы і ў Беларусі.

§ 4. ПАДРЫХТОЎКА ДА ПАЎСТАННЯ 1863 Г. І ПЕРШЫЯ МЕРЫ УРАДА

У 1856 г. віленскім генерал-губернатарам быў прызначаны В. І. Назімаў. Ён быў сустрэты гарачымі сімпатыямі з боку вышэйшага польскага грамадства, грамадства яго ведала таму што, будучы дасланы ў 1840 г. у якасці сябра адной следчай камісіі, ён раскрыў даволі буйную правакацыю пра неіснаваўшую польскую змову, якую ўчынілі жандармы. Акрамя таго, Назімаў быў чалавек абыходлівы, лёгка паддаваўся ўплыву таго вышэйшага паланізаванага грамадства, якое тады панавала ў Вільні. З прыездам Назімава палітыка крута павярнулася ў бок польскіх тэндэнцый. Паводле яго патрабаванняў вышэйшым урадам быў прыняты шэраг захадаў, у якіх адзначаліся прыкметы новага курса. Усе асуджаныя за палітычныя злачынствы з 1830 г. атрымалі поўную амністыю. Адменены закон, у сілу якога мелі права на службу па выбары дваранства толькі асобы, папярэдне праслужыўшыя 10 гадоў на карэннай службе. Выхадцам заходніх губерніяў прадастаўлены быў шырокі доступ да грамадзянскіх пасад у гэтых губерніях. Уведзена ў навучальныя ўстановы польская мова. У 1858 г у Вільні адкрыты музей старажытнасцяў, які адразу зрабіўся духоўным засяродкам ваяўнічага паланафільства. Ўрад пайшоў на саступкі панскай курыі ў справе кіравання каталіцкай царквой. Дазволена пабудава новых касцёлаў і нават на гэта асігнаваны асаблівы капітал.

Паланізаванае дваранства радавалася.

Гэтыя меры былі б цалкам натуральнымі, але ўздым паланізму прыняў адразу ваяўнічы настрой. Колькасць рускіх чыноўнікаў пачала хутка скарачацца. Прадстаўнікі рускага элемента забілі трывогу. Мітрапаліт Іосіф Сямашка папярэджвае ўрад аб небяспечных наступствах прынятага ім накірунку. Між тым, патрабаванні дваранства сталі шырыцца. Дваранства Віцебскай губ. асаблівым адрасам прасіла гаспадара аб павелічэнні колькасці касцёлаў у Віцебскай губерніі, аб заснаванні польскага універсітэта ў Полацку і аб увядзенні польскай мовы ў навучальных установах у якасці мовы выкладання. Дваранства відавочна франдавала.

Віленскі музей зрабіўся месцам, дзе адкрыта прапаведавалась барацьба супраць рускага ўрада. Хваляванне ў межах Царства Польскага пачалося.

Пры такім настроі нават асцярожныя меры ўрада выклікалі крайняе абвастрэнне.

У нашых губернiях з'явіўся цэлы шэраг брацтваў цвярозасці, кіраваных ксяндзамі і пераўтвораных імі ў спосаб агітацыі. У 1859 г. Міністэрства ўнутраных спраў стала абмяжоўваць дзейнасць брацтваў. Зараз жа пачалася прапаганда ў тым сэнсе, што рускі ўрад шануе развіццё п'янства.

Фронда выявілася ва ўсім. З'явіліся таемныя склады зброі і рэвалюцыйнай літаратуры. Рэвалюцыйныя брашуры адкрыта друкаваліся і прадаваліся ў Вільні. У 1858 г. дваранства зрабіла Аляксандру II ўрачыстую сустрэчу, а ў 1860 г. яно зусім ухілілася ад прыёму яго ў Вільні. З шэрагаў вышэйшага дваранства незадаволенасць урадам пераходзіла ў кругі гарадскіх рамеснікаў. Гэта адбілася і ў Вільні. Моладзь уся была рэвалюцыйна настроена. Добрым густам зрабіліся дэманстрацыі супраць вышэйшых уладаў. Прадстаўнікі віленскага грамадства перасталі наведваць вечары ў генерал-губернатара Назімава. Па прыкладзе Польшчы ў гарадах пачаліся маніфэстацыі. Падставай для маніфестацый былі паніхіды па першых забітым паўстанцах у Варшаве. Віленскія дамы апранулі жалобнае адзенне. У касцёлах і на вуліцах спяваліся рэвалюцыйныя песні.

Назімаў не прымаў якіх-небудзь радыкальных захадаў супраць усіх гэтых праяў польскага патрыятызму, хоць для яго і было зразумела, куды хіліцца панучы настрой. Ён паспрабаваў быў звяртацца да некаторых палавінчатых захадаў, але яны выклікалі насмешку. Рускім чыноўнікам і асабліва святарам няёмка было паказвацца на вуліцах. Сам Назімаў зносіў часам здзекі ад віленскага правадыра дваранства графа Тышкевіча. Ён разгубіўся, калі многія з польскіх чыноўнікаў сталі пакідаць свае працоўныя месцы, рэзка крытыкуючы яго ж ўласнае кіраванне, і нават шматлікіх ён прасіў заставацца на службе. Віленскі біскуп Красінскі пабываў у Пецярбургу і пасбрабаваў там дыскрэдытаваць у вачах ўрада генерал-губернатара. Зрэшты, Назімаў паспеў апраўдацца і Красінскі атрымаў параду трымаць сябе спакайней. Міністэрства ўнутраных спраў паводзіла сябе бестактоўна і распараджалася ў краі паза генерал-губернатарам. Калі пачаліся хваляванні, міністр унутраных спраў Валуеў вырашыў, нарэшце, паказаць энергію улады. Ён склаў праект асаблівых судова-паліцэйскіх судоў, якія мелі б права прыцягваць маніфэстантаў да адказнасці. Закон быў выдадзены, але выявілася, што па сутнасьці нікога, або амаль нікога, па гэтым законе прыцягнуць да адказнасці было нельга. Гэтыя суды, па

словах графа М. Н. Мураўёва, паслужылі толькі для насьмешкі над бяссіллем рускай улады. Праўда, Назімаў пачаў быў дзейнічаць і абвясціў некаторыя мясцовасці на ваенным становішчы. Пры такіх умовах маніфеставаць было цяжэй. Нават біскуп Красінскі пачаў рабіць выгляд, што жадае спыніць рэвалюцыйную настроеннасць ксяндзоў. У касцёлах замест агульных спеваў гімнаў, прынята было за правіла чытаць іх шэптам.

Маніфестацыі працягваліся, хоць і ў меншым памерах. У Варшаве ў гэты час ішла гаворка аб арганізацыі рэвалюцыйнага ўрада. Пачаліся універсітэцкія бязладззі 1861 г. Урад не ўмеў спраўляцца, губляўся, спыняўся на палавіне захадаў. У Варшаве маніфестацыі былі адкрытымі. Шэраг пададзеных тамтэйшаму намесніку запісак сведчыў і аб патрабаваннях палякаў, і пра настроі польскага грамадства. З-за мяжы Літву і Беларусь закідвалі масай рэвалюцыйнай літаратуры. Дзейнасць каталіцкіх святароў, асабліва ў Вільні і Коўна, зрабілася асабліва інтэнсіўнай.

У сутнасці руская ўлада апынулася ў вельмі арыгінальным становішчы: яна абапіралася на чыноўнікаў, якія складаліся з палякаў, або паланізаваных беларусаў і літоўцаў, г. зн. як раз на той самы элемент, які імкнуўся шляхам рэвалюцыі дамагчыся волі. Да гэтага трэба дадаць наогул дрэннае адміністрацыйнае ўладкаванне краю. Гродзенскі губернатар Дранякін прызнаваўся, што паліцыю цяжка было назваць паліцыяй па дрэннаму яе падбору, таму што гэта былі напаўгалодныя чыноўнікі і таму што ў большасці выпадкаў гэта былі палякі. З нерашучасцю генерал-губернатар спрабаваў замяняць палякаў рускімі. Нават жандармская паліцыя складалася ў моцнай ступені з польскіх афіцэраў. Адным словам, уся вышэйшая адміністрацыя, аж да некаторых губернатараў па спагадзеда палякаў, або па разгубленасці літавала рэвалюцыйныя праявы. Афіцыйныя пакеты з сакрэтнымі распараджэннямі і данясеннямі раздрукоўваліся на пошце і неадкладна ў копіях распаўсюджваліся сярод дваранства. Генерал-губернатар роўна нічога не ведаў, г. зн. не мог даведацца аб асобах, якія распаўсюджваюць пракламацыі і якія ўдзельнічаюць у маніфестацыях. Між тым праз Мемель ішла літаратура, падвозілась зброя, з'яўляліся арганізатары паўстанцкіх войскаў. Але абодва бакі пачыналі разумець, што вырашальным элементам у справе поспеху або няўдачы паўстання будуць беларускія сяляне. Пра іх менш за ўсё ў сваёй першапачатковай дзейнасці клапаціўся генерал Назімаў. На яго бяду ён вельмі цікавіўся мясцовай гісторыяй, але запазычыў звесткі пра яе з гутарак з віленскім правадыром дваранства Е. Тышкевічам, з пісьменнікамі А. Адынцом, І. Хадзько і нек. інш., якія па-свойму патлумачылі гэтаму генералу гісторыю краю. У самым канцы сваёй дзейнасці Назімаў ўспомніў аб сялянах і нават выклапатаў ім

нязначнае змяншэнне павіннасцей. Паны больш актыўна ўзяліся за апрацоўку сялянскай думкі, хоць многія разумелі безнадзейнасць гэтых захадаў, таму што цяжка было выправіць тое, што накаплялась стагоддзямі. У сялянскае асяроддзе быў пушчаны шэраг чутак, якія мелі мэтай падбухторыць сялян супраць ваенных пастояў, а між тым паны павінны былі ўзмоцнена патрабаваць вайсковых каманд для ўціхамірвання не існаваўшых бунтаў. На гэты раз генерал-губернатар сцяміў і забараніў рассылку пастойных каманд. У сялянскі асяродак былі пушчаныя чуткі пра тое, што выкупных плацяжоў не варта плаціць, што землі будуць аддадзены панамі сялянам дарма, калі сяляне дапамогуць ім у паўстанні. Вялікая надзея ў гэтых адносінах ўскладалася на міравых пасярэднікаў. Цяжка сказаць вядома, наколькі дзейснай была гэта агітацыя. Важней было іншае, менавіта тое, што міравыя пасярэднікі ў большасці выпадкаў правялі ў валасныя старшчыны сялян-каталікоў, а валаснымі пісарамі апынуліся інтэлігентныя маладыя людзі, якія прынялі на сябе гэтыя абавязкі з агітацыйнай мэтай. Нядзіўна таму, што ў вёсках дзе-нідзе адбывалася навучанне сялян ваеннаму ладу.

Увосень 1861 ужо хадзіў па руках праект адраса літоўскага дваранства да гаспадара з просьбай аб далучэнні Літвы, пад якой разумелі і Беларусь, да Польшчы.

У 1861 г. рагачоўскі павятовы прадвадзіцель дваранства Богуш падаў ад імя ўсяго дваранства Магілёўскай губерніі просьбу:

а) вярнуць дваранству правы і перавагі, якімі яно карысталася пры польскіх каралях;

б) ўвесці ў справаводства па губерніі і ў навучальных установах яе польскую мову;

в) ўвесці польскае судаводства;

г) далучыць Магілёўскую губерню да літоўскіх губерніяў і да віленскай навучальнай акругі і адкрыць у Вільні універсітэт

д) дараваць поўную волю ўсім хрысціянскім вызнаньням ў губерніі. Па сутнасці, край ўжо адмовіў у падпарадкаванні рускай уладзе. Тады ў Вільню быў дасланы генерал-губернатар М. Мураўёў.

§ 5. М. М. МУРАЎЁЎ

Хоць у палякаў Міхаіл Мікалаевіч Мураўёў і пакінуў цяжкі ўспамін, які пакідае ў памяці кожнага паўстаўшага народа яго уціхамірнік, аднак, гэта быў адзін з выбітных дзеячаў эпохі. Ён выгадна адрозніваўся ад саноўнікаў і мікалаеўскай эпохі, і паследуючай.

Ён валодаў абшырнай адукацыяй, пэўным светапоглядам, веданнем справы, выконваць якую ён быў закліканы. Валодаючы шырокім

дзяржаўным розумам, ён прыступаў да выканання той ці іншай дзяржаўнай задачы, засвоіўшы сабе папярэдне вядомага роду план працы, яе задачы. Усіх гэтых элементарных якасцей звычайна не хапала дзеячам той эпохі. Мураўёў, як мы ўжо ведаем, у бытнасць сваю магілёўскім губернатарам, праявіў выдатную дзейнасць у падаўленні паўстання ў 1830-31 гг. У якасці віленскага генерал-губернатара ён прыняў на сябе ўвесь цяжар паўстання ў ваенным і грамадзянскім стаўленні. Паўстанне 1863 г. адрознівалася ад папярэдняга тым, што яно мела яшчэ менш арганізаваны характар, яно шырока разлілося па правінцыі ў выглядзе невялікіх атрадаў. Мураўёў не даў магчымасці дробным атрадам злучыцца і арганізавацца. Галоўную ўвагу ён звярнуў не на ваенны бок справы, а на грамадзянскае кіраванне - на яго рэарганізацыю і на тое, каб знайсці элементы ў краі, на якія руская ўлада магла б абаперціся. Такім элементам было, перш за ўсё, беларускае сялянства. Перш за ўсё, Мураўёў паставіў сялянства ў незалежнае становішча ад паноў, г. зн. усталяваў адносіны, якія адпавядалі закону 1861 г. Ён заспеў сумную карціну поўнага неразумення сялянамі сваіх правоў па пастанове 1861; валасныя старшыні прызначаліся панамі, пісарчукі таксама, вясковыя і валасныя сходы не мелі ніякага значэння, валасныя суды знаходзіліся пад уплывам панскага двара. Мураўёў запатрабаваў ад мясцовай адміністрацыі, каб яна патлумачыла сялянам іх незалежнасць ад панскага ўплыву, ён настойваў, каб сходы усьвядомілі свае правы па самакіраванні і самі б вырашалі свае справы, - ён стараўся падняць самастойнасць валаснога суда. З іншага боку, ён патрабаваў ад мясцовай адміністрацыі ахоўваць сялянскае самакіраванне ад самавольства і дасягнуў таго, што міравыя пасярэднікі з'явіліся сапраўднымі абаронцамі сялянскіх правоў і асобы. Каб гэтыя меры не засталіся на паперы, Мураўёў прызначыў па свайму выбару міравых пасярэднікаў з рускіх ураджэнцаў, памяняў старшын на валасных пісараў. Акрамя таго, ён неадкладна прыступіў да цэлага шэрагу захадаў, якія павінны былі падняць у вачах сялян прэстыж і значэнне рускага ўрада і панізіць прэстыж былой панскай улады. Ён дамогся скасавання абавязковых адносін паміж сялянамі і панамі, якія захоўвала пастанова 1861 г. Ён знайшоў спосаб павялічыць сялянскія надзелы і прыняў меры да уладкавання парабкаў, кутнікаў і агароднікаў. Беззямельныя і вольныя людзі, г. зн. не быўшыя ў ліку прыгонных, не мелі права на зямельны надзел.

Мураўёў надзяліў іх зямлёй, прычым перадача зямлі з рук паўстанцаў у рукі беларускага сялянства адбывалася наглядна і хутка, што, вядома, падымала прэстыж рускай улады. Так, напр., ад удзельнікаў паўстання з ліку дробнай шляхты, валодаўшых невялікімі ўчасткамі

казённай зямлі, роўным чынам наогул ўчасткі дробнай шляхты і аднадворцаў, адбіраліся за ўдзел у паўстанні і неадкладна перадаваліся сялянам. Пры такіх умовах Мураўёў мог абапірацца на сялянскую масу ў барацьбе з паўсталымі панамі і апалячанымі элементамі краю. Ён прыцягнуў сельскае грамадства да нагляду за арандатарамі, мясцовай шляхтай, афіцыялістамі, г. зн. панскімі слугамі, і наогул за панскімі дварамі: сельскія сходы павінны былі складаць прысуды і паказваць ненадзейных. Наогул, Мураўёў, усклаў на сялян нагляд за хваляючайся шляхтай. У дапамогу войскам ён зладзіў асаблівыя сельскія каравулы, якія павінны былі весці барацьбу з паўстанцамі. Усе гэтыя меры сціскалі раён дзейнасьці паўстанцаў. Да гэтага трэба дадаць, што ў паветах з'явіліся ваенныя начальнікі, якія тлумачылі, што землі ад шляхты забіраліся за ўдзел у паўстанні, што на маёнткі асоб, западозраных у мецяжы накладаецца секвестр і г. д. Усе гэтыя меры былі больш дзейнымі чым тыя адміністрацыйныя і судовыя кары, якія сваім чарадом накладаліся на асабліва бачных удзельнікаў паўстання, што траплялася у рукі улады са зброяй у руках. Палякі празвалі Мураўёва «вешальнікам», гэты эпітэт звычайна паўтараюць і рускія. Мураўёў бясспрэчна быў вельмі суровы. Ці адрозніваўся ён залішняй жорсткасцю, можа судзіць кожны па свайму погляду на тое, якіх ахвяр каштуе звычайна збройны чын, калі мы паведамім, што колькасць асуджаных да рознага роду пакаранняў выявілася ў лічбе каля 4,5 тыс. чал., з якіх каля 170 паплаціліся жыццём.

Мураўёў імкнуўся і да таго, каб стварыць трывалае становішча для рускай улады ў краі. Так, ён прыняў меры да замены польскіх чыноўнікаў рускімі. Ён зачыніў каля 30 каталіцкіх манастыроў і шмат касцёлаў. Руская мова была уведзена ў якасці абавязковай у навучальныя і грамадскія ўстановы. Пры ім забаронена выкладанне польскай мовы ў сельскіх школах, зачынены забароненыя польскія бібліятэкі. Ён імкнуўся ўзмацніць значэнне праваслаўнага духавенства, падняць яго матэрыяльны дабрабыт. Нарэшце, ён падняў пытанне аб шырокай пастаноўцы народнай адукацыі.

§ 6. ХОД ПАЎСТАННЯ

Ход паўстання 1863 г. не ўяўляе для нас цікавасці. Яго цікавасць у варшаўскіх перыпетыях, якія папярэднічалі адкрытым выступленняў 1863 г. Гэта - бясконцыя спрэчкі і спаборніцтва паміж «белымі» і «чырвонымі» (арыстакратычнай і дэмакратычнай плынямі сярод палякаў). Цікавы бяссілле, разгубленасць, адсутнасць пэўнасці рускай палітыкі. Нарэшце, у польскіх рэвалюцыйных колах цікава настойлівае імкненне звязаць лёс Польшчы з Беларуссю, Літвой і Украінай у надзеі на падтрымку паланізаваных тут элементаў. Усё гэта доўгае рэвалюцыйнае кіпенне

скончылася, як вядома, невялікімі ваеннымі сутычкамі і ганебнай барацьбой паміж сабою дэмакратаў.

У Беларусі адчуваюцца толькі далёкія водгукі гэтых варшаўскіх падзей. Аднак, у Беларусі і Літве не так прыкметна партыйная і асабістая барацьба, рэвалюцыйны ўздым быў кароткі, але шчыры.

У Вільні мы бачым рэвалюцыйны камітэт, у склад якога ўваходзяць, між іншым, капітан Генеральнага Штабу Людзвіг Звеждоўскі, Эдмунд Вярыга, Кастусь Каліноўскі (абодва юрысты), доктар Балеслаў Длускі, пан Зігмунд Чаховіч, інжынерны афіцэр Ян Казела. Гэта ў значнай меры сапраўдныя беларусы, але паланізаваныя. Ні мяшчанскага, ні габрэйскага элемента ў камітэце няма, хоць у Варшаве былі прадбачлівыя і завязалі сувязі з ніжэйшымі элементамі. Доўгі час Віленскі камітэт не мог дамовіцца з Варшаўскім, таму што, хоць Варшаўскі камітэт тэарэтычна зыходзіў з прынцыпу дэцэнтралізацыі, аднак, Варшаўскі камітэт даў адчуць свой націск, супраць чаго пратэставаў Віленскі.

Калі пачаліся адкрытыя ваенныя дзеянні, у розных месцах Беларусі і Літвы былі арганізаваны паўстаніцкія атрады. Першай паднялася Літва. Карэйва ў сакавіку 1863 г. няўдала падняў паўстанне пад Янавым. Людзвіг Норбут пачаў дзеянні ў лясах на рацэ Меречанцы. З'явілася некалькі іншых атрадаў, але ўсіх іх спасцігла няўдача. Значна больш працяглай была паўстаніцкая дзейнасць ксяндза Мацкевіча на Жмудзі і Жыгімонта Серакоўскага, вельмі таленавітага афіцэра Генеральнага Штаба. Серакоўскі паміж Панявежам і Вількамірам перш за ўсё заняўся правільнай арганізацыяй войскаў. У кароткі час у яго аказалася 2 тыс. салдат. Да яго далучыліся Мацкевіч і Калышка. Але пад Барысавам атрад Серакоўскага пацярпеў паразу, сам Серакоўскі і Калышка былі цяжка паранены, потым схоплены і пакараны.

Рэшткі паўстанцаў Серакоўскага пад кіраўніцтвам Ляскоўскага адышлі ўглыб Жмудзі, але неўзабаве як гэтыя, так і іншыя групы паўстанцаў пацярпелі паразу.

У межах Гродзенскага ваяводства паўстанне падняў Ануфрый Духінскі, на Піншчыне - Рамуальд Траугут, на Міншчыне - Балеслаў Сьвентаржэцкі, а на Магілёўшчыне - Людвіг Звеждоўскі. Усё гэта былі невялікія атрады, якія няцяжка было ліквідаваць. Дзякуючы суровым захадам Мураўёва гэтыя атрады апынуліся адрэзанымі ад цэнтра - Вільні. На Нёмане на працягу некалькіх месяцаў падтрымліваўся сцяг паўстання, асабліва нястомным ксяндзом Мацкевічам, але ўсе спробы не выйшлі за сціплыя памеры.

§ 7. ДАЛЕЙШЫ НАПРАМАК РУСКАЙ ПАЛІТЫКІ

Мураўёў пратрымаўся нядоўга на сваёй пасадзе. Яго рэжым здаўся цэнтру занадта суровым. Сыход Мураўёва азначаў сабою змену напрамку рускай палітыкі. Гэты напрамак зводзіўся да заўсёдашніх ваганняў адносна польскага элементу ў краі, да паступовага раўнання кіравання беларускіх губерніяў з рускімі і да поўнага ігнаравання і нават да падаўленьння беларускіх нацыянальных элементаў. Наогул, устойлівасці не было. Генерал-губернатары часта змяняліся. Іх дзейнасць распаўсюджвалася на губерніі Віленскую, Ковенскую і Гродзенскую. Аднак, захады, якія прымаюцца па прапанове генерал-губернатараў у адносінах да гэтых губерніяў, звычайна распаўсюджваліся і на Магілёўскую і Мінскую губ. Такім чынам, дасягалася вядомага роду адзінства мер кіравання.

З бліжэйшых пераемнікаў Мураўёва больш іншых трымаўся на пасадзе генерал-губернатара Патапаў. Ён калісьці быў памочнікам Мураўёва, але атрымаўшы ўладу, даволі крута павярнуў палітыку ў процілеглы бок. Ён пайшоў па шляху прымірэння з паланізаваным дваранствам краю. Так, ён дамогся спынення спраў аб вінаватасці асоб, якія ўдзельнічалі ў паўстанні і амністыі адміністрацыйна сасланым за гэты ўдзел (у 1867 г.). Пры ім жа былі спынены справы аб канфіскацыі маёнткаў за ўдзел у паўстанні. Наогул, Патапаў падтрымліваў буйное землеўладанне і яго прадстаўнікоў. Ён падняў пытанне аб дапушчэнні польскага дваранства да службы па выбарах, аб вызваленні дваранскіх маёнткаў ад працэнтнага збору.

Падтрымліваючы буйное землеўладанне, ён і яго пераемнікі клапаціліся не столькі пра русіфікацыю палякаў і паланізаванага буйнога дваранства, колькі пра русіфікацыю беларусаў. Так, настаўнікі-каталікі былі пераведзены ў вялікарускія губерніі і заменены вялікарусамі. Былі уладкованы ўстановы для выхавання дачок праваслаўнага духавенства, адчынена новая настаўніцкая семінарыя і г. д. Усё гэта дробавыя выпадковыя захады.

У 80-х гадах ўрад заўважыў ўзмацненне паланізму ў краі і зноў пачаў прымаць некаторыя захады супраць яго.

Аказалася, што нягледзячы на забарону, навучанне польскай мове ідзе вельмі паспяхова і забароны асаблівых вынікаў не далі. Выявілася шмат таемных школ, у якіх навучаліся па-польску. Устаноўленая законам працэдура доказу тайнага навучання і накладання пакарання прыводзілі да смешным вынікаў, бо суд накладваў штрафы ў памеры ад 50 коп. да 5 руб. Тады, па праекце міністра народнай асветы графа І. Д. Дзялянава, у 1892 г. была выдадзена пастанова, па якой кара за утрыманне таемнай школы штрафам 300 руб. або арышт, прычым пакаранне накладалася не толькі на гаспадара школы, але і на ўсіх асоб, маючых дачыненне да выкладання, да

арганізавання школ ці нават плаце за навучанне. Тое ж здарылася і з імкненнем Патапава знайсці ў мясцовых паляках шчырых слуг рускага самаўладззя. Паводле яго хадайніцтва польскім панам дазволена было займаць пасады павятовых правадыроў дваранства, калі не апынецца годных кандыдатаў з рускіх. Неўзабаве аказалася, што ўсе гэтыя пасады перайшлі да палякаў, зноў пастаноўлена было ў 1865 пазбаўляцца палякаў і замяняць іх рускімі чыноўнікамі. Асаблівае прыцягненне рускага элемента на службу ў край не дасягала мэты, бо сюды пераходзілі далёка не лепшыя элементы і наогул знаходзіць жадаючых было цяжка. Урад ўпарта шукаў вялікаросаў, якой бы якасці яны ні былі, і пазбягаў беларусаў. Ён нічога не зрабіў для таго, каб атрымаць чыноўны элемент нават з асяроддзя праваслаўных беларусаў і сістэматычна адхіляў тых з іх, якія, скончыўшы універсітэты, імкнуліся служыць на радзіме. Урад прызначаў ў якасці чыноўнікаў або буйнога пана паляка, або вялікарускага двараніна і грэбаваў плябейскім паходжаннем адукаваных беларусаў. Толькі ў 80-х і ў 90-х гадах, і то пераважна ў губернях, на якія не распаўсюджвалася ўлада генерал-губернатара і якія далей выдаленыя ад вучэбнага цэнтра, з'явілася значная колькасць чыноўнікаў з асяроддзя адукаваных беларусаў.

Але наогул, з цягам часу выключныя законы перасталі мець значэнне ў краі і беларускія губерніі паступова атрымлівалі такія ж органы кіравання, якія былі ўласцівы вялікарускім губерніях. Аднак, найбольш важныя і патрэбныя мерапрыемствы ў Беларусі ўводзіліся або са спазненнем, або з выняткамі. Так, судовая рэформа была ўведзена ў 1883 г., то бок амаль праз 20 гадоў пасля ўвядзення яе ў цэнтральнай Расіі. Гарадавое палажэнне было ўведзена своечасова. Але Беларусь была пазбаўлена такога важнага органа, як земскае самакіраванне.

§ 8. АПОШНЯЯ ЭПОХА

Калі ў Вялікаросіі ўвялі земствы, то ў бюракратычных сферах з'явіўся цэлы шэраг асцярог і ваганняў. У нашым краі земствы не былі ўведзены. Не было ў нашым краі і таго напалову бюракратычнага земскага кіравання, якое дасталася паўднёва-заходнім губерніям. Толькі ў 1906 г. было сур'ёзна паднята пытанне аб увядзенні земства ў беларускіх губерніях. У праекце выявіліся абмежаванні супраць польскага элемента, супраць чаго паўсталі дэпутаты Думы з ліку палякаў. Толькі ўвосень 1911 ўведзена было земства і то толькі ў трох беларускіх губерніях. Закон дапускаў ўдзел у выбарах толькі выбаршчыкаў, якія валодаюць нерухомай маёмасьцю коштам не менш 7500 руб. Павятовыя выбаршчыкі разбіваюцца ў павеце на 2 курыі, з якіх адна была рускай курыяй, іншая польскай. Воласці абіралі сваіх выбаршчыкаў. За духавенствам таксама прызнана права абрання.

Толькі габрэі не былі дапушчаны да выбараў. Павятовае земства выбірае губернскіх земскіх галосных, прычым адзін з галосных ад кожнага павета павінен быць з сялян. Гэта земства, аднак, не паспела зрабіць нешта значнае, бо яго змяла рэвалюцыя.

Усё сказанае вышэй пацвярджае той погляд, што рускі ўрад лічыўся ў краі толькі з дваранскім польскім элементам, яно ігнаравала беларускую нацыянальнасць. Гэта асабліва бачна ў галіне асьветы і нават у вобласці рэлігіі, пра што нам яшчэ давядзецца гаварыць. Гэта палітыка не мела пэўнага накірунку, у агульным схілялася да русіфікацыі краю і міжволі, сваімі недарэчнымі мерамі падтрымлівала паланізм. З іншага боку асобныя прадстаўнікі гэтай адміністрацыі сваімі асабістымі адносінамі і ўчынкамі часта выклікалі вельмі рэзкае стаўленне і да сябе асабіста, і да рускага ўраду, прадстаўнікамі якога яны з'яўляліся. Асабліва цяжкую памяць пакінулі па сабе: шматгадовы папячыцель Віленскай навучальнай акругі педантычны Сергіеўскі, стрымліваўшы развіццё адукацыі і вялікі самадур з жандармскіх афіцэраў граф Аржэўскі, быўшы апошнім генерал-губернатарам.

§ 9. ПАЛІТЫКА Ў ГАЛІНЕ ЗЕМЛЕЎЛАДАННЯ

Зусім адмысловае і выбітнае месца займаюць у гісторыі рускай палітыкі ў краі пытанні аграрнай палітыкі. Перыядамі рускім урадам авалодвала думка стварыць у Беларусі трывалы землеуладальніцкі клас з вялікаросаў, наўзамен, або, хоць бы, у процівагу кампактнаму ў нацыянальных і эканамічных адносінах польскаму або паланізаванаму беларускаму элементу. Але і гэтая ідэя праводзілася шэрагам дробных мерапрыемстваў, якія не адпавядалі маштабу і сродкам моцнай улады і буйнага дзяржаўнага арганізма. Без мэты і без плана, у сілу выпадковых настрояў, гэтая палітыка панавання рускага землеўладання то мацнела, то змякчалась, выробляла шмат шуму, адклікалася рэпрэсіямі і самаўпраўствам, але прыводзіла да надзвычай вартых жалю вынікаў. Імкнучыся ўтварыць процівагу польскаму дваранству, менавіта буйному, у выглядзе насаджваемага рускага дваранства, урад не ўлічыў некаторых асаблівасцей польскай нацыянальнасці, якія адсутнічалі ў вялікаросаў, напр., любоў да сваёй радзімы і сельска-гаспадарчай культуры; ні таго, што ў беларускім краі яно пры першай жа няўдачы можа выклікаць разнастайны і незгуртаваны элемент, схільны не да правядзення і насаджэння вялікарускай культуры, але да лёгкай нажывы. Побач з трывалым старадаўнім польскім панствам, якое пакаленнямі жыло ў гэтай мясцовасці, якое мела тут ўплыў, падтрымліваючы і развіваючы сельскагаспадарчую культуру, было багатым і заможным, з'явіўся

вялікарускі памешчык, выпадковы чалавек у краі, выпадкова атрымаўшы ва ўзнагароду за службу маёнтак, ці набыўшы яго па нізкай цане. Такі памешчык наязджаў у маёнтак, спехам яго эксплуатаваў, высякаў векавыя лясы, закладваў і перезакладаў яго і пры зручным выпадку прадаваў, або проста кідаў маёнтак крэдыторам. Гэты памешчык-чыноўнік, не разлучаўся са службай у сталіцы, а часам у мясцовым цэнтры, не меў ні сродкаў, ні жадання падтрымліваць сельскагаспадарчую культуру. Такім чынам, амаль як агульнае правіла, - выглядаў вялікарускі памешчык ў Беларусі, які быў павінны скласці процівагу польскай культуры.

Калі да гэтага дадаць, што моцныя адміністрацыйныя сувязі ў губерніі або ў сталіцы давалі магчымасць такому пану, выраблясць такія эксперыменты, якія відавочна супярэчылі законам і пад абаронай якіх фактычна працягвала існаваць польскае і габрэйскае землеўладанне, то мы вычарпаем ўсе якасці таго рускага землеўладання, якое так старанна і так марна ўкаранялася рускім урадам.

Фактычная гісторыя пытання такая: яшчэ пры Мікалаі I паўстала пытанне аб узмацненні рускага ўплыву, з дапамогай прыцягнення ў край рускіх памешчыкаў (1836 г.). Але гэта пачынанне скончылася нічым і ў выніку яго было заснавана толькі 2 маяраты. У пачатку паўстання 1863 г. генерал-губернатар Назімаў прапанаваў канфіскаваныя за ўдзел у мецяжы маёнткі перадаць рускім памешчыкам. Гэтая думка вельмі спадабалася ў Пецярбургу, пра яе пагаварылі, але нічога канкрэтнага не зрабілі. Але з Мураўёва гэтае пытанне прыняло канкрэтныя формы: да 1863 г. быў выдадзены шэраг законаў, якімі мелася на ўвазе палегчыць укараненне рускіх памешчыкаў у краі. Шэраг земляў быў падараваны чыноўнікам за іх удзел у ўціхамірванні бунту. Затым выдадзены былі законы аб льготным продажу канфіскаваных і казённых зямель асобам «рускага" паходжання. Зямельны фонд для такіх раздач і продажу фарміраваўся з канфіскаваных і казённых зямель. Набыццё такіх зямель і доўгатэрміновая іх арэнда асобамі польскага паходжання былі катэгарычна забаронены. Але прымяненне гэтага складанага заканадаўства на практыцы не заўсёды давала чаканы вынік.

У 1865 г. быў выдадзены найвышэйшы загад аб продажы казённых зямель у беларускіх губерніях асобам рускага паходжання. Але гэтая аперацыя ішла туга. На маёнтак прызначаліся таргі, якія звычайна, большай часткай аказваліся беспаспяховымі, нягледзячы на льготы, якія прадстаўляліся пакупнікам. Так, ўчасткі ў 20-50 дзес. зямлі меркаваліся да раздачы сельскім настаўнікам і валасным пісарам, а ўчасткі ў 50-1000 дзес. зямлі прадаваліся з растэрміноўкай на 20 гадоў.

Пашырэнне рускага землеўладання, нягледзячы на намаганьні ўрада, вялікага поспеху не мела. Віленскі губернатар павінен быў прызнацца ў справаздачы за 1881, што рускае землеўладанне не дасягнула тых мэтаў, якія яму ставіў ўрад, і ўрадавая палітыка пацярпела крах. Ва ўсім беларуска-літоўскім краі лік рускіх землеўладальнікаў ў гэты час быў не больш за 0,16 ліку палякаў, пераход нерухомасці ў рукі рускіх людзей зусім скараціўся, між тым, як польскае землеўладанне расло абходнымі шляхамі. Пры разглядзе гэтай справы ў камітэце міністраў, высветлілася, што закон 1865 дрэнна выконваўся на практыцы проста таму, што з яго зрабілі выняткі на карысць паасобных асоб. Таму былі прыняты некаторыя захады супраць асобных выключэнняў і супраць абыходу закона, але захады гэтыя мелі паліятыўнага характар, напр., было абмежавана набыццё акцыянернымі кампаніямі участкаў не больш за 200 дзес. Паліятыўныя захады працягваліся і ў наступныя гады валадарання Аляксандра III. У 1885 г. быў зачынены крэдыт у Дзяржаўным дваранскім банку польскім дваранам. Рабіліся розныя льготы асобным пакупцам польскіх маёнткаў.

Наогул закон 1865 не адрозніваўся дастатковай пэўнасцю і даваў падставу мясцовай вышэйшай адміністрацыі праводзіць сваю палітыку ў землеўладанні. Так, генерал-губернатар Патапаў падтрымліваў выключна буйное землеўладанне. Ён дамогся таго, што было забаронена сялянам-каталікам, г. зн. беларусам набываць зямельную ўласнасць. Ён быў упэўнены ў тым, што пры вызначэнні палітычнай добранадзейнасці трэба кіравацца не паходжаннем, але веравызнаньнем, што ніякія адміністрацыйныя распараджэнні, якія мелі мэтай падтрымаць мясцовыя нацыянальнасці, поспеху не мелі. Гэта значыць, што яго палітыка была накіравана, перш за ўсё супраць мясцовых нацыянальнасцей і да ўзмацнення веравызнаўчай варожасці.

Аднак, пасля гэты бок патапаўскай палітыкі атрымаў выпраўленне. Закон 1885 дазваляе сялянам-каталікам купляць зямлю ў памеры, аднак, не больш за 60 дзес., але зрэшты, гэты закон ствараў вельмі складаную працэдуру для атрымання дазволу, з прычыны чаго карыстанне ім для сялян было справай цяжкім.

У 1904 г. было ўжо больш значнае паслабленне гэтага закона. Палякі, г. зн. асобы польскага паходжання, атрымалі права купляць зямлю, але толькі быўшую да таго часу ў асоб такога ж паходжання. Парцэляцыі буйной уласнасці ў моцнай ступені спрыяў сялянскі банк, з дапамогай якога значная колькасць буйных маёнткаў перайшла ў сялянскія рукі. Цікава, аднак, што да сялян перайшла зямля, па пераваже, ад рускіх землеўладальнікаў, што паказвае на слабасць гэтых землеўладальнікаў.

Вынікі панавання рускага землеўладання ў канчатковым выніку выказаліся ў тым, што толькі ў Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерніях яны дасягнулі больш ці менш сур'ёзных паспехаў. У Магілёўскай губ. і Віцебскай, дзе раздача зямель рускім пачалася яшчэ Кацярынай II, да 1904 рускае землеўладанне ў Магілёўскай губерніі складала 63%, у Віцебскай толькі 42%, а ў Мінскай 41%, у Гродзенскай 40%, а [у] астатніх значна менш.

Такія вынікі панавання рускага землеўладання ў краі. Такімі ж сціплымі былі вынікі і па замяшчэнні вялікарускага землеўладання сялянскага тыпу. У 1839 г. выдадзены закон па кіраванні казённайі маёмасьцю заходніх губерніяў, пра ўмацаванне там рускай каланізацыі. Гэты закон, аднак, сур'ёзнага значэння не меў. Гр[аф] Мураўёў прызнаў за старaверамі права доўгатэрміновай арэнды па ранейшых цэнах і гэта распараджэнне Мураўёва пасля ўвайшло ў закон, і, такім чынам, знайшоўся шэраг арандатараў, якім памешчык не мог адмовіць у арэндзе зямлі і ў той жа час не мог падняць арэндную плату. Пасля 1863 г. сталі ўзнікаць у краі рускія паселішчы, якія складаліся з сялян-каланістаў, але нягледзячы на багацце вольных зямель, гэтая мера праводзілася слаба і ўмовы каланізацыі ледзь ці маглі быць прывабнымі для вялікаросаў. У 1867 г. такіх пасяленцаў знайшлося ўсяго каля 1200 двароў з надзеламі каля 1,5 дзес. на двор. Тады ж высветлілася, што ўся гэта справа вялася не рацыянальна, дапамога выдаваемая на ўладкаванне была недастатковай, пасяленне рабілася цалкам выпадкова, многія з пасяленцаў кідалі свае надзелы і т. д., пасяленцы апынуліся ў становішчы людзей абяздоленых і ў вялікай беднасьці. Гэта расследаванне нічому не навучыла познейшую адміністрацыю і ўсё пытанне аб рускіх пасяленцах замёрла. Нават у 80-х гадах рускіх пасяленцаў лічылася не больш за 2 тыс. двароў, але з іх каля адной чвэрці кінула свае надзелы і разышліся. Так, гэтая мера засталася толькі адным са шматлікіх праектаў.

§ 10. НАРОДНАЯ АСЬВЕТА ПРЫ МІКАЛАІ I І ЯГО ПЕРАЕМНІКАХ

Калі ў папярэдні перыяд народная адукацыя служыла для мэт праціўнікаў яднання Беларусі з Расіяй, г. зн. для мэт паланізацыйных тэндэнцый, то з Мікалая I ўрад імкнуўся авалодаць справай народнай адукацыі ў сваіх мэтах. Але яму не адразу атрымалася гэта зрабіць. Палітыка ўрада павяла ў канчатковым выніку не да пашырэння адукацыі, а да яе скарачэння, не дасягнуўшы, аднак, тых палітычных мэтаў, якія яна пераследавала.

Шматгадовым кіраўніком справы народнай адукацыі пры Мікалаю I быў граф С. С. Увараў. Ён пісаў прыгожыя даклады імператару аб агульных прынцыпах народнай асветы, але апынуўся дрэнным палітыкам у

дачыненні да заходніх ускраін. Ён сам далёка не цураўся тых прадузятасцей, якія тады панавалі, і якія бачылі ў Беларусі, перш за ўсё, пануючую польскую нацыянальнасць, разглядалі яе як дваранскую краіну і менш за ўсё лічыліся з карэнным насельніцтвам.ю беларускім і літоўскім. Таму захады графа Уварава адрозніваюцца непаслядоўнасцю. Яны раздражнялі палякаў і палонафільствуючых беларусаў а ў рэчаіснасці не былі здольны правесці тыя ідэі аб'яднання Беларусі і Расіі, якія хацелася б Увараву правесці сваімі цыркулярамі. Увараву здавалася, што ён дае «генеральную бітву» «на ніве векавой барацьбы з духам Польшчы". Таму ён і выбраў, па яго ўласных словах, «сярэдні шлях» сярод двух крайніх меркаванняў. З аднаго боку, ён разумеў, што польскае дваранства імкнецца да выкладання на польскай мове. Але, з іншага боку, ён прызнаваў, што рэзка супрацьлеглыя захады зробяць немагчымым правільную адукацыю падрастаючых пакаленняў. Таму ён прыдумаў тонкую палітыку, сутнасць якой заключаецца ў імкненні зліць «варожы пачатак з належнай перавагай рускага». Гэта была вельмі складаная і цьмяная ідэя. Спачатку Увараў меркаваў зладзіць ліцэй у Оршы, які мог бы замяніць закрыты Віленскі універсітэт. Але ў рэшце рэшт беларускі ліцэй не быў адкрыты і ўсе сродкі пайшлі на Кіеўскі універсітэт. Так Беларусь перш за ўсё пазбавілася вышэйшай школы. Праўда, прыдуманы быў паліятыў: 50 «добранадзейных» выхаванцаў беларускіх гімназій дазвалялася паслаць у Пецярбургскі і Маскоўскі універсітэты з прызначэннем казённых стыпендый (1833 г.), а пазней было заснавана па пяці казённых стыпендый пры ўсіх тагачасных чатырох універсітэтах.

Пазбавіўшы край нават надзей на вышэйшую школу, Увараў стаў рэфармаваць сярэднюю. Рэформа павінна была мець адмысловы выгляд: навучальныя ўстановы павінны былі быць зладжаны «у расейскім духу», але пад выглядам ранейшых найменняў, «каб спалохаць палякаў, трэба цярпліва ставіцца на першым часе да іх патрабаванняў, а паміж тым паступова весці справу да пэўнай мэты і тым скарыстацца даверам вышэйшага класа ». Усё гэта былі толькі фразы.

Навучальная справа польскім паўстаннем была зусім разладжана, школ не існавала, сродкаў казна на школы адпускаць таксама не збіралася. Для гэтай мэты былі прызначаны часткай фундушы былога Віленскага універсітэта, часткай даходы з маёнткаў зачыненых манастыроў. У 1834 г. быў выдадзены ўказ, якім загадана адкрыць у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях і ў Беластоцкай вобласці 7 гімназій, з якіх 2 прыпадалі на Вільню, 12 павятовых вучылішчаў для дваран і 6 такіх жа вучэльняў для мяшчан. Праз два гады загадвалася ў Віцебскай і Магілёўскай губ. заснаваць 3 гімназіі, 5 дваранскіх павятовых пяцікласных вучэльняў і 3

трохкласныя павятовыя вучылішчы. У канцы 30-х гадоў і ў пачатку 40-х было яшчэ дададзена некалькі павятовых вучэльняў і 3 трохкласных павятовых вучылішчы. Зразумела, гэтых школ было мала і яны, галоўным чынам, мелі на ўвазе адукацыю дваранскага класа. Праўда, указ 1835 дазваляў устройства па неабходнасьці парафіяльных вучэльняў, выдаваліся для іх правілы, але ўсё гэта былі большай часткай платанічныя пажаданні.

Гэта - лікавы бок справы. Але міністэрства не забывалася і на галоўны інструмент паланізму - польскую мову. Яшчэ закон 1829 дазваляў выкладанне польскай мовы ў гімназіях і павятовых вучылішчах Беларускай навучальнай акругі. Але ў 2-й палове 30-х гадоў выкладанне польскай мовы паступова было спынена. Увараву здавалася, што найлепшым сродкам перавыхавання паланізаванага дваранства з'яўляецца сістэма замкнёных навучальных устаноў. Таму ён засноўвае высакародныя пансіёны у Вільні і Гарадні і нават Віленская 2-я гімназія пераназываецца ў дваранскі інстытут. Затым ён засноўвае пры гімназіях пансіёны і агульныя кватэры, мяркуючы, што тут юнацтва будзе знаходзіцца пад наглядам і гэтым шляхам будзе дасягнута яго перавыхаванне.

З паловы 30-х гадоў міністэрства прынялося і за жаночыя навучальныя ўстановы. Рэвізаваўшы Беларускую навучальную акругу граф Пратасаў знайшоў у жаночых школах «дух варожы ўраду і рускай нацыянальнасці", тое ж было і ў жаночых школах пры манастырах. Міністэрства апынулася ў цяжкім становішчы і пачало пісаць цыркуляры аб тым, як пераадолець «народныя прадузятасці», бо яно бачыла народ у адным толькі польскім шляхецтве. З канца 30-х гадоў яно адкрыла шэраг жаночых пансіёнаў (усяго шэсць), з выдачай прыватным прадпрымальнікам даволі мізэрнай дапамогі ад казны. У 1837 г. у Беластоку быў адкрыты Інстытут высакародных дзяўчын. У 40-х гадах былі зачынены жаночыя вучылішчы пры манастырах. На месца зачыненых школ міністэрства, аднак, амаль не адкрыла новых, за выключэннем Віленскага жаночага пансіёну і аднакласных школ у Віцебску, Менску і двухкласных у Вільні. У рэшце рэшт жаночая адукацыя засярodзілася ў невялікай колькасці прыватных пансіёнаў. Але тут аказалася, што ўсе яны ўтрымліваюцца асобамі польскага паходжання. Такім чынам, у рэшце рэшт захады Уварава знервавалі старую школу, пазбавілі край вышэйшай навучальнай установы, далі краю тыя ж дваранскія школы толькі з рускай мовай, нічога не далі для народнай адукацыі, але паланізаванага дваранства не пагадніл з Расіяй.

Захады канца царавання Мікалая I былі ў тым жа духу. У 1850 г. створана была Віленская навучальная акруга ў складзе губерніяў Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і Ковенскай; Віцебская ж і Магілёўская

адышлі да Пецярбургскай акругі. Але кіраванне Віленскай акругай было ўскладзена на віленскага губернатара Бібікава. Генерал прапанаваў цэлы шэраг выхаваўчых захадаў: стварэнне пры гімназіях «ваеннага класа», прапанаваў прымаць у гімназіі толькі дзяцей дваран і купцоў першай гільдыі і нек. інш. Але гэта былі апошнія мерапрыемствы мікалаеўскага рэжыму. У пачатку цараваньня Аляксандра II у агульным былі захаваныя статуты, уведзеныя пры Мікалаю І. Але былі зробленыя некаторыя паслабленні польскаму ўплыву. Зрэшты, 19 дваранскіх вучылішчаў было закрыта, наўзамен чаго заснавана 7 новых гімназій. Агульнымі кватэрамі-пансіёнамі ўрад перастаў цікавіцца і большай часткай зачыніў іх. Жаночая адукацыя была вызвалена ад шматлікіх абмежаванняў. Адноўлена выкладанне польскай мовы ў навучальных установах.

Аднак, паўстанне 1863 года паказала ўраду, што ён стаяў да гэтага часу на тым шляху, які не прымірыў дваранства з Расіяй.

Пры абмеркаванні праекта статутаў агульнаадукацыйных устаноў у 1860-61 гг. польскія колы прама заявілі аб тым, што гэта край польскі і настойвалі на пакіданні выкладання на польскай мове і на адкрыцці польскага універсітэта. Тагачасны папячыцель Віленскай навучальнай акругі князь Шырынскі-Шыхматаў павінен быў афіцыйна прызнацца ў тым, што ўсё думаючае грамадства складаецца з праціўнікаў ўрада і рускай нацыянальнасці. Распачатае паўстанне нагадала ўраду, што акрамя паланізаванага дваранства ёсць яшчэ сельскае і гарадское насельніцтва, якое складаецца з літоўцаў і беларусаў. З'явілася думка пра устройства сельскай школы. Новы віленскі генерал-губернатар М. М. Мураўёў у афіцыйных запісках падверг рэзкай крытыцы ўсю папярэднюю дзейнасць міністэрства. Крытыка была правільная ў тым сэнсе, што міністэрства, даглядаючы за дваранствам, зусім забылася пра ніжэйшыя класы насельніцтва. Мураўёў паказваў на тое, што створаных да гэтага часу навучальных устаноў занадта шмат, а навучэнцаў у іх мала. Ён паказваў на тое, што польскае дваранства падтрымлівала гэтыя школы для таго, каб навучаючаяся ў іх мясцовая шляхта магла займаць месца ў адміністрацыі і гэтым шляхам змагацца з рускім уплывам. Па перакананні Мураўёва, трэба было звяртаць увагу на народныя школы, на адукацыю сялян і гараджан. Ранейшыя школы толькі стваралі асаблівы шляхецкі пралетарыят, які імкнуўся да чыноўных месцаў. Сваю крытыку дзейнасці Міністэрства народнай асветы Мураўёў дапоўніў прадстаўленым ім праектам народнай асветы. Ён прапанаваў пакінуць толькі самы невялікі лік гімназій, прагімназій і дваранскіх вучылішч, у гарадах зладзіць двухкласныя школы і асаблівую ўвагу звярнуць на размнажэнне ніжэйшай школы.

План Мураўёва быў зацверджаны. Бліжэйшым супрацоўнікам яго ў справе адукацыі быў новы папячыцель Віленскай навучальнай акругі І. П. Карнілаў. Былі зачынены Віленскі дваранскі інстытут і 5 гімназій і прагімназій, на месца дваранскіх вучыліш было заснавана 3 прагімназіі і каля 40 павятовых вучэльняў. Запланавана сетка народных вучэльняў і на іх адпушчаны сродкі, заснавана Маладзечанская настаўніцкая семінарыя.

Параўнальна з тым, што трэба было, зроблена трохі, але важна, што пакладзены новы пачатак у справе народнай адукацыі. Аднак, у наступны час думкі Мураўёва не былі даведзены да натуральнага іх канца, часткай пераіначаны. У гады міністэрства Д. А. Талстога, г. зн. з паловы 60-х гадоў да пачатку 80-х гадоў думкі Мураўёва атрымалі такі напрамак: адкрываць сярэднія школы здавалася міністэрству шкодным па палітычных меркаваннях, калі ў гэтых школах будзе пераважаць дваранства, і па практычных, так як лічылася небяспечным даваць сялянам гімназічную адукацыю і тым ставіць іх «у неўласцівае іх нараджэнню становішча». Адным словам, урад баяўся і польскай інтэлігенцыі, і нарастаючай беларускай інтэлігенцыі. Гэта асноўная думка была пераважнай да канца XIX ст. Акрамя таго, граф Талстой рэкамендаваў прытрымлівыацца паступовасці, г. зн. не асабліва спяшацца з мерамі, што схіляліся «да ўзмацнення рускай народнасці», каб не сустрэць процідзеяння. Гэта зноўтакі паказвае на яго боязь ўзмацнення ў краі беларускай інтэлігенцыі і боязь рэшткаў ў краі паланізму. Гэты погляд ўрада нам тлумачыць, чаму Беларусь не атрымала пры старым рэжыме вышэйшай навучальнай установы і чаму ў нас наогул была вельмі слаба пастаўлена народная адукацыя. Урад абмяжоўвалася толькі дробнымі мерамі. Так, пры Талстым заснавана некалькі новых настаўніцкіх семінарый (у Полацку, Паневежы, Нясвіжы), заснаваны ў Вільні настаўніцкі інстытут. На месцы гімназій у Свенцянах і Навагрудку адкрыты двухкласныя павятовыя вучылішчы. На жаночую адукацыю не было звернута ніякай ўвагі. Яно абслугоўвалася толькі некалькімі гімназіямі ведамства імператрыцы Марыі і ніжэйшымі школамі.

Няшмат было зроблена і пры пераемніках Талстога па міністэрству.

На самай справе, у караванне Аляксандра III заўважаецца нават падзенне ліку гімназій і ліку ў іх вучняў. Так, да 1 студзеня 1882 г. у Віленскай навучальнай акрузе налічвалася ўсяго 8 мужчынскіх гімназій і 5 прагімназій, у 1895 г. - 9 гімназій і 4 прагімназіі. Але вучняў у першым годзе было 5330, а ў другім толькі 3962. Гэта падзенне колькасці навучэнцаў больш за ўсё адбівалася менавіта на беларусах, таму што з цягам часу ў гімназіях пачынае пераважаць паводле афіцыйнай статыстыкі, колькасць праваслаўных над колькасцю каталікоў, г. зн. іншымі словамі, узмацняецца

прыліў ніжэйшых элементаў у сярэднія навучальныя [ўстановы]; акрамя гімназій у акрузе было 5 рэальных вучылішчаў у 1882 г. з 1372 вучнямі і 7 рэальных вучылішчаў [у] 1835 з 1840 навучэнцамі. Жаночая гімназія была ўсяго адна ў 1895 г., адна вышэйшая Марыінская вучэльня ў Вільні і адна прагімназія, усяго 1061 навучэнцаў, два настаўніцкіх інстытуты (рускі і габрэйскі) са 100 вучнямі, пяць настаўніцкіх семінарый з 325 навучэнцамі.

У 1895 г. павятовых вучылішчаў было ўсяго 25, з 1663 вучнямі, 16 гарадскіх вучылішчаў з 2175 вучнямі, 1547 пачатковых народных вучылішч з 97464 навучэнцаў.

Мы прывялі гэтыя лічбы для таго, каб паказаць, у якім бездапаможным становішчы знаходзілася справа народнай адукацыі да зыходу XIX ст.

Але ўсё ж лічбавыя суадносіны апошніх дарэвалюцыйных гадоў не бліскучыя. У Віцебскай губерніі ў 1912 г. на 1000 жыхароў прыпадала 48,9 навучэнцаў, у Мінскай - 51,3, у Магілёўскай - 62,7, у Смаленскай - 63,2, у Гродзенскай - 54,3, а ў Віленскай - толькі 27,3. У гэты лік ўваходзяць навучэнцы сярэдніх і ніжэйшых вучэльняў.

Грамадскія дзеячы і нават адміністрацыя (напр. віцебскі губернатар Стральцоў) дарэмна дамагаліся адкрыцця вышэйшай навучальнай установы ў краі. Між іншым, быў праект стварэння духоўнай акадэміі наўзамен універсітэта. Грамадскія колы настойвалі на універсітэце, месцам якога большай часткай, меркаваўся Віцебск, дзякуючы ўплыву ў гэтым кірунку сябра Дзяржаўнай думы нябожчыка А. П. Сапунова. Толькі ў перадрэвалюцыйным праекце мін[істра] нар[однай] асветы гр[афа] Ігнацьева прапанаваны быў для Беларусі універсітэт у Смаленску.

Для дакладнасьці варта было б дадаць лічбу тады нараджаючыхся царкоўна-прыходскіх школ. Але гэтая лічба не змяняе таго агульнага ўражання, што справа народнай адукацыі ў нас была пастаўлена вельмі дрэнна. Толькі ў пачатку XX ст., асабліва пасля рэвалюцыі 1905 г., з'явілася значная колькасць школ, асабліва сярэдніх, дзякуючы адкрыццю прыватных гімназій.

§ 11. СТАНОВІШЧА КАТАЛІЦКАЙ ЦАРКВЫ

Пытанні рэлігійныя і ў гэтую эпоху стаялі на першым плане і засьцілі сабою пытанні нацыянальныя. Прадстаўнікі каталіцкай рэлігіі не адрознівалі справы рэлігійнай ад справы нацыянальнай. Рускі ўрад, жадаючы абмежаваць пашырэнне ўплыву польскай нацыянальнасці, таксама звяртаўся, перш за ўсё, да пытанняў рэлігійных. Так, ужо ў 1782 г. рускія ўрад паменшыў колькасць каталіцкіх дыяцэзій на Беларусі. На чале каталіцкага духавенства быў пастаўлены архіепіскап Магілёўскі, у канцы

стагоддзя атрымашы званне мітрапаліта рымска-каталіцкай царквы у Расіі. Акрамя таго, былі епархіяльныя архірэі ў Вільні, Коўна і Менску. Такі падзел праіснаваў да 1857, калі спыніла сваё існаванне Мінская епархія. Мітрапаліт Магілёўскі меў сваю звычайную рэзідэнцыю ў Пецярбургу.

Урад прымаў захады да таго, каб пазбавіць каталіцкае духавенства правоў непасрэдных зносін з Рымскай курыяй. Такіх законаў выдадзена некалькі. Імі забаранялася аб'ява папскіх распараджэнняў і пасланняў без згоды ўрада. Перапіска з Рымам павінна была праходзіць праз міністэрства. Такім чынам, урад спрабаваў кантраляваць дзейнасць каталіцкага епіскапату.

Вышэйшы кантроль над дзейнасцю каталіцкай царквы засяродзіўся ў асаблівай юстыц-калегіі, у якой з 1797 г. засноўваецца адмысловы дэпартамент пад старшынством рымска-каталіцкага мітрапаліта, пры віцэ-старшыні са свецкіх асоб па прызначэнні, і з духоўных і свецкіх сябраў. Гэты дэпартамент неўзабаве быў пераатвораны ў асаблівую рымска-каталіцкую калегію, прыблізна ў такім жа складзе. Гэтая калегія першапачаткова вяла і справы уніяцкай царквы. Рымска-каталіцкая калегія зрабілася вышэйшым органам кіравання каталіцкай царквой ў Расіі.

Становішча каталіцкай царквы вагалася у залежнасці ад урадавай палітыкі. Першапачаткова яна карысталася высокім становішчам і накладзенае на яе абмежаванні былі нязначнымі. Архіепіскап Магілёўскі, пасля мітрапаліт, Богуш-Сястрэнцэвіч нават карыстаўся моцным уплывам на імператара Паўла, змагаючыся з дамінуючым значэннем езуіцкага ордэна. Але калі езуіты ўзялі верх пры двары, то Богуш-Сястрэнцэвіч быў высланы. Зрэшты, пры Аляксандры І ён быў адноўлены ў сваіх правах і наогул да 30-х гадоў каталіцкая царква не падвяргалася асаблівым абмежаванням. Абмежавана была толькі колькасць касцёлаў у адпаведнасці з колькасцю прыходаў, так, каб на 100 дамоў ці на 400 асоб прыходзіўся адзін каталіцкі прыход.

Пасля паўстання 1831 г. урад стаў прымаць шэраг больш рашучых мер да барацьбы з уплывам каталіцкай царквы. Каталіцкаму святару забаронена было адлучацца ад прыходу без адмысловага дазволу. Маёнткі каталіцкіх цэркваў былі канфіскаваныя, а духавенству быў прызначаны заробак. Замест Віленскага універсітэта з яго багаслоўскім факультэтам была заснавана ў Вільні духоўная рымска-каталіцкая семінарыя, пераведзеная ў 1842 г. у Пецярбург. Выхаванцам каталіцкіх семінарый загадана было выкладаць прадметы толькі на лацінскай або рускай мовах. Загадана таксама навучаць іх вымаўленню пропаведзяў на мове большасці насельніцтва, г. зн. на мясцовых мовах. На жаль,

беларуская мова ад гэтага не выйграў, бо ўрад ўпарта яе не бачыў, зводзячы усё да польскай ці рускай моў.

Паралельна з гэтымі мерамі і побач з дробнымі паліцэйскімі абмежаваннямі, прымаліся захады да памяншэння каталіцкіх цэркваў і манастыроў. За ўдзел у паўстанні ў 1832 г. скасаваны быў 191 манастыр з 304, са зваротам іх большай часткай у парафіяльныя касцёлы. Паўстанне 1863 г. пацягнула да далейшага закрыцця многіх касцёлаў і да закрыцця больш за 30 каталіцкіх манастыроў. Гэтыя захады працягваліся і ў наступныя гады. Пры такіх умовах нядзіўна, што рэлігійная барацьба дасягнула высокага напружання. Апазіцыя каталіцкай царквы выяўлялася ў імкненні ўзмацніць фанатызм ў асяроддзі сваёй паствы.

Так як адкрыты пераход ва ўлонне каталіцкай рэлігіі быў катэгарычна забаронены, то пачалася практыка тайнага спакушэння ў каталіцтва. Гэта скончылася рэпрэсіямі адміністрацыйна-паліцэйскага характару і вяло да новага раздражненне.

§ 12. СТАНОВІШЧА УНІЯЦКАЙ ЦАРКВЫ

Далучыўшы Беларусь, Кацярына даволі індыферэнтна паставілася да рэлігійнага пытання, таму што яно для яе страціла характар палітычнага пытання. Далучэнне Беларусі выявіла вялікае імкненне уніятаў да злучэння з праваслаўем. Нават сярод біскупаў прыкметна было ваганне. Але Кацярына II не скарысталася гэтым настроем, яна забяспечыла волю і недатыкальнасць уніяцкай царквы разам з каталіцкай. На чале уніяцкай царквы ў той час быў арцыбіскуп Полацкі Смагаржэўскі, чалавек адданы уніі і польскім палітычным памкненьням. Праўда, ў 1784 г. на яго месца быў прызначаны Іраклій Лісоўскі. Дзейнасць Смагаржэўскага пакінула непрыемнае ўражанне на Кацярыну II, чаму яна пачала добразычліва глядзець на пытанне аб далучэнні уніяцкіх парафій. Гэта развязала рукі праваслаўнаму духавенству і, дзякуючы дзейнасці Віктара Садкоўска, ўз'яднанне ішло даволі хутка, ахопліваючы значныя раёны, асабліва ва ўсходняй частцы Беларусі, дзе унія так і не паспела пусціць глыбокіх каранёў. Налічваюць больш за паўтары мільёнаў уніятаў, якія перайшлі ў 90-х гадах у праваслаўе. Вядомы выпадкі, калі пераход здзяйсняўся дзесяткамі тысяч чалавек. Каталіцкая царква тады яшчэ не паспела сарганізавацца пры новай уладзе для барацьбы супраць пераходу з уніі ў праваслаўе. Становішча уніі пры імператары Паўлу зрабілася даволі нявызначаным. Імператар не любіў уніятаў і спрыяў каталікам. Уніяцкая царква апынулася пад кіраваннем рымска-каталіцкай калегіі ў Пецярбургу, не маючы нават прадстаўнікоў ад уніяцкага духавенства. Яшчэ Кацярына паставіла пытанне аб скарачэнні базыльянскіх манастыроў прымаючы да

ўвагі змяншэння колькасці адэптаў гэтай рэлігіі. Указ імператара Паўла скарачаў лік базыльянскіх манастыроў, але гэтым указам скарысталіся каталікі і падпарадкавалі базыльянаў свайму кіраванню. У той жа час пачалося рэфармаванне кіравання уніяцкай царквой. На чале яе стаялі архіепіскап Полацкі, вядомы нам ужо іерарх Лісоўскі. Як кіраўнік уніяцкай царквы, ён апынуўся ў вельмі цяжкім становішчы, таму што фактычна ўніяцкая царква апынулася ў поўным рабстве ў рымскай царквы. Рымска-каталіцкая калегія старанна дзейнічала ў сэнсе зліцця абедзвюх цэркваў. Яна нярэдка аддавала уніяцкія манастыры каталіцкім манахам, дазваляла уніяцкім святарам выпраўляць святарства ў каталіцкіх касцёлах, было вельмі вялікае збліжэнне абрадавага боку абедзвюх цэркваў, выдадзеныя былі уніяцкія малітоўнікі на польскай мове. Уніяцкія і каталіцкія сьвятары сумесна зводзяць ў каталіцтва і уніятаў, і праваслаўных. Арцыбіскуп быў у вялікай цяжкасці, таму што ён быў прыхільнікам строгай адасобленасці уніяцкай царквы і нават прапаноўваў папу падняць ўвогуле пытанне аб злучэнні цэркваў, з прычыны таго нявызначанага становішча, якое заняла ўніяцкая царква. Пры Аляксандры I Лісоўскі дамогся некаторых саступак на карысць уніяцкай царквы. У 1806 г. ён атрымаў сан мітрапаліта, што давала яму магчымасць прысвячаць біскупаў. Ён уступіў у барацьбу з базыльянамі, якія былі галоўнымі праваднікамі каталіцкага ўплыву ва ўніяцкай царкве. Ён дасягнуў таго, што рымска-каталіцкая калегія была падзелена на два дэпартаменты, з якіх адзін ведаў справамі уніяцкай царквы і складаўся з прадстаўнікоў уніяцкага духавенства. Лісоўскі усімі мерамі стараўся падняць значэнне белага уніяцкага духавенства. Ён дамогся таго, што базыльянам не было дадзена права выключнага утрымання ўніяцкіх школ. Ён узвысіў становішча уніяцкіх семінарый - Лаўрышаўскай і Свержанскай і звыш таго на сабраныя сродкі утрымліваў ў Полацкай епархіі настаўнікаў для падрыхтоўкі уніяцкага духавенства. Нарэшце, ён дамогся таго, што даказаў прыналежнасць захопленых полацкімі базыльянамі маёнткаў і вярнуў іх Полацкай кафедры. На гэтыя сродкі была ўтворана Полацкая семінарыя, выкладанне ў якой атрымала новы характар: адсюль выходзілі святары, прасякнутыя ідэямі самастойнасці уніяцкай царквы. Але гэтая ідэя па сутнасці збліжала уніяцкае духавенства з праваслаўным. Закладзеныя Лісоўскім погляды працягвалі развівацца і пасля яго смерці. Так, у лік біскупаў праходзяць цяпер большай часткай не базыльяне, але асобы, якія выйшлі з белага духавенства. Ён працягвае весці барацьбу з базыльянамі, хоць адным з пераемнікаў Лісоўскага з 1817 зрабіўся Ёсафат Булгак, які выйшаў з базыльянаў і ў той час жа быў адзіным прадстаўніком гэтага ордэна ў асяроддзі епіскапату. Але ён ужо не мог падтрымаць значэнне гэтага ордэна супраць пачынаючага паходу з боку белага духавенства. На

чале гэтага руху стаў Брэсцкі капітул. У 20-х гадах Брэсцкі капітул падаў запіску, у якой настойваў на знішчэнні шкоднага ўплыву Базыліянскага ордэна, на падпарадкаванні яго мясцовым біскупам і на скасаванні тых манастыроў, якія незаконна захапілі царкоўныя фундушы. Такім чынам, ва ўлонні самой уніяцкай царквы пачалася вельмі узмоцненая барацьба. Калі паднялося ва урадавых сферах пытанне, згодна з названай запіскай, аб закрыцці кляштараў, то Брэсцкі капітул выступіў з прапановай зачыніць 23 манастыры з 32-х, а Полацкая кансісторыя прапанавала скасаваць 11 манастыроў з ліку 19-ці. Гэта былі такія радыкальныя захады, на якія не пайшло ўрад Аляксандра І. Барацьба белага духавенства - гэта была барацьба падужэлай уніяцкай царквы з яе акаталічваннем. У змагаўшыхся пачало прачынацца пачуццё нацыянальнай незалежнасці. У ліку змагаўшыхся мы як раз бачым выхаванцаў Полацкай і Жыровіцкай семінарый, г. зн. людзей, якія атрымалі беларускую нацыянальную адукацыю. Гэта ўсё беларусы, акрамя славалюбівага Іосіфа Сямашкі, ўкраінца па паходжанні, не жадалі падпарадкоўвацца польскаму ўплыву, былі незнаёмыя і з рускім уплывам, але выключна адданыя сваёй народнасці. Іх галоўнай задачай было адгарадзіцца ад польскага ўплыву. У ліку гэтых асоб мы бачым вядомага вучонага славіста-каноніка Баброўскага, Лужынскага, Анатоля Зубко і некаторых інш.

Усе гэтыя дзеячы пасля зрабіліся дзейснымі прыхільнікамі ідэі злучэння уніяцкай царквы з праваслаўнай.

Найбольш бачная роля ў гэтай справе належыць Іосіфу Сямашка, які скончыў галоўную семінарыю ў Вільні. Ужо ў 24 гады мы бачым яго займаючым бачнае месца сярод луцкага духавенства і выбраным у асесары уніяцкага дэпартамента рымска-каталіцкай калегіі ў Пецярбургу. У якасці сябра дэпартамента ён вылучаецца як змагар супраць каталіцкага ўплыву ва уніяцкай царкве. У канцы 20-х гадоў Сямашка перадаў імператару запіску, у якой выклаў свае думкі аб уніяцкай царкве ў сэнсе паступовага яе злучэння з праваслаўнай. Гэтая запіска знайшла чульлівы водгук у гаспадара, а ў ліку галоўных памагатых Сямашкі аказаўся такі відны вяльможа, як граф Блудаў. З тых часоў пачынаецца хуткае ўзвышэнне самога Іосіфа Сямашкі і паступовае падзенне уніяцкай царквы. Выдадзены ў 1828 г., па думцы Сямашка ўказ аддаляе уніяцкую царкву ад каталіцкай. Ён усталяваў 2 уніяцкія епархіі - Беларускую у Полацку і Літоўскую ў Брэсце. Усе базыльянскія манастыры былі падпарадкаваны мясцоваму епархіяльнаму начальству. Састарэлы Ёсафат Булгак павінен быў пагадзіцца на ўсе новыя захады, за што за ім былі захаваны ўсе яго даходы. Фактычным кіраўніком царквы зрабіўся Сямашка, неўзабаве потым хіратапісаны вікарным біскупам. Новая ўніяцкая самастойная

калегія, сябры якой, акрамя Сямашкі, не ведалі яшчэ, да чаго хіліцца справа, з энергіяй сталі дабіваць сваіх даўніх ворагаў-базыльянаў і ў першыя тры месяцы зачынілі больш за 60 базыльянскіх манастыроў, перадаўшы іх фундушы беламу духавенству. Праца ішла як бы ў рэчышчы абнаўлення уніяцкай царквы. У 1828 г. адчынена Жыровіцкая семінарыя. Наогул, меркавалася падняць адукацыю белага духавенства. Наяўныя прадстаўнікі яго атрымалі ўзнагароды і высокае становішча пры саборных цэрквах. Царква стала вызваляцца ад лацінскіх абрадаў, аднаўлялася старажытнае набажэнства, згодна з папскай булай 1595 г. З'яўляліся і новыя вікарныя біскупы, у ліку якіх мы бачым Васіля Лужынскага, Антонія Зубко, Язафата Жарскага. Але гэта абнаўленне царквы як бы не адпавядала настрою яе паствы: у 30-х гадах уніяты дзесяткамі тысяч пераходзяць ва ўлонне праваслаўя. У адных выпадках гэтаму пераходу садзейнічала адміністрацыя, у іншых выпадках пераход быў натуральны, у сілу зближэння абедзвюх цэркваў.

Смерць Язафата Булгака ў 1838 г. паставіла уніяцкую царкву перад такім фактам, што на чале яе фактычна апынуліся прыхільнікі ідэі ўз'яднання. У лютым 1838 г. у Полацку сабраліся 3 біскупы - Сямашка, Лужынскі і Зубко з вышэйшым духавенствам і падпісалі акт аб злучэнні уніяцкай царквы з праваслаўнай. Так як Мікалай I даўно ўжо накіроўваў гэты рух, то за яго санкцыяй справа не стала. Далучэнне праходзіла ў агульным даволі спакойна, т. я. Сямашка і яго супрацоўнікі загадзя падрыхтавалі ўплывовае духавенства: свавольных прыбіралі з шляху ўз'яднання, згодных вылучалі на вядомыя месцы, а з тых, што вагаюцца брали асаблівыя падпіскі. Толькі ў заходніх частках Беларусі, а па-за яе межамі - у Холмшчыне насельніцтва і сьвятары аказалі вялікую упартасць, чаму дзе-нідзе ўрад пакінуў аазісы уніі.

§ 13. СТАНОВІШЧА ПРАВАСЛАЎНАЙ ЦАРКВЫ

Становішча, якое займалася рускім урадам па адносінах да іншаслаўных цэркваў Беларусі, здавалася б павінна было яго заахвоціць да прыняцця мер да ўздыму праваслаўнай царквы. У рэчаіснасці гэтага не здарылася, ці, лепш сказаць, здарылася занадта позна. Кацярына і Павел паставіліся да ўсіх трох цэркваў у аднолькавай ступені памяркоўна. Ніякіх захадаў да ўздыму праваслаўнай царквы яны не прынялі. Імператарскія ўказы толькі дазвалялі далучэнне да праваслаўя, што забараняла польскае заканадаўства, але патрабавалі ад адміністрацыі строгага неўмяшання ў справы сумлення. Так пытанне стаяла да пачатку 30-х гадоў, фактычна каталіцкая царква да гэтага часу не пераставала быць пануючай. Рускі поп быў забітым і загнаным. Нават вышэйшая іерархія, сярод якой нават у

ранейшыя цяжкія часы з'явіліся людзі з вялікім характарам, розумам і ведамі, цяпер стала прадстаўляць сабою шэраг пасрэднасцяў, шэраг бескаляровых асоб. Не відаць і адукаванага манаства, з шэрагаў якога ў ранейшы час выходзілі змагары за праваслаўе і народнасць. Урад як бы не заўважаў такога падзення царквы. Толькі пасля 30-х [гадоў] ён прымае шэраг мер, якія схіляліся да паляпшэння матэрыяльнага становішча кліру. Сапраўды, становішча духавенства было вельмі сумнае. Па ведамасцях, дастаўленых ў канцы 30-х гадоў, больш за 3 тыс. цэркваў з ліку знаходзячыхся ў памешчыцкіх маёнтках, былі ў гэтакім нездавальняючым стане, што шмат якім пагражала разбурэнне і таму яны былі запячатаны, іншыя па састарэласьці сваёй патрабавалі неадкладнай дапамогі. Аказалася, што ў шматлікіх мясцовасцях не хапае цэркваў, а ёсць цэрквы без неабходнага начынення, з-за чаго ў іх не здзяйснялася набажэнства. У цэрквах, якія перайшлі з уніі, ўжываліся ранейшыя богаслужбовыя прадметы і кнігі. Школ пры цэрквах не было, і дзеці праваслаўных наведвалі школы пры суседніх касцёлах, бо там такія меліся. Дзе школы былі адкрыты духавенствам, там яны апынуліся пустымі, т. я. памешчыкі знаходзілі патрэбным пасылаць сялянскіх дзяцей у школы пры праваслаўных цэрквах. Наогул, царква ўяўляла сабой вельмі сумнае відовішча. Урад пачаў прымаць некаторыя захады, але многія з іх па сваёй непрактычнасьці, засталіся на паперы.

У 1842 г. было прызначана духавенству жалаванне, але з адабраннем ў казну населеных маёнткаў, дзе такія былі. Гэтая мера ўраўнавала становішча духавенства, але ў некаторых выпадках пагоршыла яго матэрыяльнае становішча. У шматлікіх выпадках ўрад звяртаецца да устройства парафіяльных цэркваў пры дапамозе памешчыкаў. Можна сабе ўявіць, што такія захады засталіся на паперы, бо каталікам не было цікава падтрымліваць праваслаўныя парафіі. Акрамя таго, такі спосаб звароту ставіў парафіяльнага святара ў залежнасць ад католіка-памешчыка. Такое, напр., распараджэнне адносна устройства праваслаўных храмаў і аб забеспячэнні сельскіх прыходаў дамамі і інш. інвентаром пры садзейнічанні памешчыкаў, якім урад прапаноўваў на гэты прадмет пазыкі на выгадных умовах. У 1851 г. урад нагадаў памешчыкам, каб яны заклапаціліся пабудовай і падтрымкай цэркваў і прыходскіх пабудоў. Але гэтыя і падобныя патрабаванні сталі выклікаць толькі насмешкі. На самай справе, урад ігнараваў вышэйшае духоўнае начальства, звяртаючыся да каталікоў з загадамі пра [...] цэрквы. Аб адукацыі духавенства клапаціліся мала. Толькі ў 1845 г. у Вільні была ўладкован Духоўн[ая] семінарыя ў памяшканні Траецкага манастыра, ды і тая пераведзена з Жыровіцы.

Толькі ў 1860 г. была заснавана першая вучэльня ў Вільні для дзяўчат духоўнага звання.

Толькі каля 60-х гадоў урад, нарэшце, вырашыў вызваліцца ад дапамогі польскіх памешчыкаў у справе падтрымання праваслаўных прыходаў. Але і тут ён звярнуўся не да вышэйшай іерархіі, а прызначыў для гэтай мэты спецыяльнага чыноўніка ў асобе П. М. Бацюшкава, былога папячыцеля навучальнай акругі. Ён заняўся вывучэннем беларускай царкоўнай даўніны і выпусціў шмат карысных і цікавых кніг. (Атлас народанасельніцтва Зах[одне]-Рус[кага] краю, Помнікі рускай даўніны ў Зах[однiх] губ[ерніях] і інш.) Каля 10 гадоў да 1866 справа царкоўнага будаўніцтва знаходзілася ў руках Бацюшкава. Па справаздачах, спатрэбілася забяспечыць начыннем і прыладамі для набажэнства больш за 4 тыс. храмаў. Акрамя казны для гэтай справы былі і прыватныя ахвяраванні. Павелічана жалаванне прав[аслаўнаму] духавенству. З 1863 г. вялікі ўдзел у справе паляпшэння храмаў і становішча духавенства прыняў М. Н. Мураўёў. Некаторыя старажытныя храмы былі абноўлены. Наогул, незалежна ад дзейнасці ўрада да канца 60-х гадоў, прыкметна некаторае ажыўленне сімпатый да праваслаўя, обноўчая дзейнасць зараджаецца ў яго асяроддзі. Пасля 1863 г. паўстаў шэраг брацтваў і неўзабаве колькасць іх узрасла да 200. Прыкметна некаторы імкненне да пераходу каталікоў у праваслаўе, прычым у праваслаўе пераходзяць і некаторыя буйныя памешчыкі. Агульныя захады, якія прымаюцца ўрадам для ўзняцця адукацыі ў асяроддзі духавенства, прымаюцца і ў Беларусі. Так, у кожнай дыяцэзіі з'яўляюцца духоўныя вучылішча, мужчынскія і жаночыя духоўныя семінарыі. У перыяд обер-пракуратуры Пабеданосцава духавенства заклікаецца да устройства і падтрымання царкоўна-прыходскіх школ.

Праўда, што ўжо да канца царавання Аляксандра II, г. зн. у эпоху росквіту царкоўна-прыходскіх школ, у губерніях Мінскай і Магілёўскай дзесяткі тысяч дзяцей навучаліся ў царкоўных школах (у Магілёўскай - 38 тыс., у Мінскай - 26 тыс., у Полацкай епархіі 12 тыс. і ў Літоўскай епархіі 32 тыс., атрымлівалі пачатковую адукацыю). Пры беднасці ў школах, пры адсутнасці земства - гэта быў добры поспех. Але трэба памятаць, што ў вачах рускага ліберальнага грамадства царкоўна-прыходская школа выклікала цэлы шэраг справядлівых нараканняў. Перш за ўсё, гэта была клерыкальная школа, г. зн. такая, якая разам з навучаннем чытанню і пісьму ўціскала ў розумы дзяцей вузка-рэлігійныя, фанатычная ідэі. Між тым, у грамадстве тады панаваў погляд на школу, як на такую навучальную ўстанову, якая не павінна гвалтаваць розумы навучэнцаў ні ў палітычных, ні ў рэлігійных адносінах. З іншага боку, царкоўная школа была школай, дрэнна забяспечанай матэрыяльна. Нават больш за тое, школы загадана

было завесці адразу ва ўсіх епархіях, не зважаючы на тое, ці маецца дастатковая колькасць настаўнікаў, схільных выкладаць за мізэрную ўзнагароду. Сам сьвятар шмат часу надаваць школе не мог. Таму напалову пісьменны дзячок, адстаўны унтэр-афіцэр ці іншы выпадковы грамацей з'явіўся ў якасці школьнага настаўніка. Калі да гэтага дадаць уладу п'янаватага папа, ад якога сельскі настаўнік знаходзіўся ў поўнай залежнасці, адсутнасць падручнікаў, дапаможнікаў і інш., то ўсё гэта рабіла царкоўна-прыходскую школу ўстановай часцей існуючай на паперы, чым у рэчаіснасці. Вядома, трэба аддаць належнае, што да канца XIX ст. і да пачатку 20-га шмат што змянілася ў становішчы царкоўна-прыходскіх школ. Павелічэнне колькасці жаночых гімназій дало кадры таннай працы выкладчыцы. Але ўсё ж у школах працягваў панаваць клерыкальны дух і меркаванне святара.

ГЛАВА XVI НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА І РОЛЯ Ў ЁЙ СЯЛЯНСТВА

§ 1. УВОДНАЯ ЗАЎВАГА

З далучэннем Беларусі да Расеі, у структуры гаспадаркі не адбылося такіх істотных зьменаў, якія маглі б паўплываць на агульны ход нар[одна]-гаспадарчага жыцця. Так было на працягу 1-га паўстагоддзя. Тое ж прыгоннае права, абараняласяа цяпер ўсёй сілай магутнай улады, і, такім чынам, тое ж абяздоленнае становішча працоўнага элемента, тая ж рабская праца на карысць непрадукцыйнага класа паноў. Агульны фон гаспадарчага жыцця нават некалькі прыцьмеў у гэтую эпоху. У сялянскай масе не маглі нарастаць патрэбы, т. я. яна не магла іх задаволіць. Агульны тон панскага жыцця, менавіта буйных паноў, у значнай спупені аслабеў, т. я. адны з іх накіраваліся ў Варшаву, іншыя ў Пецярбург і Маскву, і там пражывалі даходы са сваіх латыфундыяў. У некалькі лепшым становішчы адчувала сябе жменька гарадскога класа, але гэта мала змяняла агульную бледнасць гаспадарчага жыцця.

§ 2. СУЧАСНЫ НАЗІРАЛЬНІК АБ ЭКАНАМІЧНЫМ СТАНОВІШЧЫ КРАІНЫ

З прычыны толькі што сказанага нядзіўна што водгукі назіральнікаў 1-й паловы XIX ст. аб эканамічным становішчы Беларусі рабяць вельмі

цяжкае ўражанне. Беднасць сялянства намі была адзначана і выяўлена і ў больш раннюю эпоху. Але польскія пісьменнікі занадта агульна, у агульных рысах, казалі пра пакуты ў сялянскай масе, не адрозніваючы беларускай ад польскай. Вялікарускі навуковец і назіральнік эпохі прыгоннага права выкрывае гэта пытанне ва ўсёй яго галечы, часта з лічбамі і доказамі ў руках. І гэты пісьменнік, таксама прыгоннік, які звыкся з прыгонным правам, звыкся бачыць таксама беднага прыгоннага вялікарускага мужыка, і гэты прыгоннік стаў у здзіўленні перад беднасцю беларускага селяніна.

З гэтымі водгукамі нам перш за ўсё неабходна азнаёміцца, бо яны даюць агульную канву гаспадарчага жыцця той эпохі. Гэтыя водгукі наводзяць на сумныя разважанні, але з імі трэба нам пазнаёміцца, бо гэта - наша родная гісторыя. Вядомы рускі статыстык 40-х гадоў Арсеньеў ў надзвычай змрочных фарбах апісвае эканамічнае становішча Беларусі. У гэтым краі пераважае хлебаробства, нягледзячы на неспрыяльную глебу. Але неадпаведнасць лугавой прасторы памерам раллі адмоўна ўплывала на поспехі земляробства, бо зямля не угнойвалась. Вялізная прастора балот і воды патрабуе росту насельніцтва, працы і капіталаў, прымяненне чаго, па словах статыстыка, справа будучыні. У Віцебскай губ., напр., глеба дрэнна апрацоўваецца, чаму тут пастаянныя неўраджаі і мор жывёлы. З 1814 г. 12 гадоў запар гэтую губернію наведвалі неўраджаі, а ў 1845 г. і незвычайны мор жывёлы. Ды і быдла надзвычай дрэннае. Промыслаў тут амаль ніякіх няма, «Дамы сялянскія тут бедныя, змрочныя, без гаспадарчых зручнасцей, не аддзелены ад жылля хатняга быдла, сяляне ў многіх месцах не маюць нават прыстойнай, сытнай ежы; хлеб іх - змешванне мукі з непажыўнымі раслінамі - так званы пушны хлеб; сукенка і абутак сялян не ахоўваюць іх достаткова ад непагоды і суровасці паветра, таму бачна ўсеагульнае бяссілле, засмучэнне і неадчувальнасць да ўсяго; палявыя прылады, ездавая збруя і ўвесь хатні скарб сялянскі - дзіўная шыльда галечы. Толькі інфлянскія паветы выглядаюць лепш. І ў Магілёўскай губ. тая ж неадпаведнасць паміж колькасцю палёў і лугоў, тут адносіны іх як 10:1, глеба тут худая і сырая, усё ж тут ўраджай лепш». Віленская губ., па словах таго ж назіральніка, дае бедны ўраджай, пакутуе частымі неўраджаямі і падзеннем жывёлы. Не так сумна справа ідзе ў Мінскай губ., дзе назіраюцца больш нармальныя суадносіны паляводства і жывёлагадоўлі, але сялянская гаспадарка ўсё ж адзначаецца беднасцю, чаму спрыяе і мноства шынкоў.

Гэта водгук вельмі адукаванага чалавека і буйнога навукоўца дадзенай эпохі. Але гэты водгук зліваецца з водгукамі шматлікіх іншых. Адзін з аўтараў 30-х гадоў лічыць Віцебскую губ. якая належыць «да самых малапрамысловых краін Расіі». Земляробства складае адзіную крыніцу

багацця, але пры гэтым «знаходзіцца на нізкай ступені развіцця, у першабытным стане і мала рухаецца да ўдасканалення». Ураджай жыта сам 2-3, але даходзіць да сам 6 і 8, відавочна толькі на панскіх землях. Угнаенне вельмі слабое. Хлеба ледзь хапае на задавальненне мясцовага насельніцтва. Гандлёвым прадуктам з'яўляецца лён, якога аднак збіраюць 70-85 тыс. пуд[оў] у год і прыкладна палова яго складае прадмет адпускнога гандлю. Лясы хутка нішчацца і, нягледзячы на велізарную лясную плошчу, гэтая губернія не з'яўляецца багатай лесам па яго выхаду. Жывёлагадоўля знаходзіцца ў самым нікчэмным стане.

У Магілёўскай губ. назіраецца тая ж з'ява вельмі нядбайнага ўгнаення глебы. Ураджай тут вельмі нізкі: для азімых - сам 2, для яравых - сам 4. У неўрадлівыя гады хлеб падвозіцца з поўдня, але наогул ўраджай не цалкам пакрывае спажыванне. Вельмі падрабязнае назіранне аб сялянскай гаспадарцы дае нам адзін з аўтараў пачатку 40-х гадоў, асабіста вывучаўшы гаспадарку Віцебскай губ.

Сельская гаспадарка Віцебскай губ. характарызуецца не толькі беднасцю глебы, але і вельмі нядбайнай яе падрыхтоўкай. Угнаенне выраблялася ў вельмі абмежаванай колькасці па недахопу жывёлы і добрага насення. Палі засяваліся насеннем разам з пустазельнай травой. Худое збожжа, кінутае ў худую глебу, давала слабы ўраджай, у 3-3 1/2 збожжа, а часам земляроб выбаўляў толькі пасеў. Сяляне рэдка забяспечвалі сябе ураджаем да новага года і павінны былі звяртацца да пана. У Віцебскай губ. аралі коньмі. Коні былі нядужыя, саха з малымі лемяхамі, барана драўляная. Саха не столькі падымала зямлю, колькі скрэбла яе, здзіраючы яе верхняе покрыва. Пасеў быў даволі густы: на дзесяціну жыта 1 чвэрць, аўса - 2+1/2 чвэрці, ячменю 1-1/2 чвэрці.

Як мы ўжо казалі, сялянская запашка не давала дастатковай колькасці хлеба, каб пракарміць сялян. У 40-х гадах для Віцебскай губ. недахоп хлеба вылічваўся ў 300 тыс. чвэрцяў пры вельмі беднай норме. Недахоп хлеба пакрываўся часткова бульбай, якой сялянскія палі давалі 266 тыс. чвэрцей, астатняя частка або недаяданнем або дапамогай ад паноў. Вядома, пры такіх умовах найменшы неўраджай ставіў сялянства перад праблемай голаду.

Сельская гаспадарка не забяспечвала селяніна Беларусі. Лета і вясну ён праводзіў на раллі. Зіма ж сыходзіла на подспорныя заробкі. Галоўным такім заробкам было вазніцтва, затым рубанне дроў, нарыхтоўка лясных матэрыялаў, здабыванне дубовай кары. Шмат хто цясляраць, накіроўваюцца ў гарады ці да прыстаней, дзе яны будавалі баркі, стругі, шкуты, затым - пілаванне лесу, вырабленне гонты. У 1848 г. у Рыгу на суднах прайшло 25 тыс. рабочых. Гэта ўсё беларусы, большай часткай

Віцебскай губ. Беларусы былі вядомыя як грабары. Яны адпраўляліся арцелямі, з сякерай і заступам, у бядняцкім адзенні, часам за сотні вёрст у пошуках працы.

Ва ўмовах натуральна-гаспадарчага побыту вясковы рамеснік меў вялікае значэнне. Пераважаў рамеснік па дрэве, той, што рабіў нескладаны драўляны посуд: лыжкі, міскі, талеркі, кадкі, вёдры, колы, сані.

Цяжар эканамічных бедстваў цяжка адбіваўся на фізічнай і маральнай структуры насельніцтва. Перш за ўсё беларус рабіў нявыгаднае ўражанне сваёй структурай на вялікарускага назіральніка. Гэта былі людзі складам цела нядужыя, худыя. Адзін назіральнік 40-х гадоў кажа, што беларусы "заслугоўваюць жалю, схільнасць да п'янства, бяздзейнасці і недастаткова развітыя паняцці аб уласнасці робяць іх гультаяватымі, нахільнымі да крадзяжу, хітрымі, крывадушнымі, баязлівымі». У той жа час гэта істота церпялівая і пакорлівая. Гэта, вядома, натуральнае наступства цяжкага сялянскага стану.

Матэрыяльны стан магілёўскіх сялян быў вельмі жаласны. Ён быў некалькі лепш, па словах аднаго назіральніка, толькі ў вялікарускіх памешчыкаў. Самі сяляне былі пазбаўлены імпульсаў у развіцці патрэбаў, «мяркуючы, што яны, як асабіста, так і ўся належачая ім маёмасць, ёсць ўласнасць памешчыка, яны не толькі [не] клапоцяцца пра набыццё неабходных для жыцця патрэбаў, але па незвычайнай бестурботнасьці аб заўтрашнім дні , аддаюцца бадзяжніцтву і п'янству, адной толькі асалоды ў жыцці, якую яны ведаюць ".

Аказваецца, што большасць сялян гэтай губерніі на працягу 8-мі месяцаў знаходзіцца на ўтрыманні памешчыкаў. Па здаўна прынятым звычаю, памешчык адпускае па 2 гарнца мукі ў тыдзень даросламу працоўнаму і па гарнцу малалетняму. Прэсны хлеб, спехам спечаны з мукі або з бульбы, балбатуха з мукі або з бульбы без усякай запраўкі - нярэдка нават і без солі, - вось звычайная ежа беднага селяніна.

І другі назіральнік, які апісвае віцебскіх сялян у такіх жа змрочных рысах, характарызуе беларускага селяніна. Гэта - працоўны, які адрозніваецца млявасцю ў працы і, тым не менш, які можа добра працаваць, аднак у падрадчыка па найму, а не ў памешчыка. Гэта - селянін, з дзяцінства аддадзены п'янству, які звыкся да простай і грубай ежы. Ён жыве ў курнай хаце, есць хлеб напалову з мякінай, да гэтага дадае гародніну. Стан селяніна цяжкі, ён імкнецца і сваю працу зрабіць і зарабіць па найму, але толькі ён паспее сабраць і абмалаціць жыта, як да яго з'яўляюцца пазыкадаўцы, якія патрабуюць выплату доўгу за ўзятыя селянінам гарэлку, селядцоў і соль. Калі гэтыя даўгі выплачаны, селянін павінен аддаваць пазыкі панскаму двару, дзе ён зімой браў хлеб. Затым з'яўляюцца ў вёсках

скупшчыкі рэштκаў таго ж хлеба і выменьваюць гэтыя рэшткі на гарэлку і соль. У выніку селянін неўзабаве аказваецца зноў без хлеба і зноў яму даводзіцца пазычаць.

Было б вельмі памылковым думаць, што водгукі вышэй прыведзеных аўтараў навеяныя лібералізмам, уласцівым той эпосе. У дадзеным выпадку, на жаль, гэта не так. Аб тым жа і часам такімі ж славамі кажа і тагачасная вялікаруская адміністрацыя, чэрствая і прызвычаіўшаяся бачыць бедную і прыгнечаную сялянскую масу. Нават сам Мікалай І, праязджаючы ў 1850 г. з Бабруйска ў Брэст, здрыгануўся пры выглядзе няшчасных халуп, падобных на свінушнік, у якіх нават жывёлы не маглі жыць. Мясцовыя адміністратары ведалі гэта, пра што мала былі дасведчаны да гэтага часу даследчыкі і што захавалі, вядома, у значнай частцы нам архівы. Нядаўна з'явіўся артыкул М. Мялешкі ў часопісе «Полымя». Выявілася, што доўгі шэраг памешчыкаў надзвычай жорстка абыходзіўся з сялянамі і да следчых даходзілі скаргі аб жудасным матэрыяльным становішчы сялянства. Адзін следчы, напр., піша аб адным маёнтку Мазырскага павета, што сяляне па некалькі тыдняў нічога не ядуць, з надыходам вясны яны збіраюць шчаўё і крапіву, вараць іх у чыгунах і гэтым падтрымліваюць свае сілы. Некаторыя атрымлівалі ад двара па адным гарнцу жыта у месяц, змешвалі яго з мякінай, лусткамі, макухай. Не аднойчы сяляне даходзілі да губернатара; пры ўсіх цяжкасцях скаргаў нават у губернатара хадзіла ходарам сэрца ад жудаснага выгляду гэтых галодных людзей. Наогул вымагальніцтва памешчыкаў прымала пагрозлівыя памеры. Аб асобных выпадках адміністратары паведамлялі ў цэнтр рэдка, але не шкадавалі фарбаў у такія моманты, калі губерніі наведвалісь звычайным для іх бедствам - неўраджаем. Жахі гэтых апісанняў такія, што перад імі пасуюць апісанні народных галадовак, вядомыя ў іншых месцах Расіі.

У 1815 г. гарадзенскі губернатар дакладваў, што становішча губерніі выялілася вельмі цяжкім. 9/10 памешчыкаў не маюць хлеба і купляюць яго для сваіх сялян. Віцебскі губернатар тады ж паведамляў, што жыхары здавольваюцца мякінным хлебам. І гэта не быў год асабліва моцнага неўраджаю. У пачатку 20-х гадоў Беларусь запар наведваюць некалькі разоў неўраджаі. Некаторыя губернатары, з прычыны перажытых насельніцтвам жахаў, нават мелі грамадзянскую мужнасць звярнуцца да старога Пятроўскага закону і рэквізаваць хлеб у тых памешчыкаў, у якіх былі лішкі, для раздачы жывучым у нястачы. З'явілася маса жабракоў, шэраг смяротных выпадкаў ад голаду. У Віцебскай і Магілёўскай губ. налічвалася да 600 т[ыс.] сялян, незабяспечаных хлебам. Тут сяляне «елі бярозавую кару, змешаную з мякінай, шкодныя для здароўя карэнні». У

Гродзенскай губ. сяляне сілкаваліся кашай з пучкоў арэхавага дрэва і іншымі сурагатамі. Паводле тагачаснага закону, у галодны час памешчыкі абавязаны былі карміць сваіх сялян. Гэты закон у рэчаіснасці ніколі не выконваўся. Але калі ўрад даваў памешчыкам пазыкі на пракорм сялян, то лёгка здагадацца, што гэтыя пазыкі траплялі ў большасьці выпадкаў у кішэні памешчыкаў. Голад 1822 выклікаў шэраг мерапрыемстваў, уласцівых тагачаснаму рускаму ўраду. Заснаваны быў у Пецярбургу асаблівы Заходні камітэт, у якім шмат гаварылася аб гаротным становішчы беларускіх сялян, але больш-менш сапраўднай дапамогі зроблена не было. У камітэце марылі аб неабходнасці вызначыць павіннасці сялян, бо камітэт нарэшце дайшоў да думкі, што нявызначанасць павіннасцяў, г. зн. іншымі словамі іх неверагодны памер, служыць галоўнай прычынай заняпаду дабрабыту сялян. Пагаварылі пра тое, што варта было б браць у апеку спустошаныя цяжкімі павіннасцяў маёнткі, ці нават прадаваць маёнткі такіх памешчыкаў. Але ўсе гэтыя захады здаліся самім сябрам камітэта, вельмі радыкальнымі. Справа скончылася ільготамі памешчыкам.

Але цікава, што не толькі ў цэнтры, але і ў правінцыі ўлады шчыравалі ў выдумках праектаў аб тым, як дапамагчы сялянскаму гору. Асабліва цікавыя старанні беларускага генерал-губернатара кн[язя] Хаванскага.

Наколькі цяжкае было становішча сялян і наколькі ўрад, не маючы магчымасьці прыйсці на дапамогу, ведаў аб гэтым, паказвае цікавы праект, з якім выступіў беларускі генерал-губернатар князь Хаванскі ў 1823 г.

Гэты наіўны адміністратар прапаноўваў ураду выдаць указ, які забараняе сялянам ўжываць у ежу пушны хлеб і асабліва хлеб з саломай. Гэта прадстаўленне выклікала ва ўрадавых сферах доўгі шэраг развагаў. Некаторыя з міністраў даказвалі генерал-губернатару, што хлеб з саломай ядуць па патрэбе, а не па звычцы. Ён жа спасылаўся на тое, што ў Рыгу штогод адпраўляецца шмат хлеба з Беларусі, а памешчыкі імкнуцца падтрымаць у сялянах звычку ўжываць сурагат замест хлеба. Прапанова генерал-губернатара не прайшло, а даручана было паліцыі назіраць за харчаваннем сялян.

І наогул князю Хаванскаму вельмі хацелася падняць дабрабыт беларускіх сялян і вызначыць прычыну іх беднасці. То ён праектаваў зладзіць асаблівае кіраванне казёнными сялянамі, то ён прыходзіў да думкі пра тое, што сярод сялян моцна развіваецца ленасць і прасіў права ссылаць сялян у Сібір і т. д.

Неўраджаі [18]30 і [18]40 гг. носяць той жа характар. Яны кажуць пра тое ж змрочнае становішча сялянства. Ідуць ўсё тыя ж баязлівыя развагі ў цэнтры аб неабходнасці прымусіць памешчыкаў выконваць закон і карміць

сялян у гады голаду, але ўсё гэта канчаецца просьбамі памешчыкаў аб ільготах і большым ці меншым іх задавальненнем. Цікава, што сам суровы імператар Мікалай I на адным дакладзе пісаў, што законнымі мерамі падняць край нельга, ён загіне, трэба прыняць крутыя захады, адкінуўшы законныя формы. Тут, вядома, меўся на ўвазе націск на памешчыкаў. Але добра вядома, што ўсе такія рэзалюцыі грознага цара не рабілі вялікага ўражання на яго прыгонніцкі настроеных слуг.

У пачатку 50-х г. зноў паднялося пытанне аб цяжкім становішчы беларускіх сялян. У Пецярбург з Магілёўскай і Віцебскай губ. даносілі, што знаходзяцца цэлыя вёскі, у якіх нельга адшукаць кавалка хлеба. У некаторых селішчах ядуць хлеб, падобны на торф, што хлеб захоўваюць толькі для дзяцей. У 1853 г. Беларускі генерал-губернатар дакладваў, што пачынаючы з самага далучэння да Расіі, сялянства Віцебскай і Мінскай губ. знаходзіцца ў самым цяжкім становішчы. На працягу 30 гадоў край быў спасьцігнуты дзесяць разоў неўраджаем. Урад патраціць 40.000.000 на дапамогу. Сялянства не павялічваецца, а памяншаецца, дзве траціны яго знаходзяцца ў поўнай галечы. Памешчыцкая гаспадарка ў дрэнным стане. Маёнткі абцяжараны даўгамі. Арандатары казённых маёнткаў выціскаюць з сялян сокі.

Афіцыйная справаздача аб становішчы Віцебскай губ. кажа, што «сяляне амаль не ведаюць хлеба, сілкуюцца грыбамі і рознымі сырымі рэчывамі, вызываючымі хваробы; галеча страшная, а побач раскоша памешчыкаў; жыццёвыя сілы краю цалкам вычарпаны ў маральных і ў фізічных адносінах; паслабленне дасягнула крайніх межаў». І гэта пісаў афіцыйны прадстаўнік суровай ўлады, які патрабаваў, каб ва ўсім царстве усё было добра. А вось смаленскі памешчык Энгельгард ў сваіх цыдульках распавядае аб страшнай беднаце, у якой знаходзілася насельніцтва Падзвіння. Калі баржы з хлебам накіроўваліся па Дзвіне на Рыгу, то сотні галадных і напалову голых сялян тоўпіліся на беразе ракі і на прыстанях, просячы ў судоўшчыкаў хлеба. Некаторыя суднауладальнікі нарыхтоўвалі для раздачы печаны хлеб і, калі звозілі яго на бераг, галодныя сяляне кідаліся на яго, як звяры, прычым адбываліся раздзіраючыя душу сцэны: мужчыны вырывалі хлеб у жанчын, дарослыя - у дзяцей. І гэта не голад, а, на жаль, тыповая карціна звычайнага жыцця.

Падобнага роду водгукі ідуць ад вельмі шматлікіх сучаснікаў, на якіх беларускія сяляне рабілі ўражанне больш цяжкае, чым вялікарускія. Становішча беларускага селяніна пагаршалася яшчэ тым, што ўкараніўся звычай аддаваць сялян на староннія заробкі. Вось як, напр., пра гэта распавядае вядомы рускі эмігрант Мікалай Тургенеў: «Адно з самых абуральным злоўжыванняў заўважаецца ў беларускіх правінцыях

(Віцебскай, Магілёўскай), дзе сяляне так няшчасны, што выклікалі спачуванне нават рускіх прыгонных. У гэтых правінцыях памешчыкі аддавалі сваіх прыгонных сотнямі і тысячамі падрадчыкам, якія выконвалі землякопныя работы ва ўсіх канцах імпэрыі. Гэтыя бедныя людзі выкарыстоўваюцца галоўным чынам на пабудове вялікіх дарог і каналаў. Памешчык бярэ абавязак выправіць такую-та колькасць людзей па ўстаноўленай плаце, а падрадчык абавязваецца карміць іх падчас працы. Урадавыя інжынеры, якія назіралі за рабочымі, не патрабавалі ад падрадчыка на карысць гэтых няшчасных нічога звыш таго, што патрабуецца для падтрымання іх жыцця. Што да грошай, якія атрымлівае за іх памешчык, то ўрад не ўмешваецца ў гэта. Гэтыя няшчасныя правялі дарогі ў ваколіцах Царскага Сяла».

Да гэтага трэба дадаць, што беларускія памешчыкі не толькі не саступалі сваім рускім субратам, але, можа быць, і пераўзыходзілі іх па жорсткасці свайго стаўлення да сялян. З гэтага асяроддзя чуецца доўгі шэраг душу раздзіючага ляманту. «Калі перачытваеш дакументы аб лютых панскіх зьдзеках, дзівішся, як выжаў гэты гаранапны продак наш і змог у сябе захаваць столькі моцы і здольнасці», кажа адзін з найноўшых даследчыкаў. Сапраўды, некаторыя вытрымкі з архіўных матэрыялаў вырабляюць гнятучае ўражанне. Пабоі «чым папала» яшчэ параўнальна сціплая мера пакарання, але далей ідуць здзекі, накшталт закавання ў ланцугі і прывязвання да слупа ў адной кашулі ў мароз, сотні розак, падвешванне звязанага, забіванне ў калодкі і прытым патрабаванне працаваць у калодках. Не аднойчыз жорсткія пакаранні заканчвааліся смерцю або доўгім лячэннем. Акты захавалі нам нямала выпадкаў, калі сяляне, прысуджаныя да пакаранняў, накладвалі на сябе рукі. Больш смелыя разбягаліся. Але былі здагадлівыя памешчыкі, якія сачылі за сялянамі і не давалі ім павесіцца ці кінуцца ў палонку. Нават мінскі губернатар палічыў сябе абавязаным ў сакрэтным цыркуляры звярнуць увагу павятовых маршалкаў на сумныя выпадкі «самагубстваў». Вядома, гэта былі не самагубствы, а сапраўдныя забойствы.

Усе гэтыя факты фізічнага і маральнага катавання сялян адначасова з'яўляюцца фактарамі эканамічнага значэння: не можа гаспадарка нават даваць пракорм насельніцтву пры ўмовах такіх катаванняў і такога маральнага падзення і рабоў і рабаўладальнікаў.

§ 3. НАСЕЛЬНІЦТВА

Пытанні гісторыі насельніцтва маюць для нас дваякую цікавасць - па-першае, гісторыя абсалютных лічбаў, па-другое, нас не можа не цікавіць адлюстраванне эканамічнага ўладкавання краіны на росце насельніцтва.

Найбольш поўную (у геаграфічным сэнсе і ў сэнсе найбольш удумлівых адносін да крыніц) лічбу насельніцтва мы сустракаем у Германа за 1810 г. Ён так вызначае колькасць насельніцтва ўсіх далучаных беларуска-літоўскіх губерніяў:

	Віцебская губ.	Магілёўская губ.	Віленская губ.	Гродзенская губ.	Беластоцкая акруга	Мінская губ.
Тысяч душ абоіх палоў	708000	807000	810000	587000	194000	840000

Такім чынам, усё насельніцтва беларуска-літоўскага краю, без Смаленскай губерніі складала 3 946 т[ыс.] д[уш] аб[оіх] п[алоў].

Ужо Германа цікавяць «умовы прырашчэння насельніцтва». Прыводзячы названыя лічбы, ён вымушаны заўважыць, што «не відаць ніякіх поспехаў прырашчэння", у параўнанні з дадзенымі 5 і 6 рэвізій.

Чаму гэта адбываецца, Герман не можа ці не адважваецца растлумачыць. Але калі гэты ж аўтар спрабуе асобна падлічыць "поспехі" асобных класаў грамадства, то ён знаходзіць «прырашчэнне» у гарадскім класе і прыводзіць лічбы сялянскага насельніцтва, якія даюць некаторы, ледзь прыкметны, прырост (па губернях), ці нават агульную страту: 6 - я рэвізія дала змяншэнне сялянскага насельніцтва, параўнальна з 5, на 2,4%.

На жаль, гэтыя лічбы, з прычыны далейшых перакроек гэтых губерніяў, не даюць магчымасці дакладнага супастаўленняў з лічбамі наступных гадоў.

Больш ці менш трывала установленыя лічбы усяго насельніцтва ободвух палоў у дачыненні да ўсталяваўшыхся тэрыторый губерніяў можна даць за 1846 (дадзеныя Арсеньева) і за 1858 (дадзеныя Трайніцкага), г. зн. у сутнасці за апошняе дзесяцігоддзе перад разняволеннем. Мы прывядзём перш за ўсё гэтыя лічбы, увёўшы ў іх і Смаленскую губ. Так насельніцтва беларускіх губерніяў прадстаўляецца ў наступным выглядзе: Глядзіце табл.4.

Губернія	1846 год	1858 год
Віленская	792 000	876 000
Віцебская	759 000	782 000
Гродзенская	874 000	882 000
Мінская	1 010 000	986 000
Магілёўская	860 000	885 000
Смаленская	1 066 000	1 102 000
усяго	3 561 000	5 513 000

Такім чынам, насельніцтва беларускіх губерніяў або губерніяў са значным беларускім насельніцтвам, так як выдзеліць уласна беларускую тэрыторыю па наяўных дадзеных няма ніякай магчымасці, ў 1846 г. даходзіла ў круглых лічбах да 5360 тыс. і ў 1858 г. да 5513 тыс., г. зн.

агульны прырост усяго насельніцтва напярэдадні разняволення даваў зусім мізэрную гадавую лічбу 0,24%.

У параўнанні з прасторай, гэта дае вельмі разрэджанае насельніцтва.

Так як тут можна прывесці адносныя лічбы, то мы прывядзем адразу звесткі пра шчыльнасць насельніцтва за 3 перыяду. Глядзіце табл.5.

Душ абодвух полаў на 1 кв. вярсту

	1830 год (па Булгарыну)	1846 год (па Арсеньеву)	1851 год (па Каппен)	1858 год (па Трайніцкаму)
Віленская	13	21,2	21,2	23,7
Віцебская	26,2	19,4	18,9	19,7
Гродзенская	17,7	25,9	23,7	26,3
Мінская	9,8	12,6	11,9	12,5
Магілёўская	24,1	19,8	19,6	21
Смаленская	18,6	21,4	21,7	22,3

Гэтыя лічбы пацвярджаюць запаволенне росту ўсяго насельніцтва; прычына гэтай з'явы ляжыць у збядненні сялянства. Толькі ў адной Гродзенскай губ. рост насельніцтва можа быць прызнаны нармальным, што тлумачыцца развіццём тут фабрык. Найменш населенай з'яўляецца Мінская губ. і найбольш населенай Гарадзенская.

Тут трэба зрабіць агаворку. Нашы статыст[ычныя] дадзеныя дазваляюць казаць пра лікавыя суадносіны для цэлых губерніяў. Вылучыць паветы немагчыма. Таму даводзіцца казаць пра губерніі са змяшаным беларускім насельніцтвам, а не асаблівасцях Беларусі. Зыходзячы з недахопу дадзеных, даводзіцца карыстацца губернскімі лічбамі, што не змяняе сутнасці справы, калі бяруцца працэнтныя суадносіны.

Нязначны рост насельніцтва: у адных выпадках запаволены, у іншых выпадках нават змяншэнне, уласцівы эпосе прыгоннай Расіі і звяртае на сябе ўвагу яшчэ статыстыкаў прыгоннай эпохі. Карсакаў ў артыкуле, змешчаным у «Матэрыялы для статыстыкі Р[асійскай] І[мперыі]» за 1839 год дае табель насельніцтва з 7 і 8-й рэвізіі. Аказваецца, што за гэты перыяд ва ўсіх падаткавых саслоўях Магілёўскай губ. адзначаецца або слабы прырост прыгоннага насельніцтва або нават змяншэнне. Наадварот, прырост мяшчанскага насельніцтва ідзе нармальным тэмпам, а прырост вышэйшага гарадскога класа - купецтва ідзе вялікімі скачкамі: напр., па Магілёўскай губ. купецтва вырасла на 100%, у Віцебскай - таксама, у Менску нават на 142%, у Гродзенскай губ. - На 72%. Гэта значыць, што гарадское насельніцтва расло і нават папаўнялася прышлым элементам. Наадварот, у сялянскім асяроддзі заўважаецца ў агульным прыпыненне росту. Так, у Мінскай губ. па даволі дакладна правераных Зяленскім дадзеных, агульны прырост усяго насельніцтва ў перыяд 1847-1860 гг. даваў штогод 1%; між тым, уласна сялянскае насельніцтва штогод

павялічвалася на 0,25%, а ў агульным да зыходу прыгоннай эпохі прыкметна паменшылася насельніцтва гэтага класа. Вядома, гэта памяншэнне ліку прыгонных ёсць вынік тых жудасных эканамічных умоў, у якіх знаходзілася Беларусь. Праўда, гэта з'ява агульнаруская, але ў беларускіх губ[ерніях] гэта адбівалася з асабліва моцна.

Мы прывядзем ніжэй, як абсалютныя лічбы прыгоннага насельніцтва мужчынскага полу, а роўна і прыгоннага насельніцтва кожнай губерніі да ўсяго астатняга насельніцтва. гл. табл.6.

губерніі	К-ць прыгонных муж. полу	% да ўсяго насельніцтва	К-ць прыгонных муж. полу	% да ўсяго насельніцтва	К-ць прыгонных муж. полу	% да ўсяго насельніцтва	% прыбытку+, а убытку- у 1858 параўнанні з 18
Віленская	201000	52	198000	50	196000	46	-6
Віцебская	238000	63	217000	59	216000	57	-6
Гродзенская	196000	48	197000	50	172000	41	-7
Мінская	293000	62	288000	63	290000	64	+2
Магілёўская	299000	70	286000	69	278000	61	-6
Смаленская	380000	73	378000	71	367000	69	-6

Толькі ў Мінскай губ. прыгонны адсотак некалькі падняўся за ўвесь перыяд, але ўсё ж колькасць прыгоннага насельніцтва, нават у гэтай губерніі, не вырасла, а зьменшылася. Ва ўсіх астатніх губерніях назіраецца, як адноснае змяншэнне прыгоннага насельніцтва, так і абсалютнае. Гэта ішоў працэс паступовага вымірання беларускага сялянства.

§ 4. РАЗМЕРКАВАННЕ ПАЗЯМЕЛЬНАЙ УЛАСНАСЦІ

У ліку ўладальнікаў пазямельнай уласнасці мы цяпер сустракаем некаторую змену, у параўнанні з эпохай Рэчы Паспалітай. Землеўладанне царкоўных устаноў амаль знікае, т. я. царскі ўрад вельмі непрыязна ставіўся да яго. Царкоўныя землі траплялі спачатку ў разрад эканамічных; гэта землі праваслаўнага духавенства. Землі каталіцкага духавенства часткай былі раздадзены, часткай ўвайшлі ў склад поіезуіцскіх маёнткаў (214 тыс. дзес[яцін] і некаторы час служылі фундушэм на ўтрыманне навучальных устаноў, а затым перайшлі ў вядзенне казны. Акрамя таго, у казну ўвайшлі ўсе былыя сталовыя і старасцінскія маёнткі , праўда, многія з казённых маёнткаў былі раздадзены.

Памер раздач пакуль цяжка вызначыць, але, ва ўсякім выпадку, у эпоху разняволення сялян казна валодала буйным лікам ад 12 млн. дзесяцін (40% за ўсёй прасторы, але лічбы прыблізныя). У гэтым ліку былі землі, якія знаходзіліся ў непасрэдным падпарадкаванні казны, у тым ліку і паіезуіцкія, а таксама землі, якія знаходзіліся ў часовым карыстанні прыватных асоб, - землі дадзеныя і падораныя на пэўныя тэрміны. Уся

астатняя зямля, г. зн. каля 17 млн. дзес[яцін] знаходзілася ў валоданні памешчыкаў.

На землях дзяржаўных жылі ў якасці арандатараў дзяржаўныя сяляне розных найменняў. Акрамя дзяржаўных сялян, вядомых пад гэтым агульным найменнем, на дзяржаўных землях жылі габрэі-земляробы, віцебскія панцырныя баяры, стараверы, замежныя пасяленцы, вольныя людзі і інш. Усе гэтыя разрады склаліся гістарычна і ў вывучаемы час значэння не мелі. Такіх дзяржаўных сялян ўсіх найменняў па рэвізіі 1858 налічвалася 1 066 тыс. душ абодвух полаў (513 тыс. рэвізійных душ).

Па дадзеных 1850, калі дзяржаўных сялян лічылася 516 тыс. рэвізійных душ, памяншэнне было з прычыны раздач, забеспячэнне зямлёй гэтага разраду сялян вагалася ад 3,3 дзес[яцін] на рэвізійную душу (Віцебская губ.), Да 5,9 (Мінская губ.). Магілёўская бліжэй падыходзіла да Віцебскай (3,7 дзес[яцін]), а Віленская - (4,1 дзес[яцін]) і Смаленская (4 дзес[яціны]) стаялі асабняком. На жаль, аб эканамічным побыце дзяржаўных сялян нам не ўдалося знайсці колькі-небудзь поўных звестак. Як агульнае правіла для ўсёй Расіі, гэтаму разраду сялян жылося значна лепш, як у эканамічных, так і ў маральных адносінах, а стараверы і панцырныя дваране Віцебскай губ. ўяўлялі сабою даволі заможны сялянскі элемент. Акрамя таго, трэба мець на ўвазе, што да ліку сялян, якія знаходзіліся ў падпарадкаванні палат дзяржаўных маёмасцяў, адносіліся таксама аднадворцы, пад якімі разумелася дробная шляхта, не даказаўшая сваіх дваранскіх правоў. У Мінскай губ. поўны надзельны ўчастак сям'і дзяржаўнага сяляніна заключаў у сабе ад 17,8 да 28,3 дзесяцін, прычым чынш у сярэднім на кожную дзесяціну быў роўны 0,54 руб., вагаючыся па павеце ад 0,34 да 0,65. Гэта вельмі сціплы памер аброку, параўнальна з тым, які даводзілася плаціць памешчыцкім сялянам.

Пры гэтым трэба заўважыць, што дзяржаўныя сяляне не толькі па паходжанні, але і па свайму эканамічнаму становішчу, былі неаднастайныя. Сярод іх адрозніваліся сяляне (74%), могучыя браць у арэнду поўны надзел (яны мелі не менш 2-х галоў працоўнага быдла), паловуцяглыя (20%), агароднікі (6%), не могшыя мець ворнай зямлі, і бабылі, якія працавалі большай часткай у гаспадароў у якасці парабкаў. Дзяржаўныя сяляне былі забяспечаны быдлам лепш панскіх (1,2 кані, 4,2 карвы і валы, 7,6 дробнага быдла на ўчастак), а некаторыя вёскі вядомыя былі сваёй заможнасцю. У Смаленскай губ. назіраецца па паветах надзвычайнае разнастайнасць надзелаў дзяржаўных сялян з ваганнем ад 4,3 да 17,7 дзес[яцін]) на душу; увогуле гэта шчодра надзеленыя сяляне.

Уся астатняя маса зямлі належала прыватным уладальнікам. На гэтай плошчы жыло, па дадзеных 1858 г., 3 млн. 127 тыс. душ абодвух полаў

прыгонных сялян (1519,5 тыс. рэвізійных душ). Дзяленне гэтых сялян на аброчных і паншчынных вялікага эканамічнага значэння не мела, т. я. адсотак аброчных нікчэмны (6%). Колькасць дваровых была таксама невялікая, за выключэннем Смаленскай губ. (7%), т. я. гэта губернія прымыкала па сваіх звычаях да вялікарускіх, дзе прымяненне працы дваровых было вельмі распаўсюджана. У беларускіх жа губ[ерніях] дваровую прыслугу, як гэта і раней было, складалі наёмныя элементы, дробная шляхта, вольныя людзі і інш. Увогуле, размеркаванне прыгонных і дваровых па губерніях ў 1858 г. выяўлялася ў наступных лічбах: гл. табл. 7.

	ўсіх прыгонных абодвух палоў	дваровых абодвух палоў	% дваровых
Смаленская	758 520	53 014	7
Магілёўская	571 480	15 183	2,5
Мінская	597 894	14 434	2,4
Віцебская	444 998	11 903	2,6
Віленская	401 570	19 305	4,7
Гродзенская	353 158	13 207	3,7
Усяго	3 127 580	127 046	4

Гэта колькасць сялян вельмі нераўнамерна размяркоўвалася паміж землеўладальнікамі. Колькасць дробных уладанняў была вялікая, але да зыходу прыгоннага права назіраецца зніжэнне дробных уладанняў і павелічэнне колькасці сярэдніх; што тычыцца буйных уладальнікаў, то адсотак іх некалькі падымаецца, але затое памяншаецца колькасць сялян, якая прыходзіцца ў сярэднім на кожнае валоданне. Сказанае мы можам пацвердзіць дадзенымі, якія адносяцца да двух перыядах - да 1835, 1858 гг; прычым мы бярэм адносныя дадзеныя, не толькі для беларускіх, але і для літоўскіх губерніяў, што вядома не змяняе сутнасці справы. Вось гэтыя дадзеныя: гл. табл. 8.

	% Уладальнікаў				% сялян ва ўладальнікаў			
	Да 21	21-100	101-1000	Звыш 1000	Да21	21-100	101-1000	Звыш 1000
1835	50,5	29,5	18,5	1,5	2,9	14,3	47,9	34,9
1858	37,3	36,7	24,3	1,7	2,4	15,3	52	30,3

Наогул колькасць дробных землеўладальнікаў ўяўляла сабою найбольшую групу, але ім належыў нікчэмны лік сялян. Памер дробных уладанняў вельмі невялікі, вагаючыся ад 4 да 8 душ прыгонных на кожнага ўладальніка. Калі ўзяць 2 перапісы 1851 і 1858 гг., то прыкметна хуткае падзенне дробнага землеўладання. Вось цікавячыя нас дадзеныя: гл. табл. 9.

губернія	На 100 прыходзіцца: землеуладальнікаў маючых да	Сялян належачых ім	На аднаго дробнага сялян

	21 душ прыгонных					
	1851г.	1858г.	1851г.	1858г.	1851г.	1858г.
Смаленская	64,7	48,2	8	5,5	8,3	8
Віцебская	57,8	36	4	3,2	4,5	8,4
Магілёўская	44,8	39	2,1	2	6,7	7,1
Гродзенская	44,4	36	2,8	2,8	6,9	8,3
Мінская	44,3	29,6	2,1	1,5	6,7	8
Віцебская	34,2	30,9	1,6	3,2	6,9	9,4
Па ўсіх губерніях	53	39	3,9	3,1	6,8	7,9

Адсюль відаць, што зло дробнага прыгоннага валодання, пры якім селяніну жылося горш, чым у буйнога памешчыка, пачынала зніжацца; паменшыўся адсотак дробных уладальнікаў, зменшылася колькасць належачых ім сялян, нават было некаторае ўзбуйненне валадарстваў.

Трэба заўважыць яшчэ, што і ў Беларусі было вядома валоданне прыгоннымі безмаёнткавага дваранства, г. зн. тып чыстага рабаўладання, непрыхаванага нават сувяззю селяніна з зямлёй. Такія сяляне складалі, праўда, невялікі адсотак - 0,1%, і на кожнага з 431 безмаёнткавага двараніна (12,9% усіх уладальнікаў прыгоннымі) прыходзілася ў сярэднім 3,7 прыгонных душ).

Сярэдняе і буйное землеўладанне размяркоўваліся наступным чынам: гл табл.10.

	% Агульнай колькасці памешчыкаў	У іх % агульнага ліку прыгонных
Памешчыкі, якія валодалі ад 21 да 100 рэвізійных душ	35,3	17
Памешчыкі, якія валодалі ад 10 да 500 рэвізійных душ	20	39,4
Па ўсёй гэтай групе	55,3	56,4
Памешчыкі, якія валодалі ад 501 да 1000 рэвізійных душ	2,0	13,8
Памешчыкі, якія валодалі больш за 1000 рэвізійных душ	1,2	26,3
Па ўсёй гэтай групе	3,2	40,1

Гэтыя дадзеныя наглядна уясняют нам характар землеўладання. Палова сярэдніх уладальнікаў валодае паловай прыгонных душ і вельмі невялікая група валодае 40% прыгонных, а 184 самых буйных уладальнікаў валодае чвэрцю сялян. Але сустракаецца шэраг уладанняў, далёка пераўзыходнае 1000 д[уш] сялян, у Мінскай губ., напр., сустракаем валоданне з 30 тыс. прыгонных. Валавое размеркаванне зямельнай уласнасці не ўсё кажа. Неабходна было б вызначыць, як зямля размяркоўвалася паміж памешчыкамі і сялянамі, пракрасціся за агароджу памешчыцкага валодання. Раней інвентары, г. зн. апісанні маёнткаў з паказаннем ліку сялян, жывёлы, надзелаў і павіннасцей мелі юрыдычнае значэнне і для памешчыка, і для селяніна: продаж, залог, сялянская «даўніна», звычай, у тым ліку і памер павіннасцяў. Сяляне адстойвалі

непарушнай сваю даўніну, як маглі і ўмелі і яшчэ ў XVI ст. гэта яны праводзілі вельмі паспяхова. З цягам часу апазіцыя стала цяжэй. Рускае права і прыгонныя звычаі зводзілі усё на колькасць рэвізійных душ і ні закону, ні звычаю не было справы да дэталяў адносін паміж памешчыкам і селянінам.

Аднак, напэўна, можна сказаць, што павіннаснае становішча прыгонных сялян не палепшылася. Гэта выкрываюць інвентарныя правілы. Пры складанні інвентароў ў інтарэсах памешчыкаў было паказаць вялікія памеры сялянскіх участкаў, павышэнне ўраджайнасці і цэны для таго, каб апраўдаць высокія плацяжы і павіннасці. Таму гэтыя дадзеныя мала надзейныя. Ва ўсякім выпадку, мы пазнаёмімся з існуючым становішчам рэчаў у той ступені, у якой гэта магчыма. Сярод сялян Мінскай губ. адрозніваюцца ў 40-х гадах, акрамя дваровых, цяглыя (86,4%), невялікая колькасць аброчных (2,2%) з ліку былых чыноўнікаў, агароднікі (4,1%), якія мелі толькі зямлю для агародаў, а часам сенажаць, і кутнікі (4,9%), якія валодалі толькі сядзібамі. Гэта сельскія парабкі, з якімі мы ўжо знаёмы. Яны былі ў найму за харчы або ў памешчыка, часам на фабрыках і заводах, або ў сялян жа.

Сярэдні надзел цяглых і чыншавікоў складаў 17,9 дзесяцін, але ён вельмі вар'іраваў, даходзячы ў Бабруйскім павеце да 26,3 дзес[яцін]) і падаючы ў Навагрудскім павеце да 13,9 дзес[яцін]). Гаспадарчая магутнасць двара ў сярэднім складалася з 7,9 душ абодвух полаў, прычым у ім у той час звычайна лічылася двое рабочых мужчынскага полу і двое жаночых. Поўным працоўным лічыўся хлопец ад 18 гадоў і дзяўчына ад 16-ці.

У ліку сялянскіх павіннасцей мы сустракаем мала новага, галоўная павіннасць заключаецца ў прыгоне і ў гвалту. Як агульнае правіла, ва ўсёй Беларусі лічылася нармальным адбыванне у тыдзень з двара па 3 дні запражных і па 3 дні пешых. Колькасць гвалтаў часцей за ўсё вызначалася з рабочай душы. Кутнікі адбывалі звычайна па 24 дні ў год, а рамеснікі па 30 дзён.

Звыш галоўнай павіннасці - паншчыны, сяляне адбывалі шарваркі, г. зн. будаўнічыя працы ў сядзібах, вазы або падарожчыну, вартаўніка панскага двара, недакуркі, г. зн. начную малацьбу. Жанчыны давалі пражу. Нарэшце, у залежнасці ад мясцовых умоў, на сялян падаў цэлы шэраг збораў хлебам, сенам, саломай, лёнам, ніткамі, мёдам, лыкамі, лубьём, рагожай, грыбамі, ягадамі і т. д.

Інвентарныя камітэты пакінулі ўсе гэтыя зборы ў натуры, але перавялі іх на грошы, прычым пры перакладзе на грошы працоўнага дня яны лічыліся толькі з коштам сялянскага пракорму. Усё ж выходзіла, што ў

Мінскай губ. на кожную дзесяціну надзельнай сялянскай зямлі даводзілася адбываць 15,4 працоўныя дні. Гэта адпавядала 1 руб 87 коп. на дзесяціну пры перакладзе павіннасці на грошы і 3 руб. 86 коп. у сярэднім на душу. У Гродзенскім павеце норма сялянскіх участкаў вагаецца ад 9 да 23 дзес[яцін], але ў сярэднім яны набліжаюцца да 12-13.

Перавод усіх павіннасцей на грошы вельмі вагаецца, у залежнасці ад цэлага шэрагу ўмоў і разлікаў, але ў сярэднім прыйдзецца 2-3 руб. на дзесяціну, прычым у некаторых вёсках гэты разлік падае да 1-1/2 руб. і ўздымаецца да 4-х руб.

З гэтага нарысу відавочна, што памер павіннасцей быў самай галоўнай абставінай, якая трымала селяніна ў галечы. Камітэты, якія мелі заданне спрыяльна ставіцца да сялян, усё ж вылічвалі, што трэцяя частка таго, што селянін можа здабыць сваёй працай, павінна паступаць на карысць памешчыкаў. У рэчаіснасці селянін даваў яму больш і акрамя таго дзяржаве плаціў падушны і даваў рэкрут[аў]. Тыя ж камітэты зацверджвалі бюджэт селяніна, а на гэтым бюджэце і будаваліся ўсе разлікі камітэтаў. Селяніну адводзілася 2-2,5 чвэрці жыта ў год, 6 чвэрцяў круп, на 3 руб. 30 коп. прыварка і 75 кап. на соль. Для жанчын гэта порцыя памяншалася на 1 чвэрць, а для падлеткаў - на 2-х адводзілася 1,25 утрымання жанчыны. Затым на ўсю сям'ю адводзілася трохі бульбы, гародніны, гарэлкі, па 2 руб. на адзенне для дарослага, па 1 руб. на ўвесь гаспадарчы інвентар. Так як інвентарныя пастановы былі крокам наперад, давалі паляпшэнне побыту сялян, то адсюль можна сабе ўявіць, якое было сапраўднае становішча селяніна, г. зн. тое, з якім мы ўжо знаёмыя па назіраннях відавочцаў.

Сапраўды, становішча сялян апускалася да такога мінімуму, які ў цяперашні час цяжка сабе ўявіць. Нават інвентарныя правілы не маглі ўтаймаваць памешчыкаў. У названым ўжо артыкуле М. Мялешкі мы сустракаем вытрымкі з архіўных спраў, якія ляжаць дагэтуль пад спудам. Аказваецца, што ў рэчаіснасці былі памешчыкі, якія выганялі сялян на паншчыну па 4 дні на тыдзень з душы, г. зн. сяляне працавалі пагалоўна 4 дні ў тыдзень; ўрокі работ прызначаліся цяжкія. Сялян выганяюць на сплаў падчас палявых работ. У памешчыка Багушэвіча сялянскія палі пазарасталі лесам, таму што сялянам некалі іх апрацоўваць. Сяляне разбягаліся. Памешчыца Іваноўская патрабавала 6 і 7 дзён паншчыны ў тыдзень са двара і звыш таго чынш; яна ж адабрала сялянскую зямлю на двор, нават у святы яна прымушала сялян збіраць ягады. Адным словам, рэчаіснасць пераўзыходзіла, у асобных, і відаць шматлікіх, выпадках усё тое, што кажуць нам прыведзеныя вышэй несуцяшальныя падлікі.

§ 5. РАЗМЕРКАВАННЕ І ЎТЫЛІЗАЦЫЯ ЗЯМЕЛЬНАЙ ПЛОШЧЫ

Папярэднія дадзеныя паказалі нам, што насельніцтва ў 5,5 млн. душ абодвух полаў, што складае на 1 кв. вярсту ад 12 да 23 душ, займала вялізную прастору, якая не магла быць ім утылізавана ў поўнай меры для сельска-гаспадарчых мэтаў. На самай справе, агульная прастора ва ўсіх 6 губ.. ахоплівала 2950 тыс. дзес[яцін] , г. зн. у сярэднім па ... дзесяцін на 1 жыхара. Але прыблізна палова гэтай прасторы знаходзілася пад раллёй і лугам, каля трацiны, а часам і больш - пад лесам, астатняя - не была і не магла быць утылізавана. На самай справе, толькі ў Гродзенскай губ., па дадзеных 1850 г. лясы складалі 21% і ворыва - 42% усяго прасторы. Але гэта - найбольш населеная губернія, з найбольш развітымі формамі сельскай гаспадаркі. У Магілёўскай і Віцебскай губ. лясы складалі некалькі больш за 1/3 (36%), раллі было ўсяго на 3% больш чым лясной плошчы (39%). У Смаленскай губ. ворнай зямлі было 39%, а лясной плошчы 43%, пры надзвычай нікчэмным працэнце лугавой зямлі. У Мінскай губ. ворнай зямлі было каля 1/3 (34,5%), лясной - 40%, а лугавой - удвая менш, чым ворнай. Нарэшце, у Віленскай губ. узарана было менш за 1/3 (30,2%), лугоў было вельмі недастатковая колькасць - (8,7%) і лясная плошча пераходзіла за 40% (41,4%). Увогуле, такім чынам, Беларусь пакрывалі велічэзныя лясныя прасторы, адчувалася незвычайная беднасць лугоў, якая даходзіла ў Віцебскай губ. да 2,9% усёй прасторы.

Адсталасць сельскагаспадарчай культуры выяўляецца не толькі апошняй акалічнасцю, але і адносна вялікай колькасцю ўзаранай плошчы на душу насельніцтва. Атрымлівалася, што пры малой колькасці дрэннай жывёлы земляроб апрацоўваў вялікую і непасільную колькасць раллі, такім чынам, у агульным дрэнна апрацоўваў. На самай справе, у Мінскай губ. прыходзілася 3,10 дзесяцін ворыва на 1 сел[ьскага] жыхара, у Віцебскай - 2,42, у Магілёўскай губ. - 2,17, у Смаленскай - 1,94, у Гродзенскай - 1,87 і ў Віленскай - 1,57 дзес[яцін]) раллі.

Стан жывёлагадоўлі адпавядае такой сумнай карціне сельскай гаспадаркі. Нават у параўнанні з XVIII ст. адчуваецца значнае падзенне жывёлагадоўлі. Так, напр., ніжэй мы прыводзім лічбы і абсалютныя і адносныя колькасці буйнага і дробнага быдла, прычым гэтыя лічбы ставяцца (1845 г. па дадзеных Арсеньева) да быдла, што належыць усім саслоўям губерніі і разлічаны на 100 чал[авек] абодвух полоў усяго насельніцтва . Вось гэтыя дадзеныя ў адной зводнай табліцы: гл. табл. 11.

Абсалютная колькасць (верхняя лічба):

на 100 жыхароў (ніжняя лічба)

	коні	Рагатая жывёла	авечкі	свінні
Віленская	185 000	370 000	252 000	254 000
	22,1	45,2	32	32

Віцебская	170 000	246 000	88 000	86 000
	22,4	32,3	11,6	11,5
Гродзенская	78 000	246 000	507 000	166 000
	8,6	28,3	57,8	19
Мінская	112 000	451 000	302 000	263 000
	11,1	44,5	30	26
Магілёўская	395 000	587 000	458 000	416 000
	46	68,8	53,2	48,1
Смаленская	485 000	667 000	561 000	274 000
	45,5	61,7	52,5	26

Гэтыя дадзеныя патрабуюць некаторых тлумачэнняў. У дачыненні да авечкагадоўлі трэба памятаць, што ў некаторых губернiях танкарунная авечкагадоўля гуляла буйную ролю. Гэта адносіцца перш за ўсё да Гродзенскай губ., у якой 3/5 авечак належалі да гэтай пароды. У Мінскай губ. да яе належала крыху менш за палову ўсіх авечак. У астатніх губернiях колькасць танкарунных авечак было невялікая і толькі адчуваўся зародак гэтага віду авечкагадоўлі.

Наогул у памешчыцкай асяроддзі заўважаецца імкненне да развіцця жывёлагадоўлі, але, на жаль, нашы дадзеныя не ўяўляюць магчымасці аддзяліць колькасць памешчыцкай жывёлы ад сялянскай. Панскі двор ведаў палепшаную жывёлагадоўлю. Свінагадоўля ў некаторых губернiях, напр. у Віцебскай, у значнай ступені мела прамысловы характар. Што тычыцца сялянскай жывёлы, то як агульнае правіла, гэта было вельмі дрэннае быдла: дробнае, худое і слабасільнае.

У заключэнне нашага агляду стану жывёлагадоўлі нам варта было б зрабіць некалькі супастаўленняў з папярэдняй эпохай. Гэта не так проста, так як статыстычныя дадзеныя розных эпох непараўнальныя. Нядзіўна таму, што камбінаваныя разлікі не з'яўляюцца цалкам трывалым базісам для параўнання.

Але ўсё ж названыя вышэй суадносіны прыводзяць нас да думкі, што сельская гаспадарка не магло весціся інтэнсіўна. Гэта мы ведаем ужо на падставе характарыстык сучаснікаў, але зараз мы пачынаем засвойваць тую ж думку, карыстаючыся такой падставай, як лічбавы матэрыял. Увогуле, разараная плошча была вялікая, але яна аралась прымітыўнымі прыладамі і не магла быць унавожваемай. У пачатку 2-й паловы XIX ст. шматлікія аўтары (у тым ліку складальнікі ваенна-статыстыч[нага] зборніка) лічылі па 6 галоў буйнай жывёлы на дзесяціну, прычым яны бралі вельмі сціплы разлік, значна меншы, чым у цяперашні час лічаць гаспадары, а менавіта па 200 п[удоў] у год з галавы гною і па 1200 пуд[оў] гною на дзесяціну. Калі з гэтай сціплай нормай параўнаць лік жывёлы, якая прыпадае на 1 дзесяціну раллі, то атрымаем такія суадносіны: у Мінскай губ. прыходзілася 0,20 галоў жывёлы на дзесяціну, у Віцебскай губ. - 0,27, у

Гродзенскай - 0,26, у Віленскай - 0,47, у Смаленскай - 0,53, у Магілёўскай - 0,56. Вядома, гэта вельмі далёка ад нормы 6 галоў буйнай жывёлы на 1 дзесяціну.

Сапраўды, мы ўжо прыводзілі водгукі аб слабой ўраджайнасці, якая не перавышае таго, што давала зямля ў XVI-XVIII стст. Вось яшчэ больш дэталёвыя пагубернскія звесткі, якія адносяцца да 1830 г. (па Булгарыну) і да 1848 г (па статыстычных дадзеных міністэрства дзяржаўных маёмасцей): гл табл.12.

губернія	1830		1847	
	Ураджай сам		Ураджай сам	
	азімыя	яравыя	азімыя	яравыя
Менская	2,2	2,2	2,85	
Смаленская	2,5	2,5	2,3	
Магілёўская	3	3	2,35	
Віцебская	3,3	2,2	2,2	
Белостоцкая вобл.	3,5	3	-	
Гродзенская	3,5	4,5	3,7	
Віленская	4,4	4	3,15	

Нават пры невысокіх ураджаях ва ўсёй тагачаснай Расіі (у сярэднім сам-4, з ваганнямі ўгору да сам 10-ці) беларускія губерніі займалі апошнія месцы і трэба памятаць, што дадзеныя аб ураджайнасці з'яўляюцца даволі дакладнымі. Некаторыя аўтары даюць нават сярэднюю ўраджайнасць за шэраг гадоў. Так, напр., для Мінскай губ. па 6-ці гадовай складанасці (1852-1857 гг.) ўраджай азімых хлябоў ў сярэднім даваў штогод сам-2,7, ураджай яравога – сам-2,6, толькі ўраджай бульбы быў вышэй – сам-3,6.

Пры сказаных умовах зразумела, што ў тых, хто вывучае эпоху губерніі Мінская, Магілёўская, Віленская і Віцебская ў агульным не выраблялі хлеба ў колькасці, дастатковай для патрэб іх насельніцтва, і толькі губерніі Смаленская і Гродзенская давалі прадукцыі ў агульным, якая адпавядае мясцоваму спажыванню. Так, напр., у Віцебскай губ. ў 40-х гадах пры нармальных ураджаях не хапала для харчавання сялян 1/6 -1/7 часткі патрэбнага хлеба, недахоп, які пакрываўся бульбай, іншымі сурагатамі або недаяданьнем.

Усе намаганні гаспадаркі былі накіраваны на атрыманне хлябоў і бульбы. Сярод азімых хлябоў пераважала жыта, пасеў пшаніцы быў нязначны. Бульба ўжо тады мела бачную ролю, асабліва ў Мінскай губ., часткай і [у] іншых. Назіраўшаяся ў XVIII ст. тэндэнцыя да вырошчвання тэхнічных раслін не атрымала далейшага развіцця ў першай палове XIX ст. Аб пасевах хмеля няма зусім згадак. Лён працягвае гуляць некаторую ролю ў якасці рынкавага прадукту, але і гэтая роля вельмі нязначная.

Усе высветленыя ўмовы падводзяць нас да аднаго пытання, адказаць на якое асабліва цяжка. Слаба развітая гаспадарка, адсталая,

прыкладзеная да худых глеб, не магла быць рэнтабельнай і для саміх памешчыкаў. Вядома, памешчыцкая эканомія не давала сабе яснай справаздачы аб прыбытковасці маёнткаў, бо карыстанне безкаштоўнай працай пераіначвала паняцці пра выгоды і страты.

Аднак, прабрацца ў сутнасць гаспадарчых разлікаў прыгоннага маёнтка найпозняга часу - справа вельмі цяжкая, з прычыны недахопу дадзеных, з прычыны невывучаннасьці памешчыцкіх архіваў, а можа быць і іх знікнення. Усё ж, не толькі тэарэтычныя меркаванні, але і сякія-такія дадзеныя паказваюць нам на тое, што, нягледзячы на дармавую працу, памешцыцкі маёнтак не даваў дастатковага даходу, каб захаваць ранейшы лад жыцця, часам празмерна раскошны, часам прыняты толькі ў памешчыцкім асяроддзі; памешчык павінен быў звяртацца да пазык, у надзеі на лепшыя часы. Адсюль запазычанасць маёнткаў, г. зн. з'ява, уласцівая і ўсёй астатняй Расіі. Аказалася, што зямля, забяспечаная безкаштоўнай працай, абцяжарана безнадзейнымі для выплаты абавязкамі. У 50-х гадах памешчыкі кінуліся да дзвярэй крэдытных устаноў. Але пазыкі не пайшлі на паляпшэнне маёнткаў, а былі пражыты. У 1857 г., г. зн. напярэдадні вызвалення, 65,5% рэвізійных душ, г. зн. іншымі словамі 2/3 усёй дваранскай зямельнай маёмасці, апынулася ў закладзе ў крэдытных устаноў па ўсёй Расіі. Гэта агульнарускія лічба. Увогуле, да яе падыходзіць і запазычанасць беларускіх губерніяў. У 3-х губернiях запазычанасць была вышэй сярэдняй агульнарускай (у Віленскай і Смаленскай губ. - 69%, у Магілёўскай губ. - 70%), у 2-х губернiях яна трохі зніжалася ад агульнарускай сярэдняй (у Гродзенскай - 64%, у Мінскай - 60%) і толькі ў самой абяздоленых беларускай губерніі (Віцебскай) запазычанасць чамусьці была напалову ніжэй агульнарускай (36%).

Гэта выдатны паказчык становішча памешчыцкай гаспадаркі: пры слабым ладзе на зямлі памешчыкі гатовыя былі браць у банку столькі, колькі магчыма, не клапоцячыся аб вяртанні доўгу.

§ 6. ЗАРОДКІ ІНТЭНСІФІКАЦЫІ ГАСПАДАРКІ

Агульны фон гаспадаркі - гэта руціна, засвоеная на працягу стагоддзяў. Агранамічныя веды абапіраліся на векавыя традыцыі, навыкі і асабліва на прыкметы. Размеркаванне сельскагаспадарчай працы спачывала на векавых забабонах. «Агранамія» была простая: гарох можна сеяць па панядзелках, пятніцах і суботах, каб яго не з'елі “рабакі”, таму што літара «р» сустракаецца ў 4-х іншых днях. Ведалі, што трэба сеяць на св[ятога] Іллю і што лён трэба сеяць у дзень св[ятой] Алены і т. д. Так пра гэта паведамляе адзін з аўтараў.

Ён марыць аб паляпшэнні сельскай гаспадаркі, але на Літве, г. зн. у Беларусі, як ў труне, не адчуваецца руху. Пагаварылі ў Менску пра стварэнне агранамічнага грамадства, на тым справа скончылася. Усякая спроба паляпшэнняў сутыкаецца з векавой руцінай.

Але як вядома, у 30-х і 40-х гадах і ў Расіі і ў Польшчы пачынаўся некаторы зрух у галіне сельскай гаспадаркі. Гэта быў водгалас зародкаў навуковага руху ў галіне агранаміі Германіі. Сталі з'яўляцца, праўда аазісамі, спробы паляпшэння ў галіне сельскай гаспадаркі. Гэта былі яшчэ вельмі дзіцячыя пачынанні. Да нас [яны] ішлі з захаду, г. зн. з Польшчы.

Гэтыя разрозненыя досведы прымянення навуковых ведаў не маглі адразу перамагчы руціну. Дзяржава вельмі мала прыходзіла на дапамогу гэтым пачынанням. Прапаганды не вялося ніякай. Акрамя таго, досведы рабіліся пры дапамозе прыгонных працаўнікоў. Вельмі можа быць, што і ў нас, як і ў Вялікаросіі, многія гаспадары кідалі пачынанні недаробленнымі, таму што не маглі і не ўмелі накіраваць рабскую працу. Аднак, так як ўсе гэтыя спробы з'яўляюцца этапамі да будучай інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі, то мы адзначым рух у гэтай галіне.

Пераход да бульбы, несумненна, уяўляў сабою ўжо буйны поспех. Па дадзеных Арсеньева, яе збіралі ў беларускіх губерніях 4 млн. чвэрцяў. Мы ведаем ужо аб пераходзе Гродзенскай губ. да танкарунннай авечкагадоўлі і тое, што аазісы яе сустракаюцца ў губерніях Мінскай і Магілёўскай, роўна як і аазісы палепшанай конегадоўлі. У асобных маёнтках, як, напр., у маёнтку Паскевіча ў Гомелі, сустракаем конегадоўлю і тонкарунную авечкагадоўлю. У памешчыцкіх маёнтках Беліцкага, Чэрыкаўскага і Рагачоўскага паветаў разводзяць буйную рагатую жывёлу. У Мінскай губ. дзе-нідзе змена культур замяняе трохполле. У некаторых памешчыкаў Ігуменскага, Слуцкага і Навагрудскага паветаў маюцца конскія заводы, танкарунная авечкагадоўля і ўкраінская рагатая жывёла.

І яшчэ неабходна адзначыць адну цікавую асаблівасць спроб у справе інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі. Мы гаварылі пра спробу сахараварэння. Памешчык Навіцкі ўпершыню спрабаваў ўвесці цукровыя буракі. Гэтае пытанне вельмі займала беларускіх памешчыкаў і яны ўважліва знаёміліся з польскай і рускай літаратурай па пытанні аб вырошчванні буракоў і пра сахараварэнне. Сапраўды, мы сустракаем шэраг спроб будовы цукровабурачных заводаў у губерніях Магілёўскай, Смаленскай, Мінскай і Гродзенскай. Па дадзеных 1848 г., якія паведамляюцца Ценгаморскім, у гэтых губерніях налічвалася 9 заводаў, але ўсяго толькі з 262 дзесяцінамі пад буракамі і з гадавой вытворчасцю цукру ў 5600 пудоў. Нават па тым часе дзіцячага стану сахараварэння у Расіі гэта былі чыста лабараторныя доследы.

Лёгка здагадацца, што гэтыя досведы неўзабаве астудзілі беларускіх памешчыкаў. Ужо ў пачатку 50-х гадоў адзін мінскі памешчык, сам захапляючыся спробамі сахараварэння, пісаў у 50-х гадах на старонках, што гэта захапленне не вытрымлівае крытыкі і не прыдатна для беларускай гаспадаркі. Вырошчванне буракоў патрабуе вялікага капіталу і дае ў нашых умовах нікчэмны даход, з цяжкасцю апраўдваючы выдаткі. Пры ўмове ўгнаення і больш ці менш рацыянальнага ўзворвання самым выгадным з'яўляецца развядзенне бульбы. Удвая меншы даход, чым бульба, дае жыта. Прыбытак ад ячменю некалькі вышэй прыбытку ад жыта, авёс дае найменшы прыбытак з усіх збожжавых.

Найбольшы зрух у галіне сельскай гаспадаркі адчуваецца ў Гродзенскай губ.: «Палі апрацоўваюцца рупліва, па заведзенаму ў старыну парадку. Зрэшты, дзе-нідзе ўводзіцца змен культур і нават выпісваюцца сельскагаспадарчыя прылады і машыны». Ёсць конскія заводы (памешчыка Нарбута ў Кобрынскім і графа Валовіча ў Беластоцкім паветах), танкарунная авечкагадоўля выяўляецца ў буйной лічбе 250 тыс. штук. Сустракаецца пасеў кармавых траў, ўраджай у маёнтках дасягае сам 10.

Вінакурэнне гуляе вельмі вяликую ролю. На выкурку ідзе хлеб і бульба. У многіх памешчыкаў выдатна ўладкаваныя заводы паравыя і паловупаравыя. Колькасць заводаў даходзіць да 280.

З гандлёвых раслін вырабляюць у значнай колькасці: каноплі, лён, цыкорый, тытунь і варсильныя шышкі. Усе гэтыя расліны задавальняюць мясцовыя патрэбы. Хмеляводства развіта і да 4 тысяч пуд[оў] хмеля штогод адпраўляецца ў Царства Польскае.

Садоўніцтва і агародніцтва не маюць прамыс[ловага] значэння, хоць тут вырошчваюць персікі, абрыкосы і нават вінаград.

Нават у нечым праяўляецца ўрадавая дапамога. Напр., у Магілёве у 1844 г. заснавана земская цэнтральная стайня. У мястэчку Горы-Горках засноўваецца земляробчае вучылішча.

Але, зразумела, у прыгонную эпоху ўсе гэтыя спробы інтэнсіфікацыі не маглі мець ў агульным значэння для народнай гаспадаркі.

§ 7. ПРАМЫСЛОВАСЦЬ І ГАНДАЛЬ

Такая бедная краіна, як наша Беларусь, не стварала ў вывучаемы перыяд умоў для развіцця гарадскога і працоўнага класаў. 79 гарадоў ва ўсіх 6 губернiях, без шматлікіх мястэчак, якія наогул памылкова было б уключаць у склад гарадскога насельніцтва, былі населены 400 т[ыс.] жыхароў, што складае 7-10% для асобных губерніяў (ў 1851 г. з якіх больш за 1/8 жыло ў самой Вільні).

Але гэта гарадское насельніцтва выконвала нескладаныя функцыі рамеснікаў, а астатнія пераважна займаліся дробным гандлем. Капіталаў, укладзеных у прамысловыя прадпрыемствы, за выключэннем Гродзенскай губ., не відаць. Мы пасля дадзім, у іншай сувязі, лічбавыя дадзеныя аб прамысловасці, зрэшты, якія ўжо адносяцца да пачатку 60-х гадоў. Тут жа мы абмяжуемся некалькімі агульнымі характарыстыкамі.

Вось, напр., дадзеныя аб прамысловасці Віцебскай губ. за 1848г. Тут лічыцца 509 фабрычна-завадскіх устаноў, але ў тым ліку 403 вінакурных заводы. І гэтыя заводзікі невялікія, з гадавым выкуркам ў 1000 вёдраў спірту і з агульнай вытворчасцю па тагачасных цэнах да 500 тыс. руб ... Уся гарэлка разыходзілася на месцы ж. Невялікая колькасць іншых устаноў, якая носіць гучнае імя фабрык і заводаў - гэта ўсё майстэрні рамеснага тыпу з абаротам у некалькі сот руб. у год, у рэдкіх выпадках у 2-3 тыс. руб. ... Магілёўская губ. у тыя ж гады давала каля 1 млн. вёдраў спірту. Некалькі іншых заводаў, накшталт Клімавіцкага шклянога або Чэрыкаўскага парусінавага, вялікага значэння не мелі. У Віленскай губ., зрэшты, здабывалі жалезную руду, але ў зусім абмежаванай колькасці.

Толькі ў Гродзенскай губ. фабрычна-завадская прамысловасць ўжо да 30-х гадоў зладзіла сабе трывалае гняздо. Пруская каланізацыя ў гэтай справе адыграла вялікую ролю. Каланісты заспелі тут ужо зародкі суконных фабрык. Адно мястэчка Супрасль з яго ткацкімі станкамі давала вытворчасць да 1 млн. руб ... Гэта была адна з найбольш буйных фабрык. У межах Беластоцкай вобласці перапрацоўвалася да 40 тыс. пудоў воўны. Наогул ўсіх суконных фабрык налічвалася 33, 6 шляпных, 16 гарбарных заводаў і некалькі іншых з вытворчасцю на 5 млн. руб. асс[ігнац]. Беласток з'яўляўся цэнтрам гэтай фабрычна-завадской дзейнасці. Акрамя фабрык і заводаў, у ім быў шэраг майстэрняў, асабліва ювелірных, сярэбраных спраў і іншых. Ён вёў шырокія гандлёвыя зносіны з Масквой, Пецярбургам, Рыгай і Прусіяй, а частка беластоцкія суконы накіроўваліся ў Кяхту.

Гандаль быў не менш сціплы. Яго поспеху ў моцнай ступені перашкаджаў жудасны стан шляхоў. Водныя шляхі па-ранейшаму былі галоўнымі спосабамі зносін. Толькі тракт на Пецярбург і Маскву давалі магчымасць перамяшчэння. Магілёўская губ. у гэтым сэнсе моцна выйгравала. Яна валодала не толькі асноўнай воднай артэрыяй - Дняпром з яго прытокамі, але яе пераразалі Пецярбургскі тракт (Віцебск-Орша-Магілёў), Кіеўскі тракт (Магілёў-Чарнігаў) і Жытомірскі (Магілёў-Рагачоў-Якімавічы) і, нарэшце, Маскоўскі (Масква -Магілёў-Барысаў).

Але ўсё ж галоўным гандлёвым шляхам быў Днепр. Гэтым шляхам магілёўскі лес ішоў да Херсона, а з Украіны ў Магілёўскую губ. ішоў падвоз гарэлкі, солі, хлебных прадуктаў. Прыстані Рагачова, Шклова і Жлобіна

гулялі буйную ролю. Мястэчкі Дуброўка, Шклоў і Жлобін славіліся пабудовай рачных судоў. Рух па Сожы засяроджваўся на прыстанях Гомеля, Прапойска і Крычава. Магілёўская губ. давала толькі лясны матэрыял, у тым ліку карабельны лес. Асіна і ляшчына перапрацоўваліся на попел. Вывозіліся таксама мачалы і рагожы з ліпы. Акрамя таго, за межы губерніі выходзіла частка пянькі, ільнянога і канаплянага насення. Акрамя солі і хлеба прадметамі ўвозу былі: жалеза, матэрыі, сала, свечкі, каланіяльныя тавары.

Такую ж невясёлую карціну ўяўляў сабою гандаль Віцебскай губ. Гэты гандаль насіў у моцнай ступені транзітны характар. Віцебскія прыстані збіралі да 25 млн. экспартнага тавару, але гэта не мясцовы тавар, а тавар суседніх беларускіх, украінскіх і вялікарускіх губерній.

Галоўнымі прадметамі былі: лес, льняное семя, пянька, хлеб, тытунь (дастаўлялі з Чарнігаўскай губ.) і сала. Усе гэтыя прадметы сцягваліся да Рыжскага порту. Тавары закупляліся восенню, зімой падвозіліся да прыстаняў Заходняй Дзвіны ці да прыстаняў упадаючых ў яе прытокаў: Касілі, Улы, Оболі, Дрысы, Дзісны, Друі і іншых. Вясною ўсё гэта грузілася на плыты, баркі і стругі і рухалася да Дзвіны або па Дзвіне. На маленькіх рэчках для сплаву карысталіся часам паводкамі, асабліва для сплаву лесу. Галоўнымі прыстанямі на Дзвіне і яе прытоках былі: гарады Белы і Парэчча Смаленскай губ., Вяліж, Бешанковічы, Ула, Друя і, вядома, Полацк і Віцебск.

Так як усе тавары скуплялі загадзя, то ў гандаль пранікаў дух спекуляцый: скупшчыкі, не прадбачачы коштаў будучага летняга сезону, імкнуцца набываць па паніжаных цэнах. Немалую ролю ў гэтым паніжэнні мела і тая акалічнасць, што тавар набываўся амаль за год наперад. Таму існавала значная розніца паміж цэнамі на беларускіх кірмашах і ярмарках і паміж рыжскімі коштамі.

Ва ўсім гэтым вялікім руху тавараў да Рыжскага порту, даходзіўшым у першай чвэрці XIX ст., па вызначэнні А. П. Сапунова, (лічбы перабольшаныя) да 30 млн. руб., беларускае Падзвінне давала ледзь ці чацвёртую частку. Наогул жа ўнутраны гандаль Віцебскай губ. быў слаба развіты. На мясцовыя кірмашы і ярмаркі прывазны тавар паступаў з Рыгі: соль, цукар, віно, селядцы, тытунь і бакалейныя тавары; з Масквы паступалі чырвоныя тавары. Самі беларусы ў гэтым гандлі актыўнага ўдзелу не прымалі. Гандаль быў дробны, вялікіх капіталаў не было.

Віленскі, Гродзенскі і часткай Мінскі раёны сваімі таварамі і імпартам цягнулі да Нёманскай сістэмы. Адзіным прапускным пунктам да Кенігсберга было мястэчка Юрбург з яго мытняй, якая ляжала ў 10 вярстах ад прускай мяжы. Сюды падыходзіў хлеб, пакля, рагожы, паташ. Буйным

зборным пунктам, куды зімою звозіліся беларускія тавары, было мястэчка Стаўбцы Нясвіжскага павета на Нёмане. Частку тавараў падвозілі да Коўна. У 30-х гадах на Ніжнім Нёмане плавала не менш за 300 суднаў, з якіх дзве траціны належалі прускім купцам. Аб памерах гандлю можна судзіць толькі па Юрбургскай мытні, якая ў 30-х гадах прапускала тавары на 4,5-5 млн. руб. ср[эбрам]. З Прусіі паступалі ў Беларусь соль, селядцы і часткава вінаградныя віны.

Частка беларускіх тавараў праходзіла праз Віндау і Лібаву, але колькасць гэтых тавараў была наогул не вялікая і ўдзел у ім Беларусі вялікага значэння не меў.

Па невялікім рэчках Гродзенскай губ. і Беластоцкай вобласці некаторая колькасць тавараў сплаўлялася ў Заходні Буг ці непасрэдна ў Віслу. Частка гэтых тавараў разыходзілася ў самой Польшчы, частка ішла да Гданьску. Аднак, цяжка вылучыць беларускую частку гэтага вывазу. Ва ўсякім выпадку, у гэтым вывазе пераважную ролю гуляў лясны тавар.

У межах Мінскай губ. па шматлікіх яе рэках тавары сцягваліся да Прыпяці, да верхняга Нёману, Бярэзіны і Дняпра. Галоўным гандлёвым пунктам быў Пінск. На прыстанях адной Піны грузілі да 1-1,5 млн. тавараў у сярэднім за перыяд ад 1845 да 1857 гг. Акрамя таго, прытокі Прыпяці давалі Пінску тавараў на суму да 1000 тыс. руб ... Такім чынам, абарот гэтага горада па водпуску тавараў даходзіў ў 40-х гадах да 2-х млн. руб ... Астатнія пункты вялікага гандлёвага значэння не мелі.

У заключэнне мы можам прывесці агульную лічбу кошту тавараў, пагружаных на прыстанях Беларусі ў 1846 г. (па дадзеных у Арсеньева). Яна складала суму каля 10-11 млн. руб., прычым на прыстані Мінскай губ. прыходзілася 3,2 млн., на прыстані Нёмана - 3,6 млн., на прыстані Заходняй Дзвіны - 2,1 млн., на прыстані З[аходняга] Буга і Мухаўца ў межах Гродзенскай губ. - 1,4 млн. і на прыстані Дняпра ў межах Магілёўскай губ. - 1,2 млн. Дакладнасць гэтых лічбаў, вядома, вельмі адносная. Але ўсё ж гэтыя лічбы з'яўляюцца некаторым паказчыкам гандлёвага руху ў Беларусі, прычым трэба памятаць толькі, што Дзвіна прыцягвала да сябе і частку не беларускіх тавараў. Было б складана больш падрабязным чынам прыводзіць падставы нашага погляду адносна падзення гандлю. Але, лічым патрэбным, зрабіць толькі адно ўказанне: у кнізе А. П. Сапунова, прысвечанай Заходняй Дзвіне, прыведзены шэраг афіцыйных дадзеных аб пагрузцы на прыстанях Заходняй Дзвіны. Гэтыя дадзеныя паміж сабою непараўнальныя і перабольшаныя параўнальна з іншымі больш дакладнымі ўказаннямі, але ўсё ж і па гэтых дадзеных адчуваецца на працягу паўстагодзя паступовае зніжэнне вывазу.

Мясцовы гандаль засяроджваўся на шматлікіх кірмашах, але велічэзная большасць з іх была вельмі нязначная. Напр., у Магілёўскай губ. налічвалася 50 кірмашоў з прывозам на суму каля аднаго мільёна руб., на жаль, няма звестак аб 2-х кірмашах у самім Магілёве. Самым буйным кірмашом быў кірмаш у мястэчку Любавічы Аршанскага павета, на які звозіцца 3-я частка ўсіх кірмашовых тавараў. На 3 гомельскія кірмашы звозілася палова ўсіх тавараў. Калі да гэтага дадаць, што кірмаш у Хіславічах Мсціслаўскага павета таксама быў даволі буйны, то стане зразумелым, што ўсе астатнія кірмашы ўяўлялі сабою ў сутнасці дробныя сельскія кірмашы, увесь абарот якіх зводзіўся да 200-400 руб.

У Віцебскай губ. таксама налічвалася больш за 30 кірмашоў. Самы магутны кірмаш быў ў Бешанковічах, прывоз тавараў на які перавышаў 1/2 млн. руб. Затым вылучаўся Вадахрышчанскі кірмаш - у Невелі, кірмаш у мяст[эчку] Асвеі, але наогул кірмашовы гандаль тут быў настолькі слабы, што прывоз па тагачасных падліках ледзь даходзіў да мільёна руб., а ў многіх гарадах, напр., у Полацку і Лепелі па некалькі гадоў кірмашы не адбываліся.

Мяркуючы па справаздачы міністра ўнутраных спраў за 1856, самымі бойкімі былі кірмашы Гродзенскай губ., затым кірмашы Магілёўскай і Віцебскай. Гандаль Віленскай і Мінскай губ. быў зусім нязначны. Але асабліва вылучаўся гандаль Смаленскай губ., на кірмашы якой звозілі больш за палову тавараў, прывозімых на кірмашы ўсіх губерніяў разам. Усяго справаздача налічвае 351 кірмаш з прывозам тавараў на 7,4 млн. руб. Самымі буйнымі былі кірмашы ў мяст[эчку] Зельва Гродзенскай губ. (721 т[ыс.] руб., у Бешанковічах (644 т[ыс.] руб.) і ў Любавічах Магілёўскай губ. (500 тыс. руб.).

Такі апошні фон беларускага гандлю. Прыведзеныя толькі што намі лічбы мы не рызыкнем параўноўваць з папярэдняй эпохай, але агульны каларыт гандлю настолькі бедны, што мы гатовыя прызнаць паніжэнне тэмпу гандлёвага жыцця да 50-х гадаў XIX ст., нават параўнальна з 2-й паловай XVIII ст.

§ 8. НАРАСТАННЕ КЛАССАВЫХ СУПЯРЭЧНАСЦЕЙ

На папярэдніх старонках перад намі прайшла поўная безрадаснасьці карціна эканамічнага жыцця краіны. Гэта - выключна сялянская краіна. Але сялянскі клас, асноўны і адзіны прадукцыйны клас насельніцтва, уяўляе сабой выміраючы клас, паўгалодны і пакутуючы пад ярмом цяжкай паншчыны. Усе галіны сельскай гаспадаркі знаходзяцца ў самым сумным стане; спробы інтэнсіфікацыі нікчэмныя і ўяўляюць сабой аматарскія

досьведы памешчыцкага класа. Гандаль і прамысловасць нікчэмная, і толькі п'янства моцна развіта.

Такое становішча рэчаў патрабавала выйсця. Гэты выхад мог ісці зверху або знізу. Добра вядома, што ўся тагачасная Расія стаяла ў такім жа тупіку і настрой камандуючых класаў раздвоіўся: адны бесклапотна працягвалі старую руціну, іншыя з трывогай заглядвалі ў будучыню, або, нарэшце, з пачуццём прачынаўшагася лібералізму гатовы былі ісці насустрач сялянскай масе, часам зрэшты угледжваючы ўласную выгаду ў разрыве прыгонных адносін. З іншага боку, у сялянскай масе ствараўся грозны настрой. Тыя ж суадносіны мы назіраем і ў Беларусі - слабыя праявы ідэй абаліцыянізму і трывожны настрой сялянскай масы. Цяжкае становішча сялянства стварылася яшчэ ў другой палове XVIII ст., г. зн. да падзення Рэчы Паспалітай. Гэта цяжкае становішча сялян звяртала на сябе ўвагу больш адукаванай часткі мясцовага грамадства. У той час польскае грамадства было занята пытаннем аб паляпшэнні побыту прыгонных, раздаваліся магутныя галасы знакамітых Сташыца і Колантая, з заклікамі да паноў аб паляпшэнні становішча прыгонных.

У шэрагу тагачасных абаліцыяністаў было і некалькі буйных уладальнікаў з Беларусі. Некаторыя з іх пажадалі ўвесці ў сваіх маёнтках гуманныя рэформы. Такія былі, напр., графы Бржастоўскія, якія ўвялі рэформу ў сваім маёнтку Мерычы, пераназваным ў Паўлава. Невядома, чым скончыліся пачынанні Бржастоўскіх; верагодна рэформы былі пакінуты ў часіну бедстваў. Асабліва цікавая рэформа, праведзеная гр[афам] Яўхімам Хрэбтовічам ў яго радавым маёнтку Шчорсах (Мінскай губ. Навагрудскага павета) і маёнтку Вішнева (Віленскай губ.).

Апошні канцлер Рэчы Паспалітай зыходзіў ў сваіх пачынаннях з даволі гуманных пачаткаў. Ён сваіх прыгонных ператварыў у арандатараў, вызваліўшы іх ад паншчыннай працы і розных падаткаў на карысць памешчыка. Сяляне плацілі памешчыку толькі ўмераную плату. Спадчыннікі Яўхіма далі сваім сялянам шырокае самакіраванне. Сялянская рэформа ў Шчорсах, здаецца, ўяўляла сабою адзіны прыклад рэформы ў краі, зробленай па прыватнай ініцыятыве ў канцы XVIII ст. і дажыўшай да вызвалення сялян, нягледзячы на ўсе нягоды, які пранесліся ў гэты перыяд.

Вядома, гэта быў выпадковы пробліск памешчыцкай думкі, падказаны, аднак, прадбачлівым разуменнем небяспечных наступстваў, эканамічных і сацыяльных. Вядома, некалькі такіх выпадковых мерапрыемстваў не змянялі агульнай карціны таго бяздоння, якое аддзяляла селяніна ад памешчыка.

Яшчэ больш кабінетнымі з'яўляюцца тыя мары аб палягчэнні прыгоннага права ў заходніх губернях, якія нярэдка ўзнікалі ў урадавых

сферах да пачатку 40-х гадоў. Так, у канцы дзесятых гадоў XIX ст. з'явілася ў Пецярбургу думка аб знішчэнні прыгоннага права, прычым меркавалася пачаць гэтую справу з заходнерускіх губерніяў. Ад імя імператара нават была прапанова літоўска-рускаму дваранству ў гэтым сэнсе, але прыгонніцкае дваранства дало ўхілісты адказ, згаджаючыся «рушыць услед прыкладу сваіх старэйшых братоў - рускіх». Можна было б яшчэ пазначыць адну-другую кабінетную думку, таксама сустрэўшую дваранскую апазіцыю.

Стаўленне да пытання змянілася, калі, нарэшце, у самой сялянскай масе адчуўся некаторы рух. Забітая, прыніжаная і галодная сялянская маса стала праяўляць некаторыя прыкметы жыцця.

З 30-х гадоў прыкметны наогул рух у сялянскай масе. Польскае паўстанне, удзел у яго падаўленні сялян, пралунаўшая па ўсім заходнім краі аб'ява кіеўскага генерал-губернатара Остэн-Сакена пра дараванне волі сялянам за падтрымку рускага ўрада супраць паўстанцаў, голад і нягоды прыгоннага прыгнёту - усё гэта зрабіла сялянскую масу вельмі лёгка ўзбуджаемай. Гэта ўзбуджэнне выяўлялася ў сялянскіх беспарадках, часам заканчваўшыміся крывавымі наступствамі. У 1846 г. два дваровых аднаго магілёўскага пана з помсты выразалі некалькі панскіх сямействаў, што ўзрушыла ўсю губерню. У 40-х гадах узбуджэнне ў Віцебскай губ. амаль не спынялася. Гэты зрух у сялянскім асяроддзі зусім правільна быў ацэнены прадстаўнікамі мясцовай адміністрацыі. Яны настойліва звяртаюць увагу ўрада і нават саміх памешчыкаў на ненармальныя адносіны паміж уладальнікамі і сялянамі. Ствaралася напружанае стаўленне двух варожых лагераў адзін да аднаго. Мінскі губернатар Допельмайер нават вырашае звярнуцца да павятовых правадыроў дваранства з цалкам адкрытым тлумачэннем прычын, якія выклікаюць рух у сялянскім асяроддзі. Губернатар піша: "у гэтай губерніі амаль усюды існуюць нейкія непрыязныя адносіны сялян да іх уладальнікаў. Ўнікаючы ў прычыны гэтай сумнай з'явы, я пераканаўся, што незадавальненне пасялян да іх памешчыкаў ўзнікае часам ад падбухторвання зламысных асоб, але ўсяго часцей таму, што ўладальнікі перадаюць сваіх сялян у рукі жорсткіх, грубых і карысьлівых кіроўцаў і арандатараў, якія абцяжарваюць іх празмернымі працамі, катуюць бесчалавечнымі пакараннямі, не зважаючы ні на ўзрост, ні на пол, ні на хваравіты стан, і адмаўляюць ва ўсякай дапамозе да набыцця неабходных для падтрымання побыту сялянскіх рэчаў. Усё гэта робіцца звычайна без ведама і насуперак волі ўладальніка, у некаторых дробных маёнтках ціск адбываецца прама ад памешчыкаў. З такога становішча спраў былі жахліва і неаднаразова паўтораны забойствы уладальнікаў сваімі сялянамі і частыя данясення па ведамству аб здарэннях, што такі-та селянін памёр, а такая-та цяжарная сялянка

пахавала плод або скончыла жыццё, з прычыны жорсткага пакарання за малаважныя правіны - звярнулі на сябе ўвагу не толькі начальства, але і самога гасудара-імператара, і пагражаюць паставіць мінскае дваранства ў найвышэйшым ўрадзе ў нявыгаднае пра вобраз іх кіравання сялянамі меркаванне, заслужанае толькі нямногімі з іх». У далейшай частцы цыркуляра губернатар прапануе правадырам назіраць за памешчыкамі, падахвочваць іх да больш мяккага абыходжання з сялянамі і ў апошнім выпадку канфідэнцыйна даносіць губернатару. Ён прапануе правадыру дваранства нагадваць жорсткім памешчыкам аб «згубных наступствах» жорсткасці. Некалькі раней, у 1835 г., віцебскі губернатар на пытанне аб тым, як падняць дабрабыт краю, пісаў вышэйшаму ўраду, што беднасць сялян тлумачыцца іх рабствам: «сяляне аслабленыя рабствам», памешчыкі «аслеплены духам перавагі», сяляне не маюць сваёй уласнасці, ды і не жадаюць яе набываць па «няўпэўненасці ў валоданні ёю», для працы на ўласных палях ў сялян застаюцца толькі святочныя дні. Беларускі ген[ерал]-губернатар кн[язь] Хаванскі прадстаўляе становішча сялян ў жахлівым выглядзе.

Мабыць, нарастала напружанне. Нашы архівы яшчэ далёка не вывучаны, таму падрабязнасці сялянскіх рухаў незразумелыя. Але па іх наступствах відаць, што яны ўяўлялі сабой прадмет вялікай турботы і ў асяроддзі памешчыкаў і ў асяроддзі ўрада.

Спачатку ўрад як звычайна, пасля доўгіх ваганняў, праявіў сябе некаторымі паліятывамі. Так як аддача ў наём сялян была актам для іх цяжкім, то ў 1835 г. з'явіліся адмысловыя правілы аб аддачы памешчыкамі беларускіх губерніяў сваіх сялян у наём на земляныя і іншыя работы. Тут нямала было манілаўшчыны: па кантракце памешчык мог аддаваць у наём не больш за палову кожнага сямейства. Памешчык абавязаны быў забяспечыць сялянам «прыстойнае» адзенне і харчаванне. Правілы вызначалі якасць і колькасць ежы, працягласць працоўнага дня і колькасць грошай, якія павінны ісці на карысць самога селяніна. Правілы таксама патрабавалі, каб памешчык ўнёс за аддадзеных у наём падаткі. Не мае патрэбы тлумачэнне той акалічнасці, што гэтыя правілы зусім не выконваліся. Указам 1840 габрэям забаронена браць на водкуп даходы, якія паступалі ад сялян на карысць памешчыкаў. Мяркуючы, што ўсё зло не ад добрага двараніна, а ад дрэннага кіроўцы маёнтка, урад выдае пастанову, па якой можна было наймаць эканома на службу ў памешчыцкія маёнткі не інакш, як з засведчаннем павятовых правадыроў аб іх паводзінах, маральнасці, эканоміі; ім жа забаронена было падвяргаць сялян цялесным пакараннем. Марнасць падобнага роду правілаў сама сабою зразумела. Наогул неторы перыяд у вышэйшых урадавых сферах

часта пачынае цыркуляваць думка пра тое, што самае шкоднае ў прыгоне - гэта пасярэднікі паміж памешчыкамі і сялянамі. Па патрабаванні з месцаў меркавалася нават зусім забараніць ў беларускіх губерніях аддачу памешчыкам іх маёнткаў у арэнду: калі яны асабіста не кіруюць, то кіраванне пераходзіць да Палаты дзяржаўных маёмасцяў. Гэтая ідэя была выказана ў законе 1853

Вядома, значна істотней былі захады ўрада, звязаныя з пытаннем аб увядзенні інвентарнага становішча. Пра гэта нам яшчэ давядзецца гаварыць, а зараз мы павінны звярнуць увагу на тое, што ўрадавая манілаўшчына мела сваёй крыніцай хваляванні ў сялянскім асяроддзі і супадала з тым настроем, якое час ад часу выяўлялася і ў дваранскіх сферах. Вядома, строгасць ўрадавага рэжыму была такая, што дваранства не магло выказваць вольна сваіх меркаванняў. Але ўсё ж прыкметна з пачатку 40-х гадоў памешчыкі самі пачынаюць гнясціся прыгонным правам. Часам яны вызвалялі сялян ад павіннасцей, але ў той жа час адбіралі ў іх зямлю, ператвараючы іх у беззямельных парабкаў. Віцебскае дваранства лічыла для сябе выгадным беззямельнае вызваленне. Падобнага роду пытанні падымаліся на сходзе дваран Віленскай губ., але сам ўрад спалохаўся дваранскага вальнадумства і справа скончылася вымовай мясцоваму начальству. Яшчэ арыгінальней непаразуменне, якое адбылося ў шэрагах смаленскага дваранства. У пачатку 1847 Мікалай I прыйшоў да арыгінальнай думкі пра тое, што само смаленскае дваранства ўздымае пытанне аб вызваленні сялян. Ён прыняў дэпутацыю гэтага дваранства і паведаміў ёй сваю думку аб тым, каб дваране «параіліся» паміж сабой аб магчымасці прыступіць да вызвалення на падставе закона аб абавязаных сялянах; пры гэтым дваранам пераканалі, што гэта неабходна, каб пазбегнуць буйнога пералому. Але смаленскае дваранства выявілася вельмі прыгонніцкі наладжаным. У сваіх тлумачэннях з гэтай нагоды, яно паказвае на «цяжкія абавязкі», якія ляжаць на дваранах ў адносінах да сялян; аб тым, што сялян вызваляць вельмі небяспечна, хоць беззямельнае вызваленне было б выгадна дваранству.

Усе гэтыя перыпетыі мы прыводзім для доказу таго становішча, што ва ўмовах класавых супярэчнасцей ўзнікала думка аб неабходнасці разарваць ланцуг, які злучаў мужыка з памешчыкам. Аснова гэтай думкі ляжыць у цяжкім эканамічным становішчы сялянства, якое штурхае яго сілай рассекчы ствараўшуюся супярэчнасць, а водгукам націску сялянскай масы - націску глухога, бясформеннага, але грознага, з'яўляюцца баязлівыя і сентыментальныя развагі ў памешчыцкім і ўрадавым асяроддзі. Для памешчыка становіцца ясным немагчымасць і нават нявыгаднасць ўтрымання сялянства ў стане прыгону. Дваранскае асяроддзе баіцца

сялянскай масы, але, з іншага боку, шукае для сябе найбольш выгаднага выхаду. Гэты выхад - беззямельнае вызваленне. Да нас дайшлі толькі ўрыўкі дваранскай ідэалогіі гэтага перыяду, таму што моцна прыгонніцка настроенае, паланізаванае дваранства Беларусі не мела падставаў да агучвання сваіх думак і настрояў. Але, можа быць, вельмі верным водгукам ідэалогіі, па меншай меры, больш разважаючай часткі дваранства, з'яўляюцца дайшоўшы да нас мемуар графа Ірынея Хрэбтовіча, уладальніка Шчор і Вішнёва, нашчадка апошняга канцлера. Гэта - адносна вельмі ліберальны памешчык, які меў магчымасць на працягу паўстагодзя назіраць за селянінам, вызваленым продкам землеўладальніка ад паншчыны і пастаўленага ў становішча арандатара і наёмнага батрака. Хрэбтовіч ў сваім мемуары, які адносіцца да 1846 г., рашуча сцвярджае, што пастаўлены ў становішча арандатара, селянін ўяўляе сабою якасьці, уласцівыя адукаванай Еўропе, а з другога боку такое становішча селяніна вельмі выгадна для памешчыка. Селянін па выгаднай для памешчыка цане прымушаны браць зямлю ў арэнду, але даходаў ад зямлі селяніну не хапае і ён, таксама па выгаднай для памешчыка цане, прадае сваю працу; у селяніна з'яўляецца імкненне пошукаў да заробку, растуць патрэбы. У памешчыка клопатаў менш, а даход большы, што граф даказвае з лічбамі ў руках на прыкладзе ўласнага маёнтка.

Гэта - толькі лагічна абгрунтаваная думка, якая праглядаецца і ў іншых дваран, раз яны пачынаюць ўсведамляць безнадзейнасць далейшага ўтрыманьня прыгоннага права.

Але наогул трэба памятаць, што дваранскае асяродзе ў нашым краі моцна трымалася за прыгоннае права, а калі пасля яно і пайшло на саступкі, то, як пабачым, настойвала на захаванні ўсёй зямлі за памешчыкамі, г. зн. адстойвала такі прынцып, які нават ліберальныя вялікаросы лічылі больш згубным, чым прыгонная залежнасць. Аднак, беларусы могуць быць задаволены той абставінай, што ў інтэлігентным асяроддзі, блізкім да народу, у асяроддзі дробнай засцянковай шляхты або беззямельнай, прыгоннае права выклікала вызначана адмоўнае стаўленне, і з асяроддзя гэтай, беларускай па духу, інтэлігенцыі раздаліся першыя заклікі да змякчэння прыгоннай залежнасці, першыя ўказанні на тое, што селянін з'яўляецца такім жа чалавекам, як і яго пан, і першыя мары пра будучую роўнасць мужыка і пана. Аб гэтых пісьменніках-беларусах гаворка будзе ісці ў наступнай частцы, прысвечанай зародкам нацыянальнага адраджэння.

§ 9. ХАРАКТАРЫСТЫКА ІНВЕНТАРНАГА ПАЛАЖЭННЯ

Мы ўжо казалі пра тое, што ў канчатковым выніку ўрад павінен быў, пад уплывам данясенняў з месцаў аб хваляваннях у сялянскім асяроддзі, сярод паліятыўнх захадаў, больш сур'ёзна прыступіць да сялянскага пытання ў Беларусі. Гэта была першая сур'ёзная мера для ўсёй Расіі, ужытая там, дзе рэчаіснасць была асабліва безнадзейная.

Фармальнай падставай для пачатку справы быў даклад віцебскага губернатара Львова аб жудасным становішчы сялянства. Ён паказваў і на прычыну яго, якая заключаецца ў абцяжаранні памешчыцкіх сялян непамернымі павіннасьцямі на карысць уладальнікаў, і даваў савет хаця б у асноўным забяспечыць сялянскую ўласнасць і звесці павіннасці сялян да памераў, вызначаных законам, г. зн. да трохдзённай паншчыны. Адказ Львова быў перададзены на заключэнне міністру дзяржаўных маёмасцяў гр[афу] П. Д. Кісялёву. У сваёй запісцы, пададзенай ўладару, гр[аф] раіў прыступіць да складання «*положенных инвентарей всем повинностям*», якія сяляне абавязаны аддаваць сваім памешчыкам. Але так як адразу нельга было ўвесці інвентары паўсюдна, Кісялёў раіў на падставе закона браць у апеку маёнткі памешчыкаў, якія знішчаюць сваіх сялян і ўводзіць тут неадкладна інвентары. Запіска гр[афа] Кісялёва была перададзена ў так званы камітэт заходніх губерніяў (гэта быў, уласна кажучы, камітэт наогул аб паляпшэнні долі рускіх сялян). Камітэт ухваліў думку Кісялёва і Гаспадар 27 сакавіка 1840 года паклаў рэзалюцыю на часопісе камітэта: «Мяркую, што можна рашуча загадаць ўвесці ў памешчыцкіх маёнтках тыя інвентары, якімі сам урад задавальняецца ў арэндных маёнтках. Калі пры гэтым будзе некаторае абмежаванне правоў памешчыкаў, то яно тычыцца прама і прыгонных людзей і не павінна спыняць добрага пачынання ўрада ».

Наогул сама думка пра інвентары вельмі спадабалася Мікалаю I, і ён вельмі прыспешваў з яе выкананнем: «справы гэтай не марудзьце», паклаў ён сваю рэзалюцыю на дакладзе 21 лютага 1841: «я лічу яго асабліва важным, чакаючы ад гэтага пачынання вялікай карысці ».

Аднак справа рухалася даволі павольна. Толькі 15 красавіка 1844 года з’явіўся, нарэшце, указ аб заснаванні ў заходнерускіх губерніях асаблівых інвентарных камітэтаў пад старшынством губернатараў, пры ўдзеле некалькіх мясцовых чыноўнікаў і трох дэпутатаў, выбраных дваранствам. На абавязкі камітэтаў ўскладалася збор і разгляд інвентароў, дастаўленых памешчыкамі; толькі ў крайнім выпадках, калі прадстаўлены інвентар не адпавядаў бы мэтам ўрада, давалася права камітэтам выпраўляць і дапаўняць інвентары. Галоўная мэта інвентароў - вызначыць стаўленне сялян да ўладальніка, чаму інвентары павінны былі змяшчаць: 1) падзел сямействаў на цяглых, паўцяглых і агароднікаў, з пазначэннем маёмасці іх наогул і гаспадарчых павіннасцей; 2) расклад урокаў на

гаспадарчыя працы, з падлікам колькасці работ на вядомую меру зямлі, з вызначэннем дзённых урокаў для цяглых работ; 3) падрабязныя правілы аб гаспадарчых павіннасцяў сялян. Складзеныя пры такіх умовах інвентары меркавалася ўвесці ў дзеянне з зацвярджэння генерал-губернатара, але на першы раз тэрмінам не больш за шэсць гадоў.

У беларускіх і літоўскіх губернях было тады два генерал-губернатарствы - Віленскае (для губерніяў - Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай) і Беларускае (для Магілёўскай і Віцебскай), таму напрамак працы інвентарных камітэтаў атрымаў не зусім аднолькавы кірунак, так як галоўнымі кіраўнікамі іх былі генерал-губернатары. Так, у беларускіх губернях было прынята правіла: для вызначэння сялянскіх павіннасцей лічыць за аснову адну траціну даходаў з вылучаных сялянам зямель. Але з боку дваранства выказана была відавочная непрыхільнасць да такога парадку і выказана жаданне, каб павіннасць сялян была пакінута па тры дні на тыдзень з рабочай душы. Наогул тут справа складання інвентароў ішло туга, і ў большай частцы маёнткаў адміністрацыі давялося самой скласці інвентары за кошт уладальнікаў. Мала таго, калі падышлі было да ўвядзення інвентароў ў дзеянне, то аказалася, што ў складзеных інвентарах зямельныя надзелы сялян паказаны без адпаведнасці з рэчаіснасцю, і пры тым для ўсіх сямействаў паказана роўная прыбытковасць без суадносін з колькасцю у іх працоўных рук; выведзеная траціна сялянскіх даходаў апынулася , у перакладанні на павіннасці, занадта высокай і не адпавядала сапраўднай даходнасці сялянскай гаспадаркі. Так гэта справа цягнулася да 1852, калі па усепадданейшаму дакладу міністра ўнутраных спраў ген[ерала] Бібікава (былога кіеўскага генерал-губернатара), у гэтых губернях загадана было ўвесці інвентары на тых жа падставах, якія былі зацверджаны для Кіеўскага генерал-губернатарства ў 1848 г., г. зн. на падставе правілаў аб павіннасцях, складзеных пад кіраўніцтвам самога Бібікава. Зрэшты, правілы 1848 былі зноў перагледжаны ў 1852 г. у Дзяржаўным Савеце і 14 траўня гэтага года канчаткова быў зацверджаны для абодвух генерал-губернатарсваў закон аб увядзенні інвентароў. Гэты закон, аднак, не меў вялікага значэння, на ўвазе хуткай адмены прыгоннага права.

Што датычыцца Мінскай губ., то праца інвентарных камітэтаў Віленскага генерал-губернатарства пайшла больш павольным ходам. Прыкметна было толькі адно, што замест таго, каб зыходзіць з ужо існуючых норм павіннасцей, губернскія камітэты заняліся вельмі складанай працай для высвятлення даходаў з сялянскіх участкаў, якасці зямлі і інш. Па меры праверкі інвентароў ў губернях Віленскага генерал-губернатарства, яны ўводзіліся ў дзеянне, пачынаючы з 1845 г. Па заканчэнні ў 1852 г.

першага шасцігадовага тэрміну да віленскага генерал-губернатарства, згодна з вышэйзгаданым дакладам міністра Бібікава, было ўжыта становішча, выпрацаванае для Паўднёва-Заходняга краю, а ў 1855 г. агульны закон быў распаўсюджаны і на ўвесь Паўночна-Заходні край.

Мы бачылі, што інвентарныя правілы, прынятыя ў беларускіх губернiях, не маглі быць уведзеныя. Правілы, выпрацаваныя камітэтамі Віленскага генерал-губернатарства, задуманы былі вельмі складана, разлічаны на доўгі час і таму апынуліся мала прыдатнымі. У абодвух выпадках ўраду прыйшлося перайсці да правіл 1848 г. Сутнасць гэтых правілаў заключалася ў больш дакладным забеспячэнні сялян зямельнымі надзеламі і ва ўрэгуляванні іх павіннасцей. Так, надзельная зямля, згаданая ў інвентары, павінна была заставацца ў пастаянным карыстанні сялян, і яна пераходзіла ў раздзел мірской зямлі, калі б селянін не заворваў ўвесь надзел. Сялянскія павіннасці не павінны былі перавышаць з цяглага сямейства трох дзён у тыдзень мужчынскіх і аднаго жаночага. Перавод з дваровых сялян у ворныя быў забаронены. Усякая праца, зробленая селянінам для памешчыка, павінна была аплачвацца грашыма па ўстаноўленай таксе, ці залічвацца ў лік трохдзённай паншчыны. Гэтыя правілы былі вельмі льготнымі параўнальна з фактычным становішчам рэчаў. Вядомы славянафіл Юры Самарын, добра знаёмы са становішчам у Заходнім краі, так тлумачыць адрозненне ў дзейнасці камітэтаў Паўднёва-Заходняга і Паўночна-Заходняга краёў: «Адначасова ў паўночнай палове Заходняга краю, які кіраваўся па іншай сістэме, таксама было ўзбуджана пытанне аб ўстройстве сялян, але на іншых падставах. Так, прапаноўвалася абмежавацца праверкай, выпраўленнем і ўзаконенем інвентароў, г. зн. асобных для кожнага маёнтка вопісаў, вызначыць у іх падворныя надзелы і павіннасці, не увёўшы заканадаўчым парадкам агульных абавязковых правілаў аб самой сутнасьці абавязковых адносін сялян да памешчыкаў, падаўшы гэта на месцы выканаўчым інстанцыям, забяспечыўшы іх грунтоўнымі інструкцыямі. Відавочна, тут пытанне ў эканамічным і юрыдычным дачыненні становіцца дакладней; прад'яўлялася патрабаванне дакладнага сувымярэння павіннасцей з надзеламі, патрабаванне вымярэння і кадастрацыі; ўсё гэта было вельмі тонка і прывабна, але задуманая ў такіх памерах аперацыя павінна была зацягнуцца на бясконцы тэрмін і згубіцца ў падрабязнасцях, выпадаючы з пад увагі вышэйшага назірання; нарэшце, пры гэтых умовах поспех прадпрыемства павінен быў амаль безумоўна залежаць ад выканаўцаў. У Беларусі і Літве фармаваліся камісіі, зразумела пад уплывам мясцовых польскіх элементаў, ўзнікалі пытанні за пытаннямі, інструкцыі ішлі за інструкцыямі. Інвентары складаліся, правяраліся, ўводзіліся і бракаваліся;

уся справа ішла вельмі туга і вяла, па некалькі разоў пачыналась зноў і не дала ніякіх вынікаў. Побыт сялян не палепшыўся, мясцінамі іх становішча нават стала горш; яны ўпалі духам і надзеі сталі патухаць».

§ 10. ВЫЗВАЛЕННЕ СЯЛЯН

Пытанне аб вызваленні сялян - гэта ўжо агульнарускае пытанне і нас ён будзе тычыцца толькі з пункту гледжання эканамічных наступстваў для Беларусі.

Тлумачэнне прычын падзення прыгоннага права, увогуле, у цяперашні час не выклікае асаблівых разнагалоссяў. Адзін з даследчыкаў (Карнілаў) пералічвае іх у такім парадку: ўшчыльненне насельніцтва; моцныя неўраджаі хлябоў, асабліва ў беларускіх губернiях; паўсюдная запазычанасць дваранскіх маёнткаў і разлад памешчыцкіх гаспадарак і, нарэшце, асцярога сялянскіх хваляванняў. Да гэтага мы маглі б дадаць, што памешчыкі-прыгоннікі пачыналі выразна ўсведамляць невыгаду, ці нават, дарагоўлю прыгоннай працы; гэтыя памешчыкі марылі аб наёмных парабках з ліку сялян, вызваленых без зямлі. Затым, асаблівы націск варта зрабіць на значэнні сялянскіх хваляванняў. Па сутнасці, атрымлівалася амаль поўнае разладзе памешчыцкай гаспадаркі ў сілу нежадання сялян цягнуць рабскае ярмо, у сілу стварыўшайся сітуацыі, якая прымусіла памешчыкаў баяцца з боку сялян падпалаў, забойстваў, збіцця, скаргаў, да якіх пачала прыслухоўвацца адміністрацыя і, нарэшце, адкрытых хваляванняў. Што тычыцца ўшчыльнення насельніцтва, то яго трэба разумець у адносным сэнсе, менавіта ў тым, што існуючыя экстэнсіўныя формы гаспадаркі ў шматлікіх губернiях не давалі магчымасьці атрымаць ўраджай, забяспечваўшы насельніцтва.

Усе папярэднія нашы выкладкі ясна паказваюць, што ў такім становішчы прыгоннае права не магло заставацца, таму што яно давала такое збядненне краіны, такі жах народнага бедства, што без перавароту зверху або знізу, справа ў такім становішчы заставацца не магла. На жаль, Беларусь была адной з частак Расіі, у якой становішча моцна абвастрылась. Прыгоннае права тут незадавальняла і памешчыкаў не таму, што яны былі вельмі ліберальнымі, а таму, што яны адчувалі націск сялянскай масы з аднаго боку і абмежаванні сваіх правоў увядзеннем інвентароў - з другога. Несумненна і тое, што беларускія і літоўскія памешчыкі менш за рускіх баяліся застацца без прыгоннай працы, так як зносіны з суседнімі краінамі, дзе беззямельны сельскі парабак быў у залежнасці ад памешчыка, падказвалі ім суцяшальную будучыню. Нядзіўна, што калі дваранскія правадыры з'ехаліся ў Маскву на каранацыю ў 1857 г., то правадыры і дваране Ковенскай, Гродзенскай і Віленскай губ. смела павялі гаворку з

таварышам міністра Леўшына аб вызваленні сялян па прыкладзе астзейскіх губерніяў, г. зн. гаворка ішла пра беззямельнае вызваленне. Дваране рускіх і ўкраінскіх губерніяў былі настроены прыгонніцкі. У гэты час ужо дзейнічаў сакрэтны камітэт аб паляпшэнні побыту сялян, але ён складаўся з прыгоннікаў і тармазіў справу. Тады генерал-губернатарам літоўскіх губ[ерній] (Ковенскай, Гродзенскай, Віленскай) было даручана пагаварыць з мясцовымі дваранамі ў мэтах, каб з іх боку было узбуджана пытанне аб паляпшэнні побыту сялян. Праўда, Назімаў не знайшоў згоды сярод дваран, але ўсё ж дваранства, жадаючы пазбегнуць інвентароў, выказалася за вызваленне, але без зямлі. Вядома, што ў адказ на гэта жаданне дваранства быў выдадзены рэскрыпт 20 лістапада 1857 на імя Назімава, у якім ўрад упершыню перад ўсёй дзяржавай даручае скласці губернскія камітэты, і заняцца пытаннем аб вызваленні і пытаннем аб надзяленні зямлёй. Гэта быў крок, пра які даведалася і ўся сялянская Расія. Праўда, рэскрыпт быў яшчэ даволі няпэўны, план рэформы не гатовы, але ў дадатковым цыркуляры міністра ўнутраных спраў ужо гаварылася аб немагчымасці далучыць да панскім палёў адведзеную сялянам зямлю. Добра вядома, што гэты рэскрыпт прымусіў дваранства іншых губерніяў прасіць аб дазволе скласці губернскія камітэты, і на працягу 2-х з невялікім гадоў праект рэформы быў гатовы і вызваленне зрабілася рэальным фактам.

У працэсе абмеркавання праекта сялянскай рэформы мясцовыя беларускія камітэты спрабавалі было правесці некаторыя кансерватыўныя напрамкі. Мінскае дваранства, напр., праектуе прызнаць ўсю зямлю за памешчыкамі, але з іншага боку абавязаць іх здаваць існуючыя сялянскія надзелы ў арэнду сялянам жа. У іншых камітэтах дваранскія дэпутаты спрабавалі правесці ідэю беззямельнага вызвалення, часам у больш ці менш прыкрытым выглядзе, але атрымалі катэгарычнае растлумачванне адміністрацыі аб тым, што беззямельнага вызвалення не будзе дапушчана. Калі справа дайшла да памераў надзелаў, то дваранства нашых губерніяў не аспрэчвае гэты памеры і нават само прапануе памеры надзелаў, блізкія да існуючых: зямлі было шмат і памешчыкі, на крайні выпадак, імкнуліся збыць яе сялянам па выгаднай цане.

І ў іншых пытаннях сялянскай рэформы беларускія камітэты не супраць былі правесці кансерватыўную лінію, напр., у пытанні аб вотчыннай уладзе. Усё гэта паказвае на тое, што ў асяроддзі беларускіх памешчыкаў пераважалі прыгонніцкія элементы і што толькі пад націскам улады яны павінны былі паменшыць свае апетыты. Сутнасць вызвалення, як вядома, зводзілася да надзялення сялян зямлёй і да устройства самакіравання валасных і сельскіх таварыстваў.

Строй самакіравання выказаўся ў тым, што сяляне атрымалі: права валасных і сельскіх сходаў, абрання валасных старшын і сельскіх старастаў; валаснога суду, здзяйсняемага абранымі воласцю суддзямі; сходы выконвалі патрабаванні адміністрацыі, але ў той жа час мелі шырокае права па адкрыццю школ, шпіталей, будаўніцтву шляхоў, апекі над малалетнімі і нават выдаленні заганных чыноў грамадства.

Зямля была адведзена не дарма, а за выкуп, які сяляне абавязаны былі ўнесці на працягу 49 гадоў (тэрмін пасля быў скарочаны, плацяжы таксама). Першапачаткова па становішчу 19 лютага 1861 года ў нашых губернiях прыняты былі існуючыя надзелы, прычым кутнікі, вольныя людзі надзелаў не атрымалі. Але калі пачалося паўстанне 1863 г., то ўрад ўвёў шэраг паправак да Палажэння, якія мелі на мэце павялічыць сялянскія надзелы і паменшыць выкупныя плацяжы. У выніку сялянскія надзелы былі павялічаны ад 2% да 16%, параўнальна з Палажэннем 1861 г., і выкупныя плацяжы зменшаны ад 68 кап. да 1 руб. 60 кап. на дзесяціну.

Указамі 1 сакавіка, 2 лістапада 1863 года, а 28 красавіка 1865 ўведзены быў абавязковы выкуп з паніжэннем выкупных плацяжоў на 20% супраць аброку; сялянам павінна была быць адведзена ўся зямля сапраўды знаходзячаяся ў іх карыстанні; выкупныя дагаворы, няправільна складзеныя ў 1861-1863 гг., павінны былі быць выпраўлены. Акрамя Мінскай губ., гэтыя законы былі распаўсюджаны і на Магілёўскую і на ўсходнюю частку Віцебскай, у якіх, па законе 19 лютым 1861 года, дзейнічала вялікарускае становішча, між тым, як у так званых інфлянцкіх паветах Віцебскай губ. было ўведзена законам 19 лютага 1861 года асаблівае, мясцовае інфлянцкае становішча. Затым рушылі ўслед распараджэнні аб надзяленні беззямельных сялян Паўночна-Заходняга краю трыма дзесяцінамі на сям'ю і пра ўладкаванне побыту парабкаў і бабылёў інфлянцскіх паветаў Віцебскай губ. Усе гэтыя захады ажыццяўлены падчас генерал-губернатарства гр[афа] Мураўёва.

Наогул Мураўёў рэзка павярнуўся ў бок сялянства і асабліва батрацкага насельніцтва губерніяў, цалкам абыдзеным ў 1861 г. Ад удзельнікаў паўстання землі адніmaліся і неадкладна перадаваліся бабылям, кутнікам і батракам. Ім жа выдавалася дапамога на абзавядзенне гаспадаркай. Акрамя таго, сялянскія землі падвяргаліся развярстанню ад памешчыцкіх зямель. Нават пасля павелічэння надзелаў, сялянам давалася права прасіць аб уключэнні ў іх надзелы угоддзяў, што былі ў карыстанні сялян да 1857, так як пасля гэтага года памешчыкі сталі змяншаць сялянскія надзелы ў прадбачанні вызвалення. Нават дробныя арандатары не былі забытыя: арэндная плата чыншавікоў была зменшана на 10% і за імі ўмацавана арандуемая зямля.

Разам з прыгоннымі сялянамі, уладкованы быў побыт і дзяржаўных сялян. Апошнія з арандатараў казённых зямель ператварыліся ва ўласнікаў, таксама на ўмове выкупу. Нягледзячы на палітычныя выпадковасці, якія спрыялі прырашчэнню сялянскіх надзельных зямель, дзяржаўныя сяляне апынуліся ўсё ж лепш забяспечанымі.

Так было ўсюды ў Расіі, такое адрозненне ў забяспечанасці зямлёй апынулася і ў Беларусі.

Вось гэтыя дадзеныя:

У сярэднім прыходзіцца дзесяцін:

	На двор		На рэвізійную душу		На налічную душу		Усі сяляне		усяго
	дзяржаўныя сяляне	Панскія сяляне	дзяржаўныя сяляне	Панскія сяляне	дзяржаўныя сяляне	Панскія сяляне	дзяржаўныя сяляне	Панскія сяляне	
Віленская	18,9	14,7	5,9	3,9	4,3	2,9	16,3	4,5	3,9
Віцебская	16,0	13,0	6,0	4,1	4,4	3,0	13,8	4,5	3,3
Гродзенская	16,5	13,7	5,5	3,6	4,2	2,7	14,9	4,3	4,0
Мінская	18,5	16,7	6,6	5,1	5,0	4,0	17,2	5,3	4,0
Магілёўская	15,7	11,4	5,7	4,8	4,8	3,6	11,9	4,9	3,7
Смаленская	17,0	11,3	5,8	4,0	5,1	3,6	12,5	4,4	3,9

Такім чынам дзяржаўныя сяляне апынуліся значна больш забяспечанымі, чым б[ылыя] ўладальніцкія, часам розніца атрымлівалася вельмі значная, напр., па Смаленскай і Магілёўскай губ. Але акрамя таго, памешчыцкія сяляне павінны былі значна больш плаціць выкупных плацяжоў, параўнальна з дзяржаўнымі. Напр., у Мінскай - на 60%, у Віцебскай - на 65%, а ў Магілёўскай нават - на 228%, у астатніх розніца не так істотная.

Ёсць яшчэ адзін шлях зразумець розніцу ў надзелах дзяржаўных і былых ўладальніцкіх сялян. Гэты шлях быў ужыты праф[есарам] Ходскім. Ён мяркуе, што сярэдні надзел па губерніі дзяржаўных сялян з'яўляецца надзелам, цалкам забяспечваючым селяніна, а надзелы вышэй гэтага сярэдняга будуць вялікімі. Надзелы ніжэй сярэдняга будуць недастатковымі (гэтую традыцыю варта прыняць і для дзяржаўных сялян, тады атрымаецца, што палова і нават больш за палову дзярж[аўных] сялян атрымалі вялікія надзелы, а з былых памешчыцкіх сялян вялікія надзелы атрымалі ў 2-х губернiях - у Віцебскай і Смаленскай - 2,5% сялян, 10,3-11,9% у двух іншых губерніях і, нарэшце, у двух астатніх каля трацiны сялян.

Недастатковыя надзелы атрыманыя дзяржаўнымі сялянамі ўсяго ў колькасці ад 2,7% да 11% і ў двух губерніях ад 25,8 да 30,0% (Мінская і Смаленская). Наадварот, з былых памешчыцкіх сялян атрымалі недастатковыя надзелы ад 50 да 64% у трох губерніях (Віцебская, Мінская і Смаленская), каля 1/3 у адной (Гродзенская) і 15-12% у двух астатніх.

Гэта значыць, што сялянства выйшла з рэформы дыферэнцыраваным і што ў трох губернiях, адна з якіх і раней была асабліва обездоленая, адразу з'явілася група сялянства, роўная палове, недастаткова забяспечаная зямлёй пры вельмі беднай глебе.

§ 11. ЗАКЛЮЧЭННЕ

У папярэднія эпохі мы назіраем вядомага роду дыферэнцыяцыю сярод сялян. Але прагрэсіруючае прыгоннае права ў канчатковым выніку зраўнавала разнастайныя па матэрыяльным стане сялянскія элементы і прывяло іх да аднаго агульнага ўзроўню галечы. Усе адносіны пакрываліся паншчынай. Гэта роўнасць рабоў вельмі адрознівала прыгоннае права Беларусі ад прыгоннага права ў Вялікаросіі. Там, у цэнтральных губернiях мы сустракаем значную колькасць аброчных, нават не ў выглядзе асобных адзінак, як гэта было ў Беларусі, а ў выглядзе цэлых маёнткаў, вёсак. Там мы ведаем цэлыя вёскі, населеныя заможным прыгонным элементам, рамеснікамі, фабрыкантамі, нават уладальнікамі прыгонных жа душ. Там мы ведаем багатых адзіночак ў асяроддзі прыгонных сялян, якія паклалі пачатак фабрыкам і заводам. Там мы ведаем прыгонную інтэлігенцыю - мастакоў, акцёраў, музыкаў і інш. Там мы ведаем адзіночак, выкупіўшыхся з няволі і ператварыўшыхся ў навукоўцаў, літаратараў і г. д. Праўда, усё гэта былі аазісы ў вялізным прыгонным моры, моры жахаў і здзекаў над чалавечай асобай. У Беларусі не было нават такіх аазісаў. З прычыны адсутнасці прамысловасці, з прычыны адсутнасці гарадскіх промыслаў, селянін мог ўрыўкамі прадаваць сваю працу для цяжкай працы ў лесе або на сплаве. У Вялікаросіі былі памешчыкі, якія імкнуліся рэгламентаваць і рэгуляваць свае адносіны з сялянамі. Праўда, і ў Беларусі можна паказаць на адносна льготнае і рэгламентаванае становішча сялян у маёнтках Хрэбтовічэй, але, здаецца, такія прыклады адзінкавыя.

Наогул, у Беларусі прыгоннае права насіла нейкі цяжкі характар, задушлівы, адчуваецца поўнае адчужэнне памешчыкаў ад інтарэсаў вёскі, ад усяго яе жыцця. Розніца рэлігіі і культуры аддаляе памешчыкаў ад яго прыгоннай вёскі і беларускі памешчык, хутчэй за ўсё, нагадвае сабой паўднёва-амерыканскага плантатара. У Вялікаросіі, нягледзячы на агрубенне нораваў, усё ж часам адчуваецца нават у XIX ст., у найбольш цяжкую эпоху, некаторая спайка паміж памешчыкам і селянінам, некаторая зацікаўленасць, у крайнім выпадаку, у некаторай часткі памешчыкаў, у дабрабыце сялян. На Беларусі і гэтага не адчуваецца. Таму і забітасць селяніна тут здзіўляла нават вялікароскага памешчыка. Беларускі селянін выйшаў з прыгоннага права забітым, загнаным, фізічна нядужым, з колькасна, у агульнай масе, дастатковым па прасторы надзелам зямлі, але

зямлі дрэннай, нярэдка пескаватай або камяністай, без дастатковай колькасці быдла, з убогім інвентаром, дрэнным насеннем і без усякіх тэхнічных ведаў. Зямля прывязвала яго, але нішто вакол не давала магчымасці селяніну знайсці грашовыя сродкі, якія ён змог бы ўкласці ў зямлю як капітал; заставаўся той жа лясны промысел і сплаў, цяжкая і маладаходная праца, мала таго, праца, адрываючая селяніна ў летнюю гарачую пару і нават больш за тое, цяжкая праца, пры якой самі падрадчыкі падганялі працаздольнасць платаўшчыкоў і судаўшчыкоў гарэлкай.

Пры такіх умовах вызваленаму селяніну не лёгка было наладжваць сваю гаспадарку, ён лёгка трапляў у залежнасць ад памешчыцкага двара або ад лесагандляра.

Але і іншыя бакі гаспадаркі не знаходзіліся ў бліскучым стане. Моцна завінаваціўшыся памешчык ўяўляў сабою гаспадарча слабы арганізм.

Вялікарускі памешчык быў выпадковым налётчыкам-знішчальнікам лесу, а польска-беларускі з цяжкасцю трымаўся ў сваім маёнтку. Гарадская прамысловасць знаходзілася ў пялёнках.

Ва ўсіх адносінах гаспадарка з прыгоннага права выходзіла ў вельмі засмучаным выглядзе. Для наладжвання яе патрэбна было шмат працы і шмат высілкаў.

ГЛАВА XVII БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАСЦЬ І ЯЕ КУЛЬТУРА ДА ЭПОХІ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ

§ 1. СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ Ў ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX СТ.

Усё сказанае раней пра значэнне польскай культуры ў Беларусі паказвае на тое, што гэтая культура мела вельмі слабое уздзеянне на беларускую масу. Трэба памятаць і ўлічваць тую арыгінальную з'яву, што паланізацыя Беларусі і Літвы мела вельмі нядаўняе паходжанне і з'яўлялася вынікам не толькі імкнення беларусаў і літоўцаў да польскай мовы, нораваў і звычаяў, але і следствам няўдалай палітыкі рускага ўрада, сваімі мерамі падтрымліваючага паланізацыю і зусім незнаёмага з мясцовымі ўмовамі. Афіцыйна польская мова была уведзена ў справаводства законам у 1696 г. Але выданне гэтага закона мела

палітычнае значэнне і не адпавядала ступені распаўсюджанасьці польскай мовы на Беларусі, нават у асяроддзі шляхты, не кажучы пра сялянства і мяшчанства. Пісьменнік 40-х гадоў XIX ст. Ян Чачот сведчыць пра тое, што дзяды яго пакалення аддавалі перавагу ўжыванню беларускай мовы.

Толькі з пачатку XIX ст., г. зн. ўжо ў гады рускага валадарства, польская мова стала набываць больш шырокае распаўсюджванне. У гэтых адносінах Віленскі універсітэт адыграў найбуйнейшую ролю, па прызнанні саміх палякаў. Спашлемся на такога знаўцу Беларусі, як Васілеўскі, на думку якога, у эпоху Віленскага універсітэта паланізацыя Літвы і Беларусі дасягнула вышэйшага развіцця; менавіта ў гэты час падвергліся паланізацыі рэшткі беларускай і жамойцка-літоўскай шляхты, у гэты час шляхта пайшла цалкам па шляху духоўнага збліжэння з Польшчай. І гэта, дадамо, цалкам зразумела: усё культурнае і ліберальнае пацягнулася да Польшчы. Руская палітыка адхілілася ад падтрымання беларускай нацыянальнасці, не ведала яе і не разумела. Прыток бюракратычнага элемента з Расіі быў дастаткова слабы, а ўсе ніжэйшыя пасады і пасады па дваранскаму самакіраванню засталіся ў руках паланізаваных элементаў. Тэарэтычная пастаноўка пытання рускім урадам не адпавядала практычнаму правядзенню гэтай тэорыі ў жыццё. Вільня па ранейшаму засталася культурным цэнтрам польскага ўплыву. Каталіцкая рэлігія і яе прадстаўнікі з'яўляюцца найбольш стараннымі праваднікамі польскага ўплыву. У асяроддзі інтэлігентнага грамадства атрымалася раздваенне: атрымаўшыя польскую адукацыю пераходзілі ва ўлонне паланізму, а атрымаўшыя рускую адукацыю падвяргаліся русіфікацыі. Край застаўся без інтэлігентных сіл, звязаных з народам. Паланізацыя працягвала пранікаць і ў народныя масы. Па сцвярджэнні добрага знаўцы нашай краіны і перакананага паляка па сваіх поглядах Васілеўскага, працэс паланізацыі народных мас, ледзь толькі распачаты перад паўстаннем 1863 г., пры пераемніках Мураўёва зрабіў найбольшыя посьпехі. Беларусы сталі ахвотна прымаць польскую мову, за імі пайшлі і праваслаўныя літоўцы, да тых часоў карыстаўшыяся беларускай мовай. Па яго ж сцвярджэнню, і зараз, на беларуска-літоўскім пагранічч ёсць вёскі, дзе старэйшае пакаленне гаворыць па-літоўску, сярэдняе па-беларуску і малодшае па-польску.

Толькі праваслаўныя беларусы апынуліся больш устойлівым элементам, каталікі ж, на жаль, такой устойлівасці не абазначылі. Пасля выдання указаў 1905 г. аб вольнасьці рэлігіі выявіўся нават даволі значны рух сярод праваслаўных беларусаў да каталіцызму. Вядома, вольны выбар рэлігіі можна толькі вітаць, але калі гэты пераход суправаджаецца тым,

што з ім злучаецца і пераход ва ўлонне чужой нацыянальнасці, - гэта ўяўляе сумную з'яву, з якой беларусы павінны змагацца.

§ 2. АДТОК БЕЛАРУСКІХ КУЛЬТУРНЫХ СІЛ

Толькі што сказанае тлумачыць нам прычыны, з-за якіх часам лепшыя сілы беларускага народа сваімі талентамі і працай служылі чужой ім культуры. Калі ўспамінаеш шэраг бліскучых імёнаў беларусаў, якія пайшлі ва ўлонне польскай культуры, то ахоплівае пачуццё гонару, і пачуццё суму. Гонару, - таму, што беларусы далі столькі годных мужоў польскай культуры, суму - таму, што іх праца пайшла не на карысць краю і яго народа. Прыток беларускіх народных сіл у бок польскай культуры пачаўся рана, яшчэ з XVII ст., але тады ён не меў сур'ёзнага значэння, быў з'явай спарадычнай і акрамя таго беларускія культурныя сілы часам падтрымлівалі тады адмысловага роду культуру агульную і беларусам і палякам - культуру лаціна-польска-беларускую. Так, для XVII ст. можам назваць вядомага езуіта гісторыка Войцаха Уюк-Каяловіча, складальніка мемуараў Альбрэхта Станіслава Радзівіла, канцлера, віцебскага ваяводы пана Храпаўніцкага, празаіка, і няшмат іншых.

Але ўсё ж гэта людзі, якія дзейнічалі на месцы. Іншая справа XVIII ст., Асабліва канец яго і пачатак XIX ст., г. зн. час узмоцненай паланізацыі Беларусі. У гэты перыяд польская культура выхапіла з асяроддзя беларускай нацыі найвялікшыя розумы. Здаецца, можна без вялікага перабольшвання сказаць, што вярхі гэтага перыяду росквіту польскай культуры ў значнай ступені ўпрыгожаны беларускімі выхадцамі і часткай такімі, якія не парвалі сувязі з радзімай. Такім чынам, пакідаючы ў баку шмат другарадных імёнаў, вось імёны некаторых: Францыск Багамолец, стольнік віцебскі, езуіт, аўтар камедый, Венгерскі Томаш, з Падляшша, паэт і празаік, Францыск Князьнін, віцебчук, лірык; Францыск Дмахоўскі, з Палесся, перакладчык антычнай паэзіі і іншых твораў; Марцін Матушэвіч, каштэлян брэсцкі, перакладчык з лацінскага; Міхаіл Залескі, войскі В[ялікага] Кн[яства] Літ[аўскага], празаік; Францыск Венжык, з Падляшша, паэт і празаік; Казімір Сапега, соймавы аратар; Кшыштаў Кішка, з Падляшша, батанік; Міхаіл Карповіч, царкоўны аратар; Антоні Гарэцкі, родам з Вільні, паэт. Зразумела тут прыведзены толькі нешматлікія імёны для доказу сказанага. Ці вось яшчэ некалькі імёнаў: Юрый Цянінскі, аратар і лацінскі паэт; Бернард Сверуль, прафесар рымскага права ў Віленскім універсітэце і перакладчык навуковых твораў, Фердынанд Серафімавіч, віленскі прафесар, рэдактар «Кур'ера Літоўскага», перакладчык Вальтэра; Догель, Юндзілл, Казімір Нарбут і інш. Варта толькі назваць найбольш выдатных дзеячоў, пачынаючы са знакамітага Касцюшкі, гродзенскага

ўраджэнца, яго бліжэйшага памочніка і віднага пісьменніка Юліяна Нямцэвіча, найвялікшага з польскіх гісторыкаў Адама Нарушэвіча, родам з Пінска, вялікага астранома, прафесара і рэктара Віленскага універсітэта Пачабута. 30-е і 40-е гады далі польскай культуры такіх вялікіх пісьменнікаў з асяроддзя беларусаў, як Адам Міцкевіч і яго школа, (напр., Антоні Адынец з Ашмянскага павета, Аляксандр Хадзько з Мінскага павета, Юльян Корсак са Слонімскага павета і некаторыя іншыя), У. Сыракомля, Язэп Крашэўскі, славуты белетрыст, гісторык і публіцыст, паходзячы з гродзенскай шляхты, які вучыўся ў Віленскім універсітэце, Зарыян Даленга-Хадакоўскі (псеўданім Адам Чарноцкі).

Пазьнейшы час даў вядомую пісьменніцу Элізу Ажэшка з Гродзенскага павета. Шэраг вельмі выдатных пісьменнікаў, навукоўцаў і публіцыстаў, хоць і пісаўшых на польскай мове, але аб Беларусі і Літве. Пра іх нам яшчэ давядзецца гаварыць з іншай нагоды. Тут мы прывядзем імёны з большага некаторых з іх, напр., Ігнат Хадзько, Лукаш Галембоўскі родам з Піншчыны, вядомыя гісторыкі браты Яўстафій і Канстанцін графы Тышкевічы з Барысаўскага павета, Адам Кіркор, Тэадор Нарбут, Міхаіл Балінскі, Іосіф Ярашэвіч і Ігнат Даніловіч і інш.

Для нас мае вялікае значэнне дзейнасць двух найвялікшых польскіх паэтаў у той ступені, у якой гэтая дзейнасць звязана з Беларуссю. Нам неабходна па некалькі радкоў прысвяціць Адаму Міцкевічу і Уладзіславу Сыракомлі. Адам Міцкевіч паходзіў з Навагрудскага павета, першапачаткова навучаўся ў Навагрудку, а з 1818 мы бачым яго ў Віленскім універсітэце, пасля заканчэння якога ён на некаторы час трапляе настаўнікам у Коўна.

У маладосці яго бліжэйшымі сябрамі былі ўжо вядомыя нам Зан, Ян Чачот, г. зн. беларусы па духу, асабліва апошні. Сяброўства з імі прывяло да таго, што Міцкевіч апынуўся замяшаным ў справы віленскіх тайных таварыстваў і быў высланы з роднага краю. З тых часоў дзейнасць яго працякае ў розных гарадах Расіі, а пасля 30-га года ён з'яўляецца палітычным эмігрантам і жыве пераважна ў Парыжы. Міцкевіч быў найвялікшым польскім паэтам, але ён мала ведаў Польшчу і лепшыя яго творы былі напісаныя ці сюжэты іх склаліся ў час знаходжання ў Беларусі. У сваю лірыку і ў свой эпас ён унёс толькі тое, што дала яму радзіма, г. зн. родная Беларусь і нават бліжэй - мясцовасць Навагрудскага павета. Міцкевіч ведаў Беларусь і цікавіўся яе паэзіяй. У многіх сваіх творах ён сам адзначаў іх крыніцы «з народных песень», або адзначае, што гэтыя матывы ён чуў у той ці іншай мясцовасці. Становішча беларускага народа для яго, як і для большасці яго аднагодкаў, было не ясна. Ён выказвае меркаванне ў адным месцы, «што народ польскі ў Літве кажа рускім дыялектам,

змяшаным з польскай мовай, ці літоўскім, адрозным ад моў славянскіх», ва ўсякім выпадку, Міцкевіч ведаў, любіў гэты менавіта народ, беларускі, называючы яго то польскім, то літоўскім. Ён любіў родную прыроду і апяваў яе вобразы і нават яшчэ нядаўна можна было сустрэць двары і селішчы дакладна апісаныя ў «Пане Тадэвушы», або ў іншых творах. Вельмі выдатна, што Міцкевіч часам звяртаўся да ўжывання беларускіх народных слоў, уводзячы іх у польскую мову (напр., беларускае siecі замест польскага niewod).

Часам верш Міцкевіча збліжаецца са спосабам выказвання народнай песні, з'яўляецца толькі пераказам яе. Такія, напр., галашэнні над магілай Марылі ў баладзе «Kurhanek Maryli», гэта звычайнае галашэнне у дзень задушны. Вядома, што ў асяроддзі беларусаў захавалася да гэтага часу больш, чым у якіх-небудзь іншых славянскіх народнасцей, прыгожых паэтычных паданняў і песень пра русалак, ўпірах, ведзьмах, чарадзеях і таму падобнае.

Лепшыя творы Міцкевіча маюць сюжэтам гэтыя паданні. Шэраг балад Міцкевіча звязаны з возерам Свіцязь Навагрудскага павета, дзе выступаюць русалкі, чары і таму падобнае, і гэтыя балады цалкам зыходзяць да вядомых Міцкевічу сюжэтаў народнай паэзіі. Аб сюжэце «Свіцязянкі» сам Міцкевіч кажа, што ён карыстаецца народным паданнем, па якому на паэтычных берагах Свіцязі з'яўляюцца русалкі. Асобныя аксэсуары «Свіцязянкі» адрозніваюцца ад народных паданняў, але гэтыя аксэсуары Міцкевіч бярэ з іншых народных твораў, запазычвае адтуль эпітэты, параўнанні, нават звароты мовы. У баладзе «Polubic» душы памерлых грэшнікаў ачышчаюцца словамі «кахаю». Гэтая балада цалкам абапіраецца на народныя беларускія паданні, прычым Міцкевіч у першым выданні гэтай балады сам заяўляе, што сюжэт яе узяты з народнай песні і хоць ўтрымлівае думкі супрацiўныя вучэнню царквы пра чысцец, але ўсё ж ён скарыстаўся гэтым сюжэтам, не жадаючы змяніць характар творчасці «нашага народа». Апошняя заўвага зроблена, відавочна, у апраўданне перад добрымі каталікамі, бо адсутнасць чыстца сведчыць аб перапрацоўцы падання ў праваслаўным асяроддзі. Аб сюжэце найзнакамітага з твораў Міцкевіча, які склаў яму славу, «Dziady», сам аўтар кажа, што ўзяў яго з народных звычаяў пра дзень задушны, прысвечаны памінанню продкаў. У іншым месцы сам Міцкевіч прызнае, што ўдзел у адпраўленні «Дзядоў» зрабіў на яго ў маладосці моцнае ўражанне.

Нават у знакамітым «Твардоўскім», які абапіраецца на паданні больш ці менш інтэрнацыянальнага характару, ёсць рысы мясцовай беларускай народнай славеснасці.

Іншым выдатным польскім пісьменнікам, беларусам па паходжанні і сюжэтамі сваіх твораў быў Людвік Кандратовіч, які пісаў пад псеўданімам Уладзіслава Сыракомлі.

Уладзіслаў Сыракомля быў беларусам па паходжанні, перакананнях і па сваіх сімпатыях. Ён нарадзіўся ў 1823 г. у Бабруйскім павеце і паходзіў з дробнай мясцовай шляхты. Па ўмовах побыту гэтая шляхта нічым не адрознівалася ад заможнага сялянства. Яна і тады, як і цяпер, гаварыла па-беларуску і прасякнута была беларускімі ідэямі і сімпатыямі.

У гэтым-та народным асяроддзі вырас знакаміты паэт - Сыракомля. Ён не атрымаў вялікай адукацыі, бо ён вучыўся толькі ў школе дамініканцаў у Нясвіжы і адзін год правёў у школе ў Наваградку, дзе вучыўся і знакаміты Міцкевіч. Гэта быў чалавек, аднак, вельмі вялікіх здольнасцяў і са схільнасцямі не толькі да паэтычнай творчасці, але і да навуковай працы, якую ён і выказаў у сваёй гісторыі польскай літаратуры і ў іншых працах.

Ужо тут ён цікавіцца не толькі польскай літаратурай, але і тымі пісьменнікамі, якія хоць і пісалі па-польску, але былі беларусамі па паходжанні. Сыракомля наогул цікавіўся гісторыяй Беларусі, яму належыць некалькі прац у гэтай галіне і, між іншым, гісторыя г. Мінска.

У гады росквіту сваёй дзейнасці Сыракомля жыў у Вільні і ў 50-х гадах прымаў вельмі вялікі ўдзел у віленскай газеце «Літоўскі кур'ер», у часопісе «Тэка Віленская» (партфель). Але, вядома, Сыракомля найбольшую славу заслужыў як паэт. Сыракомля быў вельмі блізкі да беларускіх паэтаў і належаў да таго ж кружку пісьменнікаў, што і Дунін-Марцінкевіч. Але, на жаль, ён пісаў усе свае паэтычныя творы на польскай мове. Праўда, гэта паэзія Сыракомлі прасякнута беларускім духам. Матывамі для яго паэзіі перш за ўсё служыла родная краіна ў яе мінулым і ў сучаснасці. Гэта перш за ўсё спявак Беларусі, «Літвы», як ён і яго сучаснікі называлі сваю радзіму. Ён апяваў Беларусь, яе шчаслівую і няшчасную долю. Ён апяваў жыццё і шляхецкае, і вясковае, але больш за ўсё яго сімпатыі схіляюцца да сялянскага люду. Ён ведае беларускую гісторыю і ахвотна робіць яе сюжэтам сваёй паэзіі. У палітычным стаўленні ён трывала стаіць на непарыўным саюзе «Літвы» і Польшчы. Сыракомля толькі адзін раз быў у Варшаве на схіле сваіх дзён, і то на кароткі час. Ён усё жыццё сваё правёў у Беларусі і пераважна сярод вясковага асяроддзя, вельмі блізкага да сялянства. Нядзіўна таму, што ён увесь прасякнуты духам і знешнім каларытам сваёй радзімы. На зыходзе сваіх дзён ён прызнаўся, што калі ён захоча што-небудзь успомніць, то неадкладна ў яго розуме з’яўляецца беларуская хатка, сельская царква, а ў сяле парубкі, дзяўчаты, белабародыя старцы. «Брат у сярмязі», - вось выключны ўзбуджальнік яго

натхнення. Паэт недалюблівае шляхціча, таму што той аддаляецца ад мужыка. Паэт марыць аб тым часе, калі шляхціч не будзе брацца за пугу, але сам са сваім селянінам возьмецца за саху. Ён перакананы ў тым, што галеча і беднасць будуць панаваць да таго часу, пакуль блізкі ў блізкім не пазнае брата. Такія мары паэта эпохі прыгоннага права. Але Сыракомля не палітычны дзеяч, гэта чалавек, што любіць мужыка, духоўна з ім зросся. Ён так любіць свой народ, што ўпэўнены: хто раз заплача, пачуўшы народную песьню, той перастане здзеквацца над народам, сіла народнай песні такая, што ліцвін ў золаце і ліцвін ў сярмязі зліюцца ў брацкіх абдымках. Адсюль зразумела, што лірычныя творы Сыракомлі маюць сваім сюжэтам народныя паданні, апавяданні, народныя прымаўкі, развітыя ў песню. Яго лірыка часам надзвычай блізкая да беларускай песні, часам настолькі блізкая, што ўяўляе сабою пераклад з беларускай на польскую з вельмі невялікім змяненнем. Для тлумачэння таго, наколькі блізка паэзія Сыракомлі сыходзілася з роднай яму беларускай паэзіяй, наколькі не толькі матывы беларускай паэзіі, але нават і самы тэкст песень ўплывалі на паэзію знакамітага польскага паэта, мы прывядзём паралельна адну беларускую песьню і верш Сыракомлі:

Паіехаў сынок аж на Украіну,
Туды паіехаў нье ажаніўшісіа,
Адтыль прыехау ажаніўшісіа.
О, вышла маці іх піраймаці,
Сына втала чарвоным віном
А нявьестку бьелой атрутай.
Сын віна няпіў, на каня узліў,
Бьелуіу атруту з нявьесткай выпіў.
— «Ні умьела маці нас піраймаці ,
Умьей же маці нас пахаваці».
Сына убрала у тонкію кітайку,
А нявьестку ў тоўстую рагожу.
Сына вязла чесцьмі канямі,
А нявьестку слапой кабылай.
Сына хавала пірад касцелам,
А нявьесткі аж за касцелам.
На сына магіле вырас явор зяльоны
А на нявьесткі бьелаіа бяроска.
А раслі, раслі дай пахінуліся
У мьеста вярхошкі зрасліся.

Сыракомля браў часам для сваіх твораў гістарычныя сюжэты. Але хоць ён шмат працаваў над гістарычнымі дадзенымі, для свайго часу быў добрым гісторыкам Беларусі, аднак, яго паэтычныя творы на гістарычныя тэмы не адрозніваюцца вышынёю паэтычнага таленту: гістарычны каларыт

бледны, адчуваецца недахоп фантазіі. Затое Сыракомля непараўнальна добры ў сваёй лірыцы, як паэт вясковага будзёнага жыцця.

§ 3. СТАЎЛЕННЕ ДА ВЯЛІКАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ

Польскае грамадства, літаратура і нацыянальнасць імкнуліся ўвесці Беларусь у сферу свайго ўплыву. Вынікі гэтых імкненняў цяпер для нас відавочныя. Рускае грамадства і літаратура не толькі нічога не рабілі ў гэтым кірунку, але адрозніваліся вельмі вялікім невуцтвам ў пытаннях, якія адносяцца да Беларусі і ў вялікарускім асяроддзі нават ствараліся рознага роду байкі на рахунак беларускай нацыянальнасці. Так, у рускай літаратуры цалкам сур'ёзна не аднойчы трактавалася пытанне аб асаблівай заняпаласьці беларускага народу, і нават пушчаная была байка пра выміранне беларускага племені, вельмі распаўсюджваўшаяся ў свой час і тады ж абсмеяная Дабралюбавым. Нягледзячы на гэта, цікавасць вялікарускага грамадства да Беларусі была настолькі слабой, веданне яе настолькі не пайшло на перад, што праз шмат гадоў ужо ў канцы XIX ст. вядомы публіцыст С. Н. Южакоў на старонках «Паўночнага Весніка» даказваў, што Беларусь вымірае і рэкамендаваў засяліць ўсходнюю частка яе вялікарусамі, заходнюю - палякамі. У рускай прэсе кансерватыўнага накірунку з недаверам ставіліся да карэннага беларускага элементу ў краі і на старонках «Новага часу» не раз сустракаліся артыкулы аб ненадзейнасці беларусаў, як мясцовых чыноўнікаў і нават дасланыя вялікарускія чыноўнікі, парадніўшыся з «обливанцами», як пагардліва не пераставалі зваць беларусаў, гублялі сваю рускую нацыянальную ўстойлівасць. Зрэшты, бывалі вялікарускай выданні, якія ўспаміналі аб сваяцтве вялікарускага і беларускага племені. Але беларуская нацыянальнасць мала выйграла ад прызнання яе сваяцтва з велікарусамі. Так, вядомая газета «День» ў 60-х гадах папракае рускае грамадства ў забыцці Беларусі, але адразу ж ставіла пытанне антынацыянальна: ведучы барацьбу з палякамі, «Дзень» не адводзіў самастойнага месца беларусам, лічачы іх прыдаткам вялікарускага народа. Наогул, вялікарускія друкаваныя выданні глядзелі на Беларусь і беларусаў выключна з палітычнага пункту гледжання, барацьбы з паланізмам. Але наогул, вялікарускае грамадства мала цікавілася і ведала Беларусь і нічога не зрабіла для збліжэння з ёй.

Беларус ведаў велікарусаў толькі ў асобе яе чыноўнага элемента, а з вялікарускай мовай знаёміўся ў сілу неабходнасці. Нягледзячы на індыферэнтызм грамадства і літаратуры, нягледзячы на блізарукасць рускай палітыкі, усё ж рускі ўплыў прыходзіў у Беларусь шматлікімі шляхамі, як ўплыў пануючай і кіруючай нацыянальнасці. Беларусы перш за ўсё знаёміліся з расейскай мовай. Мы ўжо ведаем, што руская мова

паступова стала ўваходзіць у адміністрацыйнае кіраванне. З 30-х гадоў яна становіцца мовай школы і пачынае канкурыраваць з польскай мовай. З 1863 г. польскую мова ва ўсіх грамадскіх установах саступіла месца рускай. Але і тут атрымалася вядомага роду дзівацтва: Мікалай І забараніў ужыванне рускай мовы ў інаверчых цэрквах: гэта забарона доўга дзейнічала. Атрымалася арыгінальнае становішча: польскую мову можна было ўжываць у касцёлах, але ні рускую ні беларускую ўжываць нельга. У канцы 80-х гадоў віленскі генерал-губернатар Каханаў падняў было пытанне аб замене польскай мовы ў дадатковых набажэнствах рускай мовай. Яшчэ раней Сінод дазволіў прамаўляць казаньні на рускай мове, але рашуча запрацівіўся друкаванню гэтых пропаведзяў, баючыся, што рускія людзі будуць чытаць іх і схіляцца да каталіцызму. Гэты апошні захад поспеху не меў. Ён бы меў поспех толькі ў тым выпадку, калі б дазвалялася гаварыць і па - беларуску. Прапанова Каханава таксама сустрэла апазіцыю ў вышэйшых сферах. Пытанне засталося нявысветленым, хоць некаторыя ксяндзы, накшталт Сенчыкоўскага, сталі ўжываць рускую мову ў казаньнях і ў дадатковым набажэнстве. Але вялікім поспехам гэтыя наватары не карысталіся. Акрамя афіцыйных захадаў да зацвярджэння рускай мовы дзейнічалі і іншыя бакі русіфікатарскай палітыкі ўрада. З 80-х гадоў польская прэса знікае ў краі і польская газета становіцца здабыткам нешматлікіх элементаў. Яе замяняе руская газета і руская кніга. Тое і іншае ўваходзіць ва ўжытак беларускага жыцця праз школу і праз кадры інтэлігентных беларусаў, аддаўшыхся адміністрацыйнай службе. Колькасна павялічваецца склад вялікарускага элемента краю. Аднак, калі велікаросы мала праяўлялі цікавасці да беларускай культуры, то з другога боку заўважаецца адліў беларусаў ва ўлонне вялікарускай культуры. У 30-х гадах ужо можна паказаць на некаторыя прыклады (публіцыст Ф. Булгарын, вучоны-арыенталіст і публіцыст Сянькоўскі, які пісаў пад псеўданімам барона Брамбеуса). Але да канца XIX ст. гэты адток беларускіх сіл становіцца вельмі прыкметным. Незалежна ад таго, што беларусы далі вялікаросам некаторых буйных дзеячаў (прафесар і адвакат В. Спасовіч, прафесар Мікуцкі, вядомы кампазітар Глінка, белетрыст Дзядлоў, знакаміты Дастаеўскі, прафесар Файніцкі, Сапежка, Мачульскі і шмат іншыя, якія працуюць і ў цяперашні час), адсутнасць ў Беларусі цэнтра, адсутнасць вышэйшай школы, недавер адміністрацыі да мясцовых выхадцаў, пытанне аб рэлігіі пры прызначэнні на месцы, - усе гэтыя ўмовы спрыялі таму, што беларусы, скончыўшы сярэднюю школу на радзіме, ад'язджалі ва універсітэцкія горады, і ўжо рэдка вярталіся на радзіму. Тут яны не маглі знайсці ўжытак сваім здольнасцям, сіле і энергіі, тут яны рызыкавалі атрымаць у адміністрацыі адмову ў сціплым месцы і г.д. Вось

чаму нашы гарады параўнальна бедныя інтэлігентнымі сіламі, якія выйшлі з асяроддзя роднага народа.

Прадстаўнікі рускага землеўладання, выкліканыя з Расіі чыноўнікі, нарэшце, стараверы, якія пасяліліся ў Беларусі яшчэ ў апошняе дзесяцігоддзе самастойнасці Рэчы Паспалітай, з'явіліся прадстаўнікамі рускай нацыянальнасці ў краі. Да гэтага яшчэ можна было б дадаць і той невялікі лік каланістаў з вялікарускіх сялян, якія выкупілі зямлю пры пасярэдніцтве сялянскага пазямельнага банка. Але наогул вялікарускі элемент у краі не апынуўся ў належнай ступені дзейным элементам. Гэта, наогул кажучы, быў па перавазе пасіўны элемент, моцны толькі падтрымкай ўрада і сваім афіцыйным становішчам. Ён не даў дастатковай колькасці змагароў у справе правядзення рускага ўплыву ў краі. Часам на чале адміністрацыі з'яўляліся людзі, шчыра адданыя працы, але пасля Мураўёва і яго бліжэйшых супрацоўнікаў, разагнаных пры Патапаве, руская адміністрацыя вылучала вельмі няшмат такіх асоб, якімі былі, напр. Бацюшкоў, А. В. Бялецкі, І. П. Карнілаў і нешматлікія іншыя, якія дзейнічалі не толькі з чынавенскай стараннасці, але і па адданасці справе і з веданнем справы. Наогул кажучы, прыезджы рускі элемент не ішоў далей звычайнага чыноўнага выканання сваіх абавязкаў.

Толькі ў асяроддзі праваслаўнага духавенства рускія ідэі знайшлі больш самаадданых і шчырых дзеячаў. Вышэйшае духавенства пацягнула з сабою ніжэйшае, а тут яно ўжо абапіралася на чыста беларускі элемент. Наогул, калі ідэі русіфікацыі дрэнна праводзіліся заносным рускім элементам, то ў асяроддзі беларусаў яны ў апошнія дзесяцігоддзі сталі сустракаць моцную падтрымку і дбайных працаўнікоў. Шматлікія праваслаўныя брацтвы пры цэрквах і манастырах з'ядналі вакол сябе групу дзеячаў, прасякнутых ідэяй русіфікацыі Беларусі і барацьбы з паланізмам. Найважнейшымі брацтвамі з'яўляюцца Віленскае, Мінскае, Слуцкае і нек. інш. Хоць братэрствы складаюцца з мясцовых, большай часткай дэмакратычных элементаў, аднак, на жаль, яны і ў палітычных адносінах з'явіліся элементам кансерватыўным, і ў нацыянальным адносінах яны, змагаючыся з паланізмам, супрацьпастаўляюць яму рускую культуру, ніколькі не клапоцячыся аб узняцці мясцовай беларускай культуры. Акрамя таго братэрствы імкнуліся заняць занадта афіцыйнае становішча і імкнуліся да таго, каб змагацца з паланізмам не толькі культурнымі сродкамі, але і адміністрацыйнымі. Гэта акалічнасць, вядома, адварочвала ад братэрстваў тыя пласты насельніцтва, якія з такімі прыёмамі барацьбы не маглі мірыцца.

§ 4. ПАЧАТАК НАВУКОВАГА ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСІ

Развіццё паланізацыі нашага краю ў сувязі з дзейнасцю Віленскага універсітэта як бы заглушыла ў паляках і паланізаваных беларусах ўяўленне пра тое, што сялянства і мяшчанства належаць да іншага племені. Прадстаўнікі рускай нацыянальнасці і кіраўнікі рускай палітыкі зусім забыліся пра гістарычныя традыцыі, якімі кіраваліся рускія дыпламаты і грамадскія дзеячы XVII і XVIII стст., прызнаючыя за беларусамі асаблівую нацыянальнасць, не толькі праваслаўную па рэлігіі, але і блізкую па нацыянальных асаблівасцях. Яны таксама лічылі беларусаў палякамі, не адрознівалі ад палякаў. На самай справе, у самым канцы XVIII ст. акадэмік Севяргін падарожнічаў па Беларусі, ён дзівіўся, што беларускія схізматыкі "маюць рэлігійныя абрады, блізкія да праваслаўных», ён даў сумную характарыстыку грубасці і невуцтва простага народа. Вучоны Аделунг не мог зразумець, да якога племені належаць беларусы і вырашыў, што яны складаюць адмысловы ад славян народ. У вельмі распаўсюджаным энцыклапедычным слоўніку Плюшара беларуская мова характарызуецца як тарабаршчына - ні польская, ні руская. Нават вучоны Маскоўскага універсітэта вядомы прафесар Качаноўскі, гісторык і славіст, нашу мову рэкамендаваў назваць «рускай», а складальнік тагачаснай папулярнай граматыкі Грэч называў гэту "рускую" мову складзенай са слоў царкоўна-славянскіх, польскіх і лацінскіх. Вось якія былі паняцці аб беларускай мове.

У польскай літаратуры было тое ж самае. Чачот ў першых сваіх выданнях яшчэ не ясна адрозніваў беларускую мову ад польскай, не разумеў яе навуковага значэння, і толькі ў апошняй кніжцы сваіх беларускіх песень ён кажа пра беларускую мову, як аб самастойнай, называючы яе «крывіцкай» мовай, г. зн. мовай старажытных крывічоў. Аднак, гэта быў даволі кароткі перыяд забыцця навукай нацыянальнай адасобленасці беларускага племені. У польскай навуковай літаратуры, раней, чым у рускай пачалі з'яўляцца больш грунтоўныя і больш навуковыя звесткі аб Беларусі. Так, ужо знакаміты польскі лінгвіст пачатку XIX ст. Ліндзе грунтоўна адзначыў самастойнасць беларускай мовы і звязаў з мовай Літоўскага Статута і іншых помнікаў. У 10-х і 20-х гадах у «Віленскім тыгодніку» з'яўляецца шэраг артыкулаў, прысвечаных апісанню беларускіх абрадаў, беларускай народнай літаратуры і г. д. З 30-х гадоў наогул заўважаецца ўзмацненне цікавасці да вывучэння беларускай нацыянальнасці. Трэба заўважыць, што ўвогуле гэта была эпоха, менавіта 30-е і 40-я гады, калі ў розных славянскіх народнасцей прачынаецца моцнае пачуццё нацыянальнасці. Гэтыя нацыянальныя памкненьні выяўляюцца ва ўзмацненні цікавасці да вывучэння даўніны, гісторыі, этнаграфіі, мовы і, нарэшце, з'яўляюцца творы на мясцовых мовах, калі раней гэтыя мовы мелі слаба развітую літаратуру, ці зусім яе не мелі. Гэта

была эпоха моцнага ўздыму, нацыянальнага развіцця ў асяроддзі шматлікіх славянскіх народаў. У гэтую эпоху Польшча дала свайго знакамітага паэта Славацкага, у гэтую эпоху заўважаецца адраджэнне і ўкраінскай літаратуры, да яе адносіцца пачатак славянафільскай плыні ў Маскве і г. д. І ў Беларусі гэты рух атрымаў асаблівую сілу і з'яўляецца эпохай беларускага нацыянальнага абуджэння. З гэтай эпохі мы можам лічыць і адраджэнне нашай нацыянальнай культуры.

Далейшае развіццё навукі паўплывала на ўразуменне пытання. Назавём імёны якія працавалі на гэтай ніве ў дадзены перыяд. Праца ішла ў польскай і рускай літаратурах. Больш багатая першая. Тут мы сустракаемся перш за ўсё з працамі Лукаша Голембіеўскага, які займаўся польскай этнаграфіяй, але ў сваіх працах змяшчаў і этнаграфічныя артыкулы, якія тычацца Беларусі. Ён глядзеў на Беларусь, як на польскую правінцыю. З яго твораў пакажам «Польскі народ і яго звычаі і забавы», 1830 г. «Дамы і двары ў Польшчы», «Гульні і забавы» і іншыя. З іншых этнографаў варта згадаць графа Яўстафія Тышкевіча, які выдаў кнігу «Апісанне Барысаўскага павета» (1847 г.), у якой даецца падрабязнае апісанне, статыстычнае і этнаграфічнае, гэтага павета. Мясцовы настаўнік Рамуальд Зянькевіч выдаў некалькі зборнікаў пінскіх песень (у 40-х гадах). Да гэтых імён варта дадаць і імёны Рыпінскага, Яна Чачота, аб якіх у нас гаворыцца ў іншым месцы.

Асабліва рушыла ў гэты час вывучэнне гісторыі. Мясцовыя часопісы і штогоднікі, аб якіх нам яшчэ давядзецца казаць, змяшчаюць шэраг гістарычных артыкулаў. З'яўляецца шмат асобных прац. Такія працы Язэпа Лукашэвіча па гісторыі рэфармацыі ў Літве і Беларусі. Вельмі эфектыўнай была навуковая дзейнасць Міхаіла Балінскага, які напісаў гісторыю г. Вільні (2 тамы, 1836-37 гг.), статыстычнае апісанне горада Вільні. Разам з Ліпіньскім ён выдаў вельмі карысную кнігу «Старажытная Польшча», якая прадстаўляе сабою гісторыка-статыстычны нарыс асобных гарадоў і правінцый. Яму ж належыць шырокая праца «Старая Акадэмія Віленская», надзвычай цёпла напісаная ранняя гісторыя універсітэта і шмат інш. Да гэтай жа эпохі адносіцца дзейнасць Фёдара Нарбута, выхаванца Віленскага універсітэта, інжынера па спецыяльнасці. Ён знакаміты сваімі працамі і з'яўляецца першым гісторыкам «Літвы», пад якой ён разумеў Літву і Беларусь, прысвяціўшы свае працы агульнай гісторыі Беларусі са старажытных часоў. У яго працах чырвонай ніткай праходзіць любоў да мінулага свайго краю. Ён напісаў шмат прац і ў тым ліку дэвяцітомную гісторыю «Літоўскага народа» (1834-41 гг.). Нягледзячы на сваю вялікую любоў да мінулага і на жаданне высветліць яго гісторыю, Нарбут яшчэ дрэнна разбіраецца ў пытаннях аб тым, чым адрозніваецца беларуская

гісторыя ад гісторыі Польшчы. Іншым характарам адрозніваюцца працы праф[есароў] права Віленскага універсітэта Іосіфа Ярашэвіча і Ігната Даніловіча. У іх працах выразна праведзена мяжа паміж літоўска-беларускай гісторыяй і гісторыяй Польшчы. Хоць у загалоўках іх прац яшчэ значыцца імя «Літвы», але абодва гісторыкі права разумеюць гэту назву ў сэнсе дзяржаўным, адрозніваючы ў пабудове дзяржавы ўдзел Літвы і Беларусі, высвятляюць велічэзнае значэнне ў гэтай гісторыі беларускага элемента. Наогул, гэта беларусы па духу, па сваім разуменні, па сваіх поглядах і па паходжанні, але якія пісалі свае гістарычныя працы на польскай мове. Ярашэвічу належыць трохтомны твор пад загалоўкам «Вобраз Літвы, яе асвета і цывілізацыя ад старажытных часоў да канца XVIII стагоддзя» (1844-45 гг.) і шэраг больш дробных прац. У згаданым асноўным творы Ярашэвіч надзвычай аб'ектыўна сочыць за прававой гісторыяй Беларусі, яго навуковыя высновы і да гэтага часу маюць значэнне. Гэта першая гісторыя беларускага права і дзяржаўнага ладу.

Такім жа характарам навуковага метаду адрозніваюцца і працы Даніловіча, сына уніяцкага святара з Бельскага павета. Гэта быў чалавек з вельмі шырокай адукацыяй. Ён скончыў Віленскі універсітэт і заняўся выключна гісторыяй мясцовага права. Ён быў адным з бачных прафесараў па гісторыі Літоўскага Статута, па вывучэнні літоўскіх летапісаў, яму належыць выданне і тлумачэнне шматлікіх каштоўных помнікаў нашага права. Па закрыцці Віленскага універсітэта, Данілавіч быў пераведзены ў Харкаў, потым у Кіеў. Дарэчы заўважым, што Даніловіч пісаў свае творы як на рускай, так і на польскай мовах.

Акрамя названых асоб, варта адзначыць гістарычныя працы яшчэ некаторых. Так, знакаміты польскі белетрыст Іосіф Крашэўскі напісаў шырокую четырохтомную гісторыю Вільні, двухтомны «Успамін пра Палессе, Валынь і Літву» і шэраг іншых прац. Варта згадаць пра працы па гісторыі літоўскіх татараў праф[есара] Мухлінскага. Асабліва шматлікія працы Адама Кіркора, прысвечаныя розным асобным пытанням беларускай гісторыі. Між іншым, Кіркору належыць шмат артыкулаў у 3-м томе «Жывапіснай Расеі», выдадзенай Вольфам. Кіркор пісаў як на польскай, так і на рускай мовах.

Закрыццё універсітэта адыграла немалую ролю ў паніжэнні тэмпу тутэйшага інтэлектуальнага жыцця. Цяпер навуковае і літаратурнае жыццё выяўляецца ў штогодніках, якія выходзяць у даволі значнай колькасці. Адным з найстарэйшых штогоднікаў з'яўляецца «Баян", выдадзены Адамам Пінькевічам ў 1838 г. Цікава, што штогоднікі пасля 30-х гадоў заключаюць у сабе не толькі літаратурныя творы, але і матэрыялы па этнаграфіі і гісторыі Беларусі і Літвы. Так, у «Баяне» вядомы сваім

вывучэннем Літвы ксёндз Юцэвіч змясціў некалькі перакладаў літоўскіх песень. Пасля з'яўляюцца і іншыя штогоднікі. Так, вядомы ў гісторыі нашага пісьменства Адам Кіркор, родам з Магілёўскай губерні, сын уніяцкага святара, пачаў выдаваць ў 1845 г. свае «Помнікі», якіх выйшла тры кніжкі. Тут мы сустракаем артыкулы вядомага гісторыка Нарбута. Затым з'яўляюцца штогоднікі «Рубон», «Русалка». Цікава, што нягледзячы на забарону ў м[ястэчку] Друскеніках з'яўляецца па сутнасці перыядычнае выданне «Андына друскенікскіх крыніц». Тут сустракаюцца артыкулы таго ж Нарбута, Аляксандра Мацееўскага, вядомага гісторыка права, праф. Язэпа Ярашэвіча і нек. інш. Тут жа сустракаюцца літаратурныя творы Крашэўскага і Сыракомлі. У 1845 г. віленскі настаўнік Піліповіч выдаў штогоднік "Народ і час», у якім сустракаецца некалькі этнаграфічных артыкулаў, якія тычацца Беларусі.

З паловы 50-х гадоў заўважаецца ажыўленне ў галіне мясцовай літаратуры. Тады «Віленскі кур'ер» (польскі), прыцягвае да супрацоўніцтва цэлы шэраг вядомых дзеячоў. Тут мы бачым Кіркора, Сыракомлю, М. Маліноўскага і Ігната Ходзька, Вікенція Каратынскага і нек. інш.

Тады ж з'яўляецца «Тэка Віленская» (польскі), часопіс у моцнай ступені прысвечаны мясцовай гісторыі. Сярод яго супрацоўнікаў мы сустракаем найбольш выбітных пісьменнікаў таго часу Язэпа Крашэўскага, праф[есара] А. Мухлінскага, Сыракомлю, К. Тышкевіча, М. Маліноўскага, Каратынскага, Кіркора, Ігната Ходзька і нек. інш.

Мы згадалі толькі найгалоўныя імёны з шырокай плеяды тых навукоўцаў гісторыкаў, правазнаўцаў, этнографаў і лінгвістаў, якія тады з вялікай карысцю працавалі над ўразуменнем мінулага гэтага роднага краю. Яны пісалі па-польску, але ў гэтым не варта бачыць якую небудзь асаблівую тэндэнцыю з іх боку. Яны часам змешвалі ў сваім уяўленні этнаграфічныя і гістарычныя асаблівасці Польшчы, Беларусі і Літвы, але гэта адбывалася таму, што папярэднімі дзесяцігоддзямі было ўкаранёна ў розумы такое змешванне і Беларусь разглядалася са старога пункту гледжання гістарычнага і з пункту гледжання этнаграфічнага; але, сочачы за іх працамі , можна заўважыць, як паступова пашыраўся іх навуковы светапогляд і як паступова і свядома ўжо малодшае пакаленне гэтых мясцовых навукоўцаў пераходзіла на чыста беларускую глебу, і як у іх прачыналася шчырае пачуццё любові да сваёй беларускай радзімы і да яе народа, як ўсталёўвалася паступова крэўная сувязь паміж імі і беларускім народам. Нядзіўна таму, што некаторыя з іх у канчатковым выніку аднолькава карысталіся для сваіх пошукаў як рускай, так і польскай мовамі. Ва ўсякім выпадку гэтая дружная праца на навуковай ніве з'яўляецца працай не польскай, але менавіта беларускай і літоўскай. Яна ў

канчатковым выніку выпрацоўвала пэўнае ўражанне і мела пэўнае прызначэнне - будзіць беларускую нацыянальную думку і нацыянальнае пачуццё.

Вось чаму гэтая эпоха ў сувязі са спробай пісаць на беларускай мове з'яўляецца эпохай пачатку адраджэння беларускай нацыянальнасці і літаратуры. Гэтая праца ішла паралельна з такімі ж працамі ў гісторыі іншых славянскіх народнасцяў.

Акрамя твораў на польскай мове, намі толькі што ахарактарызаваных, варта паказаць і на творы на рускай мове, часткай напісаных беларусамі, часткай жа належачых вялікаросам. Гэтыя ж творы адлюстроўвалі на сабе зараджаючуюся цікавасць да Беларусі, хоць яны не займалі такога выдатнага значэння ў гісторыі адраджэння нашай нацыянальнасці, збольшага таму, што яны прызначаліся для вялікаросаў, часам змяшчаліся ў маладаступных навуковых выданнях і самі аўтары не так цесна былі звязаны з родным краем , як мясцовыя дзеячы.

З ліку такіх дзеячаў яшчэ У 1824 г. протаіерэй Іаан Грыгаровіч выдаў "Беларускі архіў старажытных грамат». Гэта была першая спроба рускіх навукоўцаў пазнаёміцца з гісторыяй Беларусі на падставе першакрыніц. Акрамя таго, Грыгаровіч выдаў сачыненні беларускага архіепіскапа Георгія Каніскага і нек. інш матэрыялы. Вялікае значэнне для таго часу мелі шматлікія артыкулы Шпілеўскага. Яны друкаваліся ў тагачасных вельмі распаўсюджаных часопісах, напр., у «Сучасніку» 50-х гадоў, у «Пантэоне», некаторыя змяшчаліся ў «Часопісе Міністэрства народнай асветы». Шпілеўскі, сам беларус, з вялікай любоўю ставіўся да сваёй радзіме і добра ведаў яе звычаі, норавы. З пункту гледжання навуковай гэта быў чалавек мала падрыхтаваны да вывучэння мовы і этнаграфіі, самавучка. Таму ён не саромеючыся знаходзіў у беларусаў ніколі не існаваўшых багоў і г. д. Яго галоўным чынам цікавілі фантастычныя паданні яго радзімы, яе казкі, паданні, ваўкалакі і інш. Родныя лясы і балоты ў яго ўяўленні былі заселеныя паданнямі, ён старанна падбіраў усякага роду фантастычныя апавяданні і імі адухаўляў нашу прыроду. Найстаражытныя гісторыі, народныя паданні, абрады, песні, - усё тое, чым жыла беларуская вёска і наша местачковая глухамань - усё гэта служыць прадметам увагі Шпілеўскага. Свае заўвагі ён большай часткай выкладаў у форме падарожжаў, характарыстык, выкладаў у вельмі прывабнай форме. На жаль, у артыкулах Шпілеўскага нельга адрозніць гэтага этнаграфічнага матэрыялу ад той напалову белетрыстычнай формы, у якую ён апранаў свае выкладанні. Таму ў навуковым дачыненні яго працы зараз маюць мала значэння. Яны б маглі мець вялікую ролю ў гісторыі нацыянальнага руху, але змяшчаліся ў часопісах, наўрад ці ў той час чытаемых на Беларусі,

рускае ж грамадства ў той час занадта мала цікавілася Беларуссю і ледзь ці для яго была зразумела хараство той таямнічасці нашых балот і лясоў, якія так прыгожа апісаў Шпілеўскі.

Акрамя Шпілеўскага можна было б назваць працы І. Барычэўскага «Праваслаўе і руская народнасць у Літве» і нек. інш. Чыста навуковую цікавасць маюць этнаграфічныя матэрыялы, змешчаныя ў «Этнаграфічным зборніку» 40-х гадоў, выдаваўшымся ў Пецярбургу Рускім геаграфічным таварыствам. Вялікае значэнне для нас маюць дзве кнігі нашых землякоў генерала - М. А. Без-Карніловіча "Гістарычныя звесткі аб адметных месцах Беларусі з далучэннем і іншых звестак, да яе адносячыхся» (1885) і кніга О. Турчыновіча "Агляд гісторыі Беларусі са старажытных часоў»(1857 г.). У першай кнізе сабраны гістарычныя звесткі аб важнейшых гарадах Беларусі, а другая з'яўляецца вельмі добрай спробай выкласьці гісторыю Беларусі на падставе першакрыніц, рускіх і польскіх навуковых прац. Аўтар заканчвае гісторыяй падзелу Рэчы Паспалітай. Абедзве кнігі цікавыя тым, што аўтары іх стаяць на нацыянальным беларускім пункту гледжання. Для таго часу было вялікаю навіной, не толькі для рускай, але і для польскай літаратуры, катэгарычнае заява Турчыновіча аб тым, што "Беларусь мае ўласную гісторыю», якую ён і выкладае ўдала. Абедзве кнігі стаяць як бы на пераломе канца вывучаемага перыяду, які адбыўся пасля польскага паўстання. Можна пашкадаваць, што прачнуўшыся ў канцы 50-х гадоў нацыянальны рух не змог далей развівацца ў тых умовах, у якіх у гэты апошні перыяд апынулася наша краіна.

§ 5. ЗАРАДЖЭННЕ САМАСТОЙНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Гэты перыяд выдатны тым, што тады ж зараджаецца цікавасць да стварэння самастойнай беларускай літаратуры. Трэба, зрэшты, заўважыць, што пачатак новай беларускай літаратуры адносіцца ўласна да канца XVIII ст. Ад таго часу да нас дайшло сачыненне, якое доўгі час хадзіла ў рукапісе і ў 40-х гадах карысталася вельмі вялікай папулярнасцю. Гэта твор «Энеіда навыварат». Яно не дайшло да нас у поўным выглядзе, але ў даволі шырокіх ўрыўках. На жаль, цяжка сказаць імя аўтара гэтага твора. У 40-х гадах адзін з пісьменнікаў - Рамуальд Падбярэзскі - паведамляў, што «Энеіда» належыць Манькоўскаму, які быў спачатку дарадцам у Магілёве, а затым віцэ-губернатарам у Віцебску, і адносіць час яе напісання да 90-х гадоў XVIII ст. Але пасля з'явіліся весткі аб тым, што гэты твор належыць В. П. Равінскаму, ўрадж[энцу] Смаленскай губ. Такім чынам есць 2 прэтэндэнты на адзін і той жа твор. Аднак, па ўсёй верагоднасці, меркаванне аб прыналежнасці «Энеіды» Манькоўскаму мае за сабою больш дакладнасці. Беларуская «Энеіда навыварат» ў вельмі каларытных

рысах, адпаведна мясцоваму побыту, апісвае падарожжа Энея. Усюды выступае побыт багатага беларускага селяніна, з яго норавамі, звычаямі, прымаўкамі і г.д. Мова вельмі багатая каларытнымі беларускімі выразамі. Нядзіўна, што ўсе гэтыя якасці зрабілі «Энеіду» вельмі папулярным і нават напалову народным творам. Вядома, што на ўкраінскай мове таксама ў канцы XVIII ст. з'явілася «Энеіда навыварат», якая належыць пяру вядомага ўкраінскага паэта І. П. Катлярэўскага. Звычайна нашу «Энеіду» лічаць перайманнем «Энеіды», напісанай Катлярэўскім. Заўважым, што ва ўсякім выпадку гэта не пераклад: у абодвух аўтараў агульная ідэя, але спосабы яе прымянення да народнага побыту адрозніваюцца самастойнасцю. Такім чынам, беларуская «Энеіда» магла б быць вольным перайманнем маларасейскай, але наогул трэба адзначыць, што ўсё гэта пытанне яшчэ не даследавана і ёсць нямала падстаў меркаваць, што беларуская «Энеіда» з'явілася або самастойна, або нават раней ўкраінскай. Гэтым толькі мы хацелі б звярнуць увагу на неабходнасць больш дбайнага даследавання пытання.

Не думаем таксама, каб «Энеіда» была адзіным літаратурным творам, якія дайшоў да нас у рукапісах ад эпохі папярэдняй адраджэнню ў 40-х гадах беларускай літаратуры. Да нашага часу дайшло шмат з багатай беларускай літаратуры ў вершах з ліку твораў, якія хадзілі ў рукапісах. Гэтая літаратура яшчэ, на жаль, далёка не вывучана і не даследавана, і нават параўнальна няшмат яе запасу з'явілася ў друку. Мяркуючы па мове і па тэмах, напр., з эпохі прыгоннага права, многае з гэтай літаратуры, напісана невядомымі нам аўтарамі, павінна быць аднесена на перыяд да 40-х гадоў. Таму нам здаецца, што літаратурныя традыцыі не перарываліся, але толькі беларускія творы не з'яўляліся ў друку, так як гэта было незвычайна і так як польскі ўплыў ахапіў літаратурныя кругі.

Пасля такіх заўваг пяройдзем да цікавячай нас эпохі 40-х гадоў.

Мы ўжо казалі, што адной з выбітных з'яў гэтай эпохі трэба лічыць з'яўленне ў Парыжы кніжкі Аляксандра Рыпінскага аб Беларусі.

Разам з беларускімі народнымі творамі тут мы сустракаем некалькі вершаў рэлігійнага характару, некалькі жартоўных твораў.

Для прыкладу хоць бы прывядзем жартаўлівы твор - «Лямант закаханага»

Яко цецерук у лесе бальбочэ:
Так мое сэрцэ — до цебе сакочэ!
Ці нерэшчака! — келбаса! — селянка! —
Ніц мі ні мі ло! — без цебе! — коханка!..
Рве се ме сэрцэ — як такя атоса:
Кеды таргаен пшеклента калёса
Рве се мне сэрцэ — як гуж у хамуце!..

Калі прыядэн і сядэн на куце,
Да ўжуж насух ся! — як лапець на печы!..
Горкая доля!.. а ктуж мен полечы?..

У 50-х гадах з'явілася тры выданні за мяжой невялікай кніжкі невядомага аўтара, складзенай ужо цалкам з твораў на беларускай мове.

Але найбольш бачны ўдзел у адраджэнні беларускай літаратуры належыць беларусам, якія дзейнічалі на роднай глебе. Усё гэта былі пісьменнікі, якія знаходзіліся ў той культурнай плыні, якую ўносіў у жыццё Віленскі універсітэт. Гэта былі беларусы, якія атрымалі, аднак, польскую адукацыю. Але будучы палякамі па сваёй культуры, яны, аднак, не забыліся той народнасці, з асяроддзя якой яны выйшлі. Яны прысвячалі свае інтарэсы, сваю працу роднаму краю і, хоць былі шляхцічамі па паходжанні, аднак не забывалі аб сваёй кроўнай сувязі з беларускім мужыком. Дзейнасць іх на беларускай літаратурнай ніве тым больш выклікае да сябе сімпатыі, што яны дзейнічалі як раз у такі час, калі ў літаратурным цэнтры Вільні з асабліваю сілай развівалась польская літаратура. Бо гэта ўсё былі сучаснікі, а збольшага аднагодкі такіх вялікіх польскамоўных пісьменнікаў, але беларусаў па паходжанні і нават па асноўных тэмах сваёй паэзіі, як Міцкевіч і Сыракомля. Для слабога таленту была вялікая спакуса ўвайсці ў сферу тагачаснай мясцовай польскай літаратуры. Многія з беларусаў так і зрабілі, і за Міцкевічам і Сыракомляй рушыла цэлая плеяда іх землякоў (як Геранім Марцінкевіч, В. Каратынскі, К. Паўлоўскі, Ф. Загорскі і мн. інш), не пакінуўшых ў польскай літаратуры ніякага следу. Нядзіўна таму, што мы павінны з вялікай павагай паставіцца да тых землякоў беларусаў, якія свае сілы накіравалі не на літаратурную дзейнасць у сферы польскай літаратуры, а на развіццё беларускай літаратуры або на вывучэнне гісторыі і этнаграфіі роднай Беларусі.

Гэта з'ява тым больш кранальная, што нашы пісьменнікі былі прасякнуты не толькі літаратурной цікавасцю, але і высокімі грамадскімі матывамі. Ім хацелася падняць разумовы і маральны стан беларускага сялянства, ім хацелася звярнуць увагу дваранскага асяроддзя на становішча селяніна і тым заахвоціць дваранства працаваць на карысць сялянства. «Быць можа», - кажа Ян Чачот у прадмове да аднаго з сваіх твораў, - «оне (вершы на беларускай мове) трапяць як-небудзь у вёску, быць можа, оне загаворацъ сэрцы добразычлівых паноў і звернуць больш любячую ўвагу на сялян, а разам з тым будуць садзейнічаць поспеху гэтых працавітых суайчыннікаў у маральнасці». Такім чынам, для іх літаратура была не толькі сродкам задавальнення свайго паэтычнага натхнення, але і важнай галіной грамадскай дзейнасці.

Звяртаючыся затым да прадстаўнікоў напрамку гэтай літаратуры, трэба перш за ўсё спыніцца на этнаграфічных выданнях і часткай на ўласных літаратурных творах Яна Чачота.

Ян Чачот нарадзіўся ў 90-х гадах XVIII ст., быў равеснікам Міцкевіча, вучыўся першапачаткова ў школе ў Навагрudку, а затым у Віленскім універсітэце. За ўдзел ў грамадстве філаматаў разам са сваімі сябрамі Міцкевічам і Занам ён трапіў у дзесяцігадовую спасылку ў Арэнбург, адкуль затым вярнуўся на радзіму. Тут на радзіме ён быў бібліятэкарам у Шчорсах графа Хрэбтовіча. Памёр у канцы 40-х гадоў. Гэта быў чалавек мяккі па характару, які любіў сваю радзіму, свой народ і яго творы, рамантык па кірунку і настрою.

З 1837 Чачот выпусціў шэраг зборнікаў (усяго 6 тамоў) беларускіх народных песень. Першапачаткова ён выпусціў не сапраўдныя песні, а пераклады іх на польскую мову, але з 4-га выпуску ён стаў даваць ўзоры запісаў на беларускай мове. Чачот, як і іншыя яго сучаснікі, першапачаткова не зусім выразна аддзяляў беларускую народнасць ад польскай, але вывучэнне народных песень і мовы прывяло яго да вельмі важных назіранняў і высноў. У 6-м томе ён ужо дае асаблівасці беларускай мовы, называючы яго крывіцкай, спрабуе характарызаваць яе. Гэта была першая спроба прадставіць граматычныя асаблівасці беларускай мовы і вылучыць яе сярод іншых славянскіх. Аўтар заклікае да складання беларускай граматыкі і слоўніка, марыць аб шырокім вывучэнні мовы. Вельмі выдатна, што Чачот, які атрымаў польскую адукацыю, развівае здаровую думка пра тое, што наша шляхта - частка таго ж крывіцкага народа, што яе продкі размаўлялі той жа беларускай мовай, карысталіся яе песнямі, паданнямі, наогул, жылі адным культурным жыццём з народам. Разам з народнымі песнямі Чачот прыкладае і некалькі паэтычных твораў з польскім перакладам. Чачот не раз выказвае ўпэўненасць у тым, што яго сціплая літаратурная дзейнасць паслужыць на карысць беларускаму народу, ён марыць аб развіцці сялянства, з'яўляючыся адным з народалюбцаў 40-х гадоў, як і Сыракомля, Марцінкевіч і інш. Нездарма ён прысвячае адзін са сваіх выпускаў знакамітаму народалюбцу Сташыцу.

Другім сучаснікам Чачота быў Ян Баршчэўскі, ураджэнец Віцебскай губерніі, з берагоў возера Нешчарда (нар. 1890 г.). Ён быў сынам дробнага засцянковага шляхціча. Вучыўся ў езуіцкай калегіі ў Полацку, марыў пра Віленскі універсітэт, але за недахопам сродкаў служыў хатнім настаўнікам у багатых дамах. Пазней ён пераехаў у Пецярбург, дзе служыў па марскім ведамству. Тут ён сябраваў з Міцкевічам і Шаўчэнкам.

Баршчэўскі быў выдатны знаўца народа і побыту засцянковай шляхты. Гэта быў чалавек вясёлы па характару, душа шляхецкіх зборышчаў,

ярмарачнай весялосці. Гэта была жывая прапаганда ідэй беларускай нацыянальнасці, таму што на гэтых зборышчах ён чытаў свае вершы; вершы набывалі папулярнасць і ў пісьмовай і ў вуснай форме разносіліся па Беларусі. Нядзіўна таму, што некаторыя аўтары, напр., Рамуальд Земкевіч настойваюць на тым, што Баршчэўскага варта лічыць і храналагічна, і з прычыны яго папулярнасці, заснавальнікам беларускай літаратуры. Яго першы верш «Ах, чым жэ твая дзевэнька, галоўка занята» - крык першага кахання аўтара - з'явілася ў 1809 г. Згаданы вышэй аўтар Р. Земкевіч справядліва заўважае, што Энеіда Манькоўскага зрабілася папулярнай толькі з 30-х гадоў, г. зн. к таму часу, калі Баршчэўскі ўжо карыстаўся шырокай вядомасцю.

У 1812 г. мы бачым Баршчэўскага назіраючым вялікую барацьбу з Напалеонам, назіраючым гэту вайну з мужыцкага боку, - расправы сялян з французамі і расправы сялян з маёмасцю уцёкшых памешчыкаў. Адлюстраваннем гэтай эпохі быў вельмі папулярны верш «Рабункі мужыкоў». Асьмялелыя з прыходам французаў у вёску сяляне «двор лупілі», «што хацелі пілі, бралі»: вопратку, посуд, жывёлу. Французы беглі, а мужыкі "былі панамі». Неадкладна зладзілі раду і старшыня рады Мінка успамінае пра тое, што раней былі добрыя паны, а цяпер «нас паелі, самі сгалелі». Са страхам з'яўляюцца сяляне ў двор пана. Зрэшты з'яўленне ўрадніка неадкладна, расьсеяла ўрачыстасць сялян.

У Пецярбургу Баршчэўскі стаяў на чале гуртка землякоў беларусаў. Ён прысвяціў Беларусі некалькі выданняў на польскай мове. Так, ён выдаваў штогоднік «Незабудка» (1840-1844), дзе друкаваў шэраг беларускіх легенд. Там жа надрукавана некалькі рукапісных беларускіх твораў больш ранняга перыяду, якія хадзілі ў той час па руках. На жаль, вельмі мала дайшло да нас вершаваных твораў Баршчэўскага на беларускай мове, напр., «Рабункі мужыкоў» і нек. інш. У надрукаваных творах ён больш за ўсё стараўся адлюстраваць народны побыт і побыт беларускай дробнай шляхты. Таму дайшоўшыя да нас яго творы маюць больш характар белетрыстычна-этнаграфічны.

§ 6. ДЗЕЙНАСЦЬ В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА

Пяройдзем цяпер да характарыстыкі малодшага з асяроддзя беларускіх паэтаў у гэтым перыядзе Вікенція Дуніна-Марцінкевіча. Ён нарадзіўся ў мясцовасці ракі Бярэзіны ў Бабруйскім павеце ў 1807 г. і паходзіў з дробнай шляхты. Такім чынам, ён быў бліжэйшым земляком свайго аднагодкі, які аддаў, аднак, свае сілы польскай літаратуры Сыракомлі, і паходзіў з того ж асяроддзя, што і знакаміты пісьменнік. Марцінкевіч спачатку навучаўся ў Бабруйскім павятовым вучылішчы, якое

скончыў у 1826 годзе. Адзін час ён слухаў медыцынскія лекцыі ў Пецярбургу, але кінуў універсітэт і прысвяціў сябе службе ў рымска-каталіцкай дух[оўнай] кансісторыі ў Менску. Ён паходзіў з беднай сям'і арандатараў, сваёй уласнасці не меў і толькі ў 1860 г. на свае зберажэнні купіў невялікі маёнтак пад Менскам, Люцынку.

Літаратурная дзейнасць Марцінкевіча пачалася з 1840 г. Тады ён выпусціў у свет на змяшанай польска-беларускай мове сваю камічную оперу пад загалоўкам «Сялянка». Музыку да гэтай оперы напісаў знакаміты Манюшка. Гэтая опера мела вялікі поспех. За «Сялянкай» рушыў услед шэраг іншых твораў: «Гапон», «Вечарніцы».

Ужо ў «Сялянцы» адбіваецца асноўная думка, якая пранікае і ў далейшыя творы Марцінкевіча. Гэта - пытанне аб адносінах памешчыкаў да сялян. Ён звяртаецца да ўладальнікаў прыгонных сялян і раіць памятаць, што ў бога няма розніцы паміж сялянамі і панамі. Наогул, трэба заўважыць, што творы Марцінкевіча прасякнуты заклікам да гуманнага абыходжання з сялянамі і шчырай любоўю да беларускага мужыка, свядомасцю кроўнай сувязі паэта з народам.

У гэтым дачыненні ён прымыкае да этнографаў, як Ян Чачот, бр[аты] Тышкевічы, Кіркор, Юцэвіч, Сыракомля (у гісторыка-этнаграфічных працах) і інш. Марцінкевіч, перш за ўсё, беларус. Ён любіў беларускае сялянства, не з прычыны яго гісторыка-этнаграфічнай цікавасці, а як свайго родзіча, чалавека; адчуваў моцную сувязь паміж сабой і беларусам. Мараль Марцінкевіча зводзілася перш за ўсё да таго, што селянін-істота, якая валодае высокімі маральнымі вартасцямі, так што часта ён стаіць вышэй за сапсаваных, сьпешчаных паноў і асабліва высока стаіць у параўнанні з так званымі «паўпанкамі». На самай справе, вялікія паны не абыходзіліся без гэтых «паўпанкоў», якія выходзілі з дробнай шляхты: яны бывалі арандатарамі, аканомамі, кіруючых у маёнтках. Людзі неадукаваныя і грубыя, якія набліжаліся да сапраўдных панам толькі дзякуючы свайму шляхецкаму званню, яны пагарджалі і прыгняталі прыгонных старанней саміх памешчыкаў. Тыпы такіх «паўпанкаў» выведзены ў «Гапоне» і ў «Купалу», у драматычнай п'есе «Пінская шляхта» і ў «Дажынках». Але рацыя селяніна, сумленнасць сялянскай дзяўчыны бяруць верх. Любімы тып Марцінкевіча - нявінная дзяўчына, якую імкнуцца так ці інакш абгаварыць, пакрыўдзіць. У «Шчараўскіх Дажынках» Тадорка "як зорачка ясная»:

Кроў с малаком яе шчочкі,
Моліннiяю блішчаць вочкі.
Спадцішка, бач, як зіркне,
Сэрца молатам забьецца,
Грудзь поламям обальецца.

Ня спазнаешь сам сябе.
Яна ж чэсна — працавіта

і г. д.

Некалькі разоў паэт вяртаецца да вобраза маладой сялянскай дзяўчыны.

У «Купалу» Агатка любіць паніча, ён яе. Але паніч па сваёй сапсаванасці, клянучыся ёй у каханні, прапануе ёй у той жа час выйсці за кахаючага Агатку Саўку, а самі «як ціпер любім адзін аднаго любіці будзем" Такое падступства крыўдзіць дзяўчыну:

Як пачула дзеўка гэтакі наукі,
Вось, моўляў, асінка уся затраслася,
Уздыхнула цяжкі, заламала рукі,
Горкімі слезамі тут же залілася.
Посля смутным вокам на дзяцюка гляне,
Дый гэтакі рэчы казаць яму стане:
«Да тако ж нясчасной мне ужо прышлося,
Што такія брэдні слухаць давялося!
Бог мяне карае, што ветрэна стала,
Пачціваго сердца чурацца пачала;
Паніч только зводзіш, хочеш забаўляцца
А ня ласка ж будзя са мной абвянчацца
…..
Дзякуй же панічку за твае кахане,
Мілейшы ж мне Саўка ў мужыцкам стане:
Ён не схочэ бедной дзеўчаці,
Ён пачцівым сердцам век будзя любіць».

Гэты ўрывак ў дастаткова характарызуе цёплае стаўленне паэта да селяніна. Паэт ідэалізуе тып сялянкі і, галоўным чынам, для таго, каб паказаць, што і над мужыком «грэх здзекавацца», як кажа тая ж Агатка ў іншым месцы; ідэалізуючы селяніна, ён у той жа час заклікае памешчыка шляхціча да больш чалавечым адносінах да свайго селяніну.

Марцінкевіч не толькі заклікае да паноў пра больш чалавечыя адносіны да сялян, ён ішоў далей, прапаведуючы неабходнасць адукацыі для селяніна, неабходнасць школ, нарэшце, паляпшэння эканамічнага побыту. У «Гапоне» ён даў ўзор таго, што селянін далёка не так нізка стаіць у разумовым стаўленні, што адукацыя даступная і яму. З якою радасцю прысвячае ён сваю кнігу «Ciekawyj Przeczytaj!" Аляксандру Лапо, маршалу Бабруйскага павета, менавіта таму, што, праязджаючы праз маёнткі Лапо, аўтар бачыў выдатныя гаспадарчыя пабудовы сялянскага люду (poczciwego ludu), якія сведчылі пра дабрабыт насельнікаў. Ён не знаходзіць нікога вакол, каму можна было б прысвяціць сваю кнігу, як «апекуну слабых», бацьку сялян. Ды і мэта яго кніжкі, кажа Марцінкевіч, павінна заахвоціць

вясковага жыхара да чытання, каб ён развіў свой розум, пагружаны патуль ў цемру.

Але, ведаючы добра, што мала знойдзецца паноў, якія б бескарысліва стараліся аб паляпшэнні побыту і адукацыі сваіх прыгонных, ён у прадмове да «Гапона» паказвае памешчыкам і на практычную выгаду: адукаваны і дастатковы селянін будзе больш сумленны, больш кемлівым слугой, - думаючы хоць такім чынам больш звярнуць увагу памешчыкаў на сваіх сялян. Але нарэшце мэтай яго жаданняў, пра што ён мог пісаць, але не мог у той час друкаваць, - гэта было поўнае вызваленне сялян ад прыгоннага прыгнёту, час, калі

Будзе мужык ні скаціна,
Ні раз скажыць пан з паноў:
«Пане Хведэр, пане Міна,
Як же васпан, ці здароў»

Такім чынам, канчатковае жаданне паэта - гэта воля селяніна. Як звычайна, ён не ўтрымліваецца і ў гэтым выпадку ад ідэалізацыі: разам са воляй паэту мроіцца і поўная «роўнасць» мужыка з панамі, якая заключаецца ў тым, што мужык будзе называцца «панам», рушыць услед і матэрыяльнае паляпшэнне: яны будуць піць гарэлку з панамі і «гуляць»; паэт так прасякнуўся сваёй ідэяй, яго жаданне так зліваецца з марамі шэрай масы, што ён зларадуічае, смяецца над становішчам паноў, у якім яны апынуцца пры вызваленні, хоць і ён і яго круг такія ж паны-абшарнікі.

Такія былі грамадскія погляды нашага паэта, якія пранізваюць ўсе яго творы. Гэтым жа духам прасякнуты і адзін з лепшых яго твораў, які карыстаецца і да гэтага часу найбольшай папулярнасцю, «Гапон». Аўтар сам прызнаецца ў прадмове, што мэта гэтай паэмы - дыдактычная, жаданне паказаць панам, наколькі шкодна злоўжываць даручанай ім уладай у адносінах да селяніна і тым ўзбуджаць нянавісць сялян супраць паноў. Хоць мэта аўтара толькі дыдактычная, але тым не менш, высокая яго паэтычная здольнасць ўяўляе чытачу надзвычай рэльефна намаляваную карціну беларускага жыцця і высокія вартасці беларускага селяніна. Герой і гераіня аповесці - Гапон і Кацярына, якія былі дзецьмі суседзяў. Гапон - чалавек адважны, прыгажун, які ўмее пастаяць за сваіх і нават пісьменны, - на яго заглядаліся сельскія дзяўчыны. У суседкі Грыпіны расла прыгажуня Кацярына:

Як у садочку маліна,
Расла, цвіла, даспявала:
На шчочках кроў з малаком,
А вочкі блішчаць агнём,
І 17 ужо гадоў,
Як прышла яна на свет.

Але здарылася звычайная ў прыгонныя часы гісторыя. Мясцовы эканом зацікавіўся прыгажуняй, але на яго заляцанні яна абяцала распавесці ўсё Гапону, так як старыя бацькі ўжо лічылі іх жаніхом і нявестай і толькі марылі аб іх будучым вяселлі. Эканом павінен быў саступіць. Але калі выйшаў указ аб рэкруцкім наборы, эканом угаворвае пана здаць Гапона ў салдаты на той падставе, што ён бунтуе моладзь. Так з карчмы Гапона і забралі прама ў рэкруты. Але лёсам Кацярыны зацікавілася пані, якая даведаўшыся ўсю праўду, прагнала эканома, а дзяўчыну ўзяла да сябе ў двор.

Прагнаны са службы эканом, як аднадворац, праз некаторы час сам трапіў пад рэкруцкі набор. Трэцяя песня ў вельмі каларытных рысах малюе мітусню ў Магілёве падчас прыёму рэкрутаў. З'яўляюцца розныя правінцыйныя фігуры на вуліцах, апісаныя з вялікім гумарам. Затым апісваецца прыёмачная прысутнасць: абыякава пазірае на публіку маршалак, пузаты і калматы доктар, часта пазірае да сябе ў кішэню і, нарэшце, прыёмны афіцэр - малады і прыгожы. Гэта быў сам Гапон, які ўзвысіўся па службе. Вельмі камічна апісана з'яўленне былога [яго] эканома, агляд яго доктарам, мабыць з ім папярэдне згаварыўшагася. Прыёмны афіцэр настаяў на здачы эканома, а доктар толькі «кішэню пачухаў».

4-я песня апісвае поспехі Кацярыны ў навучанні на панскім двары і яе вернасць свайму каханаму. Гапон, ужо афіцэр, дасылае да яе сватоў і ідзе кароткае апісанне ў вершах вясельнага абраду, напісаны з звычайным уздымам, прыгожа і каларытна. Аповесць канчаецца апісаннем вясельнага балю:

Дзеўкі, хлопцы, маладзіцы,
Целу ночку па святліцы,
Бадзяліся, хто як змог:
Як у гаршку там кіпела,
Ат пылу аж пацямнела,
Суматоха — што крый Бог.
Я на тым вяселлі быў,
Піва, мёд, гарэлку піў,
У роце здаволь было
Аж па барадзе цякло.

Не спыняючыся на іншых творах Марцінкевіча, мы дапоўнім з ім наша знаёмства указаннем яшчэ на адзін твор, які яму прыпісваўся - «Тарас на Парнасе». Гэты твор не быў надрукаваны ў свой час, але вядомы ў многіх рукапісах. Ён адносіцца да 40-х гадаў, мяркуючы па ўказанні, маючымся ў самым творы. Шмат хто сумняюцца ў тым, што «Тарас» належыць пяру Марцінкевіча. Аднак, ёсць не мала падстаў прыпісваць гэты

твор яму. Ва ўсякім выпадку, мы пазнаёмімся з гэтай паэмай у самых кароткім нарысе. Герой паэмы палясоўшчык Тарас, чалавек не п'ючы і вельмі шчыры ў выкананні сваіх абавязкаў. Вось, аднойчы, напярэдадні Косьмы і Дзям'яна, Тарас пайшоў на паляванне на цецерука. Вельмі камічна апісаны сон Тараса, прадставіўшыся яму ў сне напад на яго мядзведзя і перанос яго ў завоблачную прастору. Тут Тарас агледзеўся, убачыў сябе сярод кветак і ад праходзячага хлопчык, які ішоў з лукам і калчанам, даведаўся, што дарога, на якой ён стаіць, вядзе на Парнас. Тарас пайшоў да Парнаса і тут у падножжы яго сустракае вялікі, але непрыемны яму сход паноў, праштурхоўваючышся на Парнас.

Як жіды ў школі галасуюць,
Гатоў адзін другога зьесць, —
Адзін другога ў бакі штурхаюць —
Каб першым на гару ўзлесць.
Усе з сабой цягаюць кніжкі,
Аж пот з лысін ручьям   хлішчыць,
Адзін другому выціскаюць кішкі.

Здзіўлены Тарас бачыць шэраг пісьменнікаў, якія ідуць, або з цяжкасцю прабіваюцца на Парнас: Міцкевіч, Пушкін, Каханоўскі, Гогаль "як павы» прайшлі на Парнас, іншыя, як Грэч і Булгарын, з цяжкасцю прабіваюцца да парнаскай вяршыні. Тарас прайшоў праз гэты натоўп пісьменнікаў і прама трапіў да багоў. Тут апісваецца карціна парнаскага жыцця. Гэта хата - хата багатага беларускага мужыка. У двары блукаюць хатнія жывёлы, хлопцы гуляюць у цот і лішку. У хаце шаўцоў шыюць багам і багіням боты, багіні мыюць кашулі і парткі, Сатурн рамантуе лапці, Няптун - сеткі, Марс б'ецца з Геркулесам. Зеўс ляжыць на печы, паклаўшы галаву на сваю сярмягу. Венера прыхарошваецца каля люстэрка. Тарас быў уражаны. Зеўс на печы перавярнуўся так, што затрэслася ўся гара, пазяхнуў, пацягнуўся і сказаў: «есці ўжо пара». Тады Геба стала падаваць на стол усе смачныя беларускія стравы. Селі багі за стол. Вакх неадкладна напіўся і

Да й Зевес як насцібаўся,
Так носам чуць зямлі ня рыў,
Як жыд над бібляю ківаўся
І брыдкі рэчы гаварыў.

Пасля абеду пачалося весялосць. Вельмі каларытна апісаны беларускія танцы, пачатыя Венерай. Нават стары Юпітэр не вытрымаў і кінуўся ў скокі. Калі пачаліся танцы - не вытрымаў і Тарас, пусціўся ў скокі і так добра танцаваў, што уразіў усіх багоў. Багі яго накармілі, спіхнулі з Парнаса і тут Тарас прачнуўся.

Акрамя Марцінкевіча можна паказаць яшчэ на некалькі яго малодшых сучаснікаў, якія пісалі па беларуску. Так, напр., ураджэнец

Віцебскай губ. Дарэўскі-Вярыга. Можна было б паказаць на некалькі ананімных аўтараў, творы якіх тады ж з'явіліся ў друку ў мясцовых губернскіх і нек. інш. [выданнях].

Аднак 60-я гады прынеслі застой у беларускай літаратуры, так як праява усякага роду мясцовай літаратурнай дзейнасці не толькі ў польскім, але і і ў беларускім духу, аказалася немагчымай.

Тут толькі варта адзначыць, што ў гады польскага паўстання абодва бакі карысталіся беларускай мовай для пракламацый.

ГЛАВА XVIII
НАВУКОВАГА ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСІ З 60-Х ГАДОЎ

§ 1. АГУЛЬНЫ ХАРАКТАР НАПРАМКУ

Паўстанне ў 1863 г. мела вельмі фатальныя наступствы для беларускай нацыянальнай справы. Беларусь у гэтым паўстанні прымала вельмі абмежаваны ўдзел.

Мураўёў як быццам бы разумеў адрозненне беларускай нацыянальнасці ад вялікарускай і схільны быў падтрымліваць беларускае сялянства. Але яго праграма падвяргалася скажэнням яго намеснікамі. Яны імкнуліся вытруціць у краі ўсё, падобнае на Польшчу, але баяліся і беларускага сепаратызму, часам свядома, часам не адрозніваючы беларусаў ад палякаў. Польская мова падпала пад ганенні. Але разам з ёй зазнала ганенні і беларуская мова. Да 1905 доўжылася забарона друкаваць творы на беларускай мове. Літаратурная творчасць ад гэтага, вядома, пацярпела моцную шкоду. Праўда, паэтычныя творы цяпер ужо невядомых нам аўтараў з'яўляліся, хадзілі ў рукапісах, шматлікія дайшлі да нас, але ў агульным ганеньне на беларусаў прынесла вялікую шкоду. Між тым, спробы друкаваць кнігі былі. У самым канцы 80-х гадоў такія спробы рабіліся кіеўскім кружком беларусаў, але прадстаўленыя ў цэнзуру кнігі загінулі ў яе архівах. Так, быў забаронены буквар з чытанкай М. В. Доўнар-Запольскага і інш. «Каляндар Паўночна-Заходняга Краю на 1888» цэнзура не прапусціла ў Кіеве, ён з'явіўся ў Маскве, дзе цэнзар быў мякчэйшы, дзякуючы знаёмству. Але ўсё ж тутэйшы цэнзар не дазволіў перавыдаць «Гапона», зрэшты параіўшы прыкласці да яго літаратурнае ўвядзенне, некалькі скараціць і перарываць артыкул літаратурна-крытычнымі заўвагамі, што і было зроблена выдаўцом календара.

Разам з узмацненнем ўрадавага прыгнёту у дачыненні да беларускай нацыянальнасці, паўстанне мела яшчэ шэраг неспрыяльных наступстваў для беларускай нацыянальнай справы. Інтэлігенцыя, якая належала да каталіцкай рэлігіі і засвоіла польскую культуру, была разгромлена і пакінула свой край. Прыцягнутая Мураўёвым і яго пераемнікамі вялікаруская інтэлігенцыя засвойвала зараз свае погляды на Беларусь, як на частку Расіі і не жадала адрозніваць беларускую нацыянальнасць ад іншых рускіх нацыянальнасцяў. Гэтага патрабаваў тагачасны кодэкс афіцыйных поглядаў.

Былі моманты, калі, як мы бачылі, улада гатовая была падтрымліваць дваранства, але ўсё ж не беларускі народ. Праўда, з 60-х гадоў зараджаецца і беларуская інтэлігенцыя. Але так як 60-я гады былі эпохай барацьбы, то гэтая нараджаючася беларуская інтэлігенцыя не столькі прасякнута беларускім нацыянальным духам, колькі засвойвае сабе ідэю асаблівага мясцовага патрыятызму, заснаванага на барацьбе з палякамі і польскай культурай. Яна імкнуцца змагацца з польскім уплывам, зыходзячы з ідэі цеснай сувязі Беларусі з Расіяй. Такім чынам, гэтая група дзеячаў так цесна зліваецца і пераплятаецца з афіцыйна праводзімымі поглядамі, што цяжка адрозніць абодва кірункі.

Разбіраючыся ў тагачасных напрамках і настроях, можна надаць ім такую групіроўку. На першым плане мы бачым рускі афіцыйны кірунак, які імкнуўся зразумець культуру мясцовага краю і наладзіць тут культурную працу. Да яго цесна прымыкае некаторая група беларускіх дзеячаў, складаючы, так бы мовіць, пододзел гэтага кірунку. З канца 60-х гадоў і да пачатку 90-х гадоў гэты кірунак афіцыйна быў пануючым у краі. Польская культура за гэты час мае вельмі слабую сувязь з беларускімі мясцовасьцямі, узмацняючысь толькі к канцу дадзенага перыяду. У польскай літаратуры і журналістыцы распрацоўваюцца пытанні, якія тычацца гісторыі і этнаграфіі Беларусі, але гэта мае чыста навуковыя інтарэсы; такі ж кірунак навукі назіраецца і ў Расіі. Нацыянальны рух на нейкі час як бы зусім замірае і пачынае ажываць толькі з самага канца 80-х гадоў, дасягаючы вялікага росквіту ў 90-х гадах, г. зн. напярэдадні першай рэвалюцыі, калі з’явілася магчымасць пісаць па беларуску і пра Беларусь. Паралельна з развіццём гэтага апошняга руху ідзе праца тайных гурткоў і арганізацый, якая мае на ўвазе не толькі культурныя, але і дзяржаўна-нацыянальныя задачы Беларусі.

Згодна з указаным падзелам грамадскіх груповак, мы разгледзім найгалоўныя факты культурных з'яў у Беларусі, або такіх, якія з імі звязаны.

§ 2. АФІЦЫЙНЫ КІРУНАК

Падобна польскім шавіністам, не жадаючым адрозніваць культурнай і нацыянальнай самастойнасці Беларусі і Літвы, «рускія людзі» ў нашым краі таксама не хацелі прызнаваць беларускай нацыянальнасці і імкнуліся ўсюды, у самой Расеі, у Заходняй Еўропе і ў самой Беларусі праводзіць погляд і даказваць, што гэта краіна спрадвеку руская і што гэта наогул Расія, не маючая патрэбы у мясцовай культуры і, так бы мовіць, не жадаючая яе. Для сваіх мэтаў гэты кірунак карыстаўся, як і польскія шавіністы, таксама навуковымі дадзенымі і таксама па перавазе гістарычнымі, таму што вывучэнне этнаграфіі і мовы ставіла б іх на слізкі шлях, бо адкрыла б глыбокае адрозненне паміж беларускай і вялікарускай нацыянальнасцямі. Афіцыйны кірунак, перш за ўсё, імкнецца ўсталяваць тэрміналогію, яно не інакш называе Беларусь, як «рускім краем». У афіцыйных выданнях цалкам знікае або амаль знікае назва Беларусь, якая замяняецца назвай “Заходні край”, “заходнерускія губерніі”. Гэты напрамак ставіць сваёй мэтай барацьбу з палякамі, але разглядае ўсю культурную польскую дзейнасць у Беларусі як следства «польскай інтрыгі».

Як правіла ўсе гэтыя дзеячы займалі тыя ці іншыя буйныя адміністрацыйныя пасады, засяродкам іх была Віленская навучальная акруга і залежачыя ад яе буйныя навуковыя ўстановы ў краі - Віленская публічная бібліятэка і Віленская камісія для разбору старажытных актаў.

Віленская публічная бібліятэка і знаходзячыся пры ёй музей мае сваім пачаткам Музей старажытнасцей, заснаваны яшчэ ў 1856 г. пры садзейнічанні, галоўным чынам, графа Тышкевіча. Ужо пры Назімаве польскі элемент у музеі быў у моцнай ступені раскасіраваны і пачалася яго русіфікацыя, у выніку якой прыцягнуты былі да вядзеня бібліятэкі часткай сілы з Вялікаросіі, часткай з Галіцыі, а пасля папаўняліся і мясцовымі навукоўцамі.

Незалежна ад палітычных задач, Віленская камісія для разбору старажытных актаў, заснаваная ў 1864 г., зрабіла вельмі шмат для асвятлення гістарычнага мінулага Беларусі. Яна выдала доўгі шэраг тамоў «Актаў» Віленскай археаграфічнай камісіі (больш за 30-ць) і каля паўтара дзесятка асобных выданняў. Віленская навучальная акруга мела таксама сродкі для навуковых выданняў і выпусціла цэлую іх серыю пад імем археаграфічнага зборніка дакументаў, якія адносяцца да Паўночна-Заходняга краю. На чале Камісіі і ў складзе яе сябраў стаяў шэраг вядомых навуковых імён, якія незалежна ад іх палітычных перакананняў, не мала зрабілі для развіцця нашай гістарычнай навукі. Першым старшынёй Камісіі быў П. В. Лялечнік, родам з Галіцыі, былы прафесар ўсеагульнай гісторыі пры Віленскім універсітэце і пакінуты пасля закрыцця універсітэта жыць у

Вільні. Яму належыць некалькі прац па гісторыі і заканадаўству Беларусі. У асобе наступных двух старшыняў - П. А. Бяссонава, масквіча і Я. Ф. Галавацкага - збеглага галічаніна, камісія атрымала, на жаль, больш палітыканствуючых старшыняў, заўзятых змагароў супраць «польскай інтрыгі», чым навукоўцаў, якія жадалі прынесьці навуковую карысць таму краю, у які яны былі закінуты. Больш карыснымі дзеячамі апынуліся наступныя старшыні. Такім быў Ю. Ф. Крачкоўскі (1888-1902 гг), родам з Кобрынскага павета. Яму належыць доўгі шэраг вельмі шаноўных навуковых прац, хоць часам і афарбаваных залішняй палемікай з палякамі. Апошнім старшынёй быў віцебчук Д. І. Даўгяла, вядомы невялікім лікам гістарычных артыкулаў і выданняў, але якія належаць ўжо да нацыянальнага кірунку. З сябраў камісіі варта згадаць імёны трох асоб, найбольш вядомых сваімі працамі: І. Я. Спрогіса, Н. І. Гарбачэўскага (ўраджэнцаў Магілёўскай губ., напісаўшых шэраг буйных прац), і С. В. Шаўковіча, ураджэнца Мазырскага павета. Апошні прымаў чынны ўдзел у працах Камісіі, як навуковец, але ў той жа час з'яўляецца бачным прадстаўніком мясцовага беларускага напрамку, які ішоў з афіцыйным напрамкам. У яго дзейнасці менавіта праслізаге мясцовы патрыятызм правага адцення. Ён прымаў у свой час вялікі ўдзел у мясцовых афіцыйных газетах і выдаў «Зборнік артыкулаў", якія тлумачаць “польскую справу” у адносінах да Заходняй Расіі. Гэты зборнік мае палемічнае значэнне і складаецца часткова з артыкулаў самога Шаўковіча, часткова з артыкулаў іншых аўтараў, падабраных з знарочыстай мэтай даказаць шкодныя наступствы «польскай інтрыгі».

Буйным маштабам адрознівалася дзейнасць дзвюх папячыцеляў Віленскай навучальнай акругі І. П. Карнілава і П. М. Бацюшкава. Абодва перакананыя русіфікатары Беларусі і Літвы. Зразумела, у гэтым кірунку яны дзейнічалі як адміністратары. Але акрамя таго, абодва яны былі людзі з навуковымі інтарэсамі. Ім належыць дзейны ўдзел у мясцовых выданнях і некаторыя навуковыя працы. Найбольш дзейным апынуўся Бацюшкоў. Пад яго кіраўніцтвам выйшла шмат выданняў, вельмі карысных і добра абстаўленых ў навуковых адносінах, напр., «Помнікі рускай даўніны ў заходніх губернях», шматтомнае выданне, з альбомамі, затым яму ж належыць вельмі няблага напісаны нарыс гісторыі Беларусі «Беларусь і Літва і гістарычны лёс Паўночна-Заходняга краю »(1890). Але прадмовы да гэтых сур'ёзным навуковым выданням, напісаныя самім Бацюшкавым, носяць рэзка палемічны характар бясконцага выкрыцьця «польскай інтрыгі» і доказы таго, што «заходнія губерніі» складаюць «старажытны здабытак Расіі». Гэтым падкрэсліваецца палітычны характар выданняў Бацюшкава.

Мы гаварылі да гэтага часу пра чыста афіцыйных прадстаўнікоў дадзенага кірунку. Але ў свой час намі было заўважана, што гэта імкненне да абрусення краю непрыкметна злівалася з правым крылом зараджаючыхся беларускіх кірункаў. Найбольш раннім прадстаўніком гэтага апошняга з'яўляецца "Веснік Заходняй Расеі» Гаворскага. Ён пачаў сваё выданне ў Кіеве, а затым перанёс яго ў Вільню (1862-1871). "Веснік» Гаворскага, сабраўшы немалую колькасць супрацоўнікаў з беларусаў, быў прасякнуты паляканенавіствам. Ён з'яўляўся баявым часопісам, задаўся мэтай змагацца з усякага роду сепаратызмам, у Беларусі - з польскім. З аднаго боку спосаб барацьбы быў навуковым і ў «Весніку» змяшчаліся гістарычныя матэрыялы, гістарычныя нарысы і артыкулы, зрэшты, не маючыя вялікага навуковага значэння.

Але затое кіруючыя артыкулы самага Гаворскага былі прасякнуты азвярэлым палонафобствам і дапускалі такія паліцэйскія прыёмы, якіх у друку пазбягаюць.

Гэтэ кірунак у менш рэзкай форме знайшоў некалькі вядомых прадстаўнікоў з ліку беларусаў. Такім быў гродзенскі выхадзец праф[есар] Пецярбургскай [духоўнай] акадэміі М. А. Каяловіч.

Ён выдаў некалькі буйных прац: "Літоўская царкоўная унія», «Гісторыя ўз'яднання заходне-рускіх уніятаў» і шэраг інш. Вельмі характэрныя яго «Чытанні па гісторыі Заходняй Расіі», шэраг лекцый, прачытаных ім у сувязі з польскім паўстаньнем. У гэтых лекцыях, як і ў іншых артыкулах, публіцыстычных і навуковых, як і ў асабістым жыцці прафесара, адбіваецца глыбокі патрыятызм, глыбокае пачуццё любові да роднай Беларусі. Каяловіч змагаўся з паланізмам не ў сілу афіцыйных меркаванняў, але з прычыны пераканання шкоднасці яго для Беларусі. Аднак, ён занадта сыходзіў направа і не адводзіў дастатковага месца самастойнасці беларускай нацыянальнай культуры. Ва ўсякім выпадку, Каяловіч быў буйным дзеячом, сваімі поглядамі адзначаючы цэлы перыяд.

Справядлівасць патрабуе згадаць і аб некаторых іншых вучоных працах, карысных для навукі аб беларускай нацыянальнасці, але часам афарбаваных ў агульны каларыт тых меркаванняў, прадстаўніком якіх быў Каяловіч. Гэта пераважна працы па гісторыі беларускай царквы, якія выйшлі, верагодна, з-пад пяра вучняў Каяловіча. Такія працы ай[ца] Ізвекава, ай[ца] Шавельскага. Даволі яркім прадстаўніком такога напалову афіцыйнага, напалову нацыянальнага напрамку была рэдакцыя «Віленскага календара» 90-х гадоў, змяшчаўшая часам шэраг вельмі карысных артыкулаў па гісторыі царквы і іншых гістарычных пытаннях. Да такога ж накірунку належыць вельмі бачная навукова-літаратурная дзейнасць былога памочніка папячыцеля Віленскай навучальнай акругі А.

В. Бялецкага, св[ятара] Арлоўскага («Гарадзенская даўніна» і інш., статыстыкаў Семянтоўскага і Смародскага, выдаўца «Віленскага зборніка» Куліна і інш.

§ 3. ПОЛЬСКІЯ І РУСКІЯ ПРАЦЫ ПА ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСІ

Мы гаварылі ўжо, што незалежна ад палітычных і нацыянальных настрояў, Беларусь, яе гісторыя і этнаграфічны побыт, мова прыцягвалі да сябе цікавасць з боку польскіх і рускіх вучоных у апошнія дзесяцігоддзі. Гэтыя працы даволі шматлікія і агляд іх не можа ўваходзіць у нашу задачу. Абмяжуемся толькі самымі беглымі указаннямі на найбольш выбітныя з'явы у гэтай галіне.

У польскай навуцы распрацоўка беларускіх пытанняў засяроджвалася галоўным чынам ў Кракаве, Львове, часткай у Варшаве. Без падрабязных пошукаў, цяжка сказаць у кожным асобным выпадку, ці выклікалася цікавасць да Беларусі чыста навуковымі меркаваннямі, ці ж тут дзейнічаў водгук нацыянальнай сувязі з краінай, або тэрытарыяльнай [сувяззю]. Ва ўсякім выпадку, беларусы могуць быць толькі ўдзячны тым навукоўцам іншых нацыянальнасцяў, якія прысвяцілі свае працы вывучэнню яе гісторыі, побыту і мовы. Так у польскай літаратуры можна адзначыць з'яўленне такіх прац, як шматлікія артыкулы, раскіданыя ў выданні Кракаўскай Акадэміі Навук. «Zbior wiadomosci do Antro[pologii] Kr[ajowej]» (арт[ыкулы] Велікоўскага, Дыбоўскага, Біруты, Чорнага, Васілеўскага і інш.) Вядомы польскі этнограф Ян Карловіч прысвяціў некаторыя свае працы этнаграфіі нашай радзімы і надрукаваў у згаданым кракаўскім выданні кнігу пра паданні і беларускія народныя казкі. Там жа надрукаваны працы Уладзіслава Вярыгі. Гэтыя працы тычацца пераважна Заходняй Беларусі - Наднёманскай. Нарыс той жа Беларусі дае Э. Ажэшка ў варшаўскім часопісе «Вісла» за 1888 і 1890 г. Не пералічваючы шматлікіх іншых, звернем увагу на шматтомную працу М. Федароўскага пад загалоўкам «Народ беларускі ў Літоўскай Русі». Гэта вельмі шырокі збор, праца шматлікіх гадоў, паданняў, казак і іншых матэрыялаў, якія характарызуюць культуру беларускага племені. Запісы адносяцца да паўночнай часткі Гродзенскай губ. і Навагрудскага павета Мінскай губ., г. зн. да тыповых, не кранутых староннім уплывам, мясцін.

Яшчэ цяжэй у сціснутым нарысе вылучыць найбольш важныя працы, якія з'явіліся ў польскай гістарычнай навуцы адносна Беларусі. Прыходзіцца абмяжуецца толькі указаннем на важнейшыя імёны. Разам з Стадніцкім, Шчэйняхам трэба асабліва падкрэсліць шматбаковую дзейнасць па вывучэнні старажытнай гісторыі Беларусі, яе адносін да Польшчы і да Ліфляндыі д[окта]ра А. Прохаскі, львоўскага навукоўцы. Ён

спэцыялізаваўся ў гэтай галіне, надзвычай цяжкай для даследавання і, здаецца, няма такога цяжкага і складанага пытання, якога б ён не падняў і ў вырашэнні якога не выказаў бы сваёй бліскучай эрудыцыі. Можна згадаць аб працах д[окта]ра Лавіцскага, Лапо і інш, якія адносяцца да той жа вобласці. Кс[ёндз] Станіслаў Заленскі напісаў шматтомную гісторыю езуітаў у Польшчы, у якой адвёў месца і гісторыі літоўскіх езуітаў. Т. Карзон ў сваіх працах кранаецца гісторыі Літвы і Беларусі, напр., у гісторыі ваенных сіл Літоўска-Рускай дзяржавы. І. Ф. Бялінскі напісаў шматтомную гісторыю Віленскага універсітэта, Кутшэба даў кароткі нарыс прававога развіцця Літоўска-Рускай дзяржавы, Язэп-Вольф, варшаўскі навуковец, даў шэраг капітальных прац па вельмі цяжкай спецыяльнасці - па генеалогіі і гісторыі пасад. Беларусі датычацца некаторыя працы Глогера, Рымбоўскага, Мясціцкага, Бараноўскага, Ашкеназі, Шукевіча, праф[есара] Талька-Грынцэвіча (антраполаг) і шмат інш.

З такой жа задачай сціснутага згадвання імён мы падыдзем і да аналагічных з'яў у рускай навуковай літаратуры. Тут, перш за ўсё, трэба адзначыць дзейнасць некаторых навуковых устаноў па выданню гістарычных і этнаграфічных матэрыялаў, якія тычацца Беларусі. Так, Пецярбургская Археаграфічная камісія, якая мела задачу выданне гістарычных помнікаў, яшчэ ў саракавых гадах выдала 5 тамоў «Актаў Заходняй Расіі», а пазней працягвала гэтае выданне (16 тамоў) пад загалоўкам «Акты Паўднёвай і Заходняй Расіі». Яна выдала «Помнікі палемічнай заходнярускія літаратуры», а ў апошні час выдала том літоўскіх летапісаў і некалькі тамоў «Актаў Літоўскай Метрыкі», найстаражытных, якія дайшлі да нас з дакументаў вялікакняскай канцылярыі. Усё гэта, вядома, вельмі карысныя выданні.

У самым пачатку 60-х гадоў Генеральны штаб выдаў апісанне ўсіх губерніяў, складзенае афіцэрамі Генеральнага штаба, якія працавалі ў 50-х гадах. Такім чынам, былі выдадзены апісанні ўсіх беларускіх губ[ерній], за выключэннем чамусьці прапушчанай Магілёўскай губ. Хоць гэтыя апісанні губерніяў складаліся па строга афіцыйнай праграме і афіцыйнымі асобамі, але ў увогуле ўсё апісанні нашых губерніяў складзены вельмі аб'ектыўна. Да кожнага апісання маецца гістарычны нарыс губ[ерній], але ўся цікавасць засяроджваецца на статыстычным і натуральна-геаграфічным апісанні губерніяў. Пры апісанні вырабляліся здымкі губерніяў для картаграфічных мэтаў. Акрамя гэтага боку, апісанні даюць звесткі этнаграфічныя, апісанні абрадаў, і прыводзяць народныя песні (акрамя апісання Мінскай губ., у якой этнаграфічны аддзел зусім прапушчаны). Лепшае апісанне побыту насельніцтва знаходзіцца ў апісанні Гродзенскай губ., складзеным Баброўскім. Апісанне Магілёўскай губ. было пасля папоўнена і выдадзена ў

80-х гадах пад рэдакцыяй мясцовага губернатара Дэмбавецкага, прычым у ім змешчаны вельмі шырокі этнаграфічны нарыс губерніі.

Некалькі навуковых прац выдала Рускае геаграфічнае таварыства ў Пецярбургу, напр., «Зборнік гомельскіх песень», запісаных Радчанка, шырокі зборнік смаленскіх песень, складзены Дабравольскім. Некаторыя працы выдала Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі ў Маскве.

Што тычыцца прац паасобных асоб, то мы пакажам толькі на некаторыя з іх. Вельмі немалое значэнне ў навуцы мела з'яўленне манаграфіі праф[есара] П. В. Уладзімірава пра Францыска Скарыну і інш. яго працы. Карысныя працы прафесара Васілеўскага па гісторыі г. Вільні, Архангельскага - па гісторыі беларускай літаратуры, праф[есара] І. Пятрова і шмат інш. Але асабліва важныя працы маскоўскага прафесара М. К. М.Любаўскага, які, не будучы беларусам па нараджанні, спецыялізаваўся ў галіне гісторыі Беларусі і даў доўгі шэраг вельмі важных прац («Абласное дзяленне і мясцовае кіраванне Літоўска-Рускай дзяржавы», М., 1892; «Літоўска-Рускі сейм», М., 1900 г.; «Нарыс гісторыі Літоўска-Рускай дзяржавы» і шэраг інш.)

Не менш важнае значэнне маюць працы нябожчыка прафесара М. Ф. Уладзімірскага-Буданава па гісторыі права і яго вучняў В. Г. Дземчанка, М. Н. Ясінскага, Маліноўскага, Максімейка. Сярод прац нябожчыка кіеўскага прафесара В. Б. Антанавіча, якія адносяцца да гісторыі Украіны, ёсць нямала прац, прысвечаных і гісторыі Беларусі. Сярод іх «Нарыс гісторыі Літоўскай Русі» гуляе асабліва бачную ролю, т. я. гэта першая праца, асвятляючая працэс складання Літоўска-Рускай дзяржавы з навуковага боку гледжання. У гэтай працы аўтар удала адзіліў выдумкі пазнейшых летапісцаў ад рэальнай рэчаіснасці. Гэта праца лягла краевугольным каменем для далейшых прац польскіх і рускіх вучоных. У іншых працах В. Б. Антонавіча ў той ці іншай ступені закранаюцца пытанні, якія тычацца Украіны і Беларусі. Шматлікія вучні Антонавіча далі шэраг прац. Так, праф[есар] М. П. Дашкевіч даў агульны нарыс гісторыі Літоўска-Рускай дзяржавы, канчаючы Люблінскай уніяй. Гэта вельмі жыва напісаны агляд шэрагу спрэчных пытанняў нашай гісторыі, які меў мэтай крытычна праверыць і дапоўніць высновы свайго настаўніка. В. Е. Данілевіч даў гісторыю Полацкай зямлі да канца XIV ст. праф[есар] П. В. Галубоўскі напісаў гісторыю Смаленскай зямлі да канца XIV ст.

Наогул Антонавіч меў вялікі ўплыў у справе ўзбуджэння цікавасці да мясцовай гісторыі. Да ліку яго вучняў з беларусаў належыць і М. В. Доўнар-Запольскі, пра працы якога будзе сказана ў іншай сувязі. Пецярбургскі прафесар Бяршадскі высвятліў многія бакі гісторыі беларуска-літоўскіх

габрэяў. Вядомы літвавед Э. А. Вальтэр кранаўся шматлікіх бакоў гісторыі Беларусі ў сувязі з гісторыяй Літвы.

З найноўшых прац варта згадаць працы прафесара У. І. Пічэты па гісторыі аграрных рэформаў XVI ст.

Абмяжуемся гэтым беглым і няпоўным указаннем, т. я. у нашу мэту не можа ўваходзіць колькі-небудзь падрабязны нарыс гістарыяграфіі Беларусі. Агляды акадэмікаў Я. Ф. Карскага («Беларусы») і А. Н. Пыпіна («Гісторыя рускай этнаграфіі. - Том IV. Беларусь і Сібір») даюць больш падрабязны паказальнік прац па гісторыі вывучэння Беларусі, хоць навуковая распрацоўка нашай гістарыяграфіі яшчэ наперадзе .

ГЛАВА XIX
НАРЫС НАРОДНАЙ ГАСПАДАРКІ АПОШНЯГА ПЯЦІДЗЕСЯЦІГОДДЗЯ

§ 1. РЭТРАСПЕКТЫЎНЫ ПОГЛЯД

Перыядызацыю беларускіх гаспадарчых адносін мы разумеем такім чынам: найстаражытная гісторыя Беларусі пачынаецца эпохай племяннога побыту. Гэта тая эпоха, якой адпавядаюць курганныя раскопкі, якой адпавядаюць першыя весткі пра побыт рускіх славян і беларускіх плямёнаў у прыватнасці. Мы не будзем удавацца ў падрабязнасці здагадак аб тым, якімі рысамі характарызаваўся гэты побыт, ці быў ён астаткам радавога ладу або меў якую-небудзь іншую форму. Вядома, у ім былі яшчэ перажыткі радавога ладу, але відаць, ён перайшоў ужо ў вярэўныя саюзы, распадаеючыяся ў сваю чаргу на асобныя сябрынныя арганізмы.

На зыходзе племяннога перыяду беларускія плямёны захопліваюць моцныя гандлёвыя плыні, якія ішлі з далёкага Усходу на Захад; гэта з'яўляецца характэрным для другога перыяду. Прымітыўны побыт звераловаў, ледзь толькі пазнаёміўшыхся з пачаткамі прымітыўнага земляробства, стаў хутка перабудоўвацца.

З'яўляюцца гандлёвыя горады, трэба меркаваць і развіццё некаторых прамысловых навыкаў, аб чым да нас ужо даходзяць звесткі ад XII ст. Найстаражытныя гандлёвыя цэнтры уцягваюць у сябе прышлае насельніцтва, прадстаўнікоў варажскага племені, якія, відаць, часам аказваюцца ў становішчы пануючага класа. Пазней, з XII ст., Беларусь уваходзіць у сферу паўночнага гандлю, і ў яе гарадах з'яўляюцца насельнікі-іншаземцы, нямецкага паходжання.

Такім чынам, усё жыццё ахопліваецца суадносінамі, якія мелі ў аснове сваёй матэрыяльны базіс. На гэтым базісе фармаваліся класавыя суадносіны. Таму што галоўным заняткам вялізнай большасці насельніцтва быў промысел пушны або рамесны, а заняткам яго верхавіны быў гандаль, то ўсё суадносіны грунтаваліся не на пазямельных адносінах. Выпрацоўваліся панавальныя класы, якія мелі найменне баярства або купецтва. У сілу сваёй матэрыяльнай перавагі яны фактычна трымалі ўладу ў сваіх руках: яны панавалі на вечавых сходах, яны ставілі і скідалі князёў, заключалі дамовы і г. д. З вонкавага боку, з фармальнага і юрыдычнага боку, гэты лад меў характар дэмакратыі, народоправства. Але па сутнасці гэты строй ужо тады быў праразаемы выразнымі класавымі падраздзяленнямі. Адсюль - фармальная роўнасць баяраў, мяшчан і «простых» людзей, аб чым добра вядома з дакументаў XIV-XV стст., і пастаянная барацьба паміж асобнымі класамі.

Увесь гэты вечавы і земскі перыяд, на нашу думку, трэба адрозніваць ад папярэдняга племяннога, і ад наступнага феадальнага. Многія рускія гісторыкі ў сваім захапленні феадалізмам гатовыя шукаць яго ў XI ст. На нашу думку, гэта будзе вялікім змешваннем паняццяў, і можна не рызыкуючы ўпасці ў памылку, далучыцца да меркавання Чычэрына, які менавіта вылучае асаблівы перыяд народапраўства. Калі шукаць для яго аналогій, то варта было б шукаць ва ўмовах старажытнагрэцкай гісторыі, рымскай ці нават старажытнагерманскай (з агаворкай).

Перыяд ахопу ўсяго жыццёвага ладу панаваннем адносін гандлёвых і гандлёва-прамысловых паступова змяняецца такім перыядам, у якім на першы план вылучаюцца пазямельныя суадносіны, калі багацце і беднасць, палітычны ўплыў, слабасць [і] бяссілле вымяраюцца суадносінамі, якія базуюцца на землеўладанні. Зямля набывае значэнне капіталу, маёмасці, якая дае ўладу, сілу, незалежнасць яе ўладальніку. Такім чынам, адбываецца змена вытворчых формаў. Асновай гэтай змены з'яўляецца, бясспрэчна, паступовае ушчыльненне насельніцтва. Па-за гэтым эканамічным фактарам мы не ўяўляем сабе стымулы змены вытворчых формаў народнагаспадарчага жыцця. Выпрацоўваюцца новыя суадносіны паміж насельніцтвам і прыроднымі багаццямі краіны. Магчымасць занятку паляўнічай здабычай памяншаецца ці знікае пад уплывам росту насельніцтва. Гандаль згубіў ранейшае значэнне. Адсюль паступовае нарастанне новых матэрыяльных суадносін. Гэтыя суадносіны маюць базу ў тым, што складае асноўную патрэбу чалавечага арганізма - у здабыванні харчовых прадуктаў для цяпер ужо шматлікага насельніцтва, разумеючы гэта нарастанне не ў лікавым дачыненні, а ў суадносінах з формамі гаспадаркі.

Адсюль сіла і ўлада пераходзяць у рукі тых, хто валодае найбольшым фондам для вытворчасці харчовых прадуктаў.

Тыя гаспадарчыя і дзяржаўна-прававыя суадносіны, якія вызначаюцца зямельнымі суадносінамі з прыцягненнем некаторых дзяржаўных правоў, мы і будзем называць феадальнымі.

Як і ўсякая змена вытворчых формаў, нарастанне феадальных суадносін адбываецца вельмі павольна, першапачаткова ўразаючыся ў формы папярэдніх матэрыяльных суадносін. На самай справе, прысутнасць моцнага землеуладальніцкага баярства адзначаецца крыніцамі ў XIII ст., г. зн. у эпоху, калі яшчэ пануюць гаспадарчыя суадносіны іншага парадку. Затым ідзе ўсё мацней рост феадалізацыі. Улада над зямельным багаццем пераходзіць да пэўнага класа. Спачатку ён носіць старажытнарускае найменне баярства, часткай называецца зямянства, а затым прымае надоўга польскую назву - шляхта. Увесь перыяд афарбоўваецца панаваннем сельскагаспадарчай вытворчасці, клопатамі пра здабыванне прадуктаў, якія задавальняюць першасныя патрэбы насельніцтва. Феадалы, якія падзялілі зямельны фонд паміж сабою, апынуліся ўладальнікамі асноўнага капіталу краіны. Сваю сілу і ўплыў яны ўжылі на тое, каб дамагчыся панавання над тымі пластамі насельніцтва, якія апынуліся за бортам валодання зямельным капіталам. Слабейшым элементам было сялянства - уладальнік працы. Яно паступова было запрыгонена і страціла вольнасць прымянення сваёй працы. Так усталявалася панаванне прыгоннага права.

Даволі шматлікія гарады, часткова тыя, што засталіся ад больш старажытнай эпохі, часткова вырасшыя нанова, апынуліся або залежнымі ад асобных феадалаў, або ж ад Гаспадара Вялікага Князя, найбольш моцнага феадала гэтай эпохі. На пачатку пануе яшчэ свядомасць выгоднасці існавання гарадскога класа ў сэнсе атрымання з яго вялікіх даходаў, і ён карыстаецца падтрымкай дзяржаўнай улады.

З пачатку XVIII ст. прагнасць пануючага класа забівае гарадскі гандаль і прамысловасць.

Захоп вызначаным класам асноўнага капіталу краіны даў яму панаванне і ўладу ў ёй. Вярхоўная ўлада пакуль вольнага распараджалася сваёй маёмасцю, яшчэ мела сілу і значэнне.

Але яна страціла свае правы і функцыі, калі страціла зямельныя перавагі.

Клас феадалаў быў звязаны паміж сабою адзінствам матэрыяльнай базы. Праўда, у ім вылучаліся панавальныя вярхі 25-30 радавітых паноў, [якія] былі фактычнымі трымальнікамі велічэзнай часткі матэрыяльных рэсурсаў краіны і ўлады. Да гэтай групы прымыкала шляхта, якая валодала

меншым капіталам, і яе шэрагі ў ніжніх паверхах даходзілі да пазіцыі сялянскай працоўнай гаспадаркі.

Так паўстаў у Беларусі феадальны лад. Увогуле, ён грунтаваўся на валоданні зямельным капіталам і на праве распараджэння паднявольнай працай. Гэта быў вельмі працяглы перыяд. Ён фармаваўся, г. зн. адбывалася змена вытворчых формаў, ва ўмовах XIV-XVI стст. Прыкладна, каля паловы XVI ст. ён атрымаў выразнае матэрыяльнае, а за ім і прававое абгрунтаванне. На прыкладзе гісторыі Беларусі з дасканалай выразнасцю назіраецца нарастанне прававой надбудовы над пануючай матэрыяльнай асновай. З народнагаспадарчага пункту гледжання даволі абыякава выглядае нават наступіўшая змена рэжымаў. Таму, па сутнасці, гэты перыяд цягнецца да самай адмены прыгоннага права, праўда, некалькі змяльчаючысь, перайначваючысь і нават прыходзячы ў заняпад у перыяд панавання над Беларуссю Расійскай імперыі. Страціўшы палітычную ўладу з аддзяленнем ад Рэчы Паспалітай, клас беларускіх землеўладальнікаў захаваў уладу над матэрыяльнымі суадносінамі. Адбылася мадыфікацыя феадалізму, хутчэй толькі фактычна якая падкрэсліў у прававым стаўленні тое, што выпрацавалася ва ўмовах куцюмаў. У эпоху развітога феадалізму беларускі феадал быў “сеньёр” па адносінах да сваіх падданых і карыстаўся многімі прэрагатывамі дзяржаўнай улады (суд, паліцыя, права заканадаўства, права пакарання і інш.). Але кожны прагны капіталіст імкнуўся дзяржаўныя правы ператварыць у прыладу прыватнагаспадарчай нажывы у прыладу вымагальніцтва. Адсюль, калі тэрмін «падданы» ў XVI-XVII стст. меў некаторае дзяржаўна-прававое значэнне ў адносінах да сялян і гараджанам, якія жывуць на зямлі пана, то ўжо ў XVIII ст. гэты тэрмін быў анахранізмам, бо прыватнагаспадарчыя функцыі пераважалі ў феадальнай мясцовасці над функцыямі і суадносінамі дзяржаўна-прававымі. Селянін набліжаўся да становішча халопа. Таму эпоха рускага валадарства толькі замацавала ўсё горшыя бакі прыгонных суадносін, паглыбіла іх, бо дала ім у Беларусі тую ж юрыдычную аснову, якая даўно ўжо зацвердзілася ў былым Маскоўскім царстве.

І яшчэ заўважым, - деля пазбягання непаразуменняў, - вядома, што з вызваленнем сялян феадальныя парадкі ўпалі не адразу. Рэшткі феадалізму засталіся яшчэ ва ўмовах нашай вёскі і пасля 1861 г. Іх рассячэ толькі рэвалюцыя. Аб гэтым гаворка будзе наперадзе. Усталяванне панавання феадальных суадносін адбілася на агульным гаспадарчым укладзе краіны паніжаючым чынам.

І на Захадзе ранні феадалізм разбуральным чынам паўплываў на гаспадарчую структуру, і яго эпоха адзначаецца нізкім станам гаспадаркі. Беларускі феадалізм, як і феадалізм суседніх славянскіх краін, даў той жа

гаспадарчы эфект. Прычына, у сілу якой нарастаючы зямельны капіталізм спрыяе падзенню гаспадарчага жыцця краіны, заключаецца, сярод многіх іншых фактараў, у эксплуатацыі землеўладальнікамі паднявольнай працы. Панаванне гэтага апошняга як эканамічнага фактару пагібельна адлюстроўваецца на гаспадарцы феадалаў, а затым і на гаспадарцы прыгоннага земляроба. Але наш феадалізм не супаў з заходнееўрапейскім як па часе, так і па тэмпу свайго развіцця. Адсюль мы бачым, што як раз у перыяд нарастання асноўных формаў феадалізму, у перыяд яго ўмацавання, мы назіраем успышку росквіту гандлю і нават прыватных промыслаў. Мы маем на ўвазе, галоўным чынам, эпоху XVI ст., калі мы назіраем несумнеўнае ажыўленне гандлю, вывазу хлеба, лесу за мяжу і нават апрацаваных і напалову апрацаваных вырабаў. У гэтым гандлі і прамысловасці прымалі вялікі ўдзел г[аража]не, і ён, несумненна, таксама закранаў і вядомую частку сялянскіх мас. Але, па ўсёй бачнасці, поспехі гарадскога класа ў назапашванні капіталу - менавіта праблёскі назапашвання гандлёвага капіталу, далі нагоду уладальнікам зямельнага капіталу да таго, каб, ужыўшы сілу дзяржаўнай улады, павярнуць усе выгады нарошчаных капіталаў у сваю карысць, сьціснуўшы гарадскія класы і націснуўшы на прымусовую працу. Спачатку гэта праяўляецца ў форме аграрных рэформаў, якія маюць сваёй мэтай ўзмацненне эксплуатацыі сялянскай працы, якая тады яшчэ не зусім знаходзілася ў стане падняволенай, бо прыгоннае права не цалкам аформілася. Затым ідзе ўзмоцненае павышэнне мытных пошлін, што адбілася на гарадскім гандлі, і нават вызваленне шляхецкіх тавараў ад пошлін. Пануючы клас нічога не хацеў даваць на патрэбы дзяржавы, узвальваючы цяжар падаткаў ваеннай эпохі на гарадскі клас, і ў той жа час з прагнасцю накіраваўся да эксплуатацыі сялянскага працы ў мэтах узбагачэння. Вынік гэтай блізарукай палітыкі нам добра вядомы: гандаль гарадоў пачынае падаць, прамысловасць таксама, нарошчванне гандлёвага капіталу перарываецца. Некалькі пазней ўладальнікі яго прама сыходзяць у суседнія дзяржавы. Няволя над селянінам навісае усім сваім цяжарам. Раскоша панскіх двароў пераўзыходзіць лішкі, выробленыя шляхам наймацнейшай эксплуатацыі. Гаспадарка велізарнай краіны застывае, паніжаецца ў тэмпе свайго развіцця, ідзе назад. Адсюль беднасць, якая спасьгае спачатку сялянскія гаспадаркі, пераходзіць затым у гарады, і, у канчатковым выніку, грозна з'яўляецца ў палацы вяльможных паноў.

Увесь гэты шэраг гаспадарчых умоў падточвае стары феадалізм. Нарастанне насельніцтва і яго збядненне, аб'яднанне працоўных, магутна заяўляе пра непазбежнасць змены вытворчых формаў. Гэта змена павінна была даць падзенне феадалізму або, на крайні выпадак, ператварэнне яго

ў пераходную форму. Гэта выдатна адчувалася яе інтэлектуальна больш развітымі сучаснікамі. Гэта адбілася на працы 4-х гадовага сойму. І польская карона зараз, пасля падзелаў, ва ўмовах надрыву старых феадальных адносін, стала пераходзіць да змены вытворчых формаў. Ужо пачатак XIX ст. гэта выяўляецца тут ў нарастанні гандлёвага капіталу і нават у ператварэнні яго ў форму прамысловую. Гэта - пачатак польскай прамысловасці.

Беларусь адарвалася ад Польшчы. Яе цеснае яднанне з Расійскай імперыяй працягнула тут эпоху феадалізму ў некалькі знявечаным, як мы ўжо ведаем, выглядзе, з вядомага роду выняткамі. І, вядома, гэта адбілася на прадоўжанні застою эканамічнага жыцця. У першую палову XIX ст. не прыкметна здаровага натуральнага назапашвання гандлёвага капіталу, адсюль і няма на месцы крыніц для зараджэння прамысловасці. Эксплуатацыя паднявольнай працы прымае яшчэ больш выродлівыя формы. Сялянства аказваецца ў жудасным матэрыяльным становішчы, назіраецца яго выміранне, назіраюцца ўсе прыкметы цяжэйшага эканамічнага распадання велічэзнага раёна. І толькі агульная расейская эканамічная эвалюцыя фармальна зняла з селяніна прыгоннае ярмо, надоўга захаваўшы яшчэ перажыткі феадальных адносін.

Гэтыя некалькі заўваг і абагульненняў мы палічылі даць патрэбным тут чытачу, каб падвесці вынікі ўсяго мінулага гістарычнага ўкладу Беларусі ў гаспадарчым стаўленні, бо мы зыходзім з той передумовы, што формы гістарычнай жыцця з'яўляюцца надбудовамі над эканамічнымі суадносінамі. Гэтыя ж апошнія, з свайго боку, знаходзяцца ў вядомых суадносінах з фізіка-геаграфічнымі сіламі прыроды ў сувязі з ростам насельніцтва.

§ 2. АСНОЎНЫЯ ВЕХІ ГАСПАДАРЧАГА ЖЫЦЦЯ

Пасляпрыгонны перыяд беларускай гаспадаркі характарызуецца перш за ўсё той спадчынай, якую Беларусь атрымала ад мінулага. Гэта спадчына, як мы ужо ведаем, не бліскучая. Прырода ўбогая, патрабуючая прымянення вялікага капіталу і працы, - гэта той адвечны фактар, які ўздзейнічае на гаспадарчае жыццё чалавека. Перамагчы яе, г. зн. прымусіць даваць чалавеку больш выгод, чым яна можа даваць у яе першабытным стане - вось першае, з чым сутыкаліся намаганні беларуса-земляроба, які атрымаў цяпер права па ўласным меркаванні распрацоўваць свой участак. Але ўвесь гаспадарчы фон быў ахоплены яшчэ рэшткамі феадальных адносін, якія трэба было зжыць. На гэтым фоне адсутнасць капіталу на месцы, адсутнасць такіх натуральна-гістарычных рэсурсаў краіны, якія б прыцягвалі капітал звонку, з'яўляецца

пераважаючым фактарам. Сутнасць эвалюцыі беларускай гаспадаркі гэтага перыяду складалася ў зжыванні рэшткаў феадалізму, у паспяховай барацьбе сялянскай гаспадаркі з землеуладальніцкай, у тым, што першая атрымала ў канчатковым выніку дамінуючае значэнне; ў барацьбе з прыродай, у сэнсе дасягнення значных поспехаў у галіне тэхнікі сельскай гаспадаркі, наскольні гэта было магчыма пры адсутнасці капіталаў у сялянскай гаспадарцы і пры слабым развіцці рынкавых адносін у краіне, нарэшце, у зарджэнні індустрыялізацыі, росту капіталістычных адносін ..

Апошні фактар з'яўляецца найпазнейшым па часе.

Нягледзячы на нарастанне залішняй працы, прамысловасць пачала развівацца позна, перш за ўсё з прычыны адсутнасці капіталаў, што намі ўжо паказана. Але звыш таго былі адмысловыя пабочныя прычыны, перашкаджаючыя развіццю прамысловасці. Гэтыя прычыны складаліся ў тым, што Беларусь апынулася ў цісках двух нарастаючых капіталаў - польскага і маскоўскага. У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. польскі капітал пачаў моцна развівацца. Польская прамысловасць, асабліва суконная, нават ўдала канкуравала з прускай і асабліва маскоўскай на рынках Вялікаросіі і Украіны і асабліва на кітайскім рынку. Маскоўская прамысловасць ўступіла ў барацьбу з польскім капіталам. Нягледзячы на моцную апазіцыю маскоўскіх прамыслоўцаў, нягледзячы на мытны бар'ер, які да 1850 г. Польшча была аддзеленая ад Расіі, усё ж польская прамысловасць рабіла вялікія поспехі.

Але для Беларусі вынік барацьбы маскоўскай і польскай прамысловасці меў вельмі неспрыяльныя наступствы. Яна апынулася ў цісках, на шляху канкурэнцыі абодвух капіталаў, і гэта акалічнасць, вядома, ўплывала затрымліваючым чынам на развіццё мясцовай індустрыі. Ад гэтага выйграла толькі Гродзенская губ., куды пасля паўстання 1830 г. і ў сувязі з павышэннем мытнага тарыфу часткова перавандраваў польска-нямецкі капітал.

Такія асноўныя вехі. Цяпер мы прадставім у сціснутым нарысе некаторыя дэталі. Мы агаворваем пры гэтым, што ў іншай нашай працы, прысвечанай гаспадарцы гэтага перыяду, чытач знойдзе шмат што з цікавячых яго падрабязнасцяў. Тут жа мы даем толькі асноўныя моманты гаспадарчага жыцця, прычым даем іх у сціснутым, канспектыўна выглядзе, у галоўных высновах.

§ 3. НАСЕЛЬНІЦТВА

У гаспадарцы краіны пытанні насельніцтва гуляюць першасную ролю, разам з натуральна-гістарычнымі ўмовамі.

Прыгонная эпоха дала запаволены рост насельніцтва і нават прыпыненне росту прыгоннага насельніцтва. Наступнае пяцідзесяцігоддзе ліквідуе гэты неспрыяльны эканамічны фактар і насельніцтва вырастае з 5,6 млн. д[уш] аб[оіх] п[олоў] ў 1863 г. да 14 млн. у 1914 г, г. зн. павялічваецца ў 2,5 разы (усюды лічым 6 губерніяў), 2-я палова XIX ст. давала ўзмоцнены натуральны рост насельніцтва, блізкі да 2% у сярэднім у год, але ў XX ст. прырост некалькі зніжаецца. Рост шчыльнасці насельніцтва (з 20 чал[авек] на 1 кв. вярсту ў 1863 г. да 49 чал[авек] ў 1914 г.) дае ўжо перанаселенасьць пры дадзеных умовах гаспадаркі. Калі ўзяць адносіны сельскага насельніцтва да плошчы карыстання, то фактар аграрнай перанаселенасці напярэдадні вайны з'яўляецца вельмі рэальным, бо шчыльнасць сельскага насельніцтва на 1 кв. вярсту плошчы карыстання дае ад 73 душ аб[оіх] палоў да 86 у розных губернiях. Гэта ўжо пагражае перанаселенасцю, якая кажа аб лішку насельніцтва ў вёсцы, пра тое, што земляробства не выкарыстоўвае ўсёй працы насельніцтва. Выхад з гэтага цяжкага становішча заключаецца ў пашырэнні плошчы карыстання, у інтэнсіфікацыі гаспадаркі і ў перасяленні - калі гарадская прамысловасць не можа спажыць нарастаючай у вёсцы працы. Патрэба ў перасяленні зрабілася вельмі актуальнай. Перасяленне пачалося ў канцы 80-х і 90-х гадаў і беларускае насельніцтва прасочвалася ў Сібір спачатку вельмі невялікімі групамі. Але ўжо ў палове 900-х гадоў беларускі перасяленец заняў ледзь ці не самае бачнае месца сярод перасяленцаў ў Сібір: толькі 4 губерніі (Магілёўская, Мінская, Віцебская і Смаленская) за 20-годдзе 1896-1915 гг. далі 7-ю частку перасяленчага руху за гэты перыяд ўсёй Расіі, і беларускі перасяленчы рух перавысіў перасяленчы рух з цэнтральна-прамысловых губерніяў. Гэта, вядома, вялікія страты для гаспадаркі Беларусі, тым больш, што, як агульнае правіла, перасяленчы паток папаўняўся здаровым серадняком.

Рост перасяленчага руху Беларусі зразумелы, калі мы скажам, што гарады нашы раслі надзвычай слаба. Адсотак гарадскога насельніцтва з 12,1 ў 1863 г. упаў некалькі да канца стагоддзя да 11,5 у 1897 г. і падняўся толькі да 13,4% у 1914 г., калі пачаў ужо адчувацца подых індустрыялізацыі.

Усе гэтыя ўмовы бачны на прыкладаемай дыяграме, якая наўрад ці патрабуе асаблівых тлумачэнняў.

§ 4. АГУЛЬНЫ КОНТУР СЕЛЬСКАЙ ГАСПАДАРКІ

Умовы яшчэ не выкараненай феадальнай эпохі ў моцнай ступені адбіваліся на землеўладанні. З 27 млн. дзесяцін агульнай зямельнай плошчы без малога дзве трацiны (60%) прыходзілася на долю прыватнага

землеўладання ў 1905 г. і адна траціна на долю сялянскіх надзельных зямель (34%). Аднак гэта фармальнае размеркаванне, не абмалёўвае рэчаіснасці. Эпоха 60-х гадоў дае перавагу буйнога землеўладання, і, наогул, памешчыцкае непрацоўнае землеўладанне з'яўляецца пераважаючым на працягу ўсяго гэтага перыяду. Нават напярэдадні вайны і рэвалюцыі Беларусь усё ж была краінай буйнога землеўладання. Але трэба асабліва падкрэсліць той факт, што сялянства вельмі ўзмацніла сваю долю ў землеўладанні, перш за ўсё з прычыны дадатковых надзелаў, т. я. фонд надзельных зямель вырас на 20%. Затым сялянства прымала ўдзел у куплі зямлі пры дапамозе банкаў, асабліва Сялянскага, і, такім чынам, зрабілася удзельнікам фонду прыватнага землеўладання. Не ўдаючыся ў падрабязнасці, мы на прыкладаемай дыяграме выказваем адбыўшуюся эвалюцыю ў галіне землеўладання за перыяд з 1862-1913 гг. Працоўнае землеўладанне пачалося з фонду сялянскай надзельнай зямлі ў 8,2 млн. дзесяцін, і памешчыцкае землеўладанне пераўзыходзіла яго на 10 млн. Гэта было дваранскае землеўладанне. Наступная эвалюцыя заключалася ў тым, што дваранства як клас разгубіла палову сваіх зямель. Гэтая страта ўвайшла ў фонд новага купецкага і мяшчанскага непрацоўнага землеўладання, і ў большай частцы яна ўлілася ў сялянскае працоўнае, да якога прымыкае працоўнага ж тыпу землеўладанне іншых саслоўяў, мяшчан і дваран (мы аб'ядноўваем усё дробнае землеўладанне да 100 дзес.). Колькасны стан гэтай эвалюцыі і высвятляецца на гэтай дыяграме.

Дыяграмма

Сутнасць эвалюцыі ў гаспадарчым дачыненні выявілася ў наступным. Дваранства з рэформы выйшла з капіталам, выплаціўшы прытым вялікі банкаўскі абавязак, які ляжаў на маёнтках ў прыгонную эпоху. Калі б яно ўмела свой капітал звярнуць ў сельскую гаспадарку і прыцягнуць наёмную працу, унесці тэхнічныя паляпшэнні, яно, без сумневу, дало б вельмі значны рост. Але атрыманыя грошы дваранствам былі пражыты ў сталіцы і за мяжой. Яно разгубілася і паменшыла ці нават закінула запашку, перадало зямлі сялянам. Да 90-х, нават 900-х гадоў памешчыцкая гаспадарка прадстаўляецца ў агульным вельмі слаба арганізаванай і тэхнічна адсталай. Толькі ў апошнія 10-20 гадоў частка гаспадарак некалькі рэарганізуецца, атрымлівае капітал ад ліквідацыі часткі зямельнай уласнасці, бярэ пазыкі ў банках (напярэдадні вайны запазычанасць прыватнага землеўладання вельмі вырасла) і, відаць, не ўсё пражывае,

пускаючы некаторую частку здабытых капіталаў у сельскагаспадарчы абарот. Але падымаюцца толькі адзіночкі.

Такім чынам, у першыя дзесяцігоддзі пасля вызвалення пануючай з'яўляецца сялянская гаспадарка. Такім па сутнасці заспела яго рэвалюцыя. У 60-х і 70-х гадах яно нават у тэхнічных адносінах выглядае вышэй памешчыцкага (чыста трохпольнае, тады як у памешчыкаў шмат залежаў).

Селянін пачаў сваю гаспадарку без капіталу, без ведаў. У першыя 2-3 дзесяцігодззі ён быў амаль выключна прадстаўлены самому сабе, і толькі з 90-х гадоў пачынаюць развівацца сельскагаспадарчыя школы, заўважаецца некаторы рух у мэтах дастаўлення сялянству вядомага роду тэхнічных ведаў. І тым не менш сялянства дасягнула, як пабачым, значных тэхнічных поспехаў.

Беларусь, перш за ўсё аграрная краіна. Ад 60% (у Гродзенскай губ.) Да 85,5% (у Смаленскай) яе насельніцтва, па дадзеных 1897 г., занята сельскай гаспадаркай. Гэта адносіцца да ўсіх нацыянальнасцей Беларусі. Уласна ж беларусы па нацыянальнасці на 91% хлебаробы. Такім чынам, Беларусь, (акрамя яе крайняга Захаду) з'яўляецца найбольш аграрным раёнам з усіх раёнаў былой Расіі. Але беларус выйшаў з рэформы ў значнай частцы не цалкам забяспечаным зямлёй. Вядома, калі лічыць проста сярэднюю [колькасць] надзельнай зямлі ў погубернскіх маштабах, то зямельнае забеспячэнне нават бліжэйшых пакаленняў выглядае як-быццам дастатковым, асабліва калі не ўлічваць якасці глебы. Але справа ў тым, што фактычна памеры надзелаў вельмі вар'іравалі не толькі ў межах губерніяў, паветаў, але нават і валасцей. Таму сялянскі клас адразу ж з рэформы выйшаў у моцнай ступені раслоены, і нават, па дадзеных 1893, маецца ўжо ад 5,6% да 9,7% беззямельных двароў. Дадзеныя 1905 кажуць нам аб паглыбленні беззямелля, яны, акрамя таго, даюць да 8% малазабяспечанага зямлёй сялянства. Аднак яшчэ ў 1905 г. шматзямельная група, з другога боку, складала амаль адну чвэрць сялянства.

Але, вядома, пасля працы В. І. Ільіна аб расслаенні сялянства толькі па адной прыкмеце большай ці меншай забяспечанасці зямлёй казаць не прыходзіцца. На жаль, дадатковыя крыніцы, па якіх можна было б меркаваць пра расслаенне сялянства, для Беларусі амаль адсутнічаюць.

Найважнейшымі з'яўляюцца ваенна-конскія перапісы. Яны даюць нарастанне адсотка бясконных гаспадарак, якія з 15% у 1893 г. падымаецца да 20% у 1912 г. бясконныя гаспадаркі - гэта ўжо сапраўдны вясковы пралетарыят. Але мала таго, расце ў той жа перыяд адсотак аднаконных гаспадарак, г. зн. гаспадарак пралетарскага або паўпралетарскага тыпу, узрастаючых з 39,1% да 47,4%.

Адсотак моцнага серадняка таксама некалькі зніжаецца, бо ў 1893 г. маючых двое коней было 25%, а праз 20 гадоў іх апынулася 21,7%. Радзеюць і шэрагі заможнага сялянства. Мы ведаем ужо, што адсотак малазямельных сялян наогул не малы. Гэтаму адпавядае і той факт, што амаль 20% сялян ў 1893 г. мела 3 і больш коней. Праз 20 гадоў і гэты адсотак знізіўся на палову (10,7%).

Гэта ўсё даказвае нарастаючае, паглыбленне дыферэнцыяцыі сялянства. Гэта даказвае падзенне адсотка серадняцкіх гаспадарак, непамерны рост пралетарскіх і паўпралетарскіх гаспадарак, а значыць, і рост батрацтва ў вёсцы. Сялянская вярхушка памяншаецца колькасна, але несумненна мацнее якасна, абапіраючыся на наёмную працу.

Атрымліваецца тая ж карціна, што і ў Прыбалтыцы, Ковенскай губ. і ў некаторых іншых месцах; шырокае прымяненне ў заможных сялянскіх гаспадарках наёмнай працы, рост інтэнсіфікацыі гаспадаркі і ў той жа час рост батрацтва.

Калі вывучаць такі важны паказчык, як рост ураджайнасьці і збору хлябоў, - хоць гэтыя паказчыкі далёка не ўсёабдымныя, - то ўвогуле мы назіраем рост паляводчай гаспадаркі наогул і асабліва рост сялянскай. Назіраецца рост ураджайнасці сялянскіх палёў і выроўніванне іх з ураджайнасцю памешчыцкіх. Гэта даказваецца прыкладаемай дыяграмай ўраджайнасці жыта за 1881-1916 гг., нягледзячы на некаторую недакладнасць погубернскіх дадзеных, не дакладна адлюстроўваючых вывучаемую з'яву. Пасяўная плошча скарачаецца ў 60-х гадах, у 80-х непрыкметна павышаецца, але збор хлябоў расце хутчэй пасяўной плошчы і ў агульным імкнецца да таго, каб не разыходзіцца з ростам насельніцтва. Гэта бачна на прыкладаемай дыяграме, якая дае рост пасяўной плошчы, рост насельніцтва, рост збору жыта і рост яго кошту з 1883 г. Калонка росту збору жыта рашуча абганяе калонку росту насельніцтва.

З іншага боку, рост збору лёну і пянькі, асабліва рост пасяўной плошчы пад бульбай і рост яе збору паказваюць на значную інтэнсіфікацыю палявой гаспадаркі. Бульбяная культура з цягам часу з'яўляецца тыповай беларускай культурай і дае амаль 5-ю частку збору ўсёй Расіі. Развіццё такіх культур, як культуры бульбяныя, пянька, кажа аб інтэнсіфікацыі гаспадаркі.

З іншага боку, гаспадарка ўвогуле і ў прыватнасці сялянская прымае жывёлагадоўчы характар; у адных месцах інтэнсіўны, у іншых месцах экстэнсіўны.

Не будзем удавацца ў падрабязнасці і лічбавыя выкладкі. Гэта нас у дадзеным выпадку не цікавіць. Мы адзначым толькі агульную лінію гаспадарчай эвалюцыі.

Яна рэзка выяўляецца ў агульным росце сялянскай гаспадаркі. Заўважаецца ў яго асяроддзі наступальны рух па адносінах да памешчыцкай гаспадаркі. Трэба толькі памятаць, што палявая гаспадарка, г. зн. вытворчасць хлебнага прадукта, не забяспечвае ўсяго сялянскага насельніцтва. Беларусь з'яўляецца краінай і ў дарэвалюцыйны час якая ўвозіць хлеб.

Але сялянская гаспадарка імкнецца папоўніць гэты недахоп ростам бульбяной плошчы і выкінуць частку гэтага прадукту ў перапрацаваным выглядзе (спірт, дрожджы, крухмал) на небеларускі рынак. Тую ж ролю гуляе вытворчасць жывёлагадоўчых прадуктаў, лён і пянька, нарэшце, адыхожыя промыслы.

Такім чынам, сялянская гаспадарка набывала ў моцнай ступені рынкавы характар.

І ва ўсіх суадносінах, якія характарызуюць рост гаспадаркі, назіраецца менавіта ўзмацненне сялянскай гаспадаркі за кошт памешчыцкай.

Аказваецца, што напярэдадні рэвалюцыі сялянская гаспадарка заворвала ў агульным 90,7% усёй пасяўной плошчы, а ў асобных губернiях, напр., у Віцебскай і Смаленскай, гэты адсотак быў яшчэ вышэй. Сялянская ж гаспадарка крыху меншую долю давала ўсяго хлеба і бульбы (на ўладальніцкія гаспадаркі прыходзілася не больш за 10-12%). Вельмі важнай характарыстыкай гаспадаркі з'яўляецца размеркаванне пасеваў бульбы і тэхнічных культур. Аказваецца, у той час як памешчыцкая гаспадарка давала толькі 6,9 тыс. дзесяцін пасяўной плошчы пад тэхнічныя культуры, сялянская - 39,3 тыс. дз[есяцін]; пад бульбай - першае давала толькі 31 тыс. дз[есяцін], другая 367 тыс. дз[есяцін].

Напярэдадні рэвалюцыі сялянская гаспадарка атрымала значную перавага ў валоданні такім важным элементам сельскай гаспадаркі як конскі статак: яму належала 94,4% коней (без Гродзенскай губ.), прычым гэты адсотак вырас з 79,4% у 1900 г. Амаль тыя ж суадносін мы назіраем у галіне іншых відаў жывёлы. Па дадзеных 1916 (Гродзенская губ. выключаецца) сялянскія гаспадаркі валодалі 94,0% буйной рагатай жывёлы, 98,4% авечага і казінага статку і 97,4% свіннога статку. У 1900 г. гэтыя ж суадносін давалі такі паслядоўны шэраг лічбаў: 72,5% - 81,3% - 81,2%.

Адсюль бачны рост значэння сялянскай гаспадаркі ў агульным гаспадарчым базісе краіны.

Ёсць шэраг іншых прыкмет, якія сведчаць аб здаровым росце сялянскай гаспадаркі.

Адчуваецца нарастанне капіталаў у сялянскай гаспадарцы, і гэта нарастанне ідзе хуткімі крокамі. У 1910 г. маецца ва ўсёй Беларусі 1422 ўстановы дробнага крэдыту, якія абслугоўваюць сялянскія масы. У 1913 г. іх ужо 2046. Колькасць сябраў за гэты перыяд больш чым падвоілася (падняўся з 331 тыс. да 690 тыс.). З 1905 г. па 1912 г. сума укладаў вырасла з 21 млн. да 53 млн.

Калі ўзяць лічбы адносна, то, вядома, яны саступаюць бельгійскім, нямецкім і г. д., але ўсё ж гэта паказвае на хуткі рост поспехаў сялянскай гаспадаркі.

Да гэтага трэба дадаць дапамогу, якая прыходзіць звонку ў выглядзе меліярацыі і крэдытаў на меліярацыю, у выглядзе распаўсюджвання сельскагаспадарчых ведаў, распаўсюджвання сельскагаспадарчых машын і прылад, рост травасеяння, - і перад намі паўстане карціна узмоцненай працы сялянскай гаспадаркі ў галіне паляпшэння яго структуры і матэрыяльнага росту.

Прыстасаваны да рынку, беларус імкнуўся не толькі да таго, каб пракарміць сябе, але каб атрымаць найбольшую колькасць выгод за сваю працу. Калі яму не хапала хлеба, ён ахвотна яго купляў, бо Беларусь знаходзілася на вялікай дарозе, па якой правозіліся масы таннага хлеба; і сэнс беларускай гаспадаркі заключаўся ў тым, каб вытворчасцю больш інтэнсіўных культур не толькі запоўніць недахоп у хлебе, але і атрымаць вядомага роду грашовыя лішкі. Як толькі ён адчуваў кірунак рынку, ён неадкладна прыстасоўваў да яго сваю гаспадарку, падымаючы яе усё да больш і больш вышэйшых і інтэнсіўных формаў. Калі ён не адразу стаў на гэты шлях, бо ён быў звязаны з усёй астатняй Расіяй, маючы прытым свае мясцовыя недахопы. Трэба быў час для зжыцця рэшткаў сярэднявечча, трэба была наяўнасць умоў капіталізацыі гаспадаркі. Праца ішла ў краіне беднай капіталамі, у краіне, у якой горад вельмі ў малой ступені стымуляваў гаспадарку, і яна павінна была шукаць выхады сваёй энергіі за межамі раёна. І беларус выходзіў з гэтых цяжкасцяў з вялікай гаспадарчасьцю і настойлівасцю.

§ 5. ІНДУСТРЫЯЛІЗАЦЫЯ

60-я гады, з'яўляючыся працягам прыгоннай эпохі, прадстаўлялі сабой вельмі бледны фон прамысловай дзейнасці. Масу гарадскога і местачковага насельніцтва абслугоўваюць яшчэ рамеснікі, якіх у 60-х гадах налічваецца 36 тыс. чалавек. Пануе рамяство на заказ і нават на хаце ў заказчыкаў. Тое, што тагачасныя статыстычныя звесткі называлі фабрыкамі і заводамі, большай часткай былі толькі больш развітымі рамеснымі майстэрнямі, бо ў сярэднім на кожную фабрыку і завод прыходзілася ўсяго

5,7 рабочых (дадзеныя 1866 г.) з сумай вытворчасці ў 4,8 тыс. рублёў. Сапраўдным фабрычным раёнам можна прызнаць толькі Гродзенскую губ., якая ахоплівала 36% усіх працоўных, 41% усёй вытворчасці і 30% усіх фабрычна-завадскіх прадпрыемстваў. Зрэшты, тут было шмат дробных установ, бо ў сярэднім кожнае фабрычна-завадское прадпрыемства Гродзенскай губ. мела 6,8 фабрычна-завадскіх рабочых. Па не зусім дакладных дадзеных пачатку 70-х гадоў можна адкінуць усе дробныя ўстановы з лікам працоўных да 10, і тады ў Беларусі можна было налічыць, без вінакурных заводаў за ўсё 156 фабрычна-завадскіх прадпрыемстваў з 9,4 тыс. рабочых з вытворчасцю ў 7.000.000 рублёў. Але палова ўсёй гэтай вытворчасці і працоўных прыходзілася на Гродзенскую губ.

Сутнасць працэсу беларускай прамысловасці выяўлялася ў тым, што яе фабрыка ўзбуйняецца і прадукцыйнасць расце хутчэй чым ўзбуйненне самой фабрыкі. Калі 1866 г. прыняць за 100, то ў 1913 г., г. зн., прыкладна, праз 50 гадоў колькасць фабрычна-завадскіх прадпрыемстваў зменшылася ўдвая, колькасць рабочых вырасла ў 3,3/4 разы, а сума вытворчасці ў 6,3 разы. Калі зыходзіць з росту ў сярэднім кожнага прадпрыемства, то 1913 да 1866 выкажацца ў такіх суадносінах: сярэдняя колькасць рабочых вырасла ў 6,5 разоў і сума вытворчасці ў сярэднім на адну фабрыку вырасла ў 10,6 разоў.

Гэта вельмі шаноўны рост. У 1908 г. колькасць рабочых Беларусі складала 2,2% рабочых ўсіх рускіх фабрык, а ў 1913 г. мы ўжо мелі 3,5% усіх працоўных. Нашы фабрыкі складалі 10,6% усіх фабрычна-завадскіх прадпрыемстваў былой імперыі (без горных заводаў) у 1908 г. і ўжо 11% у 1913 г.

Праўда, фабрычна-завадскія прадпрыемствы ўсё яшчэ насілі характар дробнай прамысловасці, але назіраецца працэс яе узбуйнення. У 1902 г. толькі 17% яе, лічачы па ліку працоўных, магло быць аднесена да разраду буйной прамысловасці, а ў 1913 г. - ужо 22,3%.

Гэтым адзначаецца рост індустрыялізацыі краіны. Але, вядома, ўсё ж прамысловасць яшчэ не дасягнула памераў буйнога эканамічнага фактару. Пакуль бачна толькі тэндэнцыя гэтага развіцця. Мы ўсё ж адставалі ад усёй астатняй Расеі, калі браць яе ў цэлым, бо ўжо ў 1908 г. прадукцыйнасць рускай прамысловасці на аднаго жыхара ў сярэднім была 30 руб., а ў 3-х губерніях Беларусі - толькі 6 руб. Праўда, ужо ў 1913 г. гэтыя суадносіны некалькі падняліся.

Наша прамысловасць засяроджвае сваю ўвагу галоўным чынам на перапрацоўцы прадуктаў мясцовай вытворчасці. Выключэнне адносіцца да той часткі апрацоўкі кудзелістых рэчываў, якая перапрацоўвала бавоўну і часткай прывазную поўсць, да тытунёвых фабрык і да апрацоўкі металаў.

Але ў той жа час, як апрацоўка кудзелістых рэчываў некалькі зніжалася, апрацоўка металаў, хімічная вытворчасць (запалкі), пісчапапяровая [прамысловасць] давалі значны рост.

На жаль, рынак Беларусі не вывучаны, тым не менш, можна заўважыць буйныя змены, якія ў ім адбываліся ў апошнія 10-15 гадоў. Вываз сыравіны, прытым сыравіны грубай, характарызаваў наш экспарт у першыя дзесяцігоддзі вывучаемай эпохі - яснога тавару ў неперапрацаваным выглядзе, лёну, пянькі. Увоз складаўся пераважна з прадуктаў земляробства. Але дадзеныя 1900 ўжо паказваюць, што разам з грубым таварам, разам з 262 млн. пудоў лясных матэрыялаў, мы адпраўлялі 1,3 млн. пудоў прадуктаў харчавання, г. зн. малочных і мясных прадуктаў. Тады ж мы атрымалі 24 млн. пудоў выкапняў і металаў у сырым выглядзе (для перапрацоўкі ў краіне беднай гэтай сыравінай), мануфактуры і, нарэшце, 23 млн. пудоў хлебных прадуктаў.

Але напярэдадні вайны ўжо адзначаецца змяненне ў формах нашага экспарту. Колькасць вывозімага лёну за 10 гадоў павялічваецца на адну трацiну. Расце вываз каровінага масла, яек, сыру, жывой і бітай птушкі, садавіны, і, наогул выхаду інтэнсіўных прадуктаў, часткай на рускі, часткай на замежны рынак. Ідзе вываз бульбы. Колькасць ўвозімых коней перавышае колькасць іх вывазу, што ўяўляе станоўчую з'яву. Даволі значны вываз жывой рагатай жывёлы зніжаецца і затым нават дае павышэнне атрымання жывёлы над вывазам. І гэта з'ява станоўчая, бо потым быдла вывозіцца ад нас у перапрацаваным выглядзе. Вываз лясных прадуктаў у грубым, неапрацаваным выглядзе падае. Але затое расце вываз перапрацаванага лесу. Жалезных вырабаў ўвозіцца ў тры разы менш, чым жалеза і сталі. Такім чынам, ідзе перапрацоўка гэтай сыравіны на мясцовых заводах. Наадварот, вываз сельскагаспадарчых машын і прылад пачынае гуляць буйную ролю нараўне з буйным жа іх увозам. Гэта значыць, што не вырабляемыя ў Беларусі машыны і прылады паступаюць да нас, а з другога боку, нашы вырабы знаходзілі сабе рынак за межамі краіны. Вываз беларускіх вырабаў дае магчымасць увозіць з іншых раёнаў па 15 арш[ын] паркалю ў год на кожнага жыхара, па 8 фун[таў] цукру, па 0,2 пуда газы, недастачу хлеба і інш.

І нядзіўна, што нацыянальны даход стаў хутка ўзрастаць. У гэтым сэнсе Беларусь не адставала ад іншых раёнаў Расіі. Увесь яе нацыянальны даход з 1900 г. па 1913 г. вырас удвая, падняўшыся з 576 млн. да 1 мільярда, або да 770 млн. у 1913 г. па цэнах 1900 (разлікі Г. Гарэцкага). Але важна ведаць тое, што ў складовай частцы нацыянальнага даходу, прыбытак ад прамысловасці дае найбольш рэзкі ўздым. У 1900 г. сельская гаспадарка Беларусі дало 54% усяго нацыянальнага даходу, а

прамысловасць - толькі 15%. Лясны промысел знізіўся на 3,3%, менш значнае зніжэнне назіраецца ў іншых галінах. Але да 1913 прамысловасць дала павелічэнне на 5,6%, і ўдзел нашай прамысловасці ў даходзе Беларусі стаў набліжацца да памеру ўдзелу ўсёй прамысловасці імперыі ў яе нацыянальным даходзе (24%).

Увесь гэты шэраг падбадзёрваючых з'яў, кажа нам, што пры беднасці глебы, мы зрабілі вялікія поспехі ў тэхніцы сельскай гаспадаркі (па даследаванні В. Абухава). Па ўраджайнасці жыта Гродзенская губ. зрабіла найбольшыя поспехі ў параўнанні з іншымі губернямі Еўрапейскай Расіі, на 3-м месцы стаяла Мінская, на 5-м Віленская. На 11-м месцы - Магілёўская і толькі 2 губерніі апынуліся ў сярэдзіне. Па развіцці і перапрацоўцы жывёлагадоўчых прадуктаў, па ўмацаванні травасеяння Беларусь спачатку вылучалася сярод іншых губерніяў, па ўжыванні сельскагаспадарчых машын і прылад, нарэшце, пачынала нават раўняцца з усёй астатняй Расіяй у галіне прамысловасці. Гэта азначае не толькі абсалютны рост дабрабыту, але і нараджалася, магчымасць утрымліваць у нетрах Беларусі залішняе насельніцтва. І важна яшчэ падкрэсліць тую акалічнасць, што калі прамысловасць пераходзіла ў рукі буйнога капіталу, што цалкам натуральна пры ўмовах буржуазнага ладу, то ў галіне сельскай гаспадаркі выступала сялянская маса, і можна амаль беспамылкова сказаць, што амаль палова нацыянальнага даходу пры слабасці памешчыцкай гаспадаркі, была вынікам яе працы. Адзіны адмоўны бок у становішчы сялянскага класа, выпраўляемы цяпер рэвалюцыйным урадам, было значнае расслаенне вёскі.

§ 6. НЕКАЛЬКІ ЗАКЛЮЧНЫХ ЗАЎВАГ

Нашы заключныя заўвагі да гэтай главы будуць, па сутнасці, заключэннем да ўсёй кнігі, хоць за гэтай главай ідуць яшчэ некалькі. І гэта цалкам зразумела. Мы толькі далі агляд гісторыі гаспадаркі апошняга паўстагоддзя - гісторыі эканамічных суадносін. Гэта базіс, без якога не будзе зразумела ніякая буйная гістарычная з'ява, без яго невытлумачальны паміжкласавыя суадносіны.

Але эканамічныя суадносіны нядаўняга мінулага падвялі нас да сённяшняга дня - да сацыяльнай рэвалюцыі, а гэта значыць, што падвялі нас да перабудовы вытворчых адносін. Без сумневу, будучыя гісторыкі нашых дзён далёка не аднолькава будуць разглядаць знешнюю форму толькі што пройдзенага рэвалюцыйнага этапу: адны будуць уздрыгацца, іншыя захапляцца. Але бясспрэчна, нягледзячы ні на якія рознагалоссі ў поглядах, гісторыкі рэвалюцыі сыйдуцца ў адным выніку яе наступстваў. Рэвалюцыя прывяла да перамогі над усялякімі рэшткамі сярэднявечча,

прыгону, яна ўсе гэтыя рэшткі ў корані вырвала з жыцця. Яна адрэзала ад сённяшняга дня ўсе гэтыя налёты далёкай даўніны.

Чытач заўважае, што мы гаворым пра тыя самыя рэшткі сярэднявечча ў галіне матэрыяльных суадносін, якія каля чвэрці стагоддзя таму назад былі выдатна высветлены ў працах В. І. Ільіна і барацьбу з якімі ён паставіў у першую чаргу, як палітычны дзеяч. І гэта быў зусім правільны пункт гледжання, апраўданы не толькі тэорыяй, але і фактамі нядаўна перажытых намі дзён. Усё гэта значыць, што старыя вытворчыя формы адмерлі і цяпер выпрацоўваюцца новыя вытворчыя адносіны.

Папярэдні выклад і тлумачыць нам прычыну сярэднявечных састарэлых вытворчых формаў і непазбежнасць пераходу да новых. Уваходзіць у новае жыццё новае звяно гісторыі, зразуметай на фоне матэрыяльных суадносін.

І гістарычнае мінулае тлумачыць нам прычыны гэтага пераходу ў яго сацыяльна-эканамічных умовах.

Гістарычная сутнасць гэтых умоў заключалася ў няўхільнай і напружанай барацьбе працоўных элементаў з непрацоўнымі. Гэта барацьба класавая і яна адбывалася ва ўмовах класавых суадносін. Гэта была барацьба працоўнага сялянства з непрацоўным землеўладаннем. На працягу шэрагу дзесяцігоддзяў працоўны элемент захоплівў у непрацоўнага ўсё большую і большую колькасць матэрыяльных выгод. Гэта была барацьба за жыццё бягучых і будучых пакаленняў і яна пагражала перайсці ў барацьбу за жыццё, у мэтах знішчэння камандуючых класаў. Але для гэтага працоўныя нізы перш за ўсё павінны былі замацавацца матэрыяльна, з дапамогай працы адбіць дастатковую колькасць матэрыяльных выгод, атрымаць ўменне і навыкі здабываць іх і пашыраць сваёй працай і розумам. І на гісторыі беларускай гаспадаркі ясна бачны вынікі гэтай падрыхтоўчай барацьбы. Бо перш, чым выбухае рэвалюцыя, перш чым адзін клас рашаецца са зброяй у руках выхапіць у іншага ўладу, ён павінен ўмацавацца матэрыяльна, ён павінен наблізіцца да дамінуючага становішча на поле эканамічных суадносін. Асобныя паўстанні, пратэсты, усякага роду падрыхтоўчая, перадрэвалюцыйная праца - усё гэта толькі знешнія праявы над перабудоўваючыміся вытворчымі суадносінамі, ідэалагічная надбудова над імі. На перамогу ў барацьбе за панаванне, аддалены ад улады клас можа разлічваць толькі тады, калі ён інстынктыўна пачынае адчуваць сябе дастаткова моцным і ў матэрыяльным стаўленні.

Гісторыя беларускай гаспадаркі дае нам выдатныя ілюстрацыі да толькі што сказанага. На працягу шэрагу дзесяцігоддзяў працоўны клас адбіў у непрацоўнага цэлы шэраг выгод. Ён перасягнуў свайго суперніка

памерамі пазямельнай плошчы, памерамі пасеву, памерамі збору хлябоў, ён, нарэшце, стаў параўноўвацца з непрацоўнымі гаспадаркамі па уменні карыстацца палепшанай тэхнікай. Усё гэта высвятляецца на прыкладаемай дыяграме. Яна выразна малюе стварыўшыяся ў перадрэвалюцыйны момант эканамічныя суадносіны вёскі. Не будзем тлумачыць гэтай дыяграмы, скажам толькі, што чытач, уважліва сачыўшы за папярэднім выкладаннем, знойдзе ў ёй некаторыя ўмоўныя дапушчэнні, на жаль, выкліканыя станам нашых статыстычных дадзеных.

дыяграма

Ўладанне матэрыяльным базісам няўхільна падводзіла беларускае сялянства да барацьбы з непрацоўнымі элементам, да барацьбы за ўладу, за далейшы кірунак палітыкай краіны. Сялянскі клас зрабіў вялізныя посьпехі. І гэтыя посьпехі далі яму права патрабаваць знішчэння ўсякага роду рэшткаў старых вытворчых формаў і пераходу да новых.

Камандуючы непрацоўны клас не мог без барацьбы пайсці на саступкі, ён не быў прыдатны на правядзення ў жыццё новых пачаткаў і ён павінен быў быць змецены. Рэвалюцыйны падыход да барацьбы аказаўся больш прыдатны і практычны, чым эвалюцыйны. Сапраўдным пераможцам з рэвалюцыі выйшаў сялянскі працоўнай клас, пануючы ў краіне па сваёй колькасці і па адбітым у зямельнай буржуазіі матэрыяльным выгод. Ставячы так пытанне, пішучы гэтыя радкі разумее, што выкліча доўгі шэраг пярэчанняў, якія будуць зводзіцца да абароны пераважнага значэння ў рэвалюцыі класа прамысловых працоўных. Зараз тут, у заключэнні да гістарычнай кнігіе не даводзіцца аспрэчваць магчымыя пярэчанні і больш падрабязна аргументаваць вышэйвыказанную думку. Але думка гэта зводзіцца да таго, што асноўным рэвалюцыйным элементам, вядома, быў селянін, як пастаўшчык працоўнай сілы і пастаўшчык рэвалюцыйнай арміі. Як элемент, якая вылучае цэлы шэраг чыста сялянскіх урадаў. Па вонкавай форме перамог рэвалюцыйны кірунак прамысловых працоўных, па сутнасці сапраўдным рэвалюцыянерам і сапраўдным пераможцам з'явіўся працоўны элемент вёскі. І калі былі моманты, калі ўжо савецкая ўлада ў запале рэвалюцыйных поспехаў у сваіх будаўнічых шуканнях спрабавала будаваць эканамічную палітыку краіны на вытворчых адносінах, дзе панаваў бы фабрычны працоўны, то ў канчатковым выніку гэтыя шуканні прывялі яе да стварэння і будаўніцтва вытворчай палітыкі на базе працоўнага сялянства. А гэта азначае, што да апошняга элемента фактычна і пераходзіць ўлада, накіроўваючая і кіруючая ўладай у краіне. Інакш і быць не можа. І рэвалюцыйная сялянская

Расія, разбіўшыся цяпер на нацыянальныя, блізкія перш за ўсё да сялянскага светапогляду часткі, дае кірунак гаспадарчай і адміністрацыйнай палітыкі краіны, г. зн. атрымала тое, што ёй належыць па праву пераможцы. І беларускае мінулае, з-за таго, што гэтая краіна ў аснове сваёй сялянская, дае найбольш рэльефнае тлумачэнне толькі што выказанай думкі.

ГЛАВА XX
НАЦЫЯНАЛЬНЫ НАКІРУНАК ПЕРЫЯДУ ПАДРЫХТОЎКІ ДА АДРАДЖЭННЯ

§ 1. АГУЛЬНЫЯ ЎМОВЫ ПРАЦЫ

Год паўстання, 1863 г., быў апошнім годам, калі з'явіліся друкаваныя літаратурныя творы на беларускай мове. Гэта была агітацыйная літаратура, выпушчаная як паўсталымі палякамі, так і іх супернікамі. Абодва бакі як бы спахапіліся ў год паўстання і ўспомнілі аб тым, што імі забыты галоўны элемент краю, карэннае яго насельніцтва, беларускі мужык. Мы бачым некалькі брашур, выдадзеных паўстанцамі: «Мужыцкая праўда», «Гутарка старога Дзед», «Добрыя весці» і нек. інш ... Адваротны бок таксама выпусціў некалькі брашур антыпольскага характару. Такая, напр., выпушчаная ў Вільні ў 1863 г. брашура пад загалоўкам «Апавяданні на беларускай мове», у якой гаворка ідзе аб уніі, і якая ў агульным накіравана супраць паноў. Пушчана ў абарачэнне некалькі песень таго ж характару: «Быў на Русі чорны бог», «З-за Слуцка, з-за Клецка» і інш. У Варшаве з'явіўся першы буквар на беларускай мове.

Але абодва бакі спазніліся ў сваім звароце да беларускага народу. З тых часоў беларуская літаратура, як і ўсё інтэлектуальнае жыццё ў нашым краі замірае на некаторы час, дзякуючы цэнзурным абмежаванням і разгрому.

У 80-х гадах, асабліва на мяжы 90-х, з цяжкасцю прабіваецца нарастаючая беларуская інтэлігенцыя. Так як яна выходзіць з сялянскага асяроддзя, з мяшчанства, з асяроддзя убогай шляхты, то нямала працы і намаганняў каштавала першым яе прадстаўнікам прайсці праз суровыя гімназіі нашага акругі, асабліва пры цяжкім рэжыме Сергіеўскага, не які любіў людзей з народу, і наогул нават асцерагаўся мясцовых беларусаў; затым той жа інтэлігенцыі без сродкаў даводзілася прабіваць сабе дарогу ў

універсітэцкіх гарадах. Гэта было вельмі цяжка. Аднак, да гэтага часу ўсё ж беларусы прабіліся праз горан тагачасных навучальных устаноў, з'явіліся ў універсітэтах, а пазней і ў родным краі, вядома, на другарадных мала прыкметных адміністрацыйных месцах, у якасьці настаўнікаў гімназій, сакратароў статыстычных камітэтаў і г.д. Вышэйшая адміністрацыя сістэматычна не давала ходу беларускім выхадцам. Папячыцель Сергіеўскі беларусам ці не даваў месца, ці даваў бедныя месцы, а прызначыўшы на пасаду, на ўсялякі выпадак, трымаў у падазрэнні настаўніка беларуса і наогул з адкрытай непрыязнасцю ставіўся да ўсіх тых, якія выказалі цікавасць да вывучэння краю. Амаль да канца 90-х гадоў мясцовым людзям, якія стаяць на службе, цяжка было пісаць пра «Паўночна-Заходні краі», калі яны не выказвалі сябе заўзятымі прыхільнікамі афіцыйнай дактрыны. Сяк-так некаторым, як А. П. Сапуноў, або Е. Р. Раманаў і інш. атрымалася выдаваць цяжкавагавыя навуковыя матэрыялы, але і за гэта яны былі зазналі ўціск ад навучальнай акругі.

Аднак, сіла рэчаў, і моцнае беларускае нацыянальнае пачуццё брали сваё і прабівалі праломы ў гэтым афіцыйным антаганізме да ўсяго беларускага, часам прынароўліваючысь да агульнага тону. Часам сьветачы беларускага адраджэння выяўляліся удалечыні ад радзімы.

§ 2. ЗАРАДЖЭННЕ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ

У Пецярбургу кружком студэнтаў выдаецца нелегальная газета «Гоман». Гэта быў першы предвеснік. З 1887 г. пачынаецца праца кіеўскага гуртка. Яго спроба выдаваць што-небудзь у Кіеве на беларускай мове пацярпела крах. Выдадзена была толькі брашура М. В. (Доўнар)-Запольскага «Беларускае вяселле і вясельныя песьні». Агульны яе тон нацыянальна-навуковы. Тым жа гуртком у Маскве два гады выдаваўся - за 1889 і 1890 - «Каляндар Паўночна-Заходняга краю» пад рэдакцыяй М. (Доўнар)-Запольскага. Асаблівасцю гэтага календара, на які пры ўсіх аглядах беларускага адраджэння звычайна паказваюць, як на першы яго предвеснік, як было зразумета ў беларускай правінцыі, было імкненне правесьці некаторыя літаратурныя творы на беларускай мове, што рэдакцыі і ўдалося зрабіць, змясціўшы некалькі вершаў. Затым, у гэтым «каляндары» сустракаецца шэраг навуковых артыкулаў па гісторыі і этнаграфіі, прычым у якасці супрацоўнікаў выступаюць некалькі буйных імён: прафесар В. З. Завітневіч (беларус), прафесар Э. А. Вальтэр (літовец), В. Б. Антонавіч (арт[ыкул] «Брагінская воласць»), В. П. Галубоўскі (артыкул «Аб Уладзіміры Святым»), перавыдадзены быў «Гапон», нарэшце, у гэтым «каляндары» з'яўляюцца упершыню падрабязна складзеныя статыстычныя звесткі аб Беларусі. Такім чынам, пад выглядам «Календара» з'явіўся

альманах, прысвечаны розным бакам вывучэння Беларусі. Зараджаючыся рух меў яснае ўсьведамленне аб той канчатковай мэце, да якой ён імкнуўся, аб тых ідэалах, якія ён хацеў распачаць сярод беларусаў. У 1891 г. паэт Багушэвіч, вядомы пад псеўданімам Мацея Бурачка, пісаў у прадмове да выдадзенага ім у Кракаве зборніка «Дудка беларуская», звяртаючыся да землякоў: «Я сам калісь думаў, што мова наша - "мужыцкая" мова і толькі таго!» Але потым аўтар прадмовы кажа пра сябе, што ён шмат чытаў і з шматлікімі пазнаёміўся і цяжкі роздум стаў яго брацъ: «Божа ж мой, божа! што ж мы за такі бяздольныя». Маленькая Балгарыя, Харваты, Чэхі і іншыя маюць сваю літаратуру, гавараць на сваёй роднай мове. Але хіба наша мова не такая, каб на ёй можна было пісаць. «Ой не! Наша мова для нас святая, бо яна нам ад бога даная, як і іншым добрым людцам і кажам жа мы ёю шмат і добрага, алё так ужо мы самі пусцілі яе на здзек». І сам аўтар вырашае пісаць на беларускай мове, заклікаючы ў той жа час сваіх суродзічаў берагчы родную мову: «Шмат было такіх народаў, што страцілі [найперш] мову сваю, так як той чалавек прад скананнем, катораму мову спачатку займе, а потым і зусім змаўкае. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб ня умёрлі! "

У наступны час Багушэвіч быў вельмі папулярны ў беларускім асяроддзі, але цяпер цяжка сказаць, у якой ступені яго кніжка, выдадзеная ў Кракаве, была вядома ў самой Беларусі, але выказаныя ім ідэі спавядалі тады шматлікія.

У 1888 г. на старонках «Мінскага лістка», тады вельмі папулярнай у краі газеты, друкаваўся доўгі шэраг артыкулаў М. В. Доўнар-Запольскага пад загалоўкам «Беларускае мінулае», перавыдадзеныя потым асобнымі брашурамі. Аўтар падводзіць вынікі сваім нарысам ў такіх словах: «Ужо з гэтых беглых нарысаў можна, як здаецца, вывесці заключэнне, што беларускае племя мела сваю гісторыю, адметную ад гісторыі суседніх, роднасных яму плямёнаў, свой гістарычны традыцыйны пачат, што гэты пачатк яно некалі ўпарта адстойвала. Акрамя таго, беларускі народ мае этнаграфічнае адрозненне ад суседніх народнасцей, адрозніваецца ад іх складам свайго развіцця, паняццямі і схільнасцямі. У вуснах яго яшчэ захавалася маса песень, з якіх шматлікія дыхаюць роднай, запаветнай даўнінай, малююць бытавы стан жыцця, у іх апявае беларус сваю радасць і гора... Гэта хапаючая душу песьня народа-раба, стогнучага сярод ганенняў, пад ярмом чужаземнай няволі ... наогул наша народная творчасць складае наша багацце, якім беларусы могуць ганарыцца, якое павінны падтрымліваць і захоўваць. Нарэшце, ёсць яшчэ запавет у беларусаў - свая мова». Ахарактарызаваўшы старажытнасць мовы, аўтар далей з вялікай асцярожнасцю (відавочна, з прычыны цэнзурных умоў) пераходзіць да

пытання аб сутнасці народнага арганізма (гэтыя погляды далёкія ад пазнейшага марксізму названага аўтара) і ў яго заключэнні выступае думка, што Беларусь - асаблівы народны арганізм, які меў сваё самастойнае мінулае, можа і павінен мець і сваю самастойную будучыню: «...народ, пазбаўлены палітычнага жыцця, заглушаны унутраным прыгнётам, часам на цэлыя стагоддзі сыходзячы з палітычнай арэны і як бы заціхаючы, такі народ, калі ён не страціў сваёй мовы, этнаграфічных асаблівасцяў і інш., зноў выступае на арэну, калі не палітычнага, то, хоць бы сацыяльнага і разумовага жыцця. Такія якасьці і крэпасць народнага грамадскага арганізма», - і далей аўтар вядзе гаворку аб неабходнасці і карысці беларускага нацыянальнага адраджэння.

У 90-х гадах літаратурнае і культурнае адраджэнне Беларусі выяўляецца ўжо шматлікімі шляхамі. Яно выяўляецца, перш за ўсё, у імкненні да ўсведамлення гістарычнага мінулага і сучаснага стану Беларусі. Праца ідзе ў двух напрамках. У мясцовых афіцыйных газетах і ў шматлікіх неафіцыйных з'яўляюцца артыкулы, якія ў той ці ў іншай ступені падымаюць беларускае пытанне. Друкаваць было магчыма толькі ў афіцыйных выданнях, таму што чыноўніцкая цэнзура выявілася менш строгай, а сярод рэдактараў знайшоўся шэраг беларусаў, у якіх цаплілася нацыянальнае пачуццё. У мясцовых газетах, напр., у «Менскім лістку», у «Віленскім весніку», у «Губернскіх ведамасцях» з 1887 сістэматычна з'яўляецца шэраг артыкулаў М. В. Доўнар-Запольскага, часам пад поўным прозвішчам, часам пад ініцыяламі, часам пад псеўданімам. Гэтыя артыкулы разглядалі статыстычнае і эканамічнае становішча Беларусі, яе гісторыю, асаблівасці побыту, гэта былі накіды ўражанняў ад падарожжаў. Тут няма патрэбы пералічваць гэтыя артыкулы, з прычыны іх шматлікасці цяжка было б ахарактарызаваць іх. Увогуле тон гэтых артыкулаў - гэта доказы спрадвечнай дзяржаўнай адасобленасці беларускага народу, яго адрозненне ад іншых славянскіх народаў і яго права на самастойнае існаванне. Так як многія з гэтых артыкулаў мелі форму крытычных водгукаў, забяспечаны былі навуковым апаратам, то цэнзура прапускала нярэдка вельмі гарачыя заклікі да нацыянальнага адраджэння.

З цягам часу праца ў гэтым кірунку прымае больш шырокія памеры. У гэтым (літаратурным) напрамку вельмі важна дзейнасць Е. Р. Раманава, які ў мясцовых выданнях, а потым асобнымі брашурамі выпускае паўбелетрыстычныя нарысы з беларускага жыцця, часам пад сваім прозвішчам, часам пад псеўданімам «Радзіміч», часам ананімна. Такія яго апавяданні "Ваша міласць Восіп», «Кара ў сто гадоў», «Плач беларускай зямлі" і некаторыя іншыя. Ім жа перавыдадзены «Тарас на Парнасе», раней выпушчаны з літаратурным увядзеннем М. В. Доўнар-Запольскага. У

канцы 90-х гадоў Е. Р. Раманаў выпускае шэраг зборнікаў і матэрыялаў, аб якіх нам прыйдзецца яшчэ казаць. Гэтыя зборнікі і матэрыялы ўяўляюць сабой навуковыя працы. Яны ўсё ж будзілі думку ў кірунку беларускага адраджэння. Вельмі карыснай была дзейнасць А. К. Ельскага, які пісаў свае артыкулы на польскай мове ў нацыянальным беларускім напрамку, але паспеў выпусціць і некалькі брашур на беларускай мове, напр., «Слова аб праклятай гарэлцы" і "Аб жыцці і смерці пьяніцы» (Пецярбург , 1900 г.), брашуру аб эміграцыі і некаторыя іншыя. Некалькі раней з'яўляюцца «Багацеі» Брайцава, пазней «Казакі», выданне А. К. (1904 г.), вельмі цікавы зборнік апавяданняў А. Пшчэлка "Нарысы і апавяданні з жыцця беларускай вёскі» (1906 г.), складзены з раней змешчаных у «Віцебскіх ведамасцях».

Усе гэтыя праявы беларускага нацыянальнага руху адносна нешматлікія, што тлумачыцца тагачаснымі ўмовамі, бо ў форме асобных брашур і асабліва цалкам на беларускай мове друкаваць ўсё ж было немагчыма, ці толькі выпадкова тое-сёе праслізгала. Таму і перыяд беларускага адраджэння, пачаўшыйся ў 90-х гадах, можа быць належным чынам ацэнены толькі тады, калі ў абарот вывучэння ўвойдзе ўся літаратура: навуковая, паўбелетрыстычная, белетрыстычная з частковым ужываннем беларускай мовы, якою былі напоўнены тагачасныя нашы перыядычныя выданні, гэта значыць тыя афіцыйныя выданні, пра якія мы гаварылі. Таму нельга без падзякі не ўспомніць рэдактараў мясцовых ведамасцей і рэдактараў «Віленскага весніка» (Бывалькевіча і Уруцэвіча), якія напаўнялі свае выданні артыкуламі беларускіх патрыётаў. Размяшчэнне ў гэтых выданнях артыкулаў было і вельмі мэтазгодна: звычайна гэта былі адзіныя перыядычныя выданні, якія даходзілі да народнага настаўніка, сьвятара, наогул да сельскай інтэлігенцыі.

§ 3. РОЛЯ МЯСЦОВЫХ ВЫДАННЯЎ

Наперад папярэджваю, што мы прывядзем вельмі няпоўныя звесткі, бо не маем ні магчымасці, ні месца надаць ніжэйадзначаным даведкам належную паўнату, мы ў самых агульных рысах і пазнаёмім чытача з характарам тагачасных мясцовых выданняў, хоць бы для таго, каб з удзячнасцю згадаць хоць некаторыя імёны культурных працаўнікоў.

«Мінскі лісток» пры рэдактары К. І. Зіноўеве і яго пераемніках надаваў месца розным артыкулам, якія характарызавалі Беларусь. Так, па этнаграфіі сустракаем артыкул С. Пільскага «Калядныя звычаі ў Гомельскім павеце» (А.Б.), «Погляды беларусаў на свята Вялікадня», «Троіцын дзень», «Становішча жанчыны ў сялянскім асяроддзі» (з песнямі) і інш. «Педагагічныя погляды беларускага народа» (К. Б-скага) «Беларускі гавар

ці беларускі дыялект», «Месяц і сонейка ў беларускай паэзіі» М. Запольскага і інш.

Па гісторыі, археалогіі і гісторыі права сустракаем артыкулы Н. Янчука «З нагоды археалагічнай знаходкі» К. І. Зіноўева, «Гісторыка-геаграфічныя нарысы Беларусі», шмат артыкулаў А. Слупскага, «Гістарычны нарыс Мазыра», «Старажытныя помнікі Навагрудка» і інш. Сустракаем шэраг артыкулаў не падпісаных. Артыкулы Доўнар-Запольскага («Беларускае мінулае", "Наша навуковая патрэба», «Нататкі аб маючым адбыцца археалагічным з'ездзе» і іншыя). Але цікава, што ў гэтым выданні, мы сустракаем першыя досведы белетрыстыкі з беларускага жыцця з частковым ужываннем беларускай мовы: І. Чыжыка («Ваўкалакі», «Два прыяцелі Івана Пячуры», «У сахі» і іншыя), сустракаем і вельмі ўдалыя пераклады з Сыракомлі нашага паэта Янкі Лучыны. У гэтай жа газеце перавыдадзены і «Тарас на Парнасе».

У «Віленскім весніку» было змешчана шмат артыкулаў па беларускай этнаграфіі, часта без подпісу аўтараў. Па гэтых артыкулах можна было б скласці даволі поўны нарыс этнаграфічнага побыту Беларусі. Затым сустракаем артыкулы Ф. Я. Серна-Солоўевіча («Гісторыка-філалагічныя назвы мясцовасцей Паўночна-Заходняга краю», «Вялікая Прачыста», «Ільін дзень»), з артыкулаў іншых аўтараў назавём археалагічныя артыкулы Макарэўскага, Э. А. Вальтэра («Матэрыялы для археалагічнай карты Віленскай губерніі »і інш.) І. Сіротка (« Гісторыка-этнаграфічны нарыс Крэва»), артыкулы Рубінштэйна (па Літоўскім Статуце), артыкулы А. П. Сапунова. З артыкулаў Доўнар-Запольскага назавём: «Статыстычныя нарысы Паўночна-Заходняга краю», «Агляды дзейнасці сялянскага банка», «Артыкулы па статыстыцы народнай адукацыі», «Аб асушванні балот», «Агляд пахавальных абрадаў у Беларусі», «З гісторыі рамана і павесці ў Беларусі»,«Нарысы падарожжаў па Беларусі»,«Нарысы па гісторыі рэфармацыі ў Беларусі», крытыка-бібліяграфічныя нарысы і г. д.

Буйная роля належыць бясспрэчна «Віцебскім ведамасцям», вакол якіх згуртаваўся тамтэйшы гурток нацыяналістаў-беларусаў. Тут мы сустракаем доўгі шэраг артыкулаў Нікіфароўскага, пра які нам яшчэ давядзецца казаць, Е. Р. Раманава (псеўданім «Радзіміч»). Тут змяшчаліся гістарычныя нарысы Васкрасенскага, (перавыдадзены часткай «Гапон». Тут А. Пшчолка змяшчаў свае шматлікія этнаграфічныя і белетрыстычныя нарысы, надзвычай каларытныя і цікавыя; Астаповіч змясціў нарысы па вывучэнні беларускай народнай паэзіі, якія прадстаўляюць вялікую цікавасць, Доўнар-Запольскі надрукаваў «Тарас на Парнасе»з гісторыка-літаратурным увядзеннем. Часам сустракаем без подпіу аўтараў вельмі цікавыя этнографа-белетрыстычныя нарысы і гістарычныя дакументы,

шэраг артыкулаў такіх шаноўных дзеячоў, як Д. І. Даўгяла, А. П. Сапуноў, Стукаліч і іншых. Сустракаем драматычны эцюд, часткай на беларускай мове - «Наняцца» і шмат інш. Наогул, у гісторыі нашага руху «Віцебскім ведамасцям» і іх супрацоўнікам належыць буйная роля, так як усе гэтыя артыкулы былі прасякнуты выразна выяўленым нацыянальным духам.

У «Магілёўскіх ведамасьцях» з пераходам Е. Р. Раманава ў Магілёў таксама пачынаецца моцны нацыянальны струмень. Тут мы бачым шэраг артыкулаў самога Е. Р. Раманава - гістарычных, археалагічных, этнаграфічных. Артыкулы гэтыя ім потым збіраліся ў асобныя зборнікі.

У «Гродзенскіх ведамасцях» сустракаем таксама доўгі шэраг артыкулаў з менш прыкметнай, аднак, нацыянальнай тэндэнцыяй, але затое вельмі важных ў навуковых адносінах. Такія артыкулы святара Льва Паеўскага аб мясцовых архівах, гісторыя Жыровіцы, артыкулы пра Супрасльскія Лаўры, шырокі артыкул пра лабаран, асцярожны ананімны артыкул аб неабходнасці развіцця беларускай народнай літаратуры па прыкладу Галіцыі. А. Я. Багдановіч змясціў тут вельмі каштоўны нарыс «Перажыткі старажытнага светапогляду ў беларусаў», Доўнар-Запольскі змясціў артыкул аб этнаграфічным вывучэнні Гродзенскай губерніі, «Песні пінчукоў» і інш.

У «Мінскіх ведамасцях» сустракаем выданне народных песень, шэраг артыкулаў А. Слупскага (белетрыстычныя апавяданні з мінулага, гісторыя Менска, гісторыя Вільні, гісторыя габрэяў у Польшчы і Літве), К. Плаўскага па гісторыі Мінска, артыкулы Доўнар-Запольскага аб археалагічных раскопках у Менску і буйную працу Г. Х. Татура «Нарыс археалагічных помнікаў у Мінскай губерніі».

«Смаленскі веснік» гэтага перыяду дае доўгі шэраг дробных, але вельмі карысных у навуковым дачыненні артыкулаў і нарысаў з беларускага жыцця. Такія-сякія матэрыялы друкаваліся ў «Ковенскіх ведамасцях».

§ 4. НАВУКОВЫЯ ПРАЦЫ

Паралельна з ажыўленнем беларускіх ідэй ішла праца па высвятленні беларускага мінулага і сучаснасці ў навуковых адносінах. З кожным годам дадаваліся працаўнікі на гэтай ніве. Зразумела, няма патрэбы і магчымасці ў гэтым кароткім нарысе акрэсліць усю гэтую шырокую працу, якой у працах Е. Ф. Карскага і А. Н. Пыпіна прысвечаны шматлікія сотні старонак, усё ж не ахопліваючыя ўсяго зробленага ў гэтым кірунку. Абмяжуемся толькі самымі беднымі указаннямі.

Пачнем з этнаграфічных прац, з прац найстарэйшага прадстаўніка гэтай навукі, часткай адносімых яшчэ да папярэдняга перыяду, І. І.

Насовіча. Ён нарадзіўся ў Быхаўскім павеце ў 1788 г. і памёр у Мсціславе ў 1877 г., сын сельскага дзяка з прыгонных, скончыў Магілёўскую духоўную семінарыю і ўсё жыццё сваё правёў у роднай губерніі на педагагічнай ніве. Яшчэ ў палове XIX ст. ён стаў збіраць, па радзе сельскіх бацюшак, этнаграфічны матэрыял, а затым узяўся за сваю працу, складанне слоўніка беларускай мовы. У пачатку 60-х гадоў быў ужо гатовы беларускі слоўнік, а роўным чынам прадстаўлены ім і некаторыя іншыя працы аб беларускіх прыказках і іншыя.

Працы гэтага бескарыслівага працаўніка шмат у чым з’явіліся карыснымі наступным навукоўцам. З ліку найстарэйшых з іх варта згадаць П. В. Шэйна, віцебскага габрэя, потым ахрысціўшагася і быўшага шмат гадоў выкладчыкам Віцебскай гімназіі, яму належыць шэраг зборнікаў беларускіх песень, запісаных часткай ім самім, часткай жа выдадзеных ім па запісе іншых.

Шэйн цікавы для нас як вучоны-этнограф. Іншы кірунак атрымалі этнаграфічныя працы Н. Я. Нікіфароўскага (1845-1910) і іншых. Нікіфароўскі - сціплы настаўнік народнай школы, а потым падрыхтоўчых класаў Віцебскай гімназіі, усё сваё жыцьцё правёў у родным горадзе. Ён пачаў сваю працу першапачаткова ў якасці супрацоўніка Шэйна і сваімі запісамі і веданнем народнага жыцця прынёс вельмі вялікую карысць выданням апошняга. З пачатку 90-х гадоў і да канца дзён сваіх Нікіфароўскі прысвяціў сябе самастойнай працы на поле этнаграфіі. Гэта - не звычайны этнограф, які апісвае народныя абрады, або запісвае песні, казкі, але этнограф-бытапісец, чалавек надзвычай назіральны, які ўмее перадаць вельмі тонкія, незаўважальныя для радавога назіральніка рысы народных уяўленняў, паняццяў.

Гэта - сам народ, яго вуснамі перадаючы свае погляды, сваё разуменне жыцця. Доўгі шэраг прац належыць Нікіфароўскаму, з якіх шматлікія ахопліваюць перыяд 60-х гадоў і аднаўляюць перад намі карціну народнага светапогляду далёкага мінулага. Такія "Нарысы Віцебскай Беларусі», «Простанародныя прыкметы і павер'і», «Нарысы простага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі» і шмат іншых.

Не менш выдатнага этнографа, часткай гісторыка і археолага, мы маем у асобе Е. Р. Раманава, які выйшаў таксама з асяроддзя народных настаўнікаў (нарадзіўся ў 1855 г.). Ён выдаў шэраг беларускіх зборнікаў з запісамі казак, песень, духоўных вершаў, матэрыялы для слоўніка. Усё гэта старанна запісаны этнаграфічны матэрыял. Затым яму належыць шэраг гістарычных матэрыялаў, (напр., «Матэрыялы па гістарычнай тапаграфіі Віцебскай губ.»). Ён шмат разоў рабіў раскопкі курганоў і напісаў з гэтай

нагоды шэраг археалагічных артыкулаў. Мы бачым яго актыўны ўдзел у беларускім нацыянальным адраджэнні.

Наша навука павінна ганарыцца вяликай колькасьцю прац па беларускай мове і этнаграфіі, які выдадзены акадэмікам Я. Ф. Карскім, былым раней прафесарам Варшаўскага універсітэта. Пры глыбокай вучонасці, яго працы, з вонкавага боку сухія, як усякія лінгвістычныя працы, прасякнутыя, аднак, вялікай цеплынёй да роднага народу, на служэнне якому ён паклаў ўсё сваё навуковае жыццё. Ён пачаў сваю навуковую працу кнігай «Агляд гукаў і форм беларускай гаворкі». Гэтая кніга была першым цалкам вучоным аглядам асаблівасцей беларускай мовы. Далей идзе шэраг іншых капітальных прац: "Гісторыя гукаў і форм беларускай гаворкі», «Даследаванне аб беларускай Псалтыры XV ст.», шматлікі шэраг артыкулаў па гісторыі мовы і гукавых асаблівасцях мовы, асобных помнікаў, нарэшце, у апошнія гады зьявілася шматтомная праца Карскага пад загалоўкам «Беларусы»; гэта-шырокая энцыклапедыя па вывучэнню беларускай мовы ў яго мінулым і сучаснасці; праца, якая не мае сабе падобных у славянскіх літаратурах.

Мы занадта абцяжарылі б наш кароткі агляд, калі б у падрабязнасці спыняліся на працах іншых навукоўцаў. Таму толькі нагадаем аб этнаграфічных працах Е. А. Ляцкага, А. Я. Багдановіча, М. Янчука, З. Радчанкі, Дабравольскага і інш.

Пераходзячы да прац па гісторыі, пакажам на некаторыя творы гісторыкаў, якія спалучылі ў сваіх занятках вывучэнне гісторыі, мовы і сацыялогіі. З этнаграфічных прац М. В. Доўнар-Запольскага назавем: «Беларускае вяселле ў культурна-рэлігійных перажытках», «Вясельныя песні пінчукоў», «Нарысы сямейнаснага звычайнага права сялян Мінскай губ.», «Беларусы» (этнаграфічны нарыс), «Нататкі пра беларускія гаворкі", "Пінчук» (этнаграфічны зборнік); акрамя таго асобна, у часопісах выдадзеныя матэрыялы. Працы па гісторыі таго ж аўтара: «Дзяржаўная гаспадарка Вялікага Княства Літоўскага», «Заходне-руская сельская абшчына», «Нарысы па гісторыі заходне-рускага сялянства», «Гісторыя крывіцкіх і дрыгавіцкіх зямель», «Баркулабаўскі летапіс» і іншыя выданні матэрыялаў, напр., «Акты Літоўска-Рускай дзяржавы», «Дакументы Маскоўскага архіва Міністэрства юстыцыі».

Важнае значэнне ў справе развіцця нашай гістарычнай навукі маюць працы А. П. Сапунова, віцебскага беларуса, выкладчыка віцебскай гімназіі, а пасля сакратара Віцебскага статыстычнага камітэта. На працягу апошніх дзесяцігоддзяў ён падтрымліваў і адухаўляў навуку на месцы пры тагачасных цяжкіх умовах, злучаючы вучэбную службу і навуковую працу. Яго шматтомнае выданне "Віцебская даўніна» ўяўляе сабой надзвычай

важны звод матэрыялаў з шырокімі даследаваннямі ў прадмовах. Яму належыць гісторыя Віцебскай гімназіі і шэраг іншых прац, напр., «Помнікі часоў старажытных і найноўшых Віцебскай губ[ерніі]» (1903 г.), «Рака Заходняя Дзвіна», «Дзвінскія або Барысавы камяні».

У працах прафесара Кіеўскай духоўнай акадэміі В. З. Завітневіча, мінскага беларуса, чырвонай ніткай праходзіць не толькі навуковае стаўленне да вывучаемага ім пытання, але і цёплы агонь да радзімы. Ён займаеўся археалогіяй ў Мінскай губерніі і выдаў дзве працы па гэтым пытанні, займаўся таксама гісторыяй палемічнай літаратуры XVII ст. («Палінодыя Захара Капысьценскага») і іншымі пытаннямі. Тут варта з вялікай удзячнасцю адзначыць і працы іншых віцяблян: В. К. Стукаліча («Беларусь і Літва", "Нарысы па гісторыі гарадоў Беларусі» і шэраг іншых прац) і працы Д. І. Даўгяла. Яму належыць шмат артыкулаў па розных пытаннях, выданне матэрыялаў, вынятых з актав[ых] кніг Віцебскага архіву. Абодвум належыць бачны ўдзел у мясцовых выданнях, пра што даводзілася казаць.

Нарэшце, у апошняе дзесяцігоддзе з'явіўся шэраг буйных прац віцебчука прафесара І. І. Лапо («Вялікае княства Літоўскае пры Стэфане Баторыі», «Літоўска-Рускі павет і яго Соймік», шэраг прац па вывучэнні судовага ладу, выданне рускага перакладу статута і інш.)

Нарэшце, у апошнія гады з'явілася буйное даследаванне В. І. Пічэты «Аграрная рэформа Жыгімонта-Аўгуста ў Літоўска-Рускай дзяржаве», яму належаць і іншыя артыкулы.

У 90-х гадах і ў пачатку 900-х гадоў нашы навуковыя сілы працавалі разрознена. У апошняе дзесяцігоддзе заўважаецца іншы і больш радасны кірунак у ходзе працы. Навуковыя сілы групуюцца ў мясцовыя навуковыя грамадствы, што, зразумела, спрыяе больш магутнаму руху навукі і выхоўвае любоў да роднай даўніны ў асяроддзі шырокіх грамадскіх элементаў. Так, у 1909 г. у Віцебску была адчынена Віцебская вучоная архіўная камісія. Яна выдала ўжо некалькі тамоў сваіх прац і «Полацка-Віцебскую даўніну». Тут мы бачым працы некалькіх гісторыкаў, імёны якіх ужо даводзілася згадваць: А. П. Сапунова, В. К. Стукаліча, Д. І. Даўгяла, затым М. Д. Ціхамірава, В. С. Арсеньева, С. П. Сахарава, Н. В. Мітрашэнка, Д. С. Леанардава і іншых. У Смаленску з вялікім поспехам таксама працуе мясцовая вучоная архіўная камісія, якая выдае «Смаленскую даўніну», у якой мы сустракаем працы І. Я. Арлоўскага, Г. Бугаслаўскага, В. Арсеньева і інш... Наогул гэтая камісія ўдала пайшла па шляху смаленскага гісторыка Пісарава і іншых гісторыкаў. У Менску з'явіўся Царкоўны гісторыка-археалагічны камітэт, які выдае «Мінскую даўніну», у якой, між іншым, змешчана А. В. Жыркевічам шырокая Двухтомная біяграфія ксяндза

Сенчыкоўскага. У Вільні адрадзіўся Паўночна-Заходні аддзел Рускага геаграфічнага таварыства, і пачаў у 1910 г. выдаваць свае працы, сярод супрацоўнікаў якога мы сустракаем Е. Р. Раманава, Д. І. Даўгяла, В. К. Стукаліча. У Вільні ж камітэт Мураўёўскага музея выпусціў некалькі тамоў «Віленскага часопіса», між іншым, з працамі Е. Ф. Карскага, Н. Нікіфароўскага, А. І. Мілавідава і інш. У Магілёве ўтварылася «Таварыства вывучэння Беларускага краю». З'яўленне грамадства звязана яшчэ з адной радаснай з'явай - заснаваннем і развіццём мясцовых музеяў. Доўга такім адзіным музеем быў музей пры Віленскай публічнай бібліятэцы. У 90-х гадах паўсталі, у значнай ступені дзякуючы энергіі Е. Р. Раманава, епархіяльныя старажытнасховішчы ў Віцебску, у Магілёве, а ў 900-х гадах - у Гродне, Менску і Вільні. Калі ў 90-х гадах адкрыццё старажытнасховішчаў было справай цяжкім, і тым цяжэй было зрабіць кожны музей цалкам нацыянальным, то ў апошні час усе гэтыя музеі служаць ужо нацыянальнай справе, маюць адпаведных супрацоўнікаў і карыстаюцца вялікімі сімпатыямі мясцовага грамадства.

Развіццё беларускай навукі даўно ўжо стала ўзбуджаць яшчэ адно важнае навуковае пытанне - пытанне аб заснаванні беларускага універсітэта. Клопаты аб універсітэце - сумная старонка з гісторыі нашага мінулага. Маючы ў першай частцы XIX ст. дзве вышэйшыя навучальныя ўстановы, у Вільні і Полацку, Беларусь апынулася пазбаўленай іх. Упартыя хадайніцтвы і пры Мікалаю I і пры Аляксандру II сустракалі такіж ўпарты супраціў з боку вышэйшай адміністрацыі. Нарэшце, з пачаткам першай рэвалюцыі гэтыя хадайніцтвы зрабіліся асабліва настойлівымі. З асаблівай стараннасцю адстойвалі віцябляне ідэю універсітэта ў Віцебску і Полацку. З'явіўся шэраг артыкулаў і брашур А. П. Сапунова, В. К. Стукаліча, П. Стральцова і іншых. Гэтае пытанне абмяркоўвалі з'езды мясцовых дзеячаў, але ў царскі час яно не зрушылася.

§ 5. ЗАРАДЖЭННЕ ЛІТАРАТУРЫ НА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Але самай істотнай з'явай гэтага перыяду было адраджэнне літаратуры на беларускай мове. Мы ўжо некалькі разоў падкрэслівалі, што праходжанне праз цэнзуру літаратуры на беларускай мове было справай цяжкай. Але ўсё ж час ад часу праслізгалі асобныя брашуры, артыкулы і вершы, спачатку ў злучэнні з беларускай мовай, а пазней і цалкам [беларускамоўныя]. Так, у «Каляндары Паўночна-Заходняга краю» сустракаем некалькі вершаў на беларускай мове і апавяданні, у якіх гутарковая гаворка перадаецца па-беларуску. Некаторыя творы выходзяць за мяжой.

Так, у 90-х гадах з'яўляюцца брашуры мінскага памешчыка А. К. Ельскага, які тады ўжо быў глыбокім старцам (1834-1916 гг.). Гэта быў беларус польскай культуры, але ўвесь аддадзены беларускай справе. Ён напісаў шэраг навуковых артыкулаў на польскай мове. У 1892 г. у Львове ён выдае пераклад «Пана Тадэвуша». Затым, з 1895 года з'яўляецца яго некалькі брашур на беларускай мове ў Пецярбургу, напр., вершаваная аповесць «Сынок», «Слова аб праклятой гарэлцы», "Аб жыцці і смерці пьяніцы» і інш.

Даволі значную літаратурную дзейнасць у Віцебску развіў Аляксандр Пшчалка. Гэта даволі шматлікія апавяданні з беларускага побыту, большаю часткай на беларускай, поўбеларускай мовах, напр., «Каніцель», «Смяхотныя гутаркі», «Панскае ігрышча» і шмат іншыя. «Замойжанскі кірмаш» карыстаўся ў свой час вялікім поспехам. Усё гэта вельмі цікавыя карцінкі з беларускага жыцця, але аўтар глядзіць на Беларусь і на беларускую літаратуру з вялікарускага пункту гледжання. Для яго беларускі побыт і беларуская мова ёсць вядомага роду правінцыялізм.

Можна назваць некаторых іншых аўтараў таго ж тыпу, напр., Брайцава, яго апавяданне «Багацеі» і нек. інш. Уся гэтая літаратура з'яўляецца пярэдаднем будучай літаратурнай мовы і самастойнай літаратуры.

Літаратура гэтага перыяду ўсё яшчэ носіць характар не самадастатковай літаратуры, але такой, у якой аўтары звяртаюцца да мужыка з павучаннямі (Ельскі), ці ж мае на мэце расказаць свайму брату інтэлігенту аб жыцці або аб пацешных гісторыях беларускай вёскі.

Тады ж зараджаецца і паэтычная літаратура ў асобе Альгерда Абуховіч з Случчыны, А. Гурыновіча, Восіпа Арлоўскага і нек. інш.

Але, зразумела, найбольш бачная з'ява гэтага перыяду - гэта два буйных паэта: Францішак Багушэвіч з Ашмянскага павета, які пісаў пад псеўданімам Мацея Бурачка, і Янка Лучына (Неслухоўскі) з Менска.

Паэзія Мацея Бурачка мае вялікае значэнне не толькі па сваёй нацыянальнай ідэі, але і па таленту аўтара. Багушэвіч належыць да разраду старых дзеячаў. Ён нарадз[іўся] ў 1840 г., навучаўся ў Вільні, потым у Пецярбургу і перад самым паўстаннем з'явіўся ў родным краі, прыняў у ім удзел, быў паранены, пасля скончыў юрыдычны ліцэй у Нежыне, доўга блукаў па Расіі і скончыў жыццё віленскім адвакатам ў 1898 г. Яго творы выйшлі за мяжой у двух зборніках: «Дудка беларуская» (Кракаў, 1891 г., пад псеўданімам Бурачка) і «Смык беларускі» (пад псеўда[німам] Сымона Рэўкі, Познань, 1894 г.). Багушэвіч па справядлівасці, разам з Янкам Лучынай, лічыцца родапачынальнікам беларускай літаратуры. Гэта - таленавітыя невялікія вершы, якія валодаюць непадробным народным

гумарам або ціхай задумённасцю. Кранальная любоў да народу, любоў да роднай Беларусі афарбоўваюць яго паэтычную творчасць. У прадмове ён заклікае да адраджэння беларускай літаратуры, падкрэсліваючы багатыя асаблівасці беларускага мінулага і беларускай мовы.

У невялікай паэме «Кепска будзе", якая заслугоўвае вялікай увагі з мастацкага боку, прасякнутай народным духам і народным светапоглядам, выступае ідэя духоўнай адзіноты беларускага народа, пакінутага сваёй інтэлігенцыяй. З іншага боку - гэта выдатная ілюстрацыя сацыяльнай няроўнасці, характарызуючай наша жыццё. Падобнага роду матывы звычайныя для паэзіі Багушэвіча.

Па словах нашага гісторыка літаратуры Максіма Гарэцкага, Багушэвіч - першы ўсенародны беларускі правадыр і першы беларускі паэт-рэвалюцыянер. Як класавы паэт, прадвеснік сацыяльнай рэвалюцыі, ён займае шаноўнае месца ў сусветнай паэзіі.

Побач з Багушэвічам трэба паставіць Янку Лучыну, інжынера па прафесіі. Ён пісаў на польскай і беларускай мовах, але і ў польскіх творах Лучына часцей за ўсё датычыцца Беларусі і беларусаў. У 1903 г. выйшаў зборнік яго вершаў на беларускай мове, у які ўвайшлі шматлікія вершы, напісаныя да гэтага года; зборнік мае загаловак «Вязанка».

Паэт спявае на мове свайго народа, таму што яго серца закавана тымі ж кайданамі, як і народ, і ў сваім лёсе ён зліўся са сваім народам:

Чы гдзе гора абзавецца,
Як асіна, грудзь трасецца,
Чы пра радасць чую весці,
Усё ў грудзь хаваю гдзесьці.
Мне гаворыць вёска, хата,
Мне гаворыць сэрца брата.
Рад збіраю, што пачую,
У грудзі сваёй нашу я, —
Яж, як траўка на кургане,
Яно ўзыйдзе — песняй стане.

У паэзіі Лучыны мы сустракаем апісанні прыроды з паэтычнай мяккасьцю і гарамычную долю беларускага селяніна. У вершы «Роднай старонцы» [поэт] дае такое апісанне роднай краіны:

Ты нам раскінулась лесам, балотамі,
Выдмай пясчанаю, неураджайнаю,
Маці-зямліца! І умалотамі
Хлеба над мерку не даш звычайную.
А сын твой беднай адзеты сярмягаю,
З лыка пляцёныя лапці абуўшы,
Едзе драбінамі ці калымагаю,
Канём, што цягне як бы заснуўшы.

Усё у табе бедна.

Абодва названыя паэты, роўна як іх папярэднікі, мелі велізарнае значэнне на далейшага развіцця беларускай літаратуры, пышны росквіт якой адносіцца да 90-х гадоў.

Мы разгледзелі той шэраг умоў, які падрыхтоўвалі беларускае грамадства да ўсведамлення ідэі нацыянальнай самасвядомасці, да таго, што гэта ідэя, цесна звязаная з ідэяй паляпшэння і аздараўлення сацыяльнай структуры, ахопіць шырокія масы і дойдзе да народнай свядомасці.

ГЛАВА XXI
ЛІТАРАТУРА ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ

§ 1. БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ СПРАВА - ЁСЦЬ СЯРОД ІНШЫХ НАЦЫЯНАЛЬНАСЦЕЙ ПАСЛЯ ПЕРШАЙ РЭВАЛЮЦЫІ

Гістарычная, гісторыка-літаратурная і этнаграфічная навука пра Беларусь, выпрацаваная ў папярэдні перыяд, мела па сутнасці вялікае значэнне, бо яна паслужыла надзейнай апорай для нацыянальных пошукаў. Вытанчаная літаратура не была яшчэ шырокая, яна знаходзілася ў зачаткавым стане і ўсё ж яна мае такое ж вялікае значэнне, таму што самы факт яе наяўнасці, самы факт дастасаванасьці беларускай мовы для літаратурных мэтаў з'явіўся магутнай апорай у той момант, калі зрух 1905 паставіў нацыянальна настроеныя беларускія сферы перад тварам варожых ім плыняў. Рэвалюцыі 1905 г. скінула кайданы цэнзуры з літаратуры, а роўным чынам і з рэлігіі, якая ў нас яшчэ цесна перапляталася з культурай. Беларуская нацыянальная культура мела цяпер магчымасць сябе праявіць. Але варожыя ёй элементы таксама атрымалі магчымасць ўступіць з ёй у барацьбу. Вось чаму мела вялікае значэнне падрыхтоўка ў справе адраджэння маладой культуры, калі яна тварам да твару сустрэлася, перш за ўсё, са старой польскай культурай.

Пасля паўстання 1863 г. польская літаратура ў Беларусі была заціснута ўрадавымі мерамі. Яна не мела сваіх органаў друку, нават выдавецкая дзейнасць асобных кніг і брашур цалкам спынілася. Польская культура захавалася толькі ў сем'ях, затым яна ўвесь час выяўлялася ў спробах ладзіць школы для навучання польскай мове. Будучы таемнымі, гэтыя школы выклікалі да сябе сімпатыі прагрэсіўнага грамадства. Забаронны закон абыходзіўся разнастайнымі спосабамі. Сярод такіх спосабаў быў адкрыццё школ пад выглядам майстэрняў і г.д. З пачатку 90-х

гадоў прыкметна ажыўленне ў галіне ваяўнічага паланізму. Нараджаюцца грамадствы, якія ставяць сваёй мэтай выхаваць, перш за ўсё, чалавека-паляка і гэтыя грамадствы накіроўваюць сваю дзейнасць на апалячванне беларусаў і літоўцаў, каталікоў. Колькасць дзеячаў, якія працуюць у гэтым кірунку, паступова робіцца значнай. Пасля 1905 дзейнасць польскага элемента набывае яшчэ больш шырокі характар. У 1905 г. усе абмежаванні ў дачыненні да мовы былі зняты, захаваўся дзеючым толькі закон, у сілу якога на грамадскіх сходах абавязкова было ўжыванне рускай мовы. Неадкладна з'явіліся польскія школы, тэатр, польскія выданні, грамадствы. Вялікай папулярнасцю адразу стала карыстацца віленскае таварыства «Асьвяты», якое мела аддзяленні ў Менску, Нясвіжы і шмат інш. месцах. Зрэшты, у 1908 г. гэта таварыства было зачынена распараджэннем адміністрацыі. З'яўляецца шэраг элементарных школ з выкладаннем на польскай мове, хоць, зрэшты, школы таксама сустрэлі з боку адміністрацыі перашкоды. Вядома, гэта не перашкаджала таемнаму навучанню.

З'яўляецца цэлы шэраг перыядычных выданняў на польскай мове. Пасля 40 гадовага перапынку у 1905 г. аднаўляецца ў Вільні «[Kurier Litewski]». За ім мы бачым у Вільні ж клерыкальна-дэмакратычную газету вядомага сваёй палітычнай дзейнасцю біскупа Роппа «[Nowiny wilenski]», затым з'яўляецца «[Gazeta wilenska]» і шэраг іншых. З'яўляецца ў 1906 г. нават рабочая газета «Рэха», мяняючая потым некалькі разоў назву. Нарэшце, варта згадаць аб з'яўленні выданняў для юнацтва і некалькіх сур'ёзных навуковых часопісаў. Аб памеры польскага руху ў Вільні можна меркаваць па тым, што ў 1912 г. у старой сталіцы Літвы і Беларусі выходзіць 14 перыядычных выданняў на польскай мове. Калі да гэтага дадаць дзясяткі штогод выходзячых кніг, то прыйдзецца прызнаць, што польскае культурнае таварыства праявіла ажыўленне ў вельмі значным маштабе. Навуковае таварыства "[Przyiaciel nauki]» мела некалькі соцень сябраў, велічэзную бібліятэку, шэраг выданняў, музей. Польскі тэатр у Вільні валодаў буйнымі артыстычнымі сіламі. Ажыўленне польскай культуры ахоплівала і іншыя гарады. Шэраг таварыстваў сустракаем у Менску, Нясвіжы.

Ажыўленне гэта было вельмі значнае, але асобныя галіны яго не насілі шавіністычнага характару. Гэты рух захаваў у адносінах да беларусаў і літоўцам больш ці менш цярпімае стаўленьне, адчуваў сябе цесна звязаным з мясцовымі інтарэсамі і хутчэй за ўсё насіў класавы характар, часткай маючым на ўвазе падтрымаць аграрныя інтарэсы, а часткай з пэўным сацыялістычным струменем.

Вялікае значэнне мелі таксама клерыкальныя інтарэсы. Канстытуцыйна-каталіцкая партыя, узначалеваемая біскупам Роппам, адзін

час мела вялізны ўплыў, імкнучыся прыцягнуць у сваё асяроддзе і беларусаў і літоўцаў. Біскуп нават быў абраны дэпутатам у думу.

Калі ўвогуле гэты польскі рух не насіў баявога характару або калі гэты характар затушоўваўся ў адказных афіцыйных выступах арганізацый, калі «[Kurier Litewski]» заяўляў сябе цесна звязаным з тым народам, сярод якога жывуць палякі на працягу некалькіх стагоддзяў і абвяшчаў сваім лозунгам працу «за нашу і вашу волю», калі «[Gazeta wilenska]» аб'яўляла аб тым, што яна выдаецца для Літвы і для Беларусі і аддае сябе на служэнне краю, то ўсё ж гэта развіццё польскай культуры ўяўляла сабой небяспеку для беларускай нацыянальнай справы. Пры пануючых у нас нявызначаных поглядах на прыналежнасць да той ці іншай нацыянальнасці, пры ўмове, калі шматлікія пласты насельніцтва не выразна адрознівалі рэлігію ад нацыянальнасці, пры той вялікай спакусе, якую ўяўляла сабой высокаразвітая польская культура ў параўнанні з маладой беларускай, гэты рух, натуральна, мог захапляць і карэнных беларусаў і нават габрэяў. Гэта, напр., пасля і адбылося пры перапісах насельніцтва ў польскай зоне 1919 і 1921 гг., калі ў шмат якіх паветах перапісы далі большую колькасць юдэяў па рэлігіі, чым юдэяў па нацыянальнасці і большую колькасць праваслаўных па рэлігіі, чым беларусаў, украінцаў і велікарусаў разам узятых.

Аднак беларускі нацыянальны рух выявіўся ўсё ж падрыхтаваным і даволі трывалым для ўтрымання значнай масы насельніцтва ва ўлонні беларускай нацыянальнай ідэі. І гэта тым больш выдатна, што беларускаму нацыянальнаму руху даводзілася адстойваць свае пачатку не толькі на польскім фронце, але і на рускім. Рускі культурны ўплыў, як мы ўжо ведаем, шырокай хваляй ўліваецца ў Беларусь пасля 1863 г. Ён абапіраўся на школу, на царкву, на літаратуру, і нарэшце, на адміністрацыйнае садзейнічанне.

Адзін той факт, што беларус мог чытаць газету толькі на рускай мове і, калі не здавольваўся беднымі мясцовымі выданнямі, то выпісваў танныя выданні накшталт «Біржавых ведамасцяў» і «Свету», а гэтыя маленькія газеты можна было знайсці ў любой вёсцы і не ў адным асобніку, ужо гэты факт даваў перавагу вялікарускаму кірунку. Польская газета не магла канкураваць з рускай па сваёй дарагоўлі.

1905 г. мала змяніў дамінуючую пазіцыю рускага друку, дадаўшы да яе кадэцкую «Гаворку» і ліберальную «Русь».

Колькасна рускія не былі моцнымі, але пасля 1905 вялікарускія элементы або спачуваючыя ім беларускія узмоцнена сталі развіваць рускі кірунак. Можа быць, вельмі добра для беларускай справы была тая акалічнасць, што місію падтрымання ў Беларусі рускай культуры прыняла

на сябе такая арганізацыя, як Саюз рускага народу, г. зн. арганізацыя, відавочна адштурхоўваючая ад сябе ўсе колькі-небудзь свядомыя элементы. У такім жа становішчы знаходзіліся і царкоўныя брацтвы.

Рускі нацыяналізм браў на сябе, перш за ўсё, місію барацьбы з каталіцызмам і польскай культурай. Так, напр., з'езд брацтва ў Менску ў канцы жніўні 1908 выносіць шэраг рэзалюцый, рэзка накіраваных супраць польскіх школ, супраць польскай мовы ў дадатковым каталіцкім набажэнстве, нават пастанавіў звярнуцца да адміністрацыі аб закрыцці таварыстваў «Асьвята» і «Сокал», ён ўступіў у барацьбу з прапагандай каталіцызму і г. д.

Саюз рускага народу лічыў сваім абавязкам ўмешвацца ў справы вышэйшай адміністрацыі, калі ён бачыў у ёй добразычлівае або нават толькі памяркоўнае стаўленне да польскай культуры. Так, напр., Саюз з поспехам змагаўся з віленскім папячыцелем баронам Вольфам і г. д.

Выступ супраць палякаў быў, перш за ўсё, абаронай рускіх культурных інтарэсаў і не толькі культурных інтарэсаў, але інтарэсаў панавання, інтарэсаў кіруючага класа. Беларус-інтэлігент, звычайна чыноўнік, быў па-за гэтым пануючым колам, вядома, у тым выпадку, калі ён не паступаў на службу саюза або братэрства. Чыноўнік-інтэлігент з беларусаў быў у пагардзе. Яму, як мы ўжо ведаем, не давалі ходу. У такім жа становішчы знаходзіўся і вясковы святар.

Сярод духавенства было вялікае адрозненне ў іерархічным стаўленні. П'янаваты, абарваны, звычайна за сахой ці касой - гэта вясковы поп з беларусаў, якога нават семінарыя не вывучыла досыць рускай мове. Бывалі беларусы і сярод ніжэйшага гарадскога духавенства. Але вярхі кіруючага чорнага духавенства і вярхі гарадскога духавенства былі з велікарусаў або з далёка вылучыўшыхся беларусаў, якія даказалі сваю прыхільнасць прынцыпам цэнтралізму.

Усё гэта былі кадры вялікарускага культурнага руху. Шмат хто з вялікарускіх элементаў разумеў, аднак, што поўны разрыў з беларускай нацыянальнасцю невыгодны і нават несправядлівы. Да іх прымыкалі тыя з беларусаў, якія пранікаліся вялікарускай культурай, не адрываючыся, аднак, ад мясцовых інтарэсаў. Гэтым шляхам дасягалася аб'яднанне вялікарускіх дзяржаўных тэндэнцый з своеасабліва зразумелымі інтарэсамі пануючай нацыянальнасці краю. Вялікая арганізацыя "Беларускае таварыства» у Вільні стаіць менавіта на такой платформе. Мясцовая ж газета «Беларускае жыццё», рэдагаваная Саланевічам, з'яўляецца адлюстраваннем гэтых тэндэнцый. Грамадства адлучала сябе і ад маскоўскага Крамля, і ад святых вод Віслы.

Гаворачы ад імя беларусаў і ў беларускіх інтарэсах "Беларускае таварыства» разумела гэтыя інтарэсы у сувязі з рускай культурай. Яно прызнавала адзінай культурнай мовай для Беларусі толькі рускую мову. «Грамадства» разумела Беларусь, як непадзельную частку імперыі, якая не можа мець самастойнай будучыні гістарычнай і палітычнай. Гэта не перашкаджала «Таварыству» станавіцца на дэмакратычную платформу і нават выказвацца супраць аграрнай палітыкі ўраду і настойваць на такім павароце ў гэтай палітыцы, які пашыраў бы беларускае сялянскае землеўладанне.

Падыход да беларускай справы такой газеты як «Беларускае жыццё», пазней выдаваўшуюся пад назвай "Паўночна-Заходні край», мог бянтэжыць шмат каго і з беларусаў, прайшоўшых праз горан рускай культуры, ці не ўпэўненых ў магчымасці нацыянальных дасягненняў, ці не ўпэўненых у барацьбе за іх. Такі падыход мог быць небяспечным для беларускай справы. Але ён выліваўся ў досыць моцны рух і маг весці барацьбу з поспехам за вялікую справу беларускага адраджэння.

§ 2. УЗДЫМ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА КІРУНКУ

Вялікая задача падтрымання беларускай ідэі выпала на долю першых беларускіх кнігавыдавецтваў і звязанай з імі Беларускай сацыялістычнай грамады. Яшчэ да рэвалюцыі, у 1902 г. у Пецярбургу ў асяроддзі студэнтаў-беларусаў ствараецца «Круг беларускай народнай асветы і культуры беларускай». Тая акалічнасць, што беларускае выдавецтва пачалося ў адной са сталіц, не павінна нас здзіўляць: у нас не было ўніверсітэта з яго жывым студэнцтвам, і ўрэшце, цэнзурныя ўмовы заўсёды ў нас былі цяжэй, чым у сталіцы. Гэтым тлумачыцца прэваліраванне агульнаімпэрскай сталіцы ў беларускім руху. Гэты гурток выдае «Вязанку» Янкі Лучыны. Але сродкаў было мала і, напр., «Калядную пісанку» студэнцкі гурток выдае на гектографе. У 1906 г. Беларуская сацыялістычная грамада пачынае выдаваць агітацыйную літаратуру. Так з'яўляюцца брашуры: «Што такое воля", "Як рабіць забастоўку», «Хрэст на волю» і інш.

Тады ж з'яўляецца легальнае выдавецтва, якое замяняе сабою «Круг беларускі», - «Загляне сонца і ў наша ваконца». У гэтым выдавецтве мы бачым В. Іваноўскага, Б. Эпімах-Шыпіло і інш. Гэта выдавецтва ўжо мае некаторыя сродкі і некаторы крэдыт. Яно, перш за ўсё, выдае "Беларускі лямантар, або першая навука чытання" і "Пяршае чытанне для дзетак беларусаў». З'яўляюцца іншыя выданні. Выдавецтва увахodзіць у зносіны з найважнейшымі гарадамі Беларусі. Іншыя выданні, напр., «Беларускія песняры»; Ф. Багушэвіча - «Дудка беларуская», «Смык беларускі»,

«Скрыпачка»; В. Марцінкевіча - «Пан Тадэвуш», «Гапон», «Вечарніцы", "Шчараўскія Дажынкі», «Стаўры-Гаўры», «Купальле». Гэтых прыкладаў дастаткова, каб ахарактарызаваць выдавецкую дзейнасць гэтай арганізацыі.

У Вільні з'яўляецца і першая беларуская газета «Наша доля» з 1906 г., але яна выпусціла толькі 4 нумары і была зачынена. На месца яе з'яўляецца ў Вільні «Наша ніва». Яна з'яўляецца не толькі перыядычным выданнем, але і кнігавыдавецтвам, шырока паставіўшым справу.

Гэты часопіс прыцягнуў да сябе лепшыя беларускія сілы і атрымаў вельмі шырокае распаўсюджванне. Дазволім сабе характарызаваць дзейнасць гэтага выдання прывядзеннем вытрымкі пра яго з брашуры М. Багдановіча: «Наша ніва» вяла нястомную асветную працу. Ставячы сваёй мэтай усебаковае адраджэнне беларускай народнай культуры і, такім чынам, цвёрда стоячы на пэўнай дэмакратычнай пазіцыі, яна прабіла сабе дарогу ў самыя глухія куткі Беларусі, у самыя цёмныя пласты насельніцтва. Для многіх тысяч людзей яна з'яўляецца першай газетай, прачытанай імі, першай крыніцай ведаў, не насіўшай казённага кляйма, выкладзенай простай і яснай мовай. Да беларускага селяніна, звыкшагася з думкай, што ён - хам, а яго «мова» - хамская, «Наша ніва» друкавана звярнулася на гэтай «мове», выклікаючы ў ім тым самым павагу і да яе і да сябе самаго, абуджаючы ў ім пачуццё ўласнай вартасці. У беларускім краі, змучаным нацыянальнай барацьбой, «Наша ніва» нястомна нагадвала пра неабходнасць паважаць правы кожнага народа, шанаваць усялякую культуру і, замацоўваючы свае нацыянальныя асновы, шырока карыстацца набыткамі культуры як польскай, так і вялікарускай і ўкраінскай. Гэта, а таксама і шмат іншае, варта ўвесь час мець на ўвазе, улічваючы значэнне сціплай штотыднёвай беларускай газеткі, памерам у адзін друкаваны ліст. ... Яна падвяргалася неаднаразовым канфіскацыям, рэдактар адседжваўся ў турме, забаранялася чытанне яе і для ваенных, і для духавенства, і для народных настаўнікаў, і для вучняў настаўніцкіх семінарый і яшчэ для цэлага шэрагу асоб. Субсідзіруемае руская прэса травіла яе, сцвярджаючы, што яна выдаецца на польскія грошы для аслаблення ў краі вялікарускіх пазіцый і для падрыхтоўкі глебы да яго апалячвання. У сваю чаргу органы польскага шавіністычнага нацыяналізму бачаць у ёй тонкі сродак для абрусення беларусаў-каталікоў, створаны на грошы казны.

«Наша ніва» знайшла месца ў беларускім сялянстве, яна зрабілася органам цэлага краю. Аб ступені распаўсюджанасці «Нашай нівы», аб ступені сувязі яе з масамі можна меркаваць па прытоку ў рэдакцыю карэспандэнцыі з розных мясцін. Так, у 1910 г. яна змясціла 666 карэспандэнцый з 320 мясцовасцяў. Віленская губ. дала 229

карэспандэнцый, Мінская - 208, Гродзенская - 114, тады як Магілёўская толькі 65, Віцебская - 27 і Смаленская толькі 28. Гэта вельмі характэрная статыстыка: у заходняй Беларусі, на мяжы з польскай культурай, уплыў нацыянальна-беларускага органа быў значна мацнейшы, чым на ўсходзе. У гэтай характэрнай з'яве знаходзіць сабе тлумачэнне той факт, што ў эпоху Вялікай рэвалюцыі менскія і жыўшыя на захад ад іх беларусы мацней падтрымлівалі нацыянальныя памкненні, чым ўсходняе Падняпроўе і Падзвінне.

«Наша ніва» спачатку друкавалася паралельна рускім і лацінскім алфавітам, але потым перайшла на рускі алфавіт ў мэтах патаннення выдаткаў.

Значэнне «Нашай нівы» ў беларускім адраджэнні велічэзнае. Яна аб'яднала вакол сябе беларускую літаратурную брацію, самім фактам свайго з'яўлення яна выклікала да жыцця новыя таленты. Сярод блізкіх яе супрацоўнікаў мы бачым Цётку, Ядвігіна Ш., Янку Купалу, Якуба Коласа, Альберта Паўловіча, Цішку Гартнага, Алеся Гаруна, Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага, Алеся Гурло, Змітрака Бядулю і інш.

«Наша ніва» ператварылася і ў выдавецкую арганізацыю. «Каляндар Нашай Нівы» з'яўляецца на працягу шматлікіх гадоў выдатным альманахам, у якім чытач знаходзіў не толькі звычайныя даведачныя звесткі, але і літаратурныя творы вялікай каштоўнасці. Выдавецтва выдае цэлы шэраг асобных кніжак арыгінальных і перакладных. Назавем некаторыя, напр., «Гутаркі аб гаспадарцы», «Як рабіць добрыя рамавыя вуллі», «Кацярына» Шаўчэнкі, «Кароткая Гісторыя Беларусі» Уласта, «Песні жальбы» Я. Коласа, «Адвечная песня» Я. Купалы.

Следам за «Нашай нівой» і за выдавецтвам «Загляне сонца і ў наша ваконца» з'яўляецца шэраг перыядычных выданняў і выдавецтваў у Пецярбургу і ў Беларусі.

Вырасшы сельскагаспадарчы аддзел «Нашай нівы» павёў да выдання спецыяльнага штомесячніка «Саха» (у Менску). Для беларусаў-каталікоў выдаваўся ў Вільні лацінскім шрыфтам штомесячнік «[Bielarus]», для беларускай моладзі штомесячнік «Лучынка» (у Менску). Літаратурна-публіцыстычны зборнік «Маладая Беларусь» (Пецярбург) прадстаўляў сабою выдатны часопіс тыпу тоўстых часопісаў. Нават з вонкавага боку гэта выданне далёка пайшло ад сціплых выданняў першых выдавецкіх спроб. З канца 1915 г. у Вільні стаў выходзіць «Гоман». З'яўляюцца навукова-педагагічныя часопісы «Беларускі настаўнік" і "Беларускі настаўніцкі веснік" на рускай мове, але з яркім нацыянальным напрамкам.

Такі шэраг дарэвалюцыйных беларускіх выданняў. Па колькасці і па знешнасці яны саступалі сваім праціўнікам, пераўзыходзячы іх, аднак,

чысцінёй сваіх нацыянальных, дэмакратычных і сацыялістычных прынцыпаў. Акрамя названых 2-х выдавецтваў сустракаем і шэраг іншых. Назавем некаторыя з іх, напр., «Мінчук» ў Менску, «Наша хата», «Палачанін», «А. Грыневіч» у Вільні. З 1913 г. выдавецтва «Нашай нівы» пераходзіць у Вільню пад назвай «Беларускае выдавецкае Таварыства ў Вільні». Перыядычнае выданне «Лучынка» у Менску адначасова з'яўляецца і выдавецтвам. Віленская газета «Гоман» таксама разрастаецца ў выдавецтва.

У гэтым літаратурным і публіцыстычным руху не было нічога штучнага, ён ярка адпавядаў настрою народных мас. Па сутнасці, ён сустрэў шмат цяжкасцей і перашкод. Няма чаго і казаць пра тое, што беларускі нацыянальны рух не гарманіраваў з настроем адміністрацыі, глядзеўшай, у лепшым выпадку, на Беларусь вачыма «Паўночна-заходняга краю». Ён сустрэў супернікаў у польскім асяроддзі, вельмі ўплывовых, ён не адпавядаў наогул настрою колькі-небудзь заможнага класу па рэзкаму свайму дэмакратызму і па праслізгаючым прынцыпам сацыялізму. Беларуская мова не магла прайсці ў школу. І тым не менш буквары разыходзіліся, кніжкі чыталіся, пранікалі ў вёску і, нават больш за тое, ахоплівалі абруселыя і апалячаныя гарадскія кругі. Беларускія вечарыны ў розных гарадах, нават у Вільні, збіралі шматлюднае грамадства. Пастаноўка драматычных п'ес, харавыя спевы, выкананне танцаў - «Лявоніхі», «Мяцеліцы» і інш. аб'ядноўвала збіраючаяся грамадства. Народны тэатр, народныя хоры, драматычныя гурткі раскіданыя ў Вільні, Гродне, Слуцку, Капылі, Дзісне, Давыд-Гарадку, у Полацку, Пецярбургу, Варшаве і ў іншых гарадах.

Папярэдні агляд паказвае нам на нарастаючую сілу беларускага нацыянальнага руху. Як і ўсё, што ставіцца да гэтага руху, ён першапачаткова мае вельмі сціплы характар, зыходзіць з народных слаёў, ён дэмакратычна па сваім паходжанні і кірунку, і ў той жа час ён носіць у сабе ідэю любові да радзімы і да роднага народу - ідэю спрадвеку уласцівую нашай сялянскай радзіме. Сціплая з вонкавага боку выдавецкая дзейнасць згуртавала вакол сябе народныя масы і выставіла вялікую сілу, - выдатную па форме і багатую па змесце літаратуру, асабліва паэзію.

§ 3. АГУЛЬНЫ НАРЫС ВЫТАНЧАННАЙ ЛІТАРАТУРЫ ГЭТАГА ПЕРЫЯДУ

Рэвалюцыя 1905-1906 г. дала магчымасць пазнаёміцца ў друку з шмат якімі буйнымі паэтычнымі здольнасцямі. Не бедная апынулася паэтамі тая краіна, якая на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў не мела права

пісаць і друкаваць на сваёй роднай мове. Звернемся да гэтых прадстаўнікам нашай культуры.

Выдатна, што нашы паэты большай часткай выйшлі з нетраў народа.

Усё гэта прадстаўнікі сялянскага ці працоўнага класа і іх літаратурная дзейнасць часта пачыналася не ў сувязі з ідэяй беларускага адраджэння, пачыналася, так бы мовіць, па інтуіцыі, як акт праявы здольнасці. І гэта яшчэ раз паказвае, што наша адраджэнне ідзе з нетраў народа, з народных глыбінь і далёка ад штучных і чужых уплываў.

Гэта паказвае нам і на трываласць нашага культурнага адраджэння.

На чале найноўшых беларускіх паэтаў агляды нашай літаратуры звычайна ставяць, і не без падставы, Янку Купалу (Іван Луцэвіч), нарадз[іўся] 1882 пад Менскам, сын хлебароба. Яшчэ ў дзяцінстве ён быў рабочым на суседнім дворным бровары і там упершыню каля машын складаў свае першыя думкі. Першы яго друкаваны твор з'явілася ў год рэвалюцыі. Тады ж ён змог пашырыць сваю адукацыю, трапіўшы на час у Вільню, потым у Пецярбург, дзе слухаў агульнаадукацыйныя лекцыі. Глыбокая любоў да радзімы, да яе ўбогага люду, любоў да беднай беларускай прыроды - вось тыя матывы, якія часцей за ўсё наладжваюць ліру Янкі Купалы. У сваіх паэтычных творах ён дае яркае адлюстраванне тых ідэалаў, якія прачнуліся ў душы толькі што адрадзіўшагася народа. Купала з'яўляецца яркім ідэолагам беларускага адраджэння і ў сваіх творах ён кліча народ да новага жыцця, да вольнай творчасці, да будовы сваёй будучыні. Ён абуджае ў беларусе чалавечы гонар, імкнецца уліць у сэрцы сваіх сярмяжнікаў-братоў веру у будучую светлую долю. Па словах М. Багдановіча, Купала адразу ж вылучыўся сваёй першай кнігай вершаў («Жалейка», 1908 г.) і з тых часоў прыкоўвае да сябе ўвагу беларускага чытача. Працягнем характарыстыку гэтага аўтара словамі таго ж Багдановіча: «Праўда, неапрацаваныя, хаатычныя вершы "Жалейкі" рабяць ўражанне хутчэй сваімі тэмамі, заўсёды яркім грамадзянскім напрамкам, чым даволі слабымі мастацкімі вартасцямі. Аднак, ужо ў гэтай кнізе некаторыя месцы прымушалі бачыць у Купалу багата адоранага паэта, толькі не ўмеючага выкарыстоўваць як след свой выдатны талент. "Адвечная песня" - лірычная драма, якая выйшла ў 1910 г., - яшчэ выразней паказвае талент Купалы. Знаходзячыся ў несумненнай ідэйнай сувязі з вершамі "Жалейкі", яна, бясспрэчна, мастацкімі вартасьцямі пераўзыходзіць яе, дзякуючы сваёй цэльнасці і вытрыманасці, больш глыбокім следам у душы чытача. Выдадзены ў тым жа 1910 зборнік вершаў "[Husliar]", паказаў, акрамя таго, што талент Купалы здольны эвалюцыянаваць, пашыраць кола сваіх тэм, ўдасканальваць свае творчыя прыёмы. Аднак, у поўнай ступені гэта адбілася толькі ў апошняй, лепшай

кнізе, нястрымна развіваючагася беларускага паэта, а менавіта, у зборніку "Шляхам жыцця" (1913 г.). Акрамя таго, пяру Купалы належаць "Паўлінка", драма з сельскага жыцця, напісаная добрай прозай, і лірычная драма "Сон на кургане" ...

Незвычайная рытмічнасць - вось галоўная, ўсёпадпарадкоўваючая асаблівасць Купалы. Яго бурныя, імклівыя рытмы захопліваюць, гіпнатызуюць чытача, не даюць яму затрымацца, апамятацца, пакараюць яго сваёй уладзе.

Імі абумоўлены і ўсе вартасці, роўна як і недахопы разбіраных вершаў. Багацце рыфмаў, яркіх і гучныя, што звіняць не толькі на канцы, але і пасярэдзіне радкоў, дзіўна гучны падбор слоў, энергія выразаў - усё гэта характэрна для паэзіі Купалы. Але характэрна для яе і адсутнасць дакладнасці эпітэта, яснасці фразы, дакладнай афармленасці самога верша ў цэлым, бо ўсё гэта прыносіцца ў ахвяру гучнасці і рытмічнасці. Толькі ў апошнія гады дзейнасці Купалы гэтыя недахопы пачалі знікаць і ў асобе яго пачаў вымалёўвацца не толькі "Божай міласьці паэт", але і ўмелы майстар сваёй справы, які пашырае круг сваіх тым, формаў і стыляў, па-майстэрску працуе над агульнай архітэктурай твора, канструкцыяй страфы, камбінацыямі рыфмаў і г.д. ». Акрамя думкі і прывабнасьці верша, Купала валодае яшчэ важнай годнасьцю; ў сваім аглядзе «Нашых паэтаў» Антон Навіна бачыць значэнне Янкі Купала ў тым, што ў яго творчасці заўважаецца шэраг новых слоў, якія перадаюць часам тонкія адценні думак. Гэты сын народа бліскуча валодае сваёй роднай мовай.

Сярод шматлікіх паэтаў Якуб Колас (Канстанцін Міцкевіч), нарадз[іўшыся] ў пачатку 80-х гадоў у Мікалаеўшчыне Мінскага павета, займае таксама бачнае месца. Гэта таксама сын народа і па прафесіі народны настаўнік. Ён друкаваў свае творы пад рознымі псеўданімамі і ў розных выданнях - у «Нашай Ніве», у «Маладой Беларусі", а з 1910 г. пад звычайным яго псеўданімам выйшла некалькі зборнікаў яго твораў: «Песні жальбы», «Парабак», «Як Юрка збагацеў», «Прапаў чалавек», пад псеўданімам Тараса Гушчы ён выдаў некалькі паэтычных зборнікаў і твораў у прозе: «Родныя з'явы», «Апавяданні» і інш., пісаў таксама пад псеўданімам Томаша Булавы. Для характарыстыкі гэтага паэта мы дазволім сабе скарыстацца тым, што сказаў пра яго М. Багдановіч: «Несумнеўным талентам валодае і Якуб Колас, былы народны настаўнік, друкаваўшыся па-беларуску яшчэ з 1906 г. Кніжка яго вершаў "Песні жальбы" выйшла ў 1910 г ., а пазнейшыя творы раскіданы на старонках розных беларускіх выданняў. Шмат якімі бакамі сваёй творчасці ён нагадвае Нікіціна. Гэта пісьменнік просты, спакойны і заўсёды сабе роўны. Няма ў яго чаго-небудзь асабліва моцнага, яркага, нечаканага, але няма і слабога,

нікчэмнага. Верш яго не бліскае буйнымі вартасцямі, але заўсёды старанна абдуманы і ўмела апрацаваны. Сялянскае жыццё, яго цяжар, паэзія працы, сельскія пейзажы, нацыянальна-грамадзянскія матывы, турэмная адзінота, - гэтым і абмяжоўваецца ўвесь далягляд яго сціплай паэзіі. Але столькі ў ёй любові да роднага краю, столькі непадробнага, ціхага лірызму, што становіцца цалкам зразумелай папулярнасць Коласа сярод беларускіх чытачоў ".

Да таго ж цыклу паэтаў трэба аднесці і Цішку Гартнага. Біяграфія яго не складаная. Сын беднага селяніна з м[ястэчка] Капыля, Мінскай губ., нарадзіўся ў 1887 г., у раннім дзяцінстве быў пастухом, потым стаў вучыцца, а затым ператварыўся ў гарбара ў родным мястэчку. Ён не толькі працоўны, але і бачны палітычны дзеяч, арганізатар с[ацыял]-д[эмакратычнай] рабочай арганізацыі ў родным Капылі, выдавец рукапісных нелегальных часопісаў. Але, галоўным чынам, у ім прасвечваюць моцныя паэтычныя здольнасьці. Яго паэзія - гэта паэзія рабочага. Нялёгкая доля працоўнага, цяжкая яго праца - вось матывы, якія натхняюць нашага паэта. Паэзія яго сумная, часам надрываючая душу. Гартны пісаў і ў прозе. Яго літаратурная дзейнасць мае, такім чынам, моцнае класавае адценне.

Мы толькі што бачылі, што ў нашых паэтаў літаратурныя густы цесна пераплятаюцца з інтарэсамі беларускага адраджэння і часткай з інтарэсамі палітычнай працы. У гэтым дачыненні асабліва цікавай і буйнай фігурай з'яўляецца Алаіза Пашкевічаўна Кейрысавая, якая пісала часцей пад псеўданімам Мацея Крапіўкі, а ў рэвалюцыйных гуртках і ў літаратуры вядомая пад імем Цёткі. Гэта - натура бурная, з моцным грамадскім і палітычным тэмпераментам. Для яе на першым плане заўсёды была праца грамадская і палітычная. У 1904-05 гг. яна прымае бачны ўдзел у Вільні ў тамтэйшай Беларускай сацыялістычнай Грамадзе і выказвае арганізатарскія здольнасці. Калі пачынае выходзіць першая наша літаратурная легальная газета «Наша доля» ў Вільні, Цётка з'яўляецца ў ліку яе бліжэйшых супрацоўнікаў. Распачатая рэакцыя заахвоціла яе з'ехаць за мяжу, дзе яна слухае лекцыі ў Львове. Затым яна вяртаецца зноў на радзіму, прымае блізкі ўдзел у адкрыцці ў Вільні беларускага тэатра і беларускіх громадскіх арганізацый, выдае для школ "Першае чытанне», змяшчае свае творы ў «Маладой Беларусі", арганізуе штомесячнік ў Менску пад загалоўкам «Лучынка».

Падчас вайны мы бачым яе сястрой міласэрднасці на фронце. Калі немцы занялі Вільню, яна ўсе свае сілы прыклала да развіцця школьнай справы ў Вільні і яе ваколіцах. Да няшчасця, захапіўшыся зімой 1916 выкананнем абавязкаў сястры міласэрднасці ў вёсцы, куды яна выпадкова

трапіла, з прычыны сумнай акалічнасці ў яе жыцця, з нагоды смерці і пахавання бацькі, яна сама заразілася тыфам падчас эпідэміі і памерла.

Для Цёткі паэзія з'яўляецца адлюстраваннем яе рэвалюцыйнага духу. Гэта, перш за ўсё, паэт, для якога матывы рэвалюцыі стаяць на першым плане. Яна пісала параўнальна няшмат, часта задумвала і пачынала вялікія творы, але ў яе не хапала вытрымкі, часу і ўседлівасці для іх апрацоўкі і заканчэння. З іншага боку, у яе творах, асабліва, напісаных за мяжой, праглядваецца гарачая любоў да радзімы, паэтычнае пачуццё прыроды роднай краіны.

Такая ж парывістасць і гарачыня характарызуе паэтычную творчасць і іншай паэткі - Канстанцыі Буйло. Але гэта парывы іншага роду. Гэта - паэтка, якая валодае моцнай эратычнай інтуіцыяй. «Песня кахання» - звычайны матыў яе ліры. У 1914 г. у Вільні выйшаў зборнічак яе вершаў пад загалоўкам «Курганная кветка». Яна спрабуе пісаць фантастычныя вобразы і драматычныя творы. Але ўсё ж найбольш выбітной рысай яе таленту з'яўляецца прыгожы, вытанчаны, па сутнасці сціплы, анталагічны верш, што кліча вясной да чыстага і ўзнёслага кахання. Некалькі іншы тып уяўляе сабой пластычная і спакойная паэзія Максіма Багдановіча, нарад[іўшагася] ў 1892 г. на гарадзеншчыне і так рана загінуўшы і для навукі і для беларускай літаратуры (у 1918 г.).

Як рэдкае выключэнне сярод беларускіх паэтаў, Багдановіч належыць да інтэлігентнай сям'і і сваім жыццём мала звязаны з родным краем. Ён належыць да кружку тых асоб, якія вылучылі «Нашу ніву». У творах Багдановіча, перш за ўсё, заўважаецца пачуццё прыгажосці і гармоніі. Ён узбагаціў нашу паэзію новымі формамі беларускага верша. Багацце і разнастайнасць формаў вершаў Багдановіча ўяўляе сабою вельмі прыкметную з'яву. Гэта - чысты паэт, не дадаючы ў свае творы ніякіх іншых тэндэнцый. Для яго паэтычная творчасць ёсць само па сабе высокае служэнне народу. Таму і матывы яго паэзіі перш за ўсё такія, у якіх прыгажосць выступае на першым месцы. Ён рэдка кранаецца вёскі і сельскага жыцця. Гэта - паэт горада і ўсяго таго, што хвалюе інтэлігентны гарадскі клас. Яго вершы, між іншым, сабраныя ў зборніку «Вянок», які выйшаў у 1913 г., іншыя раскіданы па розных беларускіх выданнях.

У Багдановічы наша літаратура страціла не толькі выдатнага паэта, але і добрага навукоўца. Некаторыя артыкулы яго, напр., «Беларускае адраджэнне», надрукаваны ў «Украінскім жыцці», напісаны з вялікім веданнем прадмета і з вялікай любоўю да роднай літаратуры.

Вядома, пажадана было б ахарактарызаваць хоць бы ў кароткіх рысах паэзію і іншых беларускіх паэтаў. Але гэта вельмі цяжка зрабіць у такім кароткім нарысе, як наш. Наша літаратура хутка разраслася.

Зрэшты, прывядзём імёны яшчэ некаторых працаўнікоў паэтычнай нівы маладой Беларусі. Вельмі няблагія шмат з якіх вершаў Змітрака Бядулі, беларускага габрэя па нацыянальнасці. Уяўляе сабой цікавую паэтычную з'яву Алесь Гарун, селянін-сталяр. Ад твораў К. Каганца вее паганскай Руссю. Варта нагадаць аб вершах А. Паўловіча, Будзько, Гурло, Чарнышэвіча, Лобік, Арла, Журбы, асабліва Лёсіка, які з'яўляецца ў той жа час і буйным палітычным дзеячом, і шмат іншых.

Яшчэ цяжэй характарызаваць доўгую плеяду празаічных пісьменнікаў. Таму мы абмяжуемся толькі самымі беглымі указаннямі.

Так, сярод празаічных пісьменнікаў звяртае на сябе ўвагу Ядвігін Ш., які пачаў сваю дзейнасць на палітычным полі і за гэта пацярпелы звычайныя у той час непрыемнасці. Сваімі творамі ён заваяваў сабе шырокую папулярнасць. Яго апавяданні сабраны ў некалькіх зборніках: «Дзед Завал» (1909 г.), «Бярозка», «Васількі» (1914 г.) і іншыя. У яго творчасці пераважаюць невялікія апавяданні баечнага складу. Ён ахвотна звяртаецца да свету жывёл, які ён ведае і любіць. Гумар з'яўляецца вялікім гонарам яго твораў.

У творах Уласта, селяніна-самавучкі, прыкметна тонкае пачуццё прыгажосці. Мы ўжо казалі аб празаічных творах такіх нашых паэтаў, як Колас (псеўданім Гушча), З. Бядулі і нек. інш. З удзячнасцю можна ўспомніць апавяданні С. Палуяна, П. Простага, жывыя апавяданні Галубка, Лёсіка, Н. Навіча, Жывіцы, Міхалкі С. і шмат іншых, творы якіх раскіданы ў «Нашай ніве», у яе календары і ў шматлікіх выданнях .

Такая наша літаратура напярэдадні рэвалюцыі 1917 г.

§ 4. АДЛЮСТРАВАННЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ І САЦЫЯЛЬНЫХ ШУКАННЯЎ У ЛІТАРАТУРЫ

Мы не пішам гісторыю беларускай літаратуры, таму мы далі толькі беглыя ўказанні, якія характарызуюць агульны кірунак перыяду яе адраджэння. Ды ў дадзены момант гісторыя беларускай літаратуры і не мае патрэбы ў дапамозе не спецыяліста. Маецца вельмі слушны агляд гісторыі беларускай літаратуры Максіма Гарэцкага; з больш ранніх нарысаў неабходна нагадаць пра выдадзены ў Вільні ў 1918 г. аглядзе твораў нашых паэтаў («Нашы песняры») Антонам Навіной. Нябожчык М. Багдановіч у «Украінскім жыцці» змясціў артыкул пад загалоўкам «Беларускае адраджэнне», які прадстаўляе сабой невялікі, але добра напісаны нарыс дарэвалюцыйнай літаратуры. Маюцца асобныя нарысы Е. І. Хлябцэвіча, Фарботкі, Л. І. Леушчанкі, шмат цікавых звестак аб беларускай літаратуры знаходзіцца ў кнізе Васілеўскага «Літва і Беларусь", якая выйшла на польскай мове. 3-і том «Беларусаў» акадэміка Я. Ф. Карскага дае дэталёвы

бібліяграфічны агляд нашай найноўшай літаратуры. Калі крытычныя заўвагі Карскага не ў дастатковай ступені ахопліваюць істотныя рысы літаратурных кірункаў, то найноўшыя артыкулы па асобных пытаннях, якія належаць такім знаўцам нашай літаратуры, як З. Жылуновіч, М. Байкоў, В. Ігнатоўскі, Піятуховіч, М. Гарэцкі даюць больш выразную карціну літаратурных напрамкаў гэтай эпохі.

Найноўшая беларуская літаратура мела, як мы ведаем, сваіх папярэднікаў. Яна спачывае і на папярэднім вывучэнні радзімы і генетычна звязаная з паэзіяй папярэдніх дзесяцігоддзяў - Баршчэўскага, Янкі Лучыны і іншых. Але ёсць вялікая розніца ў кірунку папярэдняй эпохі адраджэння. Адрозненне тут маецца і колькаснае, і якаснае.

Дзевяцьсотыя гады далі такі прыліў да нашай літаратуры багатых талентаў, яны далі такую цягу да літаратурнай творчасці, якую рэдка мы сустракаем у іншых народаў і якую можа выклікаць толькі эпоха народнага абуджэння, эпоха ўздыму нацыянальнага пачуцця.

Гэта цудоўнешы перыяд у нашай гісторыі, перыяд магутнага ўздыму, перыяд вялікай любові да радзімы, перыяд пакут аб яе сучаснасці і прызыву да светлай будучыні.

Д. Ф. Жылуновіч ў сваім нарысе беларускай літаратуры справядліва ўказвае на тое, што беларускае нацыянальнае адраджэнне атрымала асабліва моцны размах з 1905 г.: «Той размах, тая шыр [якая раптам] ахапілі беларускі народ хвалямі самапазнаньня ... Адначасова заварушыліся і гарады, і мястэчкі, і вёскі. Беларусь пакрылася нацыянальнымі, палітычнымі І сацыялістычнымі гурткамі [колкамі] і грамадамі. Студэнты, вучні, інтэлігенцыя і, асабліва цікава, працаўнікі і сяляне, - усе дазналі патрэбу часу і няйначнасць паражэньня устаўшых перад імі задач: "Аслабаняй сябе з усіх бакоў і назвамі рві ланцугі ўсякага прыгону!", - гучаў бадзёры закліч і спыняўся ў гушчы грамадскага жыцця беларускага народу.

Рабілася дзіва з дзіў, тым болей, што беларускі нацыянальны рух глыбей усяго запаў якраз у слаі працоўнага народу, - сялян і працаўнікоў, - і толькі вярхова датыркнуўся ды інтэлігенцыі і буржуазіі. Выяўлялася, што лепшы, першы прыклад робіць гісторыя, калі знізу чуецца голас, смела празываючы рэчы сваімі. Прачынаўся сапраўды беларускі народ, выяўляючы сабраныя вякамі скарбы сваё захаваннасці ... ».

Гэты высокі ўздым нацыянальнага адраджэння выявіўся, перш за ўсё, у літаратуры і асабліва ў выдатнай паэзіі.

Гэта паэзія атрымалася разнастайнай па сваім змесце. Цалкам несправядліва, як гэта ўжо высветлена крытыкай, што беларускай літаратуры адмаўлялі ў шыраце агульначалавечых матываў. Не толькі

прафесар Пагодзін, які вывучаў гэтую літаратуру ў эпоху яе зараджэння (арт[ыкул] 1911 г.), але нават, на жаль, і акадэмік Карскі схіляецца бачыць у ёй толькі мясцовую літаратуру, пазбаўленую літаратурных тэм і матываў. Вядома, такі погляд несправядлівы. Наша літаратура дадзенай эпохі выйшла з дзіцячага перыяду, уласцівага і іншым адраджаючымся народам. Гэты перыяд пакінуты беларускай літаратурай ззаду, ён заканчваецца дзевяцьсотымі гадамі. Мы гаворым пра перыяд, калі мясцовая літаратура дае толькі мясцовыя вобразы, блізкія да народнай творчасці, калі яна мае на мэце даць павучанні селяніну, а свайму брату-інтэлігенту расказаць смешны анекдотец з народнага побыту. Такі перыяд інтэлігенцкай літаратуры мінуў. Наступіў перыяд творчасці самога народа, для народа, калі пісьменнік пранікаецца матывамі агульначалавечымі, калі ён узводзіць тэмы нацыянальнага каларыту ў вялікія агульначалавечыя ідэі, бо і нацыянальная ідэя ёсць ідэя агульначалавечая.

Гэтымі рысамі наша літаратура эпохі адраджэння якасна адрозніваецца ад папярэдняй эпохі.

Астаўляючы гісторыкам літаратуры разбірацца ў ёй з пункту гледжання літаратурнай крытыкі, мы пяройдзем да матываў нашай паэзіі з пункту гледжання гісторыка. Паэзія і літаратура адлюстроўваюць у сабе настрой эпохі. У іх каштоўны не толькі знешняя прыгажосць творчасці, але і той грамадскі і нацыянальны дух, якім прасякнуты гэтыя вобразы. У гэтым сэнсе наша літаратура ўяўляе сабой вельмі багатую крыніцу для гісторыка. Тэмы яе разнастайныя, настрой рэльефна адлюстроўвае пачуцці і настроі народнай масы. Гэта - літаратура з нетраў народнай душы, яна кажа пра народ і для народа.

З гэтага боку гледжання мы і падыйдзем да закранутага пытання, папярэджваючы, што нас цікавіць высвятленне адлюстравання ў літаратуры грамадскіх настрояў у дарэвалюцыйную эпоху, пра якую ўвесь час ідзе гаворка.

§ 5. ГРАМАДСКІЯ НАСТРОІ ЛІТАРАТУРЫ ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ

Прыступаючы да аглядзе тых тэмаў, якія вылучала наша паэзія, мы ўжо падрыхтаваны да таго, што вялікая нацыянальная праблема развіваецца ёю ва ўсёй шыраце. Паэты - дзеці народа, народа адсталага, народа, палітычная гісторыя якога склалася для яго вельмі неспрыяльна. Гэта сыны краіны, не бліскаючай, як шкло вонкавымі эфектамі, маркотнай і бязрадаснай для таго, хто яе не ведае, здольнай зачароўваць таго, хто з ёй зрадніўся. І народ гэтай краіны бедны, які не атрымаў усяго таго, што дае іншым народам іх лёс.

Нядзіўна таму, што каханне да радзімы з'яўляецца адным з улёблёных матываў нашай паэзіі. Усе дэталі роднай карціны блізкія паэтам:

О край родны, край прыгожы.
Мілы кут маіх дзядоў!
Што мілей есць у свеце Божым
Гэтых светлых берагоў,
Дзе бруяцца срэбрам рэчкі,
Дзе лясе — барэ гудуць,
Дзе мядамі пахнуць грэчкі,
Нівы гутаркі вядуць?!..
Гэй, адвечныя курганы,
Сведкі прошласці глухой!..
Кім вы тут панасыпаны?
Чыёй воляю, рукой
Вы раскіданы па полі,
Даўных спраў вартаўнікі …
Край мой родны! Дзе ў свеце
Край другі такі знайсці.
Дзе б магла так, поруч с смеццем,
Гожасць пышная ўзрасці…

(Я. Колас).

Ці ў іншым месцы той жа паэт апявае дэталь: прывольную карціну вясновых палёў:

Люблю я прыволле
Шырокіх палёў,
Зялёнае мора
Ржаных каласоў.

(Я. Колас).

Гэта, перш за ўсё, фізічная любоў да радзімы, любоў гарачая, такая, якую ўзбуджаюць самыя няшчасці радзімы, яе нядоля або непатрабавальная знешнасць прыроды.

Люблю наш край, старонку гэту,
Дзе я радзілася, расла,
Дзе першы раз пазнала шчасце,
Слязу нядолі праліла.
Люблю народ наш беларускі,
Іх хаты у зеляні садоў,
Залочаные збожжам нівы,
Шум нашых гаяў і лясоў…
І песню родную люблю я,
Што дзеўкі ў полі запяюць,

А тоны голасна над нівай
Пераліваюцца— плывуць.
Усе ў краю тым сэрцу міла,
Бо я люблю край родны мой,
Дзе з шчасцем першым я спазналась
І з гора першаю слязой.

(К. Буйло).

Нашай паэзіі мілы гэты край, калі паэт жыве сярод свайго народа. Але калі выпадкова паэт адрываецца ад радзімы, то гэтая любоў прачынаецца ў ім з яшчэ большаю выразнасцю, ажывае. Радзіма ўстае перад сэрцам і вачыма беларуса:

Ой, мілыя, мілыя, снегам пакрыты
Загоны, лясочкі, дарожкі мае!
Эх, як вы у сэрцы маім не забыты,
Як часта образ ваш у думцы ўстае!.
А вы, бледны твары, панураны ў працы,
И ты, друг мой смутак з іх слёзных вачэй,
Прыміце сягоння прывет мой гарачы,
Каб жыць нам было ў гэтым годзе лягчэй!…

(Цётка - «З чужыне»).

Той жа аўтар у адным сваім вершы яшчэ раз кранаецца той жа тэмы. Яна прыгадвае ўсе дэталі роднага боку, гэтыя дэталі ўваскрасаюць ў яе уяўленні. Паэт чужы на чужыне.

Маркотна мне. Чужы я людзям.
Цесна душы. Цесна грудзям.
Бягу думкай у край далёкі,
У лес цёмны, у бор высокі,
У сваю вёску, у сваю ніўку.
Бачу выган, бачу сіўку.
Вунь кароўкі, бягуць з поля…
Ой да хаткі! Кінь мне, доля,
Хоць расінку з нашай вёскі,
Хоць былінку, хоць дзве крошкі,
Ад палудня майго брата,
Ой, як люба родна хата!
Ой, як мілы родны край!
Паляцеў бы як у рай.
Раднюсенька мне сярмяжка,
Шнурок, лапці, каптан, дзяжка.
Усё там міла, бо мне родна…

(Цётка).

Ня прыгажосці прыроды захапляюць розум і сэрца паэта, не знешнасць роднага краю. У гэтай любові да краю адчуваецца цесная, ідэйная сувязь паэта з радзімай і яе народам, нягледзячы на тое, што прырода і жыццё жывучых сярод яе беларусаў прадстаўляюцца невясёлымі, пакутлівымі.

Якуб Колас дае высокапоэтычнае апісанне роднага краю. Карціна сумная, але ў той жа час пранікаешся той цёплай любоўю, якую аўтар мае да радзімы:

Край наш бедны, край наш родны!
Грязь, балота ды пясок…
Чуць дзе троху луг прыгодны…
Хвойнік, мох ды верасок.

Туманы засцілаюць гэтую бедную старонку, забытую Богам. Палі дрэнна родзяць. Народ жыве бедна, ён ходзіць у гразі, а праца такая цяжкая, што абліваецца потам. Сумна ад гэтай краіны, нават песня адлюстроўвае гэтую тугу і паэт заканчвае:

Край наш родны! Бедны, голы,
Ты глядзішь, як сірата,
Нудны ты, як наша доля,
Як ты, наша цямната!

Ці ў іншым месцы, апісанне беднай нівы паэт, заканчвае такімі словамі:

Поле ўбогае, поле пясчанае!
Кепска ты плацішь за працу людзям.
Потам ты змыта, слязьмі аблівана,
Дзікае зелле прыносішь ты нам!

Тое ж апісанне гаротнай долі беларуса нярэдка сустракаецца і ў іншых паэтаў, напр., у Янкі Лучыны і іншых. Але ў гэтых апісаннях столькі любові да радзімы, столькі цёплага ўдзелу да цяжкай працы і гора мужыка, што гэтымі рысамі наша паэзія, як здаецца, пераўзыходзіць усё тое, што далі іншыя славянскія плямёны. Пакуты селяніна знаходзяць водгук у душы селяніна-паэта. І паэт любіць сваю шэрую зямельку з яе ўбогім кліматам, як і селянін любіць сваю ніву, пакрытую яго потам. Цяжка ўтрымацца, каб не прывесці, напр., гэтага верша Якуба Коласа:

Мужычая ніва
На мужычым полі
Цягнецца полоска
Зелле яе глушыць,
[Абвіла бярозка]
Ветрам паламала,
Дожджыкам прыбіла,
Навальніца з градам

Каласы скруціла
Ой, ты, ніва наша!
Ці ж ты не арана?
Ці ж мужычым потам
Ты не палівана?
Ці то кепска сонца
Свеціць над табою,
Што зрасла ты густа
Дзікаю травою.
Заплылі вадою
Усе твaі разоры,
Пакапалі мышы
На загонах норы…
На мужычай ніве
Каласы пустыя…
Ці ня шкодны полю
Слезы вы людскія?!

І ў Янкі Купалы мы сустракаем поўную суму карціну нашай радзімы:

Невясёлая старонка
Наша Беларусь:
Людзі — Янка ды Сымонка,
Птушкі — дрозд ды гусь.
Поле — горы ды каменне.
Потам зліта ўсё;
Сенажаць — адно карэнне,
Сівец ды куп'ё.
Родзе шнур нясамавіта
Сколькі б працы ўнес, —
Ячмень з сажай, з званцам жыта,
З свірэпкай авёс…

У бедных вёсках няма садоў, толькі дзе-небудзь бярозкі; люд бедны, у бядзе, народ цёмны, абарваны, бязграматны. І ўсё ж такі аўтар любіць сваю невясёлую радзіму.

Культурны чалавек прывык да самых разнастайных матываў паэзіі, натхняўшых паэтаў. Матывы кахання, матывы усякага роду пакут, высокія грамадзянскія матывы, усё гэта звычайныя тэмы сусветнай паэзіі. Святло сонца ўпрыгожвае прыроду і служыць невычэрпнай крыніцай паэтычнага натхнення і г. д.

Нядзіўна, калі раскошныя карціны прыроды, мяккія або скалістыя горы, бяскрайняе мора, прыгажосць спеючай нівы і г.д. натхняюць паэта і ён перадае чытачу тое пачуццё прыгажосці, якое яго ахоплівае. Але вось перад намі санет Янкі Купалы. У ім апісана тое, чым так багатая прырода

Беларусі - сонныя лужыны, балоты, пакрываючая іх цвіль і іржавая вада. Але ў гэтым кавалку прыроды ёсць своеасаблівая прыгажосць. І паэт знайшоў гэтую карціну і кожны беларус разумее і ведае, што тут ёсць нешта прыгожае.

Прырода, вядома, з'ўляецца толькі фонам, якім акружаны беларускі народ.

Прырода Беларусі бедная і няветлівая, праца беларуса (а нашы паэты ведаюць толькі працоўнага беларуса) - зацятая і цяжкая. Аднак беларус любіць сваю радзіму. У вершы «Мая хата» Багушэвіч апісвае бедную хату сярод пяскоў, камянёў на краю вёскі, паўразбураную. Жыццё ў ёй цяжкае, праца і адсутнасць хлеба. Але ўсё-ж гэтая хата вельмі дарогая паэту:

Да мне даражэйшы вугал гэты гнілы,
Камень пры дарозе, пясок ля магілы,
Як чужое поле, як дом мураваны! —
Не аддам за сурдут каптан свай падраны.

Радзіма дарогая паэту, між іншым, і таму, што з яе лёсам ён злучае і свой лёс. Тут жыве народ, які цярпеў шматгадовую нядолю. І край, і яго народ, беднасць прыроды краю, беднасць народа - вось комплекс тых з'яў, якія выклікаюць пакуты ў душы народа. Вось, напр., урывак з вершаў Максіма Багдановіча:

Краю мой родны! Як выкляты Богам,
Столькі ты зносіш нядолі.
Хмары, балоты… Над збожжам убогім
Вецер гуляе на волі.
    Поруч раскідаліс родныя вескі,
    Жалем сціскаюцца грудзі —
    Бедныя хаткі, таполі, бярозкі,
    Усюды панурыя людзі…

І сэрца паэта сціскаецца ад болю перад выглядам гэтага народнага гора.

Гэта - край горам спавіты, потым абліты, край у слязах. Вось у якіх маляўнічых вершах звяртаецца да роднага краю А. Гурло:

Краю, мой краю,
Горам павіты,
Усё ў табе, знаю,
Потам абліта.
    Поту і слёзаў
    Многа бяз ліку,
    Як бы марозаў
    У доўгую зімку.
Як бы завеяў,
Ветраў шалёных,

Як бы надзеі
У шчасце бяздольных!..

Вельмі цікавыя шматлікія прыватнасці карцін беларускай вёскі. Гэта нярэдка высока-паэтычнае апісанне, выдатнае па знешнасці. У гэтых вершах прасочаны і выяўлены дні і праца беларуса.

Невясёлая карціна беларускай вёскі. Хата з хатай стаяць радком. Вакол мох і салома. Мужык у лапцях, бяда багаццю б'е паклоны, вакол цемра («Вёска» - Янкі Купалы).

А вось і другая такая ж самая сумная карціна: гара, ды камень, вузкія палоскі - гэта поле нашай вёскі, курныя хаты - гэта нашы хаты, лапці ды сярмягі - гэта людзі нашай вёскі; карчма, астрог, крыж, бярозка - гэта наша доля. Улетку праца цяжкая, зімою - хвароба. Магіла ўзнікае за магілай. Безхлебіца.

Вёска, о ціхая вёска мая,
Колькі ты зносіш няшчасцяў,
Колькі бед зносіць сямейка твая,
Колькі дарэмных напасцяў!

Усё забралі із сяла, а что яму далі?

Далі тую долю,
Што ўсе праклінаюць,
Далі тую волю,
Што ў няволі маюць…

(«Наша вёска» - Я. Купала).

У вершы «Мой край» паэт дае карціну прыроды краіны, выгляд маркотных вёсак:

А люд … Ён сагнуўшыся ходзе
Пад ношкай знямогі-пакуты
І роячы сны аб свабодзе,
З дня ў дзень сам сабе куе путы.
Так спіш, так жывеш мімаходам,
Мой край, як сцяпная магіла,
З сваім незавідным народам,
З патухшай і славай, і сілай.

(Я. Купала).

І вы адчуваеце ў кожнай радку, як паэт хварэе за свой народ, як зжыўся ён з лёсам свайго народа, з яго горам.

Ужо ў першым творы, надрукаваным Янкай Купалам, дадзена сумнае аблічча беларускага мужыка. Нада мной усе смяюцца, мною грэбуюць, таму што я мужык, «дурны мужык». Гэта - непісьменны хлебароб. Ён і яго сям'я абарваны і ўсё ж ён працуе як вол. Ён бедны і хваравіты. І ўсё ж ён не забудзе ніколі, што ён чалавек («Мужык»).

І доля мужыка такая ж сумная, цяжкая. Вакол бездолле ў вёсцы. Знікла сіла, цяжка жыць: «Кроў, пот, слёзы стагоддзе цякуць», што запрацуе, а што скрадзе, у тры пагібелі гне спіну. А там пасля працоўнага жыцця, - крыж, дзірван і крапіва на магіле.

Так за сахой, бараной, за сярпом і касой з дня ў дзень, з году ў год, лье слёзы і пот народ. А там недзе далёка панскі дом, але ў палац ня пусцяць мужыка. Ды і на што мужыку хлеб, на што багацце, калі ў яго ёсць мякіна? На што яму боты, чаравікі, калі ёсць лыка ў лесе? Яго жыццё павінна быць нескладаным.

Багаты будзь з нівы,
Увесь чынш заплаці,
Будзь весел, шчаслівы,
Ня пі, ня крадзі!
Жый згодна з усімі
І Бога хвалі,
Не крычы з другімі:
«Волі! Зямлі!».

("Аб Мужыцкай долі» - Ян. Купалы).

З году ў год арэ, засявае, потым і крывёю аблівае свой загон мужык («Жніво» - Я. Купалы).

Але прыйдзе восень. Не вялікая ўзнагарода за сваю кроў і пот: у куце хлява складзена сена, на таку снапы, ўмалот ў куце з паўкопы, у іншым куте трохі грэчкі і аўса. І гэта на пракорм і сем'і, і каня, і каровы, і вяртанне доўгу ў краму («Прышла восень»).

Паэзія эпохі адраджэння апісвае жыццё мужыка ў рэальных фарбах. Яна зараз далёкая ад дыдактызму або ад таго, каб выбраць з народнага жыцця тую ці іншую карцінку, смешны і пацешны эпізод. Не, гэта сам народ вуснамі сваіх выбраннікаў апісвае сваё жыццё, раскрывае свае раны, свае запаветныя думкі і мары. Тут няма нічога прыдуманага, нежыццёвага. І тым не менш у гэтым рэалізме гучыць цудоўная і непасрэдная паэзія.

Цяжкія перыпетыі ў гэтым жыцці. Мы ходзім і спатыкаемся, як п'яныя, мы з голадам зрадніліся, мы благія і абарваныя. Мы абсмяяныя, змяшаныя з брудам, мы пакрыўджаныя багатымі, мы ў няволі. Мы сядзім сярод балот, вочы нашы завязаны і вушы нашы заткнуты. Але як народу ні горка жывецца, у яго ёсць вера ў будучыню і гэтая вера не пакідае ні аднаго паэта.

Адно мы добра ведаем:
Хоць вечна мы блукаемся,
А усе ж такі, хоць некалі,
А праўды дапытаемся.

(Я. Колас).

Амаль такі ж сумны матыў агульнага характару мы сустракаем і ў Янкі Купалы («З песень мужычых» і «Куды ты рвеш»):

Гора нам бедным, гора загнаным,
Мучаць нас чорныя долі,
Стогнем пад царам, стогнем пад панам,
Стогнем мы дома і ў полі.

Цёмны сермяжны народ не ведае суду і так, ён працуе са слязьмі і абліваецца крывёю. Гэта народ - дзіця нядолі, цемры і гэты спрадвечны лапотнік працуе на сваіх ворагаў.

У вершы «Злачынец», поўным гумару скрозь слёзы, паэт апісвае злачынствы мужыка. Давялося мужыку ў панскай пушчы насекчы сухастою на хату, папасвіць быдла на лузе, у воласць не паспеў ён аддаць падаткі і да абедні аднойчы не паспеў, і шапку аднойчы перад земскім не зняў, і газеты прачытаў, і крычаў з іншымі «Волі і зямлі» .

Цяжкая доля мужыка служыць адной з улюбёных тэм нашай паэзіі.

Адна гуторка на свеце:
Абяднеу мужык дачыста,
Аж чуць-чуць дыхне!

Праеў і прапіў сваю гаспадарку і возіць на спіне цемру і бяду. Але, -

Трэба злое ўсе растрэсці,
Сонных разбудзіць,
Трэба новае ўсё ўзнесці,
Новы шлях адкрыць.
… Ці што знаюць, ці не знаюць,
Вось, абы з бяды.
Так пяюць, так адпяваюць
На усе лады.
Чуе усё мужык наш гэта,
Чуе кожны дзень,
Ды ўздыхае з лета ў лета,
Ды снуе як цень.
Ой, не грэе, хоць і свеціць,
Месяц над зямлёй…
Ходзяць гутаркі па свеце,
Ходзяць чарадой.

(Янка Купала).

Мужыцкая доля ведае адну навуку: уставаць рана, позна класціся, працаваць дап'яну. Жыццё аднастайнае. Прыходзіцца абіваць парогі сытых людзей, абіваць парогі трутняў, па загадзе віць сабе пятлю. У роднай хаце, у родным краі мужык - чужынец. Яго весялосць у карчме, а на ліха і ў турму патрапіць. І за ўсё гэты пакуты на зямлі яго чакае мука ў пекле.

Гэткую навуку

Знаем не адну,
Дзедаў дзед праўнуку
Перадаў свайму.

(Янка Купала).

Сумнае апісанне цяжкай долі мужыка часам змяняецца асобнымі карцінамі прыватнага жыцця. Праца заўсёды натхняе паэта, ён жа сам частка працоўнага народа. Апісанне працоўных працэсаў адлюстроўвае на сабе высокае паэтычнае натхненне, але вынік працы прыводзіць да сумнай рэчаіснасці.

Вось вобраз аратага. Ён пакрыквае ў поле на свайго «малога», па пясчанай зямлі накіроўвае ён сваю сошку, камень б'е па сашніку, конь выбіваецца з сіл. Выгляд аратага рэальны: босыя ногі, старая шапка, «зрэбныя порткі», грудзі адкрытыя, твар абліваецца потам.

Матка-зямелька! Эх недарма ты
Корміш убогі свой люд!

(Я. Колас).

Мужык не баіцца працы, але цемра і беднасць прыводзяць гэтую працу да сумных для яго вынікаў:

Я мужык-беларус, —
Пан сахі і касы,
Цёмен сам, белы вус,
Пядзі дзве валасы.
Бацькам голад мне быў,
Гадаваў і карміў;
Бяда маткай была,
Праца сілу дала.
Хоць пагарду цярплю, —
Мушу быць глух і нём,
Хоць свет хлебам кармлю,
Сам мякіначку ем …

(Я. Купала).

Няма той працы, цяжкай, упартай, якую б не выносіў гэты мужык у лахманах. Вось прыгожае апісанне мужыцкай гарачай пары, якое мы знаходзім у вершы «Мужык» Якуба Коласа.

Я балоты сушу,
Надрываю жывот;
За бясцэнак кашу,
Рыю землю, як крот.
Усе вуглы і куты
Сваім целам я змёў,
Ссек я лес і кусты
І дарогі правеў;

Ды ня ежджу па іх, —
А хаджу пехатой
У рваных ботах старых,
Часцей босай нагой.
Збудаваў я палац,
Многа фабрык, мастоў,
Сам жа голы, як бац,
Пары дзве лахманоў.

Нездарма ў вершы І. Ляўковіча «Чыжык» на Белай Русі слёзы, крыкі, смутак. Шмат тут гора, з хат глядзіць беднасць. Той жа матыў і ў іншага паэта - Янкі Купалы. Безнадзейна, сумнае апісанне гэтага сярмяжнага народа. Тут крыўда пануе з стагоддзя ў стагоддзе, тут усё арашана слязьмі і крывёй. І толькі недзе далёка заблішчыць зара, ўваскрэснуць шчаслівыя дні. Кветкі долі і волі ўзыдуць.

Глянь на нашы хаты, вёскі
На шнуры, на край,
На народ зірні сярмяжны,
І тады пытай.
Столькі тэй крыві чырвонай,
Столькі слёзных рэк
Разышлося, разлілося,
Крыўда з веку ў век.
А заплатай, а падзякай
За мільёны ран —
Усе крыжы і наспы тыя
Ды нямы курган, —
Не сумуй, брат! Бліснуць зоры,
Шчасця ўскрэснуць дні,
Долі, волі, узойдзе кветка
Са слёз і крыві.

У гэтым вершы паэт дае надзею на лепшую долю, але гэта далёка не заўсёды. Настрой Янкі Купалы - часцей безнадзейная карціна убогасьці, цемры. Цяжка адмовіцца ад таго, каб не прывесці яго верш «Да брата», поўны такога безнадзейнага суму.

Мой ты ўбогі, мой ты цёмны,
Родны мой,
Ты пытаеш, хто такія
Мы з табой.
Ці мы людзі, ці скаціна,
Запытай
Гэту коску, гэту сошку,
Гэты гай;

Гэта поле, на якім ты
Млееш, млеў, гэту згніўшую хацінку,
Гэты хлеў.
Запытайся сваёй долі,
Сваіх пут,
Ці мы людзі, ці скаціна,
Хто мы тут.

Так і песня Якуба Коласа простая. Ад яе вее рэальным веданнем жыцця, упэўненасцю сына няшчаснага, але належачага уваскрэснуць народа, яна так простая, як просты беларускі мужык. Гэтая песня сумная. Але ў ёй такая ж дзіўная, непасрэдная настроенасць, прыгажосць тонаў і фарбаў. Гэта - песні скаргі. Яго песьні блізкая і да народу, і да прыроды радзімы, ён адчувае і прыгажосць прыроды і прыгажосць прыгнечанай душы чалавека, але, як усё вакол, у гэтых песнях мала радасьці:

Не пытайце, не прасіце
Светлых песен у мяне,
Бо як песню заспяваю,
Жаль усю душу скалыхне.
Я б смяяўся, жартаваў бы,
Каб вас чуць развесяліць,
Ды на жыццё як паглянеш,
Сэрца болем зашчыміць.
Нешчаслівa наша доля:
Нам нічога не дала, —
Не шукайце кветкі ў полі,
Як вясна к вам не прышла!

Назіранне над нядоляй народа прыводзіць у хваляванне паэта. Стогн адчаю вырываецца з яго грудзей. І Янка Купала ў вершы «Цару неба і зямлі» звяртаецца да тварца з трывожным пытаннем аб тым, за што карае ён свой няшчасны народ. За што ён даў «перамаганне» бядзе і цемры. Цар неба ламае горы, скалы і не можа сьцерці нашых крыўд, не можа змыць нашых ран. Цар неба ўзьвялічыў мінулае і будучыню незлічоных народаў, а ў нас адабраў нават мінулае, ён зрабіў нас нявольнікамі за тую веру, якую мы прывыклі мець сотні гадоў да яго. І творца глядзіць на ўвесь гэты жах з неба і неба глухое, каб зразумець маленні няшчасных аб долі, аб праўдзе, пра хлеб і паэт заклікае неба прачнуцца:

Закон і суд свой праведны пошлі!..
Вярні нам Бацькаушчыну нашу, Божа,
Калі ты цар і неба і зямлі!..

Не толькі селяніну цяжка жывецца, але і яго ніве. Калі гэты селянін адрываецца ад зямлі, ідзе на якую-небудзь працу, то і тут беднасць і цяжкая праца суправаджаюць яго. Плытнікі на Нёмане, абарваныя,

чорныя, босыя, па пояс у вадзе цягнуць вяроўку. Плытнік мерзне ад холаду, нядоля і голад суправаджаюць яго. Беднасць яго гоніць:

Эх ты доля, доля!
Голад ты, бяднота!
Не свая тут воля,
Не свая ахвота!..

(Якуб Колас).

Цяжкая доля батрака. Сірата бязродны, ён чуў толькі песні гора. Ён вырас моцным і здаровым, яго моцныя рукі рвуцца да працы. Але няма долі, і гіне жыццё (Якуб Колас).

І «Беззямельнік» А. Гурло ахвотны да працы, сілы ў яго хоць адбаўляй, ён гатовы працаваць ад цемры да цемры. Толькі б мець плуг і коней. І сякерай ён можа працаваць, і серп хадзіў бы хутка ў яго руках па сталай ніве. Але не да чаго прыкласці працу. І моцныя рукі спатрэбяцца толькі, каб драць лыкі, плесці лапці:

Долю брыдку, як ракітку,
Буду сілай дабіваць.

І так бясконцай чарадой праходзяць дні і доўгія гады мужыка. Не толькі гады - з пакалення ў пакаленне адна і тая ж адвечная песня, песня працы, гора і беднасці.

Ёсць паэма Янкі Купалы «Адвечная песня». Гэта - паэма пра чалавека, але пра чалавека з беларускай вёскі. Горкай іроніяй гучыць апісанне жыцця гэтага цара прыроды з беларускай вёскі - ад нараджэння і да смерці. У цяжкай барацьбе за існаванне памёр мужык. Цесная яму магіла. Цень выходзіць з яе, каб паглядзець, як жывуць дзеці. Духі бяды, голаду, долі, жыцця, распавялі яму сумную карціну жыцця пакінутага ім пакалення. Гора толькі прыбыло, праклён і стогн разносяцца па вёсцы. Мужык чэзне без сіл. Адзін яго сын шнур арэ, карчмой душу весяліць, другі - на чужыне, трэці - пад вартай, чацвёрты - за праўду загінуў, а пяты - жабруе. І узмалілася цень мужыка: разчыніся магіла, людзі і святло страшней цябе!

Беларусь, перш за ўсё, краіна земляробаў і яе паэты, перш за ўсё, ведаюць касу і саху. Але беларуская паэзія можа ганарыцца тым, што гэтая не прамысловая краіна дала найпрыгажэйшыя вобразы пралетарскай паэзіі. Тут, вядома, як мы ўжо ведаем, нам трэба звярнуцца да паэзіі Цішкі Гартнага.

Паэзія Цішкі Гартнага дае высока-паэтычную карціну працэсаў працы таго працоўнага люду, які прыкладае сваю працу ў тых нешматлікіх галінах прамысловасці, якія, галоўным чынам, пануюць у Беларусі. Гэтыя творы прасякнутыя рэалізмам працоўнага працэсу і той верай ў сваю ўзыходзячую сілу, якою сілкуецца нараджаюцыся рабочы клас. Гэта - класавая паэзія, але ў ёй няма нічога прыдуманага, навеянага звонку, няма

слядоў тэорыі. Перад намі ідэалогія працоўнага, які выйшаў з самога рабочага асяроддзя.

У «Песні Гарбара» перад намі працоўны за «брудным сталом», цэлы дзень апрацоўваючы цвёрдую скуру, у гразі, у душнымй паветры, сярод чатырох сцен. Ён кляне нядолю і песні спявае. Ён песняй падтрымлівае ў сабе бадзёрасць. Не таміцесь рукі, не дрыжыце ногі, шмат пакут яшчэ наперадзе. Плечы шчэмяць ад болю, пот залівае вочы, "трэба рабіць і рабіць». Голад стамляе і прыйдзецца працаваць, пакуль кроў не застыгне ў жылах. Але рабочы ўсведамляе сваю сілу. Ён поўны гонару, ён можа працаваць і не карыстацца гатовым.

Не хачу, не прывык
Склаўшы рукі хадзіць:
Я гарбар-працаунік,
Я жыву — каб рабіць.

Гарбар ганарыўся сваёй сілай і сваёй працай, ён рыцар працы:

Я рабочы, гарбар,
Рыцар працы цяжкой,
Я з жалезнай душой,
З сэрцам палкім, як жар,
Ў вачах іскры маіх,
А жалеза ў руках,
Скупа гнецца ад іх
У адзін міг, у адзін мах.

Ці вось яго ж «песні пры працы».

І далей ідзе такі ж заклік да працы. І горды працоўны натхнёны свядомасцю, што ў яго працы ёсць насенне лепшай долі. І ў духаце, сярод дыму, ён спявае вольную песню, ён куе шчасце будучыні:

І вясёлы, і рачысты
Я пад грук і пад свіст
Цяжкі труд прадаю.
Вось у дыму, у брудзе,
Ля братоў, ля людзей
Шчасце й долю кую.

Такія карціны, поўныя рэальнага жыцця і свядомасці сілы працы, мы сустракаем у Цішкі Гартнага ў творах, прысвечаных іншых відах працы.

Вось перад намі Грабар, які із дня ў дзень, з году ў год, як крот праходзіць па зямлі цяжкай лапатай, сярод ліпкай гразі, рэдка ён бачыць сонца, увесь звернуты да зямлі. Шмат ён зрабіў земляных работ, шмат пракапаў канаў і рвоў і ў той вадзе, якая цячэ па гэтых равах, шмат яго крыві, змешанай з потам, а там пад вадою, на дне, яго гора і ў гэтым цяжкім жыцці грабар шукае сваёй шчаслівай долі - можа быць хто-небудзь

закапаў яе у гэтую халодную, нячулую зямлю і, быць можа, зямля не выпускае яе да людзей:

І як толькі знайду, пракапаю ей дзверы,
Нарасхлёст перад ёю, слугой, адчыню,
Хай нясе яна свету ўсю радасць сваю.

Каваль таксама тыповая постаць убогай беларускай прамысловасці:

Шмат працы ў мяне —
Хоць усю пору працуй,
Грэй жалеза ў агні,
Вымай з горна й куй.

Ён уздымае цяжкі молат і яму не цяжкая ўсякая праца:

Рукі знаюць настрой,
Молат слухае мяне,
На ўсё жыццё цяжкай
Працы хопіць у мяне.

Перад намі праходзіць вобраз ткачыхі, абліваючайся потам над ткацкім станком. Вось жняя, вясёлая і спяваючая, любячая сваю працу і радуючаяся таму, што яна будзе ёсць свой хлеб. Вось роўныя шэрагі сена, якія кладзе касец.

А вось і цяжкае становішча беспрацоўнага: «Гарбар на вандроўцы» - гэта беспрацоўны ў пошуках працы. Пад дажджом, у халодны дзень, адпраўляецца па шпалах галодны гарбар ў дарогу.

Ногі чуць клыпаюць
І грабуць нясмела,
Вочы пазіраюць
Сумна, асавела.
    Апусціліс рукі
    Ад цяжкай утомы…
    Дзе ж сканчэнне мукі
    Яго — няведома.
Сэрца болем рэжа,
Сэрца болем плача,
У зношанай адзежы
Холадна, аднача.
    Косці боль ламае,
    Цяжар дацінае…
    Гарбар есці хоча,
    Хоча — ды ня мае.

А працу цяжка знайсці. І працоўны не толькі фізічна пакутуе ад беспрацоўя, але яно дастаўляе яму маральныя пакуты. Ён не патрэбен на свеце і гіне яго запал да працы, таму што ў працы яго мэта, яго вера і надзея.

І паэт заклікае працоўнага да напругі. Гэта выдатна выяўляецца ў вершы «Змагайся»:

Мой, брацe, змагайся:
З нядоляй, з бядою —
Барыся, спрачайся
Да смерці у бою.
Спалоху, цярпенню
Нічуць не здавайся,
Будзі адамшчэнне
У грудзях і змагайся.
Адважна заўсёды
Уперад дарогай
Праз ямы ды груды
Хутчэй пасувайся.
Сумненню, патолі —
Нізвання, ніколі,
Змагчыся не дайся.
Адплюшчаны вочы
Зварочвай да далі,
Ні суму, ні жалю
Не здай свае моцы,
Не бойся нічога,
Ні здзеку, ні гора.
Дзе жыцце — там змоганне,
Дзе смерць — там пакора.

І гэта напружанне неабходна, неабходна жыццё, неабходна праца для той вялікай будучыні, для шчасця і волі, вера у якія ніколі не пакідаюць паэта:

Я жыву таму, што маю,
Веру моцную ў тое,
Што загіне доля злая,
Чорнай сілаю якая
Землю вокал аблягае
Бы жалезнаю рукой.
Я жыву таму, што бачу
Панаванне лепшай долі,
    Дзе ня будзе мук і плачу,
    Й за якую й я даў дачу,
    Што ад роды прыназначыў
    На крывавым збройным полі
    У барацьбе за шчасце й волю.

І Чарнышэвіч - паэт з рабочых ў высока паэтычнай песні каваля марыць аб лепшай долі. Сярод холаду і голаду, сярод цяжкай працы думка каваля накіравана на тое, каб выкаваць лепшую долю - у грамадскім сэнсе:

Я праўду і волю кахаю-люблю
І молатам лепшую долю кую.

Такім чынам, наша літаратура наогул, а паэзія ў яе маляўнічых формах у прыватнасці, з'яўляецца, перш за ўсё, літаратурай, аддаючай сябе на служэнне роднаму народу. Яна служыць высокаму пачуццю ўзбуджэння любові да роднага краю і да яго насельнікаў. Прырода радзімы і яе асноўны персанаж - земляроб цвёрдага тыпу выглядае без прыкрас, можа быць, часам у занадта згушчаных фарбах. Але нават і гэта ўзмацненне змрочнага тону дыктуецца тым жа цёплым пачуццём пакуты за лёс таго самага народа, які вуснамі лепшых сваіх сыноў даў гэтую выдатную паэзію. Сапраўды, асноўны тон яе - вялікае цярпенне. Але той, хто пераносіць пакуты разам з народам, разам з тым і прагне змены непрывабнай сучаснасьці іператварэння яго ў радасную будучыню.

Такая паэзія вялікага грамадзянскага смутку не з'яўляецца простым адухоўленем побыту. Яна мае вялікае значэнне нацыянальнае і палітычнае. Яна служыць вялікай справе нацыянальнага аб'яднання народа, яна ў маляўнічых формах, якія закранаюць нацыянальнае пачуццё, выкладае тое, пра што казалі гісторыкі, пра што вялі размову публіцысты. Але для масы голас паэта больш даступны. Ён хутчэй і глыбей пранікае ў яе прытомнасць. Паэты - сапраўдныя заснавальнікі і праваднікі нацыянальнай ідэі. Так было ў іншых народаў, асабліва ў славянскіх. І наша літаратура гуляе такую ж ролю.

Наша літаратура ад непрывабнай сучаснасьці нязмоўкла кліча да светлай будучыні. Гэта - заклік агульнага характару, або ж нават з пэўным указаннем на сацыяльна-палітычныя адносіны будучыні. Сама задача паэта заключаецца ў тым, каб апярэджваць настрой народнай масы.

Вольнасць радзімы - вось, перш за ўсё, той ідэал, да якога заклікае паэзія. К. Каганец заклікае сваіх братоў смела ісці наперад - праўду несці з сабою. Шчасце і радасць надыдзе.

За родную краіну, звычай і мову,
За веру грудздзю ставайце.

І М. Багдановіч звяртаецца з пытаннем да роднага народу, аддае ён жыццё ў барацьбе з нядоляю.

Таварышы-брацця! Калі наша родзіна-маці
Ў змаганні з нядоляй патраціць апошнія сілы —
Ці хваце нам духу ў час гэты жыццё ёй аддаць,
Без скаргі палеч у магілы?!

Даволі беларусы знаходзіліся ў цемры, загнаныя ў цяжкую нядолю. Але прыйдзе час, звон праўды пачуецца, наша праўда выйдзе на свет.

Кліч пойдзе: «Даволі мы гора цярпелі,
Даволі чураліcь свайго ўсяго;
Мы шчасця і долі сабе захацелі.
Мы іншымі сталі — людзьмі сталі ўжо».

(Дубровік).

Ідэал, да якога трэба імкнуцца, гэта, перш за ўсё, воля. Гэта воля - нацыянальная і палітычная. У вершы «Свабода» Цішка Гартны кажа:

І шагаю за ёю цяпер,
Бо яна прада мною гарыць
І ціхутка здалёку маніць:
«Ты дагоніш мяне, толькі вер!»
Не глядзі, што наўкола цябе
Непрабачная ночка стаіць…

У нашай паэзіі адчуваецца нейкае пранiклівае чаканне волі, прадчуванне. Янка Купала, як і іншыя паэты, прасякнуты пастаянным чаканнем, пастаяннай думкай аб надыходзе волі:

Гамоняць народы,
Як тэй пушчы шум:
Колькі тэй волі.
Колькі светлых дум.
Згіну ў сон нягодны,
Дзе не паглядзіш…
Чаму ж ты, край родны,
Як забіты спіш…

Абуджэнне неабходна, яно блізка. Але вля - справа аб'яднанага народа. Радзіма ўстане ад сваёй дрымоты, народ аб'яднаецца для працы над лепшым будучым:

Выдзем разам да работы,
Дружна станем, як сцяна,
І прачнецца ад дрымоты
З намі наша старана.

(Якуб Колас).

Паэт заклікае да барацьбы з нядолю. Сонца і да нас завітае, надыдзе дзень.

Гэй, за спольнасць, за каханне
Смела, наш народ…
Зможам скаргу, зможам гора,
Толькі скора, брацця, скора
К шчасцю громадой…
Гэй, забудзем усе нягоды,

Завісць, сваркі, слёзы, зводы,
Ажывём душой.

Дружная праца для беларуса патрэбна для таго, каб пабудаваць лепшую будучыню і ў той жа час для таго, каб пазбавіцца ад цяжару сучаснасці і мінулага. Яму, перш за ўсё, патрэбна самастойнасць. Яму неабходна вызваліцца ад чужых апекуноў, якія стагоддзямі сядзелі на шыі беларусаў, багацелі ў палацы, а беларус быў у сярмязі і торбу апрануў:

Сотні год песцім днямі і начамі
Госця на шыі —
Змея, што з пуняу скарбы валоча,
Скарбы чужыя.
Вы ўжо забылі людзі здарэння.
Дзе ваш прыпынак —
Вывелі у гандаль славу, сумленне, —
Праўду на рынках.
Слепа зракліся сораму, увагі.
У харомы селі,
Братам жа ўздзелі лапці, сярмягі,
Торбы надзелі…
Людзі чужыя… Хтось калісь зліча
Вашу нам шкоду.
Зліча праступкі… к суду пакліча
Крыўда народу.

(Янка Купала).

За ўсю цяжкую працу працоўны атрымаў цяжкую ўзнагароду:

Тыя ковы, што кавалі,
Той заржаўлены ланцуг,
На якому век трымалі
Вашы цела і ваш дух.

(Наша ніва - «Работніку»).

Адухоўлены ідэяй волі народ скіне саржавелыя кайданы:

Мыслі праўды, дух свабоды —
Вольны нам народны дух
Растрасе свае астрогі,
Ржавы ён парве ланцуг…

(«Наша ніва»).

Паэт заклікае народ ўзяцца за будаўніцтва свайго шчасця, сваёй долі. Ён заклікае яго вырвацца з цемры, пакінуць разлад.

Ужо сонейка ўсходзе, ужо дух у народзе
Збудзіўся і к праўдзе заве…

(Янка Купала).

У яднанні моц і шлях да волі:

Дружнасць — першы крок свабоды,
Згоднасць — сіла грамады.

(Якуб Колас)

І другі паэт прасякнуты той жа верай:

Я веру — бясплодна не засне,
А ўперад рынецца, мауляў, крыніца,
Каторая магутна, гучна мкне,
Здалеўшы з глыбі, на прастор прабіцца.

(М. Багдановіч).

Розныя аўтары неаднолькава ўяўляюць тую лепшую долю, да якой павінен імкнуцца народ. Для Якуба Коласа праграма ясная. Ён жадае свайму народу, каб ён не ліў больш слёз, каб турмы зачыніліся для людзей: «Каб казалі, што хацелі», каб не хілілі спіну, каб са страхам не глядзелі на каўнер ўрадніка. І далей:

Каб пабольшала нам поля,
Каб разросся вузкі луг,
Каб спявалі песні волі,
Дзержучы жалезны плуг.

Творчасць Коласа, па слушнай заўвазе Гарэцкага, як і творчасць Цёткі, мела сацыяльны характар, які для беларускага мужыцкага народа разам з тым ахоплівау і нацыянальнае пытанне.

У адным рэвалюцыйным вершы Коласа, доўгі час вядомым у спісах, мы знаходзім рэзкае выступленне супраць багацеяў і панства. Паэт пытае сваіх ворагаў, чыімі рукамі яны сабралі сваё дабро, чыёй слязой купілі сваё шчасце. За што паны і багацеі нас білі палкамі, секлі, голадам марылі. І ў канцы гэты паэт пагражае: «байцеся сярмягі». І гэты ранні верш яскравы па форме, прыгожы і рэальны па агульным сваім змесце і па сваіх прыватнасцях.

Сацыяльныя матывы праходзяць праз усю эпічную паэму Коласа «Новая зямля». Грамадства падзяляецца на паноў і мужыкоў, на эксплуататараў і працоўных. Мужык прасякнуты класавай нянавісцю да пана. Да гэтай класавай нянавісці далучаецца нацыянальная. Паны - гэта палякі, а мужык - беларус. Панам добра жывецца пад царскім рэжымам. Мужык забіты і ўсяго баіцца. Баіцца ён і чыноўніка вялікароса.

І ў абмалёўцы Янкі Купалы грамадства падзяляецца на мужыкоў і працоўных, а з другога боку на чыноўнікаў, капіталістаў, фабрыкантаў, банкіраў і г. д. («Сон на кургане»).

Па справядлівай заўвазе З. Жылуновіча найноўшымі і найбольш бліскучымі прадстаўнікамі такога напрамку нашай паэзіі з'яўляюцца Янка Купала і Якуб Колас: "З гардасцю можам сказаць, што Янка Купала - беларускі Шаўчэнка і Міцкевіч – з’яўляецца нацыянальна свядомым

барацібітом за адраджэнне свайго народу, чаму вельмі моцна паслужыла яго ліра ... Можна не памыліцца, калі сказаць, што ўсё іншыя Беларускія паэты выраслі на ім і свой талент прычасцілі яго творамі».

Песня аб няволі — прадвесьнік песьні аб волі:

Грай, мая жалейка,
Пей, як салавейка,
Апявай нядолю,
Апявай няволю
І грымні вольна,
Што жыве край родны.

(Я. Купала).

Мужык валодае вялікай сілай, ён здольны зкінуць з сябе векавую няволю. Праўда, яшчэ мужык непісьменны і гэта затрымлівае яго развіццё. І паэт заклікае беларускі народ дамагчыся сваімі сіламі культурнага і палітычнага поспеху:

Ах! Ці доўга, братцы, будзем
Пад няволяй мы стагнаць.
Ах! Ці доўга сваё шчасце,
Сваю долю праклінаць.

І ў іншым вершы паэт запэўнівае, што надыйдзе момант, калі народ скіне ярмо няволі.

Не згаснуць зоркі ў небе,
Пакуль неба будзе. —
Не загіне край забраны,
Пакуль будуць людзі.
Ночка цёмная на свеце
Вечна не начуе;
Зерне, кінутае ў ніву,
Узыйдзе ды красуе…
Беларускаю рукою
Светлай праўды сіла
Славу лепшую напіша
Бацькаўшчыне мілай.
Зацвіце яна, як сонца
Пасля непагоды
У роўнай волі, у роўным стане
Між усіх народаў.

У гэтым закліку да волі моцны ўдзел прымае і муза Цішкі Гартнага. Шмат праліў мужык слёз у воды Нёмана, шмат сумных песень спяваў ён над яго водамі - гэты сын нядолі. Але прыйдзе час:

І паэт дае сабе справаздачу ў тым, што трэба рыхтавацца да смерці, да барацьбы за вольнасць слова, за новы парадак, да барацьбы супраць панавання прыціску, каб

Ды ў кайданах ногі,
Не звялі з дарогі,
У нястрымнай хадзе
На шляху да волі.

(З верша «Паэт і Маці»).

Шэраг выдатных артыкулаў і вершаў у прозе «Нашай нівы» прасякнуты ідэяй смутку аб сучасным становішчы Беларусі і ў той жа час яны кажуць аб новым жыцці, пра росквіт новага нацыянальнага жыцця. «На пагляд, Беларусь, ты шэрая, ты непрынадная, ты спіш». Але ўнутры яна тоіць агонь і багацце будучага жыцця. Неба святлее, зоры загараюцца. Беларуская будучыня, ляжыць у яе вёсцы. Яшчэ спіць вёска «алё тут жывая Беларусь» (№ 14, 1910 г.).

С. Палуян (№ 16-17, 1910 г.) ў прывітанні з Уваскрасеннем Хрыстовым, звернутым да народа, са скрухаю гаворыць аб тым, што на працягу стагоддзяў грэбавалі народнай мовай, грэбавалі народам і пасылалі яго толькі на цяжкую працу. Шмат трывала Беларусь, але «і ты уваскрэснеш, мой родны край. Скінеш з шыі ярмо адвечнага гора і нуды».

Жаданне будучай волі ў некаторых паэтаў падмацоўваецца успамінам аб былой вольнасьці беларускага народа, напр., у Багдановіча ў яго перайманні Пімена і ў Янкі Купалы, якія нярэдка звяртаюцца да даўняга мінулага, калі шчасце цвіло на радзіме, калі беларус быў панам ў сваім доме, калі з вольнаю дружынай князь на пасадзе вольнаму люду законы пісаў; князя народ слухаўся, а князь падпарадкоўваўся вечаваму звону («Над Нёманам»).

У яго паэзіі ўстаюць цені мінулага, цені былой вольнасьці і дзяржаўнасці, і гэты сын свайго народа нагадвае свайму народу пра гэту мінуўшчыну і аб неабходнасці вяртання да яе.

У вершы «Брату беларусу», паэт прапануе гэтаму брату прылегчы вухам да зямлі і паслухаць, што яна кажа. Яна кажа дзівосную аповесць аб мінулай славе і жыцці. Хай брат-беларус угледзіцца ў ваду ракі і там ён даведаецца, што гэту ваду п'юць чужынцы. Лес аберагаў думы і песні беларуса, а паміж тым, сам беларус забыўся сваю песню і славіць песню чужога бога. Брат беларус сядзе на ўзгорку на камень і неба скажа яму, што і ён меў калісьці сваю долю. А цяпер:

Цяпер яно сваймі слязамі
З табою плача над табой;
Шле буры, громы з пярунамі,
Каб сон збудзіць магільны твой.

У іншым вершы, звернутым да свайго народу, паэт нагадвае народу, які знаходзіцца ў кайданах, яго мінулае.

Годзі брахні ужо, падкупленых зводаў.
Годзі таптання праўд вечных, святых!
Сцежку вольнаму духу, народу,
Сцежку да сонца і зор залатых!

Доўга народ чакаў прасвету - зараз даволі і ўсходняй і заходняй культуры. Для беларусаў цана ім адна, таму што ўсе паны аднолькавай натуры. Народу «дабра вядомы і путы, і плугі». Даволі мы ішлі на чужыя нагоды, новыя думы выраслі сярод нас і клічуць нас да барацьбы.

Мы станем на барацьбу з крыўдай і тады:

«Рухне старое, хоць крэпкае з віду,
Ясная вольнае створым жыццё »

І не толькі вольнае жыццё наперадзе, але і ўсё ўзятае ў нас павінна да нас вярнуцца.

І ў вершы «Беларушчына» паэт успамінае аб цяжкім мінулым радзімы: сотні гадоў яна ляжала прыбітая сваім братам-непрыяцелем і народ прымушаны быў маўчаць:

Спаў народ, і спала зямля, і ворагі верылі,
Што ніхто ня разбудзіць цябе, што заснула навек.
І дзялілі цябе, усімі мерамі мералі,
Што памерла ўжо ты, не адзін так казаў чалавек.

Але цяпер Беларусь уваскрэсла, яе сыны прачнуліся і, нягледзячы на ўсе перашкоды, Беларусь будзе жыць:

Сціхнуць віхры, заціхне пара непагодная,
Сілы грозныя ўстануць, акрэпнуць да іншага жыцця;
Панясуцца, як звон, песні вольныя, родныя,
Апяваючы волю народу, твайму.

Сацыяльна-палітычнае адраджэнне народа дасць волю палітычную, дасць роўнасць або панаванне працаўніку беларусу, дасць, нарэшце, магчымасць аднавіць былую нацыянальную культуру, скінуць ярмо чужых культур і развіваць сваю родную разам з іншымі культурнымі народамі.

Адным са шляхоў, мабыць, найважнейшым да адраджэння беларускага народа, да яго самаразвіцця, да культурнага жыцця, з'яўляецца развіццё нацыянальнай культуры і роднай мовы, «гэта - закон жыцця». Гэта не ..., [а] гістарычная неабходнасць, якая вядзе да таго, што беларуская нацыянальная душа вызваліцца ад векавых пут («Наша ніва», № 42).

Родная мова, родная песня дарогі паэтам. Роднае слова, несмяротнае слова, і гнаная, і бедная, але родная гаворка падабаецца больш, чым багатая чужая:

Гэй, песні, гэй звон Беларусі загнанай,
Заграйце пацехай на родным загоне,
Што ужо няма болей няволі, кайданаў,
І людзі ня стогнуць, як стогнуць сягоння.
(Янка Купала).

Родная песьня, светлая зара, райскі гімн для роднага краю. У гэтай песні адлюстроўваецца Доля і Нядоля, у ёй адлюстроўваецца ўздых аратага, холад і голад, няволя, і воля, і будучыня, і вера.

І Алесь Гарун у вершы, прысвечаным беларусам, замаўляе сваіх землякоў не цурацца роднай мовы. Нацыянальная сіла ў гэтай векавой мове. У ёй наша багацце, у ёй памяць аб вольным жыцці, аб цяжкіх працах і аб цёмнай волі:

Дык няхай жа жыве наша мова,
Гэты скарб наш, на доўгія годы,
Зажывем і мы з ёй нанова
Без бяды, без патрэб, без нягоды.

Праўда, ўздым беларускай культуры разварушыў лагер ворагаў-прыгнятальнікаў, якія звыкліся з пагардай ставіцца да шэрага беларускага люду, стагоддзямі трымаючы яго ўдалечыні ад усяго роднага.

У вершы «Вораг Беларушчыны» Янка Купала пытаецца, чаму забілі трывогу ворагі беларускага народа, калі гэты народ загаварыў на сваёй мове. Вам страшная яго песня, поўная слёз і скаргаў, вам больш па душы холад і цемра мужыка! Даволі крыўды! Кожны народ сам сабе пан, і беларус знойдзе сабе месца ў сям'і славянскіх народаў.

Жыў беларус і будзе жыць!

І не толькі будзе жыць, але, нягледзячы, на свіст даносчыкаў:

Да волі, роўнасці і звання
Мы працярэбім сабе след!
І будзе ўнукам панаванне
Там, дзе сягоння плача дзед!

ГЛАВА XXII
РЭВАЛЮЦЫЙНЫ І РАБОЧЫ РУХ

§ 1. ПЕРШЫ ПРАБЛІСК РЭВАЛЮЦЫЙНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

Царскі рэжым быў рэжымам, які не задавальняў народныя масы. Ён трымаўся ў сілу вядомага роду звычкі насельніцтва, яго цемры і забітасьці, у сілу строга арганізаванага паліцэйскага парадку. Умовы жыцця на тэрыторыі Беларусі былі такія, што царскі рэжым у розных пластах яе

насельніцтва выклікаў асабліва вострую незадаволенасць на працягу ўсяго XIX ст. Ўладарыўшы раней польскі элемент не забываўся пра эпоху свайго панавання і ў яго асяроддзі былі гурты, якія марылі аб яго аднаўленні. Акрамя таго, абмежавальныя законы навучання польскай мове, усякае падаўленне польскай грамадскасці да забароны ўжывання польскай мовы ўключна - усё гэта стварыла натуральнае асяроддзе для фронды. У польскім асяроддзі заўсёды адчуваўся налёт незадаволенасці, хоць пасля 1863 г. ён не выяўляўся ў рэвалюцыйнай форме. Шэраг абмежаванняў ставіў габрэйскую нацыянальнасць у становішча парыі сярод астатняга грамадства. Беларускае сялянства пакутавала ад малазямелля, інстынктыўна усведамляючы, што стары рэжым падтрымлівае зямельную буржуазію. Селянін пакутаваў ад прыгнёту адміністрацыі і меў падставу быць незадаволеным рэжымам. Беларуская інтэлігенцыя, якая выйшла з народнага асяроддзя, пачынала ўсведамляць адміністрацыйны прыгнёт у нацыянальна-культурных адносінах. Нешматлікі рабочы клас пакутаваў пад цяжарам нізкай заработнай платы, якая была нізкая па двух прычынах: з прычыны таго, што ўсе нашы вытворчасці адносяцца да разраду тых, якія патрабуюць прымянення вялікай фізічнай сілы і нізкай кваліфікацыі працоўнага, а з другога боку плата паніжалася з прычыны вялікай канкурэнцыі з боку заціснутай у ціскі рысай аселасці габрэйскай нацыянальнасці. Пазакласавая, часткай адчуваючая сябе агульнарускай, інтэлігенцыя (у тым ліку відавочна або таемна многія з прадстаўнікоў адміністрацыі) была прасякнута ліберальным духам.

Такім чынам, самыя разнастайныя пласты насельніцтва мелі рэальныя падставы незадаволенасьці царскім рэжымам. Яго падтрымлівалі нешматлікія прадстаўнікі ўлады і прыбыўшае з Расіі чынавенства. Пры такіх умовах для рэвалюцыйных настрояў і рэвалюцыйнай дзейнасці беларускія губерніі ўяўлялі сабой шырокую ніву.

Праяву рэвалюцыйных рухаў у Беларусі можна пачынаць з паўстанцкай дзейнасці Кастуся Каліноўскага, пра якога мы ўжо згадвалі ў сувязі з паўстаннем 1863 г.

Кастусь Каліноўскі нарадзіўся ў 1838 г. у Мастаўлянах Ваўкавыскага павета і паходзіў з асяроддзя дробнага шляхецтва, вучыўся спачатку на радзіме, а затым скончыў юрыдычны факультэт у Пецярбургу.

Там ён быў у цеснай дружбе з польскімі рэвалюцыйнымі коламі, менавіта ў гады падрыхтоўкі да польскага паўстання. Адзін з аўтараў, што пісалі пра Каліноўскага, І. І. Цвікевіч, справядліва ўказвае на тое, што ідэі Бакуніна аб народным паўстанні Беларусі, Літвы і Украіны маглі мець на Каліноўскага ўплыў.

Пецярбургская рэвалюцыйная арганізацыя ў самым пачатку 1862 пасылае Каліноўскага ў Вільню для працы ў Літоўскім камітэце. Тут ён апынуўся ў шэрагах чырвоных. Затым мы бачым Каліноўскага ў сялянскай світцы пад імем Васіля Скруткі, абыходзячага беларускія вёскі ў мэтах падняць сялянства. Ён імкнецца перанесці цэнтр барацьбы ў масы. Далейшыя абставіны, паражэнне белых, не зламалі энергіі Каліноўскага; ён утворвае новы рэвалюцыйны камітэт, аб'яўляе сябе чырвоным дыктатарам Беларусі і працягвае паўстанцкі рух, узбуджаючы сялянства, пакуль не быў захоплены і загінуў.

Ідэалогія Каліноўскага ясна выяўляецца ў яго пракламацыях, брашурах і ў нелегальнай газеце «Мужыцкая Праўда», якую ён выдаваў у Беларусі ў 1863 г. Усе гэтыя творы напісаныя перш за ўсё на беларускай мове і для беларускага сялянства. Каліноўскі перш за ўсё адчуваў сябе беларусам. У сваім перадсмяротным лісце да сваіх братоў-беларусаў, ён звяртаецца да іх з завяшчаннем адваёўваць свае чалавечыя правы, сваю веру, сваю родную зямлю. Народ здабудзе сваё шчасце толькі тады, калі не будзе маскаля. Нават на шыбеніцы, калі ў прысудзе сказаны быў «шляхціч Каліноўскі», ён крыкнуў: «шляхты ў нас няма, усе роўныя».

Такім чынам, ўзняцце беларускага сялянства на нацыянальных асновах, дэмакратычны лад і аграрная рэформа на карысць сялянства разам са вльнасьцю рэлігіі, вось тая асноўная кропка гледжання, вакол якой Каліноўскі марыў з'яднаць народную масу. Яна адпавядала ідэалогіі сялянства, але была занадта ранняй праявай рэвалюцыйнага духу.

§ 2. ПЕРШЫЯ НЕЛЕГАЛЬНЫЯ АРГАНІЗАЦЫІ І СУВЯЗЬ ІХ З АГУЛЬНАРУСКІМІ

Пасля Каліноўскага, амаль на паўтара дзесяцігоддзі замірае усякі рэвалюцыйны рух. Але ўжо з паловы 70-х гадоў прыкметна некаторае ажыўленне, а разам з тым вызначаецца і кірунак рэвалюцыйнага руху. Ён заключаецца ў тым, што на працягу даволі доўгага часу ён у значнай ступені адлюстроўвае на сабе ход падрыхтоўкі агульнарускай рэвалюцыі, зліваючыся з гэтым апошнім рухам. У гэтым сэнсе ён не з'яўляецца цалкам самастойным. Піянерамі рэвалюцыйнай дзейнасці гэтага перыяду з'яўляюцца інтэлігенцкія гурткі. Першым этапам рэвалюцыйнай дзейнасці былі гарадскія цэнтры, пераважна Вільня і Менск. Яна тут знаходзіла сваіх адэптаў ў асяроддзі інтэлігенцыі, як рускай, так і габрэйскай. Адсутнасць буйных цэнтраў не зя’ўлялась падыходзячай арэнай для рэвалюцыйнай барацьбы. Таму дзейнасць рэвалюцыянераў з асяроддзі беларусаў доўгі час носіць дадатковы характар да агульнарускай партыйнай дзейнасці.

Аднак для агульнага ходу рэвалюцыі Беларусь вылучыла цэлы шэраг выдатных дзеячаў.

Так было амаль да канца 90-х гадоў, калі з утварэннем Бунда, а пасля - з ўтварэннем беларускіх краявых рэвалюцыйных арганізацый, рэвалюцыйны рух пачынае ўсё глыбей пранікаць у асяродак беларускага насельніцтва. Пад уплывам Бунда і іншых арганізацый ён ахоплівае нешматлікі гарадскі пралетарыят, а затым разліваецца і ў сялянскім асяроддзі, дзе ён з'яўляецца ўжо пануючым да 1905 г.

У нашы задачы не можа ўваходзіць дэталёвы агляд ўсёй рэвалюцыйнай працы, асабліва ў той частцы яе, якая з'яўляецца састаўным звяном агульнарускай перадрэвалюцыйнай гісторыі. Таму ў самых сціснутых рысах спынімся на галоўных эпізодах.

Беларусь дала агульнарускаму рэвалюцыйнаму руху шмат якіх выбітных дзеячоў.

Гэтыя руху пачаўся з хаджэння ў народ. Гэта - сямідзесятнікі. Геся Гельфман з Мазыра ідзе ў Кіеў. Магілёўскі ураджэнец С. Ф. Кавалік, чарнігаўскі міравы суддзя, працуе на чарнігаўшчыне, Е. А. Гальперын, менскі ураджэнец, працуе ў Смаленскай губ. Буйны памешчык А. В. Бонч-Асмалоўскі аддае сябе, сваю сям'ю і свой маёнтак на служэнне рэвалюцыйнай справе.

У другой палове 70-х гадоў у Менску ўжо працуе народніцкая арганізацыя на чале з А. С. Хургіным, потым яе падмацаваў сваім вяртаннем у Менск Е. А. Гальперын. Праца вядзецца сярод рамеснікаў і працаўнікоў розных нацыянальнасцей, з'яўляецца нелегальная літаратура.

У канцы 70-х гадоў дзейнасць менскіх арганізацый падмацавалась з'яўленнем чорнапередзелаўцаў, бачную ролю сярод іх мелі брат і сястра Гурвічы. У Менску нават з'яўляецца нелегальная друкарня, зачыненая ў 1882 г., калі пра яе даведалася паліцыя.

Такім чынам, мы бачым прадстаўнікоў дзвюх агульнарускіх арганізацый «Народнай волі» і «Чорнага перадзелу». У асобе Бонч-Асмалоўскага і яго гуртка дзейнічае і земляробчая арганізацыя, потым перайшоўшая ў «Чорны перадзел». У Магілёве рэвалюцыйная моладзь збіраецца вакол С. Б. Язерскага.

Да пачатку 80-х гадоў дзейнасць менскіх арганізацый становіцца асабліва інтэнсіўнай. Яна была карысная для дзеячаў, якія знаходзіліся далёка ад Менска, таму, што тут была наладжана фабрыкацыя фальшывых пашпартоў і пячатак. З'явілася адмысловая арганізацыя сярод афіцэраў 30-й дывізіі, звязаная з «Народнай воляй». Нядзіўна таму, што справа 1 сакавіка не абышлося без удзелу беларускіх дзеячаў: у асобе Ігната Грынявіцкага мы бачым аднаго з бліжэйшых арганізатараў царазабойства.

У 80-х гадах рэвалюцыйная дзейнасьць некалькі слабее. Зрэшты, з'езд 1886 г., на якім мы бачым Е. А. Гальперына, І. А. Гурвіча і некаторых іншых, спрабаваў было аднавіць рэвалюцыйную дзейнасць, паспелі нават аднавіць тайную друкарню і аддрукаваць брашуру «Праграмныя пытанні". Аднак, толькі ў 1890 г. пад кіраўніцтвам Е. А. Гальперына ў Менску аднаўляецца больш трывалая арганізацыя земляробчага напрамку, якая праіснавала каля 2-х гадоў.

§ 3. ПАЧАТАК РАБОЧАГА РУХУ

Клас гарадскіх працоўных быў невялікі, але складаўся пераважна з рабочых габрэяў, ён адрозніваўся згуртаванасцю. З іншага боку, становішча рабочых у нашых невялікіх фабрычках і майстэрняў выявілася надзвычай цяжкім. Рабочы-габрэй знаходзіцца ў бязвыхадным становішчы: ён не мог пераступіць рысы аселасці, а з другога боку, ці не знаходзіў працы, ці сустракаў відавочную эксплуатацыю працы. Узмоцненая эміграцыя ў Амерыку не паляпшала [становішча] працоўнага класа бо далёка не кожны мог вырашыцца пакінуць родны край. Не дзіўна, што пры такіх умовах рух сярод працоўных у нас пачаўся вельмі рана і, відаць, незалежна ад інтэлігенцкай агітацыі, якая прыйшла на дапамогу працоўным толькі ў 90-х гадах.

Нават фабрычная інспекцыя канстатавала для Віленскай акругі ў 1885 г., што працоўны дзень на гарбарных заводах ў 13 гадзін аказваецца звычайнай з'явай, а ў тэкстыльнай вытворчасці ў 16 гадзін рэальнай працы. На запалкавых фабрыках працоўны дзень пачынаўся летам з узыходам сонца, а заканчваўся з яго заходам. Нядзіўна таму, што першыя стачкі адносяцца яшчэ да 70-х гадоў, напрыклад, у 1874 г. у Ландварове баставаў цвікова-драцяны завод, ў 1877 г. ткачы Беластока паспяхова змагаліся за павелічэнне расцэнак.

Наогул, стрйкі гэтага ранняга перыяду, г. зн. 70-х і 80-х гадоў маюць сваімі прычынамі паніжэнне расцэнак, барацьбу супраць ўзрастаючых штрафаў, якія з'яўляюцца ўтоенай формай паніжэння аплаты, ці ж змены майстроў, якія ўжывалі штрафы і вылікі. Такія ж падставы срайкаў і на ткацкіх фабрыках Беластоку. У Вільні на тытунёвай фабрыцы Дурунча рабочыя патрабавалі падвышэння платы і перадалі рабочыя касы ў вядзенне выбарных ад працоўных. Гэта была даволі добра падрыхтаваны страйк, таму што працоўныя гэтай фабрыкі ўвайшлі ў згоду з рабочымі 3-х іншых фабрык і атрымалі абяцанне падтрымкі з іх боку. Зрэшты, дзякуючы захадам паліцыі, на гэты раз працоўныя павінны былі хутка адступіць.

Такім чынам, мала па малу неабходнасць арганізаваных страйкаў пранікае ў працоўную масу. Фармулёўка патрабаванняў становіцца больш

свядомай. Так, напрыклад, праходзіць страйк габрэйскіх ткачоў ў Беластоку ў 1882 г., пры арганізаванай падтрымцы небаставаўшых габрэйскіх рабочых і пры байкоце з боку ткачоў немцаў.

Нестрайкуючыя рабочыя падтрымлівалі страйкаўцаў грашовымі зборамі. У 1887 г. зноў мы сустракаем страйк ткачоў ў Беластоку і таксама ў даволі арганізаваным выглядзе: пакуль адны майстравыя страйкавалі, іншыя працягвалі працаваць і падтрымліваць страйкоўцаў. Арганізаванасць мела поспех і расцэнкі былі павышаны.

Неабходнасць падтрымкі падчас страйкаў выклікае імкненне да арганізацыі страйкавых кас.

З пачатку 90-х гадоў шматлікія абставіны спрыялі ўздыму рабочага руху. Галодны 1891 прывёў да наплыву ў горад беспрацоўных. Заробак паніжаўся, а кошты на прадукты падвышаліся. Гаспадары скарысталіся гэтым для падаўжэння працоўнага дня. Агульная незадаволенасць часам вылівалася, як напрыклад у Віцебску, нават у вулічныя беспарадкі.

Рух сярод працоўных таксама ўзмацняецца. У 1892 г. віленскія працоўныя вялі паспяховыя страйкі за скарачэнне працоўнага дня. Страйкавы настрой у Вільні ў рамесных майстэрнях працягваўся ўвесь час у 1892-1893 гг.

Беластоцкія ткачы ў 1895 г. ладзяць грандыёзны страйк, які ахапіў да 20 тыс. чалавек. Тут нагодай да страйку было ўвядзенне разліковых кніжак, але па сутнасці ткачы былі выведзены з цярпення цяжкімі эканамічнымі ўмовамі і дамагліся такіх-сякіх саступак. У Вільні ў 1896 г. страйк на папяроснай фабрыцы Эдельштейна быў выкліканы жаданнем гаспадара замяніць таннай жаночай працай мужчынскую. На гэты раз рабочыя выйшлі пераможцамі.

Палова 90-х гадоў пазначаецца моцным уздымам страйкавага руху. Так, страйкавалі чыгуначныя майстэрні ў Менску і ў Пінску. У Менску і ў Вільні габрэйскія чаляднікі змагаліся, галоўным чынам, за скарачэнне працоўнага дня. У жніўня 1895 г. у Вільні на працягу 2-х тыдняў страйкавалі рабочыя тытунёвых фабрык з-за новых машын, каля якіх маглі быць жанчыны, а не мужчыны. Страйкаваўшыя патрабавалі ранейшай платы і выйгралі стачку упартасцю. Вядома, што гэты перыяд багаты страйкавым рухам ва ўсёй Расіі. Паводле афіцыйных дадзеных за 2 гады (1896-1897) страйкі ахапілі 263 прамысловых прадпрыемствы з лікам стракучых да 89 тыс., хоць неафіцыйныя дадзеныя кажуць аб удзеле ў страйках 170 тысяч. Найбольш актыўны ўдзел у руху прынялі рабочыя тэкстыльнага вытворчасці. Барацьба ішла зноў за скарачэнне працоўнага дня. Гэты рух захапіў і габрэйскі пралетарыят Беларусі. Панчохавязальшчыцы м[ястэч]ка Смаргонь у колькасці каля 2-х тыс. чалавек забаставалі ў 1896 г. Затым

асабліва часта страйкавалі шаўцы ў розных месцах. Столяры таксама страйкам дамагліся распаўсюджвання на іх закона 2 ліпеня аб працоўным дні. У страйках прымалі ўдзел муляры, камінары, разборшчыкі плытоў, пільшчыкі, прыказчыкі і г.д. Гарады Віцебск, Слонім, Брэст-Літоўскі, Менск, Беласток, Гродна, Гомель, Дзвінск, Бабруйск, Вілкавішкі, Орша, былі ахоплены рухам. Назіраецца цесная сувязь паміж хрысціянскімі і габрэйскімі працоўнымі. У Беластоцкім раёне рабочыя ваўнянай прамысловасці 3-х месячным страйкам ўсіх ткачоў летам 1889, працуючых у пасярэднікаў, дамагліся павышэння платы да ўзроўню яе на фабрыках. Лозунгам страйка было: знішчэнне пасрэдніцтва, як адсталай формы вытворчасці.

Як ні былі названыя спробы рабочага руху адзінкавымі, усё ж яны з'ядноўвалі працоўныя масы. Акрамя таго, у іх свядомасць пачынала ўваходзіць думка пра тое, што барацьба супраць адзінкавых гаспадароў з'яўляецца адным са звённяў барацьбы супраць пануючага рэжыму. Аб такаой пастаноўцы пытання заклапаціліся таксама і ўзніклыя сацыял-дэмакратычныя арганізацыі.

Так, прапагандысты ўплываюць на працоўных праз касы. Развіццё кас ішло вельмі хутка. Яны пераследвалі адначасова мэта узаемадапамогі і падтрымкі ў страйкавай барацьбе. Акрамя таго, праз касы сацыял-дэмакратам зручна было агітаваць сярод працоўных і кіраваць іх рухам. Першая каса была арганізавана панчохавязальшчыцамі ў Вільні ў 1888 г., затым краўцамі, нарыхтоўшчыкамі і канвертніцамі там жа. Гэтыя касы арганізоўваліся сацыял-дэмакратычнай групай, кіраванай Крэмэрам, пад уплывам Саюза польскіх рабочых. У 1893 г. такія ж касы існавалі ў Менску, Смаргоні, Гомелі. Старыя габрэйскія рэлігійныя братэрствы ператвараліся ў баявыя касы.

Арганізаванасць рабочых пачала праяўляцца і ў тым, што з'яўляюцца гурткі ў Менску, Вільні і ў іншых гарадах. У 1892 г. упершыню ў Вільні святкуецца 1 траўня. У Літве і Беларусі травеньская агітацыя з'явілася галоўным сродкам абуджэння увагі рабочых да пытанняў палітыкі. У 1895 г. у Менску невялікая група рабочых у першы раз святкавала 1 траўня. У 1896 г. у Беластоку ўпершыню распаўсюджаны заклік, прысвечаны дню 1 траўня. З гэтага часу форма першатравеньскай агітацыі шырока распаўсюджваецца.

§ 4. ДЗЕЙНАСЦЬ ДЭМАКРАТЫЧНЫХ АРГАНІЗАЦЫЙ

Мы ўжо адзначылі, што рух 90-х гадоў у рабочым асяроддзі не абыходзіўся без удзелу сацыял-дэмакратычных арганізацый. Вільня робіцца цэнтрам аб'яднанага руху. Тут выдаецца агітацыйная габрэйская

літаратура, прычым першыя друкаваныя брашуры мелі на вокладцы пазнаку аб дазволе цэнзурай. Спачатку працавала некалькі сацыял-дэмакратычных арганізацый. У 1897 г. у Вільні на агульным з'ездзе ўсе гэтыя арганізацыі ўтвараюць аб'яднаны Габрэйскі рабочы саюз (Бунд). Бунд меў сваю друкарню, кіраваную Каплінскім і выдае газету «Arbeiter Stimme» («Голас працаўніка»). Некалькі пазней ЦК Бунда павінен быў перайсці з Вільні ў Менск. Сваёю дзейнасцю сярод габрэйскіх працоўных Бунд набыў вялізны ўплыў як на працоўныя масы і ўжо ў 1900 г. Бунд налічваў 3.000 працоўных, арганізаваных ім палітычна ў розных гарадах і мястэчках Заходняга краю.

Як вядома, адначасова ўзнікае думка аб аб'яднанні рускіх сацыял-дэмакратычных арганізацый. Беларусь налічвае ўжо шэраг падпольных арганізацый (у Вільні, у Менску, Гродне, Віцебску, Гомелі). Гэта была праца эпохі легальнага марксізму і ў той жа час эпоха, калі закладваліся трывалыя асновы рэвалюцыйнай барацьбы. Пануючым аб'яднаннем у той час быў "Саюз вызвалення працы» з Пляханавым і Леніным на чале. Менск быў месцам, куды 1 сакавіка 1898 г. з'ехаліся прадстаўнікі сацыял-дэмакратычных партый са сталіц, Кіева, былі прадстаўнікі ад Бунда. На гэтым з'ездзе пакладзены пачатак Расійскай сацыял-дэмакратычнай партыі. Маніфест быў надрукаваны ў Бабруйскай друкарні Бунда. З іншага боку, нагадаем, што ў 1900 г. выйшаў першы нумар «Рэвалюцыйнай Расіі», органа Саюза сацыялістаў-рэвалюцыянераў. А лютаўскі стрэл 1901 Пятра Карповіча, вучня Слуцкай гімназіі, у міністра Багалепова, з'явіўся ўжо буйным выступам гэтай партыі.

Наогул, 2-я палова 90-х гадоў была ў гісторыі рускай рэвалюцыі перыядам пошукаў, пачаткам «Іскры», наогул перыядам самавызначэння рускіх рэвалюцыйных сіл і кірункаў.

У Беларусі становішча рэвалюцыйнай дзейнасці выявілася ў вельмі яркіх рысах.

У 1899 г. з удзелам вядомага нам ужо Е. А. Гальперына арганізуецца "Рабочая партыя палітычнага вызвалення Расіі". [Актывізаваліся] старыя рэвалюцыянеры, напрыклад, А. В. Бонч-Асмалоўскі, вялікую дзейнасць развіла ў ёй Л. М. Клячкіна-Радзівонава.

Бязспрэчна, прыезды ў маёнтак Бонч-Асмалоўскага Брашко-Брашкоўскай, Г. А. Гершуні і іншых мелі немалое значэнне ў развіцці менскай арганізацыі.

У 1889-1900 гг. гэтая партыя мела ў Менску добра абстаўленую друкарню, у якой выдала некалькі брашур. Праграмная брашура «Воля» ставіць пэўную задачу партыі - тэрор, дэзарганізацыю ўлады, патрабаванне

папярэдне буржуазнай канстытуцыі ў мэтах пераходу да поўнай вольнасьці і сацыялізму.

Партыя хутка пашырыла сваю дзейнасць у іншых гарадах, напрыклад, у Беластоку, Дзвінску, з'явіліся аналагічныя арганізацыі.

Яна мела школы, бібліятэкі, збірала вялікія мітынгі, у якіх часам прымала ўдзел да 200 чалавек. Праўда, партыю спасціг разгром у 1900-1901 гг. І. і А. Бонч-Асмалоўскі і некаторыя іншыя дзеячы, напрыклад, былі сасланы. Але на месца іх з'яўляюцца новыя дзеячы, напрыклад, вядомы нам С. Ф. Кавалік, у Гомелі - Кулябка-Карэцкі і іншыя. У 1904 г. нават з'яўляецца Паўночна-Заходняя арганізацыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў, у якой аб'ядноўваюцца камітэты шмат якіх беларускіх гарадоў. З'яўляецца нават Цэнтральнае бюро сялянскага Саюзу партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў у Смаленску, дзе мы бачым працуючых пасля вяртання з спасылкі бацьку і сына Бонч-Асмалоўскіх, Ракатнікава і іншых. Зноў запрацаваў друкарскі станок у Гомелі.

З іншага боку, у Беларусі пачынае ў моцнай ступені адбівацца ўплыў «Іскры». Брашура Леніна «Што рабіць», накіраваная супраць эканамізма, атрымлівае ўсё большую колькасць прыхільнікаў. У Беларусі з'яўляецца і адмысловая арганізацыя па перапраўцы праз мяжу нелегальнай літаратуры. Вылучэнне «іскраўцаў» на чале з Леніным (1902-1903 гг.), адбілася ў Беларусі на ўздыме марксісцкага руху ў бальшавіцкім духу. Праўда, на Брусэльскім з'ездзе Бунд выйшаў з шэрагаў СДРП, так як ён патрабаваў выключнага права аб'яднання ім працоўных габрэйскіх мас. Гэта акалічнасць ўзмацніла нацыянальны кірунак у самім Бундзе, але з іншага боку - гэта ж акалічнасць павяла да ўтварэння партыйных камітэтаў, у якія ўваходзілі члены без адрознення нацыянальнасцей. Нарэшце, у пачатку дзевяностых гадоў ўтворылася і Беларуская сацыялістычная грамада, пра якую нам давядзецца казаць асоба.

Толькі што дадзены вельмі сціснуты агляд паказвае на значнае пашырэнне ў межах Беларусі рэвалюцыйнай працы. Шматлікія камітэты ўзнікалі і знікалі, яны адрозніваліся паміж сабою па тонкасцях рэвалюцыйных праграм, па тварах, якія з'яўляліся на чале арганізацый, але гэта не змяняла сутнасці агульнай рэвалюцыйнай справы. Гэта было служэнне адной агульнай справе і ўсе партыі аказвалі рэвалюцыянізуючы ўплыў на народныя масы, галоўным чынам на інтэлігенцыю, на працоўных і рамеснікаў у гарадах, а часткай іх пропаведзь прыходзіла і ў вёскі.

Так было напярэдадні першай рэвалюцыі. Але нараджаючаяся рэвалюцыйная праца сустракала даволі сур'ёзныя ўскладненні.

§ 5. ЭКАНАМІЗМ І ЗУБАТАЎШЧЫНА

У рабочым руху было два напрамкі. Адзін абмяжоўваўся чыста матэрыяльнымі і часовымі інтарэсамі працоўнага класа, іншы ставіў пытанне аб далейшых палітычных дасягненнях. Як усюды, і ў Беларусі абодва кірункі прымушалі разважаць працоўную масу. У сярэдзіне 90-х гадоў ідэя эканамізма, г. зн. такой рабочай апазіцыі, якая перасьледуе выключна эканамічныя мэты, адзін час атрымала даволі шырокае распаўсюджванне, дзякуючы дзейнасці разьбяра Абрама Гордана, які быў не задаволены прапагандай агітатараў інтэлігентаў, накіраванай на палітычную барацьбу.

Прапаганда эканамізма ў рабочым руху перакінулася з Вільні ў Менск, Гродна, Беласток. У канцы 90-х гадоў чыста эканамічная барацьба працоўнага класа атрымала некаторае апраўданне і поспех таму, што з прычыны прамысловага ажыўлення прадпрымальнікі даволі лёгка ішлі насустрач эканамічным патрабаванням.

Зрэшты, эканамічны напрамак сустрэў і апазіцыю сярод беларускіх працоўных, і ў Беластоку з'яўляецца нелегальнае выданне «Працоўны штандар» ў 1898 г., які рэзка выступае супраць чыста эканамічных тэндэнцый у рабочым руху.

Зрэшты, эканамізм і ў Беларусі пачынае хутка здаваць свае пазіцыі пад уплывам агітацыі «Іскры» і брашур Леніна. Ва ўсякім выпадку, рэвалюцыйнаму руху давялося вынесці барацьбу за рэвалюцыйныя прынцыпы ў рабочым жа асяроддзі.

З'явіўся і іншы фронт, з якім рэвалюцыйнаму руху прыйшлося ўступіць у барацьбу. Гэта - дзейнасць вядомага жандарскага палкоўніка Зубатава, якая з цэнтра дакацілася і да Беларусі.

Атрымаўшы ў 1898 г. даручэнне арганізаваць нагляд за Бундам ў Заходнім краі, Зубатаў па-майстэрску высачыў гэтую арганізацыю і яму ўдалося зрабіць некалькі сур'ёзных правалаў у рабочым руху, накрыць Бабруйскую, Гродзенскую і Беластоцкую друкарні і здзейсніць шэраг арыштаў. Затым Зубатай ўступіў у перамовы з арыштаванымі сацыял-дэмакратамі і знайшоў сярод іх адэптаў сваёй палітыкі. Гэтая палітыка заключалася ў тым, што сам ўрад не перашкаджаў утварэнню такіх рабочых арганізацый, якія мелі на мэце барацьбу з прадпрымальнікамі за паляпшэнне матэрыяльнага становішча рабочых.

Такім прапагандыстам ідэй Зубатова з'явіўся працоўны Шахновіч, які ў 1900 г. у Менску выступіў з прапагандай карэннай змены ў накірунку рабочага руху. Яго агітацыя вяла да адмовы працоўных ад рэвалюцыйна-палітычных задач, да збліжэння з урадам на глебе мірнай прафесійнай працы. Шахновіч паказаў на гатоўнасць урада падтрымаць такі кірунак сярод працоўных і на дадзеныя яму Зубатовым абяцанні.

У Менску Зубатаў знайшоў сабе вельмі заўзятага памочніка у асобе жандарскага афіцэра Васільева. Знайшліся ў Васільева і іншыя адэпты. Так, у Менску ў 1901 г. арганізуецца «Незалежная яўрэйская рабочая партыя». У сваім звароце гэтая партыя перш за ўсё тлумачыць сваё адпадзенне ад Бунда. Па словах закліку, для Бунда эканамічная дзейнасць з'яўляецца толькі сродкам рэвалюцыянізацыі працоўных мас. Таму Бунд наўмысна ігнаруе ў сваёй дзейнасці шматлікія, безумоўна, карысныя для працоўных мерапрыемствы. Бунд ўносіць партыйнасць ў эканамічныя працоўныя арганізацыі і тым самым расколвае рабочы клас, ухіляючы з эканамічных арганізацый несацыялістычныя элементы.

Партыйнасць бундаўскіх арганізацый адхіляе ад працоўнага руху тую частку інтэлігенцыі, якая не належыць да сацыялістычнага лагеру, але магла б быць карыснай рабочым. У сваю праграму «Незалежная рабочая партыя» ўводзіць ўзняццё матэрыяльнага і культурнага ўзроўню габрэйскага пралетарыяту з дапамогай як легальных, так і нелегальных эканамічных і культурных арганізацый, напрыклад, стварэнне тредъюніёнаў, працоўных клубаў і асацыяцый, распаўсюджванне навуковых і прафесійных ведаў.

Партыя адмаўляецца ад палітычнай праграмы і імкнецца аб'яднаць у сваім асяроддзі працоўных усялякіх палітычных поглядаў.

Па словах Мартава, Незалежная партыя адлюстравала тэндэнцыю некаторых слаёў пралетарыяту, якіх адпужваў рэвалюцыйна-сацыялістычны і палітычны характар дзейнасці сацыял-дэмакратычных арганізацый. З вонкавага боку Незалежная партыя працягвала традыцыі эканамізму, але лёгка здагадацца, што гэтыя традыцыі не маглі натуральным шляхам развівацца пад апекай жандарскіх чыноўнікаў. Мінская арганізацыя не паспела адкрыць якіх-небудзь сур'ёзных працоўных установаў.

Яна паспрабавала было правесці сваю праграму ў Вільні і, хоць пратрымалася да сярэдзіны 1903 г., усё ж не атрымала сур'ёзнага развіцця. Яна выклікала да сябе недавер ў працоўных масах, тым больш, што сябрыы Бунда працягвалі падвяргацца суровым пераследам.

Зубатаўшчына праяўлялася і шматлікімі іншымі спосабамі, напрыклад, утварэннем таварыстваў узаемадапамогі. Поспехі Зубатава даходзілі так далёка, што пры ім было дасягнута нават утварэнне ў Ярцава Смаленскай губерніі братэрства працоўных з мэтай барацьбы з крамолай.

Такія поспехі зубатаўшчыны разам са слабасцю легальных арганізацый паступова гублялі прывабнасць гэтага штучнага руху ў вачах працоўных мас. Паступова працоўныя адставалі ад дзейнасці ў асяроддзі Незалежнай партыі, правадыры гэтага руху Шахновіч, Вільбушэвіч і іншыя

страцілі сваю папулярнасць і пераехалі на поўдзень. Усе арганізацыі распаліся ў 1903 г., а рабочыя часткай далучыліся да левым груповак габрэйскага сіянізму, які таксама падтрымліваў формы апалітычнага руху.

§ 6. РАССЛАЕННЕ Ў АСЯРОДДЗІ ГАБРЭЙСКІХ АРГАНІЗАЦЫЙ

Асабліва балюча эпоха барацьбы з процілеглымі плынямі адбівалася на становішчы Бунда. Яго праграма ўключыла моманты нацыянальнага і эканамічна-палітычнага ўздыму народных мас. Бунд імкнуўся весьці габрэйскі пралетарыят па шляху нацыянальна-культурнага адраджэння і па шляху палітычнага і эканамічнага адраджэння. Але палітыка Бунда, прызнаючы неабходным весці працоўныя масы ў мэтах ажыццяўлення ідэалаў міжнароднай рэвалюцыйнай сацыял-дэмакратыі, у той жа час у нацыянальнай вобласці імкнулася кіраваць масамі самастойна, па-за сувяззю з іншымі сацыял-дэмакратычнымі арганізацыямі. Гэта надавала памкненьням Бунда ў моцнай ступені нацыянальны характар. Але, з іншага боку, гэтая ж асаблівасць праграмы Бунда прыцягвала ў яго асяроддзе дробнабуржуазныя элементы, нацыяналістычна настроеныя. Атрымлівалася вядомага роду расслаенне асабістага складу Бунда. У паданні вядомай часткі яго членаў палітычныя задачы Бунда адступалі перад нацыянальнымі. Але такая пастаноўка пытання ў значнай ступені ізалявала Бунд ад сацыял-дэмакратычных партый, вылучала яго з іх і аддаляе ад Бунда тыя габрэйскія элементы, якія бачылі ў сацыял-дэмакратычнай праграме не нацыянальную, а выключна сацыяльна-палітычную справу.

Пытанне аб пазіцыі Бунда некалькі разоў разглядалася на агульных з'ездах сацыял-дэмакратычнай партыі і выклікала нямала нараканняў.

З іншага боку, Бунд павінен быў абараняць свае пазіцыі сярод тых габрэйскіх мас, якія стаялі на чыста нацыяналістычнай платформе. Гэта перш за ўсё лагер сіяністаў. У 1902 г. на Мінскім з'ездзе намячаецца значны раскол: група сіяністаў ўтварае дэмакратычную фракцыю «Аалей-Цыён», у якую ўваходзілі і рабочыя.

Нягледзячы на супрацьдзеянне чыста нацыяналістычных плыняў, нягледзячы на з'яўленне нават з 1905 г. Саюза раўнапраўя, адцягваючага вядомую частка яўрэйскай буржуазіі, Бунд ўсё ж у значнай ступені кіраваў габрэйскімі працоўнымі масамі Беларусі.

Рэвалюцыя 1905 г. у габрэйскім асяроддзі спрыяла развіццю такіх арганізацый, якія станавіліся на глебу легальнай працы ў сэнсе далейшай заваёвы габрэйскай нацыянальнасцю правоў. У той жа час рэвалюцыя, узбудзіўшы ў габрэйскай масе надзеі на дасягненне нацыянальных ідэалаў, спрыяла заняпаду сіяністскага руху. Ідэалы сіянізму былі ідэаламі толькі

далёкай будучыні, і таму, натуральна, габрэйскія элементы аддавалі перавагу працы для найбліжэйшай будучыні. Так, ужо красавіцкі з'езд 1905 г. габрэйскіх грамадскіх дзеячаў у Вільні блізка падышоў па сваёй праграме да канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі. Але з іншага боку, як гэты, так і наступныя з'езды ў нацыянальным пытанні наблізіліся да праграмы Бунда, адмяжоўваючысь і ад сіянізму, і ад асіміляцыі з пануючай народнасцю.

Адсюль з'яўляецца натуральным, што ў габрэйскім асяроддзі з'яўляюцца такія арганізацыі, як Саюз раўнапраўя (1905 г.). Зрэшты, гэты саюз зачыніўся, з прычыны барацьбы з сіяністамі ў 1907 г. І замест яго з'яўляецца народная габрэйская група. Яна стаяла на глебе пашырэння правоў, на глебе дэмакратызацыі. Па складзе свайму гэта была буржуазная плынь. З тых жа слаёў ўтварылася і трэцяя буржуазна-дэмакратычная арганізацыя - «Габрэйская народная партыя». Такім чынам, яўрэйская буржуазія раскалолася на некалькі груп.

§ 7. БЕЛАРУСКАЯ САЦЫЯЛІСТЫЧНАЯ ГРАМАДА

Асноўным ядром беларускага рэвалюцыйнага руху з цягам часу з'явілася Беларуская сацыялістычная грамада. Яна зарадзілася ў 1902 г. у гуртку студэнтаў Пецярбургскага універсітэта (студэнты: Антон і Іван Луцкевічы, селянін Казюк Кастравіцкі, які пісаў пад псеўданімам Каганец, працоўны Віктар Зялязей). Першае найменне гэтай арганізацыі было «Беларуская рэвалюцыйная партыя». Па сваіх поглядах гэтая арганізацыя прымыкала да Партыі польскіх сацыялістаў. Адначасова галіны гэтай арганізацыі з'яўляюцца ў Вільні (Францыск Умястоўскі, А. Бурбіс і інш.), і ў Пецярбургу (В. Іваноўскі, А. Пашкевіч). Блізкасць новай рэвалюцыйнай арганізацыі да польскіх адбіваецца і ў тым, што першая яе пракламацыя была надрукаваная на гектографе на польскай мове. У тым жа годзе «Партыя» пераназываецца ў Беларускую рэвалюцыйную грамаду, пазней у Сацыялістычную. Грамада з'яўляецца вельмі блізкай арганізацыяй да першага беларускага выдавецтва, пра што ўжо была гаворка.

Праграма Грамады вымалёўвалася паступова на яе з'ездах і ў працэсе працы. Першы з'езд Грамады ў 1903 г. прыняў цалкам праграму Польскай партыі сацыялістаў. Ён настойваў на краёвай аўтаноміі Беларусі з сеймам у Вільні, на культурна-нацыянальнай аўтаноміі для нацыянальных меншасцяў і пастанавіў распрацаваць аграрную праграму на аснове канфіскацыі без выкупу прыватнаўласніцкіх зямель, казённых і іншых.

1905 г. быў годам ажыўлення ў дзейнасці Беларускай сацыялістычнай грамады. Мы бачым яе камітэты ў Менску і ў Вільні. Яна выдае шэраг пракламацый і нават запасіцца ўласнай друкарняй. Так як

выдаваць нелегальныя брашуры ў Расеі ўсё ж было цяжка, то Грамада карыстаецца брашурамі, выдадзенымі ў Лондане на беларускай мове.

Праца сярод сялянства ўносіла ў гэты асяродак рэвалюцыйныя ідэі.

Нядзіўна, што ў сакавіку 1905 мы ўжо бачым, першы сялянскі з'езд, які выносіць рэзалюцыю аб аўтаноміі Беларусі з соймам у Вільні і аб канфіскацыі памешчыцкай зямлі. Дзякуючы грамадзе арганізуецца Беларускі сялянскі саюз. Яна ўсю сваю энергію накіроўвае на арганізацыю значнага ў Беларусі сельскага пралетарыяту і малазямельнага сялянства. Яе дзейнасць, галоўным чынам, была накіравана на вёску і мела нязначнае распаўсюджванне сярод нешматлікага гарадскога пралетарыяту.

2-і з'езд Грамады ў студзені 1906 г. быў прысвечаны, галоўным чынам, аграрнай праграме. Гэты з'езд ўносіць у праграму партыі пастанову аб стварэнні беларускага зямельнага фонду з канфіскаваных зямель. З гэтага фонду зямля ў першую чаргу выдаецца ў пажыццёвае карыстанне беззямельным і малазямельны. У астатнім праграма Грамады застаецца ранейшай.

Сувязь Грамады з сялянствам адбілася і ў тым, што ёю арганізаваны шэраг сельскагаспадарчых забастовак. У цеснай сувязі з ёй дзейнічае Беларускі настаўніцкі саюз. Па сваім складзе Грамада, па заўвазе яе гісторыка А. Бурбіса, перастае быць інтэлігенцкай, г. зн. у ёй колькасна пераважаюць сяляне і народныя настаўнікі. 1907 па колькасці выдадзеных брашур і па колькасці сялянскіх наказаў ў Думу быў годам вельмі накіраванай працы. Але далейшыя абставіны не спрыялі палітычнай працы Грамады, т. я. пачаўшаяся рэакцыя не спрыяла гэтай працы. Таму гурток дзеячаў Грамады паступова аб'ядноўваецца з выдавецтвам «Нашай Нівы» і прысвячае сваю працу легальнай літаратуры.

§ 8. ПРАЦОЎНЫ РУХ НАПЯРЭДАДНІ РЭВАЛЮЦЫІ 1905 Г.

Такім чынам, да пачатку девяцьсотых гадоў рэвалюцыйны рух на Беларусі атрымаў шырокае развіццё, ён паспеў зжыць тыя варожыя кірункі, якія вылучаліся ў ім знутры і тыя, якія вылучаліся знешняй сілай. Ён паспеў набыць рэвалюцыйныя навыкі і стварыць пэўную рэвалюцыйна-наладжаную атмасферу. Рабочыя атрымалі пэўнае кіраўніцтва і выразную фармулёўку сваіх жаданняў.

Адсюль зразумела, што і працоўны рух прыняў больш пэўныя формы, пачаў праяўляцца не толькі ў выглядзе эканамічных забастовак, але і ў выглядзе мітынгаў, маніфестацый і іншых форм массавага руху.

Гэты рух гарманаваў з тым, які назіраўся па ўсёй тагачаснай Расіі. Ён быў звязаны з рухам у нашых універсітэтах 1889-1901 гг. з уздымам літаратурнай працы і літаратурнага руху. Працоўны рух меў і яшчэ адну

спецыяльную сваіх прычыну: некаторае паслабленне прамысловай коньюнктуры, у беспрацоўі і ў імкненні прамыслоўцаў выкарыстоўваць беспрацоўе ў мэтах паніжэння заработнай платы.

Як ілюстрацыю вышэйсказанага, мы прывядзем пералік рухаў у рабочай асяроддзі за гэты перыяд.

Форма агітацыйных дэманстрацый ўжо ў перыяд 1897-1899 гг. атрымала даволі значнае распаўсюджванне. Такія дэманстрацыі мы бачым у Вільні на провадах высыланых ў Сібір сацыял-дэмакратаў, у Віцебску, Невелі (на антымілітарыстычнай глебе).

У Менску ў 1899 г збіраюцца мітынгі ў колькасці 200-300 чалавек. Днямі для мітынгаў служылі дзень 1 сакавіка ці дзень 19 лютага. Першатравеньскае свята 1900 г. у Менску сабрала на вулічную дэманстрацыю да 200 чалавек без усякай падрыхтоўкі. Сустракаюцца весткі аб вулічных сутычках паміж працоўнымі і паліцыяй. Так, 23 траўня 1900 г. у Вільні, калі паліцыя вяла 3-х арыштаваных рабочых, сабраўся натоўп у 500 чалавек пад правадырствам Гірша Леккерта, адбіў арыштаваных і прымусіла да ўцёкаў прыстава і гарадавых.

Пахаванне папулярных рабочых таксама служыла зручнымі падставамі для вулічных дэманстрацый. У 1901-1902 гг. першатравеньскае свята адзначылася вялікімі дэманстрацыямі ў Вільні, Менску, Смаргоні, у Гомелі, у Віцебску; нідзе не працавалі. У Дзвінску адбылася буйная дэманстрацыя, падтрыманая 4-ма тысячамі чалавек. На мітынгу былі вымаўленыя прамовы.

У 1903 г. святкаванне 1 траўня насіла ў многіх гарадах характар буйных арганізаваных дэманстрацый. Найбольш буйныя заводы Беларусі - Гродна, Гомеля, Поневежа большаю часткай не працавалі.

Зразумела, эканамічныя патрабаванні з боку рабочых не былі забытыя. У 1899 г. у Беластоку спыняе працу большасць фабрык. У 1900 г. у тым жа Беластоку на ткацкіх фабрыках была скарочана плата амаль напалову, а працоўны дзень павялічаны. З дапамогай страйку рабочыя дамагліся 10-гадзіннага працоўнага дня на ўсіх фабрыках і павелічэння заработнай платы.

У Вільні і Коўна страйк ахапіў шавецкую справу, а ў Дзвінску - каменшчыкаў, столяраў, маляроў; затым страйкавалі рамеснікі ў Віцебску, гарбары ў Смаргоні і ў Крынках, лесапільшчыкі ў Дзвінску, пераплётчыкі ў Магілёве, краўцы ў Барысаве, прыказчыкі, шапашнікі, красільшчыкаў ў Вільні. У 1903 г. страйкавалі дзвінскія панчохавязальшчыцы да 2-х тыс. чалавек, чыгуначныя майстэрні ў Гомелі і Ветцы. Выдатна, што страйкі вяліся як раз падчас паніжэння коньюнктуры, калі заводы зачыняліся і тым не менш рабочыя настойвалі на утрыманьні тых саступак, якія былі

дадзены гаспадарамі ў гады спрыяльнай коньюнктуры. Наогул, па падліку ў адным з артыкулаў таварыша Дыло за 2,1/2 гады (1899-1900) у Беларусі было 312 страйкаў, з іх 140 на фабрыках, 169 сярод рамеснікаў і 3 сярод плытоўшчыкаў. У страйку бяруць удзел 28 тыс. чалавек. Вядомыя вынікі 239 выйграных працоўнымі страйкаў і 23 прайграных, вынікі астатніх невядомыя. Акрамя патрабаванняў павелічэння платы і захавання патрабаванняў [8-гадзіннага] працоўнага дня, працоўнымі прад'яўляліся патрабаванні культурнага і палітычнага характару. Працягласць страйкаў у некаторых выпадках бывала даволі значная і цягнулася па некалькі тыдняў. Асаблівы ўздым падчас страйкаў заўважаецца ў дзейнасці Бунда, які распаўсюджваў свае брашуры і пракламацыі дзесяткамі тысяч.

Нядзіўна таму, што ў беларускіх гарадах колькасна растуць рабочыя арганізацыі.

Усё гэта паказвае на тое, што напярэдадні першай рэвалюцыі Беларусь была ў дастатковай ступені ўцягнута ў агульнарэвалюцыйную барацьбу, да якой рыхтавалася ўся тагачасная Расія.

§ 9. РЭВАЛЮЦЫЙНЫ РУХ 1905-1907 ГАДОЎ

Гэта рух у Беларусі праходзіла ў тых жа формах, у якіх ён выяўляўся па ўсёй Расіі.

Неадкладна пасля 9 студзеня, ужо паміж 11-м і 25-м таго самага месяца сацыялістычныя арганізацыі выступілі аб'яднаным фронтам. Пачаліся страйкі пратэсту. Так, у Гомелі страйк цягнуўся цэлы тыдзень. У Вільні страйк ахапіў 3 тыс. рабочых і працягвалася 3 дні. Менск і іншыя гарады падтрымалі страйк, у Дзвінску страйкавалі 3 тыс. рабочых, у Магілёве - тысяча, у Віцебску, Барысаве -1200 і іншю Страйкі пратэсту прайшлі нават па дробных мястэчках. У некаторых месцах страйкі і мітынгі скончыліся расстрэлам. У Гомелі расстрэл 18 студзеня даў падставу да грандыёзнай дэманстрацыі, якая доўжылася 19 і 20 студзеня. Звалкі паміж паліцыяй і дэманстрантамі былі ў шмат якіх гарадах (Магілёве, Брэсце, Пінску, Мазыры і інш.) У маленькім мястэчку Крынкі Гродзенскай [губ..] 2 тыс. рабочых авалодалі адміністрацыйнымі ўстановамі і цэлыя суткі кіравалі ўсім мястэчкам.

Пазней у розных гарадах пачаліся страйкі рабочых, якія суправаджаліся дэманстрацыямі і сутычкамі з паліцыяй (у Дзвінску, Бабруйску).

У розных гарадах з'яўляюцца мясцовыя баявыя дружыны (Менск, Гомель, Віцебск, Магілёў, Барысаў, Пінск, Вільня і інш.) Пачынаецца шэраг тэрарыстычных выступаў. У красавіку выраблены замах на гомельскага жандарскага ротмістра Шабеку, там жа ў верасні выраблены напад на

спраўніка. У лютым у Беластоку забіты спраўнік. Наогул, гэтыя акты можна лічыць дзясяткамі. Палітычны страйк чыгуначнікаў у межах Беларусі прайшоў па агульным плане агульнарускаага страйку. Шэраг тэрарыстычных выступаў скончыўся замахам на мінскага губернатара Курлова. Ва ўсіх гарадах і мястэчках засноўваюцца рэвалюцыйныя камітэты.

Як і ўсюды, з'явіўся цэлы шэраг рабаўніцкіх нападаў. Начны рух па Ігуменскай дарозе з Мінска спыняецца з прычыны небясьпечнасьці ад рабаванняў; замах на рабаванне казначэйства ў Смаленску аказалася няўдалым і т. д.

Калі ўлада некалькі асвоілася ў барацьбе з рэвалюцыяй, з яе боку прыняты быў шэраг звычайных у той час мер. Кастрычніцкі расстрэл каля Віленскага вакзала ў Менску па загадзе губернатара Курлова быў самым рэзкім выпадам адміністрацыі супраць дэманстрантаў. Гэта не перашкодзіла ў снежні мясцовым дэманстрантам захапіць друкарню і тут аддрукаваць маніфест Пецярбургскага Савета рабочых дэпутатаў. Адміністрацыя адказвала масавымі арыштамі. У Смаленску ў канцы 1906 былі арыштаваны нават шмат хто са святароў. У Мазыры, у Вільні і іншых гарадах лік арыштаваных быў больш за сотню. Большасць гарадоў апынулася на ваенным становішчы. Газеты канфіскоўваліся па распараджэнні адміністрацыі (віленскія «Паўночна-заходні голас», «Дэр Веккер» і іншыя). Так беларускае гарадское насельніцтва самых разнастайных слаёў і кірункаў рэагавала на той рэвалюцыйны ўздым, які прайшоў па ўсёй Расіі.

§ 10. РУХ У СЯЛЯНСКІМ АСЯРОДДЗІ

У сялянскім асяроддзі, як мы ўжо ведаем, было дастаткова матэрыялу для незадаволенасці. Цікава, што нават земскія начальнікі Магілёўскай губ. у адказ на адпаведны запыт з боку губернатара паведамляюць змрочныя звесткі пра настроі і стан вёскі. Беднасць, забітасць, цемра народа, недастатковасць зямельнага надзела, адсутнасць лесу, пашы. Адсюль беднасць і эксплуатацыя памешчыцкага двара, нават «зверскі» зварот памешчыкаў да сялян. Адсюль агульная незадаволенасць, злосная зайздрасць селяніна да тых, хто больш забяспечаны матэрыяльна. Вёска ўяўляе сабою лёгка запальваемы матэрыял, часткай падаграваемы трапляючымі ў вёску пракламацыямі. Вайна з Японіяй цяжка адбілася на сялянстве і спрыяла распаўсюджванню ўсеагульнай незадаволенасьці. Вайна была незразумелая для селяніна і непапулярная. Так характарызавалі становішча вёскі афіцыйныя прадстаўнікі ўлады. А вось урывак з сялянскага наказу ў першую Думу Віцебскай губ.: «Жыццё наша

цяжкае ... Калі пры такіх абставінах, як цяпер, працягнецца наша жыццё і далей, то праз 15-20 гадоў мы станем паміраць з голаду. Чым мы і цяпер сілкуемся - адзін толькі Бог ведае. Не кажучы пра багачэй, у сярэдняга гарадскога абываценя і сабака таго не будзе есьці, чым павінны карміцца мы». У наказе са Смаленскай губ. сяляне скардзяцца на сваё бяспраўнае і цяжкае становішча. Зямлі мала і яна дрэнная, лесу няма, пасвіць жывёлу няма дзе. Хлеба не хапае. Сяляне трапляюць у кабалу. Селянін стагоддзе працуе, а жыве "ў брудзе, лахманах і есьці няма чаго». Школ няма, закон абмяжоўвае правы сялян, скардзіцца няма каму.

Лютаўскі рэскрыпт 1905 спрыяў ўзмацненню смуты ў асяроддзі сялянства. Селяніну ён быў не зразумелы. Прага павелічэння зямельнага надзелу ўзмацняецца. Адсюль чуткі і думкі аб падзеле памешчыцкай зямлі паміж сялянамі.

Са сказанага ясна, што беларуская вёска ў 1905-1907 гг. была вельмі падрыхтаванай да частковых сялянскіх паўстанняў.

Дзейнасць рэвалюцыйных арганізацый у сялянскае асяродзе пранікала даволі слаба. Праўда, у Беларусі мы бачым зародкі працы ў вёсцы і нават стварэнне Паўночна-Заходняга камітэта Сялянскага саюза партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Выдаваемая гэтай партыяй сялянская газета раіла сялянам патрабаваць сваёй часткі натуральнай арэнды, раіла змагацца патравамі, знішчэннем памешчыцкага лесу, адмаўленнем ад выканання павіннасцей, ад удзелу ў судзе, не плаціць падаткаў, выганяць папоў,ураднікаў і паліцыю гнаць з вёскі.

Рэвалюцыйныя арганізацыі раілі сялянам рабіць усё тое, што вельмі ахвотна і раней ўжывалася сялянамі у іх барацьбе з памешчыкамі і ўладай. Сялянскі рух 1905 пайшло па шляху спалення памешчыцкіх сядзіб, сена, знішчэння лесу. Сялянства стала хутка аб'ядноўвацца, пра што сведчаць Віленскі сялянскі з'езд.

У адпаведнасці з пастановай з'езда сяляне выганяюць валасную адміністрацыю, рэакцыйных настаўнікаў, выганяюць стражнікаў, земскіх начальнікаў, засноўваюць выканаўчыя камітэты.

Наогул, рэвалюцыя 1905 г. у моцнай ступені выявілася ў беларускай вёсцы шэрагам асобных выбліскаў, ясна паказваючы на распаўсюджанае незадавальненне. У цэлым шэрагу буйных маёнткаў адбыліся беспарадкі, выявіўшыяся ў тым, што сяляне ці самі не выходзілі на працу, ці перашкаджалі яе выкананню (напрыклад, у маёнтку Шчорсы гр[афа] Хрэбтовіча, у маёнтку князёў Радзівілаў і Святаполк-Мірскага). У маёнтку Бабанічы Магілёўскай губ. генерала Рэйна і ў іншым яго маёнтку Курча застрайкавалі сельскія працоўныя, прад'явіўшы эканамічныя патрабаванні. Натоўп разбіў вокны ў кватэры прыказчыка, у выніку - арышт 35 чалавек і

з'яўленне роты салдат. У Віцебскай губ. у маёнтку памешчыка Піёра мясцовыя сяляне перашкодзілі працаваць іншым працаўнікам. У Дзвінскам павеце той жа губерніі адбыліся вельмі сур'ёзныя беспарадкі ў маёнтку Сівенгор. Справа пачалася з абвінавачвання аднаго селяніна ў шкодзе памешчыцкаму лесу. У народзе распаўсюдзіўся слых, што гэтага селяніна катавалі і білі. Грозны натоўп сялян падыйшоў да маёнтку і паліцыя павінна была рэціравацца. Памешчык, яго прыказчыкі і нават рабочыя-мужчыны ўцяклі. Сядзіба была разгромлена, потым пачалося рабаванне. Потым пачаўся разгром суседніх маёнткаў і так працягвалася пакуль не прыйшлі войскі. Арыштавана было 500 чалавек.

У разгромах згулялі немалую ролю чуткі аб Маніфесце 17 Кастрычніка, бо разгромшчыкі нярэдка апраўдвалі свае дзеянні выхадам маніфеста, быццам бы ўзаконьваючым разгром.

Па словах тагачаснага «Паўночна-Заходняга краю» сяляне ішлі на разгром маёнткаў са свядомасцю сваёй праўды і рабілі гэта з пачуццём «выкананага абавязку». Разгромы пачыналіся па набатнаму звону, усе прыходзілі на зборны пункт для «парадку», з'яўляўся чырвоны сцяг. Маёнткі грамілі, спальвалі або нават разносілі па хатах. Нават вароты памешчыцкіх двароў выносілі, не кажучы пра быдла і іншыя рэчы. Спрэчак сялян аб падзеле нідзе не было, справа ішла дружна.

Калі самі чаго не маглі б перанесці або вынішчыць, то і пану не дазвалялі. Так, напрыклад, сяляне не дазвалялі памешчыкам рубаць лес: "І зямля наша і лес наш». Часам самі высякалі лес. Часта захоплівалі памешчыцкія землі і дзялілі паміж сабой. Так, у маёнтку Добрунь Мінскай губ. сяляне не толькі падзялілі зямлю, але і узаралі яе і засеялі. Нярэдка дзялілі і лес, як было ў маёнтку Валовічы той жа губерніі. Тыя ж сяляне секлі казённыя лясы і справа даходзіла да ўзброеных сутыкненняў з лясной вартай. У Магілёўскай губ. сяляне праявілі асаблівую дзейнасць, якая выявілася ў разгроме памешчыцкіх сядзіб, ў рубцы лясоў, у адмове прызнаваць ўрадавыя ўлады і плаціць падаткі. У выніку казачы атрад абышоў мяцежныя мясцовасці, разбурыў 30 сялянскіх пабудоў і запатрабаваў выдачы агітатараў.

У Мінскай губ. рух быў таксама вельмі моцна.

Свержанская воласць Мінскага павета зрабілася буйным асяродкам сялянскага руху і настаўнікі гэтай воласці друкавалі пракламацыі на гектографе і распаўсюджвалі сярод сялян. У Мінскай губ. рух быў настолькі значны, што памешчыкі сабраліся 10 сьнежня 1905 г ў Менску на агульны з'езд для абмеркавання пытання. Сюды ж прыбылі і дэлегаты ад сялян, апошнія былі вельмі рэвалюцыйна настроены, як ні стараліся памешчыкі схіліць іх у сваю карысць. У Смаленску ліберальныя памешчыкі спрабавалі

было склікаць сялян для растлумачання маніфеста, але сяляне ператварылі гэтыя сходы ў народныя мітынгі.

Наогул, пад'ём у сялянскім асяроддзі быў моцны. Усе надзеі ўскладаліся на першую Думу, газеты чыталіся нарасхват. Памешчыкі з маёнткаў разбегліся.

Разграм памешчыцкіх маёнткаў каштаваў па ўсёй Расіі буйных страт. З беларускіх губерніяў найбольш буйныя страты памешчыкі панеслі ў Магілёўскай губ. (411 тыс.), у Віцебскай (283 тыс.). У іншых губерніях менш, а ў некаторых, як, напр., У Мінскай, страты не падлічаны.

Разгром Першай Думы і наступная рэакцыя спынілі далейшы ход сялянскага руху. Пачалася расправа і карныя экспедыцыі, напрыклад, у Магілёўскай, Смаленскай губ.

Варта адзначыць, што ў сялянскім руху 1905-1906 гг. вялікі ўдзел прымала беларускае настаўніцтва. Улетку 1906 яно арганізавалася ў прафесійны саюз і сабрала першы з'езд. Саюз пераследваў чыста палітычныя мэты - барацьбу з царскай уладай, таму што толькі ў дэмакратычнай дзяржаве можна правесці дэмакратызацыю школ. З'езд тады ж быў разкрыты паліцыяй, рэзалюцыі з'езда канфіскаваны, але ўдзельнікі з'езду арыштаваныя не былі. З'езд знаходзіўся ў цеснай еднасьці з Беларускай сацыялістычнай грамадой. Ён збіраў яшчэ нелегальныя з'езды, меў сувязь з іншымі рэвалюцыйнымі арганізацыямі і інш. Саюз выпускаў пракламацыі. Разам з гэтым у праграме саюза стаяла патрабаванне аб навучанні ў пачатковай школе на беларускай мове, а для падрыхтоўкі настаўнікаў гэта мова павінна выкладацца ў настаўніцкіх семінарыях. У выніку дзейнасці саюза некаторыя члены паплаціліся турмой (К. Міцкевіч і У. Міцкевіч).

§ 11. НАСТУПЛЕННЕ РЭАКЦЫІ

Мядовы месяц першая рэвалюцыя скончыўся рэакцыяй. Урад акрыяў. Ўспышкі паўстанняў былі задушаныя, разгром першай, а потым другой Дум былі найбуйнейшымі з'явамі гэтай эпохі. Гэта была эпоха расправы капіталізму і царызму з працоўнымі і сялянамі.

Колькасць актыўных працаўнікоў у рэвалюцыйных арганізацыях стала хутка змяншацца. Бунд ў 1908 г. падлічыў свае сілы: колькасць актыўных работнікаў не перавышала 50 тысяч. Гэтая арганізацыя прыходзіць у заняпад. Яе штодзённая газета зачынена адміністрацыяй. Бурцаў здолеў даказаць, што найстарэйшы з сябраў цэнтральнага камітэта Бунда Каплінскі з'яўляецца правакатарам.

Гэта зусім знервавала шэрагі бундаўскіх арганізацый.

Барацьба ў нетрах самой сацыялістычнай партыі паміж бальшавікамі і меншавікамі адбівалася змаганьнем і ў беларускіх камітэтах. Ва ўсякім выпадку, заўважаецца адліў з улоньня гэтай партыі рэвалюцыйных інтэлігентных элементаў. Шматлікія з яе сябраў пакінулі беларускія гарады. Відаць ў 1908-9 гг. дзейнасць гэтай партыі цалкам спынілася ў Беларусі і аднавілася толькі ў 1915 г. са з'яўленнем тут на фронце Карла Ландэра, а ўзмацненне размаху яе дзейнасці адносіцца да 1917 г.

Сялянскі рух заціхае. У асяроддзі сацыялістаў-рэвалюцыянераў атрымаўся прарыў з прычыны арыштаў і судовых пераследаў. Партыя на кароткі час з'явілася толькі ў 1917 г.

Адна толькі чыста нацыянальная беларуская партыя - Беларуская сацыялістычная грамада не спыніла канчаткова сваёй працы. Яна толькі змяніла метад, яе сябры накіравалі ўсе свае сілы на нацыянальную справу, на літаратурную працу і гэта дзейнасць атрымалася надзвычай прадуктыўнай, багатай наступствамі і магчымай ва ўмовах таго часу.

§ 12. КЛАСАВЫЯ ГРУПОЎКІ

Канстытуцыйная эпоха стварыла для некаторых элементаў магчымасць легальнай барацьбы з урадам. З іншага боку рэакцыйны націск ўрада разладзіў шэрагі нялевых арганізацый і частку іх накіраваў таксама на легальную працу. Калі народ здабыў першыя ліберальныя рэформы, то надышла эпоха больш выразных класавых груповак. Класавая розніца заўсёды існавала, бо яна заснавана на адрозненні матэрыяльнага базісу і на адрозненні імкненняў да матэрыяльных дасягненняў. Але пакуль ва ўсіх незадаволеных быў адзін вораг - самадзяржаўны царызм, класавыя адрозненне насіла менш востры характар, згладжваючыся кіруючымі коламі ў адзінстве агульных інтарэсаў. З іншага боку, яго класавае адрозненне легальнай праявы не мела, таму цяжка улічваецца гісторыяй. Царызм, сам абапіраючыся на буржуазныя класы, не даваў нават ім права легальна выяўляць свае тэндэнцыі. Канстытуцыя змяніла гэта становішча і дала, па крайняй меры, умераным элементам магчымасць праявіць свае класавыя апетыты. Тут мы ў самых агульных рысах пастараемся ахарактарызаваць пануючыя напрамкі, падводзячы тым самым вынікі папярэдніх нашых назіраннях класавых і нацыянальна-культурных плыняў у беларускім грамадстве, якіх па частках краналіся ў папярэдніх раздзелах.

Класавыя групоўкі Беларусі з'яўляюцца, як гэта натуральна, яе гістарычнай спадчынай. Іх гістарычная аснова была вельмі разнастайнай па сваім складзе. Над суцэльнай цёмнай беларускай сялянскай масай на працягу доўгага перыяду высіліся вышэйшыя класы, якія валодалі ўладай,

капіталам, уплывам і вышынёй асветы. Гэта кіруючая вярхушка была колькасна нязначная; толькі да канца эпохі ў апошнія дзесяцігоддзі ўзвышае свой голас беларускі гурт, кроўны народу па класавым інтарэсам і заявіўшы ад імя народа патрабаванні аб прадастаўленні яму правоў. Такая агульная выдатная эвалюцыя нашай гісторыі.

Цяпер звернемся да некаторых прыватнасцей. У адным са сваіх артыкулаў у часопісе "Полымя" т. Байкоў даказвае, што ў дарэвалюцыйнай Беларусі грамадскія плыні сярод інтэлігенцыі разбіваліся на тры галоўныя групы з асобнай класавай ідэалогіяй. З дзяленнем можна пагадзіцца, хоць у рэчаіснасці гэтыя групоўкі былі значна складаней. Першая група - гэта расійская дваранска-чыноўніцкая, кансерватыўная. Да яе належалі прадстаўнікі адміністрацыі з ліку прыехаўшых з Расіі і "тутэйшых» абруселых прадстаўнікоў таго ж элементу. Гэта - патрыёты, начыненыя праўдзіва-рускім душком. Яна прасякнута дваранскімі класавымі інтарэсамі і ў культурных адносінах прылічае сябе да Вялікаросіі. Гэта група змагалася і ў друку і шляхам адміністрацыйным з беларускім напрамкам. З пачатку рэвалюцыі яна знікла, бо яе ідэалогія была ва ўсіх адносінах непрымальнай.

Другая група - гэта расейска-ліберальная, буржуазная па сутнасці сваіх поглядаў, і таксама адмоўна адносячаяся да беларускага руху. Гэты напрамак быў цесна звязана з гандлёва-прамысловымі коламі. У яго ўваходзілі меншавікі, эсэры, кадэты. Гэта была інтэрнацыянальная група, таму, што ў яе ўваходзілі вялікаросы, абруселыя беларусы, яўрэйская буржуазія. Гэтая група ў некаторай сваёй частцы зблiжалася з польскай буржуазіяй.

Нарэшце, трэцяя інтэлігенцкая група - гэта польская, часткай феадальная, часткай буржуазная.

Польскія па нацыянальнасці групы былі звязаныя паміж сабою не толькі сувязямі нацыянальнымі і культурнымі, але і агульнымі класавымі інтарэсамі. Нават больш за тое, у нацыянальным дачыненні ў іх асяроддзі былі і «угодоўцы» у адносінах да рускага рэжыму і групы, якія лічылі неабходным сумесную працу з беларусамі, але ў класавым дачыненні яны ўсёж ўяўлялі больш ці менш адзінае цэлае. Гэта - група аграрыяў і тых з неземлеуладальніцкіх элементаў, якія знаходзіліся ў залежнасці ад аграрыяў, або так ці інакш звязаны з імі. У агульным інтарэсы гэтай групы былі заснаваны на эксплуатацыі сялянства. На чале яе былі буйныя феадалы польска-беларускага паходжання. У сваіх класавых інтарэсах гэта група не разыходзілася з групай рускіх землеўладальнікаў. Ужо перад першай рэвалюцыяй, калі прыкметны быў зрух ў сялянскім асяроддзі, аграрыі абедзвюх нацыянальнасцей дружна працавалі ў пытаннях аб

умацаванні правоў прыватнай уласнасці і аб такіх мерах у галіне землеўпарадкавання, якія маглі б падняць прыбытковасць сельскай гаспадаркі. Гэта вельмі добра даказалі сходы землеўладальнікаў 1902 г. па пытаннях ўзняцця сельскагаспадарчай прамысловасці.

Рэвалюцыі 1905 г. спрыяла згуртаванню аграрных колаў з адміністрацыяй, хоць і раней гэта група ў агульным не разыходзілася з адміністрацыяй і карысталася яе агульнай падтрымкай для ўмацавання сваёй улады ў вёсцы.

Цяпер зблiжэнне было больш рэальным. Палітычная ідэалогія аграрных груп у агульным схілялася да ідэалаў канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі. Паварот далей направа быў нязручны для звыкшага франдаваць польскага дваранства, ды і не патрэбен, так як сярод самой адміністрацыі кадэцкая ідэалогія была вельмі распаўсюджана. Адсюль зразумела з'яўленне канстытуцыйна-каталіцкай партыі біскупа Роппа і яе кароткачасовы поспех.

Габрэйскі элемент быў згуртаваны адзінствам нацыянальнасці і рэлігіі, а ў масе і адзінствам культуры. Вярхі яго былі ўладальнікамі капіталу, а нізы прападалі ў найвялікшай беднасці, але ўсе габрэйскія элементы былі аб'яднаны тым бяспраўем, у якое ставіў габрэяў царскі рэжым на працягу ўсяго XIX ст. Праўда, пасля разняволення сялян габрэйскі капітал атрымаў вядомага роду волю дзеянняў і мог развіваць сваю дзейнасць і за межамі Беларусі. Габрэі атрымалі права прадстаўніцтва ў гарадскіх думках. Габрэйская буржуазія пайшла па шляху культурнага зблiжэння з рускай. Але яўрэйская маса ўсё ж заставалася ў межах аселасці. 80-я гады пачалі сабою палітыку націску не толькі на габрэйскую нацыянальнасць, але галоўным чынам на габрэйскі капітал. Маскоўскі капітал з бояззю пачынаў прыглядацца да развіцця прамысловасці, кіраванай габрэямі, і пачаў супраць яе барацьбу. Царскі ўрад пайшоў па гэтым шляху, што бясспрэчна, было надзвычай шкодна не толькі для развіцця агульнарускай прамысловасці, але асабліва для эканамічнага развіцця Беларусі. Замкнутая тут габрэйская маса трымала беларускага селяніна ў вёсцы, так як у горадзе ён падыходзіў толькі на чорныя працы. А з іншага боку габрэйскаму капіталу ставіўся такі шэраг перашкод, які не даваў яму вольна развівацца, нават у межах Беларусі.

Прамысловая буржуазія, вядома, мела свае кроўныя, класавыя інтарэсы. Але беларускія гарады не ўяўлялі буйных цэнтраў аб'яднання прадстаўнікоў фабрычна-завадской прамысловасці. Акрамя таго, наша прамысловасць, за выключэннем Гродзенскага раёна, не ўяўляла сабою буйных арганізмаў, пераходзячы ў агульным ад сярэдняй да дробных рамесных майстэрняў. Нарэшце, у ёй была яшчэ адна асаблівасць. Яна

канцэнтравалася, галоўным чынам, у габрэйскіх колах і толькі часткай у польскіх, рускіх і нямецкіх. Няроўнае палітычнае становішча габрэяў адасабляе габрэйскую буржуазію ў класавых інтарэсах ад іншых нацыянальнасцяў. Адсюль атрымлівалася, што прамысловы клас не стварыў у Беларусі адзінага кірунку. Яго голасу, як такога, не чуваць ні да рэвалюцыі 1905 г, ні пасля яе. Гэта зразумела: у агульнакласавых інтарэсах ён ішоў за агульнарускай буржуазіяй і будучы слабым на месцы, карыстаўся тымі поглядамі, якія паспявалі атрымаць ад кіраўніцтва гандлёва-прамысловых цэнтраў. А ў адносінах да чыста мясцовых інтарэсаў, гэты клас распыляўся сярод нацыянальных груп. Гэтым тлумачыцца панаванне канстытуцыйна-дэмакратычных плыняў у польскіх і габрэйскіх групоўках. Рускія ж буржуазныя элементы, відаць, або трымаліся апалітычнымі ці ж прымыкалі да Саюзу рускага народа.

Да рэвалюцыі 1905 г. не магло быць гаворкі пра беларускую інтэлігенцыі. Гэтаму перашкаджаў шэраг прычын, аб якіх нам даводзілася неаднаразова гаварыць, і перш за ўсё адсутнасць у нас адзінага культурнага і адміністрацыйнага цэнтра, [існаванне] умоў, распыляючых беларускую інтэлігенцыю па розных небеларускім гарадах. Аднак, рух 1905 спрыяў стварэнню беларускіх колаў і аб'яднанню беларускай інтэлігенцыі. Гэтая інтэлігенцыя выйшла з нетраў працоўнага народа. Можа быць, па сваіх фармальных прыкметах гэтая інтэлігенцыя, у яе масе, саступала інтэлігенцыі польскай і рускай, таму што ў асяроддзі беларусаў стаў панаваць народны настаўнік, але тым не менш яна вылучыла шэраг бліскучых талентаў. Паходжанне гэтай інтэлігенцыі дае ключ не толькі да разумення яе нацыянальнага напрамку, але і вызначае яе класавы склад, яе кроўную сувязь з сялянствам і з працоўнымі. Яна натуральна адлюстроўвае на сабе ідэалогію свайго класа, а таму разам з нацыяналізмам яна носіць у сабе ідэалы працоўнага народа, яна прасякнута рэвалюцыйным напрамкам, яна з'яўляецца сацыялістычнай па сутнасці.

Усе гэтыя класавыя групоўкі былі надбудовай над агульнай масай сялянства і над шматлікім класам рабочых. Сялянства не было цалкам аднастайным, але ўсё ж яно было аб'яднана агульнымі інтарэсамі, а гэтыя інтарэсы ў сілу шэрагу гістарычных умоў, рабілі гэты клас рэвалюцыйна настроеным па адносінах да аграрыяў. Гэты клас быў аб'яднаны адзінствам нацыянальнай культуры. Вось чаму ён апынуўся лёгка ўзбуджаемы, калі пачалі стварацца ўмовы для яго выступлення. Патрэбна была толькі вядомага роду арганізацыя гэтых інтэлігентных, большаю часткай сялянскіх жа па паходжанні груп. У палажэнні працоўнага класа спачатку адчуваецца

вядомага роду раздвоенасць. Найбольшая яго частка лікава належала да габрэйства, якая мела не толькі класавыя, але і нацыянальныя інтарэсы.

Паступовы рост арганізаванасці ў асяроддзі гэтага класа прывёў яго да пераважання эканамічных інтарэсаў.

ГЛАВА XXIII
БАРАЦЬБА ЗА ДЗЯРЖВУ

§ 1. РУХ У ЭПОХУ ВАЙНЫ

Вайна ва ўсёй Расіі спрыяла абнаўленню рэвалюцыйнага настрою. Рэвалюцыйны рух стварае ачагі ў рознага роду бежанскіх камітэтах і ў камітэтах дапамогі ахвярам вайны. У Пецярбургу з'яўляюцца спробы выдаваць нелегальныя лісткі.

Беларускі рух адразу ажывіўся, калі ў 1915 г. Беларусь апынулася падзеленай на 2 часткі нямецкімі акопамі. Яно пачалося ў заходняй, нямецкай частцы Беларусі (Гродзенская, большая частка Віленскай і невялікая частка Мінскай губ.). Тыя, што засталіся ў Вільні сябры Беларускай сацыялістычнай грамады з братамі Луцкевічамі на чале ўступаюць у сувязь з мясцовымі арганізацыямі, літоўскімі, польскімі і габрэйскімі і падымаюць пытанне аб поўнай дзяржаўнай незалежнасці Беларуска-Літоўскага краю. У канцы 1915 г. па ініцыятыве беларусаў стварае[цца] у Вільні канфедэрацыя Вялікага Княства Літоўскага, у якую ўваходзяць прадстаўнікі ўсіх 4-х народнасцей. Універсал гэтай канфедэрацыі аб'яўляе, што мэтай яе з'яўляецца ўстанаўленне дзяржаўнай незалежнасці Літвы і Беларусі.

Канфедэрацыя звяртаецца да ўсіх арганізацый з прапановай далучыцца да яе. Аднак нямецкая акупацыя неспрыяльна паставілася да гэтай ідэі. Яна відавочна падтрымлівала палякаў і спрэчка паміж нацыянальнасцямі прывяла да распаду канфедэрацыі. Тады беларускія дзеячы ўсю сваю энергію ўжываюць на нацыянальна-культурны рух сярод беларусаў, нягледзячы на перашкоды з боку палякаў. Немцы гэтай плыні не перашкаджалі і прызналі беларускую мову раўнапраўным з польскай і літоўскай. З'яўляюцца беларускія выдавецтвы, беларускі клуб, навуковае таварыства, газеты, беларускі настаўніцкі саюз і, нарэшце, ствараецца ў Вільні «Цэнтральны саюз беларускіх нацыянальных арганізацый".

Беларускі камітэт дапамогі пацярпелым ад вайны бярэ на сябе афіцыйнае прадстаўніцтва ўсёй Беларусі, усходняй і заходняй, і на канферэнцыях народаў Расіі ў Лазане і Стакгольме афіцыйна ад імя

ўсходняй і заходняй Беларусі ставіць пытанне і аб будучай палітычнай самастойнасці Беларусі. Аднак, беларускі рух не знайшоў падтрымкі сярод літоўцаў. Ўтварыўшаяся ў пачатку 1917 г. пры падтрымцы немцаў Літоўская Тарыба, абвясціла сябе дзяржаўным цэнтрам Літвы, і беларусы нямецкай зоны акупацыі ўваходзяць у яе ў якасці прадстаўнікоў падпарадкаванай народнасці.

Што да ўсходняй Беларусі, то Лютаўская рэвалюцыя заспела беларускі рэвалюцыйны кірунак у момант невызначаннасьці яго праграмы і канчатковых мэтаў. Нацыянальная ідэя, ідэя нацыянальнага адраджэння, аб'ядноўвала кругі беларускіх працаўнікоў Петраграда, Мінска, Масквы і Вільні, але прыватнасці палітычнай ідэалогіі або былі смутныя, ці хутчэй розныя элементы беларускіх рэвалюцыйных колаў не дамовіліся адносна вострых пытанняў будучыні.

Ва ўсякім выпадку, ужо са з'яўленнем Савета рабочых дэпутатаў і з ростам яго аўтарытэту, надзея, хоць бы на няпоўную аўтаномію, пачала пранікаць у беларускія кругі. Праца пачалася ў Пецярбургу і ў першых днях сакавіку 1917 года ў памяшканні Беларускага беженскага камітэта сабраліся прадстаўнікі беларускага гуртка, але сярод іх паўсталі гарачыя спрэчкі адносна кірунку далейшай працы. Большасць стаяла на пункце гледжання Беларускай сацыялістычнай грамады з марксісцкім адценнем. Натуральна, што ў яе руках пачаў засяроджвацца далейшы кірунак беларускай справы.

Але несумненна, што разам з прызнаннем большасцю класавай асновы рэвалюцыі, нацыянальна-культурны кірунак на дэмакратычных асновах быў вельмі моцна. Зрэшты, шматлюдны мітынг у цырку «Мадэрн», сабраны неўзабаве пасля першай нарады, прайшоў пад лозунгам Беларускай сацыялістычнай грамады.

У Менску таксама неадкладна адчуўся водгук беларускага рэвалюцыйнага настрою. 25 сакавіка тут па загадзе мінскіх дзеячаў склікаецца з'езд беларускіх грамадскіх дзеячаў. Трэба было высветліць наяўнасць беларускіх нацыянальных і рэвалюцыйных сіл і прадставіць Часоваму ўраду заяву адносна правоў беларускага народа. На з'ездзе былі і прадстаўнікі Беларускай сацыялістычнай грамады. У выніку нарады гэтага з'езда быў абраны Беларускі нацыянальны камітэт.

Аб'яўлялася нацыяналізацыя беларускіх школ, вольнасць рэлігіі. У дачыненні палітычным камітэт выказаўся за федэратыўна-дэмакратычную рэспубліку ў складзе Расіі, абвяшчаючы правакатарамі ўсіх тых, хто будзе прапагандаваць саюз з Польшчай. Камітэт быў ўпаўнаважаны дамагацца правоў перад Часовым урадам. Аднак як і можна было чакаць, у асяроддзі Часовага ўрада аўтаномія Беларусі не сустрэла падтрымкі. Мала таго,

централісты на месцах з ліку той масы людзей, якая ў гэты час знаходзілася ў прыфрантавой паласе, пад сцягам сацыялізму пачалі барацьбу з ідэяй беларускай аўтаноміі. Уся Беларусь была напоўнена людам, які вылучыў цэлы шэраг палітычных дзеячоў, выкарыстаўваўшых крайнія левыя лозунгамі, але па сутнасці праводзячыя централістскія і імперыялістычныя ідэі.

Нядзіўна таму, што ў Менску і іншых гарадах Беларусі захапілі ўплыў меншавікі, эсэры, кадэты і нават чарнасоценныя арганізацыі. Лозунг «адзінай і непадзельнай» старанна прапагандаваўся ад імя Беларусі гэтымі небеларускімі элементамі і спачуваючымі ім беларусамі. Беларуская нацыянальная справа выклікала вострыя нападкі. Толькі ў войсках адразу ж беларускі нацыянальны рух пачынаў атрымліваць падтрымку. Гэта рознагалоссе несумненна шкодзіла беларускай нацыянальнай справе. Нядзіўна таму, што і шэраг ўзнікшых беларускіх арганізацый у той ці іншай ступені быў прасякнуты правізной. Так, Беларускі нацыянальны камітэт у Магілёве, хоць і не меў пэўнай праграмы, аднак несумненна хіліўся да русіфікацыі і да кадэцкіх лозунгаў.

Ён толькі настойваў на тым, што беларусы не павінны ператварацца ў белапалякаў. Гомельскі Саюз беларускай дэмакратыі марыў толькі аб шырокім самакіраванні на дэмакратычных пачатках, настойваў на навучанні на беларускай мове і інш. Да яго прымыкаў Віцебскі Саюз беларускага народа, з яго царкоўна-рэлігійнымі лозунгамі. З'явіўся таксама хрысціянскі дэмакратычны саюз беларусаў, які праводзіў прынцыпы рэвалюцыйнасці пазакласавай і пазапалітычнай. Нарэшце, з'явілася і згуляла даволі бачную ролю ў беларускай справе Беларуская партыя народных сацыялістаў з П. Аляксюком на чале.

Але ўсе гэтыя часовыя арганізацыі былі слабыя і не мелі трывалых каранёў у масах. Над імі з выгаднага боку вылучаецца Беларуская сацыялістычная грамада, адродзіўшая старыя беларускія арганізацыі. Сярод усеагульнага хаасу яна выпрацавала праграму, могучыю мець пры тагачасных умовах будучыню і ўдала аб'ядноўвала нацыянальныя інтарэсы з інтарэсамі рэвалюцыйнага народа. Цэнтрам Грамады быў Пецярбург, але яна прымала бачны ўдзел і ў Менску з дапамогай сваіх прадстаўнікоў.

Асабліва ў Пецярбургу Беларуская сацыялістычная грамада развівала сваю дзейнасць. Яе бюро на Знаменскай прыцягвала да сябе беларусаў і асабліва працоўных з Нарваўскай і Неўскай застаў, а таксама з Выбаргскага боку і Васільеўскай выспы. Яе сходкі збіралі вялікую колькасць землякоў. У яе складзе прыкметна было паступовае і значнае палявенне. Такі напрамак Грамады падахвочваў яе да барацьбы з таксама нацыянальнымі, але правымі арганізацыямі. Такія арганізацыі сталі ўтварацца ў сталіцы ў

вялікім ліку. Мітынгі, скліканыя Беларускай сацыялістычнай грамадой не заўсёды праходзілі гладка, таму што знаходзіліся выбухоўнікі з правага лагера.

У Маскве ўтвараецца Беларуская народная грамада, з'явіліся беларускія саюзы ў Віцебску, Гомелі і ў іншых месцах. Падтрымліваючы нацыянальны напрамак, гэтыя саюзы не заўсёды падтрымлівалі сацыялістычныя лозунгі. У асобных гарадах Беларусі, у Магілёве, Бабруйску сустракаем шэраг выступаў, накіраваных супраць Грамады.

Нягледзячы на такі націск правых арганізацый, Пецярбургская сацыялістычная грамада трывала стаяла на левай пазіцыі, хоць у яе складзе былі некаторыя правыя элементы. Так як яна падтрымлівалася, галоўным чынам, рабочымі, то гэта стрымлівала яе ад паправення і надавала ёй характар чыста пралетарскай арганізацыі. Пашырэнне працы выклікала неабходнасць ўтварэння раённых арганізацый, з якіх асабліва буйную ролю гуляла Нарваўская раённая арганізацыя з рэзка выяўленым левым і нават бальшавіцкім адценнем. У нацыянальным пытанні гэта раённая арганізацыя трывала стаяла на праве культурна-нацыянальнага самавызначэння беларускага народа, як гэта відаць з рэзалюцыі мітынгу 1 чэрвеня 1917 г. Тая ж рэзалюцыя падкрэслівала, што беларусы-працоўныя абавязаны ўзяць напрамак далейшага лёсу Беларусі ў свае рукі і ахоўваць яе ад гвалту, як польскага, так і рускага элементаў.

Аднак, паступовае і яркае палявенне Беларускай сацыялістычнай грамады па-першае, выклікала раскол у яе ж асяроддзі, праўда, правае крыло на чале з Я. Варонка было ў меншасці, але ўсё ж яго прысутнічаючы ў Цэнтральным камітэце не магло надаваць маналітнасці дзеянням камітэта. З іншага боку, настрой Пецярбургскай сацыялістычнай грамады не адпавядаў таму настрою, які стваралася ў цэнтры Беларусі - у Менску. У Менску, дзе на чале руху, як мы ведаем, стаяў Беларускі нацыянальны камітэт, сябры Беларускай сацыялістычнай грамады былі ў меншасці і не маглі ўплываць на агульны кірунак камітэту, тым больш, што шмат хто з сябраў нацыянальнага камітэта з ліку прадстаўнікоў сацыялістычнай грамады не жылі ў Менску.

Найбольш бачную ролю ў камітэце гуляў яго старшыня, памешчык Р. Скірмунт і яго памочнік Аляксюк. Няцяжка прадбачыць, што з'яўленне буйнога памешчыка на чале аб'яднаных беларускіх арганізацый, у якіх, ва ўсякім выпадку, сацыялісты ўсіх адценняў мелі першасную ролю, было буйной памылкай, бо падрывала давер да камітэту.

Пры названых вышэй умовах Беларускі нацыянальны камітэт не мог доўга існаваць. Новы з'езд прадстаўнікоў беларускіх партый і арганізацый, скліканы ў Менску 8 ліпеня, цалкам выразна выявіў тое, што хавалася

раней, тое, чаго хацелі пазбегнуць - расслаенне беларускіх арганізацый на два варожыя лагеры. На з'ездзе выявілася вострае рознагалоссе паміж Сацыялістычнай грамадой і Беларускай партыяй народных сацыялістаў на чале з Алексюком. Непрыгоднасць Скірмунта быць прадстаўніком сялян Беларусі зрабілася зразумелай нават для яго самога, ён зняў сваю кандыдатуру на ўсе выбары, лічачысь ў той час у партыі народных сацыялістаў. Сацыялістычная грамада паставіла са свайго боку пытанне ясна - дамагчыся найбольш левага прадстаўніцтва ў цэнтральным органе і паставіць пытанне на глебу не нацыянальную, а класавую. Прадстаўнікі Грамады, аднак, былі на з'ездзе ў меньшасці.

Усё ж пры абранні новага органа - Выканаўчага камітэта Рады беларускіх арганізацый і партый, Грамада дамаглася буйных поспехаў. Шляхам даволі спрытнай тактыкі гэта меншасць паспела правесці ў камітэт пажаданых ёй кандыдатаў. Справа скончылася расколам і Партыя беларускіх народных сацыялістаў адклікала з камітэта і тых прадстаўнікоў, якія ў яго былі абраны.

Пры такіх умовах у самім Менску прадстаўніком беларускага нацыянальнага і рэвалюцыйнага руху застаўся Выканаўчы камітэт Рады беларускіх арганізацый і партый. На чале яго бачым О. Дыло, А. Смоліча, С. Рак-Міхайлоўскага і інш. Яе [раду] падтрымлівае Маскоўская народная грамада з А. Цвікевічам, І. Васілевічам і інш. Замацоўваецца сувязь з Пецярбургам, дзе дзейнічае доктар Ярэміч, Я. Варонка і інш. Агітацыя сярод войскаў і вайсковыя з'езды паказалі жывучасць беларускай ідэі. Кастрычніцкі вайсковы з'езд у Менску выбраў Раду Заходняга фронту, затым ідуць з'езды ў Кіеве, Смаленску, Полацку і іншых гарадах.

Увогуле, з'езды носяць характар дэмакратычных і сацыялістычных на нацыянальнай аснове. З'езды выявілі агульную тэндэнцыю да федэратыўнага устройства. Высветлілася і тое, што на Часовы ўрад вельмі мала надзей. У краіне назіраецца моцнае нацыянальнае ўзбуджэнне.

Газета «Вольная Беларусь» з'яўляецца найбольш поўным выразнікам гэтага руху з Я. Ю. Лёсікам, Рак-Міхайлаўскім і іншымі на чале. Уся гэтая праца разнастайных з'ездаў і мясцовых арганізацый надзвычай цікавая і павучальная. На жаль, сабраныя да гэтага часу матэрыялы далёка не поўныя. Але ўсё ж і тое, што да гэтага часу вядома, уяўляе сабою глыбокую цікавасць. Так, напрыклад, кіеўскі з'езд воінаў беларусаў Паўднёва-заходняга фронту (17-22 сьнежня 1917 года) у сваёй рэзалюцыі, падпісанай прадстаўніком з'езду І. Красоўскім, прызнае Беларусь і беларускі народ асаблівым краем і народам, якія маюць права на самавызначэнне. Ён стаіць на платформе федэрацыйнага ўстройства народаў Расійскай

Рэспублікі і патрабуе аб'яўленне беларускай дэмакратычнай рэспублікі ў яе этнаграфічных межах.

Дзяржаўнай мовай прызнаецца беларуская, навучанне ў школах вядзецца на той жа мове. З'езд робіць шэраг пастаноў аб аднаўленні разбураных абласцей Беларусі, а таксама аб вяртанні Беларусі ўсяго таго, што вывезена было з яе, пачынаючы з вывазу Віленскага універсітэта і заканчваючы вывазам фабрык і інш. у гады вайны. Не спыняючыся на пытаннях дэмабілізацыі, інвалідах і інш., пакажам, што з'езд выносіць рэзалюцыю аб неадкладнай перадачы без выкупу ўсіх казённых, царкоўных і прыватнаўласніцкіх зямель працоўнаму народу за выключэннем вопытных гаспадарак. Па пытанні аб фабрычнай прамысловасці з'езд даволі асцярожна кажа толькі пра кантроль над фабрыкамі і заводамі. Нарэшце, з'езд выказваецца за неадкладнае стварэнне асаблівай беларускай арміі.

З'езды і арганізацыі мясцовых беларускіх камітэтаў працягваюцца на працягу 1917 -18 гг. ва ўсіх мясцовасцях Расіі, дзе былі беларусы.

У Адэсе ўтварылася вельмі значная беларуская арганізацыя, якая абрала мясцовы Беларускі нацыянальны камісарыят. Гэты камісарыят налічваў у Адэсе 20.000 беларусаў. Ён прапаноўваў ўсім беларусам запісвацца ў камісарыят для агульнай абароны. Ён дамагаўся ад камісарыята ўкраінскага ўрада нацыянальна-персанальнай аўтаноміі беларусаў і ў адным з заклікаў прапанаваў ўсім беларусам паставіць свае подпісы на заяве аб гэтым.

Мы бачым, што Беларуская сацыялістычная грамада, нягледзячы на свае поспехі ў Пецярбургу і на мінскім з'ездзе, у аснове сваёй не была цалкам аднастайнай. У яе старой праграме, прыстасаванай да земляробчага характару Беларусі, былі такія пункты, якія выклікалі пратэст беларускіх працоўных. Ад гэтых даважкаў Беларуская грамада пазбавілася і яе праграма выраўнялася з марксісцкай. Напярэдадні кастрычніцкіх падзей у Пецярбургу гэта адсутнасць цэласнасці ў Грамадзе адбівалася асабліва рэзка. Яна дзялілася на правую і левую, і левая не заўсёды аказвалася кіруючымі. Гэты напрамак, які стварыўся ў Пецярбургу і вёў справу на зліццё з бальшавізмам, не адпавядаў і на гэты раз тай плыні, якая панавала ў Менску, дзе моцны нацыянальны накірунак мірыўся з пераважаючым сацыял-дэмакратычным накірункам. Такі настрой рады не адпавядаў і тым рэзалюцыям беларускай Рады, якія выносіліся ва ўсёй заходняй паласе тагачаснай Расіі, г. зн. у паласе Беларусі і Украіны. Самі беларусы, якія апынуліся ў розных частках дзяржавы, ахопленай рэвалюцыйнай бурай, раскалоліся на два напрамкі: сярод заходніх рад пераважалі культурна-нацыянальныя плыні, можа быць, не заўсёды

даваўшыя сабе справаздачу аб значэнні класавага прынцыпу ў будаўніцтве сацыялістычнай дзяржавы, ва ўсёй ўсходняй паласе адбывалася пэўнае палявенне і класавыя прынцыпы станавіліся пануючымі.

Нядзіўна таму, што пасля бурнага пасяджэння 15 кастрычніка 1917 г. сябры Беларускай сацыялістычнай грамады зусім выйшлі са складу Выканаўчага камітэта беларускай рады і гэтым выразна выявілі той раскол, які ў ёй наспеў даўно.

У самым Пецярбургу і наогул у бальшавіцкай зоне настрой беларускіх арганізацый усё больш і больш пачаў прынімаць савецкі кірунак. Сябры пецярбургскай Беларускай сацыялістычнай грамады адмовіліся ад дэманстрацыі, якую задумалі эсэры супраць бальшавікоў з нагоды разгону Установчага сходу. Нарваўская раённая арганізацыя беларусаў прыняла самы жывы ўдзел у Кастрычніцкай рэвалюцыі. Такім чынам, савецкая платформа прыцягнула на свой бок кіруючыя беларускія арганізацыі сталіцы. На сходзе 4 студзеня 1918 пецярбургскай часткі сацыялістычнай грамады узнята было пытанне аб заснаванні Беларускага нацыянальнага камісарыята. Тут жа былі абраны камісарам т. Чарвякоў, яго намеснікам Скарынка і сакратаром Жылуновіч. Такім чынам, пецярбургскія беларусы канчаткова парываюць сувязь з Мінскам і ўваходзяць у рэчышча савецкага будаўніцтва.

Настрой цэнтра пачынае адпавядаць і настрою беларускіх бежанцаў у бальшавіцкай зоне. Бежанскія з'езды і беларускія газеты, накшталт «Чырвонага шляху» і іншыя, выразна выяўляюць гэты настрой.

У той час у гарадах збіраецца шэраг з'ездаў. Часткай яны праводзіліся пад старшынствам прадстаўнікоў улады. Такі, напрыклад, з'езд бежанцаў Беларусі ў Маскве 15-21 Ліпеня 1918 г. Гэты з'езд выкрывае ў дакладах з месцаў жудаснае становішча беларускіх уцекачоў: іх высялялі з кватэр, выганялі з вёсак, не давалі хлебных пайкоў, пазбаўлялі працы на фабрыках, часам не давалі нават вады, беспрацоўе сярод іх была поўнае, хваробы, асабліва тыф, панавалі ў асяроддзі бежанцаў, медыцынскай дапамогі не было. Сярод разгледжаных з'ездам пытанняў, якія маюць дачыненне да становішча бежанцаў, з'езд выказаўся па пытаннях палітычных. Ён вельмі адмоўна паставіўся да мінскага нацыянальнага камітэту на чале са Скірмунтам; ён пратэставаў супраць нямецкай акупацыі Беларусі. Палітычная платформа з'езду зводзіцца да яднання працоўных і сялян Беларусі з Расійскай савецкай рэспублікай. Аднак, гарачыя спрэчкі па пытаннях аб прадстаўніцтве Беларусі на сусветным кангрэсе і рэзалюцыя аб тым, што на будучым мірным кангрэсе павінны быць адмысловыя прадстаўнікі Беларусі, абраныя самім працоўным народам без адрознення нацыянальнасцей яе насяляючых, а не пасылаемыя асобы ад якіх бы там ні

было самазваных арганізацый і ўрадаў, паказвае на некаторую дысгармонію ў настроі з'езду. Шэраг асобных сходаў розных арганізацый у Пецярбургу, напрыклад, сход маракоў Балтыйскага флоту і іншыя, выказваюцца супраць беларускага ўраду, за аўтаномію і за сувязь з рабоча-сялянскай Расіяй.

§ 2. УСЕБЕЛАРУСКІ З'ЕЗД 14 СНЕЖНЯ 1917 Г.

Ўразумеў настрой, які панаваў у розных цэнтрах, дзе воляю ці няволяю сабраліся беларусы, мы зараз павінны засяродзіць сваю ўвагу на тым, што рабілася ў Менску. На тутэйшыя арганізацыі выпала вялікая гістарычная задача весці краіну ў тым ці іншым напрамку. Галоўным цэнтрам гэтых арганізацый, як мы ведаем, быў Выканаўчы камітэт Рады беларускіх арганізацый і партый.

Дзейнасць і кірунак Камітэта і прадстаўляемай ім Рады можна ўявіць па тых нешматлікіх дакументах, якія пакінула гэтая арганізацыя. Так, перш за ўсё, варта адзначыць Статут Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый. Тут паказваецца на тое, што палітычнай платформай рады з'яўляецца поўны дэмакратызм, а сацыяльнай - перадача без выкупу працоўнаму народу ўсёй зямлі і ахова інтарэсаў працоўных. Няцяжка здагадацца па гэтай платформе, што яна, перш за ўсё, ідзе насустрач сялянству, яна б'е па панах, але ў той жа час не закранае гандлёвага і прамысловага капіталіста.

Затым статут ўсталёўвае арганізацыю рады. У яе ўваходзяць дэпутаты ўсіх беларускіх арганізацый, валасцей, гарадоў, мястэчак, бежанскіх камітэтаў, вайсковых частак, пры ўмове, што гэтыя арганізацыі прызнаюць неабходнасць аўтаноміі Беларусі, прымяненне роднай мовы і развіццё беларускай нацыянальнай культуры. У складзе рады павінны былі пераважаць палітычныя арганізацыі, таму што яны пасылаюць па адным дэпутату ад кожнай сотні сяброў і нават ад кожнай арганізацыі, якая мае не менш за 10 чалавек, пасылаюць па адным дэпутату. Між тым, воласці, горады, мястэчкі і бежанскіе арганізацыі пасылаюць толькі па аднаму дэпутату, незалежна ад колькасці насельніцтва. Нельга не адзначыць дзівацтвы такога складу рады, магчымай толькі ў запале рэвалюцыйнага захаплення. Выканаўчыя функцыі рады ўскладзены на выканаўчы камітэт у складзе 9-ці чалавек.

Іншы статут, выдадзены радай - гэта статут аб нацыянальных культурна-асветных кружках. Тут рэкамендуецца заводзіць у вайсковых частках нацыянальныя беларускія гурткі. Гурткі маюць задачы палітычнай і нацыянальнай прапаганды, аховы рэвалюцыйных дасягненняў і [заклікаюць] быць на варце супраць контррэвалюцыі.

Нарэшце, 27 Кастрычніка 1917 радай сумесна з іншымі найважнейшымі арганізацыямі выдадзена Грамата беларускаму народу, у якой указваецца, што надышоў момант сабраць усе жывыя сілы айчыны для абароны і ўтрымання рэвалюцыйнай волі. Грамата заклікае ўсіх беларусаў кінуць разлад і аб'яднацца.

З гэтых дакументаў пакуль відаць, што рада ўсведамляе сябе, перш за ўсё, нацыянальна-культурнай арганізацыяй і зусім не ставіць сур'ёзна пытання аб арганізацыі ўлады. Відавочна, пазіцыя яе была часткай не высветленая, часткай недастаткова трывалая.

Сапраўды, хоць тэарэтычна рада аб'ядноўвала сабою ўсе арганізацыі, але de facto яна не магла адчуваць сябе палітычным цэнтрам.

На самай справе, побач з радай стаяць і іншыя арганізацыі ў тым жа Менску і часткай па-за Менскам. Так, такой буйной арганізацыяй быў Выканаўчы камітэт воінаў Заходняга фронту, які ўтварыўся яшчэ ў красавіку. Ён меў невялікую бальшавіцкую групу, хоць у масе складаўся з контррэвалюцыйных элементаў. У Менску гарадскі савет з'яўляўся буйным органам, які прэтэндаваў на ўладу і далёка не быў прасякнуты нацыянальнымі тэндэнцыямі. У яго складзе налічвалі значную групу бальшавікоў. Нядзіўна, што калі была атрымана радиотелеграмма (25 кастрычніка) аб бальшавіцкай рэвалюцыі ў сталіцы, то Мінскі гарадскі савет засноўвае Ваенна-рэвалюцыйны камітэт з Мясніковым на чале.

19 лістапада ў Менску мы ўжо бачым сабраўшымся абласны з'езд рабочых і салдацкіх дэпутатаў і з'езд сялянскіх дэпутатаў. Абодва з'езды сталі на савецкую платформу. Праўда, Савецкая ўлада была яшчэ слабая і толькі што арганізоўвалася. Гэта акалічнасць давала магчымасць з'яўляцца новым арганізацыям. Так, у сярэдзіне кастрычніка арганізуецца Цэнтральная беларуская вайсковая рада. Яна стаіць на аснове адзінага нацыянальнага фронту і злучаецца з Беларускім выканаўчым камітэтам.

Вельмі важнай акалічнасцю з'яўляецца стварэнне ў канцы кастрычніка ў Пецярбургу Беларускага абласнога камітэта пры Усерасійскім Савеце сялянскіх дэпутатаў. Ён складаўся з правых сацыялістычных элементаў і зьявіўся значнай процівагай Беларускай рады. Як бачна з самой назвы, камітэт стаяў на платформе абласьніцтва, не прызнаючы беларускай культуры, і наогул, уносячы з сабой супрацьбеларускія тэндэнцыі. З'яўленне Беларускага абласнога камітэта з'яўляецца пагрозай не толькі менскім арганізацыям, менскаму цэнтру сацыялістычнай грамады, але і пецярбургскім арганізацыям.

Нядзіўна таму, што паміж living рознымі арганізацыямі ствараецца вядомага роду барацьба, якая прыводзіць да таго, што ў асяроддзі Беларускай рады і злучаных з ёю буйных арганізацый - Цэнтральнай

беларускай вайсковай рады, Беларускага выканаўчага камітэта Заходняга фронту, Беларускай сацыялістычнай грамады - вырашаецца склікаць у Менску Усебеларускі з'езд. Гэта вельмі цікавы момант у гісторыі рэвалюцыі.

Усе азначаныя арганізацыі выпускаюць зварот да ўсяго беларускага народу з запрашэннем даслаць дэпутатаў на з'езд, прызначаны на 5 снежаня 1917 г.

У гэтым звароце паказваецца на бядотнае становішча, у якім знаходзіцца ўся краіна і ў асаблівасці аддзеленая непрыяцелем Беларусь. Для яе заключэнне міру з'яўляецца важнай справай. Іншай задачай з'яўляецца аб'яднанне Беларусі, прычым прадбачыцца неабходнасць знітоўкі яе з Федэратыўнай Расійскай Рэспублікай. Гэты заклік цяпер кажа ўжо пра тое, пра што раней не гаварылася, - менавіта аб неабходнасці ўсяму беларускаму народу ўзяць у свае рукі кіраванне краем. Народ беларускі павінен адчуваць сябе адзіным і непадзельным, злітаваных з астатняй Расійскай Рэспублікай на федэратыўных пачатках. Уся ўлада ў Беларусі павінна належаць краявой радзе, выбіраемай на аснове ўсеагульнага, роўнага, патаемнага і прапарцыянальнага галасавання. Пытанні ж агульнадзяржаўнага будаўніцтва, як то: пытанні міжнароднай палітыкі і гандлёвыя дагаворы ўваходзяць у кампетэнцыю вышэйшых федэратыўных органаў. Краявая рада мае права выдання мясцовых законаў і права прымянення і прыставання да мясцовых умоў законаў, якія выдаюцца вышэйшым заканадаўчым органам Расійскай сацыялістычнай рэспублікі. Распараджэнне зямельнымі, воднымі і ляснымі багаццямі належыць усяму народу ў асобе краёвай рады.

Далей заклік прызнае жыццёвымі інтарэсамі беларускага народа ўвядзенне бясплатнага абавязковага навучання, ўзняцце і развіццё беларускай культуры, вывучэнне гісторыі краю і роднай мовы, адкрыццё ў Беларусі універсітэта, сельскагаспадарчага, політэхнічнага інстытутаў. Нарэшце, заклік нагадвае аб неабходнасці неадкладна вярнуць Беларусі эвакуіраваныя углыб Расеі помнікі беларускай культуры і мастацтва, вяртанне на месцы фабрык, заводаў і навучальных устаноў.

Абмаляваўшы шырокую праграму дзяржаўнага і нацыянальнага будаўніцтва, заклік лічыць неабходным неадкладную перадачу ўсіх дзяржаўных зямель непрацоўнага выкарыстання працоўнаму народу. Яно аб'яўляе аб неабходнасці спынення ў прыфрантавой паласе усякага роду рэквізіцый. Заключэнне будучага міру павінна адбыцца пры ўмове прысутнасці на мірным кангрэсе прадстаўнікоў народа. Для забеспячэння краю ад жахаў дэмабілізацыі заклік аб'яўляе аб фарміраванні беларускай арміі. Адным словам, «выканаць усе, пастаўленыя гісторыяй зараз задачы,

можа толькі ўлада, абраны самім народам беларускім. Толькі ён арганізуе народ беларускі ў вялікую сілу, здольную абараніць яго нацыянальныя правы». У гэтых відах названыя арганізацыі і склікаюць ў Менску Усебеларускі з'езд на 5 снежня.

З ідэйнага пункту гледжання гэты заклік стаіць на той жа нявызначанай платформе, якая ўвесь час суправаджала дзейнасць рады. У рэшце рэшт зразумела, што нацыянальны інтарэс вылучаецца на першы план. Палітычнае будаўніцтва мяркуе дэмакратычную рэспубліку ва ўсёй Расеі на той час, як улада ў Великаросіі ўжо перайшла Саветам, а на Украіне была ўлада гетмана. Гэта быў безжыццёвы лозунг, бо слабая і разадраная фронтам Беларусь не магла прапанаваць умовы федэрацыі чужым ёй суседнім дзяржаўным арганізмам, таксама слабым, але ўсё ж ужо ўсталёўваўшымся. Натуральна было казаць у гэтым закліку аб зямлі, але ўсё ж забывацца на дзесятак адсоткаў насельніцтва, адарваных ад зямлі і занятых рамяством або на фабрыках, было немэтазгодна.

Да яднання прызывалісь толькі беларусы, што, вядома, магло выклікаць апазіцыю сярод польскага і габрэйскага насельніцтва гарадоў. З іншага боку, заклік робіць істотны крок наперад - ён кажа аб арганізацыі ўлады, усё ж ён не вырашаецца ўзяць уладу неадкладна ў рукі, чакаючы перадачы яе ад Усебеларускага з'езда. Вядома, гэта было б правільна ва ўмовах мірнага жыцця, але непрактычна ва ўмовах рэвалюцыі. Але, акрамя таго, цяпер гэта было даволі позна, таму што побач у тым жа Менску знаходзіўся абласны камітэт, які арганізоўваў савецкую ўладу.

Ва ўсякім выпадку, крок, зроблены радай, быў вельмі значны. Нядзіўна таму, што гэты крок прыцягнуў да сябе ўвагу і Цэнтральнага камітэта бальшавікоў, які камандзіраваў на з'езд 10 сябраў з беларускай бальшавіцкай арганізацыі, даўшы ім інструкцыі выкарыстоўваць з'езд у мэтах будаўніцтва савецкай улады на Беларусі. Зрэшты, гэтыя сябры не паспелі прыехаць у Менск. Але галоўным чынам, праект рады ўзбудзіў супраць сябе абласны камітэт пры Усерасійскім з'ездзе сялянскіх дэпутатаў. Трагічнае становішча беларускай справы заключалася ў тым, што гэты абласны камітэт па сутнасьці быў антыбеларускім. Ён імкнуўся да ўлады ў Беларусі, ён меў на той час афіцыйную падтрымку, складаўся з элементаў, якія не прызнавалі беларускай культуры і нацыянальнасці.

І вось Беларускі абласны камітэт выпускае дэкларацыю ад 17 лістапада 1917 г., у якой са свайго боку заклікае беларусаў на з'езд, але на з'езд, прызначаны на 15 снежня. Меркавалася сабраць гэты з'езд або ў Рагачове, або ў Менску. Дэкларацыя камітэта вельмі прасторная, яна заклікае да любові да агульнай радзімы - Расіі, з абурэннем і бояззю кажа пра пачынаючаяся яе драбленне, робіць выпады супраць рады і паказвае,

што для беларусаў надышоў момант арганізаванай сілай дапамагчы сабе і шматпакутнай Расіі. Ён палохае Беларусь магчымасцю далучэння да манархічнай Польшчы. Увесь гэта заклік ўяўляе сабой няпэўна-ліберальную мітынговую гаворку, чытанне якой павінна было пакінуць ўражанне чагосьці недагаворанага, схаванага, і, можа быць, вельмі шкоднага для той жа Беларусі. З аднаго боку, заклік пішуць, па ўласных яго словах, сацыялісты, а з другога боку, яны не вераць у магчымасць правядзення сацыялізму ў дадзеных умовах. Ва ўсякім выпадку, яны старанна хаваюць сваю палітычную платформу і даволі нечакана ў канцы закліка кажуць пра ідэю стварэння аўтаномна-вольнай Беларусі як часткі Расійскай Федэратыўнай Рэспублікі.

Як бы там ні было, план абласнога камітэта ўносіў раздваенне, і пасля даволі вострай барацьбы ў рэшце рэшт рада і камітэт сышліся на сазыве агульнага з'езда ў Менску на 8 снежня.

Ідэя з'езда выклікала незвычайную цікавасць па ўсёй Беларусі і за яе межамі. На з'ездзе была прадстаўлена ўся Беларусь. Нават Віленская і Гродзенская губерніі, занятыя тады немцамі, былі прадстаўлены. На з'езд былі запрошаны прадстаўнікі ад валасных земстваў і валасных камітэтаў, прадстаўнікі павятовых, губернскіх земстваў, гарадоў, Саветаў рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў, вайсковых частак, бежанскіх камітэтаў, кааператываў, прафесійных, палітычных і нацыянальных арганізацый.

Грандыёзны народны сход адкрыўся ў Менску 8 снежня 1917 г. На з'езд прыбылі 1872 дэпутаты, з іх 1167 - з правам вырашальнага голасу. Валасныя земствы і ваенныя арганізацыі былі прадстаўлены найбольш поўна. Пераважная большасць дэпутатаў належала да партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Увогуле, гэта быў сапраўдны сялянскі з'езд: шэрая світка рашуча пераважала. Пасля папярэдняй нарады 17 снежня пад старшынствам І. Серады адкрываецца з'езд. «Удзельнікі гэтага з'езда, - кажа адзін з прысутных, - добра памятаюць, які энтузіязм і якая гіганцкая вера ў правату сваёй справы панавала ў тысячным натоўпе дэпутатаў, пачаўшых вырашаць лёс свайго роднага краю. Усе памятаюць, як велічна спакойна пачалося гістарычнае паседжанне ў ноч з 17 на 18 снежня».

З'езд быў разагнаны, паспеўшы прыняць толькі 1-ы параграф рэзалюцыі.

Зрэшты, па астатніх параграфах, якія прадстаўляюць сабою праект, падрыхтаваны на папярэдніх нарадах і, верагодна, у сваёй асноўнай частцы прымальных для большасці дэлегатаў, можна меркаваць наогул пра кірунак, які прымаў з'езд. Першы, прыняты з'ездам параграф, абвяшчаў: "Замацоўваючы сваё права на самавызначэнне, абвешчанае расійскай рэвалюцыяй і сцвярджаючы рэспубліканскі дэмакратычны лад у

межах беларускай зямлі, для выратавання роднага краю і агароджы яго ад падзелу і адарвання ад Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі, 1-й Усебеларускі з'езд пастанаўляе: неадкладна ўтварыць са свайго складу орган краёвай улады ў асобе Усебеларускага савета сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў, які часова становіцца на чале кіравання краем, уступаючы ў дзелавыя зносіны з цэнтральнай уладай, адказнай перад саветам рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў ".

Такім чынам, з'езд, нарэшце, падышоў да пытання аб арганізацыі ўлады. Аднак, з'езд, відавочна, не павінен быў лічыць сябе канчаткова правамоцнай установай. У далейшым прапануецца радзе склікаць не толькі 2-й Агульнабеларускі з'езд для вырашэння шэрагу бягучых пытанняў кіравання, але і неадкладна прыняць захады да склікання Беларускага ўстаноўчага сходу, «павіннага» вырашаць лёс беларускага народа. Відавочна, гэтай установе прадастаўляецца вышэйшае права. Цікава, што праект рэзалюцыі ухіляецца ад таго, каб выразна назваць Беларусь нават аўтаномнай рэспублікай. Ён кажа аб кіраванні «краю», пра Беларусь, аб расійскіх федэрацыях, аб сувязі з цэнтральнай расійскай уладай. Вядома, разумелася федэратыўнасць Беларусі, але выразнай аб'явы яе федэратыўнай рэспублікай няма. Ствараемы савет павінен быў прыняць неадкладна захады да рэфармавання польскіх легіёнаў і да выдалення іх за межы Беларусі, прыступіць да арганізацыі "тэрытарыяльных" беларускіх войскаў. Савет неадкладна перадае ўсю зямлю з жывым і мёртвым інвентаром працоўнаму сялянству, хоць не паказваецца умоў гэтай перадачы і формаў валодання. Лясы перадаюцца у веданне мясцовых уладаў для правільнага выкарыстання іх «толькі ў інтарэсах працоўнага народа». Затым ідуць загады аб прыпыненні раскрадання народных багаццяў, аб мерах да ўсталявання кантролю над вытворчасцю і гандлем, аб пасылцы прадстаўнікоў у іншыя Федэратыўнай Рэспублікі і г. д.

Калі б рэзалюцыі з'езда былі праведзены ў жыццё, то, вядома, гэта быў бы буйны зрух у гісторыі Беларусі. Праектаваная Беларуская рада сялянскіх і рабочых дэпутатаў, як орган з'езда, не павінен быў парываць з бальшавіцкай Расіяй. Але цалкам зразумела, што з'езд ўхіліўся ад прызнання класавай праграмы і адсюль зразумела, што сувязь з усходняй федэрацыяй не магла быць цалкам ўстаноўлена. З іншага боку, мяркуючы ўзяць у свае рукі ўладу, з'езд апусціў у сваёй праграме шмат істотных пунктаў, адсутнасць якіх, несумненна магла б шкодзіць справе арганізацыі ўлады. Пытанне аб працоўных апушчана, а таксама пытанне аб небеларускіх нацыянальнасцях.

Не зусім пэўныя пазіцыі з'езда, відавочна, абавязаная таму рознагалоссю, якое адчувалася паміж незалежнікамі і абласнікамі. З іншага

боку, рэзалюцыі не маглі задаволіць і левае крыло, хоць гэтаму крылу, як і абластнікам, зроблены былі вялікія саступкі ў сэнсе неаднаразовага пацверджання сувязі Беларусі з цэнтрам.

§ 3. РАЗГОН З'ЕЗДА І ЯГО НАСТУПСТВЫ

Ва ўсякім выпадку, моцная незалежніцкая ідэя, якой быў прасякнуты з'езд, ўяўляла сабой відавочную небяспеку для Абласткома, у руках якога быў гарнізон. Раскалоць з'езд і аддзяліць ад яго дробнабуржуазны налёт, як гэта рэкамендавала тэлеграма Мяснікова, левым элементам не ўдалося. Тады па распараджэнні старшыні Абласткама Ландара начальнік гарнізона Крывашэін увёў войскі ў пасяджэнне з'езда і разагнаў яго. Прэзідыум і некаторыя сябры былі арыштаваны.

Старшыня Савета народных камісараў Заходняй вобласці Ландар у сваёй тэлеграме ў цэнтр тлумачыў разгон з'езда тым, што з'езд абвясціў у краі новую ўладу ў процівагу Абласному камітэту. Камітэт пачаў пасля разгону з'езду барацьбу супраць нацыянальных плыняў.

Гвалтоўны разгон з'езда, па складзе сялянскага, па дамінучым настроі сацыялістычнага і нават такога, у якім, па словах Ж[ылуновіча] З. Х. левы накірунак, хоць і былў ў меншасці, але усё ж меў значны ўплыў, зрабіў моцнае ўражанне. Ва ўсякім выпадку, на з'ездзе пераважаў прыўзняты нацыянальны настрой. Ён ахопліваў ўсіх сябраў і ў гэтым сэнсе з'езд быў адзіным і суцэльным. У іншых пытаннях, відавочна, давялося б лічыцца з партыйнымі плынямі.

Разгон такога з'езда і нават арышт левых яго сябраў выклікаў вялікую сенсацыю ў беларускіх колах, пачынаючы ад левых і канчаючы правымі.

Пецярбургская Беларуская сацыялістычная грамада была здзіўлена гэтым разгонам. На агульным сходзе 4 студзеня 1918 г. яна прыняла наступную рэзалюцыю: «Пецярбурская організацыя Беларускай соцыялістычнай Грамады лічыць роспуск Усебеларускага зьезду непаразуменьнем з боку дэмакратыі, якая зараз трымае ўладу. Даючы правы нацыі на самавызначэнне, гэтым даецца палегка для вядзення класавай барацьбы. Падобныя выпадкі, як роспуск Усебеларускага зьезду, узводзяць дэмакратыю на шлях шавінізму, варажнасці і разладу паміж яе нацыянальнымі часткамі. Пецярбурская арганізацыя Бел. Сац. Грамады, як прадстаўніца рэволюцыйнай беларускай дэмократыі, зьвяртаецца з клічам ды расійскай дэмакратыі наогул і ды дэмакратыі розных нацыяў, захоўваць між іншымі вялікімі прынцыпамі рэвалюцыі і прынцып права на Вольнае самавызначэньне народаў, як заклад на хутчэйшае дасягненьне панства інтэрнацыянальнага сацыялізму».

Разгон з'езда выклікаў балючы водгук за межамі Беларусі. Кіеўскі з'езд воінаў-беларусаў Паўднёва-Заходняга фронту ў рэзалюцыі ад 17-22 сьнежня 1917 г., перададзенай ў выглядзе радыятелеграмы «ўсім, усім, усім» патрабаваў ад Саўнаркама вызвалення арыштаваных і прыцягнення да адказнасці гвалтаўнікоў. Радыётелеграмма тлумачыла справу так: «З'езд складзены быў з дэлегатаў беларусаў - ваенных ўсіх франтоў і дэлегатаў беларускіх сялян і рабочых. З'езд разагнаны за прыняцце рэзалюцыі аб зацвярджэнні дэмакратычнага рэспубліканскага ладу на Беларусі і ўстанаўленні беларускай краёвай улады. Разгон выраблены ў уг. у народных камісараў Заходняй вобласці, скасаваўшых права беларускага народу на самавызначэнне. З'езд разагнаны п'яным натоўпам бальшавіцкіх салдат пад правадырствам п'янага ж начальніка гарнізона Крывашэіна і старшыні ваенна-рэвалюцыйнага камітэта Ландара. Салдаты былі ўведзены на пасяджэнне з'езда, дзе былі пушчаны ў ход прыклады. Удзельнікі наладзілі ў зале барыкады і ў прысутнасці ўварваўшыхся салдат, пераадольваючых барыкады, з'езд вынес рэзалюцыю аб непрызнанні бальшавіцкай улады. З'езд паспеў вылучыць савет, якому даручыў далейшую працу. Прэзідыум з'езда і савет у ліку 26 чалавек арыштаваны. Асабістыя зносіны з прадстаўнікамі Беларускай вайсковай рады забаронены. Даводзячы да звестак ўсёй дэмакратычнай Расійскай Рэспублікі аб гвалце над самавызначаючымся беларускім народам, выявіўшымся ў разгоне нашых братоў і бацькоў, з'езд воінаў-беларусаў Паўднёва-Заходняга фронту пратэстуе супраць такога гвалту і звяртаецца да ўсіх братоў беларусаў, заклікаючы іх да нацыянальнага самавызначэння і да згуртавання вакол з'езду Паўднёва-Заходняга фронту, для абароны свайго беларускага народа, сваёй роднай Беларусі»

Беларускімі коламі ў Пецярбургу былі прыняты захады для таго, каб пратэставаць супраць разгону на Усерасійскім з'ездзе саветаў рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў 10 студзеня. Адзін з сябраў Беларускай сацыялістычнай грамады Грыб узяў слова і абмаляваў перад з'ездам акт разгону. Аднак, прадстаўнікі левага блоку той жа грамады неадкладна імкнуліся растлумачыць з'езду, што разгон з'яўляецца «простым непаразуменнем». Тады ж Сталін назваў гэты з'езд з'ездам памешчыкаў, што, ва ўсякім выпадку, супярэчыла праўдзе.

Гэты інцыдэнт на з'ездзе саветаў скончыўся. Але беларускія арганізацыі пайшлі далей. Так як у той час ішлі перамовы з немцамі ў Брэст-Літоўску, то пытанне аб разгоне зрабілася прадметам трактацыі паміж Гофманам і Троцкім.

Ва ўсякім выпадку, акт разгону з'езда, піша ў сваёй кнізе т. Турук, меў для беларускай справы ў нацыянальным, палітычным і рэвалюцыйным

дачыненні сумныя наступствы. Амаль усе беларускія, нацыянальныя і партыйныя арганізацыі, у тым ліку і Савет старэйшын, перайшлі на становішча нелегальнае. Усякая праява беларускага руху бярэцца пад падазрэнне, як рэакцыйнае нацыянальна-шавіністычнае. Нават у галіне культурна-асветніцкай працы, якая з першых дзён рэвалюцыі 1917 г. разгарнулася незвычайна шырока сярод беларускіх мас, адбываюцца замінкі і непаразуменні.

§ 4. УЗНІКНЕННЕ БЕЛАРУСКАГА УРАДА

На гэты раз апазіцыя мясцовых арганізацый была дастаткова трывалая. Беларускі рух ахопліваў ўсё насельніцтва і Ландар ў сваіх успамінах сведчыць, што адчувалася гатоўнасць выступіць супраць Абласткама.

Сапраўды, савет з'езда, паколькі ён ацалеў, працягваў працу нелегальна, у падполлі. На наступны ж дзень 18 снежня на закрытым пасяджэнні савет з'езда пастанавіў: «1) Лічыць 1-й Усебеларускі з'езд гвалтоўна разагнаным. 2) Савет з'езда прызначыць выканаўчым органам для правядзення ў жыццё ўсіх рашэнняў і пастаноў з'езду. 3) Папоўніць савет з'езда дэлегатамі ад зямляцтваў і іншых груп, якія дэлегавалі сваіх прадстаўнікоў са з'езда ў савет і даць права адводу, адклікання і кааптацыі. 4) Абласны камітэт пры Усерасійскім Савеце Сялянскіх Дэпутатаў, Маскоўская выканаўчая камісія, Вялікая беларуская рада, Часовае краявое бюро і г.д. усе гэтыя арганізацыі неадкладна спыняюць сваё існаванне і перадаюць усе свае справы і належачую маёмасць у распараджэнне савету. 5) Цэнтральная вайсковая рада існуе як падначалены орган радзе з'езду. 6) 2-і Усебеларускі з'езд склікаецца ў самы кароткі тэрмін. 7) У мэтах павелічэння аўтарытэтнасці савета і пераемнасці працы прэзідыумам савета павінен быць прэзідыум з'езда, папаўнены адным таварышам старшыні і двума сакратарамі»

Акрамя таго, тады ж быў сфармаваны дзелавы апарат - Выканаўчы камітэт савета 1-га Усебеларускага з'езда. Гэтаму камітэту было даручана ўзяць уладу ў свае рукі ў той момант, калі гэта будзе магчымым. Становішча камітэта было цяжкім: ён быў без сродкаў і на нелегальным становішчы. Усё ж ён паспеў завязаць сувязі з мясцовымі арганізацыямі і паслаць дэлегацыю ў Брэст для ўдзелу ў мірных перамовах (А. І. Цвікевіч і інш.) Дэлегацыя была ў Брэсце, хаця, вядома, афіцыйнага значэння мець не магла. Затым камітэт выпускае заклік, папаўняе свой склад, наогул падтрымлівае ідэю беларускай улады, наколькі гэта было магчыма ў яго нелегальным становішчы.

Далейшыя падзеі далі камітэту магчымасць перайсці з нелегальнага ў легальнае становішча. Мірныя перамовы ў Брэсце абарваліся і немцы па ўсім фронце пачалі наступ. Хоць Савет народных камісараў Заходняй вобласці абяцаў у сваіх заклікам не адступаць, тым не менш у ноч на 19 лютага савецкая ўлада пакінула Менск, і ў горад ўступілі германскія войскі. Тады Выканаўчы камітэт аб'яўляе сябе вышэйшай уладай Беларусі і прызначае Народны сакратарыят Беларусі, часовую народную ўладу ў краі, якая ставіць сабе задачай абарону і ўмацаванне заваёў рэвалюцыі.

У «Устаўной грамаце» камітэт аб'яўляе: «Новы грозны момант перажывае наша радзіма. Былая ў краі ўлада бясследна сышла. Цяпер мы стаім перад магчымым заняткам краю нямецкімі войскамі. Вы павінны ўзяць свой лёс ва ўласныя рукі. Беларускі народ павінен ажыццявіць сваё неад'емнае права на поўнае самавызначэнне, а нацыянальныя меншасці - на нацыянальна-персанальную аўтаномію. Права нацый павінна знайсці сваё ажыццяўленне шляхам склікання на дэмакратычных пачатках установчага сходу. Але да склікання апошняга ўся ўлада ў Беларусі павінна належаць насяляючым яе народам. Выканаўчы камітэт савета 1-га Усебеларускага з'езда, папаўнены прадстаўнікамі рэвалюцыйных дэмакратычных нацыянальных меншасцяў, ажыццяўляючы задачу, ускладзеную на яго з'ездам, аб'яўляе сябе часовай уладай Беларусі, якая прыступае да кіравання краем і да хутчэйшага скліканню Усебеларускага ўстаноўчага сходу на аснове ўсеагульнага, прамога, роўнага і прапарцыянальнага выбарчага права для ўсяго дарослага насельніцтва без адрознення нацыянальнасцей, веравызнання і палу».

У склад Народнага сакратарыята з Я. Варонка на чале ўвайшлі: А. Смоліч (асвета), Е. Бялевіч (юстыцыя), І. Серада (народная гаспадарка), В. Рэдзька (транспарт), Г. Белкінд (фінансы), П. Бадуноў (сацыяльная дапамога), П. Злобін (вялікарускія справы), Карач (пошт і тэлеграф), П. Крычэўскі (кантроль), Ф. Грыб (земляробства), К. Езавітаў (ваенная справа), у якасці кіраўніка справамі - Заяц.

Фактычна з 18 па 25 лютага Сакратарыят быў адзінай уладай у Беларусі. «Беларуская зямля" прысвяціла гэтага моманту гарачы артыкул, гэтай рэальнай рэчаіснасці ажыццяўлення нацыянальнай беларускай улады.

Нямецкія акупацыйныя ўлады афіцыйна ўсяліліся ў Менск 25 лютага.

§ 5. ЧАС НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ

Нямецкія акупацыйныя войскі не прызналі ўлады Народнага сакратарыята, або лепш сказаць, не далі яму ніякай улады, не лічачы ў той жа час магчымым учыніць які-небудзь гвалт над народнымі абраннікамі.

Таму Сакратарыят працягваў сваё існаванне, маючы нармальнае значэнне для беларускай народнай справы. 9 сакавіка 1918 Выканаўчы камітэт з'езда выдаў «Ўстаўную грамату да народаў Беларусі», у якой камітэт аб'яўляе, што згодна з воляй Усебеларускага з'езду Беларусь аб'яўляецца Народнай Рэспублікай. Грамадзяне яе захоўваюць правы, здабытыя рэвалюцыяй, а асноўныя законы новай дзяржавы будуць створаны яго Устаноўчым сходам. Да склікання Беларускага Устаноўчага сходу, у якасці канстытуцыйнага органа, Выканаўчы камітэт утварыў Раду Народнай Рэспублікі, у якую ўвайшлі члены Выканаўчага камітэта і прадстаўнікі органаў беларускага самакіравання.

Новай Радзе прыйшлося весці вельмі адказную працу і прытым у неверагодна цяжкіх умовах. Краіна была занята нямецкімі войскамі, улада захоплена імі. Рада ставіла сваёю мэтай ахову беларускай дзяржаўнасці, межаў і нацыянальнасці, праводзячы ў жыццё ідэю беларускай незалежнасці. Яна паслала ў Брэст на мірныя перамовы паміж Расіяй і Германіяй сваіх прадстаўнікоў. Але дыпламатычныя прадстаўнікі Савецкай Расіі дзейнічалі ад імя ўсёй Расіі і беларускі ўрад не атрымаў самастойнага ўдзелу ў перамовах: бальшавікі, дасланыя уласна Вялікарусіяй, падпісалі ў Брэсце трактат за Беларусь і да яе невыгады, бо заходняя паласа апынулася адрэзанай, хоць перадача яе Польшчы і не была яшчэ прадвызначана, а паўднёвая паласа апынулася ў няпэўным становішчы, што пасля дало падставу Украіне захапіць Прыпрыпяцце і Падзясенне. Рада Беларускай Народнай Рэспублікі не магла прызнаць для сябе абавязковым Брэсцкі дагавор, складзены без удзелу беларускага народа і яго ўрада, і прытым відавочна парушаючы інтарэсы беларускай нацыянальнасці і тэрыторыі.

Ва ўсякім выпадку, Рада, хоць і не валодала рэальнай уладай, па справядлівасці лічыла сябе носьбітам беларускай ідэі і зберагальніцы правоў нацыянальнасці і тэрыторыі. Але становішча яе было асабліва цяжкім, таму што абарвалася ідэйная і фактычная сувязь з Савецкай Расіяй. З Украінай, як пабачым, сувязь не наладжвалася. Стваралася ізаляванае становішча. Прынцып адзінства з цэнтральнай Савецкай Расеяй, быўшы абавязковым для Рады, як пастанова 1-га з'езда, пры такіх умовах не толькі не даваў ёй палітычных пераваг, але мог шкодна адбівацца на сітуацыі Рады ў вачах нямецкіх акупантаў. Такое ж становішча адчувалася і ў Вільні. Заходняя Беларусь, якая знаходзілася за нямецкімі акопамі, была ў моцнай ступені адарваная ад усходняй. Зносіны былі цяжкія. Таму, у старой сталіцы Літвы і Беларусі ўтварылася свая рада. Падобна да таго, як у Менску, у Віленскай радзе адчуваўся вялікі нахіл у бок незалежнасці. Яна была кіравана братамі Луцкевічамі. Віленская рада першай адчула, што трэба

даць сабе справаздачу ў тым, каб або імкнуцца да сувязі Беларусі з якім-небудзь моцным суседам, ці ж зрабіць спробу аб'явіць яе самастойнай дзяржавай. Пасяджэнне рады 18 Лютага 1918 пайшло па апошнім шляху. Была аб'яўлена незалежная Беларусь.

«Палякі выказваюць захопные тэндэнцыі на Беларусі; рускія войскі ня далі магчымасці з’арганізавацца беларускай арміі і самі кінулі Беларусь безабароннаю; Беларусь мае ў гісторыі доказы магчымасці незалежнага палітычнага існавання; бальшавіцкі ўрад веў гвалтоўную палітыку над беларускім народам, аб чым сведчыць разгон Беларускага кангрэсу ў Менску. Прыймаючы ўсё гэта да увагі, Віленская беларуская рада абвяшчае сувязь Паміж Расіяй і Беларуссю парванай. Рада звяртаецца да ўсіх заходніх дзяржаваў, асабліва да Нямеччыны, якая мае найбольш эканамічных інтарэсаў, супольных з Літоуска-Беларускім краем, каб яны дапамаглі ў справе адбудовы дзяржаўнай незалежнасці колішняга Літоўска-Беларускага гаспадарства (Вялікага Княжства Літоўскага), не гледзячы на цяперашні раздзел яго мяжою фронту».

Няцяжка было прадбачыць, што ідэя незалежнасьці Беларусі і ў Менску знойдзе прыхільнікаў. Гэта ідэя там даўно блукала, яна праглядвалася ва ўсіх дэкларацыях і не хапала толькі рашучасці кіруючых колаў зрабіць адпаведныя аб'явы.

У начным пасяджэнні 25 сакавіка 1918 пытанне было пастаўлена ў Беларускай радзе ў Менску. Тут былі прадстаўнікі з Вільні на чале з А. І. Луцкевічам. Верагодна, пытанне павінна было выклікаць вострыя спрэчкі. Яно скончылася перамогай незалежнікаў, настаяшых на абвяшчэнні Беларускай Народнай Рэспублікі незалежнай.

«Год таму народы Беларусі разам з народамі Расеі скінулі ярмо расейскага царызму, які найцяжэй прыціснуў быў Беларусь, не пытаючыся народу ўкінуў наш край у пажар вайны, якая чыста зруйнавала гарады і вёскі Беларускія. Цяпер мы, Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, скідаем з роднага краю апошняе ярмо дзяржаўнай залежнасьці, якое гвалтам накінулі расейскіе цары на наш вольны і нізалежны край. Ад гэтага часу Беларуская Народная Рэспубліка абвяшчаецца незалежнай і вольнай дзяржавай. Самі народы Беларусі ў асобе свайго Устаноўчага Сойму пастановяць аб будучых дзяржаўных Зьвязях Беларусі».

На гэтай нарадзе Беларусь адмаўляецца прызнаць Берасцейскі трактат і Рада павінна дамагацца перагляду яго ў той частцы, якая адносіцца да беларусаў. Тэрытарыяльна Беларуская Рэспубліка павінна абняць усе беларускія губерніі і сумежныя часткі Вялікарусіі, дзе маюцца беларусы. Усе правы і вольнасці, абвешчаныя статутнай граматай ад 9 сакавіка застаюцца непарушнымі.

Крок Рады меў наступствы, не зусім спрыяльна адгукнуўшыяся на яе далейшым становішчы. Прадстаўнікі земстваў і гарадоў, г. зн. элементы большаю часткай небеларускія па нацыянальнасці і нават у моцнай ступені выпадкова апынуўшыяся на тэрыторыі Беларусі ў ваенны час, не лічылі магчымым працягваць сумесную працу з урадам, які парываў з цэнтральнай Расіяй. Вызваленыя выйшаўшымі месцы ў Радзе былі прадастаўлены беларускаму прадстаўніцтву горада Мінска, але гэта не палепшыла становішча Рады, т. я. гэтая група складалася з паноў, духавенства, домаўладальнікаў і чыноўнікаў. Такім чынам, моцна ўзрасло правае крыло Рады і ў ёй нават з'явіліся элементы, варожыя ідэі перадачы зямлі народу. Паправенне Рады павяло яе па шляху далейшых саступак і падрывала ў корані сацыял-дэмакратычную яе аснову. Пакінуўшы на час пытанне аб далейшай трансфармацыі Рады, мы спынімся на тым, што ёю зроблена ў гэты перыяд яе найбольшага ўплыву.

Задачы былі цяжкія і правядзенне іх у жыццё не выклікала асаблівых надзей. Першая яе задача была дамагчыся прызнання з боку суседніх дзяржаў акта незалежнасці. Для гэтай мэты адказнымі прадстаўнікамі (А. І. Цвікевіч) першыя перамовы пачаты былі з украінскім урадам. Аднак, урад Украінскай рады, хоць і выказаў сімпатыю новаму дзяржаўнаму ўтварэнню, выказаў шэраг ваганняў і стаў праяўляць імперыялістычныя тэндэнцыі ў сэнсе легальнага захопу паўднёвай частакі Беларусі. Ён лічыў сябе занадта трывалым і замест таго, каб падтрымаць Беларусь, стаў прад'яўляць да яе тэрытарыяльныя патрабаванні і адцягваць выкананне абяцанняў адносна матэрыяльнай падтрымкі перад германскім урадам. Урад Украінскай рады быў змецены Гетманскім рэжымам, які апынуўся яшчэ менш дальнабачным. Украінскі ўрад стаў захопліваць паўднёвыя паветы Беларусі і паводзіць сябе так, што далейшыя перамовы з ім страцілі для беларускага ўраду рэальную цікавасць.

Ва ўсякім выпадку, беларуская місія, абапіраючыся на мясцовую Беларускую раду, рабіла ўсё, што ад яе магло залежыць. Яна аспрэчвала захоп паўднёвых паветаў, адстойвала права беларусаў на самавызначэнне на той частцы тэрыторыі, дзе пераважалі беларусы, змагалася супраць ўкраінізацыі паветаў, адстойвала тут беларускую школу. Яна дамаглася такіх-сякіх саступак і абяцанняў, нават дамаглася пасылкі ў беларускія паветы ўкраінскіх камісараў з ліку прыродных беларусаў. Але ўсё ж сярод украінцаў пераважалі вузкія і своекарыслівыя мэты. Беларуская дэлегацыя разам з тым звярнулася ў траўні 1918 г. да Ракоўскага, які вёў тады перамовы ў Кіеве з украінскім урадам, і прасіла яго давесці да ведама савецкага ўрада аб стварэнні Беларускай Народнай Рэспублікі і аб жаданні яе заключыць з савецкім урадам дамову аб дзяржаўных межах. У асабістых

перамовах дэлегацыя ішла далей і выказвала імкненне стаць у цесную сувязь з савецкім урадам, у той жа час прасіла савецкую дэлегацыю падтрымаць Беларусь у спрэчцы аб межах з Украінай. Савецкая дэлегацыя паставілася да беларускіх прадстаўнікоў з сяброўскай увагай і абяцала усякае садзейнічанне.

Сярод такіх неспрыяльных знешніх умоў Рада сустракала яшчэ больш цяжкасцяў у самім Менску. Адносіны да беларускага ўраду акупацыйных уладаў заставаліся смутнымі і, ва ўсякім разе, мала спрыяльнымі. Нямецкія ўлады ў Менску спасылаліся на сваю некампетэнтнасць у пытаннях палітыкі. Унутраныя сваркі і перагрупоўкі паслаблялі сілы Рады і Народнага сакратарыята. З прычыны перагруповак Рада відавочна адыходзіла ад рэвалюцыйных прынцыпаў. З'яўленне ў Радзе сябраў беларускага прадстаўніцтва г. Мінска было сур'ёзным крокам, які меў шэраг наступстваў.

У складзе гэтай групы зноў з'яўляецца на палітычным гарызонце Р. Скірмунт, а пасля мы бачым і сенатара Савіча. Пад ціскам правай групы Рада ў мэтах выратавання дзяржаўнасці Беларусі спрабуе ўступіць у непасрэдныя зносіны з нямецкімі дыпламатычнымі прадстаўнікамі на Украіне і з прадстаўніком галоўнага камандавання фон Фалькенгеймам. Сакратарыят звяртаецца да імперскага германскага канцлера з мемарандумам аб прызнанні Беларусі самастойнай рэспублікай. Вельмі магчыма, што рэскрыпт імператара Вільгельма 23 красавіка аб прызнанні незалежнасці Літоўскай Рэспублікі, штурхнуў раду на далейшы крок. 25 красавіка на закрытым пасяджэнні Рады велічэзнай большасцю галасоў (35 супраць 4-х, пры 4-х ўстрымаўшыхся), нават галасамі сацыялістаў, была падтрымана думка аб звароце да кайзера, у якім Рада дзякуе за вызваленне і яе непадзельнасць ў сувязі з германскай імперыяй. Але добрае жаданне бачыць радзіму незалежнай прывяло самую Раду да развалу і расколу. Кабінет Варонка ўжо не падыходзіў да новага кірунку. Шматлікія з сябраў пакінулі Раду і яе рэшткі даручылі Скірмунту і Алексюку скласці новы ўрад.

Гэты паварот азначаў ужо распад. Скірмунт і Савіч кінуліся ў Берлін клапаціцца там аб прызнанні Беларусі, але было ўжо позна: яны заспелі там рэвалюцыю. У самой Беларусі пачалося разлажэнне нямецкіх войскаў.

Лёгка было прадбачыць, у чые рукі трапіць ўлада.

Але застаецца ў некалькіх словах падвесьці вынікі таго, што зроблена Радай. Пра яе дамаганні ў галіне знешняй палітыкі нам ужо давялося гаварыць. Мы ўжо ведаем, што ў гэтым дачыненні Рада не дасягнула колькі-небудзь прыкметных вынікаў. Аднак, яе эпоха назаўсёды застанецца адлюстраваннем нацыянальных імкненняў значнай большасці

беларускіх арганізацый, імкненняў і спадзяванняў, якімі яны былі ахоплены ў момант вызвалення.

Рада не дамаглася улады і гэта цяжка паставіць ёй у віну. Але яна занадта была занята партыйнымі справамі і справамі вышэйшага палітычнага парадку і мала звяртала ўвагі, мала развівала энергіі ў пытаннях ўнутранага парадку. Толькі ўжо ў апошні перыяд свайго існавання яна з энергіяй прынялася за школьную справу, напр., за арганізацыю Беларускага універсітэта, над якой працавала адмысловая камісія ў складзе праф[есара] Доўнар-Запольскага, праф[есара] Масоніуса і сакратара Будзько. У гэтай справе вялікі ўдзел прымаў акадэмік Я. Ф. Карскі. Згодна з выказаным у свой час пажаданнем беларускіх колаў, пры ўніверсітэце павінен быў быць створаны і агранамічны факультэт і камерцыйна-эканамічны. Так як у гэты час на сродкі разлічваць было цяжка, то праект універсітэта меркаваў адвесці для патрэб універсітэта некалькі маёнткаў з ліку былых фундушавых, паіезуіцкіх. Праект меркаваў прызыў у сцены універсітэта прафесараў, беларусаў па нацыянальнасці. Складзены тады ж спіс даваў бліскучую надзею на тое, што наш універсітэт з заснавання дасць амаль цалкам прафесарскі склад з беларусаў. Прафесарам былі разасланыя запрашэнні і ад шматлікіх з іх была атрымана згода. Прапанавана было зрабіць некалькі выстаў навукова-нацыянальнага характару. Пад кіраўніцтвам Я. Варонкі рыхтавалася выстава памяці Францыска Скарыны.

Наша апісанне дзейнасці Рады вельмі кароткае і няпоўнае па адсутнасці матэрыялаў, ці таму, што, быць можа, мы не валодаем гэтымі матэрыяламі.

Ва ўсякім выпадку, Рада і яе Сакратарыят дзейнічалі пры вельмі цяжкіх абставінах, без матэрыяльных сродкаў, пад даволі неспрыяльных назіраннем акупацыйных уладаў. Незалежна ад таго, што зроблена Радай, шмат ці мала, але маральнае і нацыянальнае значэнне самага факту яе існавання - велічэзнае. Без сумневу, савецкая ўлада ўлічыла гэту акалічнасць, калі другі раз заняла Беларусь.

Не менш вялікім было маральнае значэнне Рады, ва ўсякім разе, для ўсіх тых беларусаў, якія былі разкіданы на велічэзнай тэрыторыі, захопленай нямецкай акупацыяй. Вестка аб з'яўленні Рады напоўніла гонарам і надзеяй сэрца беларусаў. Усе асобныя народнасці ў той час ўжо мелі свае асобныя ўрадавыя арганізацыі. Беларусь пазней за іншых ўступіла на гэты шлях і хоць усе сыны Беларусі, адарваныя ад сваёй радзімы, ўсьведамлялі слабасць новай урадавай арганізацыі, тым не менш любоўна шанавалі яе, як эмбрыёна будучай самастойнасці, - незалежна ад канчатковага зыходу - ад арыентацыі на ўсход, на захад, на поўдзень або

нават поўнай незалежнасці. Вострыя партыйныя спрэчкі сціхалі ў мясцовых радах. Усе прыходзілі да пераканання, што неабходна берагчы тое, што стварылася і не падрываць аўтарытэту новай улады несвоечасовымі партыйнымі бязладзіцамі.

Калі ў Адэсе былі атрыманы звесткі аб сакавіцкім аб'яўленні самастойнай Беларускай Народнай Рэспублікі, агульны сход беларусаў горада Адэсы і яе наваколляў 21 красавіка 1918 года вынес наступную рэзалюцыю: «Мы, беларусы г. Адэсы і наваколляў, сабраўшыся на агульны сход красавіка 21 г. г. і абмеркаваўшы ўсебакова стварыўшаеся цяпер становішча на Беларусі самастойнай Народнай Рэспублікі і знаходзячы [1)], што беларускі народ уяўляе сабою нацыю, хоць і паходзячую з аднаго агульнаславянскага кораня разам з вялікаросамі і украінцамі, але рэзка адрозніваючуюся ад іх сваімі побытавымі і эканамічнымі ўмовамі, мовай, 2) што гэты народ мае сваё гістарычнае мінулае як асобная народнасць, запрыгоненая толькі звыш 3-х стагоддзяў таму назад, і сваё геаграфічнае становішча, 3) што адбыўшымся разняволеннем народаў, якое здзейснена рускай рэвалюцыяй, мае ўсе падставы скарыстацца і беларускі народ, 4) што неажыццяўленне раней беларускім народам свайго права на самавызначэнне павяло да абумоўленага па Брэст-Літоўскай дамове падзелу Беларусі, 5) што выратаванне беларускага народа і яго вольнае існаванне на зямным шары як нацыі магчыма толькі ў яго адзінстве і 6) што абвяшчэнне Беларусі самастойнай Рэспублікай дасць магчымасць усталяваць у краіне парадак, згодна з мясцовымі умовамі Беларусі і асаблівасцямі беларускага народа, пастанаўляе:

Вітаць ўтварэнне Беларускай Народнай Рэспублікі і ўсімі сіламі падтрымліваць беларускі народны ўрад, цвёрда верачы, што ён пры падтрымцы ўсіх беларусаў выканае ускладзеныя на яго цяжкія і адказныя задачы і выведзе беларускі народ непадзельным на шлях шырокага культурнатворчага і эканамічнага будаўніцтва. Няхай жыве Вольная Беларусь! ".

Шматтысячныя сходы беларусаў стаялі на гэтым жа накірунку.

§ 6. МЯСЦОВЫЯ РАДЫ

У сувязі з утварэннем Рады ў Менску, часткай адрадзіліся, часткай адужалі мясцовыя беларускія арганізацыі на тэрыторыі Украіны. Украінскі ўрад даволі памяркоўна ставіўся да нацыянальных арганізацый, таму некаторыя з іх паспелі развіць даволі шырокую дзейнасць. На жаль, у нашых руках не маецца досыць падрабязных матэрыялаў для поўнай характарыстыкі гэтага руху на месцах. Мы можам паведаміць, зрэшты,

даволі падрабязныя звесткі пра найгалоўную арганізацыю - Адэскую і сякія-такія звесткі аб Кіеўскай.

Як мы ўжо ведаем, у Адэсе утварыўся Камітэт па нацыянальных беларускіх справах. У Адэскай акрузе беларусаў сабралася да 100 тысяч чалавек. Адэская арганізацыя зарадзілася ў снежні 1917 г. на з'ездзе воінаў-беларусаў Румынскага фронту. Першапачаткова яна існавала ў выглядзе вайсковай беларускай рады, таму і сувязь адэскай арганізацыі з войскамі заўсёды была вельмі моцнай. Першапачаткова рух сярод вайскоўцаў быў вельмі значны і меў вялікі поспех. Беларусы-ваяры вылучыліся ад іншых, і чацвёрты армейскі корпус цалкам быў абвешчаны беларускім, роўна [як] і Таўрагінскі конны. Для папаўнення беларускіх частак у Адэсе утварыўся Беларускі этапны канцэнтрацыйны пункт. Але так як адначасова ўтвараліся ўкраінскія войскі і калі толькі што сфармаваны ўкраінскі ўрад абвясціў ўкраінскія войскі распушчанымі, то пачалася самавольная дэмабілізацыя. Такому ж працэсу дапамаглі і першыя ўказы бальшавіцкай улады аб дэмабілізацыі. Некаторая частка беларускіх салдат апынулася на Румынскім фронце з бальшавікамі і была раззброена румынамі.

З прыходам у Адэсу бальшавіцкай улады вайсковая рада працягвала сваю дзейнасць па фарміраванні асобных вайсковых адзінак. Але перабой бальшавіцкай прапаганды аб інтэрнацыяналізме знерваваў беларускія часткі. Акрамя таго, бальшавіцкая армія арганізоўвалася на добраахвотніцкіх пачатках за плату. Таму беларускія салдаты пераходзілі ў бальшавіцкую армію. Са з'яўленнем украінскіх і нямецкіх войскаў спынены ўсе спробы арганізацыі беларускай арміі ў Адэсе. Разам з вайсковай радай ў Адэсе паралельна існавала і беларуская арганізацыя «Беларускі гай». Гэта грамадства мела культурна-асветніцкія і агітацыйныя мэты. Яно мела сваю раду. Пры ім арганізаваўся артыстычны гурток, які даваў спектаклі і канцэрты, быў арганізаваны аркестр.

З зыходам бальшавікоў і прыходам ўкраінскага ўрада ў Адэсе ўзнікла думка пра стварэнне трывалай беларускай арганізацыі. Тады ў пасяджэнні 19 сакавіка 1918 года злучаных рад Румынскага фронту і «Беларускага Гая» [было] пастаноўлена для абароны інтарэсаў беларусаў, якія пражываюць у Адэсе і яе наваколлі, арганізаваць Беларускі нацыянальны камісарыят. Камісарыят бярэ на сябе ўсе справы, якія тычацца беларусаў і абарону іх інтарэсаў. Агульны сход беларусаў санкцыянаваў гэта рашэнне. Камісарыят зрабіў рэгістрацыю беларусаў. Ён працягваў спробы фармавання беларускіх частак, хоць гэтыя спробы былі спынены ўкраінскімі ўладамі. Камісарыят шмат працаваў па справах бежанцаў беларусаў. Камісарыят падняў агітацыю аб тым, каб дамагчыся прызнання з боку ўкраінскага

ўрада нацыянальна-персанальнай аўтаноміі беларусаў. Камісарыят дамагаўся таксама атрымання ў сваё вядзенне беларускіх школ. Ён пратэставаў супраць усякіх спроб палякаў перакінуць польскія войскі ў Беларусь. Наогул, камітэт прыняў на сябе ўвесь цяжар мясцовай нацыянальнай працы па матэрыяльнай, па нацыянальна-асветнай частках і па абароне правоў беларускай народнасці. У той жа час ён з'яўляецца органам, якія падтрымліваў жывую палітычную сувязь з кіеўскімі і іншымі арганізацыямі і з беларускай сталіцай.

Адносна настрою беларусаў афіцыйная справаздача адэскага камісарыята перадае цікавыя падрабязнасці. Перш за ўсё, беларусы настроены [у] «вышэйшай ступені патрыятычна па адносінах да метраполіі».

Беларусы зразумелі, што яны асаблівы народ, які мае сваю мову, свае звычаі, свае правы і «таму маюць поўнае права на сваё існаванне, як цалкам асобны народ». Так тады думалі беларусы. Бежанцы трымаліся купкамі, адэсскія замкнёна ад карэннага насельніцтва. Цікавасць да таго, што робіцца ў цэнтры, была незвычайная. Усе хацелі на радзіму. Лекцыі па беларускіх пытаннях ахвотна наведваліся, колькасць наведвальнікаў павялічвалася. Беларусы з гонарам апранулі свае нацыянальныя адзнакі. Стаўленне да палякаў адэскіх беларусаў значна пагоршылася. Адчуваўся антаганізм, асабліва ўзмацніўшыйся з моманту польскай акупацыі. Цікава, што ў гэтай арганізацыі адбылося моцнае астуджэнне да агульных палітычных пытаннях, так што на сходах па агульнапалітычным пытаннях не давалі гаварыць. Найважнейшымііі сябрамі адэскага камітэта былі: Трафімаў, Некрашэвіч, Баліцкі, Янушкевіч, Козел і інш.

Не менш цікавай была б гісторыя кіеўскіх беларускіх арганізацый, калі б матэрыялы пра іх былі б паўней.

Кіеў адзін час зрабіўся буйным цэнтрам беларускага нацыянальнага руху. Шматлікія мітынгі кіеўскіх беларусаў выносілі ў агульным спрыяльныя рэзалюцыі ў сэнсе маральнага падтрымання беларускага ўрада. У Кіеве, як і ў іншых месцах, чыталіся лекцыі-даклады па беларускіх нацыянальных пытаннях. Кіеўскімі арганізацыямі выпушчана некалькі выданняў. Так, выйшлі газеты «Беларускае слова» і «Беларускае рэха». Выдадзена некалькі брашур па палітычных пытаннях. Леушчанка выпусціў кнігу «Дыяменты» - зборнік выбраных твораў беларускіх паэтаў і інш. Усе сыходзілася на глебе нацыянальнага аб'яднання. Партыйны падзел быў незаўважальным, але ў агульным панаваў сацыялістычны кірунак.

Так як Кіеў быў цэнтрам украінскага ўрада і нямецкай акупацыі, то кіеўская арганізацыя была ў вельмі блізкіх і часта асабістых зносінах з сябрамі беларускага Народнага сакратарыята. У Кіеве была не толькі

пастаянная дэлегацыя ад Беларускай рады (А. І. Цвікевіч, д[окта]р Трэмповіч, Доўнар-Запольскі), але і прыязджалі сюды сябры ўрада Варонка, Крэчэўскі.

Як мы ўжо ведаем, украінскі ўрад адцягваў пытанне дамовы і гатова было украінізаваць беларускія паветы. Гэтыя спрэчкі адбіваліся на затрымцы з боку ўкраінскага ўрада адпраўкі хлеба і цукру ў Беларусь. Між тым, беларускі лес і іншыя тавары, з прычыны адсутнасці арганізацыі ў Беларусі, вольна праходзілі на Украіну. Гэта акалічнасць паслужыла нагодай да стварэння ў Кіеве адмысловага органа па ўрэгуляванні гандлёвых зносін паміж Украінай і Беларуссю і ў мэтах заключэння гандлёвай дамовы. Гэтым органам была Беларуская гандлёвая палата (Доўнар-Запольскі, Базарэвіч, Бургак).

Генеральнага дагавора палаце не ўдалося заключыць, хоць некалькі сепаратных пагадненняў з украінскім міністэрствам гандлю і прамысловасці было заключана. Гэтай арганізацыі ўдалося атрымаць дазвол на адпраўку транспартаў з цукрам і хлебам ў Беларусь наўзамен лясных тавараў. Акрамя афіцыйных дазволаў ёй удалося прапускаць тавары і неафіцыйна пры дапамозе падпольных беларускіх бальшавіцкіх арганізацый, туліўшыхся ў Кіеве.

У Беларускай радзе кіеўскай вялікую дзейнасць развілі Леушчэнка, Фарботка, Хлебцэвіч і інш.

§ 7. САВЕТЫЗАЦЫЯ БЕЛАРУСІ

Было б, вядома, вельмі няслушным ўяўляць сабе справу так, што з'яўленне ў Менску савецкай улады з'яўляецца гістарычнай выпадковасцю. Вядома, нацыянальны рух на даволі нявызначанай сацыялістычнай глебе быў пануючым. Але ў сілу неспрыяльных умоў прыфрантавой паласы, а потым нямецкай акупацыі, у Менску не маг стварыцца ўрад, які ўзяў бы кіраванне ў свае рукі. Збольшага гэта залежала ад унутраных супярэчнасьцей кіруючых колаў, а гэтыя супярэчнасьці ў вядомай частцы адбываліся таксама ад таго, што ўся справа вялася ў прыфрантавой паласе і выпадковыя элементы маглі калі не ўплываць, то, ва ўсякім разе, тармазіць беларускую справу. Усе з'яўляючыяся арганізацыі ў той ці іншай ступені носяць кааліцыйны характар. Кааліцыя складалася на глебе нацыянальна-культурнай, але рэвалюцыя выразна паставіла класавы прынцып. Гэты прынцып правадыры руху не ўмелі прымірыць з нацыянальным.

Акрамя таго, мясцовыя арганізацыі, асабліва ў пачатку, знаходзіліся ў залежнасці ад плыняў, якія панавалі ў сталіцы.

Усе гэтыя ўмовы падточвалі спробы ўсталяваць нацыянальную ўладу.

З іншага боку, з самага пачатку рэвалюцыі і ў беларускія сферы паступова пранікаў прынцып пралетарскай дыктатуры. Мы ўжо бачылі на прыкладзе пецярбургскай арганізацыі Беларускай сацыялістычнай грамады значэнне гэтага палявення і паступовы пераход гэтай уплывовай арганізацыі да камуністычнай партыі.

Не трэба забываць і таго, што з пачатку рэвалюцыі працавалі ў самім Менску бальшавікі, праўда, доўгі час у вельмі сціплай колькасці. Яны дамагліся таго, што пранiклі ў гарадскі Савет і нават мелі асаблівае бюро пад кіраўніцтвам т. Мяснікова. Летам 1917 г. у Менску ўжо дзейнічае асаблівы Мінскі камітэт РСДРП (бальшавікоў), выдае маніфесты, у якіх змагаецца з меншавікамі і сацыял-здраднікамі, выдае газету «Звязда», збірае з'езды, адным з якіх кіруе т. Фрунзе.

Не ведаем складу гэтай партыі, але, відаць, яна была больш беларускай па тэрыторыі, чым па нацыянальнасці. Але праца праходзіла сярод беларусаў. І гэта мела паступовае падрыхтоўчае значэнне. Агітацыя прабіралася ў войскі і вёскі. Несумненна, таксама адсюль зыходзіла дыскрэдытацыя спробаў беларускіх арганізацый.

100 дзён першай савецкай улады ў Беларусі таксама адыгралі сваю ролю ў падрыхтоўцы насельніцтва да будучай сустрэчы бальшавікоў.

Але ў самой бальшавіцкай партыі, у тых яе колах, якія па нараджэнні належалі да Беларусі, не адразу выпрацавалася пэўнае стаўленне да пытання.

Мы ўжо ведаем, што стварэнне Беларускага нацыянальнага камісарыята ў пачатку лютага 1918 года было вядомага роду перамогай той часткі беларусаў-камуністаў, якая цесна атаясамлялі сябе з нацыянальнымі задачамі. Паступова разгортваецца дзейнасць Беларускага камісарыята накіроўваецца на аб'яднанне беларускіх колаў бальшавіцкай зоны на савецкай платформе і на барацьбу з Радай. З'яўляюцца аддзелы камісарыята ў Віцебску і ў іншых месцах, усюды выносяцца пратэсты і супраць нямецкай акупацыі, і супраць быццам бы падтрымліваючай немцаў незалежную Беларускую Рэспубліку. Мы ўжо ведаем некаторыя з такіх рэзалюцыяў найважнейшых з'ездаў.

Але спробы Беларускага камісарыята ўсталяваць свой уплыў па-за акупаванай часткай Беларусі сустракае шэраг перашкод. Доўгі час камісарыят меў ўплыў толькі ў бежанскіх колах.

У рэштках жа беларускай вобласці, як мы ўжо ведаем, панаваў абласны камітэт. Пасля ўдару, нанесенага яму ў Менску, абласны камітэт некаторы час не выяўляў сваёй дзейнасці. Таму на Віцебшчыне і Магілёўшчыне атрымалася поўная дэцэнтралізацыя ўлады, але ўсё ж з савецкім ухілам. Месцазнаходжаннем камітэта быў Смаленск. У красавіку

1918 г. Абласны камітэт Заходняй вобласці пачаў праяўляць актыўнасць. На 2-м з'ездзе саветаў Заходняй вобласці ў Смаленску вызначана тэрыторыя яго кіравання - Магілёўшчына, Віцебшчына і Смаленшчына. Пазіцыя абласнога камітэта нам ужо вядома. Гэта пазіцыя прынцыповага непрызнання беларускай нацыянальнасці і адстойвання прынцыпу абласьніцтва. Гэтыя прынцыпы зусім не сыходзіліся з тымі, якія панавалі ў Беларускім нацыянальным камісарыяце. Камісарыят, стоячы на савецкай платформе, у той жа час шырока развіваў прынцыпы нацыянальнасці. Выдаваемая камісарыятам газета «Дзянніца» была адлюстраваннем гэтых прынцыпаў. Камісарыят выпусціў некалькі выданняў, якія тычацца Беларусі і, між іншым, «Курс беларусазнаўства».

Напрамак камісарыята сустракаў рэзкі адпор у завадатараў абласнога камітэта. Яго газеты «Звязда» і «Весткі выканаўчага камітэта саветаў Заходняй вобласці» прынялі рэзка варожы тон у адносінах да камісарыята. Між тым, самае найменне Заходняй вобласці, падобнае да Паўночна-Заходняга краю царскай эпохі, выклікала раздражненне ў асяроддзі беларусаў-камуністаў.

Тады ў асяроддзі Беларускага нацыянальнага камісарыята з'явілася думка шляхам перамоваў ўздзейнічаць на старшын абласнога камітэта і высветліць разам з імі будучыню будаўніцтва Савецкай Беларусі.

Тагачасны народны камісар Я. Лагун з т. Вайтко адпраўляюцца ў жніўні 1918 г. у Смаленск і прад’яўляюць [Паўночна]-Заходняму камітэту [РКП (б)] даклад аб перайменаванні Заходняй вобласці ў Беларуска-Літоўскую. Вядома, гэта была вельмі сціплая прапанова, але і яна сустрэла рэзкую апазіцыю ў Смаленску і абласны камітэт адхіліў прапанову і пастанавіў перайменаваць Заходнюю вобласць у Заходнюю камуну. Спрэчка працягвалася ў даволі рэзкай форме на старонках газет абодвух ведамстваў і Беларускі нацыянальны камісарыят павінен быў нагадаць сваім таварышамі па партыі з абласткома аб федэратыўных прынцыпах і аб прынцыпе самавызначэння, вылучаных рэвалюцыяй.

Настаў час, калі ў самой Беларусі пачаўся зрух і раскладанне нямецкіх войскаў. Як раз у гэты час, у канцы жніўня утвараецца Беларуская Камуністычная фракцыя, у якой бачым Чарвякова, Саснова, Усьціловіча, Гурыновіча, Жылуновіча, Лаўрэцкага, Памецка, Лагуна і іншых. Яна ўзяла ў свае рукі кірунак далейшага лёсу Беларусі, уваходзіць у зносіны з яшчэ акупаванымі бальшавіцкімі коламі ў Менску. У адной з першых сваіх дэкларацый гэтая фракцыя ўжо выкідвае лозунг рабоча-сялянскай Беларусі, як федэратыўнай часткі Савецкай Расіі.

Відавочна, уплыў гэтай фракцыі выявіўся цяпер на месцы, у Смаленску. Скліканая тут 26 сьнежня 1918 Паўночна-Заходняя абласная

партыйная канферэнцыя паставіла пытанне пра лёс Беларусі. Цяпер канферэнцыяй была вынесена пастанова аб арганізацыі незалежнай Беларускай Рэспублікі. І сама канферэнцыя абвясціла сябе 1-м з'ездам Камуністычнай партыі Беларусі.

1 студзеня ў Смаленску абвешчана было, што Беларусь з гэтага часу з'яўляецца Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай. У яе тэрыторыю ўваходзяць 5 беларускіх губерніяў, акрамя Віленскай. Абвешчаны быў склад першага ўраду Беларускай Рэспублікі. Ён склаўся з Жылуновіча (старшыня), Чарвякова (камісар асветы), Дыло (праца), Фальскага (замежныя справы), Шантыра (нацыянальныя справы), Пузырова (ахова здароўя), Квачанюка (юстыцыя), Мяснікова (ваенныя справы), Рейнгальда (фінансы), Калмановіча (харчаванне), Пікеля (савет народнай гаспадаркі), Андрэева (землябробства), Іванова (унутраныя справы), Савіцкага (шляхі зносін), Разенталя (пошт і тэлеграф), Яркіна (надзвычайная камісія), Берсана (кантролю) і Найдзенкова (бежанскіх спраў).

Як раз наспяваў час рэальнага стварэння Беларускай Сацыялістычнай Рэспублікі. Рассыпаючаяся нямецкая армія пакідала Беларусь. У Менску ўжо не было арганізацыі, якая магла б ўсталяваць ўладу. З іншага боку, у самім Менску падрыхтоўка да прыёму савецкай улады, як мы бачылі, была значная. Па пятах параненых немцаў ўступала савецкая армія.

З 1 студзеня за подпісам Жылуновіча савецкая ўлада ўжо выдае ў якасці рабоча-сялянскага ўрада Савецкай Беларусі першы маніфест. Так пад [назвай] Савецкай адлілась беларуская дзяржаўнасць, класавыя шуканні пераважнай масы насельніцтва атрымалі сваё прызнанне.